Handboek voor de geschiedenis van Limburg

Maaslandse Monografieën, 63

Onder redactie van
Prof. Dr A.M. van der Woude (voorzitter)
Dr W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)
Prof. Dr H. Cardon
Mevr. Dr J.C. Dekker
Dr M. van der Eycken
Prof. Dr A.Fl. Gehlen
Dr J.J. de Jong
Dr P.J.H. Ubachs
Prof. Dr R. van Uytven

Raad van Advies
Mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (Maastricht)
Mevr. H. Houben-Bertrand (Hasselt)
Prof. Dr C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg)
Prof. Dr W. Janssen (Bonn)
Prof. Dr A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr H. de Schepper (Nijmegen)
Prof. Dr M.G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr H. baron van der Wee (Leuven)

Stichting *Maaslandse Monografieën*
De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:
Mr W.F.E.R.M. van Oppen (voorzitter)
Prof. Dr A. Knotter (secretaris)
A.F. Henrar (penningmeester)
Prof. Dr A.M.J.A. Berkvens
Mr H.J.J.M. van der Bruggen
Drs F.L.J.F. Jadoul
Dr J.G.C. Venner

Dr. P.J.H. Ubachs

Handboek voor de geschiedenis van Limburg

Hilversum
Verloren
2000

Op het omslag: De Maas. Olieverfschilderij (1944) door Waalko J. Dingemans. Collectie Hustinx, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Foto Hermn Wijenberg.

ISBN 90-6550-097-9

© Dr. P.J.H. Ubachs / Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Bindwerk Van Waarden, Amsterdam
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher

Voorwoord

Dit handboek wil een nieuwe algemene geschiedenis geven van zowel Belgisch- als Nederlands-Limburg. In de eerste plaats is het werk bedoeld voor allen, die als vakhistoricus of als beoefenaar van heemkundige studies behoefte voelen aan een bijdetijds overzicht met verwijzingen naar bronnen en literatuur. In de tweede plaats poogt het ook hen te gerieven die uit liefhebberij belang stellen in de geschiedenis van de streken tussen Luik en Nijmegen, tussen Diest en Erkelenz. Hoofddoel blijft echter het oogmerk van elk handboek: het bestaande wegen, schiften en bijeenzetten, het ontbrekende aanwijzen, en dit alles als vertrekpunt voor verder onderzoek.

Getracht werd politieke, kerkelijke en maatschappelijke geschiedenis gelijkelijk te behandelen. Er viel echter niet aan te ontkomen dat de toedeling niet altijd evenwichtig was. Naast de beoogde omvang en persoonlijke voorkeuren was het bovenal het beschikbare materiaal dat de keuze bepaalde van de thema's en hun uitwerking. Betrouwbare historische verhandelingen over Limburg zijn niet evenredig over de verschillende tijdvakken en onderwerpen verdeeld. Niet zelden zelfs ontbreekt elke informatie over menig toch voor de hand liggend onderwerp, waardoor de Limburgse geschiedschrijving vele witte vlekken vertoont. Een overzichtswerk biedt óók daar ongewild een overzicht van!

Het werk in de historische keuken volgden verschillende collegae in historicis. Mijn altijd trouwe medelezers, drs. Ingrid Evers en mr. Jacques van Rensch, lazen en kritiseerden de gehele concepttekst. In het begin hielpen ook mijn oud-collegae van de Stadsbibliotheek Maastricht, drs. Emile Ramakers en drs. Kees Schutgens, mijn werk op het goede spoor te zetten. Na de voltooiing van het manuscript lazen collegae-redactieleden van de reeks Maaslandse Monografieën kritisch het eindresultaat en vonden het een opname in de reeks waard.

Al deze medelezers ben ik dankbaar voor hun suggesties, hun kritiek en steun. Hun commentaren waren voor mij aanleiding onderdelen bij te stellen of – en dan vooral in het beginstadium – de oorspronkelijke opzet geheel te veranderen. Ik heb hun oordeel niet steeds klakkeloos gevolgd; het bleef tenslotte koken in éigen keuken! De medelezers dragen daarom geen enkele verantwoordelijkheid voor een tekst, die de onvermijdelijke sporen draagt van zijn tijd en zijn maker en als alle mensenwerk ongetwijfeld voor verbetering vatbaar zal zijn.

Bij het drukklaar maken ondervond ik veel hulp van de redactiesecretaris van de Maaslandse Monografieën, dr. Willibrord Rutten. Daarvoor komt hem grote dank toe. Ten slotte: de door de uitgever gevraagde illustraties zijn zo gekozen, dat zij nog bestaande historische sporen in het huidige Limburgse landschap tonen. Op die wijze wordt onderstreept, dat 'geschiedenis' weliswaar over het verleden gaat, maar altijd beschreven wordt vanuit het heden.

Maastricht, donderdag 14 september 2000 — Dr. P.J.H. Ubachs

Inhoud

Voorwoord 5

Inleiding, een handboek voor de geschiedenis van Limburg 19
Algemene historische achtergronden 20
Geschiedenis in ruimte en tijd 20
Periodisering 22
Plaatsbepaling en naam van de regio 23
Landschap 24
Bewoning en bewoners 25
Het dorp 26
Gemeente, schepenbank en parochie 27
Het cultuurpatroon van 'de' Limburger 31
Geschiedschrijving 34
Technische opzet 38

Hoofdstuk 1: Limburg in het eerste millennium 41
Politieke geschiedenis 41
De prehistorische bewoners 41
Kelten 43
Eburonen 44
Romeinen 45
Germanen: Franken, Merovingen en Karolingen 48
Volksverhuizing 48
Franken 49
Chlodowech 50
Karel de Grote 51
Reorganisatie van het Karolingische rijk 52
Deling van het Karolingische rijk en ontstaan van Lotharingen 53
Noormannen 54
Kerkelijke geschiedenis 55
Eerste kerstening 56
Kerstening en herkerstening onder de Franken 58
Kerkelijke indeling 60
Maatschappelijke geschiedenis 61
De Keltische maatschappij 61
Kelten, Germanen, Romeinen en Franken 62

De Frankische maatschappij 62
Welvaart 63
Landbouw en veeteelt bij Kelten en Romeinen 64
Landbouw en veeteelt bij de Franken 67
Nijverheid en handel 68
Cultuur 70
Romanisatie? 70
Continuïteit? 71
Geestesbeschaving 72
Bibliografie 74

Hoofdstuk 2: Speelbal der kleinen, 1000-1400 76
De naam 'Middeleeuwen' 76
Algemene kenmerken van de Middeleeuwen 77
Staatkundige verbrokkeling? 79
Politieke geschiedenis 81
Van centrum naar uithoek van het Duitse Rijk 81
Feodalisering 83
Territorialisering 84
Naar grotere staatkundige gehelen 85
Luik, Brabant en Loon 85
Limburgse Successieoorlogen 87
Gulik 88
Loon wordt Luiks 89
Brabant, Valkenburg en Gelre 89
Veertiende eeuw overgangseeuw 91
De steden 92
Maastricht, de grootste stad in Limburg 94
Steden en landsbestuur 96
Stadsbestuur 96
Kerkelijke geschiedenis 97
Uitbouw van de kerkelijke organisatie 98
Investituurstrijd 100
Geloofsleven 102
De Godgewijden 102
De leken 105
Afwijkende geestesstromingen 107
Maatschappelijke geschiedenis 109
Familie 110
Caritas 111
Welvaart 112
Landbouw 113
Grondbezit en exploitatie 113
Bevolking en bewoning van het landschap 114
Agrarische productie 115

Handel en verkeer 116
Cultuur 118
Gebouwen 119
Heiligenlevens 121
Onderwijs 122
Bibliografie 123

Hoofdstuk 3: Deel van een groter geheel? 1400-1550 125
Politieke geschiedenis 125
Staatkundige ontwikkeling 125
Heer en onderdanen 127
Statencolleges 129
Bourgondië dringt op 130
Inlijving bij Bourgondië? 134
Luik 135
Loon 135
Gelre 136
De Bourgondische inlijving gestopt en bestendigd 138
Kerkelijke geschiedenis 140
De Kerk als onderneming 141
De miskende leek 143
Hervorming in hoofd en leden 146
Kloosterleven 147
Bisdom Roermond 148
Een andere Kerk, een andere geloofsbeleving? 149
De beginnende Reformatie 150
Maatschappelijke geschiedenis 152
Samenleving 152
Vaderland 154
Welvaart 154
Bevolking 155
Economie 157
Cultuur 159
Beeldende kunst 160
Gebouwen 163
Onderwijs 164
Geleerden 165
Bibliografie 167

Hoofdstuk 4: Deel van Zuid- of Noord-Nederland? 1550-1660 168
Politieke geschiedenis 168
Tachtigjarige Oorlog 170
Limburg tussen Noord en Zuid, 1585-1648-1661 170
Permanente oorlogstoestand 171
De Maas invalsweg 171

Huurlingen 172
De Limburgse geschiedenis krijgsgeschiedenis? 173
Het grote keerpunt rond 1600 175
Tachtigjarige Oorlog, eerste periode, 1570-1585 175
Tegen Brussel 175
Samen met Brussel 178
Tachtigjarige Oorlog, tweede periode, 1585-1621 178
Limburg slagveld, 1585-1609 178
Eerste Maasveldtocht, 1602 179
De kwalen van de oorlog 179
Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621 181
Guliks-Kleefse oorlog, 1610-1614 182
Tachtigjarige Oorlog, derde periode, 1621-1648 183
Hervatting van de oorlog, 1621-1632 183
Tweede en Derde Maasveldtocht, 1632 en 1635 184
De Republiek nestelt zich in Limburg, 1632-1663 185
Op weg naar vrede, 1640-1648 186
Verdeling van de Landen van Overmaas, 1648-1661-1663 187
Het prinsdom Luik 189
Balans: wat veranderde, wat bleef? 189
Kerkelijke geschiedenis 192
De Kerk ziek? 192
Geslaagde rekatholisering 195
Godsdienstige verwarring in Gulik-Kleef 199
Voorlopig herstel van de katholieke kerk 200
Definitief herstel van de katholieke kerk 206
Toch protestantisering? 214
De Limburgse religieuze situatie in 1650 217
Maatschappelijke geschiedenis 219
Samenleving 220
Restauratie van de oude machten 221
Recht 222
Maatschappelijke zorg 223
Seksuele moraal 224
Welvaart 225
Landbouw en veeteelt 225
Industrie 227
Handel en verkeer 228
Cultuur 229
Onderwijs 230
Kunst en letteren 232
Bibliografie 234

Hoofdstuk 5: Speelbal der groten, 1660-1840 253
Politieke geschiedenis 253
Limburg in de grote Europese politiek 254
Eerste stuk, Limburg achtertuin der mogendheden, 1650-1795 256
Limburg en de Grote Mogendheden 257
Spanje, de Republiek en Frankrijk, 1650-1713 258
Pruisen en Oostenrijk, 1713-1795 261
Pruisen 261
Oostenrijk 263
Jozefinisme 266
Revoluties in de Zuidelijke Nederlanden 267
Tweede stuk, De grote revolutie, 1794-1814 268
Departement Nedermaas, schepping der revolutie 268
Ongewilde revolutie 269
Herschepping van de samenleving 270
Bestuur 272
Rechtspraak 274
Belastingen en financiën 274
Verschuiving van bezit 275
Derde stuk, Restauratie en consolidatie, 1815-1840 275
De Nedermaas niemandsland, 1814-1817 277
Provincie Limburg, schepping der mogendheden, 1815-1840 279
Het ongedeelde Limburg, 1814/15-1830 279
Belgische Opstand, 1830-1839 281
Scheiding door de mogendheden, 1830-1831, 1838-1839 281
Kerkelijke geschiedenis 283
Joden 284
Protestanten contra roomsen? 285
Protestantse kerkorganisatie in de Staatse en Franse tijd 287
De katholieke kerkstructuur ongeschonden 290
Geestelijk leven van protestanten en katholieken 293
Protestants geestelijk leven 293
Katholiek geestelijk leven 294
Spiritualiteit 294
Geestelijke verenigingen 296
Geestelijke literatuur 297
De grote stromingen binnen de Kerk, jansenisme en ultramontanisme 299
Jansenisme 299
Ultramontanisme 301
De grote stroming buiten de Kerk, de Verlichting 302
De Verlichting in Limburg 303
Katholieke Verlichting 306
De Limburgse kerk onder het concordaat van 1801 307
Maatschappelijke geschiedenis 309
De maatschappelijke verworvenheden van de Franse Tijd 310

Limburg ook veranderd? 314
Bevolking 315
De Limburgse samenleving 315
Welvaart 318
Landbouw en veeteelt 319
Industrie, handel en verkeer 323
Pauperisme 328
Banditisme 331
Cultuur 332
Verlichting 333
Onderwijs 337
Schoolsysteem 337
Verbetering na de Franse Tijd 339
Kunst en letteren 340
Bibliografie 343

Hoofdstuk 6: Twee provincies in twee koninkrijken, 1840-1975 346
Politieke geschiedenis 346
Een andere maatschappij 346
Stromingen: conservatisme, liberalisme, socialisme, nationalisme 348
Omstreden scheiding 352
België of Nederland? 353
Verhouding België-Nederland 354
Belgisch-Limburg 355
De kleinste provincie 355
Unionisme 356
Schoolstrijd 357
Anticonservatieve stromingen 359
Taalstrijd 361
Belgisch-Limburg in de maalstroom van Belgische tegenstrijdigheden, 1918-1945 362
Belgisch-Limburg en de splijting van de Belgische eenheidsstaat 365
Nederlands-Limburg 366
Een moeilijke provincie 366
Provinciaal bestuur 368
Separatisme 369
Het hertogdom Limburg, 1848-1887(-1906) 372
Nederlanders tegen wil en dank? 373
Limburg wordt Nederlands, 1900-1945 375
Oorlogsjaren, 1940-1945 376
Verzet tegen de vijand, 1940-1945 377
Bevrijding en wederopbouw, 1945-1950 379
Doorbraak of afbraak? De jaren na 1950 382
Kerkelijke geschiedenis 383
Een Kerk in een geseculariseerde wereld 384
Herstel en wederopbouw van het instituut Kerk 386

Omzien in bewondering 389
Ultramontanisme en liberalisme 390
Kerk en arbeider 392
Priesters en arbeiders 394
Organisatie van de arbeiders 395
Geloofsleven 398
Kloosters 399
Duitse en Franse invloeden 401
Parochieleven 402
Seksualiteit en huwelijk 404
Verzuiling 406
De Limburgse Kerk op weg naar het derde millennium 409
Het niet-roomse Limburg 410
Maatschappelijke geschiedenis 411
Bevolking 412
Welvaart 414
Landbouw en veeteelt 415
Mechanisering en industrialisering 415
Positie van de plattelandsvrouw 416
Mentaliteit 416
Productie en rendement 417
Industrie 419
Mijnindustrie 422
Delfstoffen 425
Metaalindustrie 427
Infrastructuur 428
Landwegen 428
Spoorwegen 430
Tramwegen 430
Verkeersverbindingen na 1914 431
Waterwegen 432
Onderwijs 433
Basisonderwijs in België na 1840 434
Basisonderwijs in Nederland na 1840 435
Het Nederlands-Limburgse basisonderwijs 436
Voortgezet en middelbaar onderwijs 438
Beroepsonderwijs 439
Kerkelijk onderwijs 439
Hoger onderwijs 442
Cultuur 443
Wetenschappen 443
Kunsten 445
Architectuur 446
Schilderkunst 447
Muziek 448

Toneel 449
Letteren 450
Media 452
Bibliografie 454

Besluit 457

Bijlagen
Algemene bibliografie 481
Bestuurders in Limburg 492
Tijdtafel 499
Fotoverantwoording 513
Register van personen, plaatsen en zaken 514

Tabellen

In de tekst:

1.1 Schematische voorstelling van de archeologische tijdperken 42

2.1 Verlening van bijzondere rechten in Limburg 91
2.2 De 'goede steden' van het prinsdom Luik 93
2.3 Kapittels 103

3.1 De oorspronkelijke statencolleges van het hertogdom Limburg 130
3.2 Limburgse territoria in de Nederrijns-Westfaalse kreits 139
3.3 Kloosterstichtingen in Limburg, 1300-1500 144
3.4 Gedode wederdopers in Limburg 153

4.1 Rijksheerlijkheden in Limburg 169
4.2 Gedode andersdenkenden in Limburg in de zestiende eeuw 202
4.3 Andersdenkenden in het landdekenaat Susteren 211

5.1 Oorlogen met weerslag in Limburg, 1648-1795 255
5.2 Soevereiniteiten in Limburg na de vrede van Utrecht (1713) 265
5.3 Salarisinschaling van de clergé (besluit van 21 april 1809) 292
5.4 Beëdigde en onbeëdigde priesters in Nedermaas 304
5.5 Aangenomen bons in Nedermaas, 1796-1797 305
5.6 Gemeenten in het departement Nedermaas boven de duizend inwoners in 1801 316
5.7 Rampen voor de boeren tussen 1500-1800 320
5.8 Maastollen in Limburg (15e-18e eeuw) 326
5.9 Middelbare scholen in Limburg vóór 1795 336

6.1 Hoofdkenmerken van een traditionele en een moderne samenleving 348
6.2 Bevolking van Limburg, 1840-1990 354
6.3 Nog bestaande kloostergemeenschappen anno 1822 386
6.4 Kloosterstichtingen in Nederlands-Limburg c. 1800 tot 1875 400
6.5 Begin en einde van de steenkolenmijnen in Limburg 423
6.6 Industrieën in Nederlands-Limburg vooral na 1830 en tot 1930 426
6.7 Limburgse spoorverbindingen in de negentiende eeuw 431
6.8 Middelbare scholen in Limburg in 1840 439
6.9 Stichtingen van beroepsonderwijs in Nederlands-Limburg, 1920-1955 440
6.10 Geleerde genootschappen in Limburg in negentiende en vroegtwintigste eeuw 444

Buiten de tekst:

1 Bisschoppen van Tongeren/Maastricht/Luik vóór 1559 492
2 Bisschoppen van Luik en Roermond na 1559 493
3 Regerende hertogen van Brabant 494
4 Graven en hertogen van Gelre 495
5 Graven en hertogen van Limburg 496
6 Landsheren van Loon 497
7 Gouverneurs van Limburg, 1815-nu 498

Kaarten

Buiten de tekst:
Voorschutbladen: Limburg vóór 1500
Achterschutbladen: Limburg na 1500

In de tekst:

1	Limburg in 1288 tijdens de slag bij Worringen	88
2	Luik en Loon vóór 1559	120
3	Staatkundige indeling van Limburg in 1543	137
4	Kloosters opgericht tussen 1300 en 1500	142
5	Handel en verkeer rond 1500	157
6	Verdeling van de Landen van Overmaas in 1661	188
7	Het Overkwartier van Gelder, 1580-1794	262
8	Het departement Nedermaas, 1795-1814	270
9	Industrie in Limburg vóór 1914	420
10	Verkeersverbindingen vóór 1914	429

N.B. Op de voor- en achterschutbladen worden alléén de topografische namen weergegeven voorkomend in de tekst.

Afkortingen

...	weglating in geciteerde tekst
†	overleden
(ed), (eds)	uitgever(s), redactie
[ ]	toevoeging van de auteur
ABB	Archief- en bibliotheekwezen in België
ACV	Algemeen Christelijk Vakverbond
afd.	afdeling
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 1949-1958
AHVN	Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein
Alberts, I, II	Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, I (1973), II (1974)
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief Den Haag
bd, bdn	band, banden
BIN, Limburg	Bedevaartplaatsen in Nederland, III: provincie Limburg
BGN	Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden
BNB	Biographie Nationale de Belgique
BRG	Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening
c.	circa, ongeveer, omstreeks
CDA	Christen-democratisch Appel
CVP	Christelijke Volkspartij
Daris	Daris, Histoire du diocèse et de la principauté de Liège
De Maasgouw	De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde
De Moreau	De Moreau, Histoire de l'Église en Belgique
Delheij/Jacobs	Delheij/Jacobs, Kerkenbouw in Limburg

DeVlag-SS	Duits-Vlaamsche gemeenschap-Schutzstaffel
dl, dln	deel, delen
e.a.	et alii, en anderen
EdG	Enzyklopädie deutscher Geschichte
ESHJb	Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek
FA	Frans archief
GA	Gemeentearchief
GG	Geschichte und Gesellschaft
GvNB	Geschiedenis van Noord-Brabant, 1796-1996
Gedenkboek 1632-1932	Gedenkboek der Nederlandsche hervormde gemeente van Maastricht 1632-1932
Habets	Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond
Handbuch Jedin	Handbuch der Kirchengeschichte, 1962-1979
HBS	Hogere Burgerschool
Heynen I, II	Heynen, Maastrichtse drukken, I: 1552-1782; II: 1783-1816
HH	Horster historiën
HHSG	Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal
Historische atlas	Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden
HJLZ	Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold
Hlb	Halbband
HZ	Historische Zeitschrift
IRL	Inventarisreeks van het Rijksarchief in Limburg
Jansen/Rutten	Jansen/Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw
jg	jaargang
Kleine Atlas	Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen
KLK	Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
KEOO	Katholieke encyclopedie voor opvoeding en onderwijs
KVP	Katholieke Volkspartij
Lfg	Lieferung
LGOG	Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
LThK[2]	Lexikon für Theologie und Kirche, tweede uitgave, 1957-1968
LV, I, II	Limburg's Verleden, I (1960), II (1967)
m.o.	middelbaar onderwijs
MM	Maaslandse Monografieën
MS	Maastrichts Silhouet
mv	meervoud
NAGN	Algemene geschiedenis der Nederlanden, 1977-1983
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
nC	na het begin van de christelijke jaartelling
NEVB	Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging
NHG	Nederlands Historisch Genootschap
Nolet/Boeren	Nolet/Boeren, Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen
NR	Nieuwe reeks
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
OLL	Het Oude Land van Loon
oorspr.	oorspronkelijk verschenen
OVR	Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht
p., pp.,	pagina, pagina's

PA	Provinciaal archief
Philips/Jansen/Claessens	Philips/Jansen/Claessens, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914
Pirenne	Pirenne, Histoire de Belgique
Post/Abbink	Post/Abbink, Kardinaal De Jong's handboek van de kerkgeschiedenis
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
PvdA	Partij van de Arbeid
RAL	Rijksarchief in Limburg, Maastricht
RBPH	Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RHE	Revue d'histoire ecclésiastique
RKSP	Roomsch-Katholieke Staatspartij
ROB	Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek
s.v.	sub voce, onder het trefwoord
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SdM	Sachwörterbuch der Mediävistik
St&L	Standen en Landen
SS	Schutzstaffel
SSEGL	Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
Timmers, I, II	Timmers, De kunst van het Maasland, I (1971), II (1980)
TNK	Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis
Trajecta	Trajecta, tijdschrift voor het katholieke leven in de Nederlanden
TSG	Tijdschrift voor sociale geschiedenis
TvG	Tijdschrift voor geschiedenis
Ubachs/Evers	Ubachs/Evers, Ongewilde revolutie, Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814
UTB	Universitäts-Taschenbuch
UTP	Universiteit voor theologie en pastoraat
vC	vóór het begin van de christelijke jaartelling
VM OVR	Verslagen en Mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht
VM	Vierkant Maastricht
VNV	Vlaams Nationaal Verbond
WPG	Winkler Prins geschiedenis in drie delen
Z.pl.	zonder plaats van uitgave

Inleiding

Een handboek voor de geschiedenis van Limburg

> Ik geloof niet dat de historicus moet wachten met het opnemen van zijn pen, totdat alle details van zijn onderwerp zijn onderzocht.[1]

Dit werk wil een geschiedenis geven van Limburg – waaronder zowel de provincies Belgisch- als Nederlands-Limburg begrepen zijn – uitgaand van de huidige stand van het onderzoek. Er is geen bronnenonderzoek in gedrukte bronnen of in archieven voor gedaan. Dit *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* is een samenvatting van de gebeurtenissen in Limburg in de twee millennia na het begin van de christelijke jaartelling, zoals beschreven in de recente algemene en regionale literatuur. De gekozen opzet beoogt het werk vooral bruikbaar te maken als handboek[2] bij de regionale geschiedschrijving.

De titel *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* is problematisch: Limburg is eerst als term geijkt in de negentiende eeuw en suggereert een eenheid. Het gebied is echter de hele geschiedenis door afhankelijk geweest. Het heeft nooit een zelfstandige eenheid gevormd. In politiek en juridisch opzicht vóór de Franse Tijd grotendeels een deel van het Duitse Rijk, was het cultureel afhankelijk van zowel Nederlands-, Waals- als Duitstalig gebied. Het is een overgangsgebied tussen de Waalse en Vlaamse cultuurkring aan de ene en de Duitse aan de andere kant. Limburg is niet bij toeval ontstaan, ook is het niet de vrucht van historisch finalisme. Het Limburg van vóór en van na de Franse Tijd is een product van vreemde machtsdragers, eerst feodale heren en later de grote Europese mogendheden.[3] Dat is de politieke kant van de zaak. In andere opzichten (economie, godsdienst,[4] recht, taal, volksgebruiken) was Limburg vervlochten met de omliggende gebieden, een vervlechting die nader onderzoek verdient.

Het te beschrijven gebied is moeilijk precies af te bakenen, want het begrip 'Limburg' is, zoals gezegd, vóór het einde van het Ancien Régime een zeepbel. Het is dwaas in vroeger tijden te gaan zoeken naar een Limburg, naar een eenheid die aansluit bij de thans bestaande. Elke vóór 1795 gesuggereerde politieke, kerkelijke of culturele eenheid is een gedachtespinsel.[5] In dit boek is gekozen voor een zuiver geografisch begrensde eenheid, het huidige Ne-

1 Je ne crois pas que l'historien doit attendre avant de prendre la plume que tous les details de son sujet aient été explorés. (Pirenne, Histoire de Belgique, IV, Bruxelles 1911, Avantpropos, vi.)

2 Voor de algemene problematiek rond het wezen van een handboek: Tilmans, K., Via antiqua versus via moderna? in: TG 18 (1991) 163-170.

3 Hansotte beschreef de met Limburg vergelijkbare situatie van Wallonië in zijn bespreking van de Histoire de Wallonie: RBPH 52 (1974) 688-692. Zie ook Humblet, Jalons, 6-7: alleen in het noorden en oosten is er de taalgrens, maar die viel niet samen met een politieke of kerkelijke grens, in het westen en zuiden is er geen duidelijk aan te geven grens. In feite is het daardoor niet mogelijk te spreken van een apart gebied Wallonië.

4 De Roermondse bisschop en historicus Gijsen verdedigde nog in 1988 de stelling, dat het christendom het wezenskenmerk van een specifiek Limburgse eigenheid was: Constructie van het eigene, 156 (Nissen). Aldaar, 158-159, over het niet natuurlijke verband tussen regio en confessie.

5 Ik neem hiermee afstand van mijn eerdere mening, dat de oude bisdommen Luik en Roermond een kader voor eenheid boden (zie PSHAL 125 (1989) 42).

derlandstalige gebied tussen Luik en Nijmegen, tussen de westgrens[6] van het graafschap Loon (Diest) en in het oosten de grens met het Rijnland (Erkelenz). Het beschreven gebied valt ongeveer samen met het kaartbeeld van de onvoltooid gebleven *Historische atlas van Limburg*.[7]

Limburg, zoals hiervóór geografisch afgebakend, lag binnen het centrum van de machtsuitoefening onder de Karolingen in de achtste en negende eeuw. Later, in de elfde en twaalfde eeuw was het nogmaals een centrum toen de Duitse koningen en keizers samenwerkten met de bisschoppen van Luik, wat meer in het bijzonder blijkt uit de geschiedenis van Maastricht en zijn kapittels. Vóór die tijd en ook nadien speelde de geschiedenis van Limburg zich af op een zijtoneel. Dit feit gaf Lyna, de geschiedschrijver van Belgisch-Limburg, nu meer dan veertig jaar geleden de opmerking in de pen: 'Wie op epische gebeurtenissen uit is, vindt in de Loonse geschiedenis zijn gading niet: wereldschokkende gebeurtenissen komen er niet in voor'.[8] Van het overige Limburg buiten het oude graafschap Loon kan hetzelfde worden gezegd.

Limburgse geschiedenis valt in de grote geschiedschrijving tussen wal en schip. Limburg is tot in de jongste tijd toe in allerlei opzichten steeds een randgebied geweest, ver weg van de grote centra, waar geschiedenis werd gemaakt. Het lag aan de rand van het Romeinse en later van het Duitse Rijk, aan de rand van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden, Pruisen, de Franse Republiek en het Keizerrijk, aan de rand van België en Nederland. Voor Nederlandse, zowel als voor Belgische en Duitse historici, die een groter geheel behandelen, zijn de Limburgse Maasstreken een gebied van geringe importantie, dat daarom vaak slechts terloops vermeld wordt.[9]

In dit inleidende hoofdstuk tot het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* wordt eerst een beschrijving gegeven van de algemene historische achtergronden, de aardrijkskundige en geografische gesteldheid van het door dit boek bestreken gebied, samen met een uiteenzetting van bewoning en bevolking door de eeuwen heen. Ter afsluiting volgt nog een klein overzicht van de geschiedschrijving over Limburg in het verleden en een korte uiteenzetting over de technische opzet van het werk.

ALGEMENE HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

Geschiedenis in ruimte en tijd

De geschiedenis van de mens speelt zich af in de ruimte waarin hij woont en in de tijd waarin hij leeft. De mens woont in een geografische ruimte, die door haar mogelijkheden en onmogelijkheden de gang van zijn leven in veel opzichten bepaalt. Die ruimte geeft hem door haar afgeslotenheid of toegankelijkheid de kans meer of minder gemakkelijk in contact te komen met andere mensen, met andere streken. Alle eeuwen door was dit van invloed op de mobiliteit van de mens.

Ook de mensen in het naar alle kanten openliggende Limburg waren steeds mobiel en, als

6 'Grens' is een term met vele betekenissen. In de betekenis van 'staatsgrens' is een middeleeuwse grens niet altijd een scherpe lijn, vaak meer een grensgebied, een strook grond, waarbinnen het ene territorium in het andere overgaat. Eerst in later tijd wordt elke staatsgrens een duidelijke, in het landschap uitgezette lijn. Hier is 'grens' gebruikt in de zin van: denkbeeldige lijn op de kaart.

7 Zie de Algemene Bibliografie (p. ###) voor de verschenen kaarten van deze atlas.

8 Lyna, Loon, 205.

9 Pater Munsters m.s.c. wees daarop reeds in 1948: Maasgouw 67 (1948) 96.

zij in hun geboorteplaats bleven, via verwanten en kennissen betrokken bij gebeurtenissen buiten hun streek. De mensen vertrokken om elders een bestaan op te bouwen, in een ander dorp, een andere stad, een andere streek, soms ver van Limburg gelegen. Een pachter pachtte een hoeve in een ander dorp, een seizoenarbeider trok jaarlijks tientallen en soms honderden kilometers op en neer tussen zijn woonplaats en zijn seizoenswerk,[10] de dienstplicht dwong jonge mannen tot vele maanden en soms jaren legerdienst in garnizoenen buiten Limburg, een meisje volgde bij haar trouwen haar man, een kloosterling vertrok naar zijn klooster of naar zijn missiegebied in verre landen, een priester van het bisdom ging naar zijn seminarie en later naar de hem aangewezen standplaats, een bedevaartganger reisde naar ver weg gelegen genadeoorden al naargelang zijn beurs het toeliet, handelaars als de Kempische teuten en de leden van de Venrayse schaapscompagnieën trokken door Europa en de randfiguren in de maatschappij zwierven hun hele leven van plaats tot plaats.

De mate van openheid van de geografische ruimte beïnvloedt het ontstaan en doordringen van nieuwe ideeën of juist het ontbreken daarvan, bevordert of remt welvaart, handel en verkeer, de cultuur in het algemeen. Groter geografische openheid kan een vloek zijn in tijden van oorlog. Klimaat, ligging en bodemgesteldheid van het woongebied bepalen grotendeels de soort middelen van bestaan en daardoor de meer of mindere welvaart. De keuze voor landbouw of veeteelt, voor mijnbouw of industrie hangt in hoge mate af van de bodemgesteldheid. Haar kwaliteit kon in het verleden een streek, een land arm of rijk maken.

Naarmate de tijd van de mens voortschreed is de hier summier geschetste betekenis van de ruimte, van het landschap, in vele opzichten van geringer invloed geworden. De mens leerde steeds beter met de hem omringende natuur om te gaan en het landschap naar zijn hand te zetten. Het meest spectaculair en ingrijpend gebeurde dat in de twee jongste eeuwen. Maar ook in de eeuwen vóór 1800 wist de mens natuur en landschap steeds meer aan zich dienstbaar te maken.

De tijd van de mens op aarde is honderdduizenden jaren. De gekozen omvang van het boek liet niet toe een volledig overzicht te geven vanaf het eerste verschijnen van de mens in Limburg overeenkomstig de huidige stand van onze kennis. Het allergrootste deel van die tijdspanne behoort tot de prehistorie, de mensengeschiedenis die niet steunt op het voorhanden zijn van geschreven bronnen, maar op artefacten. Het opsporen en onderzoeken van die overblijfselen is de taak van een aparte tak van wetenschap, de archeologie. Het deel van de menselijke historie dat de archeologie bestudeert, valt grotendeels buiten het bestek van dit *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, dat de geschiedenis beoogt te geven vanaf het moment dat er met de komst van de Romeinen, nu tweeduizend jaar geleden, geschreven bronnen ter beschikking kwamen. Zij kunnen thans aangevuld worden met de gegevens verstrekt door numismatiek, plaatsnaamkunde en naamkunde. Het onderscheid tussen prehistorie, steunend op alleen materiële, en historie, steunend op schriftelijke bronnen naast de materiële, is wat kunstmatig. De archeologie verschaft doorlopend tal van gegevens, en wel meer in het bijzonder over de eerste duizend jaar na Christus in Limburg, die in de schriftelijke bronnen niet te vinden zijn. (Een probleem is daarbij wel hoe archeologische en schriftelijke gegevens met

10 Bekende migrantenstromen zijn die van mensen uit Weert en omgeving naar de blekerijen rond Haarlem in de zeventiende en achttiende eeuw. Eenzelfde verschijnsel deed zich voor in de Kempen: emigratie uit Kaulille, Kleine-Brogel, Neer- en Overpelt in de 16de en 17de eeuw, in: OLL 39 (1984) 95-141 (Mertens). De 'brikkebekkers' trokken uit geheel Limburg naar de steenbakkerijen in het Rijnland in de negentiende eeuw en vanuit Belgisch-Limburg – uit Nederlands-Limburg in mindere mate – gingen de werkers naar Wallonië in de negentiende en twintigste eeuw. Zie ook hierna, p. ### noot ###.

elkaar in overeenstemming te brengen.) Archeologische gegevens komen in dit boek telkens aan bod, als zij ons bijzondere gegevens verschaffen over de tijd na de komst van de Romeinen.

De algemeen gehanteerde leidraad in het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* is de politieke geschiedenis van West-Europa, waaronder die van het Duitse Rijk of een aantal van zijn deelstaten een eerste plaats inneemt. Het is een keuze ingegeven door praktische overwegingen. De geschiedenis der beschaving – wij zouden zeggen: cultuurgeschiedenis – is immers volgens Johan Huizinga (1872-1945) het beste te leren 'uit een goed gebouwde politieke geschiedenis'.[11] De politieke geschiedenis is het dragende skelet voor de andere componenten (sociale, economische, kerkelijke, culturele) van dit handboek.

Periodisering

Het verhaal van de in die tweeduizend jaar voorgevallen gebeurtenissen vraagt om een nadere tijdsindeling, een periodisering. Dat kan op verschillende manieren gebeuren, mits de indeling maar logisch en bruikbaar is. Hetzelfde geldt voor de benaming van de tijdperken, de verschillende onderdelen, waaruit de algemene indeling bestaat.[12] In dit *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* is gekozen voor een klassieke, algemene indeling met klassieke namen voor de verschillende grote perioden: Oudheid en Vroege Middeleeuwen (tot het jaar 1000 ongeveer), Middeleeuwen (1000-1400), Vroegmoderne Geschiedenis (1400-1660), Moderne Geschiedenis (1660-1840), Contemporaine Geschiedenis (1840-1975). De volgende summiere inhoudsopgave geeft de gehanteerde indeling gedetailleerder weer.

Periodisering	Titels van de hoofdstukken
	Een algemene geschiedenis van Limburg
Oudheid en Vroege Middeleeuwen (tot c. 1000):	I: Limburg in het eerste millennium
Middeleeuwen (1000-1400):	II: Speelbal der kleinen, 1000-1400
Vroegmoderne Geschiedenis (1400-1660):	III: Deel van een groter geheel? 1400-1550
	IV: Deel van Zuid- of van Noord-Nederland? 1550-1660
Moderne Geschiedenis (1660-1840):	V: Speelbal der groten, 1660-1840
Contemporaine Geschiedenis (1840-1975):	VI: Twee provincies in twee koninkrijken, 1840-1975
	Besluit

De gekozen periodisering is zoveel mogelijk gebaseerd op de gang der politieke gebeurtenissen in Limburg zelf. Zij is vóór 1815 niet afhankelijk gemaakt van de nationale geschiedenis van België of Nederland. Het stramien van de politieke gebeurtenissen bepaalt voor de andere aspecten der geschiedenis, zoals economie, godsdienst, recht, taal, volksgebruiken, wel de verdeling over de tekst. Zij zijn echter chronologisch minder scherp te bepalen en bestrijken niet zelden langere tijdvakken. De inpassing van deze niet-politieke aspecten in de tekst kan daardoor soms wat ongelijk overkomen. Het zijn de onontkoombare feilen, eigen aan elke periodisering.

11 Blom/Lamberts, xii: Huizinga aan Jan Romein in 1925.

12 Zie bijvoorbeeld voor een allereerste kijk op het probleem 'periodisering in de geschiedenis': Ankersmit, F.R., Denken over geschiedenis, Groningen 1984, 190-196.

Plaatsbepaling en naam van de regio

Het beschreven gebied heet in dit boek steeds Limburg, waaronder te verstaan het gehele Nederlandstalige gebied tussen de steden Luik in het zuiden en Nijmegen in het noorden, tussen de westgrens van het oude graafschap Loon en in het oosten de rand van het Guliks-Kleefse Rijnland.[13] Vóór het begin van het Verenigd Koninkrijk (1815-1830) is het gebruik van de eenheidsnaam Limburg feitelijk een enorm anachronisme. Als Limburg stond vóór 1815 alleen een klein middeleeuws hertogdom bekend in de buurt van Aken, tussen de riviertjes Geul en Vesdre ongeveer. Limburg was tevens de naam van de gelijknamige achttiende-eeuwse provincie van de Oostenrijkse Nederlanden in het noordoosten van de huidige Belgische provincie Luik. Maar de in dit boek gehanteerde naam Limburg is praktisch, want hij maakt telkens weer terugkerende omslachtige omschrijvingen, of het telkens tussen aanhalingstekens zetten van een anachronistische naam overbodig; bovendien is hij welluidender dan het ook wel gebruikte 'beide Limburgen'. Vóór het begin van de Franse Tijd is Limburg in dit boek op te vatten als een zuiver geografisch-taalkundig begrip, de Nederlandstalige streken langs de Middenmaas, zoals hierboven omschreven. Na 1795 is het een politiek-administratief begrip voor een kunstmatige eenheid, het Franse departement Nedermaas met zijn opvolgers, de Belgische en de Nederlandse provincie Limburg.

Een sluitende verklaring voor de oude *naam* Limburg bestaat niet. Romantisch is een verklaring als 'versterking bij de lindeboom'. Veeleer was de betekenis van het woord slangen- of drakenburcht (van *lint*, lintworm, slang of draak). Limburg wordt ook wel verstaan als *Lint-burg*, waarin het Indogermaanse en Keltische woorddeel *lint* moeras betekent, terwijl voor lint ook gedacht zou kunnen worden aan een verband met leem in de betekenis van modder, slijk.[14] In Duitsland komt de naam Limburg vaker voor en het dorp Limbricht bij Sittard zou oorspronkelijk ook Limburg (Lemborgh) geheten hebben.[15]

Koning Willem I gaf in 1815 de historische naam Limburg aan de streken links en rechts van de Maas tussen Eijsden en Mook. Deze gebieden, die hem toegewezen waren door de Grote Mogendheden op het congres te Wenen, vielen grotendeels samen met het tussen 1795 en 1814 bestaande Franse departement Nedermaas (Meuse Inférieure), waaraan een deel van het departement Roer (Roër) was toegevoegd. Territoriaal en historisch gezien hadden het middeleeuwse hertogdom Limburg met zijn onduidelijke grenzen en de nieuwe provincie Limburg van 1815 weinig met elkaar gemeen, alhoewel het hertogdom omstreeks 1300 rechten bezat in plaatsen als Kerkrade, Simpelveld, Vaals, Eijsden, Melick-Herckenbosch en Sittard. Als men uitgaat van de achttiende-eeuwse grens van het Oostenrijks-Nederlandse gebied 'Limburg' dan hoorden slechts tot dat Limburg de thans Nederlandse dorpen Epen, Wahlwiller en Mechelen in de gemeente Wittem-Gulpen en in de Voerstreek ten zuiden van Wittem de thans Belgisch-Limburgse dorpen Teuven en Remersdaal.[16]

13 Zie ook: Hartmann, De reconstructie, 19. Eggen, Vakwerkbouw, 13, en elders.

14 Bahlow, H., Deutsches Namenlexikon, Familien und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt, Bayreuth 1980 (oorspr. 1967), 72. Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal, N. van Wijk (ed), 's-Gravenhage 1980 (oorspr. 1912), s.v. leem, en: Kluge, Fr., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin/Leipzig 1924, s.v. Lehm.

15 Limburg in kaart en prent, 13. De bundel: Lemborgh, het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht, Assen 1984, geeft op pp. 3-4 de feitelijke gegevens over het voorkomen van het toponiem Limburg in Duitsland en tevens de geopperde etymologische verklaringen voor de naam Limburg.

16 Limburg in kaart en prent, 13.

Aan de noordrand van het Ardennenplateau bereikt de rivier de Maas de Benedenrijnse laagvlakte. Daar begint rechts van de rivier het nu Nederlandse deel van Limburg, dat eindigt, waar de rivier zich in Midden-Nederland voegt in de grote delta van Schelde, Rijn en Maas. Links van de rivier strekt het tegenwoordig Belgische deel van Limburg zich uit van het stroomgebied van het riviertje de Jeker in het zuiden tot halverwege de Kempen (uit het Latijn: *campinia*, barre vlakte) in het noorden. Het meest noordelijke deel van de Kempen is Nederlands-Brabants gebied.

Natuurlijke grenzen kent het ongeveer 4.600 km^2 omvattende Limburg nauwelijks. Ook de ondiepe Maas heeft vóór de twintigste eeuw nooit als scheiding gefungeerd. In het verleden waren de dorpen aan weerszijden van de rivier door talrijke veren verbonden. In de twintigste eeuw kwamen er bruggen en tal van veren staakten de vaart, waardoor de vele eeuwenoude oeververbindingen tot enkele werden teruggebracht. De rivier werd eerst toen een barrière.[17] De enige natuurlijke grens in Limburg ligt in het noordwesten: het thans ontgonnen grote hoogveengebied, de Peel, dat Limburg van Noord-Brabant scheidt. De definitieve grens dateert hier uit 1716. Om een grensgeschil tussen Deurne en Venray te beslechten stelden de Staten-Generaal en de koning van Pruisen in de Vredepeel de scheiding tussen Staats-Brabant en Pruisisch Gelder vast.[18]

Overal elders loopt het landschap zonder duidelijke scheiding over in het omringende gebied. Het Oost-Limburgse heuvelland gaat aan de zuidkant ongemerkt over in het Belgische Land van Herve, waar de Ardennen een natuurlijke grens vormen, maar die liggen al bezuiden de huidige taalgrens.[19] De leemstreek (lössstreek) van Haspengouw links van de Maas sluit aan bij die van Nederlands-Limburg aan de overkant van de rivier, de vroegere Landen van Overmaas. De Limburgse zandgronden ter weerszijden van de stroom vormen één geheel met die in de Antwerpse Kempen en in Noord-Brabant. De Maas is de waterlossing van Limburg via riviertjes als de Geul en de Roer met hun zijbeken aan de oostkant en via de Jeker of Geer (Frans: Jaer) aan de westkant. Deze kleinere waterlopen zijn in tegenstelling tot de Maas slechts tot in de vroegmoderne tijd van enige betekenis geweest voor handel en verkeer. Het westen en zuidwesten van Limburg hoort hydrografisch niet meer bij de Maas maar bij het bekken van de Schelde. Daar is de scheiding tussen zand- en leemgronden het riviertje de Demer, dat het overtollige water naar de Schelde afvoert.[20]

In Limburg kunnen naargelang de bodemsoort van zuid naar noord in grote lijnen enkele streken onderscheiden worden. Allereerst is daar het Maasland, het dal van de Maas van Eijsden tot Mook. Het is voornamelijk bedekt met rivierklei. Buiten het zuidelijke Maasdal ligt de van west naar oost langzaam in hoogte toenemende, zacht golvende leem- of lössstreek, die links van de Maas behoort tot het noordelijk deel van Haspengouw. (De streek is genoemd naar het middeleeuwse graafschap Haspinga, één van de vier graafschappen van de Karolingische gouw Hasbania.) Rechts van de Maas zet het lössgebied zich voort in Nederlands-Zuid-Limburg en de Voerstreek. Noordelijk Haspengouw wordt weer onderscheiden in de Droge en de minder vruchtbare Vochtige Haspengouw. Tijdens de ijstijden – de laatste eindigde ongeveer tienduizend jaar voor Christus – voerde de wind fijn stof aan, dat zich als een dikke

17 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 124.

18 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 125.

19 Ook de taalgrens is aanvankelijk een kunstmatige, achteraf aangebrachte scheiding. Zij wordt voor het eerst als een grens gevoeld in de zeventiende en achttiende eeuw.

20 Limburg in kaart en prent, 83, 88

leem of lössmantel neerzette in Haspengouw en de Landen van Overmaas. Meer noordelijk in Limburg voerden de winden de zwaardere dekzanden aan, die de reeds aanwezige gronden bedekten. Daardoor vinden wij ten noorden van de leemstreek de Limburgse zandstreek met het grote Peelmoeras.[21]

Het geaccidenteerde uiterlijk van het zuidelijke Limburgse land is grotendeels ontstaan door de werking van de rivier de Maas, een regenrivier met een snel wisselend waterdebiet. De Oermaas had twee hoofdtakken, de Oostmaas over Gulpen-Simpelveld en de Westmaas over Cadier en Keer-Meerssen. Voortdurende veranderingen in de loop van het rivierbed voerden een puinkegel aan die zich waaiervormig uitspreidde over de Kempen en Noord-Limburg.[22] Door de gelijktijdige opheffing van de aardkorst onder het Ardennenmassief verplaatste de Oermaas zich naar het westen en ontstonden er ten zuiden van de lijn Meerssen-Valkenburg-Simpelveld terrassen langs de voortdurend wisselende en zich steeds dieper insnijdende stroomdalen.[23] Andere bewegingen in de aardkorst deden aan de oost- en noordoostzijde van het Kempisch plateau steilranden ontstaan. Door deze veranderingen in het aardoppervlak kwamen op sommige plaatsen oudere gronden, zoals mergel en Carboon, aan de dag.

Bewoning en bewoners

Tot omstreeks het jaar 7000 voor Christus lijkt Limburg slechts incidenteel bewoond.[24] Daarna begint de continue bewoning met de eerste vestigingen van de bandceramiekers. De lössgronden in Limburg behoorden tot de noordwestelijke rand van hun woongebied. In de tijd van de Romeinen werden vooral in de tweede en derde eeuw na Christus de lössplateau's ontgonnen voor de stichting van grote agrarische bedrijven, de *villæ*, terwijl de autochtone bevolking in boerderijen woonde. Van de villa's is vrij veel, van de boerderijen weinig of niets bekend; dit geldt ook voor de bevolking. In de derde eeuw na Christus, toen de omvang van de bevolking een hoogtepunt bereikte, moet het zuiden van Limburg voor een groot deel ontgonnen zijn geweest. De bewoning van sommige Limburgse villa's uit de Romeinse tijd loopt door tot na het midden van de derde eeuw.[25] De teruggang van de Romeinse invloed deed de bevolking in omvang afnemen, evenals het bouwland. Bos overwoekerde weer het eertijds ontgonnen gebied.[26] De Limburgse zandgronden waren van ongeveer het jaar 250 tot het jaar 600 vrijwel onbewoond. Er groeide weer overal in Limburg eiken- en berkenbos met op de schraalste gronden heide. In de zesde-zevende eeuw vond een bescheiden herbevolking plaats.[27] Het moerassig gebied op het Kempisch plateau in de Noorderkempen was in de vroege Middeleeuwen dicht bebost. De boomloze heide op het plateau is eerst ontstaan in de vijftiende eeuw.[28]

De ontbossing van Limburg had op grote schaal plaats tussen ongeveer 1000 en 1300. Deze verandering in het Limburgse landschap liep parallel aan de ontbossing in Vlaanderen en Brabant in dezelfde periode. Uit die periode stammen de plaatsnamen eindigend op *rade* en *rode* (gerooide plek) en *laar*, *lo* (met vuur gerooide plek). Namen op *-holt* en *-hout* wijzen op groot-

21 Limburg in kaart en prent, 88-89.

22 Maasverleggingen in de moderne tijd: zie de kaart in: Renes, Cultuurlandschap, 21.

23 Kaartje van de terrassen in het Mergelland (naar Felder) in: Renes, Cultuurlandschap, 15.

24 Bekende voorbeelden: het jagerskamp in de groeve Belvédère te Maastricht-Caberg uit c. 300.000 vC en de vuursteenmijnen van Gronsveld-Rijckholt uit c. 4000 vC.

25 PSHAL 121 (1985) 175 (Willems).

26 Renes, Cultuurlandschap, 35-38.

27 Limburg in kaart en prent, 99.

28 NAGN, I, 125 (Verhulst/Blok).

schalige boskap. Omstreeks 1300 is het gehele Limburgse gebied ontgonnen. Wat er nog aan bos restte, degenereerde grotendeels tot 'heide', een open landschap met struikgewas.[29] Sinds de late Middeleeuwen bestaat het Zuid-Limburgse landschap uit grote bouwlandgebieden. Oorspronkelijk was het landbouwareaal verkaveld in stroken, maar die raakten in later eeuwen versnipperd. Een groot deel van de wegen, van de nederzettingen en hun vorm dateert uit die tijd. Het is echter te simpel om te stellen, dat er tussen het einde van de Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijd weinig veranderde in het cultuurlandschap. Ook in de eeuwen tussen 1400 en de Franse Tijd kreeg het landschap een ander gezicht: de bevolking groeide, meer land werd ontgonnen, het gebruik van de bodem veranderde en sociaal-economische en politieke invloeden van buiten oefenden hun invloed uit.[30]

De dorpseconomie steunde in hoge mate op het bezit en het vrije gebruik van gemene gronden. Daarzonder was een enigszins redelijk bestaan voor de dorpelingen niet mogelijk. De gronden werden gebruikt als gemeenschappelijke weide, als leverancier van plaggen voor akkerbemesting, voor bijenhouderij en anderszins. Ook maar de minste aanslag op het vrije gebruik van deze gemene gronden zaaide verdeeldheid en twist in het dorp, of, veroorzaakte – soms bloedige – strijd tussen verschillende dorpen als zij gemeenschappelijk eigenaar waren van een onontgonnen gebied, zoals de Peel.

De aanvankelijk omvangrijke gemene gronden werden in vier fasen verkleind tot verdwijnens toe. Tijdens de eerste fase van de dertiende tot het midden van de veertiende eeuw leidde de kolonisatie van het binnenland voor landbouw en veeteelt tot verdeling van de gemene gronden of reglementering van hun gebruik. Van het midden van de veertiende tot het midden van de zeventiende eeuw liep de tweede fase. Toenemende individualisatie van de agrariërs, vooral de veetelers, dreef toen naar een verdere opdeling van de gemene gronden, maar niet op de zandgronden. In de derde fase (midden zeventiende-begin negentiende eeuw) werden gemeenteschulden, vooral de vele oorlogsschulden, gedelgd door gemene gronden te verkopen. Op sommige plaatsen kregen stadsburgers daardoor de kans vaste voet te vatten binnen dorpsgemeenschappen door het aankopen van gemene gronden. De vierde en laatste fase (begin negentiende eeuw) kenmerkte zich door een sterker op de voorgrond treden van de geschillen rond de gemene gronden uit de vorige perioden. De Tranchotkaarten van rond 1800 geven inzicht in de toen nog bestaande gemene gronden en hun neergang door de grootschalige ontginningen in de negentiende en twintigste eeuw.[31]

Het dorp

Het dorp ontstond in Limburg eerst in de loop van de Middeleeuwen, aanvankelijk in de dalen en later ook op de hogere gronden. In de Vroege Middeleeuwen was het gebied rechts van de Maas dun bevolkt.[32] Toen stonden de boerderijen alleen in het landschap of bij elkaar in een gehucht. Later ontstonden dorpen, waar niet alleen boeren en landarbeiders, maar ook ambachtslieden woonden en waar een lokale markt was.[33] De nederzettingen van de mens in het Limburg van de vroegmoderne tijd kenden drie bestanddelen: woonkern, cultuurland en woeste gronden. Een nederzetting – sinds de Vroege Middeleeuwen vormde zij kerkelijk

29 Renes, Cultuurlandschap, 61-62.
30 Renes, Cultuurlandschap, 98, 81. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 28.
31 Krings, Wertung und Umwertung. RBPH 57 (1979) 782-783 (Daelemans).
32 Renes, Cultuurlandschap, 48-49, 59.
33 Faulstich, W., Medien und Oeffentlichkeiten im Mittelalter, 800-1400. (Die Geschichte der Medien, 2). Göttingen 1996, 23.

meestal een parochie – kon meerdere dorpskernen en gehuchten omvatten. De vorm van de woonkern verschilde naargelang streek en tijd. Rond de kern lagen tuinen en boomgaarden, akkers, grasland en woeste gronden. Vruchtbare streken kenden vrijwel geen woeste gronden meer. In armere streken kwamen die veelvuldiger voor en overheersten soms.[34]

Links en rechts van de Maas was de gewone nederzettingsvorm het lintdorp met lange, aaneengesloten bebouwing aan de hoofdweg.[35] In Droog Haspengouw was de dorpsvorm het hoopdorp, een ongeordende bebouwing langs het stratennet. De landbouwgronden lagen liefst in *open fields*,[36] in lange, rechte, niet omheinde kavels, langs een waterloop in een vallei. De dorpen waren omgeven door een gordel van groen: de boomgaarden achter elk huis. De Middeleeuwse verdeling in percelen is bewaard gebleven door de tot in de achttiende eeuw bestaande *Flurzwang*. Onder dit systeem beslisten de dorpelingen als groep wáár en wát elk jaar door wié gezaaid moest worden. Het was een uitvloeisel van het vaak gevolgde drieslagstelsel, waarbij het gebruik van een stuk akkerland wisselde. Overigens is het stelsel waarschijnlijk nooit dwingend toegepast. Het bouwland werd het eerste jaar ingezaaid met als hoofdgewas wintergraan (broodgraan, zoals rogge of tarwe), het tweede jaar met zomergraan (haver en gerst) en bleef het derde jaar braak liggen. Langs de beken lag het hooi- en weiland.[37] Rechts van de Maas dateert de eerste vermelding van het drieslagstelsel uit het einde van de veertiende eeuw. De invoering van het stelsel vergrootte de graanopbrengsten en dat hing weer samen met de commercialisering, het meer op de markt gericht zijn van de landbouw.[38] De groeiende bevolking vroeg om meer graan, wat de prijzen deed stijgen en graanverbouw aantrekkelijker maakte.

Gemeente, schepenbank en parochie

Het opleggen van *Flurzwang* vroeg om een organisatie van de dorpsgemeenschap, zodat gemeenschappelijke regelingen ook konden worden afgedwongen. Die organisatie heette gemeente. *Gemeente* mag hier niet worden verstaan in de huidige zin van lokale burgerlijke overheid, lokaal burgerlijk bestuur, maar betekent gemeenschap, het genootschap van alle eigenaren in een dorp, gewoonlijk geërfden genoemd, al die dorpelingen die meebetaalden aan de dorpslasten. Wie binnen een gemeente (kerspel) eigen grond en haard bezat, of als gezinshoofd een eigen huishouding had, was *geërfde*, *nabuur* of *inwoner*. Hij had in die hoedanigheid het recht om mee te spreken over de algemene belangen van de gemeenschap. De taak van de gemeente lag op het terrein van noodzakelijke gemeenschappelijk te regelen zaken: *Flurzwang*, het omslaan van belastingen, het onderhoud van wegen, waterlossingen, dijken eventueel, zorg voor de openbare veiligheid, bescherming tegen rondzwervende soldaten en vooral het gebruik, het verpachten of vervreemden van de gemene gronden. Het aanstellen van koster en onderwijzer, van een nachtwaker, een vroedvrouw soms, hoorde ook tot de taak van de gemeente, evenals het onderhoud van een eventueel aanwezig schoolgebouw of gasthuis. Een gemeente of kerspel kon ook naar buiten in rechte optreden tegenover andere gemeenten

34 Limburg in kaart en prent, 113, 115.

35 Hekker, R.C., De dorpen, in: Dorp en stad in Limburg, 11-36.

36 Bieleman, Geschiedenis, 77-78, 140, 153.

37 Limburg in kaart en prent, 113, 115. Renes, Cultuurlandschap, 122, 123. SSEGL 26 (1981) 38-39 (Jansen). Renes, Landschappen van Maas en Peel, 171. Drieslagstelsel in het dorp Vlijtingen (veertiende eeuw): PSHAL 133 (1997) 51, 80 (Hackeng).

38 Renes, Cultuurlandschap, 81.

of kerspelen. Zij werd dan vertegenwoordigd door haar schepenen of, bij hun ontstentenis, door haar dorpsmeesters of burgemeesters.

Voor het uitoefenen van die taken beschikte de gemeente over verschillende functionarissen. Een bode riep de gemeente bijeen en maakte haar besluiten aan de dorpelingen bekend. De veldschut (veldwachter)[39] ving loslopend vee, sloot het op en beboette de schuldige eigenaar. De rotmeester hield samen met zijn rotgenoten toezicht op de openbare veiligheid,[40] wat een vergelijking oproept met de wijk en de wijkmeester in een stad in de vroegmoderne tijd. Schatheffers (schatbeurders)[41] inden het aandeel van het dorp in de landsbede (schat) en de daarop rustende opcenten voor de gemeente. De dorpsbelastingen drukten vooral op grond, op vee (rundvee, schapen, ganzen, bijen), op personen inclusief hun personeel; soms werd belasting ook om andere redenen geheven, bijvoorbeeld vanwege vrijstelling van militaire dienst. Een begerenswaardige baan was het innen van belastingen niet, want de schatheffer moest hier en daar persoonlijk borg staan voor de opbrengst; hij fungeerde dan dus als belastingpachter. Het kerspel werd in zijn geheel voor een vaste totaalsom aangeslagen, die door schepenen of dorpsmeesters hoofdelijk omgeslagen moest worden over de belastingplichtigen. Het omslaan gaf aanleiding tot tal van geschillen. Belasting op grond drukte zwaarder, naarmate de grond van betere kwaliteit werd geacht en daar konden eigenaar en belastingheffer dan danig over twisten; hetzelfde gebeurde bij de vaststelling van de waarde van onroerend goed als huizen en molens. Geërfden konden van mening zijn vrijdom te genieten krachtens hun stand (adel, geestelijken) of woonplaats (stedelingen die in het dorp gegoed waren). Een gedeelte van de opgebrachte belastingsom mocht de gemeente houden voor het bekostigen van gemeentelijke taken.

De gemeente in Limburg en daarbuiten vormde een bestuurseenheid voor het nemen van besluiten, die de gehele dorpsgemeenschap aangingen.[42] In de loop van de Middeleeuwen ontstond daarnaast op de dorpen – en in de steden[43] – de schepenbank. Verder bestonden er ook nog de leenhoven voor kwesties rond het leenrecht en de laathoven voor geschillen met laten; deze laatste twee blijven hier buiten beschouwing (zie p. 109). Gemeente en schepenbank komen in de literatuur vaak ter sprake, maar voor Limburg, zowel links als rechts van de Maas, ontbreekt een samenvattende studie.[44] Er kunnen daardoor niet meer dan enkele grote lijnen worden uitgezet en dit te meer, daar beide instituten van plaats tot plaats grotere of kleinere verschillen konden vertonen qua samenstelling, bevoegdheden en werkwijze.

De oudste bekende vermeldingen in Limburg die wijzen op het bestaan van een schepenbank, komen uit Sint-Truiden (1108), het graafschap Loon (1154), en Brustem (1175).[45] Aan de

39 Haye, R.M. de la, Inventaris van de archieven van de heerlijkheid en de schepenbank Wijlre 1464-1797 (1816), (IRL, 49), Maastricht 1993, 17.

40 Renkens, J.P.G., Inventaris van de archieven van de schepenbank Swolgen-Broekhuizenvorst en van het kerspel Tienray, (IRL, 22), Maastricht 1981, 12.

41 Renkens (zie voorgaande noot), 12. Asselbergs, De schatrekening, 177, 179.

42 *Algemeen:* Bader, K.S., Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes, 3 dln, Weimar 1957-1962, met aanvullingen in: Bader, K.S., Rechtsformen und Schichten der Liegenschaftsnutzung im mittelalterlichen Dorf, Weimar 1973. Limburg: Venner, Meinweg, 91-117. Van Rensch, Van kisten en kompen; Molemans, J., Achtergronden van het achttiende-eeuwse ontstaan van het kadaster in de Limburgse Kempen, in: Ontsluiting en gebruik van historische landkaarten (Werken LGOG, 10), Maastricht 1988, 223-253. Pruisisch Gelre: Asselbergs, De schatrekening, in het bijzonder pp. 175-177. Met dank aan mr. Th.J. van Rensch die de juridische finesses verduidelijkte.

43 Zie voor de Maastrichtse schepenbanken: Gehlen, A.Fl., Het notariaat in het tweeherig Maastricht..., (MM, 33), Assen 1981, 11-15.

44 Ook voor het prinsdom Luik en het graafschap Loon ontbreekt een samenvattende studie: Hansotte, Les institutions, 163. De hier volgende tekst steunt in hoofdzaak – tenzij anders vermeld – op de beknopte, heldere samenvatting bij: Rensch, Th.J. van, Inventaris van het archief van de schepenbank Echt, (IRL, 23), Maastricht 1981, 9-23, nader uitgewerkt in: Van Rensch, Van kisten en kompen.

45 Baerten, Loon, 155-157.

andere kant van de Maas liepen de steden voorop: Maastricht (1224) en Roermond (1234 of 1224). In de tweede helft van de dertiende eeuw volgden dan dorpen als Echt (1259), Susteren (1260), Venlo (1269), Wessem, Beegden, Neer, Haelen met Horn en Buggenum in 1275, Neeritter, Thorn, Kessenich in 1279, Heer (1287), Sint-Pieter (1294) en Sint-Odiliënberg in 1297.

De ressorten van de Limburgse schepenbanken lagen vóór 1300 al vast, wat niet wil zeggen dat er later geen wijzigingen meer optraden. Soms groeide een laatbank, die in oorsprong alleen competent was voor rechtspraak over grond, uit tot schepenbank, zoals in Lottum, schepenbanken konden samengevoegd worden, zoals Schimmert en Schin op Geul bij Klimmen, of afgesplitst worden van een grotere, zoals Horn en Buggenum van Haelen.[46]

De schepenbank was een rechterlijke instelling, die competent was voor één of meer dorpen. De competentie en samenstelling verschilden van plaats tot plaats en dat bleef zo tot aan het einde van het Ancien Régime. Nu eens was de schepenbank alléén competent voor de lage rechtspraak (civiele en boetstraffelijke zaken), dan weer was zij bovendien ook nog competent voor de hoge rechtspraak (criminele zaken) met de bevoegdheid te straffen aan lijf en leden tot en met de dood toe. De schepenbank bestond meestal uit zeven schepenen, nu eens benoemd door de grondheer uit de grondbezitters van het dorp, dan weer door de dorpen, die onder de schepenbank ressorteerden, terwijl in andere plaatsen de leden zichzelf aanvulden (coöptatie).[47] In bijzondere gevallen, wanneer de schepenbank handelde over zaken de dorpsgemeente betreffende, werd het college uitgebreid met gezworenen als vertegenwoordigers van de geërfden, de inwoners die tevens eigenaren waren.[48] De drossaard (ook wel drost, ambtman of meier genoemd)[49] woonde de zitting bij als vertegenwoordiger van de landsheer of dorpsheer en als aanklager in geval van ernstige delicten (moord, doodslag, diefstal). De scholtis trad op als leider van de rechtzitting en als eiser in boetstraffelijke zaken. De oudste schepen verving de scholtis bij diens afwezigheid als stadhouder, plaatsvervanger. Een secretaris (gerichtsschrijver)[50] notuleerde het besprokene en zorgde voor het archief van de schepenbank. De gerechtsbode kondigde de schepenbankleden de zittingsdag aan en maakte aan buitenstaanders de dan genomen besluiten en vonnissen bekend. De zittingen hadden oorspronkelijk plaats in de open lucht, vaak onder een lindeboom. De landschepenen van het ambt Krickenbeck kwamen bij elkaar in een kuil op de hei.[51] In Wijlre werd later een aparte gerechtskamer ingericht op het kasteel,[52] maar meestal vergaderden schepenen in een herberg of in het gemeentehuis.

De voornaamste taak van de schepenbank was rechtshandhaving samen met de schout, die overigens geen lid was van de schepenbank. Er werden processen gevoerd van criminele en civiele aard, afhankelijk van de competentie. De schepenbank oefende tevens de zogenaamde vrijwillige rechtspraak uit: benoeming van voogden over wezen, het afgeven van rechterlijke attesten en dergelijke meer. De zogenaamde realisatie van de overdracht van onroerend goed en het bezwaren met hypotheek – de eerste taak van een schepenbank – vond aanvankelijk plaats voor schepenen. Sedert het einde van de zestiende eeuw namen notarissen de contractuele kant over. Typisch voor het zuiden van Limburg en de rijksgebieden werd toen: in eerste

46 Van Rensch, Van kisten en kompen, 73-74.

47 Someren, A.M.L. van, Inventaris van het archief van de schepenbank Neeritter, (IRL, 27). Maastricht 1982, 13.

48 Renkens (zie noot 40), 12. Asselbergs, De schattekening, 176-177.

49 Renkens (zie noot 40), 6, 10, 12.

50 Renkens (zie noot 40), 11.

51 PSHAL 131 (1995) 50 (G. Venner).

52 Have, Inventaris Wijlre (zie noot 39), 24.

instantie de gang naar de notaris voor het opmaken van de akte en in tweede instantie de realisatie (gerechtelijke protocollatie of het 'gichten' van de akte)[53] door schepenen. De akte werd ingeschreven in het gichtregister, waardoor zij ook rechtskracht kreeg voor derden. In het Overkwartier – waar eerst laat notarissen kwamen in de steden – speelde de notaris een geringere rol. Transacties met betrekking tot onroerend goed bleven daar in eerste instantie een zaak voor schepenen. De schepenbank hield bovendien voogdgedingen, aparte rechtsdagen voor het naar voren brengen van klachten en in later tijd kondigde zij ook plakkaten af.

Over dorpsschepenen bestonden veel klachten. Zij zouden onbekwaam zijn,[54] want zij waren ongeleerd, hetgeen evenwel niet altijd en overal het geval was. Bovendien bestond er een remedie tegen: het vragen van rechtsgeleerd advies, in Zuid-Limburg de gangbare procedure. Daarenboven kende Zuid-Limburg het appel in diverse stappen, bijvoorbeeld via het Leenhof van Valkenburg[55] op de Raad van Brabant[56] of het Rijkskamergerecht. In het Overkwartier was het vragen van advies absoluut verboden; daar bestond sinds de zeventiende eeuw als enige mogelijkheid tot remedie het in hoger appel gaan bij het Hof van Gelre, dat sturend en corrigerend optrad.[57] In de Staatse Landen van Overmaas veranderde de eventuele ondeskundigheid van schepenen in de zeventiende en achttiende eeuw langzaam, toen Maastrichtse protestanten als geërfde in de Staatse dorpen van Overmaas een plaats verwierven in de schepenbanken. Op die wijze konden beroepsjuristen invloed krijgen in de schepencolleges.[58] Maar het neemt niet weg, dat er tot het einde van het Ancien Régime toch nog veel klachten bleven.

Het is niet onmogelijk, dat de eventueel aanwezige juridische onkunde van schepenen in de Middeleeuwen het instituut van de hoofdvaart heeft doen ontstaan: naar een andere rechtbank gaan om advies, als zij er zelf niet uit konden komen. Hoofdvaart is niet gelijk te stellen aan het hoger beroep of appel, dat vanaf de zestiende eeuw de hoofdvaart begon te verdringen. Ter hoofdvaart gaan ging uit van schepenen zelf, het in appel gaan – en dan alleen in civiele zaken – van een der procespartijen, al had er in de loop van de tijd wel een langzame verschuiving plaats van hoofdvaart naar appel. Men ging niet meer om raad vragen, maar ging in hoger beroep.[59] Voor het ter hoofdvaart gaan bestonden, net als voor het in appel gaan, allerlei netwerken van een lager naar een hoger gerecht, die ten slotte hun eindpunt vonden in verzoeken om advies aan onder meer het Hof van Gelre, de Raden van Brabant, de 'Oberhof', de rechtbank te Aken, en in hoogste instantie aan het Rijkskamergerecht te Spiers, later te Wetzlar. Uit het Loonse graafschap en zijn onderhorigheden werd vaak een beroep gedaan op de Luikse rechtbank.[60]

Soms was de schepenbank in dezelfde samenstelling ook het orgaan voor de behartiging van de taken van de gemeente of kerspel. Bij schepenen en dorpsmeesters berustte dan de dagelijkse leiding van de gemeente, het beheer van de dorpsfinanciën en de inning van belastin-

53 Gehlen, Het notariaat (zie noot 43), passim.

54 Bijvoorbeeld: Haye, Inventaris Wijlre (zie noot 39), 15.

55 Over het leenhof van Valkenburg: Hall, J.H.M.M. van, Aspecten uit de rechterlijke organisatie van de Staatse Landen van Overmaze en uit de praktijk van het Valkenburgse leenhof, in: Hoven en banken, 187-216.

56 Zie voor de Brusselse Raad van Brabant: Rousseaux, X., Klacht en controle, machtsverhoudingen tussen lokale rechtbanken en de Brusselse Raad van Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw in Waals Brabant, in: Hoven en banken, 135-145.

57 Zie in verband hiermee: Venner, G.H.A., Gevoeerde processen voor het Hof van Gelder te Venlo, in: Hoven en banken, 169-186.

58 Munier, De calvinisering.

59 Hanssen, L.H., Inventarissen van de archieven der schepenbank en de gemeente Wessem 1281-1937, (IRL, 37), Maastricht 1986, 18. Gehlen, A.Fl., In materie van appellatiën, hoger beroep te Maastricht in de 16de-18de eeuw (Afscheidscollege), Maastricht 1998.

60 Kleine Atlas, 11: hoofdvaart op Aken; aldaar, 16: hoofdvaart op Roermond. Los bijliggende kaart 'De ressorten van de Akense en Luikse schepenbanken' in: Neve, Het Rijkskamergerecht.

gen. In grotere gemeenten namen soms belastinggaarders die laatste taak over.

De dubbele taakvervulling van de schepenbank – rechtsorgaan en bestuursorgaan – was echter onmogelijk in alle gevallen dat het ressort van schepenbank en gemeente elkaar niet dekten. Een schepenbank kon bevoegd zijn voor meerdere dorpen, een gemeente altijd slechts voor maar één dorp. Tussen schepenbank en gemeente bestond nochtans altijd een enge band, daar zowel de schepenbank als de gemeentevertegenwoordiging hun leden uitsluitend konden kiezen uit de lokale eigenaren, de geërfden.

Gemeente en schepenbank hadden dikwijls ook bemoeienis met de kerkelijke eenheid van de parochie, al was het alleen maar omdat de geërfden, de leden van gemeente en schepenbank, bepaalde onderhoudsplichten hadden ten opzichte van de pastoor en het kerkgebouw. De geërfden traden op als kerkelijke functionarissen (kerkmeesters, armmeesters, broederschapmeesters) en lieten zich soms ook in met het feitelijke beheer van de kerkelijke goederen, of oefenden er in andere gevallen toezicht op uit.

De al eerder enkele malen aangestipte gelijkstelling tussen gemeente en kerspel, een woord dat ook parochie kan betekenen, wees al op die enge band tussen gemeente en kerk. Het wil echter niet zeggen dat gemeente en parochie altijd zonder meer samenvielen. Enkele Nederlands-Limburgse voorbeelden ter illustratie. De gemeente Tienray ten noorden van Venlo was in kerkelijk opzicht een onderdeel van een grotere parochie, Swolgen, en in rechterlijk opzicht van de schepenbank Meerlo. Echt vormde één schepenbank, waaronder drie parochies (Echt, Maasbracht en Roosteren) en vier gemeenten vielen (Echt, Maasbracht, Roosteren en Ohé en Laak). Vlodrop en Posterholt vormden één schepenbank en één parochie, maar twee gemeenten. Zo wordt het begrijpelijk dat de inrichting van een dorpsbestuur tijdens het Ancien Régime kon gaan lijken op een gordiaanse knoop, waarin de belangen van gemeente, schepenbank en parochie onontwarbaar lagen verstrengeld.[61]

Het cultuurpatroon van 'de' Limburger

Veel is er in negentiende en twintigste eeuw altijd te doen geweest over het 'anderszijn' van de Limburgers en dan meer in het bijzonder het anderszijn van de Nederlandse Limburgers. Wat dat anderszijn precies was, heeft niemand ooit helder weten te omschrijven.[62] Men kwam meestal niet veel verder dan 'Bourgondisch' en 'katholiek'. Bij de laatste kwalificatie kan men zich nog iets voorstellen; de eerste vervluchtigt in de alcoholische dampen van veel bier. Aan de Nederlandse kant van de Maas werd dat anderszijn politiek uitgespeeld om aan te tonen, dat Limburgers niet met 'Holland' accordeerden, niet kónden accorderen en dus ook niet bij Nederland konden of mochten horen.

Sommige Limburgers waren en zijn zeer gehecht aan hun gewest. Zij kunnen de nestgeur van hun geboortegrond niet vergeten en geven daar te pas en te onpas blijk van, vooral zodra zij onder niet-Limburgers verkeren.[63] Dit is geen specifiek Limburgse trek; overal ter wereld

61 Van Rensch, Van kisten en kompen, 76-77.

62 Het is een algemeen gegeven, dat streekgenoten zich anders voelen dan niet-streekgenoten zonder hard te kunnen maken, waarin dat anderszijn nu feitelijk bestaat. Zie voor Nederland: Constructie van het eigene. Vergelijk ook: Bussmann, Cl., Gibt es 'Niederrheiner'?, historische Gründe für das Fehlen eines niederrheinischen Identitätsbewußseins, in: Kulturraum Niederrhein, I, 157-166. Hoe bij het zich afzetten tegen 'de anderen' de mythevorming welig tiert demonstreert: The invention of tradition, E. Hobsbawn, T. Ranger (eds), (Canto books), Cambridge 1997 (oorspr. 1983).

63 Wijers, C., "In een hand de rozenkrans, in de andere een glas bier", de Limburgse identiteit onder de loep; voordracht op het symposium 'Maakbaar Limburg' bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg op 8 oktober 1999.

komt men dit verschijnsel tegen.[64] In Nederland schijnt het echter vooral bij Limburgers op te vallen, wat hen dan weer het meewarige stempel van chauvinisten opdrukt. Naar Limburgs chauvinisme is ooit eens onderzoek gedaan.[65] Maar het verhelderde niet veel, niet in de laatste plaats omdat niet duidelijk werd wat nu feitelijk onder chauvinisme diende te worden verstaan.

Bij het herdenkingscongres in 1989 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de twee provincies Limburg mocht het mogelijk 'anderszijn' als congresthema niet ontbreken.[66] Referent Nissen ging op zoek naar een regionaal zelfbewustzijn, dat na 1840 aan weerszijden van de nieuwe grens zou kunnen zijn ontstaan. Zijn betoog steunde bijna uitsluitend op gegevens van Nederlandse kant, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden, dat er in het verleden vrijwel alleen aan die kant van de Maas een probleem was gemaakt van het bestaan van een 'Limburgse mens'. In het verleden zijn in het kader van de Romantiek wel pogingen ondernomen een bijzondere volksaard, een volkskarakter te ontdekken, dat eigen zou zijn aan die 'Limburgse mens'. Maar het is mislukt.[67] Termen als *ziel* of *volkskarakter* voor het anderszijn wees Nissen dan ook terecht af als onbruikbaar. Hij sprak liever van *cultuurpatroon*. Zijn eerste constatering was, dat de vraag naar het anderszijn meer leefde in Nederlands- dan in Belgisch-Limburg. Maar de beantwoording van die vraag door verschillende schrijvers berustte op indrukken en niet op feiten. Zijn betoog kon hij er dus niet mee schragen, helaas.

De zoektocht, die na 1850 ontstond naar een regionaal zelfbewustzijn, leek daarom vruchtbaarder te zijn. Dat er zo iets van een regionaal zelfbewustzijn moest zijn, nam Nissen zonder meer aan. Hij onderbouwde deze constatering met een aantal premissen, die historisch gezien aanvechtbaar moeten heten. Zijn hoofdmotief was het in Limburg sterk levende 'localisme', het gehecht zijn aan de eigen directe omgeving. (Pregnanter lijkt mij 'lokaal patriottisme' in plaats van localisme.) Het gevoel zou ontstaan zijn door het eeuwenlang weinig welvarend leven in een politiek versnipperd, agrarisch gewest met weinig steden en een weinig mobiele bevolking. De steeds bestaan hebbende emigratie en immigratie, die het gesuggereerde statische karakter van de lokale bevolking logenstraft, werd hier over het hoofd gezien.[68] Verder noemde Nissen de gewone kenmerken van elk West-Europees agrarisch gebied tot diep in de negentiende eeuw;[69] ze zijn dus niet specifiek Limburgs. Een ander aangevoerd fenomeen, groeiende aandacht voor het gebruik van het dialect in de negentiende eeuw, was al evenmin een Limburgse eigenheid, want het was kenmerkend voor een algemeen Europees verschijnsel, de Romantiek.

Ontegenzeggelijk juist was daarentegen de vaststelling van Nissen, dat seminaries en kweekscholen priesters en onderwijzers afleverden, die het voortouw namen in het bevorderen van de liefde voor het eigen gewest, het eigen heem. Het lag voor de hand dat deze beter opgeleiden oog hadden voor wat zij als het eigene beschouwden. Maar ook hierin valt niets te vinden wat zo veel anders zou zijn dan elders. In 1989 werd dus weinig ontdekt, dat met enig

64 Maar het is een verschijnsel, dat men moet zoeken in de periferie van de nationale staat. Dit blijkt uit een congresbundel als: *Constructie van het eigene*, waarin de sprekers het bijna uitsluitend hebben over gegevens uit Limburg, Brabant en Friesland.

65 Goltstein, J., Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard, in: *SSEGL* 31 (1986) 1-77. Zie ook de bespreking van Goltsteins artikel: Ubachs, P.J.H., Limburgse historie, in: *TvG* 102 (1989) 257-258.

66 Nissen, P.J.A., De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839, in: *Eenheid en scheiding*, 181-212. De tekst steunt verder op dit artikel, tenzij anders aangegeven.

67 Een late loot van dit genre: Chorus, A., Het typische van de Limburgers, in: *HLZ* 6 (1985) 53-64.

68 Wijers (zie noot 63), wees juist op het belang van de voortdurende migratie; daarenboven stipte zij de driedeling in Nederlands-Limburg aan in Noord-, Midden- en Zuid-Limburg.

69 Weber, *Peasants*, geeft er passim voorbeelden van voor Frankrijk.

recht zou kunnen wijzen op het bestaan van een regionaal zelfbewustzijn, stoelend op een anderszijn. De enige onaanvechtbare conclusie van Nissen was de bevinding, dat er geringe affiniteit bestond tussen de twee provincies Limburg.[70]

Het neemt allemaal niet weg, dat in Nederlands-Limburg in de negentiende en twintigste eeuw steeds stemmen zijn opgegaan om het eigene – wat dat begrip in al zijn vaagheid dan ook moge omvatten – te bewaren en te verdedigen tegen belagers van welke kleur ook. De vraag is echter te weinig gesteld naar de grond en de gegrondheid van deze verzetshouding en naar de persoon en de motivering van hen die deze houding stijfden. Limburgers – aldus werd rechts van de Maas gesuggereerd – voelden zich algemeen achtergesteld op allerlei gebied. Maar was daar reden voor, en zo ja, waar lag dan de oorzaak? Waren Limburgers, net als Rijnlanders, uit zachter hout gesneden[71] en daardoor in hun onderdanigheid niet vaak zelf schuld, dat zij ogenschijnlijk(?) onder de voet werden gelopen? Stelde 'Holland' in Nederlands-Limburg bewust functionarissen van buiten Limburg aan, omdat Limburgers niet te vertrouwen of te weinig bekwaam waren?[72] Weerden de officiële instanties hen inderdaad buiten de provincie om dezelfde redenen? En waren die uitgangspunten voor het benoemingsbeleid juist en rechtvaardig? Is er grond voor de onderstelling dat de roepers van 'Limburg boven alles' vooral te vinden waren in de middenmoot van de cultuurdragers, leraren, onderwijzers en vergelijkbare beroepen?

Die gedachte rijst in het bijzonder bij de stichting op 12 maart 1925 van de min of meer in het geheim werkende Limburgsche Liga, een vereniging die de toenemende 'Hollandse' invloed probeerde te stuiten. De drijvende krachten in de Liga behoorden juist tot die middenmoot, terwijl hun streven bij de Limburgse elite (Poels, kerkleiders, vooraanstaande katholieken) geen weerklank vond.[73] Is het waar, dat de Liga een verzamelplaats was voor hen die al roepend om Limburg hun eigenbelang op het oog hadden: boeren, die hun landarbeiders aan de beter betalende steenkoolmijnen kwijtraakten, en de middenstanders op de dorpen? En gebruikte de katholieke kerk metterdaad het 'Limburggevoel' ter versteviging van haar eigen positie, of als afweermiddel tegen het 'on-Limburgse' socialisme?[74]

Het is opvallend dat de elite van de Limburgse provinciebevolking na 1840 altijd op landelijk niveau fungeerde en min of meer los stond van het geroep om Limburg boven alles. De grote massa in Nederlands-Limburg liet dat geroep onverschillig. Het anderszijn speelde in de politiek een rol tijdens twee acties: het separatisme – aansluiting zoeken bij Duitsland – in de jaren 1840 en tijdens het annexionisme – aansluiting zoeken bij België – in de jaren rond 1920. Lang niet alle Limburgers herkenden zich in dit anderszijn, wat wel bleek uit de geringe belangstelling voor zowel separatisme als annexionisme. Natuurlijk heeft Limburg, net als alle andere streken en gewesten in de Nederlanden, bijzondere dingen die in die andere streken en gewesten niet zo voorkomen. Maar dat is geen grond om voor Limburg te spreken van

70 Zie in dit verband ook: Raskin, E.J., De Limburgse eenheid: realiteit of mythe?, in: Limburg 69 (1990) 81-104, en het ontmythologiserend commentaar hierop van Nissen in: De Maasgouw 110 (1991) 39-40.

71 Schnabel, Deutsche Geschichte, IV, 116.

72 Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de ministers van Buitenlandse Zaken in de negentiende eeuw. Daarvoor koos Den Haag graag Limburgers. Zij spraken immers vlot Frans, de taal der diplomaten, en vaak ook Duits. Zie: Gouverneurs 1815-1989, 146 noot 30 (Smeets).

73 Limburg 1900-2000, 19. Kemp, M., De geest in Limburg met een inleiding van de Limburgsche Liga, Sittard c. 1925. Gorissen, Mathias Kemp, 81-86. Een archief(je) van de Liga bevindt zich in het GA Maastricht. Colsen, Poels, 661 noot 58, wijst erop, dat in de jaren 1920 in Nederland en in Limburg meer van dit soort 'geheime' verenigingkjes bestonden. Hun bestaan is als verschijnsel interessant en niet omwille van hun maatschappelijk effect, dat gelijk nul was.

74 Daghlad De Limburger, 1990 december 22, rubriek: Inkijk (Cillekens).

een 'anderszijn', van een geheel eigen en bijzonder cultuurpatroon.[75] De verschillen met elders zijn daarvoor te gering. Ze zijn er nu nog door een vertragende factor, het bij het landelijke nog achterlopende ontwikkelingspeil van de gemiddelde Limburger. Naarmate er meer en langer onderwijs gevolgd wordt en ook de werkgelegenheid kwalitatief verbetert, zal de Limburger steeds meer gaan lijken op de gemiddelde Nederlander. Een volledig verdwijnen van de verschillen zou echter niet toe te juichen zijn en dat zal naar alle waarschijnlijkheid ook niet gebeuren.[76]

Geschiedschrijving

Geschiedwerken over Limburg, over het geheel van de Nederlandstalige streken tussen Luik en Nijmegen zijn er niet veel. Vóór de Franse Tijd heeft niemand er zich aan gewaagd, kón er zich ook niet aan wagen, want 'Limburg' bestond niet. Er verschenen wel historische beschrijvingen van de toen bestaande territoriale eenheden.[77] Evenmin verscheen er een geschiedenis van Limburg in de tijd van de negentiende-eeuwse Romantiek, toen men toch een weidse onderneming niet schuwde.[78] Pas de twintigste eeuw zag pogingen om te komen tot een 'Geschiedenis van Limburg', zij het voor elk van de twee gescheiden provincies afzonderlijk. Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Maastricht publiceerde twee delen *Limburg's Verleden*, de Hasseltse rijksarchivaris Lyna schreef iets eerder zijn geschiedenis van het graafschap Loon.[79] In de tweede helft van de twintigste eeuw kwamen de historici tot de conclusie, dat het aanbeveling verdiende het Belgische en het Nederlandse deel gezamenlijk en gelijkelijk te behandelen. Het was toch al moeilijk genoeg een geschiedenis van Limburg te schrijven en de tweedeling maakte de problemen alleen maar groter.

Voor het uitblijven van een samenvattend geschiedwerk over Limburg links en rechts van de Maas zijn meerdere oorzaken aan te geven. Allereerst het ontbreken van een staatsverband, dat het gehele gebied in zich verenigde.[80] Toen dat er in de Franse Tijd tenslotte wel kwam en na 1814 werd bestendigd, ging het om een politiek-administratieve eenheid. Zij was van bovenaf opgelegd door de Grote Europese Mogendheden en sprak de bevolking niet aan. Een gevoel van 'Wij, Limburgers' ontstond eerst in de twintigste eeuw. In een dergelijke situatie was er weinig behoefte aan een geschiedschrijving van een gewest, en waar het belangstellende publiek ontbrak, waren er ook geen kopers!

Er was bovendien een gebrek aan schrijvers. Vóór 1900 ontbraken historici met enige speciale vorming voor de beoefening van het vak. Wat er aan samenvattend werk verscheen, was vaak encyclopedisch-statistisch van aard, overgoten met een historisch sausje. Het was geen zuiver historisch werk, maar meer het genre van het ouderwetse aardrijkskundige woorden-

75 Voor eenzelfde conclusie: Wijers (zie noot 63).

76 Het nieuwe Limburg, 293 (Soeters/Felling).

77 De door kannunik Simon Ernst († 1817) van Kloosterrade geschreven en postuum in 1837 gepubliceerde 'Histoire de Limbourg' beperkte zich tot het middeleeuwse hertogdom Limburg. De oudere geschiedschrijving over Limburgse deelgebieden wordt opgesomd in: LV, II, 794-797.

78 Wouters, H.H.E., De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg, bijdrage tot een geschiedenis van de Limburgse historiografie, in: Grensland, 1-53, 31. Wouters' beschouwingen vormen nog steeds het uitgangspunt voor elk historiografisch overzicht met betrekking tot het onderwerp.

79 In het Liber amicorum Jan Gruyters, Hasselt 1957, 403-408, schreef Lyna een beknopt overzicht van de historische productie in Belgisch-Limburg: De Limburgse historiografie, enkele overwegingen.

80 Samenhangend daarmee de grote spreiding van voor Limburg belangrijke archieven over vele, soms zeer ver afgelegen archiefbewaarplaatsen, een grote handicap voor elk historisch onderzoek.

boek: plaatsbeschrijving gelardeerd met historische gegevens. Voorbeelden daarvan zijn de *Dictionnaire géographique du Limbourg* van de Belgische cartograaf en uitgever Van der Maelen, de *Beschrijving van het hertogdom Limburg* van de Weertse onderwijzer Poell en, als late uitloper, het *Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours* van De Crassier.[81]

Naast pastoors en kapelaans zouden onderwijzers en leraren schrijvers van Limburgse, in het bijzonder lokale, Limburgse geschiedenis blijven. Bij hun lessen voelden zij behoefte aan een overzicht van de provinciegeschiedenis. Het verlangen ernaar speelde vooral, toen kort voor en na de Tweede Wereldoorlog het heemkundeonderwijs opgang maakte. Op verzoek van de Rooms-Katholieke Onderwijzersbond in het bisdom Roermond schreven Beaujean, leraar met middelbare onderwijsbevoegdheid geschiedenis, het lagere schoolhoofd Hoens en Ramaekers, directeur van een muloschool, een Geschiedenis van [Nederlands-]Limburg, die in 1940 verscheen. De pretenties van de schrijvers gingen niet verder dan het geven van een overzicht bruikbaar bij het onderwijs.[82]

Bescheiden was ook de bedoeling van de dichter-publicist-boekhandelaar Matthias Kemp met zijn in 1934 verschenen *Geschiedenis van [Nederlands-]Limburg*. Hij wilde slechts een simpele vervanging leveren voor de door de geschiedenisleraar en protestant Van Wijk in 1924 gebundelde lezingen over het onderwerp.[83] Van Wijks bundel zou voor katholieke Limburgers te protestants zijn, te weinig recht doen aan 'onzen volksaard', vond Kemp in overeenstemming met de in Limburg heersende geest van die dagen. Bovendien wilde Kemp ook Belgisch-Limburg in zijn beschouwingen betrekken en dat was iets nieuws.[84] Nog steeds in de lijn van Kemp – het bewaren van het Limburgs eigene – publiceerde Schurgers in 1972 zijn *Waar de brede stroom der Maas...*[85] Het was een bundeling van krantenartikelen over de stereotiepe onderwerpen uit de Nederlands-Limburgse geschiedenis: Hollands-protestantse suprematie, bokkenrijders, goddeloze Franse revolutionairen, achteruitzetting van de Limburgers in de negentiende eeuw. Het was allemaal populair werk zonder wetenschappelijke pretenties.

In Belgisch-Limburg publiceerde de archivaris Lyna in 1956 zijn reeds eerder genoemde wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis van Loon, het oude graafschap, dat ongeveer samenviel met de huidige provincie Belgisch-Limburg. Lyna wilde in de eerste plaats een synthese geven voor de algemene lezer, geen streng wetenschappelijk werk; daar was de tijd naar zijn mening niet rijp voor. De Inleiding is wat weeklagerig, gelijk het overige verhaal, maar dat schijnt zo te horen bij oudere regionale geschiedenissen. Lyna zette tegenover elkaar de tijd van ellende en de tijd van grootse opgang. Het keerpunt was voor hem het begin van de mijnbouw in de Belgische Kempen na de Eerste Wereldoorlog. Als geheel is deze geschiedenis verouderd. Zij geeft de stand weer van de historiografie omstreeks de jaren 1930; bovendien nog uitgaand van een eng Belgisch-Limburgs standpunt zonder inpassing in de algemene geschiedenis. Wonderlijk genoeg eindigde Lyna zijn geschiedverhaal met het begin van de Franse Tijd in 1794. Wonderlijk: gezien zijn uitgangspunt had men toch mogen verwachten, dat

81 Maelen, Ph. vander, Dictionnaire géographique du Limbourg, heruitgegeven met een inleiding van H.C.W. Roemen, (MM, 25), Assen 1978 (oorspr. Bruxelles 1835). Poell, G.M., Beschrijving van het hertogdom Limburg bijeengebragt..., Maasbree 1981, (oorspr. Z.pl. 1851). Crassier, L. de, Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours, in: PSHAL 65 (1929)-71 (1935), 73 (1937).

82 Beaujean, H.A., J.G.J. Hoens, J.M. Ramaekers, Geschiedenis van Limburg, Lutterade 1940; ongewijzigde tweede druk: Heerlen 1949.

83 Kemp, M., Geschiedenis van Limburg, Maastricht 1934 (herdrukt: Schiedam 1976). Wijk, F.W. van, Schets eener geschiedenis van de provincie Limburg, Maastricht 1924.

84 Kemp, Geschiedenis (zie voorgaande noot), 5.

85 Schurgers, H.J.H., Waar de brede stroom der Maas..., beknopte geschiedenis van Limburg, Valkenburg 1972.

hij ook de laatste anderhalve eeuw zou beschrijven, tot aan het grote keerpunt na 1920.

Maar het buiten beschouwing laten van de geschiedenis na de Franse Tijd is een hebbelijkheid van veel regionale en lokale geschiedschrijving. Het is een betreurenswaardige hebbelijkheid, dat verwaarlozen van een historische beschrijving van de directe fundamenten van de huidige samenleving in Limburg. Meer dan twee eeuwen van een geheel andere Limburgse geschiedenis, de geschiedenis van onze eigen tijd, uitsluiten, betekent een scheef trekken van die geschiedenis in haar geheel.

Het strekte Lyna tot eer, dat hij iets aandurfde wat zijn Nederlands-Limburgse collegæ in de geschiedwetenschap nalieten. Weliswaar waren wetenschappelijk opgeleide historici tot in de jaren vijftig dun gezaaid in de regio, maar zij, noch hun vereniging, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap,[86] hebben ooit een poging gedaan een algemeen overzicht te leveren. Het genootschap beperkte zich in zijn publicaties tot het aandragen van bouwstenen. Voor het schrijven van een samenvattende, algemene Limburgse geschiedenis toonde het in de eerste honderd jaar van zijn bestaan geen belangstelling. De grootste – en grote – prestatie op dit terrein leverde het genootschap met de al eerder genoemde twee lijvige delen *Limburg's Verleden*, respectievelijk verschenen in 1960 en 1967 onder auspiciën van de provinciale overheid van Nederlands-Limburg. Specialisten op hun vakgebied bundelden daarin hun zicht op enig onderwerp uit de [Nederlands-]Limburgse geschiedenis. Het merendeel der bijdragen is veertig jaar later de moeite van het kennisnemen nog steeds waard. Zij geven een goed beeld van de historische kennis met betrekking tot Limburg in de jaren 1950 en 1960 van de twintigste eeuw, onder ruime verwijzing naar bronnen en voorhanden literatuur. Daarenboven bevat het werk een overzicht van de archieven en een aanzet voor een [Nederlands-]Limburgse historische bibliografie.

Een doorlopende geschiedenis van Limburg was *Limburg's Verleden* echter niet en het wilde dat ook niet zijn. De secretaris van de redactie, pater Munsters m.s.c. (1906-1993), schreef het in zijn 'Ter verantwoording' met evenzoveel woorden. Feitelijk vond Munsters het schrijven van een Limburgse geschiedenis 'een onmogelijke taak', al voegde hij aan het aldus luidende paragraafkopje een vraagteken toe als slag om de arm.[87] Er was geen eenheid, zij was althans nog niet aangetoond; er was onvoldoende voorwerk gedaan dat de toets der kritiek kon doorstaan en dus was volgens Munsters de tijd niet rijp voor een wetenschappelijk verantwoorde synthese van de Limburgse geschiedenis. In de ogen van de redactiesecretaris was *Limburg's Verleden* eigenlijk een te vroeg geboren kind, maar hij verontschuldigde het verschijnen met de degelijkheid van de bijdragen en de grondslag die zij konden vormen voor verder onderzoek.[88]

Munsters had wel enigszins gelijk, maar de vraag wannéér de tijd dan wel rijp was voor een Limburgse geschiedenis, bleef in de lucht hangen. Het antwoord is simpel: die tijd zal er nóóit komen, omdat de aan de geschiedenis gestelde vragen per decennium veranderen. Sommige oude vragen wijzigen zich, andere vallen af en nieuwe komen erbij. Er zal dus steeds weer onderzoek nodig blijven vanwege de voortdurende wisseling van invalshoeken, die elke synthese ontijdig maakt. Geschiedschrijving is nooit áf!

86 Zie in het algemeen het themanummer over Nederlands-Limburgse geschiedschrijving verschenen als jubileumjaarboek van het genootschap bij het 125-jarig bestaan: PSHAL 125 (1989), meer in het bijzonder de bijdrage van: P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg (pp. 47-99). Bij het verschijnen van Alberts' Geschiedenis van de beide Limburgen was het genootschap slechts zijdelings betrokken.

87 LV, I, ix.

88 LV, I, x-xi.

In de vakpers werd *Limburg's Verleden* goed ontvangen. Maar de vraag naar een synthese bleef bestaan, hoe onvolkomen misschien en dus onbevredigend die ook zou kunnen uitvallen. De Stichting Maaslandse Monografieën, waar ook Limburgs Geschied en Oudheidkundig Genootschap deel van uitmaakt, stond aan de wieg van deze moderne synthese. De historicus Alberts, redactievoorzitter van de *Maaslandse Monografieën*, de in 1964 begonnen publicatiereeks van de Stichting, nam kort na het verschijnen van het tweede deel van *Limburg's Verleden* (1967) die taak op zich.[89] In 1973 en 1974 verschenen de twee delen van het standaardwerk *Geschiedenis van de beide Limburgen*.[90] Het zou voor vele jaren de toeverlaat worden voor vakman en liefhebber. Het werk sluit helaas aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en laat dus de twintigste eeuw vrijwel geheel buiten beschouwing.

Alberts' boek vertoont in de compositie te weinig een strakke eenheid. Het is onevenwichtig van opzet door te veel aan te willen sluiten bij de ouderwetse Noord-Nederlandse nationale geschiedenis (bijvoorbeeld 1632 als scheidingsjaar voor geheel Limburg) en bevat ook nogal wat herhalingen. Als handboek is het te summier om werkelijk een handzaam hulpmiddel, een naslagwerk te zijn bij de studie van de Limburgse geschiedenis: weinig bibliografische opgaven, een onvoldoend uitgewerkt register, waarin de zaken ontbreken, en geen aandacht voor hulpwetenschappen. Het eng 'Limburgse' standpunt van Alberts is benauwend en dat niet alleen, omdat hij een Limburgse eenheid probeerde te ontdekken die er niet was. Hij keek te weinig over de provinciegrenzen heen, vestigde te weinig de aandacht erop, dat Limburgse ontwikkelingen algemeen West-Europese ontwikkelingen waren. Er is later niet voor niets meerdere malen gepleit voor een provinciegeschiedenis in een breder historisch verband.[91]

Uiteraard geeft Alberts' Geschiedenis de stand weer van de geschiedschrijving rond 1970. Het boek is dertig jaar later gedateerd, want na 1970 voltrok zich in de internationale vakwereld en ook in Limburg op allerlei gebied een omslag in de geschiedschrijving.[92] Het aantal wetenschappelijk opgeleide historici nam aanzienlijk toe en parallel daaraan een wetenschappelijk meer verantwoorde productie op historisch gebied. Er verschenen in de jaren 1970 en later tal van belangrijke onderzoeken met betrekking tot de geschiedenis van Limburg, niet in het minst in de serie *Maaslandse Monografieën* en de regionale historische tijdschriften.[93] Het waren onderzoeken die het oude herbeschouwden, maar ook andere aspecten in de Limburgse geschiedenis belichtten (bijvoorbeeld: de leefwijzen van het 'volk', mentaliteitsgeschiedenis, religiegeschiedenis in plaats van kerkgeschiedenis, losweken van de Limburgse uit de negentiende-eeuwse Belgische of Nederlandse natiegeschiedenis). Zij kwamen tot andere inzichten dan voorheen gebruikelijk.

De jaren na 1970 hebben ook de algemene hulpmiddelen voor de beoefening van de Limburgse geschiedenis vermeerderd. Hier valt te denken aan het grote overzicht van het Nederlands-Lim-

89 Zie: De Maasgouw 100 (1981) 87-94, waar Philips het voor en tegen bespreekt van het schrijven van een geschiedenis van Limburg.

90 Alberts, W.J., Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. 2 dln, (MM, 15 en 17), Assen 1973, 1974. (Deel I met de geschiedenis tot 1632 en deel II na 1632).

91 Bijvoorbeeld PSHAL 125 (1989) 13-23 (Ubachs) en 100-125 (Moorman van Kappen); zie voor een vergelijkbare wens ook de Inleiding bij de Rheinische Geschichte, I,1.

92 Deze algemene omslag, ook op het terrein van de regionale geschiedenis, demonstreert de inhoud van de twaalfdelige serie: Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, Zutphen 1988-1994, waarin achtereenvolgens aan bod komen: strafrecht en criminaliteit, materiële cultuur, stadsgeschiedenis, historische geografie, historische demografie, onderwijs, lokale bestuursgeschiedenis, vrouwengeschiedenis, dorpsgeschiedenis, eliteonderzoek, fiscale bronnen, sociale zorg.

93 Zie voor deze periodieken de algemene bibliografie, p. ###.

burgse archiefwezen uit 1986.[94] Tal van archieffondsen werden geïnventariseerd en veel inventarissen verschenen in druk. Meestal had de inventarisator ze voorzien van een inleiding, die de kennis van de Limburgse geschiedenis verrijkte. In het bijzonder verdienen vermelding de inventarisreeksen van het Rijksarchief in Limburg (Maastricht) en van de provinciale Dienst Inspectie der Archieven in Nederlands-Limburg. In Belgisch-Limburg publiceerde het Hasseltse Rijksarchief eveneens verschillende inventarissen, waaronder met name die van de balije Biesen door Grauwels en Van der Eycken belangrijk zijn voor de algemene Limburgse geschiedenis. Het laatste geldt ook voor veel publicaties van het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Hierbij valt meer in het bijzonder te denken aan de in de negentiende eeuw door Gachard begonnen inventarisering van de Algemene Rekenkamer en de inventarisering door Verkooren van de charters en cartularia van de hertogdommen Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas, beide meerdelige werken.[95] Het Luikse rijksarchief verdient hier uiteraard vermelding vanwege de oude verbinding van Luikerland met het graafschap Loon.[96] Om een gelijke reden dient voor het Gelders Overkwartier gewezen te worden op het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem en voor de oostkant van Limburg op het Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf en het Historisches Archiv des Erzbistums Köln te Keulen bij de bestudering van de geschiedenis van Limburg.

De belangrijkste gebeurtenis op historisch gebied in de jaren na 1975 was wel de uitgave van een historische atlas,[97] die in zijn titel al duidelijk aangaf een eng (Nederlands-)Limburgs standpunt te willen vermijden. Helaas moest de serie kaarten met de publicatie van de zesde kaart in 1991 (verschenen in 1996) gestaakt worden. De in 1989 verschenen kleine geschiedenisatlas,[98] een compilatie van bestaande kaarten met een heel summiere toelichting, kon de een torso gebleven wetenschappelijke atlas natuurlijk niet vervangen.

Technische opzet

De doelstelling van dit *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* is tweeledig, zoals reeds hierboven gezegd. Het werk wil een leesbaar verhaal zijn voor een belangstellend publiek, maar vooral een handboek voor de beoefening van de Limburgse geschiedenis, waarin vakman en liefhebber de algemene lijn en de hoofdzaken kunnen vinden. Bij de afweging van de interesse van algemeen belangstellende lezers en de interesse van de vakman en liefhebber is de weegschaal altijd doorgeslagen naar de laatste categorie. Het handboek kreeg dus steeds de voorrang boven het leesboek. Daarenboven is de opzet zodanig, dat het buiten de kring van historici en historisch belangstellenden ook voor anderen bruikbaar is als naslagwerk door middel van zijn register van personen, plaatsen en zaken, zijn talrijke tabellen en een uitgebreid chronologisch overzicht.

De grondslag bij het schrijven van het handboek was de voorhanden – liefst recente – literatuur: wetenschappelijk betrouwbare, internationale, nationale en regionale werken en artikelen. Uitgesloten was (hernieuwd) onderzoek van bronuitgaven of archiefbronnen; voor een

94 De archieven in Limburg, R.M. Delahaye e.a. (eds), (Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, 13), Alphen aan den Rijn 1986.

95 Gachard, L.-Pr., A. Pinchart, Inventaire des archives des Chambres des comptes, Bruxelles 1837-1879, 5 dln. Verkooren A., Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse, Bruxelles 1910-1923, 8 dln.

96 Hansotte G., Etats du pays de Liège et comté de Looz, Liège 1990.

97 Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden, Assen 1976-1990.

98 Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen, Hasselt/Maastricht 1989.

synthese van het voorhanden materiaal is dat ook niet nodig. Voortdurend werd aansluiting gezocht bij de grote hedendaagse stromingen in de geschiedschrijving. De Limburgse geschiedenis kon daardoor geplaatst worden in het kader van het meer algemene historische gebeuren, waarvan zij deel uitmaakte.

De algemene opzet (zie ook p. 22) berust op een *periodisering* uitgaande van de voornaamste gebeurtenissen in de Limburgse geschiedenis, en niet een periodisering die is afgeleid van de gang der gebeurtenissen in een van de staten, waarvan Limburg nu deel uitmaakt. Het gehele werk heeft de politieke geschiedenis als vertrekpunt, zoals eerder opgemerkt. Elk hoofdstuk valt uiteen in drie paragrafen. Het opent met een uiteenzetting van de politieke gebeurtenissen in de behandelde periode, gevolgd door de daaraan min of meer parallel lopende gebeurtenissen op kerkelijk en maatschappelijk gebied; min of meer, want zij sluiten immers nooit naadloos aan bij de politieke gebeurtenissen. In de maatschappelijke paragraaf zijn de sociale, economische en culturele ontwikkelingen ondergebracht.

De tekst tracht *sine ira et studio* de huidige stand van het onderzoek weer te geven, ook waar het controversiële onderwerpen betreft. In dit laatste geval worden de onderling afwijkende meningen van serieuze schrijvers naast elkaar gezet zonder een eigen stellingname. Die zou alleen mogelijk zijn na hernieuwd eigen onderzoek en dat is niet de taak van de schrijver van een handboek. Problemen worden dus aangestipt, maar er wordt niet gezocht naar een eventuele oplossing. Vakdiscussies horen thuis in de vakpers en niet in een handboek.

Tijdens het schrijven bleek uit het niet voorhanden zijn van relevante literatuur hoeveel witte vlekken de Limburgse geschiedenis vertoont. In de tekst zijn ze steeds gesignaleerd overeenkomstig de huidige stand van het onderzoek. Van het opstellen van een aparte *lacunelijst* is afgezien. Het nut van een dergelijke lijst is twijfelachtig om twee redenen. De historische vraagstelling wisselt voortdurend: wat in het ene decennium in het middelpunt van de historische belangstelling staat, wordt in een volgend decennium naar de zijlijn verwezen. Het signaleren van lacunes is daardoor tijdgebonden en een lijst ervan veroudert snel. Een dergelijke lijst zal bovendien het onderzoek weinig stimuleren. Elke onderzoeker kiest hoogst persoonlijk zijn onderwerp van onderzoek overeenkomstig zijn persoonlijke omstandigheden, zijn belangstelling, zijn aanleg en karakter, zijn opleiding. Bij die keuze zal hij of zij zich zelden laten leiden door andermans suggesties en dus ook niet door een lacunelijst.[99]

Het wetenschappelijk apparaat van het handboek bestaat – naast de tabellen en bijlagen – vooral uit de bibliografische vermeldingen. Zij vallen in drie groepen uiteen: [1] algemeen, [2] per hoofdstuk en [3] éénmalige vermeldingen. Titels van boeken of artikelen die slechts éénmaal gebruikt zijn, worden volledig opgegeven in de noot. Zijn zij in het betreffende hoofdstuk verschillende malen gebruikt, dan zijn de volledige titels bijeengezet in een bibliografie aan het einde van het hoofdstuk en wordt in de noot een verkorting gebruikt. In verschillende hoofdstukken gebruikte titels zijn verzameld in een aparte bijlage, de algemene bibliografie. Deze valt uiteen in drie delen: algemeen, specifiek op Limburg gerichte titels en ten slotte titels van encyclopedische werken (atlassen, bibliografieën). Eraan toegevoegd is een lijstje met de voornaamste Limburgse historische periodieken en een aantal voor Limburg relevante titels met betrekking tot de hulpwetenschappen.

99 Tot een vrijwel gelijkluidende conclusie komt de 'Afsluiting' in de leemtenlijst bij de GvNB: Geschiedenis van Noord-Brabant 1796-1996, leemtenlijst. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (ed), Amsterdam/Meppel 1997, 63. Talrijke lacunes in de Limburgse geschiedschrijving signaleren de verschillende bijdragen van het reeds enkele malen geciteerde 125e deel van de PSHAL, verschenen in 1989 bij het 125-jarig bestaan van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (zie noot 86).

De bibliografie bij dit werk omvat zodoende een grote hoeveelheid opgaven van historische literatuur in boeken en artikelen. Maar het zou onjuist zijn ze op te vatten als een 'Historische bibliografie van Limburg'. Daar zou een apart boek voor nodig zijn, samengesteld door een team van deskundigen om het kaf van het koren te scheiden. De bibliografische opgaven bij dit *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* beogen slechts twee dingen: het verantwoorden van de beweringen van de auteur en het bieden van een hulpmiddel voor verder onderzoek.

Ten slotte: voor topografische namen wordt consequent de tegenwoordige benaming gebruikt (bijvoorbeeld Worringen en niet Woeringen). Daarbij is de ligging in het huidige officiële Duitse, Franse of Nederlandse taalgebied beslissend. Het is dus de stad Jülich en niet Gulik, het stadje Limbourg aan de Vesdre en niet Limburg aan de Vesder, Visé en niet Wezet, Voeren en niet Fourons. Hiervan wordt alleen afgeweken, als de Nederlandse benaming (Keulen, Aken, Luik, Namen, de hertogdommen Gulik en Kleef) in het algemeen gebruikelijker is.

Hoofdstuk 1
Limburg in het eerste millennium

Politieke geschiedenis

Duizenden jaren geleden was Limburg een bosgebied ten noorden van de Ardennen. In dit gebied wisselden allerlei volksstammen elkaar af in de loop der eeuwen. Elke stam op zich vormde een zelfstandige eenheid, los van alle andere. Er was geen hogere overheid, die in de streken langs de Maas de scepter zwaaide. Iedere stam, vaak niet veel meer dan een uitgebreide familie, regeerde zichzelf, los van de omringende andere stammen. Wat ons ervan bekend is, weten wij uit opgravingen, uit min of meer toevallige vondsten van sporen in de grond, die ons iets zeggen over de mensen van vóór onze jaartelling en uit vage mededelingen bij klassieke auteurs als Tacitus in zijn *Germania* of Caesar in zijn commentaren over de Gallische Oorlog.

De prehistorische bewoners

Onze huidige kennis van het verleden van Limburg reikt terug tot een kamp van jagers, dat gevonden werd in de kleigroeve van de steenfabriek Belvédère in Caberg twee kilometer ten noordwesten van Maastricht. De informatie over het leven van deze jagers is gering. De kampplaats dateert van ruim 300.000 jaar geleden. Uit de opgegraven resten blijkt dat de plek regelmatig bezocht werd. Wat de bewoners daar precies kwamen doen, valt niet meer te achterhalen. Aangenomen mag worden dat zij er voedsel zochten en er op jacht gingen. Er zijn allerlei resten van planten en dieren gevonden, maar het is niet zeker, dat zij daar door menselijk toedoen terecht zijn gekomen. Helemaal uitgesloten is het echter ook weer niet.[1] Van jongere datum (130.000-100.000 vC) zijn de artefacten van Neanderthalers, die gevonden werden in het dorp Veldwezelt, twee kilometer ten westen van Maastricht.[2]

Toen rond 8000 voor Christus het landijs van de laatste ijstijd zich definitief terugtrok, vestigde zich de mens op de open plekken in het Limburgse oerwoud als landbouwer en veeteler. Deze wijziging in levenswijze noemt men wel de 'neolithische revolutie': de overgang van een nomadisch naar een sedentair bestaan. Omstreeks 4400 voor Christus werd reeds landbouw bedreven op de Limburgse lössgrond. Dat was de oorzaak van de verwoesting van het oorspronkelijke oerwoud van eik en beuk door toepassing van de brandcultuur. Zij veroorzaakte zandverstuivingen, die het herstel van het bos bemoeilijkten. Het Subboreaal (2500-500 vC) was droger dan het voorgaande Atlanticum (6000-2500 vC), wat uitbreiding van het bos verhinderde. Er kwam meer veeteelt. De eerste heidevelden ontstonden door degeneratie van het landschap.[3]

1 Archeologische kroniek in: PSHAL 122 (1986) 203-207, 124 (1988) 373-380. Roebroeks, W., Oermensen in Nederland, de archeologie van de Oude Steentijd, Amsterdam 1990, 73-91, vooral 85-86. Tabel 1.1 geeft een summiere tijdsindeling voor de prehistorie.

2 Nieuwe Rotterdamse Courant, 19 augustus 1998.

3 Limburg in kaart en prent, 93, 95.

TABEL 1.1 SCHEMATISCHE VOORSTELLING VAN DE ARCHEOLOGISCHE TIJDPERKEN

Bron: BMGN 102 (1987) 547 (Louwe Kooijmans).

Jaar vC	*Verschijningsvorm*	*Onderverdeling*	*Tijdperk*
200		Late	IJZERTIJD
450		Midden	
700		Vroege	
1000	Urnenvelden	Late	
1500	Paalkransheuvels	Midden	BRONSTIJD
2000		Vroege	
3000		Bekerculturen	NEOLITHICUM (nieuwe steentijd)
3600	Trechterbekercultuur	Vlaardingen	
4300		Michielsberg, Swifterbant	
4900		Rössen	
5300	Bandceramiek		
7000		Laat	MESOLITHICUM (middensteentijd)
9000		Midden	
10000		Vroeg	
35000	Homo Sapiens sapiens Neanderthaler	Laat	PALEOLITHICUM (oude steentijd)
250000		Midden	
	Kamp Belvédèregroeve Homo erectus		
2000000		Vroeg	
	Homo habilis		

De oudste stammen of volkeren, waar wij wat meer van weten, zijn de bandceramiekers, zo genoemd naar de versieringen op hun aardewerk. Hun woonplaatsen lagen in de Zuid-Limburgse lössstreek. Op vele plaatsen (Sittard, Geleen, Stein, Elsloo, Caberg, de Kannerberg bij Maastricht en Rosmeer) werden van hun cultuur resten uitgegraven. Er zijn meer dan honderd vindplaatsen bekend op een gebied van zestig bij twintig kilometer, de alleroudste te Geleen, daterend uit ongeveer 5300 voor Christus.[4] De bandceramiekers waren landbouwers, die samenwoonden in kleine nederzettingen van vijftig tot honderdvijftig mensen. Zij vestigden zich op hoger gelegen gronden in boerderijen, lange meerschepige huizen gebouwd van palen en met leem bepleisterd vlechtwerk. Tarwe en gierst waren hun voornaamste landbouwproducten.[5] In Midden-Limburg (Montfort, Neer, Grathem, Sint-Odiliënberg) is bandceramisch aardewerk gevonden van deze Limburgcultuur.

Wat dichter bij het begin van de christelijke jaartelling staan mijnwerkers uit de Steentijd (na 4000 vC) die zich hadden gevestigd bij Valkenburg aan de Geul en in het Savelsbos tussen

4 WPG, I, 33 (Waterbolk/De Laet). Munsters in de Maasgouw, 17-38 (De Grooth), 39-49 (Modderman). Archeologische kroniek in: PSHAL 121 (1989) 149-150 (kaartje). De Limburger, 17 juli 1991. Kaart in: Kleine Atlas, 1.

5 Alberts, I, 4.

Rijckholt en Sint-Geertruid.[6] In de honderd jaar tussen 3150-3050 voor Christus groeven zij in de mergellagen naar vuursteen, maakten er werktuigen van en verhandelden die met andere stammen. Vuursteengroeven zijn ook gevonden in de Voerstreek, in Banholt en Mheer. Uit de Steentijd zijn nog bekend het collectieve crematiegraf van Stein, de bekergraven aldaar en te Elsloo en Susteren.

Stenen werktuigen moesten na verloop van tijd het veld ruimen voor bronzen. Uit de Bronstijd (1800-750 vC) dateren tal van urnenvelden en grafheuvels in de Kempen, die behoren tot de Noordwestelijke groep, ook wel Nederrijnse grafheuvelcultuur genoemd. Hiertoe behoren ook de befaamde 'lange bedden' uit de late Brons- en vroege IJzertijd. Kenmerkend hiervoor zijn wapenvondsten in de graven, zoals te Hangeveld onder Rekem.[7] Limburg onderging toen in zijn grafcultuur invloeden uit Midden-Europa. Dit in tegenstelling tot Noord-Nederland in diezelfde periode, waar de begraving onder Scandinavische invloed stond, en Zuidwest-Nederland en westelijk België, die werden beïnvloed door de cultuur van de Atlantische kust.

Kelten

Omstreeks 500 voor Christus drongen vanuit Zuid-Duitsland de Kelten[8] in Limburg door. Het gebied van de Kelten (naar hun Griekse naam *keltoi*) strekte zich uit van de Atlantische kusten tot in Hongarije met het centrum in het huidige Frankrijk en Zuid-Duitsland. Limburg was voor de Kelten een grensgebied met de Germanen als oosterburen.[9] Geschreven bronnen over hen zijn in Limburg niet en elders zeer spaarzaam teruggevonden. Bovendien zijn het dan meestal ook nog gegevens van Romeinse schrijvers uit de Romeinse tijd en niet van de Kelten zelf. Onze kennis van dit volk in Limburg berust grotendeels op bodemvondsten, zoals het bronzen haantje van Buchten (tweede eeuw na Christus), een wijgeschenk ter ere van de Keltische godin Arcanua. De Keltische aanwezigheid blijkt ook uit namen als Maas (Mosa) en Ardennen, genaamd naar een Keltische godin, de op een everzwijn door de bossen snellende Arduinna.[10]

De tegenwoordigheid van de Kelten langs de Maas zou volgens sommigen in onze tijd nog steeds waarneembaar zijn, doordat zij op een bijzondere wijze de akkerbouw beoefenden. Uit de lucht zijn in de Kempen de *Celtic Fields* zichtbaar (in het Nederlands raatakkers genaamd).[11] Het zijn akkercomplexen, soms veertig tot zestig hectaren groot, die verdeeld in percelen van vijftien tot veertig are, met aarden walletjes waren omgeven om ze minder windgevoelig te maken. Dit was echter een wijze van landbewerking, die al in het gehele laatste millennium vóór Christus werd toegepast, vooral gedurende de IJzertijd (700 vC-0). De naam *Celtic Fields*

6 Een feitelijk overzicht van de ontsluiting der prehistorische mijnen: OLL 24 (1969) 128-130. Alle prehistorische dateringen zijn uiteraard niet meer dan grove benaderingen. Zo werd een vondst van vuursteen uit Rijckholt in het Rijnland gedateerd met c. 5000 vC: Fundort Nordrhein-Westfalen, Millionen Jahre Geschichte, (Schriften zur Bodendenkmalpflege in Nordrhein-Westfalen, 5), Mainz 2000, 103.

7 De Kelten en de Nederlanden, 2, 6-7 (De Mulder).

8 De tekst steunt voor inlichtingen over de Kelten in het bijzonder op het Lexikon van Maier en op Demandt, Kelten. Zie ook de bibliografie over de Kelten in: OLL 49 (1994) 33-34 (Moons).

9 Wolfram, Das Reich, 17, 20: 'Germanen' is niet meer dan een algemene aanduiding voor allerlei onderling verschillende volken en volkjes, die van over de Rijn Gallië binnendrongen met als eersten de Tongeren. Zie ook: Nouwen, Tongeren, 33-45. De koppeling Germanen=Duitsers dateert uit de elfde eeuw, als er iets van een Duits nationaal bewustzijn begint te ontstaan. Dan begint ook de koppeling Galliërs=Fransen: Wolfram, Germanen, 31; Wolfram, Das Reich, 37.

10 Boosten, Kelten, 25, 58. Weiler, Willibrords missie, 19-21.

11 NAGN, I, 25 (Van Doorselaer).

(Keltische akkers) is dan ook misplaatst. Van de Kelten is niet bekend hoe zij hun akkers aanlegden.

Keltische boeren woonden in een alleenstaande boerderij of bij elkaar in een gehucht (*vicus*),[12] temidden van het bouwland en in de nabijheid van stromend water. Hun huizen waren opgetrokken uit hout en een met leem bestreken vlechtwerk van wilgentenen. Het dak bestond uit stro of riet. Bij dreigend oorlogsgevaar vluchtte de bevolking in door de Keltische adel aangelegde versterkingen (in het Latijn *oppidum* genaamd), die ook dienden als handels- en bestuurscentrum voor de stam of het district. Uit circa 50-30 voor Christus dateert een dergelijke versterking op de Sint-Pietersberg ten zuiden van Maastricht (Kanne/Caestert), waarvan slechts de toegangspoort is onderzocht.[13]

Kenmerkend voor de Kelten was hun grote zorg voor een goede lichaamshygiëne, zoals blijkt uit de talrijke grafgiften van scharen, scheermessen, oorlepeltjes, kammen en spiegels. Bij het tanden poetsen gebruikten zij urine. Mannen verfden hun haren rood met een door de Kelten uitgevonden zeep en vrouwen verzorgden hun huid door zich te wassen met bierschuim. In Keltische graven in Limburg worden vaak glazen armbanden gevonden. Uit opgravingen bij Weert bleek het onmiskenbaar om een vrouwelijk sieraad te gaan, waarvan een vrouw er één of meer droeg. De zeer hoge vondstdichtheid op een betrekkelijk klein gebied valt alleen te verklaren uit de aanwezigheid van een lokale industrie voor het vervaardigen van deze armbanden.[14]

In technisch opzicht waren de Kelten de evenknie van de Romeinen. De houtverwerking voor het bouwen van versterkingen, huizen, schepen en vaten stond op een hoog peil. Bekend is de Keltische twee- of vierwielige wagen (*carrus*), die de Romeinen overnamen. In de bewerking van metalen (ijzer, brons, goud) waren de Kelten specialisten. Keramiek vervaardigden zij als massagoed.

De Keltische zin voor organisatie was echter verre de mindere van die der Romeinen. Hun zwakte was het ontbreken van een centraal gezag en hun geringe lust tot samenwerking. In de strijd tegen de naar het noorden opdringende Romeinen brak dit individualisme de Kelten op. Zonder veel moeite kon Caius Iulius Caesar (100?-44 vC) de Keltische stammen een voor een verslaan. Het was ook Iulius Caesar, die de Kelten de naam Galliërs gaf. Hij schatte het aantal weerbare mannen van de Keltische stammen tussen Maas en Rijn op 40.000, wat met vrouwen en kinderen mee een totale bevolking zou betekenen van 160.000 mensen. De beboste streken tussen Maas en Rijn waren dus naar hedendaagse normen zeer dun bevolkt.

Eburonen

De altijd groene taxusboom (*Taxus baccata*), in het Gallisch *éburos*, 'symbool van het leven' genoemd, was een van de Keltische heilige bomen. De Keltische[15] stam der Eburonen ontleende haar naam aan deze boom in de betekenis van: 'de strijders die onder bescherming van de taxusboom staan'. De stam bewoonde het gebied tussen Rupel, Schelde en Rijn met de Ar-

12 Onder de Romeinen is de *vicus* een nederzetting met stedelijke kenmerken, juridisch niet van het omringende platteland onderscheiden, maar te kennen aan een markt, een woonplaats van ambachtslieden en een bestuurscentrum.

13 Nouwen, Tongeren, 47, dateert dendrochronologisch: 31 vC. Panhuysen, Romeins Maastricht, 30, houdt het op 'vroeg-Romeins'. Zie ook: De Kelten en de Nederlanden, 18 (De Mulder).

14 De Kelten en de Nederlanden, 55-56 (Van den Broeke).

15 De Eburonen zouden echter Germaanstalig zijn: De Kelten en de Nederlanden, 28 (De Mulder), ofschoon Van den Broeke, aldaar, 34, ze weer als gebruikers van de Keltische taal ziet.

dennen als zuidgrens. Het kerngebied van de Eburonen lag tussen Maas en Rijn.[16] De Eburonen waren het, die zich langs de Maas omstreeks het jaar 50 voor Christus het felst verzetten tegen het opdringen van de Romeinen.

In 57 voor Christus leden de Eburonen hun eerste nederlaag; drie jaar later revancheerden zij zich onder hun aanvoerder Ambiorix[17] door een Romeins legerkamp bij Atuatuca (Tongeren) te overvallen en te vernietigen. Naar Keltisch gebruik onthoofdden de overwinnaars de gesneuvelde legioensoldaten en namen de koppen als krijgstrofee mee. Andere krijgsgevangenen offerden de Kelten aan hun goden door ze in een met water gevulde ton te verdrinken. Caesar kon deze vernedering natuurlijk niet zo maar laten passeren. Hij trok uit om de Eburonen voorgoed uit te schakelen. In 51 voor Christus waren de Eburonen naar het eigen zeggen van Caesar zo goed als uitgeroeid. Waarschijnlijk hebben groepjes Eburonen de slachting toch overleefd. Hun land werd ingelijfd bij de pas opgerichte Romeinse provincie *Gallia Belgica* en geschonken aan Germaanse stammen.[18] Ubiërs vestigden zich tussen Rijn en Roer, Cugernen of Cigernen in Noord en Midden-Limburg en Sugambren – oorspronkelijk de naam van de Cugernen – ten zuiden daarvan. Een halve eeuw later kwamen daar nog de Bætasii bij, die ongeveer woonden tussen Venlo en Sittard, de Sunuci tussen de riviertjes Worm en Roer en ten westen van de Maas de Tungri of Tongeren in het voormalige stamgebied van de Eburonen.[19] Deze stammen behoorden niet tot een apart ras, maar vormden samen een bonte verzameling van volkjes met verwante taal en cultuur, later gevangen onder de verzamelnaam Germanen.[20]

De leegte die de goeddeels verdreven of uitgemoorde Kelten achterlieten, werd dus opgevuld door Germaanse stammen, die zich tussen de overgeblevenen vestigden. Maar Limburg werd geen gegermaniseerd gebied. De Keltische invloed handhaafde zich gedurende de gehele Romeinse tijd. De naamgeving van godheden, van personen en plaatsen bleef Keltisch, evenals de woning en tempelbouw en de wijze van begraven. De romanisering van Limburg – een proces van op cultureel gebied geven en nemen tussen Romeinen en plaatselijke bevolking[21] – was door de geringere invloed van de Romeinen ten noorden van de veel later ontstane taalgrens veel minder dan ten zuiden daarvan.[22]

Romeinen

De komst van de Romeinen[23] bracht verandering in de samenleving. Zij kwamen in het kader van de pogingen van Rome de omstreeks 500 voor Christus op gang gekomen Volksverhuizing van Oost- naar West-Europa af te stoppen door Noordwest-Europa te bezetten. Cæsar gebruikte dit motief voor het bevorderen van zijn politieke carrière. De strijd tussen Romeinen

16 Eburos, Eburonen: Boosten, Kelten, 56.

17 Het in 1866 te Tongeren opgerichte standbeeld van Ambiorix, door de beeldhouwer Jules Bertin (1826-1892), herinnert aan deze opstand. Over de mythische betekenis van een dergelijke figuur: Schulze, Staat und Nation, 108-109.

18 De aanduiding 'stam' is omstreden. Iedereen, ongeacht zijn herkomst, kon er lid van zijn, mits hij maar een goede krijger was; bloedverwantschap was dus niet het kenmerk van stamverwantschap. Wolfram, Das Reich, 32-33, pleit daarom in plaats van stam voor de aanduiding *gens*, het woord waarmee de bronnen de Germaanse groepen aanduiden. Zie ook: Wolfram, Das Reich, 52, en: Schulze, Hegemoniales Kaisertum, 73. Ewig, Die Merowinger, 52, is dezelfde mening toegedaan.

19 NAGN, I, 39 (Van Doorselaer). Kaart in: Kleine Atlas, 2. Panhuysen, Romeins Maastricht, 30, 31 noot 72. Nouwen, Tongeren, 10, 55-57.

20 Weiler, Willibrords missie, 21. Angenendt, Frühmittelalter, 34.

21 Nouwen, Tongeren, 6. Kritiek op Nouwen: Panhuysen, T.A.S.M., Boekbespreking ..., in: Archeologie in Limburg, afl. 77 (1998) 53-56.

22 NAGN, I, 78-79 (Van Doorselaer).

23 NAGN, I, 21-98 (Van Doorselaer).

en Kelten in Gallië (ongeveer het huidige Noord-Frankrijk en België) trok een spoor van brand en vernieling. Cæsar maakte met geweld een einde aan de onderlinge stammenstrijd in Gallië en onderwierp het land aan Rome ten koste van naar schatting een miljoen doden. Een tweede miljoen inwoners werd tot slaaf gemaakt, zodat van de oorspronkelijk op drie miljoen geschatte bevolking er uiteindelijk slechts één miljoen overbleef. Nadat de Romeinen hun macht gevestigd hadden en de rust was weergekeerd, begon de bevolking in de eerste eeuw na Christus weer toe te nemen om in de tweede en de eerste helft van de derde eeuw haar hoogtepunt te bereiken. Omstreeks 270 na Christus zette een lang aanhoudende daling in. Het is niet onwaarschijnlijk, dat in Limburg de hoogste bevolkingsdichtheid uit de Romeinse tijd eerst in de negentiende eeuw weer is overtroffen.

Ondanks de forse aderlating leverde de verovering door de Romeinen voor de overgebleven bevolking op de lange termijn meer voor- dan nadelen op. Er kwam een Romeinse bestuursindeling in provincies, waarvan de grenzen slechts in grote lijnen bekend zijn.[24] Het noordelijk deel van Gallië, waartoe ook Limburg behoorde, heette voortaan *Gallia Belgica* en had als hoofdstad eerst Reims en later Trier (Augusta Trevirorum). De provincie was onderverdeeld in *civitates* (bestuursgebieden), genoemd naar de voornaamste stam in dat gebied. Limburg viel rechts van de Maas misschien voor een klein deel onder de *civitas Ubiorum*, het stamgebied van de Ubiërs. Voor het overige hoorde het geheel onder de *civitas Tungrorum*, het stamgebied van de Tungeren, met Atuaca Tungrorum (Tongeren) als hoofdstad op een belangrijk knooppunt van wegen in een vruchtbare streek. De stad was omgeven door een met vele ronde torens versterkte stenen muur, eerst 4,5 en in de nadagen van het Romeinse Rijk 2,7 km lang. Atuaca Tungrorum was voor die tijd qua omvang een grote stad. Haar oppervlakte besloeg 100-150 ha. Dit was meer dan de ongeveer 97 ha van het toenmalige Colonia Aggripina (Keulen).[25]

De door Caesar ten koste van zoveel bloed gebrachte vrede zou kenmerkend zijn voor de *civitates* van de Tongeren en de Ubiërs in de eerste twee, drie eeuwen van onze jaartelling. Die vrede werd een eerste maal verbroken toen krijgers van de Sugambren en Tencteren hun woongebied tussen Lippe en Main in *Germania libera* (het vrije, niet onderworpen Germanje) verlieten en in 16 voor Christus over de Rijn Romeins gebied binnendrongen. Noordwestelijk van Aken, op thans Limburgs gebied, versloegen zij een Romeins legioen. Het was het begin van een dertig jaar durende, uitzichtloze strijd van de stammen in het gebied over de Rijn, die beëindigd werd door het definitief vastleggen van de grens langs die rivier.[26] De Rijn was voortaan de noord- en oostgrens van het Romeinse Rijk in West-Europa.

Het bleef echter rommelen in de Romeinse grensprovincie. Vanuit de huidige Betuwe verbraken de Bataven onder leiding van hun aanvoerder Gaius Iulius Civilis – in oudere werken heet hij Claudius Civilis – in het jaar 69 na Christus de *pax Romana*, de door de Romeinen opgelegde vrede. De strijd speelde zich vooral langs de Rijn af. Maar de historieschrijver Tacitus vermeldt toch ook een door Gaius Iulius Civilis verloren slag bij de *pons Mosae*, de brug over de Maas. Mogelijk lag deze brug ter hoogte van het latere Maastricht, maar het kan ook een brug bij Roosteren of Cuijk (Ceuclum) zijn geweest. Tongeren ging in vlammen op. De Limburgse streken zijn dus ook betrokken geweest bij deze verloren opstand en hebben de kwalijke gevolgen ervan ondervonden.

Achter de grensrivier de Rijn zetten de Romeinen in de eerste eeuwen van onze jaartelling

24 Kaart in: Kleine Atlas, 3.
25 Civitas: Nouwen, Tongeren, 127-128; omvang van Tongeren: 11 en noot aldaar. Kaart in WPG, I, 51.
26 Wolfram, Germanen, 35-44. Zie ook: Erdkamp, P., De frontier van het imperium sine fine, in: TvG 113 (2000) 354-367.

een bewakingsstelsel op, *limes* (rijksgrens, politiegrens; eigenlijk een grensweg) geheten, om Germaanse invallen van over de Rijn te keren. De ruggengraat van deze verdediging was een voor die tijd goed ontwikkeld wegennet.[27] De hoofdverkeersas liep van Boulogne aan de Franse Kanaalkust over Bavai aan de huidige Frans-Belgische grens naar Tongeren en Maastricht. Daar passeerde de weg de Maasbrug om via Heerlen en Jülich bij Keulen de Rijn te bereiken. Waarschijnlijk voerde een aftakking via Bemelen, Gulpen en Aken eveneens naar Keulen. Vanuit Maastricht liep naar het zuidoosten misschien ook nog een weg naar Trier.[28] Naar het noorden was er over de linker Maasoever via Maaseik en Blerick een verbinding met Nijmegen, die bij Cuijk de Maas passeerde. Een derde Maasbrug overspande de rivier tussen Maaseik en Roosteren. Misschien was er ook een vaste Maasovergang bij een nederzetting op de plaats van het huidige Venlo.[29] Heerlen (Coriovallum) lag aan een weg van Aken naar Xanten. Langs de wegen lagen politiewachtposten, *stationes*, beveiligd door grotere en kleinere verdedigingswerken. Uit dergelijke wachtposten groeiden nederzettingen als Heerlen, Grubbenvorst en Cuijk.[30]

Om het toenemende gevaar van Germaanse strooptochten van over de Rijn te bestrijden – Tongeren werd rond 270 opnieuw verwoest – ging het Romeinse leger na 270 een andere tactiek toepassen. De lijnverdediging langs de Rijn werd vervangen door een verdediging in de diepte, met posten in het achterland en versterkingen op het platteland. Het gevolg hiervan was de militarisering van het land tussen Rijn en Maas.[31] Gevangen genomen barbaren werden in de landsverdediging ingeschakeld. Zij kregen land toegewezen als dienstplichtige kolonisten (*laeti*). Een nederzetting van *laeti* is te Tongeren gevonden. In Texandria, het land tussen Maas en Schelde, vestigde keizer Juliaan de Afvallige in 358 de binnengedrongen Saliërs als *dediticii*, onderdanen van het Rijk.[32] In Limburg kwamen er nederzettingen van het Romeinse leger te Asselt, Stokkem, Rondenbosch-Houthem en Goudsberg-Hulsberg. Op de plaats van het latere Maastricht ontstond rond 330 een versterking ter dekking van de Maasbrug.[33]

Maastricht, Heerlen en Tongeren groeiden uit tot plaatsen met stedelijke kenmerken. Meer op een dorp lijkende nederzettingen zijn gevonden te Heel, Blerick en Venlo. Meestal ontstonden zij langs de Romeinse wegen bij een pleisterplaats van de paardenpost, bij een markt of een brug. Van het laatste is het straatdorp Rimburg (gemeente Landgraaf) een voorbeeld. Het ontstond in de eerste helft van de eerste eeuw bij de brug over het riviertje de Worm.[34]

Langs de Romeinse wegen en ook her en der verspreid in het land zijn graven en grafvelden teruggevonden. Het graf met de rijkste bijgaven, ooit in Nederland ontdekt, werd ontgraven in de Maastrichtse wijk Belfort. De beroemdste grafvondst in Limburg is de aan de binnenzijde geheel met beeldhouwwerk versierde sarcofaag van Simpelveld[35] (thans te Leiden). De Has-

27 Willems, Romeinse wegen. Kaart in: Kleine Atlas, 3 en 4. Wolfram, Germanen, 48. Bechert/Willems, Romeinse rijksgrens, passim. Nouwen, Tongeren, 60. Kritiek op het door Cudell, Habets, Goossens en Hardenberg veronderstelde verloop van de Romeinse weg naar Keulen ten oosten van Maastricht levert: Panhuysen, Romeins Maastricht, 26-27.

28 Panhuysen, Romeins Maastricht, 29-30. De datering van de twee laatstgenoemde wegen als Romeins is problematisch. Panhuysen voelt meer voor een datering in de Karolingische tijd.

29 De Maasgouw 112 (1993) 182-183 (Hermans). Bechert/Willems, Romeinse rijksgrens, 27, 74 (reconstructie van de brug te Cuijk). Beschrijving van het Romeinse wegennet in Nederlands Noord-Limburg: Renes, Landschappen van Maas en Peel, 289.

30 *Grubbenvorst*: NAGN, I, 45 (Van Doorselaer). *Cuijk*: Archeologische kroniek in: PSHAL 128 (1992) 289-292 (Goudswaard).

31 NAGN, I, 89 (Van Doorselaer). Bechert/Willems, Romeinse rijksgrens, passim, kaartje: p. 104.

32 Ewig, Merowinger, 11.

33 NAGN, I, 92 (Van Doorselaer). Panhuysen, Maastricht staat op zijn verleden, 64. Panhuysen, Romeins Maastricht, 52 noot 172, vindt het gebruik van de term *castellum* voor deze versterking te weids.

34 Kaart in: Kleine Atlas, 4. *Rimburg*: Het Land van Herle 45 (1995) 108 (Ramakers).

pengouw, de streek tussen Maastricht en Sint-Truiden, is in Limburg het rijkst aan grafheuvels.[36]

De voortdurende uitbouw van het wegennet (hier dringt zich een vergelijking op met het na 1960 aangelegde net van E-wegen in Europa) en de aanleg van militaire versterkingen bracht steeds meer stammen in Noord-Gallië in aanraking met de Romeinse cultuur en godsdienst, de Romeinse handel en economie. Het werven van hulptroepen voor het Romeinse leger uit de plaatselijke bevolking bevorderde het insijpelen van de Latijnse beschaving in die van Kelten en Germanen. Hoe snel dit soms kon gaan, toonde de al genoemde opstand aan van de als legerofficier 'verromeinste' Gaius Iulius Civilis. De Gallische stammen in het huidige België deden aan die opstand slechts onder dwang van Civilis mee, de Ubiërs rond Keulen bleven trouw aan Rome, evenals de Galliërs in het zuidelijke Rijnland en het zuiden van België. Zij verkozen vrede boven vrijheid, de *pax Romana* van de Romeinen boven de *libertas* (vrijheid) die de Bataaf Civilis hen voorspiegelde.

De aanwezigheid van de Romeinen had heel even Limburg doen oplichten in het licht der historie. Na hun vertrek verzonken de Limburgse streken langs de Maas met de overige Nederlanden weer geheel in het duister der tijden. Veel uit de eerstvolgende eeuwen is in nevelen gehuld. In het Limburgse landschap bleven echter tot op onze tijd sporen van de Romeinse aanwezigheid te vinden: stukken weg, grafheuvels en andere, ondergronds bewaarde resten.

Germanen: Franken, Merovingen en Karolingen

Volksverhuizing

De expansie van het Romeinse Rijk naar het noorden had voor drie, vier eeuwen het doorzetten van de reeds lang voor Christus begonnen migratie van volken uit het oosten naar het westen van Europa weten op te houden. Sinds het einde van de achttiende eeuw staat deze migratie bekend als de Grote Volksverhuizing. Aan die naam is toen tevens, zij het ten onrechte, een voorstelling van vernieling en barbarij gekoppeld. Het tegenovergestelde was eerder waar. 'De Germanen hebben de Romeinse wereld vernield noch vernieuwd. Zij hebben zich erin genesteld, zoals dat voor hen Iberiërs, Galliërs en Illyriërs hadden gedaan.'[37]

De Volksverhuizing was dus geen catastrofe voor het Westen. Wel daalde in het Rijnland ten westen van Keulen de bevolking in aantal. Maar dat hing samen met de algemene teruggang van de bevolking tegen het einde van de Oudheid. Naar schatting woonden er toen in de Keltisch-Romeinse gebieden één tot twee miljoen mensen, terwijl de van over de Rijn naar het westen oprukkende Germanen evenveel koppen telden.[38] Het blijft echter onmiskenbaar, dat de Volksverhuizing een breuk betekende. Zij valt af te lezen aan de onderbreking in de bisschopslijsten, zoals in die van Tongeren-Maastricht.[39] Ook de dalende betekenis van de stedelijke agglomeraties ten noorden van de lijn Le Mans-Parijs-Meaux schijnt in die richting te wijzen.[40]

35 PSHAL 94/95 (1958/1959) 203-204 (Bogaers).
36 Nouwen, Tongeren, 122-123.
37 'Die Germanen haben die Römische Welt weder zerstört noch erneuert, sie haben sich in ihr eingerichtet, wie dies vor ihnen Spanier, Gallier und Illyrer getan hatten.': Wolfram, Das Reich, 440.
38 Weiler, Willibrords missie, 22. Nouwen, Tongeren, 143-150.
39 Zie in de bijlagen tabel 1 op p. 454.
40 Ewig, Die Merowinger, 55, 64.

De Franken vormden de voornaamste Germaanse stam die tijdens de Volksverhuizing uitzwermde over Limburg. Het lukte hen niet de in de Romeinse bewoning van het platteland gevallen gaten op te vullen. Grond was daar genoeg voor hen beschikbaar, maar het ontbrak aan mensen om die grond voor hen te bewerken. De ontbrekende arbeidskrachten verschaften zij zich door op slavenjacht te gaan. Vanzelfsprekend zullen de Franken er in deze omstandigheden ook geen behoefte aan hebben gehad de achtergebleven geromaniseerde boeren, handelaars en ambachtslieden te doden of te verdrijven. Zij traden in dienst van de veroveraars.[41]

Toen in de loop van de vijfde eeuw na Christus de grenzen van het Romeinse Rijk het definitief begaven, had er een wederzijdse culturele bevruchting plaats tussen gezeten en nieuwe inwoners in de voormalig Romeinse gebieden. De binnentrekkende stammen trachtten zo spoedig mogelijk voordeel te halen uit de hogere beschaving die zij ten westen van de Rijn aantroffen. In de derde en vierde eeuw van onze jaartelling begon de druk van over de Rijn te groot te worden voor de militaire macht van Rome. Halverwege de vijfde eeuw trokken de Romeinse legioenen zich naar het zuiden terug en ook het Limburgse land lag nu open voor de over de Rijn komende stammen. Tussen de inheemse, 'Limburgse' bevolking vestigden zich nu Germaanse Franken ('de stoutmoedigen' of 'de wilden'; ook wordt de naam Franken wel verklaard als: 'de beschermden, de vrijen').[42] Zij kozen hun woonplaatsen tussen de oorspronkelijke bewoners, onder meer in Zuid-Limburg; plaatsnamen (de namen eindigend op *-heim*, *-hem* en *-heem*) zijn daar een aanduiding voor Frankische vestigingen en tevens voor een verband, een continuïteit tussen Romeinse en Frankische kolonisatie. Het is niet bekend hoe het in bezit nemen van het land – waarvoor dikwijls de Duitse term *Landnahme* wordt gebezigd – precies in zijn werk is gegaan.[43] De ligging van Frankische hofsteden en gehuchten is vrij goed bekend, dank zij de toponymie, de plaatsnaamkunde.

Het uitzicht van de Frankische nederzettingen en hun sociale opbouw kan enigszins worden opgehelderd door gebruik te maken van archeologische gegevens. Het voornaamste kenmerk was de aanleg van begraafplaatsen, waar de graven in rijen lagen en de doden werden bijgezet met bijgaven naargelang hun geslacht en hun stand in de maatschappij. Het was een gebruik in de late Oudheid ontstaan onder de barbaren, die in de Romeinse legers vochten. De tijdens de Volksverhuizing binnentrekkende Germanen namen dit gebruik over. Frankische grafvelden met rijgraven komen voor in het gebied tussen Maas en Somme tot aan Seine en Marne.[44]

In tegenstelling tot wat lang aangenomen is, vernietigden de Franken de bestaande structuren niet; zij namen ze veeleer op in hun eigen bestuurssysteem.[45] Het grotendeels Germaanse stelsel van de legerkoningen ging een verbinding aan met de bestaande Romeinse administratie. De koningen oefenden een persoonlijk gezag uit als gekozen legeraanvoerder, maar zij gingen nu ook gebruik maken van geschreven wetten en van het schrift in het algemeen.[46] De inbezitneming van het land leidde bij de binnentrekkende stammen tot een wijzi-

41 Ewig, Die Merowinger, 54-55.

42 James, E., The Franks, Oxford 1988. Wolfram, Das Reich, 82. Blok, De Franken, ziet twee stromingen. Eerst trekken de Franken naar het zuiden en laten de Nederlanden links liggen. Onder de Karolingen keren zij weer terug en krijgen dan groter belangstelling voor het Maasgebied.

43 Ewig, Die Merowinger, 56, 58, 59.

44 Ewig, Die Merowinger, 59.

45 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 40, houdt het voor het Rijnland op een voortbestaan van de Romeinse bestuursindeling.

46 Wolfram, Germanen, 86, 105.

ging in hun samenleving. De afzonderlijke stammen verenigden zich in regionale bestuursverbanden onder regionale koningen. Overal in het voormalig Romeinse gebied ontstonden kleine rijkjes, zoals de gebieden van de Ribuariërs en van de Masuariërs tussen Keulen en Maastricht.[47]

Chlodowech

Koning Chlodowech (-wich; Chlodowechus, Chlodwig, vroeger meestal Clovis genoemd) uit de dynastie der Merovingen moet zijn vader Childerich op ongeveer zestienjarige leeftijd omstreeks 481/482 zijn opgevolgd. Hij verenigde omstreeks het jaar 500 de verschillende stammen der Franken in het gebied tussen Rijn en Noordzee in één rijk. Hij nam daarin bijvoorbeeld in 491 de rondom Tongeren wonende Thoringi[48] op en in 510 de streken van *Francia rhinensis*[49] tussen Rijn, Maas en Moezel. Zijn rijk was geen eenheidsstaat, maar een verzameling van stammen – elke stam met eigen recht – bijeengehouden door de binding aan de persoon van Chlodowech. Met hem begon de heerschappij der Merovingen, genoemd naar Merovech (†456), koning van een Frankisch rijkje rond Doornik.[50]

De koning der Franken vervulde een sacraal koningschap als brenger van vrede en welvaart. Ter onderstreping van zijn Godverbondenheid zat hij op een door ossen getrokken wagen als hij van koningspalts naar koningspalts reisde.[51] Zijn gezag oefende hij uit met de hulp van een groep gezagsdragers in zijn onmiddellijke omgeving. In een tijd toen communicatie heel moeilijk was, moest de vorst voortdurend onder weg zijn om zijn macht te doen gevoelen. Een Merovingische vorst – evenals later zijn Karolingische en hun verdere opvolgers – was daarom doorlopend op reis, begeleid door zijn hofhouding.[52]

In het zuiden van het gebied der Merovingen (Wallonië,[53] Frankrijk) gingen de Franken geleidelijk op in de Gallo-Romeinse bevolking. Ten noorden daarvan gebeurde dat waarschijnlijk niet, omdat die gebieden, zoals al eerder opgemerkt, veel minder geromaniseerd waren. Dat deel van het rijk van Chlodowech behield zijn Germaanse karakter. Na zijn dood in 511 verdeelden zijn vier wettige zonen naar de zede der Germanen zijn rijk in gelijke delen onder elkaar. De verdeling leidde tot een jarenlange onderlinge strijd gekenmerkt door gruwelijke wreedheden. Overwonnen tegenstanders werden vermoord of blind gemaakt, hun vrouwen verkracht en gedood, of in het gunstigste geval in een klooster opgesloten.[54] In 555 wist Lotharius tenslotte alle delen van de Frankische landen weer in één hand te brengen.

Onder Lotharius' zonen begon het bloedige spel opnieuw. Het Frankenland viel ten slotte uiteen in drie stukken: *Auster* of *Austrië* (het Oostland) met als centrum Metz, *Neuster* of *Neustrië* (het nieuwe Westen)[55] met als centrum Soissons en verder naar het zuiden Bourgondië. De Salische Franken uit de *Francia rhinensis* tussen Maas en Rijn bleven met Soissons verbonden.[56] Auster was meer gegermaniseerd, Neuster meer geromaniseerd. Rust kenden deze landen

47 Ewig, Die Merowinger, 13.
48 Blok, De Franken, 22.
49 Ewig, Die Merowinger, 113.
50 SdM, 524-525 (Riedlsperger). Vaderschap van Merovech: TG 23 (1996) 215, naar de geschiedschrijver Gregorius van Tours, Historiarum libri decem, II, 9. Wolfram, Das Reich, 280, 288.
51 Ewig, Die Merowinger, 78. Schulze, Vom Reich der Franken, 76; afbeelding op p. 77.
52 WPG, I, 89 (d'Haenens).
53 Evenals Frankrijk is de naam 'Wallonië' hier een anachronisme; hij is immers pas voor het eerst in 1858 gebruikt.
54 Schulze, Vom Reich der Franken, 24.
55 NAGN, I, 290 (Blok). La Neustrie, les pays au Nord de la Loire de 650 à 850, Sigmaringen 1989, 2 dln.
56 Ewig, Die Merowinger, 41.

niet, want zij bleven elkaar onderling bestrijden. Een opeenvolging van zwakke Merovingische koningen in deze rijken werkte deze ontwikkeling in de hand. Zij staan bekend als de *rois fainéants*, de niets doende koningen. Maar treffender betitelde de eerste Karolingische koning hen als koningen zonder macht (*reges qui potestatem non habent*), waarmee hij aangaf dat zijn voorgangers alleen nog maar een representatieve functie hadden.[57]

De zwakheid en betekenisloosheid van de laatste Merovingen vermindert echter in niets de cruciale betekenis van hun dynastie voor het Westen. Zij waren het, die een groot Germaans-Romaans rijk stichtten en een brug sloegen tussen Oudheid en Middeleeuwen. Het Latijn redden zij door het te blijven gebruiken als algemene voertaal. Het christendom deden zij zegevieren en zij sloten de bond tussen troon en altaar, die meer dan duizend jaar de politieke richting van Europa zou bepalen.[58] Maar zij deden het niet alleen. Chlodowech leerde bij zijn rijksvorming veel van de ervaringen van zijn voorgangers en van zijn verslagen tegenstanders, zoals de Goten en Bourgondiërs.[59]

De zwakte van de laatste Merovingers bood hun voornaamste ambtenaar, de hofmeier, gelegenheid zelf naar de koninklijke macht te streven. De hofmeiers kwamen sinds 687 voort uit de familie der Karolingen, die langzaam maar zeker hun macht over het rijk der Franken vergrootten. De Karolinger Pippijn III nam in 751 de koninklijke waardigheid over van de laatste Merovinger, Childerik III. Pippijns familiebezit, de grondslag van zijn macht, lag in de streken langs Moezel, Sauer, Rijn en Maas. De streek tussen Maastricht en Luik – maar misschien zonder de Maasgouw –, met Jupille als middelpunt was daaronder belangrijk, maar hun macht rond Namen was groter.[60] Het zwaartepunt van het Frankenrijk kwam onder Pippijn en zijn opvolgers te liggen langs de Maas in Auster.[61]

Karel de Grote

Karel de Grote (768-814), Pippijns achterkleinzoon, maakte de palts (hofburcht) te Aken tot het centrale punt van het grote rijk; daar lagen de kroongoederen het dichtst opeen.[62] Als koning en keizer (800) bouwde hij het rijk uit van de Noordzee tot Midden-Italië en Noord-Spanje en van Bretagne in het westen tot Elbe en Donau in het oosten. Karel verbleef vaak te Aken en ook te Luik, Herstal en Nijmegen. Op zijn vele reizen en jachttochten zal hij ongetwijfeld ook Limburgs gebied doorkruist hebben, maar van enig langer verblijf, bijvoorbeeld in Maastricht, is niets bekend.[63] Karels biograaf Einhard of Eginhard (circa 770-840), was door de keizer tot lekenabt aangesteld van het Sint-Servaaskapittel in de nederzetting aan de Maas. Hij schreef een leven van Karel de Grote, maar tekende niets op over de plaats, waar hij abt was, of de streek, waar hij met keizer en hof vaak verbleef.

Karel de Grote en zijn opvolgers hadden een zwak voor de aristocratische geslachten uit de Maasstreek. Nakomelingen van telgen uit deze geslachten, gehuwd met een vrouw van koninklijken bloede, zouden een grote politieke rol gaan spelen in later eeuwen, toen het Karo-

57 Ewig, Die Merowinger, 202.

58 Schulze, Vom Reich der Franken, 77.

59 Wolfram, Das Reich, 11.

60 Ewig, Die Merowinger, 182, 183.

61 NAGN, I, 293-294 (Blok). Weiler, Willibrords missie, 91. Werner, Der lütticher Raum.

62 Bredero, De ontkerstening, hoofdstuk IV: Karel de Grote – vader van Europa, geeft een recente samenvatting van de gegevens omtrent de keizer. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 70. Uit Ewig, Die Merowinger, en Schieffer, Die Karolinger, valt passim op te maken, dat beide auteurs de mening niet delen, dat de driehoek Aken-Maastricht-Luik het kerngebied van het rijk zou zijn.

63 De vermeldingen van de bij Vaals gelegen kerkjes van Lemiers en Nijswiller als 'jachtkapel van Karel de Grote' berusten op oncontroleerbare volksverhalen: PSHAL 111 (1975) 107 (Van Berkum o.s.b.).

lingische rijk uiteen viel. Een van deze gelukkigen was Giselbert van de Maasgouw, die een dochter van Lotharius I trouwde (846); zij werd de stammoeder van een van de voornaamste Lotharingische adellijke geslachten.[64]

Karel de Grote was de belichaming van het sacrale koningschap, zoals die idee onder de Merovingen gestalte had gekregen naar het voorbeeld van de koningen uit het Oude Testament, David en Salomon.[65] God was de oorsprong van alle gezag, wat het gezag van de koning tegenover zijn volkeren versterkte. De eerste taak van de koning was de zorg voor gerechtigheid. Hij deed dat door het verzekeren van de binnenlandse vrede met behulp van zijn macht om te straffen. Een koning moest vroom zijn in zijn persoonlijk leven en dat in zijn publieke leven tot uitdrukking brengen door zijn zorg voor geloof en zeden en door zijn bescherming van de Kerk, van armen en verdrukten. Een koning diende ook grootmoedig en mild te zijn, vrijgevig met beleningen ten opzichte van de goedwillenden en vaderlijk streng voor zijn onderdanen. In het bestuur moest hij zich laten bijstaan door wijze mannen, in het bijzonder de bisschoppen.

Reorganisatie van het Karolingische rijk

Karel probeerde orde te scheppen in zijn rijk. Het bestuur werd op nieuwe leest geschoeid. De stamrechten (*leges barbarorum*, wetten der barbaren) liet hij herzien, aanvullen en op schrift stellen in de vorm van *capitularia* (verordeningen). De keizer gaf op allerlei gebied tal van hervormingsvoorschriften: leger, munt, onderwijs, liturgie, armenzorg, land en tuinbouw. Veel daarvan is in een eerste poging blijven steken. Karel was te impulsief en regeerde te zeer bij de dag om werkelijk duurzame hervormingen tot stand te kunnen brengen. Het meest blijvend was nog de herziening van het recht.[66]

Over de bestuursorganisatie onder Karel de Grote en zijn opvolgers, de Karolingen,[67] weten wij weinig. Er was een graafschap Maasgouw (*Masau* of *pagus Mosariorum*), dat reeds vóór 870 in tweeën gedeeld was in Opper- en Neder-Maasgouw. Het verdrag van Meerssen (870)[68] splitste van deze gouwen nog twee delen af: een noordelijk deel links van de Maas, rond Maaseik en Cuijk, en een zuidelijk deel rechts van de rivier rond Susteren en Wassenberg. Verder naar het westen viel het land onder de gouw Texandria en ten noorden van Venlo lag de Hettergouw (*pagus Hattuaria*). Tussen Maastricht en Luik strekte zich de *pagus Luihgau*,[69] *Leuhius* of *Lewensis* uit. De juiste ligging van al deze gouwen en hun grenzen is onbekend.[70]

Hoofd van een Karolingische gouw was de gouwgraaf (*grafio*, *comes*), die de koning vertegenwoordigde. De koning benoemde hem en zette hem af naar willekeur, al hadden adellijke geslachten vanaf de zevende eeuw met succes het grafelijk ambt voor hun familie weten te monopoliseren. Taak van de gouwgraaf was vrede en rust te bewaren, belastingen te innen en recht te spreken. In tijden van oorlog was hij de bevelhebber van het contingent mannen, dat de gouw te leveren had aan het koninklijk leger. Welke vergoeding de graaf voor zijn werk kreeg, is niet zeker. Misschien kreeg hij enkele koninklijke domeinen geschonken. Mogelijk

64 Schieffer, Die Karolinger, 147.
65 Ewig, Die Merowinger, 138-139.
66 Ganshof, Karl der Grosse, 1-8. In dit werk ook het itinerarium van Karel de Grote en andere gegevens.
67 Linssen, Historische opstellen, 67-81: De Karolingische hertogen in Lotharingen en de traditie van hun begraving te Maastricht.
68 Het verdrag van Meerssen werd acht jaar later nogmaals bekrachtigd tijdens een bijeenkomst te Voeren van Lodewijk de Stamelaar van West-Francië en Lodewijk de Jongere van Oost-Francië: Schieffer, Die Karolinger, 173.
69 Nonn, O., Pagus und comitatus in Niederlothringen. Bonn 1983, 98-104, 189-193, 220-221. Het is mogelijk dat het verdrag van Meerssen eigenlijk verdrag van Eijsden zou moeten heten volgens Schrijnemakers in: Uit Eijsdens Verleden 33 (1986) 49.
70 NAGN, I, 249, 251, 23 (Ganshof/Berings) met kaart op p. 250. Een oppervlakkig idee van de bestuursindeling geeft ook de kaart in: Kleine Atlas, 6.

had hij ook recht op een deel van aan de koning te betalen boeten. Volgens levensbeschrijvingen van heiligen uit die tijd persten sommige gouwgraven de bevolking af. Maar aangezien de kerkelijke schrijvers van heiligenlevens ertoe neigden de wereldlijke machthebbers zwart te maken, zijn dit weinig betrouwbare mededelingen.

Voor een beter bestuur deelde de vorst de gouwen in graafschappen, honderdschappen (*centenæ* of *vicariæ*) in. De laatste stonden onder bevel van een *centenarius* of *vicarius*. Soms heette een gehele gouw ook wel graafschap (*comitatus*). De vorst koos de graaf uit de regionale aristocratie. Hij behield onder de Karolingen ongeveer dezelfde plichten, rechten en voorrechten als onder de Merovingische koningen. Nieuw was het schenken van een of meer abdijen aan de graaf door hem er lekenabt van te maken.

Deling van het Karolingische rijk en ontstaan van Lotharingen

In de eeuw na de dood van Karel de Grote (814) verdeelden de erfgenamen zijn rijk verschillende malen. Het Germaanse erfrecht[71] bepaalde, dat bij de dood van de vader zijn bezit verdeeld moest worden onder zijn wettige zonen. Dat gold voor iedereen van hoog tot laag. Het gebied van een vorst en allen die daarop woonden, was familiebezit en het moest als elke erfenis gedeeld worden. In de negende eeuw gebeurde dat tweemaal met de erfenis van Karel de Grote. Deze erfdelingen waren bedoeld als familiale delingen van de heerschappij en niet als territoriale deling van het rijk. Maar de ontwikkelingen op lange termijn hebben geleid tot het ontstaan van afzonderlijke soevereiniteiten en later naties.

Na zijn dood erfde Karels enige wettige zoon, Lodewijk de Vrome, het gehele familiebezit. Toen Lodewijk in 840 overleed, waren zijn drie wettige zonen de gegadigden voor de erfenis. Jaren vóór de dood van hun vader was het gevecht om zijn bezit en zijn keizerlijke waardigheid reeds begonnen.[72] Het verdelingsverdrag van Verdun in 843 beslechtte de onderlinge strijd. De derde zoon, Lotharius, viel het middenstuk toe, het Middenrijk, dat zich uitstrekte van de Rivièra aan de Middellandse Zee tot Friesland aan de Noordzee. Bij de vererving van dit rijk in 855 op Lotharius II werd het Middenrijk verkleind tot het gebied tussen Noordzee, Rijn, Maas en Schelde. Het kreeg toen de naam 'Rijk van Lotharius' (*Lotharii regnum*), waarvan de naam Lotharingen werd afgeleid. Lotharingen was oud Frankisch kernland met rijke kroonlanden en centra van geestelijke en wereldlijke macht als Aken, Luik, Maastricht, Nijmegen. Sinds het verdrag van Verdun was dit belangrijke gebied dan ook steeds een omstreden bezit.[73] In 870 verkleinde het verdelingsverdrag van Meerssen Lotharingen nog meer door er zijn zuidelijk deel met Metz, Toul, Verdun en Thionville af te nemen.

Door de verzwakking van de centrale koninklijke macht ontwikkelde zich in Lotharingen een feitelijke erfelijkheid van de grafelijkheid. Koning Karel de Kale kon in 877 slechts vaststellen dat dit een bestaand gebruik was, waaraan niet te tornen viel. Hij constateerde daarmee de nederlaag van het koninklijk gezag. Het centrale gezag was verdwenen door de onbekwaamheid van de Frankische bestuurderskringen om leiding te geven aan het rijk.[74] Een van de vrijgevochten magnaten van Lotharingen was graaf Reginar van de Maasgouw, een zoon uit het huwelijk van Giselbert, de stamvader van de latere hertogen van Brabant, en een dochter van Lotharius I. Omstreeks 900 probeerde Reginar vergeefs de eerste te worden in het ge-

71 NAGN, I, 299 (Blok).
72 Schulze, Vom Reich der Franken, 320-325. Köbler, Historisches Lexikon, 353.
73 Schulze, Hegemoniales Kaisertum, 121.
74 Schieffer, Die Karolinger, 138.

zagloze gebied. Hij erkende afhankelijk te zijn van West-Francië, maar de Duitse keizer wist zijn leenheerschap te herstellen en vergaf het leen aan familieleden (929). In 936 volgde de verheffing tot hertogdom en in 959 de verdeling in Opper- en Neder-Lotharingen, waarvan het eerste deel de naam Lotharingen behield.[75]

Een deel van Neder-Lotharingen was het graafschap Limburg. (Na 1815 zou het zijn naam geven aan een provincie, die er maar voor een klein deel toe had behoord.) Het graafschap (verheven tot hertogdom in 1101) ontstond in de elfde eeuw uit restanten van de Karolingische Luihgau met als grenzen de Maas in het westen, de Geul en het woud van Aken in het noorden, de riviertjes Ourthe, Amblève en Warche in het zuiden en in het oosten de landen van Gulik en Zülpich. Een deel ervan vormden de latere drie Landen van Overmaas: 's-Hertogenrade, Valkenburg en Dalhem. De eerste twee van de drie Landen van Overmaas waren altijd Nederlandstalig. Dalhem en het hertogdom Limburg waren qua taal gemengd, Diets en Waals.[76]

Noormannen

De eenheid van het rijk, die onder Karel de Grote bestaan had, was omstreeks 850 geheel verdwenen door de verschillende erfdelingen na Karels dood. Opnieuw lagen de grenzen open voor de invasie van vreemde volkeren. De uit de Scandinavische landen afkomstige Noormannen[77] maakten daar gretig gebruik van. Eerst kwamen zij als vreedzame zeevarende handelaars. Maar in de achtste eeuw begonnen zij met plundertochten, waartegen het in zichzelf verdeelde Karolingische rijk geen, of onvoldoende weerwoord had; het ontbreken van versterkte plaatsen speelde de indringers daarbij in de kaart. De kustgebieden langs de Noordzee hadden uiteraard het meest te lijden, maar de Noormannen of Vikingen voeren in hun platboomde schepen over de rivieren steeds dieper het land in.[78] In 863 plunderden zij in het Rijnland.[79]

Een in de mond van de Schelde geland Vikingleger trok in 879 onder zijn koningen Godfried en Siegfried plunderend en verwoestend het binnenland in. De legermacht bleef bekend als het 'Grote Leger'. Het dreef dertien jaar lang al plunderend en moordend rond als een olievlek in de Lage Landen, Noord-Frankrijk en Lotharingen. Het Grote Leger vestigde zich omstreeks 881 in een versterkt kamp aan de Maas, dat misschien ten noorden van Roermond heeft gelegen bij Asselt (in de bronnen heet de plaats: Ascloa, Asclon, Haslon of Haslac).[80] Van daaruit ondernamen de Noormannen in 881 en 882 expedities naar Maastricht, Tongeren, Aken – waar zij hun paarden stalden in de grafkerk van Karel de Grote – en Keulen. Begin 882 sloot de Karolingische koning Karel III (de Dikke) het legerkamp in. Na onderhandelingen liet Siegfried zich tegen betaling van 2.412 pond goud en zilver overhalen het veld te ruimen. De Viking Godfried verkreeg als vergoeding voor zijn aftocht het gebied tussen Kennemerland en de Betuwe en als bruid Gis(e)la, natuurlijke dochter van Lotharius III, de eerste koning van Lotharingen.[81]

75 Schieffer, Die Karolinger, 194, 197-201. Linssen, Historische opstellen, 20-21, denkt eerder aan een verheffing tot hertog in 928 te Maastricht bij de teruggave van de Sint-Servaasabdij aan Giselbert.

76 Dumont, Aux origines, 99-102. Bijzonderheden geeft Janssen de Limpens, K.J.Th., Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze, (Werken OVR, 1), Bussum 1977, xix-xlv.

77 NAGN, I, 307-311 (Linssen). Venner/Verlinden, Keizer Karel de Dikke.

78 NAGN, I, 280 (Milis).

79 Alberts, Overzicht, I, 6.

80 Schulze, Vom Reich der Franken, 368, 370. De ligging van het Noormannenkamp blijft onzeker ondanks het vele onderzoek: PSHAL 119 (1983) 279. Venner/Verlinden, Keizer Karel de Dikke, 10-19, achtten het zeer waarschijnlijk dat het in Asselt lag. Schulze kiest voor Elsloo.

81 NAGN, I, 309, 311 (Linssen). Schieffer, Die Karolinger, 183-184. Schulze, Vom Reich der Franken, 370.

Na deze halve nederlaag voor Karel III, begon er iets van een afweersysteem tegen de Vikingen te ontstaan door de oprichting van plaatselijke milities. Het werd hen steeds moeilijker gemaakt de Lage Landen te brandschatten. Bijna tien jaar na de strijd met Karel III behaalden de Noormannen in 891 aan het riviertje de Geul nog een overwinning op het Oostfrankische leger, maar vlak daarna versloeg koning Arnulf hen bij Leuven. Dit betekende het einde van hun plundertochten in de Nederlanden en in Limburg. Er zijn tekenen die erop wijzen, dat de geteisterde streken door de Noormannen niet finaal verwoest zijn. Hun aanwezigheid was daarvoor van te korte duur en het aantal krijgers te gering.[82]

Kerkelijke geschiedenis

De grootste, thans nog kenbare verandering in Limburg, die zich voltrok tussen het vertrek van de Romeinen omstreeks 450 en de erna volgende vestiging van de Frankische rijken, was het definitief verschijnen van het christendom.[83] Zoals eerder gezegd: er is weinig met zekerheid bekend over de godsdienst in de eerste eeuwen van onze jaartelling. De wijze van lijkbezorging – bekend uit opgravingen – licht een tipje op van de sluier. Zij zegt iets over de houding van de toenmalige mens tegenover leven en dood. De levensbeschrijvingen van de eerste missionarissen geven ook een beeld van de heidenen en hun godsdienstige gebruiken. Maar hun gegevens moeten omzichtig worden gebruikt, want zij geven een vertekend beeld, het beeld van de overwinnaar die de overwonnenen ongunstig voorstelde om zijn zegepraal te beter te doen uitkomen.

De Keltische culten en riten, de Keltische mythen over de schepping en het einde van de wereld, over een hiernamaals, zijn in essentie slechts bekend of vermoed op basis van bodemvondsten. Het bestaan van een priesterkaste, de druïden, is beschreven in de geschriften van antieke auteurs. Het grote belang van de vruchtbaarheid was een hoofdkenmerk van de Keltische godsdienst met zijn moedergodinnen. Zij bevorderden de vruchtbaarheid van mens en dier, zegenden de oogst en het leven na de dood. Kelten kenden nog vele andere goden. Afbeeldingen maakten zij er eerst van onder mediterrane, vooral Grieks-Romeinse invloed.

De Keltische godsdienst was wreed, even wreed als de gehele Keltische samenleving. De Kelten geloofden dat hun goden slechts nieuw leven voor leven gaven. Zij smeekten hun goden om nieuw leven door het brengen van mensenoffers. Bij voorkeur offerden zij misdadigers en gevangenen, maar als die niet voorhanden waren ook onschuldigen, vrouwen en kinderen. De ongelukkigen werden soms met honderden gepaald, gekruisigd of op grote brandstapels verbrand. Uit het verloop van hun doodsstrijd voorspelden de druïden de toekomst. Ook kwam kannibalisme voor uit godsdienstige motieven. De Kelten sloegen de hoofden van hun overwonnen vijanden af, balsemden ze en hingen ze op aan tempels, aan stadspoorten, aan de ingangen van hun woning of aan de hals van hun paarden. In de Keltische kunst is het mensenhoofd een veel gebruikt motief. Aan al die barbaarsheden maakten de Romeinen een einde, ofschoon zij zelf in wreedheid weinig bij de Kelten ten achter stonden.[84] Wreedheid en barbaarsheid zouden een kenmerk blijven van het eerste millennium. Tot in de elfde en

82 NAGN, I, 152 (Verhulst). Enkele malen (919, 954) stroopten in Limburg ook nog Hongaarse ruiterbenden.

83 Algemeen overzicht: Munsters m.s.c., A.J., Verkenning van de Middeleeuwse Kerk, in: LV, II, 417-530.

84 Demandt, Kelten, 46-48. Er is hoegenaamd geen reden om in de Kelten een volk te zien, dat spiritueel hoog ontwikkeld was. Zie: Leerssen, J., Mythe, magie en mystificatie: Keltofilie tussen Romantiek en 'New Age', in: De Kelten en de Nederlanden, 223-238.

twaalfde eeuw waren verslagen tegenstanders letterlijk met huid en haar overgeleverd aan de gruwelfantasieën en het sadisme van hun overwinnaars, of dat nu Merovingen, Karolingen of Ottonen waren.[85]

De Germanen kenden goden en demonen, net als de Kelten. Zij hadden gevoel voor het verschil tussen goed en kwaad, tussen het leven en een voortleven na de dood. Het begraven der doden bleef bij de Germanen voortgang vinden gelijk in de Keltische tijd. De Kelten begroeven hun doden eerst in de natuurlijke rusthouding. Rond 250 voor Christus voerden zij de lijkverbranding in. Onder Germaanse invloed maakte na verloop van tijd de crematie der doden weer langzaam plaats voor begraving (inhumatie), terwijl deftige Romeinen in een als een heuveltje uitziend brandgraf (*tumulus*), langs de grote wegen hun laatste rustplaats vonden, of op begraafplaatsen gelijk die van Tongeren.[86]

Er had omstreeks het begin van de christelijke jaartelling een vermenging plaats van inheemse Keltische en Germaanse godheden met de nieuwe die de Romeinen meebrachten. Voorbeelden zijn het te Roermond gevonden beeld van Mars Halamardus en de Matres Alaterviae te Tongeren, Romeinse godenbeelden met inheemse attributen.[87] Soms bleek die vermenging al door een simpele uitbreiding van de naam. Inheemse goden kregen dan vóór hun Keltische naam de naam van de Romeinse god met dezelfde kenmerken, attributen of bevoegdheden, de al eerder genoemde *interpretatio Romana*. De Romeinen lieten de inheemse stammen hun eigen godendienst. Zij voegden er slechts de hunne aan toe, vermengd met Perzische en andere Oosterse invloeden.[88]

Eerste kerstening

Tot die Oosterse invloeden moet ook het christendom gerekend worden. De allereerste sporen ervan dateren uit het einde van de tweede eeuw, maar zijn moeilijk te duiden. Ook de vervanging omstreeks diezelfde tijd van crematie door inhumatie is geen directe aanwijzing voor christelijke invloed. Verassing vervangen door begraving kan immers ook wijzen op een algemene invloed van Oosterse godsdiensten.[89] Op iets vaster grond komen wij met de vermelding van Servatius als bisschop van Tongeren omstreeks 350 (of een eeuw later?),[90] die te Maastricht stierf en aldaar begraven werd. De synode van Serdica (Sofia) had in 342 voorgeschreven overal bisdommen op te richten.[91] Misschien was Servatius dan de eerste bezetter van de Tongerse zetel.

De verbreiding van het christendom zal zeker bevorderd zijn door zijn erkenning als staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk in 391. Of deze officiële erkenning ook doordrong in Limburg moet afgehangen hebben van de mate, waarin de macht van het Romeinse bestuur toen nog aanwezig was. Hiermee hangt tevens de vraag samen, of de Limburgse Kerk een voertuig is geweest voor de continuering van de verworvenheden der antieke beschaving, zoals die elders in West-Europa onmiskenbaar is. Continuïteit blijkt daar bijvoorbeeld uit het voortbe-

85 Passim voorbeelden bij: Wolfram, Das Reich, en Schulze, Hegemoniales Kaisertum. De laatste der Ottonen, Otto III, stierf in 1002.
86 Nouwen, Tongeren, 139-141.
87 NAGN, I, 77 (Van Doorselaer). Daar wordt de Roermondse godin Halamarthus genoemd. WPG, I, 68-69 (De Laet/Waterbolk).
88 Nouwen, Tongeren, 138-139.
89 NAGN, I, 98 (Van Doorselaer).
90 De Maasgouw 102 (1983) 528 (De La Haye). Nouwen, Tongeren, 151.
91 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 31.

staan van een kerkelijke organisatie gebaseerd op de oude Romeinse bestuursindeling in *provinciae* en *civitates*, op het blijven gebruiken van het Latijn als kerkelijke voertaal en op het gebruik van het schrift.[92]

Trier en Tongeren/Maastricht waren tussen 440 en 500 de oostelijkste steunpunten van de Gallische Kerk.[93] Toen bloeide het christendom opnieuw(?) op in en rond de stedelijke centra, waarvan slechts vage en aan ernstige twijfel onderhevige bodemvondsten getuigen. De vondst van een als christelijk te duiden versieringsmotief, van een christelijk klinkend opschrift, hoeft nog niet te wijzen op de aanwezigheid van christenen.[94] De oudste, in Limburg gevonden christelijke symbolen dateren uit het eerste kwart van de vijfde eeuw (Maastricht), terwijl het te Rekem gevonden Christusmonogram waarschijnlijk nog ouder is, want het stamt naar schatting uit de vierde eeuw.[95] In de Maastrichtse Sint-Servaaskerk en haar pandhof zijn een zestal grafopschriften uit de vijfde en zesde eeuw teruggevonden, waarvan sommige met een niet te miskennen christelijk stempel. Fresco's in een gemetselde grafkamer te Tongeren kunnen christelijk geweest zijn.[96] Zij wijzen op christelijke Gallo-Romeinse, of althans inheemse overledenen. Bovendien – en dit is belangrijker – wijzen zij op continuïteit. Van een scheiding tussen Romeinse en Frankische periode is op godsdienstig gebied nauwelijks sprake geweest. Het aanwezige jonge christendom is in de veranderingen door de Volksverhuizing niet ten onder gegaan, ook niet voor zover aanwezig op het platteland buiten de steden.[97]

Deze continuïteit werd in de hand gewerkt door de ruime opvattingen, die de Germanen koesterden omtrent alles wat met godsgeloof te maken had. Een Germaan geloofde in zijn goden, zolang zij hem hielpen. Goden moesten zorgen voor welstand, vrede en overwinning. De Germanen achtten hun eigen goden de gelijken van die der Romeinen. Maar toen zij de God der christenen leerden kennen, drong het spoedig tot hen door dat die god met geen enkele andere vergelijkbaar was.[98] Aantrekkelijk voor Germanen was de overeenkomst tussen hun mythologie en de christelijke. Een nieuwe god, Christus, garandeerde immers ook vrede, vruchtbaarheid en behoud van de bestaande maatschappelijke ordening. Door een eed van trouw was de Germaan met zijn goden verbonden. Hij mocht ze verlaten, zodra bleek dat zij minder machtig waren dan andere, bijvoorbeeld de God der christenen. Hij mocht ze ook verlaten als de vorst hem daarin voorging, want volledige trouw tussen vorst en gevolg was onmogelijk, als zij het in godsdienstig opzicht niet eens waren.[99] De eerbied der Germanen voor de christengod kan hun overgang tot het christendom hebben vergemakkelijkt, zeker toen hun koningen, zoals Chlodowech, het voorbeeld gaven.

Chlodowech werd op een Kerstdag omstreeks het jaar 500 gedoopt door bisschop Remigius van Reims[100] na de in die tijd gebruikelijke voorbereiding. De bekeerling moest vragen om opname in de Kerk, waarna hem de geloofsleer werd uitgelegd. Bij de opname van Chlodo-

92 Angenendt, Frühmittelalter, 34-36. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 30, constateert lapidair dat de godsdienst de drager van de continuïteit is geweest.

93 Rheinische Geschichte, I,1, 297 (Von Petrikovits).

94 Munsters m.s.c., A.J., Sint Servaas in de vierde eeuw, in: De Maasgouw 103 (1984) 13-40, 35-37.

95 Afbeeldingen: De Maasgouw 103 (1984) 33-34, 37 (Munsters).

96 NAGN, I, 266-267 (Milis). WPG, I, 76 (De Laet/Waterbolk).

97 NAGN, I, 267 (Milis). Lorenz, Das vierte bis sechste Jahrhundert, I, 88. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 35, ziet echter discontinuïteit gezien de onderbreking van de bisschopslijsten.

98 Angenendt, Religiosität, 110-111.

99 Weiler, Willibrords missie, 26-27: Angenendt, Frühmittelalter, 170-173.

100 Vanwege de onduidelijkheid van de bronnen worden voor het tijdstip van de doop van Chlodowech verschillende jaren opgegeven. Traditioneel is 496, maar het zou ook tussen 496 en 499 geweest kunnen zijn, of in 506 of 508: Brederode, De ontkerstening, 81 noot 109. Dit ene geval demonstreert de algemene onzekerheid omtrent vele van de opgegeven jaartallen uit de Vroege Middeleeuwen.

wech in de Kerk verzorgde Remigius zelf de catechese. Chlodowech ging niet over een nacht ijs. Hij liet zich eerst terdege informeren over de geloofsverschillen tussen het in het Byzantijnse rijk overheersende arianisme en het geloof van de met Rome verbonden christenen, alvorens hij voor Rome koos,[101] een keuze van wereldhistorische betekenis. Na ingeleid te zijn in het geloof der christenen moest de bekeerling in het openbaar verklaren gedoopt te willen worden, waarna de doopplechtigheid volgde. Chlodowech legde zijn Romeinse geloofsverklaring eerst af, nadat hij zijn krijgers gevraagd had, of zij het eens waren met zijn overgang tot het geloof der christenen. Bij wijze van instemming vroegen zij om samen met hun koning te mogen worden gedoopt, wat gebeurde. Volgens de geschiedschrijver Gregorius van Tours (c. 538-593/594) – die Chlodowech afschildert als een nieuwe Constantijn[102] – waren het er drieduizend.[103] Op die manier toonden de krijgers het eens te zijn met hun vorst: zijn overtuiging was ook de hunne, gelijk het onder Germanen hoorde.

Of hier de trouw aan de vorst samenviel met een innerlijke aanvaarding van een ander, een christelijk zicht op het leven, valt niet uit te maken. Eveneens valt moeilijk de graad te bepalen, waarin het bestaande Gallo-Romeinse christendom door de overgang van de Germanen gegermaniseerd is. Toch moet de christianisatie natuurnoodzakelijk samengegaan zijn met germanisatie, met assimilatie van Germaanse godsdienstige elementen. Het was in ieder geval een wat merkwaardige Kerk, de Kerk van de Franken: een Kerk voor Germanen geschapen en bestuurd door Gallo-Romeinen.[104] Maar het zou nog eeuwen duren, aleer het Germaanse Europa in zijn totaliteit een Europa geworden was, dat christelijk genoemd mocht worden.

Kerstening en herkerstening onder de Franken

De doop van Chlodowech vergemakkelijkte misschien de kerstening van het Rijk en de herkerstening van de reeds voor hun komst bestaande kernen van christendom. Het is immers niet zo geweest, dat de Franken en de hen onderdanige volken en volkjes van de ene dag op de andere van heiden christen werden. Het heeft tot in de achtste eeuw geduurd, eer heidenen – maar niet de heidense praktijken – uit Limburg verdwenen waren. De laatste vermelding van heidenen in de Kempen dateert van rond 715.[105] In de elfde en twaalfde eeuw waren allerlei heidense gewoonten en riten echter nog levend; de strafbepalingen der kerkelijke synodes tegen bijgeloof en magische handelingen zijn er om dat te bewijzen.

In Limburg was voor de kerstening een rol weggelegd voor de bezetters van de Maastrichtse bisschopszetel, misschien door bisschop Servatius vanuit Tongeren naar de plaats aan de Maas overgebracht.[106] Vandaar de vaak gebruikte dubbelnaam: bisdom Tongeren/Maastricht. Na Servatius van Tongeren/Maastricht zijn eerst weer uit de zesde eeuw met zekerheid bisschopsnamen bekend: Falco, Domitianus, Monulfus. Wij kennen hun namen, maar weten

101 Wolfram, Das Reich, 300.
102 Schulze, Vom Reich der Franken, 25.
103 Ewig, Die Merowinger, 23-24, 136. Het getal 3000 herinnert aan de 3000 joden, die zich op Pinksteren door de apostelen zouden hebben laten dopen: Wolfram, Das Reich, 300.
104 Weiler, Willibrords missie, 27. Angenendt, Das Frühmittelalter, § 5: Germanisierung des Christentums, 36-39. Op p. 39 de opmerking van Wallace-Hadrill, in zijn Frankish Church, dat de Gallische Kerk een kerk was voor Germanen, maar geschapen door Gallo-Romeinen.
105 NAGN, I, 275 (Milis). Voor de problematiek rond het wel of niet slagen van de kerstening zie: Bredero, De ontkerstening, hoofdstuk X, De al dan niet christelijke Middeleeuwen, en: Meens, R., De kerstening van Europa: tussen distantie en betrokkenheid, in: TvG 113 (2000) 368-376.
106 NAGN, I, 294 (Blok): de eerste officiële erkenning van de overbrenging van de zetel dateert uit 535.

weinig of niets van hun daden. De bekende lijst van 'de 21 bisschoppen van Maastricht' is apocrief. Die namen vormen desalniettemin een aanwijzing, dat toen het christendom enigszins vaste voet begon te krijgen. Enigszins: de eerste weer in de geschiedenis bekende bisschop na Domitianus en Monulfus, ene Bettulfus – ook wel Gondulfus genoemd – resideerde omstreeks het jaar 600.[107] Er is dus een zwart gat van meer dan een eeuw.

Koning Theuderich I (511-533) vatte het herstel aan van het christendom in de *Francia rhinensis*, het gebied tussen Rijn, Maas en Moezel. In dat gebied was een net van *oppida* (steden), *castra* (sterkten) en *vici* (nederzettingen)[108] blijven bestaan, waarop het herstel van de Kerk kon steunen. De zielzorg was in die streken waarschijnlijk voortgezet vanuit Trier toen de bisschopszetels in Tongeren/Maastricht en andere plaatsen tijdelijk vacant waren. Theuderich begon de restauratie met het zenden van geestelijken uit Aquitanië.[109] Bekend gebleven onder deze Aquitaanse missionarissen is de rondreizende bisschop Amandus, die volgens de traditie in 646 bisschop van Maastricht werd. Vanuit die plaats, waar zowel een graaf als een bisschop zetelden, kerstende hij de omtrek. De eerste Sint-Servaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk zou hij gebouwd hebben. Moeilijkheden met de Maastrichtse clerus dwongen de niet-inheemse Amandus na drie jaar weer te vertrekken.[110] Later had de Angelsaksische missionaris Willibrord vanuit Antwerpen goede betrekkingen met Maastricht. Zowel Willibrord als de Maastrichtse bisschoppen missioneerden in Texandria – grosso modo de Kempen – zonder dat er enig spoor was van rivaliteit.[111]

Over het opnemen van de Limburgse heidenen in de Kerk zijn wij enigszins ingelicht door een archeologische vondst. Dopen vond in de vroege Middeleeuwen plaats in houten tonnen of kuipen, uitgeholde boomstammen, die bij de 'kerstpoel' (dooppoel) waren ingegraven. Gewoonlijk drie stuks voor het apart dopen van mannen, vrouwen en kinderen. Onder de vloer van de kerk te Sevenum is een dergelijke doopvont gevonden. De dopeling ging er rechtop in staan en de priester drukte zijn hoofd driemaal onder water. Sedert de twaalfde eeuw, toen er geen volwassenen meer waren om te dopen, werden de uitgeholde boomstammen vervangen door stenen doopvonten.[112]

Welke methode de missionarissen toepasten bij de voorbereiding op het doopsel is onduidelijk, evenals bij hun bekeringswerk in het algemeen. Er hebben in die tijd op verschillende plaatsen massabekeringen onder dwang plaatsgevonden, maar niet in Limburg. Waarschijnlijker is, dat de missionarissen poogden de heidenen in Limburg te overtuigen van de waarheid van het christengeloof. Maar dat wilde uiteraard nog niet zeggen, dat een overgang tot het christendom uit overtuiging ook leidde tot een christelijk leven uit overtuiging; daar was een lange tijd van gewenning voor nodig. Uit velerlei bronnen blijkt de taaiheid waarmee tal van heidense opvattingen tot in de Vroege Middeleeuwen en nog later bleven bestaan.

Opmerkelijk voor de Maastrichtse bisschoppen is, dat zij ten dele afkomstig waren uit de streek zelf. Dit in tegenstelling tot de bezetters van andere bisschopszetels in de omliggende bisdommen. Parallel daaraan liep de hoge gunst, waarin de Maastrichtse bisschoppen zich

107 De La Haye, Bisschoppen, 39-47. Ewig, Die Merowinger. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 113.
108 *Vicus* hier te verstaan in de moderne betekenis van wijk: een nederzetting met eigen identiteit, afhankelijk van een andere nederzetting. De oude opvatting, dat een vicus een handelsnederzetting zou zijn, is intussen verlaten. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 307.
109 Ewig, Die Merowinger, 86, 113.
110 PSHAL 116/117 (1980/1981) 355-357 (Platelle) met kaartje van de relaties tussen Sint Amandus en Maastricht. Weiler, Willibrords missie, 94-95. Angenendt, Frühmittelalter, 222. Ewig, Die Merowinger, 183.
111 Ewig, Die Merowinger, 191.
112 Driessen, Th.W.J., Well en wee van een kasteeldorp in Noord-Limburg, bewerkt door H. Camps, Venlo 1980, 25.

mochten verheugen, de steun die zij genoten van de vorsten en hofmeiers uit hun tijd. Deze bevoorrechte positie was de inheemse adel een doorn in het oog. De Merowingische edelen schrokken er dan ook niet voor terug twee bisschoppen van Maastricht te laten ombrengen: Theodardus in 670 en Lambertus in 705.[113]

De macht van de bisschoppen werd ingeperkt door de Austrasische adel, die het in de Kerk voor het zeggen had. Duidelijk kwam deze zeggenschap tot uiting bij het stichten van nieuwe parochiekerken. Vaak gebeurde dit door een grootgrondbezitter, een edele, die de kerk dan met een priester van zijn eigen keuze bezette en de eigenkerk verder als zijn persoonlijk eigendom beschouwde, vrij van alle bisschoppelijk gezag.[114] In de zevende eeuw bekleedde de landsheer de kerkelijke gezagsdragers met voldoende gezag om het te kunnen opnemen tegen de edelen van de streek. De vorst maakte de bedienaren van de Kerk onafhankelijker door hen vaste inkomsten toe te kennen uit een grondbezit, dat als immuniteit bevrijd was van vorstelijke belastingheffing. Belastingen en andere lasten, die eertijds voor de vorst waren, vloeiden nu de bisschop of andere bezitters van de immuniteit toe. Het bisdom Tongeren/Maastricht verkreeg immuniteit onder koning Chlodwig III (690-694).

Een reeds langer bestaand recht, het tiendrecht, werd onder Karel de Grote en Lodewijk de Vrome dwingend opgelegd: de leken moesten het tiende deel van hun inkomsten voortaan afstaan aan hun plaatselijke kerk. Later, in de elfde en twaalfde eeuw, werd deze afdracht verfijnd en na verloop van tijd raakten tiendrechten ook wel in lekenhanden. De grote of volle tienden moesten afgedragen worden van alles wat halm of stengel had, meestal de tiende schoof. Onder de smalle of kleine tienden vielen oliezaden, moeskruiden – later ook aardappelen – de weiden (blatende tiend) en het vee (krijtende, bloedige tiend). Over pas ontgonnen gronden moest de novale tiend (*novalia*, pas ontgonnen gronden) worden betaald.[115]

Kerkelijke indeling

Met de grotere onafhankelijkheid en zekerder financiering kon de Kerk als organisatie in Limburg duidelijker contouren krijgen.[116] De kerkelijke organisatie, zoals de binnentrekkende Germanen die aantroffen, was gebaseerd op de Romeinse bestuursindeling, de Romeinse *provinciae* (provincies) en *civitates* (stamgebieden). Een *civitas* viel meestal samen met een bisdom, een *provincia* met een kerkprovincie, die meerdere bisdommen verenigde.[117] Limburg hoorde onder de metropoliet van Reims die onder zijn kromstaf de bisdommen in de oude Romeinse provincie *Belgica Secunda* verenigde. Daartoe behoorde ook het bisdom Tongeren/Maastricht – voorloper van Luik – in het westen grenzend aan het bisdom Kamerrijk met het Kolenwoud als scheiding[118] en in het oosten grenzend aan het bisdom Keulen. In het noorden strekte het bisdom zich ten slotte uit tot aan Maas en Waal. De bisschopszetel van Maastricht werd rond 700 (800?) naar Luik verplaatst,[119] wat mogelijk samenhing met de groeien-

113 De La Haye, Bisschoppen, 19. WPG, I, 85 (d'Haenens).

114 Blok, De Franken, 68. Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte, passim over eigenkerken.

115 Nolet/Boeren, 63, 160, 326. De Blécourt/Fischer, Oud-vaderlands burgerlijk recht, 218-224. LV, I, 279-283 (Hermesdorf). Wat precies onder het tiendrecht viel, verschilde van plaats tot plaats. Ook was het niet altijd precies het tiende deel van de vertiende producten. Er heerste een grote verscheidenheid. Zie: De Vroede, Notabelen, 24. De Vroede geeft tal van voorbeelden over afwijkingen.

116 Kaart in: Kleine Atlas, 33, 34.

117 Ewig, Die Merowinger, 102.

118 Ewig, Die Merowinger, 182.

119 De verplaatsing van de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht gebeurde op een onbestemd tijdstip. Blok houdt het op een overbrenging in de loop van de zesde eeuw. In 535 was de overbrenging al officieel erkend: NAGN, I, 294 (Blok). Volgens onderzoe-

de politieke betekenis van de streek rond Luik.[120]

Vanuit Tongeren/Maastricht begon de missionering van de omliggende streken. Daarnaast fungeerden Keulen en Utrecht als bisschoppelijke residentie en als steunpunten voor een missionering, die ook voor Limburg van betekenis was. Tot hoever die missionering zich vanuit elk steunpunt uitstrekte, is onduidelijk. Het ligt voor de hand allereerst te denken aan een kerstening van het eigenlijke Maasdal en pas later van streken die op groter afstand van de rivier lagen en daardoor moeilijker bereikbaar waren.[121] Verder is het onbekend welke invloed de abdijen (Sint-Truiden, Munsterbilzen, Aldeneik, Susteren, Sint-Odiliënberg)[122] kunnen hebben uitgeoefend op de kerstening.

Toen het christendom dieper begon door te dringen, ook op het platteland buiten de kerkelijke centra, kwam er in de tiende eeuw behoefte aan een scherper afbakening van het gezagsgebied van iedere bisschop. Uiteindelijk viel vrijwel geheel Limburg onder het kerkelijk gezag van de bisschop in Luik, met uitzondering van een smalle strook op de rechteroever van de Maas ten noorden van het huidige Venlo. Dat gebied kwam aan het aartsbisdom Keulen, waarvan het bisdom Luik een suffragaan was. Het is niet onmogelijk dat de grenzen van deze twee bisdommen teruggrepen op de oude Romeinse bestuursindeling. Het bisdom Luik viel wat zijn noordelijke en oostelijke grens betreft ongeveer samen met die van de *civitas Tungrorum* of *Belgica Secunda*. Maar dat kan ook een toevalligheid zijn. De latere middeleeuwse oostgrens tussen Luik en Keulen berustte in het noorden op een ruil uit 988, waardoor Tegelen, Lobberich en Venlo bij Luik kwamen.[123]

MAATSCHAPPELIJKE GESCHIEDENIS

De aard van de menselijke samenleving in Limburg in het eerste millennium van de christelijke jaartelling is grotendeels in duister gehuld. Geschreven berichten erover zijn schaars. Gebouwen of andere kunstwerken uit die tijd zijn er niet, uitgezonderd de hier en daar opgegraven resten. Voor deze vondsten van de archeologen geldt, dat zij moeilijk te plaatsen zijn in een groter geheel. Ze zijn meestal toevallig, fragmentarisch en geografisch te ruim gespreid. Het valt niet altijd makkelijk er een bepaalde lijn in te ontdekken. Welkom zijn zij echter zeer. In een duistere tijd is elk gegeven, hoe klein ook, een geschenk. Ondanks het gebrekkige schriftelijke en archeologische bronnenmateriaal is het nu ook weer niet zo, dat er helemaal niets met enige zekerheid te zeggen valt over de menselijke maatschappij in de eerste tien eeuwen van onze jaartelling.

De Keltische maatschappij

Omstreeks het begin van onze jaartelling leefden in de streken langs de Maas Keltische en gekeltiseerde stammen in een los stamverband. De Keltische maatschappij onder leiding van

kingen van Werner, Lütticher Raum, en Kuppers (Universiteit van Luik), vooral deze laatste, gebeurde het later: niet onder Hubertus maar rond 814-840 of misschien aan het einde van de regering van Karel de Grote (Kuppers). Zie ook in De Maasgouw 102 (1983) 201-204 de bespreking van Werners werk door Hackeng.

120 Schieffer, Die Karolinger, 32.

121 De La Haye, Bisschoppen, 82.

122 Kaart in Kleine Atlas, 41.

123 Alberts, Van heerlijkheid, 207-208. Alberts, Overzicht, I, 207.

één of meer koningen kende drie geledingen: vrije mannen, half vrijen en slaven. De koning was niet meer dan de uitvoerder van de wil der druïden (priesters) en van de vertegenwoordigers van de stam, de adel.[124] Jaarlijks verkozen de Kelten nieuwe bestuurders en in oorlogstijd een algemene aanvoerder. Vrije mannen waren de krijgers; zij stamden af van de Kelten die oorspronkelijk het land veroverd hadden. Zij vulden in vredestijd hun dagen met jagen en vissen. De half vrijen stamden af van het door de Kelten onderworpen volk. Zij werkten in de landbouw en de veeteelt, samen met de slaven. Slaven waren ofwel krijgsgevangenen en hun nakomelingen, die het volledig bezit waren van de krijger die de gevangene had gemaakt, ofwel het waren mensen die hun schulden niet konden voldoen en eigendom van hun schuldeiser werden. Daar na de Keltische ook in de Germaanse wereld een gelijk onderscheid bestond, kon deze tweedeling tussen vrijen en onvrijen zich handhaven tot ver in de Middeleeuwen.

Kelten, Germanen, Romeinen en Franken

Bij de Kelten voegden zich Germaanse stammen of delen daarvan, die de Romeinen naar deze streken overgeplaatst hadden, en mensen uit Italië die met het leger meegekomen waren. De verschillende groepen vermengden zich vlot, waardoor een vrij eenvormige Gallo-Romeinse beschaving ontstond. De leiding berustte bij hogere bestuursambtenaren, die allen Romein waren.

Aan deze gemengde, meer of minder geromaniseerde samenleving legden zij een eigen bestuursorganisatie op. Het oorspronkelijke, lokale bestuur lieten zij zoveel mogelijk intact. Het grondgebied van elke stam, de *civitas*, was de bestuurseenheid op het laagste niveau. Het administratieve centrum van de *civitas* groeide vaak uit tot een stedelijke gemeenschap. Dat was nog een kenmerk van de Gallo-Romeinse beschaving: het ontstaan van steden naar Romeins model. Sedert 212 hadden zij alle gelijke rechten. De betekenis van *civitas*, stamgebied, veranderde nu in die van stad.[125] Tongeren was het belangrijkste stedelijke centrum in Limburg.[126]

De komst van de Franken in de vijfde eeuw voegde aan de Gallo-Romeinse maatschappij een nieuwe toplaag toe, die de verdwenen Romeinse bovenste bestuurslaag verving. Maar ook nu weer was er geen scherpe scheiding. Het was een fundamenteel kenmerk van de Merovingische maatschappij, dat indringers en autochtone bevolking naast en met elkaar leefden. Gemengde huwelijken tussen Franken en oorspronkelijke inwoners – mits van dezelfde stand – kwamen vaak voor, zeker toen de Franken christen werden. Ook was er een gemeenschappelijke krijgsdienst voor alle bevolkingsgroepen. De versmelting tussen oude en nieuwe bewoners moet daarom in Limburg gemakkelijk hebben plaatsgevonden.

De Frankische maatschappij

De Frankische maatschappij was een standenmaatschappij met als hoofdkenmerk een tweedeling in vrijen en onvrijen. Deze tweedeling van de maatschappij mag niet al te rigide worden opgevat. Net als in de Oudheid was er ook gedurende de Middeleeuwen een grote sociale mobiliteit. In de vroege Middeleeuwen bood vooral de krijgsdienst de mogelijkheid tot een snelle maatschappelijke stijging, al maakte de invoering in de tijd van de Karolingen van een

124 Demandt, Kelten, 78. Maier, Lexikon, 102-103.
125 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 27-28.
126 Zie de beschrijving van de stad: Nouwen, Tongeren, 86-116.

staande ruiterij met haar dure uitrusting het voor onvrijen weer moeilijker tot vrijheid en aanzien te geraken.[127]

Onder de vrijen vielen verschillende groepen te onderscheiden. Er was een hogere sociale stand, een aristocratie.[128] Uit die aristocratie kwam in de tijd van de Volksverhuizing de koningsmacht naar voren. Het is niet zeker, of de aristocratie de adeldom verkregen had door erfrecht of door schenking van de vorst. Bij erfrecht moeten wij meer in het bijzonder denken aan de Gallo-Romeinse senatoren, die van de Franken hun rechten hadden mogen behouden. Het waren grootgrondbezitters en de voornaamste gezaghebbers in het Frankische rijk. Daarnaast bestond er een groep van vrije boeren. Onvrijen konden op verschillen de manieren van onvrij tot meer of minder vrij man gemaakt worden. Onder de halfvrijen waren de laten de voornaamste groep.

De slaven vormden de laagste groep der onvrijen. Zij kwamen in de Merovingische tijd nog vrij veel voor. Het waren ofwel krijgsgevangenen, ofwel van elders aangekochte arbeidskrachten. In ieder geval waren en bleven zij vreemdelingen, niet-stamgenoten, geboren knechten die niet in de stam konden worden opgenomen.[129] Zij werden gebruikt als landarbeiders en waren aan de grond gebonden, zodat zij bij verkoop van een landgoed mee verkocht werden. In de achtste eeuw begon men ze steeds meer vrij te laten, hen een stuk grond in eigendom te geven, waarna ze het ten eigen bate mochten bebouwen tegen een vastgestelde afdracht aan de oorspronkelijke bezitter. Deze ontwikkeling van minder naar meer vrijheid is mogelijk mede onder invloed van de voortschrijdende kerstening tot stand gekomen.

In de Frankische maatschappij zette een ontwikkeling door, die reeds in de Romeinse van de late keizertijd bekend was: het aangaan van afhankelijkheidsbetrekkingen tussen een heer en vrije lieden, die zich in ruil voor de bescherming van de heer tot dienst aan hem verplichtten. Deze *commendatio* (vazalliteit) werd aangegaan met lieden uit alle sociale standen. Het ligt echter voor de hand, dat de meeste *commendati* (vazallen) uit de lagere standen kwamen. Hun aantal nam zeer toe in de tijd van Karel Martel (= Hamer; c. 688-741) en zijn zonen, die grote behoefte hadden aan betrouwbare krijgers. Er opent zich dan een kloof tussen vazallen die gewapend dienst doen en anderen die dat niet doen. Onder de Karolingen kwam er weinig verandering in de hiervoor geschetste sociale opbouw. De gewone vrije mannen raakten in deze tijd steeds meer in een afhankelijke positie. Ook in de negende eeuw zette deze ontwikkeling door ondanks de maatregelen die Karel de Grote en Lodewijk de Vrome ertegen namen. Slaven waren toen in Limburg grotendeels verdwenen. Maar er was een nieuwe, laagste stand voor in de plaats gekomen, die der lijfeigenen. Zij betaalden jaarlijks een hoofdgeld ten teken van hun afhankelijkheid van een wereldlijke of geestelijke heer.

Welvaart

In het algemeen mag gesteld worden, dat de Kelten in niets de mindere waren van de Romeinen wat betreft hun materiële beschaving. Het waren geen halve wilden die onderworpen werden door een beschaafd volk, maar gelijkwaardige soortgenoten, waar de Romeinen veel profijt van konden trekken. Zij hebben dat ook gedaan door de Kelten in te schakelen in de economie van het Romeinse Keizerrijk, bijvoorbeeld voor leveranties aan de troepen langs de

127 Wolfram, Das Reich, 107-108.

128 SdM, 5-7 (Schuler). Zie echter ook: TvG 111 (1998) 246-247 met de afwijkende mening van Barthélemy.

129 Angenendt, Religiosität, 296.

Rijn, voor handel met Italië en met de Germanen over de Rijn.[130] De Keltische landen waren tevens een afzetgebied voor de Romeinse handelaren en een wingewest voor de Romeinse belastingpachters.

Oorspronkelijk was de Keltische beschaving in Limburg een boerenbeschaving van verspreid op het platteland liggende nederzettingen en alleen staande boerderijen. Later ontstonden er langs belangrijke handelswegen marktplaatsen. Zij werden een centrum voor ambachtslieden, voor bestuur en godsdienst. Die marktplaatsen kenden een uitgebreid verdedigingssysteem met aarden wallen en grachten.[131] Een dergelijk *oppidum* is in de Maasstreek benoorden Luik niet gevonden, of het zou het eerder genoemde Caestert tegenover Eijsden moeten zijn. Mogelijk ook de te Weert-Molenakker ontdekte vesting uit de Late IJzertijd (een soort vluchtburcht, denkt men) die gedurende geheel de Romeinse Tijd in gebruik was. Wel zijn er genoeg vondsten gedaan om ook in de streken langs de Maas het bestaan te onderkennen van een Keltische aristocratie. Zij was in het bezit van de grond, die zij verpachtte aan de lagere boerenstand. In Eigenbilzen werd in 1871 het Keltische 'vorstengraf' uit ongeveer 400 voor Christus gevonden. Daarin bevond zich onder meer een Noord-Italiaanse bronzen emmer met crematieresten en een Etruskische bronzen snavelkan. Vrij recent ontdekte men te Wijshagen bij Bree aristocratische graven met bronzen siervoorwerpen uit dezelfde periode als te Eigenbilzen. Alles wijst erop, dat op het Kempisch plateau een of meer vooraanstaande Keltische families hebben gewoond, die contacten onderhielden met West- en Midden-Europa.[132] Uit 100 voor Christus dateert de zilveren sierschijf gevonden in de Peel bij het dorp Helden, die mogelijk afkomstig is uit de Balkan. Van iets later tijd is de zilveren vaas van Neerharen, die in het begin van de negentiende eeuw te voorschijn kwam bij het graven van de Zuid-Willemsvaart.[133] In 1995 werd te Beringen een Keltische goudschat opgedolven. Zulke kostbare voorwerpen waren in deze streken geïmporteerd en bestemd voor de bovenlaag van de bevolking. De eigen productie beperkte zich tot meer alledaagse gebruiksvoorwerpen, hoofdzakelijk aardewerk, dat bij opgravingen veelvuldig wordt opgedolven.

De aanleg van een wegennet, dat gedeeltelijk een uitbreiding was van een reeds bestaand Keltisch net, vergemakkelijkte de inschakeling in de Romeinse economie. Het Romeinse wegennet is bekend uit archeologische deelvondsten en uit het schematisch overzicht op de Peutingerkaart (*Tabula Peutingeriana*),[134] een middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart uit de tweede of derde eeuw. In eerste instantie waren die Romeinse wegen, zoals eerder gezegd, bedoeld als verbindingslijnen tussen de troepen aan de grenzen van het Romeinse Rijk, hun achterland en het moederland in Italië. Maar naast die militaire kregen zij ook een zuiver economische betekenis als handelswegen met nederzettingen op de verkeersknooppunten.

Landbouw en veeteelt bij Kelten en Romeinen

De landbewerking door de Kelten was een onderdeel van een ontwikkeling, die liep van de Bronstijd tot in de Middeleeuwen. Het peil van landbouw en veeteelt lag bij de Kelten hoger

130 Rheinische Geschichte, I,1, 83 (Von Petrikovits).
131 Demandt, Kelten, 68-72.
132 De Kelten en de Nederlanden, 12, 15-16, 27 (De Mulder).
133 NAGN, I, 24 (Van Doorselaer).
134 Het origineel wordt bewaard in Wenen en is uitgegeven als: Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324, vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat, Kommentar von E. Weber, Graz 1976, 2 dln, 2 kaarten. Aanwezig in Stadsbibliotheek Maastricht.

dan bij Germanen, Italiërs en Etrusken.[135] De Keltische boer gebruikte een ploeg met ijzeren ploegmes en -schaar, een sikkel en een zeis. Hij bemestte zijn grond met kalk en mergel en teelde voedergewassen (tarwe, rogge, haver, gerst en gierst), vezelplanten (hennep en vlas), raapsoorten en peulvruchten. Naast landbouw hielden de Kelten zich bezig met veeteelt, vooral runderen. Het rund leverde vlees, huiden en melk, maar werd ook gebruikt als trekdier. Voor meer trekkracht zorgde het Keltische paard. Het had door een zorgvuldige teeltkeuze een goede naam, ook bij de Romeinen. Op een Keltische boerderij huisden verder varkens voor het vlees, schapen en geiten hoofdzakelijk voor hun wol, kippen en ganzen.

De Limburgse mergel leverde meststof en bouwsteen. Met andere steensoorten dienden de hardere varianten van de mergel als grondstof voor grafkisten en beeldhouwwerk. Geschikte klei voor het bakken van potten en de fabricage van bakstenen bood met name de omgeving van Heerlen, waar een dertigtal ovens zijn opgegraven. Ook op andere plaatsen zijn dergelijke ovens gevonden. De vraag naar gebruiksvoorwerpen leidde in het algemeen naast een meer ambachtelijke productie voor de plaatselijke markt tot productie voor de uitvoer: luxe aardewerk, glaswerk, sieraden, wapens, wollen weefsels. Deze export liep via de rivier de Maas en via de Romeinse wegen. Limburg heeft echter in het grotere geheel van de Romeinse economie slechts een rol op het tweede plan gespeeld.[136]

De Romeinen hebben niet alleen genomen, maar ook gegeven. Dat geldt ook voor de landbouw, ofschoon onze kennis beperkt is met betrekking tot de landelijke bewoning, de organisatie van de landbouwbedrijven, het beheer en de ontwikkeling van de landbouwexploitatie door het Romeins bestuur.[137]

Op het platteland ontwikkelde zich de villa (*villa rustica*), het exploitatiecentrum van een Romeins landbouwbedrijf. Een villa[138] was een eenvoudig tot zeer eenvoudig woongebouw. De kelders en funderingen waren van steen, de muren eveneens van steen of in vakwerkbouw opgetrokken, de daken met pannen gedekt, afkomstig uit de pannenbakkerijen van bijvoorbeeld Tegelen, Swalmen, Venlo en Kessel. Binnen in de villa lagen slaap en badvertrekken – de laatste met vloerverwarming (*hypocaustum*) – en stallen voor trekdieren en vee rond een groot, langwerpig of vierkant middenvertrek, de eetkeuken met stookplaats. Soms scheidde een zuilengalerij (*porticus*) het woongedeelte van het boerenbedrijf. Over de bedrijfsvoering op deze villae is niets bekend. De eigenaren woonden waarschijnlijk niet altijd op het platteland, maar in een van de naburige grotere nederzettingen.

Villae zijn er in Limburg op vele plaatsen ontdekt, waarbij het voor de hand ligt dat er meer sporen gevonden zijn op de goede landbouwgronden in het zuiden dan op de zandgronden in het noorden. Plaatsnamen[139] eindigend op -*wil* (-*wilder*, -*weiler*) wijzen op de aanwezigheid van een Romeinse villa. In Nederlands Noord-Limburg zijn villæ tot op heden gevonden langs de oevers van de Maas (Mook-Plasmolen, Maasbracht-Steenakker, Arcen, Schandelo, Swalmen, Beesel, Holtblerick-Veldenkamp aan de Maas gelegen tegenover Venlo). Verder van de Maas lag de villa te Venray-Hoogriebroek.[140] Meer naar het zuiden zijn er tussen Buchten-Op den Welder en Lemiers-Vaals op de vette lössgronden een twintigtal gevonden. Links van de Maas, in de vruchtbare Haspengouw tussen Maastricht en Sint-Truiden, vindt men de villæ met tien-

135 Demandt, Kelten, 28.
136 Nouwen, Tongeren, 131-135.
137 Nouwen, Tongeren, 116-117.
138 LV, I, 140 (Hardenberg). Nouwen, Tongeren, 121.
139 Verklaring van de plaatsnamen: Limburg in kaart en prent, 95.
140 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 287-288.

tallen, vooral rond Tongeren. De mooiste en grootste lag vlak ten zuiden van de huidige taalgrens te Haccourt tegenover Visé. Op de minder vruchtbare, zandige gronden van de Kempen zijn de villæ zeldzamer, al meden de Romeinen de streek niet.[141]

De grootte van de villae varieerde. Het gemiddelde was 1 tot 4 ha voor haar bedrijfsgebouwen en tussen de 50 en 100 ha voor haar landerijen. Zij bood werk aan tien tot twintig arbeiders. De zeer bekende villa in Voerendaal-Ten Hove[142] was rond 250 ha groot en vereiste veertig tot zestig mensen, zeker in de oogsttijd. De villa in Haccourt was een waar paleis, waarvan alleen het hoofdgebouw even groot was als het hele erf van een kleinere villa.[143] Voerendaal-Ten Hove werd in het midden van de vierde eeuw verlaten, maar daarna gebruikten de binnengetrokken Franken de ruïnes van de Romeinse gebouwen nog eeuwenlang.[144] Daarnaast bleven de oude Keltische bedrijfjes bestaan als boerenplaats voor inheemse landbouwers. Dergelijke Gallo-Romeinse vestigingsplaatsen zijn terug te vinden in plaatsen met een naam eindigend op *-aken*, *-ken*, *-ik*, *-k* (Jeuk bij Gingelom).

De eerder aangestipte bevolkingsaanwas sedert de eerste eeuw na Christus betekende een stimulans voor landbouw en veeteelt. De Romeinen waren zeer geïnteresseerd in de methodische verbetering van de landbouw. Zij experimenteerden met landbouwmachines en nieuwe gewassen. Tevens voerden zij een soort landverkaveling met rechte afbakeningen door, de *centuriatio*, waarvan men in Limburg ten oosten en westen van de Maas, maar ten onrechte, sporen dacht terug te vinden.[145] In de landbouw had een rationalisatie van de productiemethoden plaats, die gericht was op een vergroting van de opbrengst.[146] Onzeker is of dit gepaard ging met een invoering van nieuwe gewassen; mogelijk werden vanaf de Flavische tijd (het laatste kwart van de eerste eeuw na Christus) langzaam aan nieuwe groente- en fruitsoorten ingevoerd. Graan (gerst, emmertarwe, spelt en gierst) was al heel lang verbouwd, maar de productie werd in de Romeinse tijd aanzienlijk vergroot, zodat Haspengouw en de Maasvallei tot korenschuur dienden voor de Romeinse legerplaatsen langs de Rijn. Van de aanvankelijk gemengde teelten ging men langzamerhand over op monoculturen.[147]

De veestapel bestond uit schapen, varkens, runderen en misschien ook wat geiten. Te oordelen naar het uit de gegevens van opgravingen geconstrueerde consumptiepatroon voerden runderen de boventoon in de veeteelt. Door een verbeterde foktechniek konden in de Gallo-Romeinse tijd grotere dieren geëxporteerd worden. Het voedingspatroon bleef in de Romeinse tijd grotendeels ongewijzigd. Het door de Romeinen zo gewaardeerde varkensvlees moest het afleggen tegen de consumptie van rundvlees.[148]

De Romeinse landbouw, die sinds de tweede en derde eeuw de boventoon voerde, verdween na de crisis in de late derde eeuw. De villae werden verlaten, de gronden stoven onder

141 Kaart in: Kleine Atlas, 4. Alberts, Van heerlijkheid, 153. Nouwen, Tongeren, 121. Algemene bewoningsgeschiedenis van de Kempen: Molemans, J., Bijdrage tot de bewonings en ontginningsgeschiedenis van de Kempen, in: Naamkunde 5 (1973) 270-332.

142 Archeologische kroniek in: PSHAL 122 (1986) 228-237, 123 (1987) 223-233, 124 (1988) 404-417 (Willems). Zie ook de tentoonstellingscatalogus Langs de weg.

143 De Maasgouw 106 (1987) 206-207 (Jamar/De Grooth).

144 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 291.

145 Edelman, C.H. en B.E.P. Eeuwens, Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg, in: Berichten ROB 9 (1954) 49-67. Mertens, J., Sporen van Romeins kadaster in Limburg?, in: Limburg 37 (1958) 253-260. Thiadens, H.J.M., Quadrangulatiesporen in de omgeving van Heel, in: De Maasgouw 93 (1974) 28-31. Ontsluiting en gebruik van historische landkaarten, 269 (Hartmann). Nouwen, Tongeren, 119, staat niet afwijzend tegenover de centuriatio-sporen rond Tongeren. Renes, Cultuurlandschap, 38-39, toont aan dat de gevonden sporen van *centuriatio* berusten op een fictie.

146 NAGN, I, 68 (Van Doorselaer).

147 Nouwen, Tongeren, 119-120.

148 Nouwen, Tongeren, 120, 103.

of werden weer met bos bedekt, ofschoon er soms in de bijgebouwen een voortzetting van het agrarisch bedrijf plaatsvond.[149] Er was dus een zekere continuïteit, vooral geografisch. Maar het is moeilijk vol te houden, dat de Romeinse landbouw de middeleeuwse in Limburg echt heeft beïnvloed. Dat deed de oorspronkelijke, inheemse landbouw wel. Tijdelijk op de achtergrond geraakt door de meer geavanceerde Romeinse, kwam hij na het vertrek van de Romeinen weer naar voren.[150]

Voor de productie deed het overigens weinig ter zake of het nu Romeinse of inlandse landbouw was. De oogstopbrengsten bleven vele eeuwen onvoorstelbaar laag. Er werd al van een goede oogst gesproken als de boer driemaal zoveel graan oogstte als hij aan zaadgoed had gebruikt, en viermaal zoveel was een uitzonderlijk goed resultaat. Uiteraard was de productie op slechte gronden en bij ongunstige weersomstandigheden nog veel lager. Wild, muizen en insecten veroorzaakten veel schade en uitval en in oorlogstijd ging alles verloren als de vijand het koren op de velden in brand stak en vruchtbomen kapte.[151]

De geringe productie zou geen groot bezwaar geweest zijn voor het behoorlijk voeden van de toenmalige beperkte bevolking. Ernstige voedseltekorten veroorzaakte echter de voortdurende oorlogstoestand. Oorlog niet alleen met naburige volken of stammen, maar ook binnen de stammen zelf, waar clan vocht tegen clan, familie tegen familie. Oorlog was de normale toestand en vrede uitzondering. Een geregelde voedselproductie was daardoor niet mogelijk.[152]

Landbouw en veeteelt bij de Franken

De grootste grondeigenaar bij het begin van de Middeleeuwen was de Frankische koning,[153] die de landgoederen had overgenomen, die eertijds bezit waren van de Romeinse Staat en de Romeinse keizer. Dit soort goederen stond onder de Karolingen dikwijls bekend als *fiscus*. Zij waren vooral talrijk in het Maasgebied en in de Ardennen. In Zuid-Limburg kwamen zij voor als onderdeel van de palts te Aken. Uit zijn fiscus schonk de koning goederen aan kerken en kloosters, die zodoende naast de vorst de grootste landeigenaars werden. De koninklijke fiscus bestond vaak uit verspreid grondbezit, waardoor de bezittingen van kerken en kloosters door koninklijke schenkingen over een uitgestrekt gebied verspreid konden raken. Zij konden honderden tot soms duizenden hectaren omvatten. Schenkingen van grond deed de koning ook aan zijn adel. Zeer bekend was het op die manier verkregen bezit van de Pippiniden, de familie van de Frankische hofmeier Pippijn, waar uit de Karolingen, de familie van Karel de Grote, voortsproten. De Pippiniden bezaten onder meer grond rond Susteren in het Maasdal, een van de kerngebieden van het latere Karolingische rijk. De Kerk in het algemeen, de kloosters en de adel bond de vorst aan zich door schenkingen van grond; zij werden de steunpilaren van de vorstelijke macht. En dit temeer, toen tal van kleine, vrije boeren zich met hun persoon en goederen onder de bescherming plaatsten van de grootgrondbezitters.

De eenheid van landbouwexploitatie in de Merovingische tijd heette weer villa. Het was nu

149 Langs de weg, 62. Limburg in kaart en prent, 99.
150 Verhulst, Précis, 17-18.
151 Schulze, Vom Reich der Franken, 241.
152 Wolfram, Das Reich, 32.
153 NAGN, I, 237-238 (Ganshof/Blok). Een voorbeeld van een grote schenking (aan de abdij van Sint-Truiden) en haar lotgevallen: Verhelst, K., De domeingroep Halen, een onderzoek naar de historisch-geografische, economische, politieke en religieuze structuren van de parochies Donk, Halen, Linkhout, Berbroek, Zelk, Schulen en Loksbergen tijdens de vroege en volle Middeleeuwen, in: OLL 48 (1993) 3-187.

een landgoed van minstens enkele honderden hectaren in handen van één eigenaar en geëxploiteerd door zijn ondergeschikten. Een dergelijk domein bestond in hoofdzaak uit veel bos en niet ontgonnen land. Het akkerland had als middelpunt een herenhoeve (onder meer *curtis*, *sala*, of *casa* geheten), van waaruit het land door slaven werd bewerkt. Deze vorm van exploitatie bleef op arme gronden bestaan tot in de negende eeuw. Op rijkere bodems, zoals de lössgronden van Limburg, breidden de bedrijven hun akkerland tussen de zevende en negende eeuw uit. Dit gebeurde vooral door slaven, die een stukje grond ter ontginning in eigendom hadden gekregen. Later ook door halfvrijen en vrijen, die verplicht werden tot ontginningsarbeid, toen de bevolking in aantal begon toe te nemen. Zo werd de villa een tweeledig domein bestaande uit land dat eigendom van de heer was, en uit de hoeven (*mansus*, *hoba*) van de onvrije, halfvrije of vrije boeren. De vrije boeren werden voor hun deel hebben aan het domein verplicht tot het leveren van diensten in de vorm van arbeid, al dan niet gepaard aan gratis levering van producten. Omstreeks het jaar 1000 was deze ontwikkeling min of meer voltooid na de economische expansie die de twee voorgaande eeuwen had gekenmerkt.[154]

Het gebruik van de term 'eigendom' is in deze tijd dubbelzinnig, of op zijn minst niet zonder meer duidelijk. Het Germaans-Duitse recht kende geen scheiding tussen eigendom en heerschappij en kende al evenmin een principiële tegenstelling tussen eigendom en beperkte zakelijke rechten. Het eigendomsrecht op een stuk grond bijvoorbeeld was niet een onbeperkt recht van de eigenaar alleen. Vaak moest hij ook anderen – familieleden, dorpsgenoten – in een of andere vorm een gebruiksrecht op 'zijn' grond toestaan. Een eigendomsrecht op een zelfde stuk grond kon dus gedeeld zijn en door meerderen voor een groter of kleiner deel opgeëist worden. Deze hier met een voorbeeld geschetste eigendomsopvatting komt in de latere Middeleeuwen in botsing met die van het dan langzaam doordringende Romeinse recht met zijn strikt aan één persoon gebonden eigendomsrecht. Of de aangestipte gang van zaken in Limburg – waar het probleem ongetwijfeld ook speelde – valt na te gaan, is een open vraag.[155] De receptie van het Romeinse recht versterkte de positie van de grondeigenaar en de landsheer ten nadele van de bewerkers van de grond, de boeren. Tegen het einde van de Middeleeuwen daalde daardoor de welvaart op het platteland.[156]

Nijverheid en handel

De nijverheid in de Limburgse streken ten noorden van Luik was in de vroege Middeleeuwen van weinig betekenis in dit overwegend agrarische gebied. Het industriële centrum lag ten zuiden van Luik in plaatsen als Dinant en Huy. Voor de handel was de streek tussen Luik en Nijmegen een doorgangsgebied. De streek zelf had er weinig direct aandeel in. De landwegen waren zo slecht dat handelaars en reizigers moesten uitwijken naar de waterwegen, de Maas en haar zijrivieren. Tot in de vroegmoderne tijd werden thans niet meer bevaren riviertjes als Roer en Niers voor de scheepvaart gebruikt.

Hoofdverkeersader was de rivier de Maas voor de zuid-noord en de oude Romeinse weg van de Atlantische kust naar Keulen voor de west-oostverbinding. Waarschijnlijk zijn plaatsen als Meeswijk, Wessem, Blerick samen met Venlo en Blitterswijk oude pleisterplaatsen langs de

154 WPG, I, 105 (d'Haenens).
155 Gabel, Widerstand, 372-385.
156 Gabel, Widerstand, 375.

Maas; zij liggen ongeveer dertig kilometer uit elkaar, gelijk aan een dag varen stroomopwaarts.[157] De vondst van een door Tongerse schippers gesticht altaar voor de godin Viradecdis in Vechten (Utrecht)[158] kan een uitvloeisel van de Maashandel zijn. Maastricht vormde een centrum met zijn brug over de Maas, een munthuis in de zevende en een tolkantoor in de tiende eeuw. De invloed van Maastricht is nawijsbaar in Dorestad.[159] Wat er over de Maas vervoerd werd, is niet bekend. Op het einde van de zesde eeuw bezong de dichter Venantius Fortunatus (c. 535-na 600) de rivieren Moezel, Aisne en Maas. Van de Maas zei hij:

Aut Mosa dulce sonans, quo grus, ganta, anser, olorque est,
Triplice merce ferax (alite, pisce, rate).
(De zacht ruisende Maas, waar kraanvogel, gans, eend en zwaan leven,
Draagt drie koopwaren: vogel, vis en vlot).[160]

Uit deze regels heeft men wel willen afleiden, dat de Maas met haar vlotten een van de grote scheepvaartroutes van het Merovingische Gallië was. Het *rate* (vlot) betekent hier echter veeleer gebundeld hout, een houtvlot,[161] wat ook beter past bij vogel en vis, en niet een vervoermiddel, een 'vlot' als drager van hypothetische koopwaren.[162] In Venantius' tijd vond er een verschuiving van de handelsroutes plaats. Waar eerst de weg via Rhône en Rijn de hoofdverkeersas was tussen de Middellandse Zee en het Noorden, begon de handel zich nu via de Maas te verplaatsen.[163] Toen en later zullen over de Maas producten vervoerd zijn van landbouw en veeteelt en van de messingindustrie in de plaatsen ten zuiden van Luik; bovendien in de zevende eeuw slaven uit Engeland, die naar de slavenmarkt in Verdun gingen.[164] Rond 1000 richtte de Maashandel zich op steden als Keulen, Londen en Goslar. De Maassteden vormden een eigen economisch gebied, geheel los van de Nederlanden Er was weinig passieve handel; kooplieden van elders kwamen er zelden. De transporten over de Maas in deze tijd omvatten zink, tin, steen, leisteen en kleiwaren.[165]

De middeleeuwse betekenis van de rivier de Maas als handelsader is in het verleden overschat. De Maas zou de as zijn geweest voor de eenheid en economische voorsprong van het Maasgebied, waar de steden continuïteit kenden en de Noormannen geen breuk veroorzaakt hadden. De bronnen geven hier geen aanwijzingen voor; zowel de geschreven als de monetaire bronnen zijn te summier, terwijl continuïteit van bewoning in Romeinse nederzettingen langs de Maas tot nu toe slechts is aangetoond voor Maastricht en Huy. Er waren maar twee plaatsen van belang: Verdun en Maastricht. De Maas heeft nooit die rol gespeeld die de Rijn had, want de Maas miste de landweg, die de Rijn over zijn gehele traject begeleidde. Overigens was de rivier tussen Maastricht en de Zuiderzee voor de handel van groter belang, dan het gedeelte van de rivier ten zuiden van de stad. Daar volgde het verkeer veeleer de oude Romeinse wegen.[166]

157 Blok, De Franken, 31, steunend op: Linssen, J., Over de vroegste geschiedenis van Wessem, in: PSHAL 98/99 (1962) 121-172.
158 Bechert/Willems, Romeinse rijksgrens, 81.
159 Ewig, Die Merowinger, 132.
160 Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi, IV, 1, 155.
161 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 145: het vervoer over de Maas van hout per vlot is bekend uit de zestiende tot achttiende eeuw, maar het was waarschijnlijk veel ouder.
162 Villes et campagnes au moyen âge, 231 noot 47 (Devroey/Zoller).
163 Ewig, Die Merowinger, 176.
164 NAGN, II, 151 (H.P.H. Jansen). Kaart in: Kleine Atlas, 67.
165 NAGN, II, 152-154, 177 (H.P.H. Jansen).
166 Villes et campagnes au moyen âge, 223-260.

Cultuur

De op de knooppunten van het Romeinse wegennet ontstane plaatsen waren toegangspoorten voor de Romeinse cultuur in een gekeltiseerde samenleving, zoals die ons bekend is uit de overgeleverde Keltische naamgeving van personen, godheden en plaatsen. Deze Romeinse culturele invloed was oppervlakkig. Het hoogtepunt van economische bloei en maatschappelijk evenwicht werd bereikt rond het jaar 200 na Christus. Het viel samen met het toppunt van de romanisatie.

Romanisatie?

Wat is nu de invloed geweest van de Romeinse cultuur op de Keltisch getinte cultuur in Limburg? Een sluitend antwoord op deze vraag valt niet te geven. Romeinse invloed in de vorm van romanisatie of romanisering is er natuurlijk geweest, maar de gegevens erover zijn schaars.[167] Zeker is wel dat die romanisatie in Limburg van weinig betekenis is geweest, alleen al doordat het gebied nu eenmaal aan de periferie lag van het Romeinse Rijk. De invloed van bestuursambtenaren was er gering. De belangrijkere bestuurscentra, zoals Trier, lagen ver weg van de Maas. Groter was de invloed van het leger. Maar dat kan met zijn mengelmoes van uit vele verschillende stammen afkomstige soldaten geen broedplaats geweest zijn van kunst en cultuur. Als grootste organisatie van het Romeinse Rijk en als kweekschool voor ambtenaren moet het leger echter een voorbeeld zijn geweest, dat ook op Limburg zijn stempel zette.[168] De inheemse stammen maakten uiteraard kennis met de Grieks-Romeinse godenwereld. Romeinse goden zijn vereerd in de stedelijke nederzettingen. Te Maastricht stond binnen de versterking bij de brug een Iupiterzuil met een kleine tempel(?) bij het huidige Onze-Lieve-Vrouweplein. Het was een gigantenzuil, een metershoge zuil, bekroond met een Iupiterfiguur die over een gigant (reus) heenrijdt. Dergelijke zuilen werden op tal van plaatsen opgericht. Het gebeurde vaak door geromaniseerde Kelten, zoals blijkt uit de teruggevonden wijinscripties.

Het is zeer de vraag of de Romeinse godenverering werkelijk wortel schoot in Limburg. De Romeinen hebben nooit godsdienstoorlogen gevoerd, nooit hun godencultus met geweld opgedrongen aan onderworpen volken. Aangenomen wordt, dat de verering van Romeinse goden in de grensstreken van het Romeinse Rijk in feite een voortzetting was van de inheemse godencultus.[169] Achter de Romeinse naam ging dan – zoals in zoveel gevallen – een inheemse godheid schuil. Bij de Maastrichtse Iupiter was het naar alle waarschijnlijkheid een Keltische hemelgod, terwijl de zuil een door de Kelten vereerde heilige boom zou kunnen voorstellen. Romeinse tempels zijn heel spaarzaam teruggevonden: behalve te Maastricht ook nog aan de samenvloeiing van Maas en Roer te Roermond (ter ere van de godin Rura) en verder te Ravensbosch-Valkenburg en te Gulpen. Op het platteland schijnt de bevolking de inheemse, meest vrouwelijke, Keltische goden trouw te zijn gebleven. Wat ten tijde van de Romeinen in Limburg voor de godsdienstbeleving geldt, moet ook hebben gegolden voor het daar door de Romeinen gesproken Latijn. Als dit al directe invloed heeft uitgeoefend op de inheemse talen, dan kan daar nu weinig van worden aangetoond.

167 Nouwen, Tongeren, 86-87.

168 Rheinische Geschichte, I,1, 112 (Von Petrikovits).

169 Zie voor deze *interpretatio Romana*, de 'vertaling' van Keltische en Germaanse goden door Romeinse, en de daarmee gepaard gaande assimilatieprocessen: Nouwen, Tongeren, 279-282.

Al met al zijn de sporen van romanisering op religieus en cultureel gebied te schaars om er conclusies aan te verbinden, hetzij vóór, hetzij tégen een blijvende invloed. Invloed op godsdienst en taal was er ongetwijfeld in de drie eeuwen van Romeinse aanwezigheid. De overgebleven sporen ervan zijn echter miniem. Alleen op bestuurlijk gebied zouden Romeinse structuren duidelijker sporen van overname door de nakomende volkeren achterlaten.

De Romeinse aanwezigheid was in hoofdzaak van militaire aard. Zij liet de inheemse cultuur grotendeels onaangetast. In eerste instantie gaf zij aanleiding tot de aanleg van over het land verspreide versterkingen naast die langs het militaire wegennet. Prachtige gebouwen hoeven wij daarbij niet veel te verwachten; het waren vooral utiliteitswerken. Dat geldt ook voor badgebouwen, zoals de in Heerlen uitgegraven thermen. De artistieke kwaliteit van de bewaard gebleven resten is die van de algemene provinciale Romeinse bouw- en beeldhouwkunst. De op het platteland staande Romeinse hoeven, de villae, waren in Limburg eenvoudig van voorkomen. De opgravingen in Voerendaal en Maasbracht tonen dit aan, ook de te Maasbracht teruggevonden fragmenten van muurschilderingen.[170] Romeinse tempels waren er weinig. Sommige vondsten, zoals die van de Iupiterzuil en de Viergodensteen te Maastricht, doen een tempelbouw vermoeden.[171] Tongeren had een tempel. In Gulpen en Born stond een heiligdom en misschien in Heerlen. Mogelijk stond er ook een tempeltje aan de monding van de Roer bij Roermond.[172]

Aan de oppervlakkige romanisering van Limburg kwam een einde, toen de Romeinen zich moesten terugtrekken voor de in de vierde eeuw weer op gang komende Germaanse Volksverhuizing. Het binnentrekken van Germaanse stammen had in de komende eeuwen tot gevolg, dat er een vermenging van Romaanse en Germaanse talen ontstond, die uiteindelijk leidde tot de thans nog bestaande west-oost verlopende Nederlands-Franse taalgrens.[173] Direct ten noorden en ten zuiden van die grens kwamen plaatsen voor, die nog lang zowel een geromaniseerde als gegermaniseerde[174] naam droegen. Het was een tweetalig menggebied, waar in de loop van de Middeleeuwen óf het Germaans, óf het Romaans de overhand zou krijgen. In Limburg verliep dit menggebied van Tongeren over Maastricht en Heerlen in een brede strook langs de oude Romeinse heerbaan naar Keulen.[175]

Continuïteit?

De overgang van de Romeinse naar de Germaanse heerschappij doet het ook al enkele malen eerder aangestipte probleem van de continuïteit[176] rijzen, de overdracht van bestanddelen van de Romeinse naar de erop volgende Germaanse maatschappij. Duidelijk is er een algemene continuïteit door de Kerk, die de Romeinse bestuursindeling bleef hanteren en meer in het algemeen de Romeinse beschaving voortzette met het Latijn als voertaal. Mede onder invloed van de Kerk veranderde ook de Germaanse wereld in het algemeen. Het koningschap bij keuze ver-

170 Frequin-Delmaar, M.J., De 'Romeinse' kleding op de muurschilderingen van Maasbracht, in: SSEGL 34 (1989) 43-89.
171 Panhuysen, Romeins Maastricht, vooral 200-218.
172 Kaart in: Kleine Atlas, 4. *Heerlen*: mondelinge mededeling Eggen.
173 NAGN, I, 100-115, vooral 104-105 (Gysseling).
174 Schulze voelt meer voor 'gefrankiseerd' in plaats van 'gegermaniseerd': Schulze, Vom Reich der Franken, 37.
175 Petri, F. (ed), Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich, (Wege der Forschung, 2), Darmstadt 1973. Tummers, P.L.M., Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen, (Studio Theodisca, 2), Assen 1962. Armstrong, C.A.J., The language question in the Low Countries, in: Europe in the late middle ages, J.R. Hale (ed), London 1965, 386-409. De taalgrens, van de oude tot de nieuwe Belgen, D. Lamarcq, M. Rogge (eds), (Historische Reeks/Davidsfonds, 29), Leuven 1996.
176 NAGN, I, 143-152 (Blok) met kaartjes. Verhulst, Précis, 17-18. Zie ook: Angenendt, Frühmittelalter, 34-36.

anderde in een erfelijke monarchie en kreeg zelfs trekken van het Romeinse keizerschap.[177]

Bij continuïteit in bewoning dient onderscheid gemaakt te worden tussen ruimtelijke en plaatselijke continuïteit. In welke mate is de overgang van Romeins naar Germaans zonder breuk in de bewoning verlopen? Op het platteland is er ruimtelijke continuïteit. De nieuwe bewoners uit de Germaanse volken vestigden hun agrarisch bedrijf in de buurt van de voormalige Romeinse villae. Plaatselijke continuïteit was er ook. Bewijzen uit schriftelijke bronnen zijn er ongeveer niet; alleen enkele die op continuïteit wijzen voor de bisschopszetel van Tongeren/Maastricht. Archeologische vondsten evenals het onderzoek van plaatsnamen tonen de lokale continuïteit aan.

In het algemeen valt er op weinig plaatsen een direct verband te leggen tussen de Romeinse en de latere tijd.[178] Continuïteit van bewoning toonden opgravingen aan te Voerendaal, te Rekem en Maastricht.[179] Plaatsnamen als Blerick, Melick, Dilsen, Gellik, Genk, Amby, Heerlen, Vaals dateren uit de Romeinse Tijd en wijzen wellicht ook op continuïteit. Continuïteit was er evenzeer in benaming en heffing van sommige belastingen, zoals tollen, en in de muntslag. Technische verworvenheden als het maken van glas en aardewerk, het bewerken van metalen (brons) bleven ook na het vertrek der Romeinen bewaard, zij het wel met verlies van kwaliteit. Het Romeinse recht verdween grotendeels en werd vervangen door Germaanse rechtsgewoonten.[180]

Aan een ontstaan van plaatsen in de tijd van Merovingen en Karolingen herinneren de namen, die eindigen op *-heem*, *-hem*, *-heim* (=huis). In het zuiden van Limburg komen zij vaker voor, wat wijst op een tussen ongeveer het jaar 500 en 800 in aantal toenemende bevolking op de vruchtbare lössgronden. Deze bevolkingsaanwas is overigens een algemeen kenmerk voor de Nederlanden in die periode. Naar het schijnt hebben de invallen van de Noormannen hierin weinig verandering gebracht.

Geestesbeschaving

In deze eeuwen van overgang naar de volle Germaanse Middeleeuwen nam de strijd om het dagelijks brood de meeste mensen volledig in beslag. Geletterd zijn was voor de overgrote meerderheid geen levensbehoefte. Toch zijn er tekenen die erop wijzen, dat er nog meer was tussen hemel en aarde dan alleen maar de dagelijkse zorg voor het vege lijf. De eersten in de bevolking die daar blijk van gaven, blijk van konden geven, waren de vorst, de met de vorst verbonden adel en de daarmee weer verbonden geestelijkheid. In de vroege Middeleeuwen werd die innige band tussen adel en Kerk gesanctioneerd, die zou blijven bestaan tot het einde van het Ancien Régime. Het zou de Kerk niet altijd ten voordeel strekken. Vooral het bisschopsambt was door de adel gezocht en de Kerk slaagde er niet in deze kerkleiders allemaal op het van hen te verwachten niveau te houden.[181] Vorst en adel waren rijk genoeg aan land om de geestelijkheid daar zoveel van te geven, dat deze God kon dienen zonder geplaagd te worden

177 Wolfram, Das Reich, 435.

178 Zie in dit verband ook: Verhulst, A., The origins of towns in the Low Countries and the Pirenne thesis, in: Past & Present (1989) nr. 122, 3-35. (Met kaarten en uitvoerige bibliografische opgaven.)

179 Continuïteit te Voerendaal, Eschweiler en Rekem: directeur Willems van de ROB in: De Limburger, 31 december 1987. Continuïteit: NAGN, I, 143-148, vooral de kaartjes op 143-144 (Blok). Er wordt onderscheid gemaakt tussen plaatselijke en ruimtelijke continuïteit (Ortskontinuität, Raumkontinuität): de eenmaal ontgonnen gronden werden zonder onderbreking bewerkt, maar wel uit een ander exploitatiecentrum: Blom/Lamberts, 5.

180 NAGN, I, 237-238 (Ganshof/Blok). Kaartjes in: Kleine Atlas, 65.

181 Angenendt, Religiosität, 343, 449.

door dagelijkse zorgen. Zij kreeg daardoor de vrijheid zich bezig te houden met onderwijs, kunst en cultuur in het algemeen.

De opvatting dat boekenkennis, kunnen lezen en schrijven, vooral iets was voor geestelijken en niet voor leken, was in die tijd gemeengoed. Deze opvatting kleurt ons historisch beeld van de vroege Middeleeuwen. Alles wat wij daarvan weten, is tot ons gekomen door hetgeen geestelijken daarover hebben opgeschreven. Wij zien die vroegmiddeleeuwse wereld door hun ogen; hoe leken ertegen aankeken, weten wij niet. Het was echter ook weer niet zo, dat alleen geestelijken konden lezen en schrijven en leken niet. Er waren ook toen geletterde leken en ongeletterde geestelijken. Hoever de alfabetisering, de kennis van lezen en schrijven reikte, valt thans niet meer uit te maken.

Het debat over het al dan niet geletterd zijn van middeleeuwse samenlevingen, is vol emoties.[182] Geletterd zijn wordt thans immers gekoppeld aan vooruitgang en is dus(?) goed. Ongeletterdheid daarentegen wijst op een achterstand en is dus(?) slecht. Er moet een grotere verbreiding geweest zijn van schrift en leeskunst in het Karolingische Rijk, in de tijd van de Karolingische Renaissance. Er was inderdaad iets te merken van een opbloei, maar ten bewijze daarvan worden toch steeds weer dezelfde namen genoemd. Dat is geen bewijs voor een algemene alfabetisatie, maar eerder van het tegendeel.[183]

Het culturele middelpunt van het rijk van Karel de Grote lag in het gebied tussen Rijn en Maas, met het centrum in Aken. Limburg onderging daardoor in deze tijd invloeden uit de Rijnstreek, uit Frankrijk, Italië en Byzantium.[184] Voor het onderwijs in deze tijd wordt altijd weer gewezen op de Akense hofschool.[185] De invloed van deze school voor kinderen uit de hoogste hofkringen is uit de aard der zaak van geen betekenis geweest voor het Limburgse platteland. Iets meer kan verwacht worden van de invloed op het onderwijs uitgaande van de abdijen in die streken: Sint-Truiden, Sint-Odiliënberg, Susteren, Munsterbilzen, Aldeneik. Zij waren, op het in 628 gestichte Sint-Truiden na, alle in de achtste eeuw ontstaan in het kielzog van de kerstening. Deze abdijen stonden voortdurend in contact met elkaar en met andere kloosters in Limburg en soms ver daarbuiten. De onderlinge binding kwam tot stand, doordat men over en weer elkaars overledenen herdacht.[186] Maar het spreekt vanzelf, dat het religieuze contact ook op andere gebieden een culturele uitwisseling op gang deed komen.

Kerstening vroeg om kerkenbouw. Stenen kerken ontstonden het eerst bij de abdijen, waaronder de Susterense abdijkerk uit de negende eeuw. Voor het overige waren het oorspronkelijk meestal eenvoudige houten zaalkerkjes, eerst later vervangen door stenen.[187] Restanten van dergelijke houten kerkjes zijn gevonden te Buggenum, Geijsteren, Gennep, Genk, en het nu nog in steen bestaande gebouwtje te Lemiers bij Vaals, verder in Klimmen, Limbricht en Erpekom (thans herbouwd in het openluchtmuseum Bokrijk). Van oudere datum zijn de kerkgebouwen in de eerste christelijke centra Tongeren en Maastricht. In Tongeren legde men in 1912 een oud-christelijke basilica[188] bloot uit de vierde eeuw. In Maastricht stond

182 TvG 109 (1996) 337 (De Jong).
183 HZ 255 (1992) 174-175. HZ 264 (1997) 400 (Kaiser). Zie ook: Bredero, De ontkerstening, 170-172.
184 WPG, I, 126 (d'Haenens).
185 Angenendt, Frühmittelalter, 305-317: Die Bildungsreform. In Maastricht zou in de zevende eeuw een hofschool zijn geweest voor de kinderen van de Frankische adel: Boekholt/De Booy, 3.
186 Lauwers, La mémoire, passim.
187 Zie de verslagen van de archeoloog P. Glazema over de opgravingen na de Tweede Wereldoorlog in de verwoeste Limburgse kerken: PSHAL 38 (1947) 237-244, 84 (1948) 197-280, 85 (1949) 173-198. Zie ook in hoofdstuk 6 noot 516.
188 NAGN, I, 387 (Genicot/Milis/Küntzle). Nouwen, Tongeren, 151.

de eerste Sint-Servaaskerk met haar opvolgers. Dichter bij de Maas lag daar de Onze-Lieve-Vrouwekerk, naar alle waarschijnlijkheid de oorspronkelijke bisschopskerk van het bisdom Tongeren/Maastricht. Abdijen, kerkjes en de erbij horende geestelijken gaven de agrarische bevolking een ander zicht op de wereld, waarin zij dagelijks zwoegde. Maar welk zicht dat geweest is, weten wij niet.

Bibliografie

Alberts, W.J., Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ±800-1288, (MM, 28), Assen 1979.

Bechert, T., W.J.H. Willems (eds), De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust, Utrecht 1997[2].

Blok, D.P., De Franken in Nederland, Bussum 1974[2].

Blok, D.P., Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis, in: NAGN, I, 143-152.

Boeren, P.C., Frankische Tijd en vroege middeleeuwen, c.450-c. 1000, in: LV, I, 167.

Boosten, J., De godsdienst der Kelten, (De godsdiensten der mensheid), Roermond/Maaseik 1950.

Caesar, G.I., Commentarii de Bello Gallico, P.K. Huibregtse (ed), Groningen 1955[2].

Civilisation, La, mérovingienne dans le bassin mosan, actes du colloque international d'Amay-Liège du 22 au 24 août 1985, M. Otte et J. Willems (eds), Liège 1986.

Demandt, A., Die Kelten, (Wissen, 2101), München 1998.

Derolez, R.L.M., De godsdienst der Germanen, (De godsdiensten der mensheid), Roermond/Maaseik 1959.

Doorselaer, A. Van, De Romeinen in de Nederlanden, in: NAGN, I, 21-98.

Es, W.A. van, De Romeinen in Nederland, (Grote Fibula serie), Bussum 1972.

Ewig, E., Frühes Mittelalter, (Rheinische Geschichte in drei Bänden, I, 2), Düsseldorf 1980.

Ewig, E., Die Merowinger und das Frankenreich, (Urban-Taschenbücher, 392), Stuttgart 1997[3].

Ewig, E., Kn. Schäferdieck, Christliche Expansion im Merovingerreich, in: Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, II: Die Kirche des früheren Mittelalters, 1. Hlb, München 1978, 116-145.

Ganshof, L.Fr., Karl der Grosse und sein Vermächtnis, in: Karl der Grosse, Werk und Wirkung, [tentoonstellingscatalogus], Aachen 1965, 1-8.

Ganshof †, F.L., en A. Verhulst, De sociale structuur in de Karolingische tijd, in: NAGN, I, 221-224.

Ganshof †, F.L., en D.P. Blok, De sociale structuur in de Merovingische tijd, in: NAGN, I, 216-220.

Ganshof †, L.Fr., e.a., De staatsinstellingen in de Merovingische c.q. Karolingische tijd, in: NAGN I, Bussum 1981, 231-264.

Halbertsma, H., Sint Willibrord en het bisdom Tongeren, in: Munsters in de Maasgouw, 125-138.

Hardenberg, H., De Romeinse Tijd, in: LV, I, 117-164.

Haye, R. de La, De bisschoppen van Maastricht, (VM, 5), Maastricht 1985.

James, E., The Franks, Oxford 1991 (oorspr. Oxford 1988).

Karl der Grosse, Werk und Wirkung, [tentoonstellingscatalogus], Aachen 1965.

Kelten, De, en de Nederlanden van prehistorie tot heden, L. Toorians (ed), (Orbis linguarum, 1), Leuven 1998.

Künzel, R.E., e.a., Cultuur en mentaliteit, in: NAGN, I, 385-413.

Langs de weg, de Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen: verkeersader voor industrie en handel; Villa rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied, Heerlen/Maastricht 1987.

Linssen, C.A.A., Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen, (MM, 41), Assen/Maastricht 1985.

Lorenz, R., Das vierte bis sechste Jahrhundert, I (Westen), (Die Kirche in ihrer Geschichte, I, C_1), Göt-

tingen 1970.
Maier, B. (ed), Lexikon der keltischen Religion und Kultur, (Kröners Taschenausgabe, 466), Stuttgart 1994.
Munsters m.s.c., J., Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg, in: LV, I, 417-530.
Nouwen, R., Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. – 284 n.Chr), (MM, 58), Leeuwarden/Mechelen 1997.
Panhuysen, T.A.S.M., Romeins Maastricht en zijn beelden, (Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst, Nederland, Maastricht), Maastricht/Assen 1996.
Panhuysen, T.A.S.M., P.Th.J. Boyens, W.H.M.N. Dijkman, Maastricht staat op zijn verleden, (VM, 3), Maastricht 1984.
Post/Abbink, I: De geschiedenis van de oude kerk (tot omstreeks 700), Nijmegen/Utrecht 1962.
Post, R.R., Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, I, Utrecht/Antwerpen 1957.
Römer, Die, in Nordrhein-Westfalen, H.G. Horn (ed), Stuttgart 1987.
Schulze, H.K., Hegemoniales Kaisertum, Ottonen und Salier, (Siedler Deutsche Geschichte, 3), Berlin 1998.
Venner, J.G.C., J.H.M. Verlinden, Keizer Karel de Dikke en de Noormannen te Asselt 881-882, regionale geschiedenis in een Europees kader, in: PSHAL 132 (1996) 7-45 [ook in: TvG 110 (1997) 147-168].
Verhulst, A., Landbouw, in: NAGN, I, 166-182.
Villes et campagnes au moyen âge, mélanges Georges Despy, J.M. Duvosquel, A. Dierkens (eds), Liège 1991.
Wallace-Hadrill, J.M., The Frankish church, (Oxford history of the Christian Church), Oxford 1983.
Weiler, A.G., Willibrords missie, christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw, Hilversum 1989.
Werner, M., Der lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit, Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammverwandtschaft, (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte, 62), Göttingen 1980.
Willems, W.J.H., Romeinse wegen in Limburg, in: Het landschap van Zuid-Limburg, Utrecht 1987, 6-11.
Wolfram, H., Die Germanen, (Wissen, 2004), München 1995[2].
Wolfram, H., Das Reich und die Germanen, zwischen Antike und Mittelalter, (Siedler Deutsche Geschichte, 1), Berlin 1998[3].

Hoofdstuk 2

Speelbal der kleinen, 1000-1400

Het spreekt vanzelf, dat een tijdspanne van bijna duizend jaar tussen 500 en 1400 niet onder één en dezelfde noemer gebracht kan worden, zelfs niet bij een zo statische opvatting van de maatschappij als in de Middeleeuwen. Daarvoor is er in die periode te veel en te veel verschillends gebeurd, is er ook te veel veranderd in de loop der jaren. In het bijzonder dient hier gewezen te worden op de cruciale twaalfde eeuw, toen Europa een fundamenteel proces van verandering doormaakte, dat slechts vergelijkbaar is met de veranderingen na de Franse Revolutie in de negentiende eeuw. Maar ondanks de onuitwisbare verschillen zijn er toch wel een aantal algemene kenmerken aan te geven voor de Middeleeuwen, kenmerken die vooral na het jaar 1000 scherper waarneembaar worden.

De naam 'Middeleeuwen'

De regerende families van de Pippiniden en de Karolingen stonden met de Merovingen aan het begin van een tijdperk, dat ik naar veel voorkomend gebruik omstreeks het jaar 500 laat beginnen. Dit tijdperk staat thans algemeen bekend als de Middeleeuwen. Het is een misprijzende naam, die in de tijd zelf al bekend was als duistere Middeleeuwen vanwege de grote zondigheid der mensen.[1] In de opvatting van vijftiende en zestiendeeeuwse schrijvers waren de Middeleeuwen (*medium tempus*, *Medium Ævum*, tussentijd) een barbaarse overgangsperiode. Zij lag tussen de glorie van de Griekse en Latijnse Oudheid en het herleven van de antieke cultuur na het jaar 1400, toen de Middeleeuwen – gelukkig, althans in de ogen van de humanisten – voorbij waren. Sinds het einde van de zeventiende eeuw is de benaming Middeleeuwen gemeengoed.

Het beeld dat de geschiedschrijving biedt van de Middeleeuwen is wisselend. De voortrekkers van de Reformatie zagen het als een tijdperk van misvorming van het ware christendom. Tijdens de Verlichting in de achttiende eeuw bereikte de minachting een hoogtepunt.[2] In de negentiende en twintigste eeuw waren de Middeleeuwen, vooral bij katholieken, het grote voorbeeld van de ideale, want vrijwel volmaakte christelijke maatschappij. Het zou een tijd zijn geweest van harmonie en godsdienstige eensgezindheid. Daarna werd het historisch beeld bijgesteld en wel zo, dat de nadruk steeds meer begon te vallen op de ook altijd aanwezige barbaarsheid van het tijdperk, op de onzekerheid en tweeslachtigheid van alle menselijk bestaan.[3] De Middeleeuwer bleek een mens te zijn van vlees en bloed, behept met alle deugden en ondeugden van de mensen van alle tijden. Ook zijn wereld was een wereld in wording en geen volstrekt ideale wereld, net zo min als de onze.

1 Angenendt, Frühmittelalter, 51. 'Duistere Middeleeuwen': Bredero, A.H., Christenheid en christendom in de Middeleeuwen, over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving, Kampen/Kapellen 1986, 81, naar L. Varga, Das Schlagwort vom Finsteren Mittelalter, Wien 1932, 5-35.

2 Verschaffel, De hoed, 341-343.

3 Een grote voortrekker was Cohn in 1957 met zijn: The pursuit of the millennium.

Algemene kenmerken van de Middeleeuwen

In de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd was de heersende opvatting over de samenleving statisch. Het algemene perspectief was er een van grote schaarste, waardoor – zo dacht men – de mens slechts kon beschikken over een beperkt aantal niet onuitputtelijke bronnen. Vermeerdering of uitbreiding van welvaartsbronnen leek onmogelijk. In de economie zou geen grote verandering mogelijk zijn, want er was een onveranderlijke hoeveelheid goederen. Ieder voor zich kon wel proberen een groter deel naar zich toe te halen, maar dat gebeurde dan ten koste van een ander, want de in totaliteit beschikbare hoeveelheid geld en goederen bleef ongewijzigd. De winst van de een was zodoende slechts mogelijk door het verlies van de ander. Nijd, gierigheid en jaloezie heersten alom. Wat gold op het materiële vlak, gold ook op het immateriële vlak. Vriendschap, geluk, gezondheid, eer, waren in de opvattingen van de middeleeuwer slechts in beperkte mate beschikbaar.[4] Het leidde vele eeuwen lang tot een oorlogszuchtige samenleving, waarin de normale toestand oorlog en niet vrede was.[5]

Grote veranderingen kenmerkten de Middeleeuwen. In de eerste plaats verdween in de tijd na het jaar 1000 het onderscheid tussen vrije en onvrije mannen. Vrouwen speelden in het openbare leven geen of nauwelijks een rol. In een tijd van geringe openbare veiligheid moest iedereen strijden voor het eigen overleven. De vrouw had daarvoor de fysieke kracht en bescherming van de man nodig, van haar vader, haar oudste broer of haar echtgenoot. Ook de kerkleer beklemtoonde de ondergeschikte plaats van de vrouw.[6] Ieders afhankelijkheid van de groep – voor een man gold dat evenzeer als voor een vrouw – bleef, maar de afhankelijkheid van de onvrije kalfde af, al duurde het tot na de Middeleeuwen aleer de onvrijheid geheel verdween. Naar de gang van dit bevrijdingsproces in Limburg en naar de meer of minder grote verschillen per streek is overigens nooit gericht onderzoek gedaan.

De bevrijding van onvrijen was vaak het gevolg van bevolkingsaanwas, gepaard gaande aan de toenemende kolonisatie van woeste gronden. Kolonisatie werd noodzakelijk door de verdubbeling van de Europese bevolking tussen het jaar 1000 en 1348, het beginjaar van de grote pestepidemie.[7] Om kolonisten te trekken stelden de grondheren gegadigden vrij van allerlei verplichtingen die op onvrijen drukten, zoals herendiensten en belastingen. Een Limburgs voorbeeld leverde de graaf van Loon met zijn bevrijding van de inwoners van Brustem in 1175. De plaats kreeg toen bijzondere rechten[8] om meer mensen te kunnen trekken. Maaseik, een stichting van graaf Arnold IV van Loon, die het als *Nova Eycke* (Nieuw Eik) – in tegenstelling tot Aldeneik – kort voor 1244 in het leven riep, is een voorbeeld van het bevolken van een nieuwe vestiging met vrijgemaakte kolonisten.[9]

In de tweede plaats valt het op, dat de maatschappij in de Middeleeuwen opgebouwd was uit groepen mensen en niet uit individuen. Het was vooral de groep die telde, elke afzonder-

4 Gabel, Widerstand, 184, 346 naar: Foster, G.M., Peasant society and the image of limited good, in: American Anthropologist 67 (1965) 293-315.

5 Angenendt, Religiosität, 603-604.

6 Angenendt, Religiosität, 262-263, 266.

7 Angenendt, Religiosität, 44.

8 Vaak wordt in dergelijke gevallen gesproken van de verlening van stadsrecht of van stedelijke rechten. Aangezien deze terminologie omstreden is, vooral bij plaatsen van geringere omvang, kies ik hier en elders als aanduiding voor dit soort rechtshandelingen steeds voor de neutrale omschrijving 'verlening van bijzondere rechten'. Van de gebruikelijke, onduidelijke term 'stadsrecht' valt geen sluitende definitie te geven: RBPH 67 (1989) 826 (Van Uytven).

9 NAGN, II, 110 (Mertens). Limburg in kaart en prent, 108. Maaseik, Ontstaan, 83-89. Zie ook: Mersch, B., De stadswording van Maaseik 1265-1418, in: OLL 45 (1990) 129-162, 47 (1992) 213-237.

lijke mens was minder belangrijk; de groep beschermde hem, was zijn thuis. Allereerst moeten wij denken aan de familie. Familie dan wel in de meest wijde zin van: alle nakomelingen van dezelfde stamvader, of: alle gelijktijdig levende verwanten. Daarnaast waren er tal van groepen naargelang de stand waarin men geboren was, of het beroep dat men uitoefende. De grote tweedeling was dan die in lager geplaatsten, degenen die moesten werken voor hun brood, en de hoger geplaatsten, degenen die dat niet hoefden. Maar het meest in het oog springt die grote driedeling van de middeleeuwse samenleving in priesters, ridders en boeren, in geestelijken, edelen en onedelen. In de tijd zelf, de elfde en twaalfde eeuw, werd die indeling niet zo pertinent ervaren. De driedeling is echter sinds de negentiende eeuw gebruikt als een handige hulpconstructie om de veelvormige, in vele groepen en groepjes gefragmentariseerde middeleeuwse maatschappij te schematiseren en zo beschrijfbaar te maken. Door haar bruikbaarheid is zij klassiek geworden.[10]

Het maatschappelijk aanzien van de geestelijkheid werd bepaald door haar plaats in de kerkelijke hiërarchie, waarbij scherp onderscheiden werd tussen geestelijken van edele en onedele afkomst. Dit onderscheid sneed diep in, want het standsbesef bij de middeleeuwse adel was groot. Het bleek vooral uit het strak vasthouden aan het trouwen onder elkaar en het begraven worden bij elkaar.[11] De edelen vormden een sociale klasse met eigen recht, gelijk andere sociale groepen in de Middeleeuwen. Een edele was een vrij man van illustere geboorte, een krijger, grootgrondbezitter, heersend over onderdanen en bewoner van een versterkt huis.[12] Elk van die middeleeuwse groepen, standen of stenden genaamd, had zijn eigen rechten en plichten tegenover de maatschappij. Die rechten en plichten waren grotendeels niet beschreven, maar lagen vast in het middeleeuwse gewoonterecht, dat voor elke groep zijn positie in de maatschappij bepaalde.[13]

In de derde plaats is er de geheel andere inhoud van het begrip *staat*. Ons huidige, moderne staatsbegrip is van betrekkelijk recente datum. Eerst omstreeks de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw begon het toenmalige woordgebruik parallel te lopen met hetgeen in onze tijd onder een 'staat' wordt verstaan: een onafhankelijk en onpersoonlijk politiek apparaat. In de Middeleeuwen bestond iets vergelijkbaars eigenlijk niet; toen was een staat het geheel van vorstelijke rechten, bezittingen en bevoegdheden.[14] Het was geen supermacht, geen staat die uit de volheid van zijn alleenheerschappij alles voor alle onderdanen regelde. Vergeleken met de huidige tijd was het opvallendst de tweedeling van de macht, de verdeling van het gezag in een geestelijke, een kerkelijke, en in een wereldlijke, een profane sfeer. Die profane sfeer kende een veelheid van gezagsdragers en elk van die gezagsdragers was 'keizer in zijn eigen rijk'.[15] De twee criteria die het wezen van de staat uitmaken, het monopolie van de macht (het maken van wetten, hun uitvoering en het desnoods met geweld afdwingen van hun naleving) en het belastingmonopolie, was niet of slechts gedeeltelijk in handen van de middeleeuwse vorst. Zijn gezag berustte meer op de sacraliteit van zijn ambt, op de wondere

10 Raedts, Toerisme, 22, naar: Duby, G., Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, (Bibliothèque des histoires), Paris 1979.

11 Lauwers, La mémoire, 192 noot 87, naar: Génicot, L., L'Économie rurale namuroise au Bas Moyen âge, II: Les hommes, la noblesse, Louvain 1960, 3.

12 Kupper, Église impériale, 214, naar E. Poncelets beschrijving van de adel in het prinsdom Luik.

13 Volkert, Adel, s.v. Familie: 54-56, en aldaar, s.v. Adel: 13-16. Samenvattend voor het noordelijke gebied van de Nederrijn en dus waarschijnlijk ook voor Limburg: Becker, Das Land, hoofdstuk 4: Die geburtsständische Gesellschaftsverfassung des Hohen Mittelalters und ihre Entwicklung bis zur Frühen Neuzeit.

14 Leupen, Keizer in zijn eigen rijk, 134, naar: Skinner, Q., The foundations of modern political thought, Cambridge 1978, 2 dln.

15 Leupen, Keizer in zijn eigen rijk, passim.

krachten die zijn onderdanen zijn persoon toeschreven.[16] Het uitoefenen van gezag en het heffen van belasting waren het deel van verschillende groepen: adel, geestelijkheid, steden, dorpen. De middeleeuwse staat berustte oorspronkelijk op onderlinge, persoonlijke bindingen binnen groepen, die hun fundament vonden in het gewoonterecht. Eerst in de twaalfde eeuw begon een ontwikkeling in de richting van een territoriale staat.[17]

Kenmerkend voor de Middeleeuwen was in de vierde plaats de nauwe band, de symbiose tussen Kerk en Staat, die tussen beide instellingen ook bleef bestaan na de Investituurstrijd (1075-1122).[18] Kernvraag in deze strijd was: aan wie komt de leiding toe in het maatschappelijk bestel, aan het hoofd van de Kerk, de paus, of aan het hoofd van de Staat, de vorst? Op lager niveau speelde eenzelfde conflict tussen bisschoppen en plaatselijke potentaten. De bisschoppen van Luik kozen in deze jaren als rijksbisschoppen de zijde van de keizer en niet die van de paus. Het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel was eveneens keizerlijk en anti-pauselijk.[19] Overigens schijnt de strijd Limburg nauwelijks beroerd te hebben. De uitslag van de Investituurstrijd vergrootte de macht van de wereldlijke machthebbers. De strijd leidde tot een – gedeeltelijke – zegepraal van de wereldlijke over de geestelijke macht en het begin van een scheiding tussen sacrale en profane sfeer. Maar de gehele Middeleeuwen door bleven Kerk en Staat het als hun taak zien samen een christelijke maatschappij op te bouwen tot eeuwig heil van hun onderdanen. Deze samenwerking verliep niet zonder grote wrijvingen.

In de vijfde plaats typeerde het agrarische karakter de middeleeuwse maatschappij. Landbouw en veeteelt waren de voornaamste middelen van bestaan en bezit was in hoofdzaak grondbezit. Verandering hierin kwam er eerst na het jaar 1100 met de opkomst van de steden in de Nederlanden en daarmee ook in Limburg. Over de plattelandscultuur, die tot dan alomtegenwoordig was, schoof toen een nieuwe cultuurlaag, die van de stedelijke beschaving. Deze zou echter eerst enkele eeuwen later van gewicht worden.

Staatkundige verbrokkeling?

Er is nog een opvallend kenmerk van de Middeleeuwen: het ontbreken van grotere staatkundige eenheden, de afwezigheid van wat de Duitsers *Flachenstaaten* noemen, met de in onze ogen uitzonderlijke politieke versnippering als gevolg. De algemene tendens in de Middeleeuwen was het aanbrengen van orde in de als wanorde ervaren omringende wereld. Een van de uitingen van dat streven naar orde was het ontstaan van grotere staatkundige eenheden. In Limburg gebeurde dit niet of slechts in geringe mate. Daar was de ontwikkeling dus min of meer tegendraads. Maar was het ook een achterblijven bij een algemene Europese trend? In Limburg, zowel links[20] als rechts van de Maas, valt de staatkundige versnippering de moderne beschouwer te meer op, doordat zij daar zo lang bleef bestaan. In het algemeen wekken de hedendaagse historieschrijvers minstens de indruk, dat zij dit als een minder goede gang van zaken beschouwen. Minder goed, omdat eruit zou blijken hoe Limburg ten achter bleef bij mo-

16 Raedts, Toerisme 10, naar: Bloch, M., Les rois thaumaturges, Strasbourg 1924.

17 SdM, s.v. Staat, 776-777 (Dinzelbacher). Sprandel, R., Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter, (UTB, 461), Paderborn 1978². Pot, C.W. van der, A. M. Donner, Handboek van het Nederlandse staatsrecht, Zwolle 1977¹⁰, 3-8.

18 SdM, s.v. Investiturstreit, 388-389 (Schuler). Leyser, K., Am Vorabend der ersten europäischen Revolution, das 11. Jahrhundert als Umbruchszeit, in: HZ 257 (1993) 126.

19 Deeters, Servatiusstift, 72.

20 Grauwels constateerde een grote versnippering in het graafschap Loon qua soevereiniteit en recht (zie ook het kaartje bij: Mertens, Loons, 195). Vandaar Grauwels' toevoeging 'het omliggende' in de titel van de bronuitgave: De keurboeken.

derne ontwikkelingen, die tendeerden in de richting van het vormen van grotere eenheidsstaten.[21] Hebben deze historici gelijk of ongelijk? Naar mijn overtuiging hebben zij ongelijk. Het is een anachronisme om het feodale, middeleeuwse Europa een maatlat aan te leggen, geijkt door de huidige, moderne constellatie van nationale eenheidsstaten. Staten, zoals wij ze kennen, zijn geen oeroud, eeuwig principe voor een organisatie van mensen. Het zijn eerder vrij nieuwe verschijnselen voortgekomen uit persoonlijke banden tussen leenheren en vazallen, uit persoonlijk grondbezit, uit een aan de persoon en aan het territorium gebonden recht.[22] Dit nieuwe verschijnsel leidde in Limburg niet tot de vorming van één staat. Er heerste grote staatkundige versnippering.[23] Maar was dat in het Rijnland en het gehele Duitse Rijk[24] niet overal zo? In Duitsland zelfs nog in de negentiende eeuw? En was dat dan een teken van een minder goede ontwikkeling, een kenmerk van achterlijkheid misschien? Elke tijd leeft van zijn eigen adem. Ook staten die model staan voor hun centralisatie tijdens het Ancien Régime, zoals Frankrijk[25] en Pruisen, werden eerst in de loop van de negentiende eeuw echt centraal geregeerde eenheidsstaten, dank zij de toen verbeterde communicatiemiddelen en de toenemende alfabetisatie.

Het lange voortduren van de staatkundige versnippering in Limburg is slechts een bewijs voor de geringe belangstelling, die staten als Spanje en Oostenrijk, Frankrijk, de Republiek of Pruisen in de Nieuwe Tijd koesterden voor de Limburgse streken langs de Maas. De strategische en economische betekenis van Limburg was te gering. De autochtone bevolking koesterde op dit punt geen aspiraties. In het Maasdal en de aanpalende streken is onder de landzaten nooit een stem opgegaan die tot groter staatkundige eenheid maande, is nooit een voorstel gedaan een einde te maken aan een politieke ontwikkeling, die begon in het eerste millennium van onze jaartelling.

De enige keer dat een vorst probeerde in Limburg een begin van centralisatie te verwezenlijken, stuitte hij bij de Limburgse bevolking op onbegrip. Het was Karel de Stoute die in 1473 de staten (standenvergaderingen) van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas in een federatie bijeenbracht en in Maastricht een algemene raadkamer voor het Maasgebied oprichtte. In Roermond en Venlo kwamen Gelderse 'Camers van Justitiën' onder jurisdictie van het Hof van Justitie te Mechelen. De hertog maakte de Limburgse staten ook lid van de Staten-Generaal, maar aan hun zittingen onttrokken zij zich voortdurend met een beroep op hun *ius de non evocando*, hun recht niet buiten hun gebied ingedaagd te mogen worden.[26] Na Karels schielijke dood in 1477 ging iedereen weer in het oude spoor lopen.

Alles laten zoals het altijd geweest was, dat was de mensen van die tijd, dus ook de Limburgers, liever. De staatkundige versplintering in Limburg leidde immers tot meer persoon-

21 Arnold, B., Count and bishop in medieval Germany, a study of regional power, 1100-1350, (Middle Ages Series), Philadelphia 1991, verzet zich tegen de opvatting dat de feodalisering een usurpering was van de eens centrale koninklijke macht in de Duitse landen [dus ook in Limburg]. Het is een negentiende-eeuwse misvatting, dat deze ontwikkeling een misgroei was. 'Modern ideas of political progress tend to be unfair to medieval institutions that have not left easily recognizable descendants': p. 179 noot 30.

22 Schulze, Staat, 22. Zie ook: TG 22 (1995) 179 (Roobol).

23 In de Oostenrijkse Nederlanden leidde de versnippering en de eruit voortvloeiende territoriale onduidelijkheid nog in de achttiende eeuw tot het oprichten van een aparte Jointe (commissie) voor de betwiste gebieden: De centrale overheidsinstellingen, I, 413-418 (Janssens).

24 Daar werd niet de versplintering als euvel betracht, maar het egoïsme van de vorsten: Schulze, Staat, 182.

25 Een eclatant voorbeeld van de zelfs in de negentiende eeuw nog geringe Franse eenheid: Weber, Peasants into Frenchmen.

26 Hommerich, L.E.M.A. van, La politique centralisatrice de Charles le Téméraire à l'égard des assemblées d'états dans la vallée de la Meuse, 1469-1477, Maastricht capitale administrative et judiciaire, in: PSHAL 103/104 (1967/1968) 106-157. Correcties hierop: Gorissen, P., La politique liégeoise de Charles le Téméraire, in: Liège et Bourgogne, actes, 129-145. Camers van Justitiën: Alberts, Van heerlijkheid, 128.

lijke vrijheid dan elders. De middeleeuwse rechten bleven gehandhaafd en het vorstelijk absolutisme vond in Limburg geen of pas zeer laat ingang.

Politieke geschiedenis

Van centrum naar uithoek van het Duitse Rijk

In de tijd van Karel de Grote was het centrum van zijn rijk rond de palts te Aken gelegen; nederzettingen als Luik en Maastricht lagen binnen zijn invloedssfeer. Na het uiteenvallen van Karels erfenis verdween de vooraanstaande betekenis van het Maasgebied in West-Europa. De centrale betekenis van het gebied zou nog eenmaal voor een langere periode terugkomen toen Otto I zich anno 936 te Aken tot koning liet kronen. Sinds die tijd was Aken kroningsstad (tot 1531), waardoor ook het aangrenzende Lotharingen en daarin Limburg aanvankelijk meer op de voorgrond kwamen in de Rijkspolitiek. De troebelen van de Investituurstrijd in de twaalfde eeuw maakten voorgoed een einde aan die centrale functie. Limburg was in de tiende en elfde eeuw centrum van het Rijk, maar bij het begin van de renaissance van de twaalfde eeuw ging die functie verloren.[27]

Vroegere vorstelijke ambtenaren hadden van Karel de Grote en zijn opvolgers hun ambt, waaraan ook grondbezit verbonden was, als leen gekregen. Toen de centrale vorstelijke macht verslapte, maakten die ambtenaren zich zelfstandig. De in leen verkregen grond werd erfelijk en diende tevens als uitgangspunt voor het verkrijgen van groter grondbezit en dus macht. De bouw van burchten is een voorname aanwijzing voor de ontwikkeling van deze adelsheerschappij. Langs de Limburgse Maas was het vooral Giselbert I die bij de uitbouw van zijn macht het meeste succes boekte. Koning Arnulf, die in 896 keizer zou worden, probeerde in het westen van het Rijk het streven naar zelfstandigheid van plaatselijke potentaten in te tomen. In 895 stelde hij zijn bastaard Zwentibold[28] (Sanderbout, Sanderbolt) – genoemd naar zijn Moravische peetvader Swatopluk, vriend van keizer Lodewijk de Duitser[29] – aan als koning van Lotharingen en daarmee ook over Limburg. Een succes werd het niet. Zwentibold ging als *rex crudelis*, wrede vorst, de geschiedenis in. Door al zijn bisschoppen en graven in de steek gelaten sneuvelde hij ergens in de Maasgouw op 13 augustus 900 in de strijd om het herstel van het oude, ongedeelde Lotharingen. Hij werd slechts dertig jaar oud.[30] Met hem werd ook het mogelijke bestaan van een zelfstandig Lotharingisch koninkrijk definitief ten grave gedragen. Tijdens zijn korte bestuursperiode schonk hij de kerk van Susteren – waar Zwentibold volgens de latere overlevering begraven zou zijn – aan de abdij Prüm in de Eifel en volgens de legende gaf hij de Graetheide tussen Sittard en de Maas aan de inwoners van dat gebied. Mogelijk was dat de reden waarom de mensen daar hem geen wrede, maar een goede Sanderbout vonden.

Wat er in de tiende en elfde eeuw in Limburg gebeurde, is in brokstukken overgeleverd en bovendien zeer verward. Zo zijn er in de eerste helft van de elfde eeuw de schimmige Vlamingen Gerard en Rutger, die dienst namen bij de Duitse koning. Hij gaf Gerard goederen bij

27 Angenendt, Religiosität, 44.
28 NAGN, I, 312-313 (Linssen). Linssen, Historische opstellen, 10-14. Schulze, Vom Reich der Franken, 355. Schaeken, J., Over de herkomst van de naam Zwentibold, in: HJLZ 13 (1992) 152-153.
29 Schieffer, Die Karolinger, 157.
30 Schieffer, Die Karolinger, 194.

Wassenberg en zijn broer Rutger bij Kleef. Deze twee broers, naar hun herkomst bekend als de *Flandrenses* of *Flamenses* (Vlamingen), zouden de stamvaders zijn geweest van de graven (later hertogen) van Gelre en Kleef en ook nog die van de heren van Heinsberg, van Valkenburg en van Krickenbeck.[31] Waarschijnlijk waren deze Vlamingen lid van de als rijksadel te betitelen hoogste stand bestaande uit wat toen 'machtigen', 'groten', 'edelen' heette.[32]

Geen van de drie laatste geslachten heeft in Limburg een grote rol gespeeld. Het geslacht Van Valkenburg stierf in 1106 of 1107 uit, waarna zijn bezittingen overgingen aan de Van Heinsbergs. Maar ook dit geslacht hield al in de twaalfde eeuw op te bestaan. Het geslacht Van Krickenbeck overkwam hetzelfde vóór het einde van de dertiende eeuw. Eenzelfde lot trof Rijnlandse geslachten met Limburgse bezittingen, zoals de graven van Kessel, van Meurs, van Dyck, van Saffenberg. Iets langduriger was de invloed van de graven van Hochstaden en van Are in Limburg. De Ares kregen in het begin van de twaalfde eeuw een deel van de heerlijkheid Heerlen en het kasteel van Dalhem. Na 1150 verwierven zij de proosdij van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht en in 1192 werd een familielid, Lotharius, bisschop van Luik.[33] Na het uitsterven van de Ares in 1246 volgde hen het geslacht van Hochstaden op, dat in 1261 op zijn beurt uitstierf.[34] Uit deze wirwar van in Limburg met elkaar wedijverende grotere en kleinere familieclans komen er drie wat duidelijker naar voren.

Allereerst die van de tegenstander van Zwentibold, Renier I, gestorven in 915.[35] Het centrum van zijn macht lag rond Maastricht en Meerssen. Het bezit van de relieken van de grootste heilige uit de streek, Sint Servatius, was voor hem de legitimatie van zijn macht. Bekend was Renier om zijn strijd tegen de Noormannen in 882. Hij en zijn zoon Giselbert II schipperden samen met de overige Lotharingse aanzienlijken tussen de koningen van Oost- en West-Francië. Giselbert II oefende in het Lotharingse hertogelijk gezag uit en behield dat toen Lotharingen in 929 weer onder het Duitse Rijk kwam. Giselbert II kwam in opstand tegen de Duitse koning en verloor in 939 bij Andernach aan de Moezel het leven. Zijn familiebezit werd versplinterd; twee neven wisten echter in het bezit te blijven van Meerssen en van de Haspengouw. Giselberts weduwe Gerberga schonk in 968 met keizerlijke toestemming haar weduwgoed Meerssen aan de kerk van Reims.[36] Beide neven, Renier III en Rudolf, zetten het verzet tegen de Duitse koning zonder succes voort en verloren uiteindelijk hun bezittingen. Zij zijn echter voor de Limburgse geschiedenis van belang gebleven, doordat zij niet alleen de stamvaders werden van de graven van Leuven en van Henegouwen, maar ook van Loon. Dit laatste graafschap ontstond uit een samenvoeging van de gouwen Texandrië, het oostelijk deel, de Maasgouw en Vochtig Haspengouw.[37] Haspengouw tussen Maas en Jeker viel in 1040 aan het prinsdom Luik toe, waardoor het gehele graafschap Loon toen een leen van de kerk van Luik geworden zou zijn.[38]

In dezelfde tijd speelde een andere familie een rol van betekenis in het noorden van Limburg, een gravengeslacht, waarin de voornaam Balderik nogal eens voorkwam. Het altijd aan

31 Alberts, Overzicht, I, 30, 36-37. Zie ook: Oediger, Fr.W., Die ältesten Grafen von Kleve, in: AHVN 153/154 (1953) 263-268.

32 Winter, J.M. van, De voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden 10de en 11de eeuw, in: NAGN, I, 225-229, 225.

33 Kupper, Église impériale, 412.

34 Alberts, Overzicht, I, 36-44.

35 NAGN, I, 314-315 (Linssen).

36 Linssen, Historische opstellen, 31.

37 Baerten, Loon: kaart over de territoriale vorming van het graafschap tegenover p. 8, het uiteindelijke territoir rond 1300 op uitslaande kaart achterin. Moons, J., De graven van Loon, in: OLL 47 (1992) 125-153. Molemans, J., De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon, in: OLL 50/2 (1996) 1-256.

38 Kupper, Église impériale, 426. Kupper bestrijdt (pp. 447-448 noot 163) de absolute mening van Baerten, dat Loon in 1040 deel geworden zou zijn van Luik. Kupper voelt meer voor 1190 als jaar, waarin Loon leen van de kerk van Sint Lambert werd. Zie ook: Marchandisse, La fonction épiscopale, 233-239, die alle gegevens nog eens op een rij zet en er enkele opnieuw belicht: 238-239 vooral.

de keizer getrouwe geslacht leverde verschillende bisschoppen aan de bisdommen Utrecht en Luik. Andere leden van de familie bezaten graafschappen langs de Maas ten noorden van Roermond. De laatste Balderik, graaf van Hattuarië, was een woesteling. Hij maakte het zo bont, dat de Duitse koning Hendrik II (sinds 1014 keizer) wel tegen hem moest optreden. Hij zette Balderik in 1018 af. De graaf verloor al zijn bezittingen, die aan plaatselijke potentaten en kloosters werden toegedeeld.

Uit een derde familie, de Ansfrieds, zijn voor Limburg in de tweede helft van de tiende eeuw twee Ansfrieds van belang, die elkaars neven waren. Graaf Ansfried bezat een aantal graafschappen in het Maasgebied, waarvan de juiste ligging onbekend is; daarnaast een aantal eigen goederen en lenen ten noorden van Maastricht op de linkeroever van de Maas, die later opgingen in het graafschap Loon. Op de rechteroever van de rivier beschikte hij in 966 over de Maastol bij Echt. Zijn gelijknamige neef was sinds 995 bisschop van Utrecht. Deze bezat verscheidene goederen in Limburg en in het huidige Noord-Brabant. Tussen 972 en 992 valt de stichting van de adellijke vrouwenabdij Thorn door Ansfried, die in 995 bisschop van Utrecht werd. In hetzelfde jaar werd de waarschijnlijk als familieklooster gestichte abdij door de overdracht aan de Luikse bisschop een eigenklooster van het bisdom Luik.[39]

Feodalisering

Kenmerkend voor de Middeleeuwen was de vrije houding die de adel aannam tegenover de boven hem gestelde koning of keizer. In de ogen van de adellijken was de vorst niet meer dan de primus inter pares, de eerste onder zijns gelijken. Het was geoorloofd tegen de vorst in opstand te komen, hem desnoods af te zetten en door een ander te vervangen, als hij het christelijk geloof en de christelijke ethiek niet eerbiedigde.[40] Het vorstelijk gezag was daardoor zwak en de eed van trouw, die alle edelen aan hun vorst bond, een te broze band. De vorst was weliswaar de suzerein, de opperleenheer en het middelpunt van de staat, maar niet een middelpunt, waarvan alle gezag uitging. Het is een niet te beantwoorden vraag, of het ook anders gekund zou hebben en dat niet alleen vanwege de geschetste verhouding tussen adel en vorst. Een alleenheerser, regerend vanuit een centraal punt, was een praktische onmogelijkheid door de grote uitgestrektheid van het Duitse Rijk, de moeilijke verbindingen en de onmogelijkheid eventuele centrale gezagsorganen te financieren uit de opbrengst van algemene rijksbelastingen. In Limburg sprong de afwezigheid van een gezagsmiddelpunt nog meer in het oog door de ligging in een randgebied van het Rijk. De Duitse koning en keizer kwam hier wel verschillende malen op bezoek, maar dat was toch te weinig om de Maasstreken stevig met het Rijk te verbinden en aan zijn vorstelijk gezag te onderwerpen. Machtsuitoefening werd zodoende een privilege van de plaatselijke adel.[41]

Deze situatie werkte een toenemende feodalisering[42] in de hand, ook in Limburg, waar overigens de van de vorst ontvangen rechten gering waren.[43] De adel bezat persoonlijke eigendom, het *allodium*, en bovendien van de vorst ontvangen goederen en rechten in leen als *feodum*

39 Monna, A.D.A., Ansfried en de stichting van Thorn, in: PSHAL 118 (1982) 59-85.
40 Geschichtliche Grundbegriffe, VI, 662, naar John of Salisbury (c. 1115-1180).
41 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 143.
42 Een kritische uiteenzetting over de term 'Feudalismus': Geschichtliche Grundbegriffe, III, 336-350 (O. Brunner).
43 Lauwers, La mémoire, 167, constateert een geringe graad van feodalisering in het bisdom Luik. Het grootste deel van de heerlijkheden was allodiaal bezit.

(dienst of leen). In het *feodum* ging de uitoefening van gezag zich steeds meer baseren op het bestaan van een persoonlijke rechtsbetrekking tussen een leenheer en een leenman en een verschuiving van het zwaartepunt van de gezagsuitoefening van de leenheer naar zijn leenman. Steeds meer grotere en kleinere grondbezitters slaagden erin hun persoonlijke band met de leenheer te slaken, hun bezit te verzelfstandigen en zo een onafhankelijke positie op te bouwen binnen het staatsbestel van het Duitse Rijk, de landsheerlijkheid. Hun band met de koning of keizer, met het Duitse Rijk als zodanig, bestond slechts nog in naam. Veel belangrijker dan de verre koning of keizer waren voor al die kleine machthebbers de lokale en regionale verhoudingen, waar de kleinere potentaten rekening moesten houden met de grotere.

De middeleeuwse feodaliteit werd als maatschappijtype gekarakteriseerd door een grote, alles doordringende afhankelijkheid van de ene mens tegenover de andere. Aan de top van de sociale piramide stond een klasse van strijders. Bezit was vooral grondbezit, dat op velerlei wijze verkaveld was. Het gevolg van die vergaande verkaveling was een ingewikkeld stelsel van rechtsverhoudingen, dat weer leidde tot een verbrokkeling van de gezagsverhoudingen en een grote toename van het aantal gezagsdragers. Gezag dat vroeger aan de vorst alléén toekwam, werd nu door velen gedeeld.[44] Van de andere kant bood de feodale afhankelijkheid steun en bescherming. De bisschop van Luik bijvoorbeeld onderwierp tal van kleinere heren. Hij verminderde daarmee het aantal mogelijke vijanden en kreeg er goede strijders bij, terwijl de nieuwe vazal voortaan verzekerd was van de militaire steun van de bisschop.[45]

Een complicerende factor bij het beheer van een land was het verschil in opvatting over het wezen en de juridische natuur van het middeleeuwse territorium. Was het territorium een familiebezit, vallend onder het erfrecht, of was het een politieke gemeenschap, waar behalve de regerende dynastie ook nog andere landzaten zeggenschap hadden? Dat laatste sloot bij de dood van de heerser verdeling van het land onder de erfgenamen uit, evenals het invoeren van een primogenituur (erfopvolging door de oudste zoon). Deze tweeslachtigheid – het territorium beschouwd als familie of als gemeenschapsbezit – leidde in de Late Middeleeuwen tot het ontstaan van een inspraakorgaan voor de onderdanen, de standen of stendenvergadering,[46] een ontwikkeling waarop nog wordt teruggekomen.

Territorialisering

Centra voor de gezagsuitoefening door plaatselijke heren waren vaak de burcht van de familie, van waaruit de landsheer heerste over zijn door hem als familiebezit beschouwde land. Niet zelden ook was een burcht een uitvalsbasis voor het terroriseren van de omgeving of het uitschudden van de voorbijtrekkende koopman, zoals dat bekend is van de heren van Valkenburg. In de elfde en twaalfde eeuw ontstonden in Limburg tal van burchten als even zo vele middelpunten van familiemacht en soms misbruik van macht: Heinsberg, Wassenberg, Valkenburg, Limbourg aan de Vesdre, Kessel, Gennep, Geldern, Horn, Loon, Kolmont.[47]

In de loop van de elfde eeuw begon er in Limburg tekening te komen in de onderlinge machtsverhoudingen. Vaag weliswaar, maar onmiskenbaar kwamen de omtrekken naar vo-

44 WPG, I, 120 (d'Haenens).
45 Marchandisse, La fonction épiscopale, 224-225.
46 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 113.
47 Alberts, Overzicht, I, 23. Middeleeuwse kastelen in Limburg, verschijningsvorm van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel, W.M.H. Hupperetz e.a. (eds), Venlo 1996: kaarten voor een groter gebied op pp. 8, 78, 82, 84, 91. Belgisch-Limburg blijft helaas buiten beschouwing en het algemene beeld, dat de auteurs schetsen, is te romantisch (Jansen in: SSEGL 43 (1998) 140-143).

ren van grotere territoria, die voor kortere of langere tijd hun rol zouden spelen: het prinsdom Luik, het hertogdom Limburg, de graafschappen Heinsberg – in de twaalfde eeuw verenigd met Valkenburg – Loon, Horn, Kessel, Gelre (1339 hertogdom), Gulik (1356 hertogdom) en in geringere mate Kleef (1417 hertogdom). Het proces van voortschrijdende territorialisering is omstreeks 1300 voltooid. De verschillende heerschappijen hadden toen de duidelijke politieke grenzen gekregen die tot in de zeventiende en achttiende eeuw weinig meer zouden veranderen.[48] De Rijnlandse adelsgeslachten met bezittingen in Limburg sloten aan het einde van de dertiende eeuw steeds meer huwelijken met leden van de Europese adel. Deze familieverbindingen vergemakkelijkten het ontstaan van politieke allianties tussen de Limburgse heren onderling en met het 'buitenland'. Limburg raakte daardoor ook betrokken in de grote politieke gebeurtenissen van die tijd: de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1337-1453) en de opkomst van Bourgondië.[49]

Het prinsdom Luik – dat veel kleiner was dan het gelijknamige bisdom – nam een bijzondere plaats in. Het bleef tot aan de Franse Revolutie nauw verbonden met het Duitse Rijk in tegenstelling tot de andere territoria in het noordwesten van het Rijk, die langzaam ervan weg groeiden, wat in 1548 door keizer Karel V formeel zou worden bekrachtigd. Het ontbreken van een erfopvolging ontnam het prinsdom de mogelijkheid uit te groeien tot het leidende territorium. Bij de andere territoria was dat perspectief wel aanwezig, maar alleen Gelre is erin geslaagd in de latere Middeleeuwen een machtspositie van betekenis op te bouwen. Deze was overigens maar gedeeltelijk gefundeerd in Limburg, namelijk in het Gelderse Overkwartier rond Roermond, Venlo en Geldern.[50]

Naar grotere staatkundige gehelen

Luik, Brabant en Loon

Luik slaagde er dus niet in een territorium van betekenis op te bouwen in Limburg en dat ondanks de definitieve incorporatie van het graafschap Loon (Frans: Looz) in 1366.[51] Gelre probeerde het wel, maar het lukte het graafschap en latere hertogdom slechts ten dele. De meeste andere hierboven genoemde Limburgse territoria bleven in hun oorspronkelijk geringe betekenis steken om naderhand onder invloed te komen van, of opgeslokt te worden door twee grote rivalen in de streken langs de Maas: Brabant en Gulik-Kleef.

Het kerngebied van het tot het Duitse Rijk behorende hertogdom Brabant lag in de streek rond Leuven. Daaromheen breidden de graven en latere hertogen hun invloedssfeer steeds verder uit, ook naar het oosten. Een aanlokkelijk bezit was daar de stad Maastricht met haar brug over de Maas, een gewichtige verbinding in het Duitse Rijk aan de handelsweg van de zeekust (Brugge; Engeland) naar de Rijn (Keulen). Hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) slaagde erin binnen Maastricht vaste voet te krijgen, al ging het niet zonder strijd. Hij maakte hierbij handig gebruik van de politieke en dynastieke verwikkelingen in het Rijk, waar in 1198 een troonstrijd was uitgebroken tussen twee families, de Staufen en de Welfen. Een strijd die

48 WPG, I, 174 (Jansen/Milis: kaart). De tabellen in de bijlagen, pp. 474-480, geven een overzicht van de bisschoppen van Luik en van de landsheren in Brabant, Gelre, Limburg, Loon en Gulik.

49 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 105. Marchandisse, La fonction épiscopale, 146 noot 196.

50 Zie ook Alberts, Overzicht, I, 141. De naam 'Overkwartier' sloeg op de ligging ten opzichte van de drie Nederkwartieren van Gelre rond Nijmegen, Arnhem en Zutphen.

51 Zie ook noot 38 over de incorporatie van Loon bij het prinsdom Luik.

ook zijn weerslag had op de delen van het Rijk in de Nederlanden.[52]

De door vetes reeds eerder verdeelde potentaten in Limburg kozen nu partij voor Staufen of Welfen. De Brabantse hertog sloot zich in 1198 aan bij de voorman van de Welfen, koning Otto IV. Vier jaar later dwong Hendrik I zijn grote rivaal, de graaf van Gelre, ook de partij van de Welfen te kiezen. Otto IV bemiddelde tussen de twee kemphanen en deed concessies aan Hendrik van Brabant. Zo verwierf deze in 1202 de rijksstad Maastricht en de kapittelkerk van Sint Servaas met al haar rijke goederen van de Duitse koning in leen. Toen Otto IV in 1204 de rechten van de Brabantse hertog op Maastricht bevestigde, was dit olie op het vuur voor twee andere belanghebbenden, de bisschop van Luik en de graaf van Loon, die beiden ook rechten hadden in de stad. De hertog behield echter de overhand en de graaf van Loon verloor wat hij nog aan rechten in Maastricht bezat. Maar het tweeherige gezag van Luikse bisschop en Brabantse hertog over het gemeenschappelijke beheerde deel van de Maasstad werd bestendigd. Dat gebeurde mede door de versterking van de Luikse positie toen de regerende bisschop, Hugo de Pierrepont, in 1213 de Brabantse hertog een nederlaag wist toe te brengen in de vlakte van Steps (Frans: Steppes) onder Montenaken (arrondissement Hasselt, gemeente Gingelom).

Brabant had zich evenwel stevig genesteld aan de Maas, waar de stad Maastricht in de dertiende en veertiende eeuw de uitvalsbasis was voor veroveringen rechts van de rivier. De burcht en het Land van Dalhem werden Brabants en ook in Heerlen kreeg de Brabantse hertog een voet aan de grond (1244). Gelre had daar het nakijken. Aan de uitbreiding van Gelre naar het zuiden, waar het Sint-Odiliënberg, Waldfeucht, Born, Stokkem, Kessenich en Vucht al aan zijn bezittingen had toegevoegd, kwam zo een einde.

De tweede helft van de dertiende eeuw was een onrustige tijd voor Limburg, waar de belangen op elkaar botsten van Brabant, Luik, Gelre en Gulik. Het links van de Maas gelegen graafschap Loon speelde hierbij slechts een derderangs rol. Het waren niet alleen lokale of familiale belangen, die de verschillende hertogen en graven tegen elkaar in het harnas joegen. Hun onderlinge geschillen werden mede veroorzaakt door hun al genoemde partijkiezen in de strijd tussen de paus en de Duitse koning of keizer, en in de partijstrijd in het Rijk, telkens als er weer een nieuwe koning gekozen moest worden. De bewoners van de Maasstreken ondergingen het allemaal lijdzaam; zij waren niet in staat front te vormen tegen de bloedige toernooien, die de heren in het Limburgse land uitvochten. De bisschop[53] van Luik grendelde die landen in het zuiden af en Brabant deed hetzelfde in andere windstreken. De bisschop verwierf misschien al in 1040 de suzereiniteit (leenheerschappij) over Loon.

Het Loonse graafschap was gegroeid uit het Karolingische graafschap Vliermaal – na verloop van tijd Avernas en Hocht genaamd – dat op zijn beurt gevormd was uit resten van de Haspengouw en de Maasgouw. Later annexeerde Loon een deel van Texandrië, de Limburgse Kempen. Graaf Lodewijk I nam omtrent 1170 bezit van Bilzen en Kolmont, een burcht bij Overrepen. Ook de heerlijkheid Groot-Spouwen kwam toen bij het graafschap. Met de inlijving in 1187 van het graafschap Duras (rond Sint-Truiden, Borgloon en Bilzen) door graaf Gerard I bereikte het graafschap zijn grootste uitbreiding. Op de rechteroever van de Maas bezat Loon rechten in Born, Limbricht, Urmond, Stein, Elsloo en Breust.[54]

52 Avonds waarschuwde ervoor de uitbreiding van Brabant naar het oosten te zien als de uitkomst van een berekenend machts- en economisch politiek streven: NAGN, II, 460-463. Zie ook noot 58 hierna.

53 De oorspronkelijke titel van de prins-bisschop van Luik was 'bisschop'. Vanaf de bisschoppen uit het Huis van Beieren (na 1580) werd het 'bisschop en vorst van Luik' met de toevoeging: hertog van Bouillon, graaf van Loon, van Horn, enz. De titel 'prins-bisschop' is modern. De wijziging van de oudste titel – bisschop – heeft plaats in de zeventiende en achttiende eeuw: Harsin, Études, II, 127 noot 6.

54 Lyna, Loon, 13. Baerten, Loon, hoofdstuk II: De territoriale expansie, en p. 226. Limburg in kaart, 13.

Het openvallen van de erfopvolging[55] in het hertogdom Limburg in 1283 bij het overlijden van de laatste hertogin, Irmgardis, leidde tot de Limburgse Successieoorlogen. Zij zetten geheel Limburg jarenlang in vuur en vlam.[56] Het kleine hertogdom met als hoofdplaats Limbourg aan de Vesdre was belangrijk door zijn ligging aan de zuidwestelijke toegang van de Nederrijnse laagvlakte. Door het hertogelijke Land van 's-Hertogenrade liep een deel van de grote handelsweg van Vlaanderen en Brabant via Valkenburg-Jülich naar Keulen, zodat de hertog de doorvoerhandel kon controleren. Op deze weg bezat hij het lucratieve keizerlijke geleiderecht.[57] Er daagden dan ook verscheidene gegadigden op voor de vrijgekomen Limburgse erfenis. Zij verbonden zich met partijgangers, bij wie zij steun zochten om hun al dan niet voorgewende erfrecht te doen gelden. Hertog Jan I van Brabant (1267-1294) kocht een van de gegadigden zijn erfrecht af, want het hertogdom Limburg was voor Brabant een mooie uitbreiding, aansluitend bij het reeds rechts van de Maas verkregen bezit. Daarmee kwam hertog Jan weer tegenover Gelre te staan, dat ook het oog had laten vallen op de Limburgse erfenis.

Voor zijn streven naar de erfenis vond Brabant steun bij de graven van Holland en Loon, van Kleef en Gulik en de heer van Horn; tevens bij de burgers van Keulen die in onmin leefden met hun aartsbisschop. De aartsbisschop sloot zich aan bij Gelre, evenals de heer van Valkenburg, van Boxmeer, de graven van Vlaanderen en Luxemburg. De spoedig uitbrekende gevechten speelden zich af in de Betuwe, het Land van Maas en Waal en in het oostelijk deel van het huidige Zuid-Limburg. De heer van Valkenburg viel Maastricht tweemaal vergeefs aan; de Brabantse hertog belegerde daarop het Valkenburgse kasteel om de kasteelheer gevangen te nemen, maar dat mislukte eveneens. De strijd verlegde zich toen naar de Nederrijn. Te Worringen, iets ten noorden van Keulen, had op 5 juni 1288 de beslissende slag plaats, die de Geldersen met hun aanhang het onderspit deed delven.[58] De graaf van Gelre werd samen met de Keulse aartsbisschop door Brabant gevangen genomen.

Aan het streven van de Keulse aartsbisschoppen om de hegemonie[59] te verwerven tussen Maas en Rijn was een abrupt einde gekomen. Dat wilde overigens nog niet zeggen, dat de opperheerschappij nu zonder meer aan Brabant toeviel. Door bemiddeling van de koning van Frankrijk kwam eerst na lange onderhandelingen een vredesregeling tot stand. Daarbij werd de positie van de hertog van Brabant aanzienlijk verstevigd. Hij kreeg de gehele Limburgse erfenis, waaronder ook het Land van 's-Hertogenrade. Tevens kwam nu een einde aan de sinds

55 Moorman van Kappen, O., Zu den lehnfolgerechtlichen Aspekten des limburgische Erbfolgestreits, in: Der Tag bei Worringen, 103-121.

56 Corsten, S., Der limburgische Erbfolgekrieg an Maas und Ruhr, das Herzogtum Limburg und seine Nachbarn vor und nach der Schlacht bei Worringen, in: Der Tag bei Worringen, 211-266.

57 Hardenberg, H., Romeinse wegen en middeleeuwse geleiderechten tussen Maas en Rijn, in: PSHAL 94/95 (1958/1959), 173-188. Alberts, Overzicht, I, 192-197. Augustus, L. Nagalm van de herdenking van Woeringen, in: De Maasgouw 109 (1990) 203-211, 205 (kaartje op 206). Kaart in: Kleine Atlas, 25.

58 Over de positie van en de gevolgen voor de verschillende oorlogsdeelnemers: Der Tag bei Worringen, passim. Voor de militaire aspecten: Lehnart, U., Die Schlacht von Worringen 1288, Kriegsführung im Mittelalter, der Limburger Erbfolgekrieg unter besonderer Berücksichtigung der Schlacht von Worringen, 5.6.1288, Butzbach-Griedel 1993. De stellingen van de Belgische historicus P. Avonds over de betekenis van de slag van Worringen, zoals uiteengezet in NAGN, II, 460-468, en elders, onder meer: Avonds, P., J.D. Janssens, Politiek en literatuur, Brabant en de Slag bij Woeringen (1288), Brussel 1989, hebben geen instemming gevonden. Avonds bestreed Pirenne door te stellen [1] het hertogdom Limburg is niet bij Brabant ingelijfd ten gevolge van Worringen, [2] er was geen controle van de handelsweg Brugge-Keulen door Brabant, [3] Brabant was niet onafhankelijk. Zie RBPH 73 (1995) 464-466 (Baerten).

59 Alberts, Overzicht, I, 183-184. Zie ook het recensieartikel: Uytven, R. van, Woeringen 1288-1988, Brabantse overwinning, maar Keulse triomf, in: BMGN 104 (1989), 224-233.

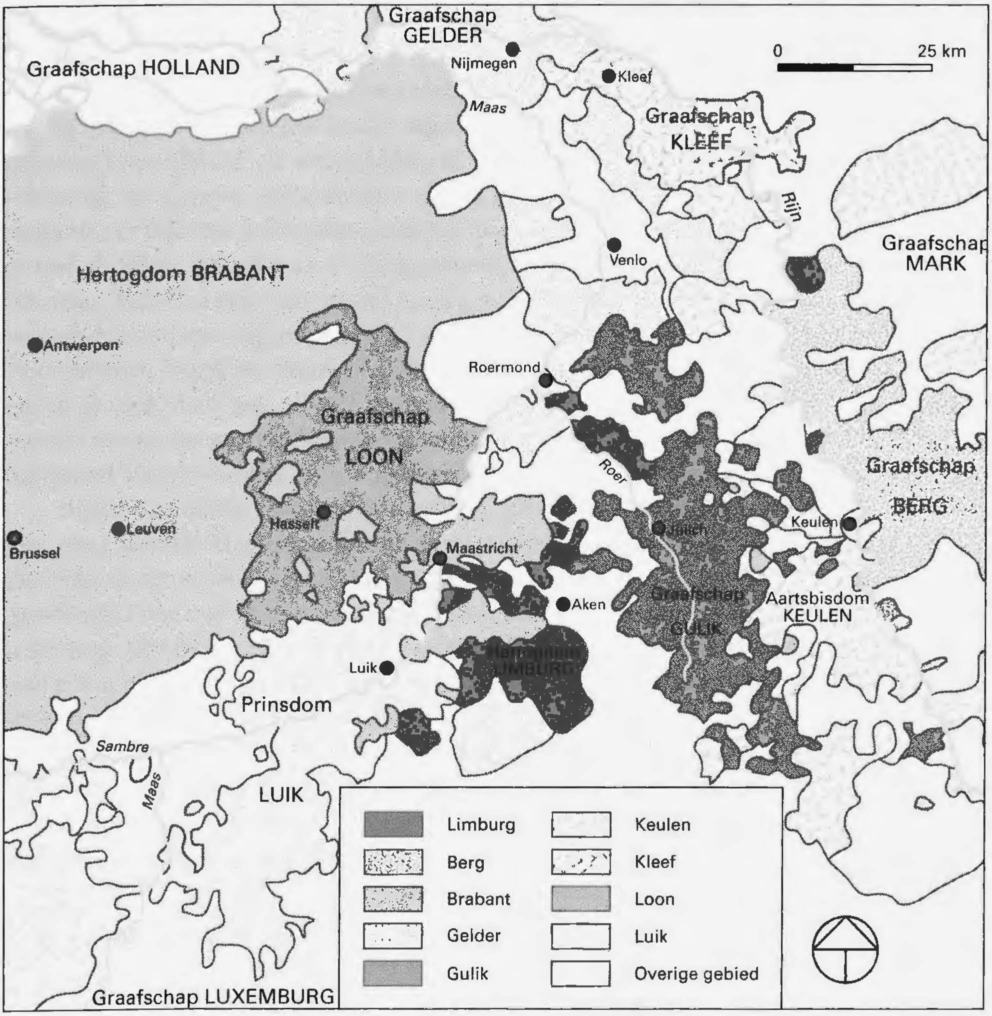

Limburg in 1288 tijdens de slag bij Worringen

1106 met Limburg bestaande twist om de hertogstitel in Neder-Lotharingen. Die viel Brabant toe. De aartsbisschop van Keulen was in zijn streven naar hegemonie aan de Nederrijn gestuit en Gelre door de oorlog zo berooid, dat het enkele decennia lang in Limburg geen actieve politiek meer kon bedrijven.

Gulik

Een indirect gevolg van de Limburgse Successieoorlog was de opkomst van het graafschap Gulik. Zijn graaf streed in Worringen aan de zijde van de overwinnaars. Daardoor kon hij na 1288 de Keulse aartsbisschop naar zijn hand zetten en zijn macht westwaarts uitbreiden. De graaf bedreigde zo echter zijn eerdere bondgenoot Brabant in diens bezit rechts van de Maas. In de veertiende eeuw slaagde Gulik erin vaste voet te krijgen langs een belangrijke verkeersweg, de rivier de Maas. In het noorden van Limburg gebeurde dat door de inlijving van Kessel

(1305), ten zuidwesten van Venlo gelegen, en bovendien van het vlak bij Venlo liggende dorp Tegelen. Meer naar het zuiden verwierf Gulik het stadje Sittard en de ambten Susteren en Born, die evenwel eerst in 1423 definitief deel van Gulik werden.[60]

Loon wordt Luiks

In Limburg verdween in de veertiende eeuw na de hertogen van Limburg en de heren van Valkenburg nog een middeleeuws geslacht, dat van de graven van Loon. In de strijd om Valkenburg hadden zij de zijde van de tegenstanders van Brabant gekozen. In 1336 stierf de graaf van Loon kinderloos, wat prompt een strijd deed ontbranden tussen de bisschop van Luik, opperleenheer van Loon, en de erfpretendent van Loon, Dirk van Heinsberg. Deze slaagde erin zich te handhaven door Luik en Brabant tegen elkaar uit te spelen; tevens wist Dirk gebruik te maken van de tegenstellingen in Luik tussen de bisschop en zijn kapittel. In 1346 erkenden alle partijen Dirks rechten op Loon. Lang heeft hij er geen plezier van gehad. Hij overleed in 1361 zonder nakomelingen, net toen het Brabantse hertogdom een periode van zwakte doormaakte. Daar maakte de Luikse bisschop handig gebruik van, terwijl hij nog andere pretendenten voor de Loonse erfenis van zich af wist te schudden. Op 15 april 1361 riep bisschop Engelbert van der Mark zichzelf uit tot graaf van Loon als het naaste familielid en dus regelrechte erfgenaam van Dirk van Heinsberg.[61] Een maand later aanvaardden de steden Hasselt, Bilzen en Borgloon de nieuwe heer. Het noordelijk deel van Loon verzette zich gewapenderhand tegen de inlijving, maar de bisschop dwong ook dat deel van het graafschap hem te erkennen.[62] In september 1366 kwam het graafschap Loon definitief bij het prinsdom Luik, dat nu ook een aanzienlijk aantal Diets sprekenden binnen zijn grenzen telde. Een bisschoppelijke seneschalk of drossaard met overigens onbekende bevoegdheden vertegenwoordigde de Luikse bisschop in het graafschap.[63]

Loon bleef door de aanhechting bij het prinsdom Luik buiten de Brabantse verzameling van gebieden rond de handelsweg van Vlaanderen naar de Rijn. Het Loonse graafschap dreef een Luikse wig tussen de traditionele tegenstanders van het prinsdom, Brabant en Gelre. Binnen het prinsdom behield het graafschap altijd een zekere mate van zelfstandigheid. Het Loonse gerecht, een Duits rijksleen, bleef autonoom en elke bisschop moest bij zijn ambtsaanvaarding de eed afleggen in de kapittelkerk van Borgloon, eertijds het centrum van Loon.[64]

Brabant, Valkenburg en Gelre

Brabant bleef de grootste macht rechts van de Maas – 'Overmaas' voor de Brabanders. Rivalen voor de penetratie in Overmaas waren de heren van Valkenburg. Door hun landen liep een belangrijk deel van de al meermalen genoemde grote verkeersweg naar Keulen. De Valkenburgse heren legden de doortrekkende kooplieden extra lasten op en schudden ze soms uit als echte roofridders. De handel tussen Maastricht en Keulen en het gehele gebied van de Nederrijn leed daardoor ernstige schade. Brabant was dit vanzelfsprekend een doorn in het oog. De Val-

60 Kaart in: Kleine Atlas, 23.
61 Marchandisse, La fonction épiscopale, 239.
62 Baerten, Loon, 141-150. Maaseik, Ontstaan, 94-95 (Mersch).
63 Marchandisse, La fonction épiscopale, 358 noot 294.
64 WPG, I, 152 (Jansen/Milis). Grondplan van kerk en kasteel te Borgloon: Hartog, Romanesque architecture, 183.

kenburgers vonden steun bij Gulik, Luik, Gelre en Loon. Maar bij Gulpen leden zij de nederlaag (1327). Desondanks wist het geslacht Van Valkenburg zijn zelfstandigheid te bewaren; het verwierf zelfs nog de heerlijkheid Eijsden (1334). Die gunstige situatie veranderde in de tweede helft van de veertiende eeuw door het uitsterven van het geslacht in de mannelijke lijn (1352). De erfgenamen verkochten het Land van Valkenburg enkele malen. De erfrechten kwamen eerst in handen van Gulik (1356) en daarna van Brabant, dat in 1364 Valkenburg en Eijsden van Gulik in pand kreeg. De Brabantse hertog breidde het Land van Valkenburg nog uit door de aankoop van de meeste heerlijke rechten in Heerlen (1378).[65] Ook het Valkenburgse land was nu vast in Brabantse hand.

De grote rivaal van Brabant, Gelre, had na de nederlaag te Worringen (1288) in het begin van de veertiende eeuw zijn kracht herwonnen. Onder Reinoud II de Zwarte (1318-1343) beleefde het graafschap – sinds 1339 hertogdom – een tijd van bloei, dankzij ook de samenwerking met steden als Venlo en Roermond. Na de dood van Reinoud ontstond er twist over de opvolging, die verhevigde door de grote schuldenlast, ontstaan in de voorgaande jaren. Financieel geïnteresseerden als de heren van Valkenburg en van Born mengden zich in de strijd, waarin de graaf van Holland bemiddelde. Eduard van Gelre (1361-1371) zette zijn broer Reinoud III (1343-1361) gevangen en nam het bewind over. Eduard vocht tegen Brabant.

Na de beëindiging van het conflict leidde het ontslag van de huursoldaten tot het ontstaan van roversbenden in het Limburgse land. De rovers genoten bescherming van de hertog van Gulik. Hij kreeg het daarover aan de stok met de hertog van Brabant. De Brabantse hertog was hoofd van de in 1369 tot stand gekomen landvredebond. De hertog had zich verbonden tot bewaring van de 'lantvrede op die strate tusschen der Mase enten Rine'.[66] Het was een van de vele en telkens weer slecht gelukte pogingen de streken tussen Maas en Rijn vrede op te leggen.[67] Gelre maakte gemene zaak met Gulik. Samen versloegen zij op 22 augustus 1371 Brabant in de slag bij Baesweiler, ten noordoosten van Aken. Hertog Eduard van Gelre sneuvelde bij dit treffen. Voor Gelre braken moeilijke jaren aan, doordat er opnieuw strijd ontstond over de erfopvolging. De zoon van de Gulikse hertog werd in 1371 als Willem I (1371-1402) hertog van Gelre en wist zich in de erfstrijd te handhaven. Toen hij zijn vader in 1393 tevens opvolgde als hertog van Gulik verenigde Willem beide hertogdommen in een personele unie.

De Brabantse expansie rechts van de Maas werd door de verbinding van Gelre en Gulik voorlopig gestopt, al wist Brabant in de jaren 1370-1380 nog een aantal heerlijkheden, waaronder Millen, Gangelt en Waldfeucht, te verwerven in Overmaas. De zwakte van Brabant bleek mede uit het feit, dat het in deze jaren rechts van de Maas verschillende bezittingen moest verpanden. De oude rivaliteit met Gelre was echter niet gedoofd. Zij laaide na 1380 des te heviger op, toen beide hertogdommen partij kozen in de Honderdjarige Oorlog (1339-1453) tussen Frankrijk en Engeland. Brabant schaarde zich aan de zijde van Frankrijk en Bourgondië, Gelre koos voor de tegenpartij, Engeland. In de jaren 1386-1388 woedde opnieuw oorlog in Limburg. Brabant belegerde vergeefs Grave; nam Straelen in (1387) en verwoestte het. De komst van een Frans hulpleger in de herfst van 1388 deed de vechtende partijen snel vrede sluiten, waarbij in feite de si-

65 Ramakers, E., Heerlen in de late Middeleeuwen, in: PSHAL 122 (1986) 7-29.

66 Citaat: Van der Ree-Scholtens, De grensgebieden, 20. Zie ook "Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen", rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof.Mr. A.Fl. Gehlen, (Werken LGOG, 16), Maastricht 1998, 146 (Coopmans).

67 *Landvrede*: SdM, 465 (Schuler). Stercken, Königtum. Rotthoff-Kraus, Cl., Die politische Rolle der Landfriedenseinungen zwischen Maas und Rhein in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, (Beihefte ZAGV, 3), Aachen 1990. Alberts, Overzicht, II, 34-35. De vroegst bekende poging om tot een landvrede te komen is die van de Luikse bisschop Hendrik van Verdun in 1081; zie: Revue du Nord 78 (1996) 133 (Funck).

tuatie van vóór het jaar 1385 werd hersteld. De grote verliezers waren de bewoners van het strijdgebied, meer in het bijzonder de bewoners van het platteland, die gebrandschat en uitgeplunderd werden door de rondtrekkende krijgsbenden. Ook de elkaar bestrijdende hertogin Johanna van Brabant en hertog Willem van Gulik leden grote financiële verliezen. De lachende derde schijnt de lagere adel geweest te zijn, die zich door plunderingen verrijkte.[68]

TABEL 2.1 VERLENING VAN BIJZONDERE RECHTEN IN LIMBURG

Bron: Limburg in kaart en prent, 15, 108, met aanvullingen en verbeteringen.

Twaalfde eeuw	*Dertiende eeuw*	*Veertiende eeuw en later*
Bilzen	Beringen (1211)	Echt
Blitterswijk	Bree (vóór 1297)	Erkelenz (1326)
Borgloon	Dalhem	Gennep
Brustem (1175)	Echt (1277; 1343)	Geysteren (1317)
Hasselt	Eijsden	Hamont
Heerlen (vóór 1200)	Geldern (1247)	Krickenbeck (1312)
Kolmont (1170)	Goch (zeker vóór 1300)	Montfort (1312)
Montenaken	Henri-Chapelle (1263)	Peer (1369)
Wessem	's-Hertogenrade	Straelen (1395; 1428)
	Herve	Wachtendonk (1343)
	Kuringen (1240)	Wanssum (1314)
	Limbourg	Venlo (1343)
	Maaseik (kort vóór 1244)	Weert (1414)
	Nieuwstadt (vóór 1242?)	
	Roermond (1232?)	
	Sittard (hernieuwing 1243)	
	Stokkem (1244)	
	Susteren	
	Thorn	
	Valkenburg	
	Wuustherk (Herk-de-Stad)	

Veertiende eeuw overgangseeuw

De veertiende eeuw is een overgangseeuw geweest voor Limburg en wel in twee opzichten. Zij stoelden alle twee op algemene ontwikkelingen in de geschiedenis van West-Europa: het ontstaan van grotere staatkundige eenheden en de toenemende invloed van de steden. De grootste betekenis van deze twee ontwikkelingen lag wel in het opleggen van vrede in een van oudsher oorlogszuchtige maatschappij. De algemene rust handhaven kreeg nu onder invloed van de opkomende steden en van de godsdienst de hoogste prioriteit.[69] Een landsheer kon binnen

68 Alberts, I, 93.
69 Angenendt, Religiosität, 609. Hij neemt t.a.p. met zijn naar voren schuiven van de invloed van de godsdienst uitdrukkelijk stel-

zijn gebied geen voortdurende strijd gedogen en een stedelijk bestuur evenmin in zijn stad. Steden ontnamen hun inwoners het persoonlijke veterecht, dat de vrije man altijd had bezeten. De stad kon wel als *corpus*, als gemeenschap, een vete aangaan met andere steden of machthebbers buiten het stadsgebied.[70] Maar dat bleef een uitzondering. Het handhaven van de algemene landvrede in landelijk verband was de eerste zorg voor de steden als conditio sine qua non voor de bloei van hun handel en verkeer.

De omvangrijkere politieke gehelen in Limburg waren het prinsdom Luik met het graafschap Loon, de met Brabant in personele unie verbonden Landen van Overmaas en het Overkwartier van Gelre. Limburg raakte nu meer dan voorheen in de maalstroom van de Europese politiek door het partijkiezen van Gelre voor Engeland en van Brabant voor Frankrijk, gevolgd door het zojuist aangestipte militaire ingrijpen van Frankrijk en Bourgondië. Het jaar 1400 kreeg hierdoor voor Limburg de betekenis van een politiek keerpunt. De invloed van het Duitse Rijk schoof steeds meer naar de achtergrond en Frankrijk kwam naar voren.

Het gewicht van Bourgondië zou daarna steeds groter worden. Maar lang vóór 1400 had al een tweede, misschien nog voornamer ontwikkeling ingezet: het ontstaan en de toenemende betekenis van de Limburgse steden. De stad was een geheel nieuw politiek en bestuurlijk verschijnsel, naast de ontwikkeling van de staat, die andere grote poging van de Middeleeuwen om ordening aan te brengen in een wereld, die de middeleeuwer als een chaos ervoer.

De steden

Het ontstaan van middeleeuwse steden kan verklaard worden uit een toenemende bevolkingsgroei, gepaard aan een verbetering en vergroting van de opbrengsten van landbouw en veeteelt. Niet elk individu hoefde zich toen nog bezig te houden met de voedselproductie.[71] Bevolkt werden de steden door geestelijken, die de parochiekerken bedienden, door kloosterlingen in hun kloosters en door leken, edelen en onedelen. Vooral de groep der onedelen werd voortdurend aangevuld door bewoners van het platteland, die in de stad meer veiligheid en een beter bestaan zochten. Deze landvlucht, de trek van het platteland naar de stad, was het fundament voor het ontstaan van tal van steden. De middeleeuwse samenleving zou er wezenlijk door van aanzien veranderen.[72]

Een stad in de Middeleeuwen was een nederzetting met centrale functies (markt, rechtplaats, concentraties van ambachtslieden, inrichtingen voor onderwijs, toevlucht voor het platteland in tijden van gevaar). Daaraan dankte zij haar rijk geschakeerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking, geconcentreerde bebouwing, een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk (omwalling) en een eigen mentaliteit. Hoe talrijker en weidser haar centrale functies waren, hoe belangrijker de stad werd. De samenstelling van die bundel functies bepaalde mede het karakter van de agglomeratie.[73] De bevolkingsomvang van de middeleeuwse Limburgse steden was over het algemeen klein tot zeer klein. Maastricht, ver-

ling tegen het 'developmentisme' van Norbert Elias, die in zijn: Über den Prozess der Zivilisation, soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Frankfurt/Main 1969 (oorspr. Basel 1939) het vorstelijk hof als de grote gangmaker van de verandering zag.

70 Angenendt, Religiosität, 608.

71 Blom/Lamberts, 29.

72 AHVN 196 (1994) 30 (Becker). Het is een open vraag , of ook in Limburgse steden iets te vinden zou zijn van wat Max Weber zag als het wezenlijke kenmerk van een middeleeuwse stad, de eedgemeenschap, de *coniuratio*. Zie: Dilcher, G., Max Webers Stadt und die historische Stadtforschung der Mediävistik, in: HZ 267 (1998) 91-125.

73 NAGN, II, 188 (Van Uytven).

reweg de grootste stad, telde in 1448 op basis van het aantal huizen vermenigvuldigd met een factor 4,5 ongeveer twaalfduizend inwoners.[74] De andere plaatsen haalden nog niet eens de helft van dat aantal.

Steden ontwikkelden zich langs de Maas en het aangrenzende platteland tussen Luik en Nijmegen vooral in de latere Middeleeuwen.[75] Zij ontstonden op plaatsen, waar de handel zich concentreerde (Maastricht, Roermond, Venlo), rond een kasteel (Kolmont) of abdij (Sint-Truiden). Dit soort nederzettingen verkreeg dan achteraf bijzondere rechten,[76] al gebeurde dat niet altijd met even zoveel woorden. Maastricht bijvoorbeeld heeft nooit een stadsbrief bezeten.

Naast grotere agglomeraties met stedelijke allures, die later bijzondere rechten verwierven, bestonden er ook steden 'uit het niets' gesticht door de landsheer (zie ook tabel 2.1). Hij verleende dan een onbetekenende nederzetting bijzondere rechten om volk naar zijn gebied te lokken. Dat leverde meer belastinggeld op, waardoor zijn financiële positie verbeterde, of schiep de mogelijkheid door de bouw van een omwalling zijn territorium beter te beschermen. Het Loonse Maaseik is een goed voorbeeld van dit tweeledig doel van de landsheer. Als *Nova Eycke* (Nieuw Eik) gesticht, een nederzetting van kolonisten in het Ledebos op de linker Maasoever, beschermde het de oostelijke grens van het graafschap Loon.

TABEL 2.2 DE 'GOEDE STEDEN' VAN HET PRINSDOM LUIK

Bron: Mertens, Loons, 15-16.

Dietse steden	*Waalse steden*
Beringen	Châtelet
Bilzen	Ciney
Bree	Couvin
Hamont	Dinant
Hasselt	Fosse-la-Ville
Herk-de-Stad	Huy
Loon (=Borgloon)	Luik
Maaseik	Thuin
Peer	Visé
Sint-Truiden [Diets, maar niet Loons]	Waremme [erkend tussen 1537 en 1543]
Stokkem	Verviers [erkend 1651]
Tongeren [Diets, maar niet Loons]	

Maastricht viel erbuiten wegens zijn – gedeeltelijke – tweeherigheid en Bouillon wegens de zelfstandigheid van het hertogdom Bouillon, dat in personele unie met het prinsdom verbonden was.

74 NAGN IV, 45 (tabel).

75 In het algemeen: NAGN, II, 188-253 (Van Uytven). Kaarten in: Kleine Atlas, 67, 68, 69, 70, 71, 72. Plattegronden van afzonderlijke steden in: Kleine Atlas 74, 75 (Hasselt), 82, 83, 84 (Maastricht). 86 (Roermond), 88 (Sittard), 87 (Sint-Truiden), 92 (Venlo), 93 (Weert).

76 Zie Van Luyn, Stadt Sittardt, 55-57, voor de essentie van dergelijke bijzondere rechten in een Limburgse stad.

Het ontstaan van een stad op de plaats van een handelscentrum, zoals de Maassteden Maastricht, Roermond en Venlo, was de meest gezonde ontwikkeling, want duurzamer. Het ontstaan alleen door een rechtshandeling van de landsheer was dat in veel mindere mate. Tal van op een dergelijke manier gecreëerde steden bleken op den duur niet levensvatbaar; zij hebben het uiterlijk van een dorp nooit overstegen.[77] Als mogelijke voorbeelden van dit soort stadsdorpen – de verlening van bijzondere rechten is niet altijd even zeker – kunnen in Limburg genoemd worden Echt, Wessem, Nieuwstadt, Herk-de-Stad, Montfort, Kolmont, Thorn. Zij bezaten wel een bijzonder recht, maar misten de bundeling van centrale functies en het stedelijk aanzicht. Tussen stad en dorp bestond ook nog een mengvorm, het versterkte dorp met stedelijke allures (omwalling, sommige voorrechten), vaak 'vrijheid' genoemd. Voorbeelden hiervan zijn het tegen Maastricht aangelegen dorp Sint-Pieter, Eijsden en het oostelijker gelegen Valkenburg en Heerlen, mogelijk ook Urmond.[78]

Een typisch voorbeeld van een gestichte stad die geen hoge vlucht zou kennen, was het landstadje Sittard. De al oudere nederzetting breidde zich uit rond een burcht en een erbij horende kerk, beide daterend uit de elfde eeuw. In 1299 verrijkte Walram III van Valkenburg en Montjoie (Monschau) de plaats met een kapittel. Sittard had toen al sinds 1243 bijzondere rechten, verleend door Walram II, de Goede.[79] Tot in de Moderne Tijd heeft Sittard het niet tot enige betekenis weten te brengen. Het lag bezijden de grote handelsroutes en bleef daardoor slechts een verzorgingscentrum voor zijn naaste, agrarische omgeving.

Een uiterlijk kenmerk van een stad was haar omwalling, die meerdere functies had. De stad trok een ommuring niet alleen op ter bescherming van het stadsgebied en zijn bewoners en ter afpaling van het stedelijk jurisdictiegebied. De stadsmuren – het grootste stedelijke bouwwerk! – dienden eveneens ter economische afscherming tegenover het omringende platteland. De muren bleven ook na de verandering van de belegeringstechniek van betekenis. Wallen weerden tot in de negentiende eeuw ongewenst volk, regelden en controleerden de verkeersstroom en boden de gelegenheid om tol te heffen.[80]

Maastricht, de grootste stad in Limburg

De oudste, continu bewoonde stedelijke nederzetting in Limburg naast Tongeren was Maastricht. In haar allereerste oorsprong dateerde de plaats nog uit de Romeinse tijd; in de vroege Middeleeuwen huisvestte zij een bisschop. In die tijd was Maastricht al een bedevaartplaats, waar de eerste bisschop Servatius vereerders trok naar zijn grafkerk, de latere kapittelkerk. Een tweede kerk, die van het dichter bij de Maas gelegen kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe, was waarschijnlijk de plaats waar eens de bisschopszetel stond vóór hij naar Luik werd overgebracht. In de tijd van de Karolingen bezat Maastricht een munt en een tolhuis,[81] wat op handel wijst. Maastricht lag daarvoor zeer gunstig: aan de Maas, de waterweg van Noord-Frankrijk naar de Noordzeekust, en bij een brug, waar de landweg van Vlaanderen naar de Rijn de rivier kruiste.

77 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 132, wijst erop, dat men in deze gevallen niet van 'mislukte steden' kan spreken. De verlener van het bijzondere recht zou beoogd hebben de rechtseenheid in zijn territorium te bevorderen door dergelijke plaatsen alle een gelijk recht te geven.

78 Hartmann, De reconstructie, 276-277. Zie ook tabel 2.1: verlening van bijzondere rechten, en: Strijkers, J.H., Urmond in de Gulikse periode, stad of vrijheid?, in: HJLZ 8 (1987) 78-81.

79 Van Luyn, Stadt Sittardt, 50.

80 Deutsche Verwaltungsgeschichte, I: Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches, Stuttgart 1983, 676 (Herborn).

81 Munthuis, muntmeesters in Maastricht: NAGN, I, 196, 204, 258.

De twee kapittelkerken met hun vele relieken, het graf van een hoog vereerde heilige, de brug over de Maas en de handel maakten van Maastricht de voornaamste stad in het Maasdal ten noorden van Luik. Het was een Rijksstad, die in de elfde en twaalfde eeuw regelmatig bezoek kreeg van de Duitse koningen en keizers. Zij bevoordeelden de kapittelkerk van Sint Servaas ter onderstreping van hun in het westen van het Duitse Rijk zo zwakke macht. Kerk en stad voeren daar wel bij. Een kanunnik van Sint Servaas benadrukte de band met het Duitse Rijk in de elfde eeuw, toen hij dichtte:

Nos pars Teutonicae nutrit paenultima terrae;
Trajectum colimus, porro Mosam bibimus.
(Ons voedt het uiterste deel van het Duitse land;
wij wonen in Tricht en drinken het water van de Maas.)[82]

In de dertiende eeuw nam het hertogdom Brabant de koninklijk-keizerlijke macht in Maastricht over onder gelijktijdige handhaving van het in de stad bestaande medegezag van de bisschop van Luik. In de slechts voor een gedeelte van haar territorium tweeherige Maasstad ontstond op die wijze een ingewikkeld gezagspatroon. In grote lijnen geschetst was de stad territoriaal gezien uiteindelijk verdeeld in een gemengd Luiks-Brabants deel binnen de eerste omwalling – het eigenlijke tweeherige deel van de stad –, een klein zuiver Luiks deel, de Bisschopskommel, en nog een zuiver Brabants deel, het binnen de tweede omwalling geïncorporeerde deel van het Brabantse graafschap van de Vroenhof. Twee kapittelimmuniteiten – Sint Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe – veroorzaakten nog meer territoriale complicaties.[83] Daarnaast bestond er een verschil in nativiteit – vererven via de moeder –, een personele verdeling van de inwoners in Luikenaars en Brabanders. Maastricht was overigens geen staatkundig unicum. Meerherigheid kwam op vele plaatsen voor. Een stad als Sint-Truiden bijvoorbeeld kende met Maastricht vergelijkbare, maar nog ingewikkelder gezagsverhoudingen.[84] Een dorp als Neeroeteren was afhankelijk van zowel het vorstendom Thorn als het prinsdom Luik.

De twee andere grotere steden aan de Limburgse Maas, Roermond en Venlo, traden eerst na 1300 meer op de voorgrond. Hun betekenis stoelde op de Maashandel, waaruit zij veel profijt trokken. Dat maakte die twee steden economisch interessant voor de Gelderse hertog. In ruil voor hun financiële steun moest de hertog Roermond en Venlo medezeggenschap toekennen in landszaken. Dit soort medebestuur kende aan het einde van de Middeleeuwen een algemeen vruchtbare ontwikkeling. In Gelre was zij groter dan in de Brabantse delen van Limburg, het oude hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas.[85] Ook in het graafschap Loon was de medezeggenschap niet groot door de druk van de particularistisch ingestelde stad Luik.

82 Aangehaald bij: Boeren, Heiligdomsvaart Maastricht, 163.

83 Kaart in: Kleine Atlas, 83.

84 Marchandisse, La fonction épiscopale, 422 noot 38, maakt het onderscheid: Sint-Truiden een territoriale en Maastricht een politieke meerherigheid. Dit is onjuist.

85 Nikolay, W., Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts, ein Beitrag zur Entstehung und Konsolidierung mittelalterlichen Territorien im Nordwesten des Alten Deutschen Reiches, (Rheinisches Archiv, 48), Bonn 1985. Nikolay legt de nadruk op de gemeenschappelijke belangen van landsheer en standen. Dat gemeenschappelijk belang kwam ook tot uiting bij het geven van stadsprivileges, eerder een overeenkomst tussen twee gelijkwaardige partijen, landsheer en gemeente, dan het van bovenaf verlenen van een recht door de landsheer.

De drang van de steden naar politieke macht, naar het recht om mee te beslissen in landszaken, betekende een wijziging en vernieuwing van het landsbestuur, ofschoon de steden ook al eerder met de ridderschap hadden samengewerkt, maar dan ter behartiging van dynastieke belangen. De steden poneerden nu de stelling dat het landsbestuur, de landsheer, in de allereerste plaats de zorg had voor het algemeen belang. De heer mocht niet meer, zoals vroeger, hoofdzakelijk opkomen voor het belang van zijn familie en de eer van zijn dynastie. Met ideële motieven had deze houding van de steden niets te maken. De stadsbesturen, bezet met de leden van de leidende (koopmans)families, verdedigden puur uit eigenbelang de stelling van het primaat van het algemeen belang. Hun handel en bedrijf waren het meest gebaat met vrede en rust in het land en een goede verstandhouding met de omliggende gebieden. Handel en bedrijf waren onmisbaar voor het land. Zij leverden voedsel en grondstoffen. Van het ermee verdiende geld brachten de steden hun deel, en nog wel het grootste, in de landsbelastingen op. De steden spraken de landsheer aan op de besteding van het belastinggeld, dat toch ook hún geld was. De landsheer kon weinig anders doen dan buigen voor de wens van zijn steden. Van heerser over het land werd hij uitvoerder van de wensen van het land. De nieuwe verhoudingen vonden hun schriftelijke neerslag in een landbrief, een charter, waarvan de door Maastricht mede bezegelde Brabantse Blijde Inkomste van 1356 de bekendste is.[86]

Stadsbestuur

De inrichting van de stedelijke besturen in Limburg is voor elke stad afzonderlijk, noch voor de Limburgse steden in hun totaliteit, ooit voorwerp van gericht onderzoek geweest. Algemeen was de verdeling van de stadsbevolking in twee groepen, die van inwoners mét (burgers of poorters genaamd) en zónder burgerrecht (geestelijkheid, kloosterlingen, militairen, vreemdelingen, arbeiders). De stadsburgers vielen eveneens uiteen in twee groepen. De voornaamste groep vormde een kleine, gesloten kaste van regenten, die de stad bestuurde. De andere stadsburgers hadden geen of nauwelijks invloed op het bestuur van hun stad.

In de late Middeleeuwen deden de gilden overal pogingen hierin verandering te brengen. Zij wilden medezeggenschap krijgen in het stadsbestuur. Voor de Limburgse Maassteden is dat het beste bekend van Maastricht. Daar probeerden de ambachten (gilden) in de loop van de vijftiende eeuw hun vertegenwoordigers in het stadsbestuur te plaatsen. Dat lukte ook, maar het was een schijnoverwinning. De stedelijke regenten neutraliseerden handig de geslaagde actie van de ambachten. Zij manoeuvreerden familiegenoten in de ambachtsbesturen. De regenten lieten daarna die familieleden kiezen om als afgevaardigden van de ambachten te komen meespreken op het stadhuis. Het meeregeren werd dus niet meer dan een handjeklap tussen de leidende families en de nagestreefde, meer 'democratische' regering van de stad bleef wat zij voordien was, een familieregering. Van een recht voor het volk in de huidige betekenis van het woord om mee te beslissen was al helemaal geen sprake. De Maastrichtse ambachten waren gesloten groepen van geringe omvang,, waarin alleen de meesters zeggenschap hadden met uitsluiting van de overige leden, die toch ook stadsburger konden zijn. De

86 NAGN, II, 476-477 (Avonds). Alberts, De landbrief van 1375. Een vergelijkbare ontwikkeling zien wij in de zeventiende eeuw toen het platteland inspraak in het landsbestuur verlangde onder druk van de oorlogsellenden: Gabel, Widerstand, 409.

grote massa van de inwoners zonder burgerrecht, zoals de gezellen en leerjongens van de ambachten, maar ook de geestelijkheid, bleven allen uitgesloten van elke wettelijk erkende invloed op het bestuur van hun woonstad.[87] De schaarse gegevens uit andere Limburgse steden wijzen op een zelfde ontwikkeling.

Kerkelijke geschiedenis

De kerkgeschiedenis van Limburg tussen het jaar 1000 en 1400 levert geen bijzondere gebeurtenissen op.[88] De Kerk was langs de Maas naar alle waarschijnlijkheid een doorsnee middeleeuwse geloofsgemeenschap met alle goede en minder goede kanten van dien. Misschien was het niveau van het geestelijk leven, de graad van gekerstend zijn, nog zeer laag.[89] Het dun bevolkte gebied was geen haard van vernieuwingsdrang binnen de Kerk, of van ketterijen buiten de kerkgemeenschap. Er waren geen grote bisschoppen, theologen of andere kerkelijke geleerden. Slechts heel enkele Limburgse gelovigen werden tot de eer der altaren verheven: de kluizenaar Gerlach van Houthem († 5 januari 1170/71)[90] en de stichter van de premonstratenzers (norbertijnen, witheren) Norbert van Xanten († 1134), uit het geslacht van de heren van Gennep, die buiten Limburg faam verwierf als bisschop van Maagdenburg.

De deelname aan een grote, door de Kerk aanbevolen beweging als de kruistochten, was in Limburg gering.[91] De hoge kosten die daarvoor gemaakt moesten worden waren de adel over het algemeen te machtig. Het is niet bekend of er ooit een kruistocht in Limburg is gepreekt. Geen enkele bron bevestigt de bewering, dat Bernardus van Clairvaux dit in 1147 bij een verblijf te Maastricht gedaan zou hebben. Een gevolg van de kruistochten was de vestiging in Limburg van de tijdens die tochten ontstane geestelijke ridderorden. De Duitse Orde had haar hoofdvestigingen (balijen) ten westen van Maastricht te Alden Biesen (1220) en in de Nieuwe Biesen te Maastricht (1362) met nevenvestigingen (commanderijen) te Gruitrode, Ordingen, Diepenbeek, Beek (Nederlands-Limburg), Holt onder Kortessem, Gemert, Bernissem onder Sint-Truiden en Sint-Pietersvoeren.[92] Te Mechelen-Wittem vestigden zich johannieters in een filiaal van hun klooster te Aken.[93] Kerken werden verrijkt met de door kruisvaarders uit de heiligdommen in het Oosten gestolen relieken, zoals de grote reliek van het Heilig Kruis in de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekerk, die na omzwervingen in de Franse Tijd in de jaren 1830 in de schatkamer van de Sint-Pieter te Rome belandde.

87 Ubachs, P.J.H., De Maastrichtse ambachten in de late Middeleeuwen, in: PSHAL 128 (1992) 232-245, 243-244. Voor een gelijke ontwikkeling in Keulen: Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 135-136. Aangetekend dient hierbij te worden, dat het stadsbestuur van Maastricht niet het volk van Maastricht vertegenwoordigde, maar in de stad het gezag van beide heren representeerde.

88 Uitgangspunt en fundament ven deze paragraaf is: Munsters, Verkenning, en daarnaast: Post, Kerkgeschiedenis van Nederland, en: De Moreau, Histoire.

89 Munsters, Verkenning, 475-477.

90 Mulder-Bakker, A.B., De kluizenaar in de eik, Gerlach van Houthem en zijn verering, (Middeleeuwse studies en bronnen, 45), Hilversum 1995. Zijn verering: BIN, Limburg, 324-350 (Van Berkum o.s.b.).

91 Munsters, Verkenning, 493-494. Alberts, Overzicht, I, 58-59. De Moreau, Histoire, spreekt verschillende malen over deelname van Luikse bisschoppen aan kruistochten (bijvoorbeeld III, 69-70), waarbij deelname vanuit Limburg natuurlijk niet uit te sluiten valt.

92 Limburg in kaart, 156.

93 De Moreau, Histoire, III, 477. De vestiging van de ridderorde van de tempeliers te Maastricht is een loze bewering: Ramakers, E., Tempeliers in Maastricht?, in: De Maasgouw 109 (1990) 75-83.

Uitbouw van de kerkelijke organisatie

Binnen elk bisdom had in een geleidelijk proces een verdere onderverdeling plaats van de kerkelijke gezagsuitoefening naar het voorbeeld van de kerkelijke organisatie in Frankrijk.[94] De bisschop, die vaak teveel in beslag genomen werd door de wereldlijke aangelegenheden van zijn bisdom, kreeg hulp van een of meer hulpbisschoppen, koorbisschoppen (*chorepiscopi*) en later wijbisschoppen genoemd. Zij namen vooral de kerkelijke taken van de bisschop over: het toedienen van het vormsel, het wijden van kerken, enzovoort. De bisschoppelijke rechtspraak namen de vicaris-generaal[95] en de uit Frankrijk geïmporteerde functie – speciaal voor de rechtspraak over leken – van de officiaal[96] van het bisdom over.

Direct onder de bisschop vielen de aartsdiakenaten,[97] bestuurd door een aartspriester, die tijdens synodale vergaderingen in zijn district, *seend*[98] genaamd, de lagere bisschoppelijke rechtsmacht uitoefende. Na het jaar 1100 ontstonden in Limburg de aartsdiakenaten van Haspengouw (361 parochies) en Kempenland (315 parochies), beide voor het Luikse, en van Xanten voor het Keulse deel, een indeling die eerst in 1559 gewijzigd zou worden De aartsdiakenaten waren onderverdeeld in landdekenaten vernoemd naar de hoofdplaats ervan, zoals Maastricht, Hasselt, Maaseik, Tongeren, Susteren.[99] Zij stonden onder een landdeken. Een landdekenaat was weer onderverdeeld in parochies onder een pastoor. De landdeken had tot taak maandelijkse vergaderingen voor te zitten van de geestelijken in zijn district en de parochies regelmatig te visiteren. In de praktijk kwam daar vaak niet veel van terecht.

De verdeling in parochies[100] begon in de stedelijke nederzettingen, ofschoon stadsparochies dikwijls in oorsprong een plattelandsparochie waren.[101] De parochies op het platteland ontstonden in de tijd tussen Karel de Grote en het concordaat van Worms (1122). Zij waren oorspronkelijk zeer uitgestrekt; in de Kempen – een dun bevolkt gebied – bleef dat nog lang zo. Al naargelang de behoefte werden nieuwe parochies afgesplitst, totdat tegen het einde van de twaalfde eeuw het proces grotendeels afgesloten was. De parochiale indeling op het platteland bleef daarna tot ver in de negentiende eeuw stabiel.[102] Stichters van een parochie waren de landsheer, een abdij (kerkpatroon is dan de heilige stichter van de abdij)[103] of de bisschop; maar op dit punt is de onduidelijkheid vóór de elfde, twaalfde eeuw groot. Grootgrondbezitters zetten uit verschillende motieven kerkgebouwen neer en zorgden voor hun inrichting. Als stichter meenden zij in een dergelijke *eigenkerk*[104] dan ook bepaalde rechten te

94 Nolet/Boeren, hoofdstukken IX en X. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, hoofdstuk III. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 88.

95 De Moreau, Histoire, III, 329-330.

96 De Moreau, Histoire, III, 330-337. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 151.

97 Een algemene uiteenzetting – in hoofdzaak beperkt tot het Sticht Utrecht – bij Nolet/Boeren, 208-225. Specifieker voor *Limburg*: De Moreau, Histoire, II, 23-25, en III, 324-328, en voor *Maastricht*: Rensch, J.Th. van, De aartsdiaken van Haspengouw en Maastricht, in: Campus liber, 176-199. Zie ook: Justice, grâce, 20.

98 Nolet/Boeren, 209, 306-308, 335. De Moreau, Histoire, III, 336.

99 Zie: De Moreau, Histoire, tome complémentaire I: 91-102: Tableau des circonscriptions ecclésiastiques avec l'indication des principales sources utilisées, Bruxelles 1948 (met kaarten door J. Deharveng en A. de Ghellinck s.j. in het tweede aanvullende deel).

100 Nolet/Boeren, 311-323. De Moreau, Histoire, III, 361-373.

101 De Moreau, Histoire, III, 362 noot 2.

102 De Moreau, Histoire, II, 132. Venner, Meinweg, 82-83.

103 De Moreau, I, 296. De studie van de patrocinia, de kerkpatronen, zegt ook iets over de stichting van de parochies. Zo wijdde de abt van de Sint-Remigiusabdij in Reims verschillende kerken op zijn bezittingen rond Meerssen, onder andere te Klimmen, aan de H. Remigius toe.

104 Nolet/Boeren, 262, 323-325. Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte, passim. De Moreau, Histoire, III, 379-380. Dezelfde (I, 292), veronderstelt dat vrijwel alle plattelandsparochies in oorsprong eigenkerken zijn geweest.

kunnen laten gelden, zoals het aanstellen van de pastoor. Het verbieden van de eigenkerken door het Tweede Concilie van Lateranen (1139) bracht geen verbetering, doordat de kerkenstichters zich het patronaatsrecht bleven toeëigenen. Dat deze invloed van leken niet altijd het belang van de Kerk diende, behoeft geen betoog.[105] Voor het overige kwam de leek in de kerk nauwelijks aan bod. Alleen bij het (mede)beheer van de kerkelijke goederen speelde hij nog een rol.

De interne organisatie van een parochie was vaak een complex geheel, waarin zowel geestelijken als leken een rol speelden. In het bijzonder gold dit bij de behartiging van de stoffelijke belangen. Een parochie bezat voor het financieren van haar taken kerkelijke goederen, opgesplitst in afzonderlijke stichtingen of vermogenscomplexen. De kerkfabriek zorgde voor het onderhoud van het kerkgebouw met steun van de gemeente voor de toren en van de kerkstichter voor het schip van de kerk en de verdere uitrusting, zoals de klok(ken). De pastoriegoederen dienden tot onderhoud van de pastoor, de kosteriegoederen voor dat van de koster. Daarnaast bestonden er een armenfonds (Heilige Geestgoederen of armentafel) en stichtingen, waaruit priesters werden betaald voor het lezen van missen. Het beheer van al deze goederen gebeurde door geestelijken in samenwerking met plaatselijke notabelen: kerkmeesters, armmeesters, broederschapsmeesters, gildenmeesters, terwijl schepenen toezicht hielden of rechtstreeks ingrepen in het beheer. In tal van parochies liepen de verschillende functies zo door elkaar heen, dat er een onontwarbare belangenverstrengeling ontstond tussen kerkelijk en wereldlijk bestuur. De inzichtelijkheid in het goederenbeheer werd nog minder, als de parochie niet samenviel met gemeente of kerspel, maar zich over verschillende gemeenten of kerspelen uitstrekte.[106]

De *patrocinia*, de namen van voor parochiekerken gekozen patroonheiligen[107] (Petrus, Remigius, Martinus, Willibrord), wijzen op een ontstaan tussen het jaar 800 en 1000. Latere kerkstichtingen stonden onder het patronaat van heiligen als Nicolaas, Mauritius en Pancratius. Toen in de elfde en twaalfde eeuw de bevolking begon toe te nemen, groeide ook de behoefte aan kleinere parochies, waar de pastoor dichter bij de mensen stond. Naast de offergaven van de gelovigen werden de kosten voor deze uitbreiding bestreden uit het kerkelijk vermogen, bestaande uit landerijen en huizen en de jaarlijks door de parochianen op te brengen tienden.

Het aantal parochies in de steden hing onder meer af van de grootte van de agglomeratie. De stad Luik telde in de Middeleeuwen 26 parochies.[108] Kleinere steden als Hasselt, Roermond en Venlo kenden slechts één parochie. Tongeren kreeg in de twaalfde eeuw twee bijkerken naast zijn Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. In Maastricht waren er in de Middeleeuwen aanvankelijk twee parochies, wat mogelijk samenhing met de verdeling van de inwoners in Luikenaars en Brabanders. Zeker sinds de veertiende eeuw waren er in de stad zelf drie parochies, met rechts van de Maas een aparte parochie in de voorstad Wyck-Maastricht.[109]

In de veertiende eeuw kreeg de stedelijke parochiekerk te maken met toenemende concurrentie van de buurtkapellen. De gestegen achting voor het heilig misoffer deed de gelovigen

105 Een typerend voorbeeld: de twisten rond de eigenkerk Sint Johannes de Doper te Oud-Valkenburg, waarop liefst drie heren rechten deden gelden. In 1543 verordonneerde de bisschop van Luik, dat elk van hen gedurende vier maanden per jaar het benoemingsrecht van de pastoor bezat: Parochiekerk H. Joannes de Doper Oud-Valkenburg, z.pl. en j.

106 Munsters, Verkenning, 467-471. Na de Middeleeuwen: Dumont, Communautés, 193-206, 527-537. Zie ook p. 31.

107 Nolet/Boeren, 262-263.

108 Lauwers, La mémoire, 468.

109 Rensch, Th.J. van, Parochies in middeleeuws Maastricht, in: Munsters in de Maasgouw, 139-157.

verlangen naar een nabije gelegenheid om vaker de mis bij te kunnen wonen. Vrome stichtingen maakten bouw en onderhoud van de buurtkapel mogelijk, maar er ontstond wel een verwarde kerkrechtelijke toestand. Er waren nu in de stad kerken met volledige parochiale rechten voor de toediening van de sacramenten (in het bijzonder dopen, trouwen en begraven) en andere voor de zielzorg gestichte kerkjes, die slechts gedeeltelijke of helemaal geen parochiale rechten bezaten. Tot overmaat van ramp waren zij vaak zelfs niet onderworpen aan het bisschoppelijk gezag, maar aan dat van hun stichters, rijke burgers, edelen, kapittels of kloosters. Hetzelfde gold voor de mispriesters in geestelijke stichtingen als hospitalen, die de pastoor in zijn pastorale rechten benadeelden.[110] Al die naast de pastoor dienst doende geestelijken benadeelden ook de bisschop, de aartsdiaken en de landdeken, want zij waren niet gelijk een pastoor verplicht bij te dragen in het onderhoud van de leidende geestelijken in het bisdom. Kerkelijke rechtbanken kregen er zodoende weer een taak bij door de vele competentiegeschillen tussen pastoors, hogere geestelijkheid en buurtpriesters!

Investituurstrijd

In de Middeleeuwen waren Kerk en Staat zeer nauw met elkaar verweven, wat leidde tot een politisering van het episcopaat. Bisschoppen werden geestelijke rijksvorsten met een tweeledige functie: een geestelijke als bisschop, een wereldlijke als landsheer over hun diocees.[111] Het sticht Luik is er een voorbeeld van, al dient hier een scherp onderscheid gemaakt te worden tussen de macht van de bisschop als geestelijk herder en zijn macht als rijksvorst. De geestelijke macht van de Luikse bisschop bestreek een veel groter gebied dan zijn wereldlijke. Het bisdom – het Land van Sint Lambertus – strekte zich vóór 1559 globaal uit van de Semois in het zuiden tot het Land van Maas en Waal in het noorden, van het Rijnland in het oosten tot (van zuid naar noord) Chimay, Nivelles, Leuven en Breda in het westen. Het prinsdom, het veel kleinere wereldlijke gebied van de bisschop, lag grotendeels in de Ardennen met een uitloper ten westen en noordwesten van Maastricht, het graafschap Loon.[112]

Er was ook een verwevenheid van Kerk en politiek op een lager niveau dan dat van de bisschop, want een deel van de Luikse geestelijkheid was ingeschakeld in de Duitse Rijkspolitiek. De personele samenstelling van de kerkelijke hiërarchie was een afstraling van de wereldlijke hiërarchie. De kerkelijke hiërarchie kende eenzelfde tweedeling: de leidende geestelijken waren edellieden, de lagere geestelijkheid was van eenvoudiger komaf. De adellijke geestelijken waren dikwijls helpers van koning of keizer in het landsbestuur, verbleven aan zijn hof en waren voor hun kerkelijke (bestuurs)bediening niet beschikbaar. Zij lieten hun geestelijke taak waarnemen door vervangers.

Materiële steun van de Staat was onontbeerlijk voor het instandhouden van het kerkelijk dienstwerk. Van zijn kant kon de Staat de hulp van de geletterde geestelijkheid niet missen voor een goed functioneren. Bovendien hadden leken door de eigenkerken grote invloed in de Kerk. Van klerikale zijde ontstond langzamerhand steeds meer verzet tegen deze te groot ge-

110 Lauwers, La mémoire, 487-488: de hospitaalkapelaan in Hasselt werd dwingend voorgeschreven de rechten voor huwelijk, begrafenis, laatste oliesel en anderszins aan de pastoor te laten. In het Luikse bisdom schijnt het aantal geschillen overigens klein te zijn geweest.

111 Alberts, Overzicht, I, 10.

112 In de tekst wordt dit onderscheid telkens tot uitdrukking gebracht door steeds te spreken van prinsdom Luik als alleen de wereldlijke en van bisdom Luik als alleen de geestelijke macht van de bisschop in het geding is. De veel gebruikte term 'prinsbisdom' kan vóór de nieuwe indeling van de bisdommen in de Nederlanden (1559) beter vermeden worden. Zie ook noot 53 bij dit hoofdstuk.

achte lekeninvloed in geestelijke zaken. De strijd spitste zich toe op de bisschopsbenoemingen. De koning of keizer benoemde in het Duitse Rijk zonder pauselijke tussenkomst de bisschoppen en stelde ze aan door hun ring en staf over te reiken, een handeling, investituur genaamd, die de bekleding met het ambt symboliseerde. De hervormingsgezinde paus Gregorius VII (1073-1085) verzette zich hiertegen, het begin van de tot het concordaat van Worms (1122) durende Investituurstrijd.[113] Dat concordaat verdeelde het benoemingsrecht. Voortaan verleende de paus de geestelijke en de koning of keizer de wereldlijke macht aan een nieuwe bisschop.

De investituurstrijd (1073-1122) greep diep in, al was het ook hier weer zoals met zoveel andere kerkelijke twisten in vroeger en later tijd: het gewone kerkvolk werd er nauwelijks door beroerd. Felle partijschappen verdeelden de hogere kerkelijke functionarissen in voor- en tegenstanders van paus of koning/keizer, ook in de Nederlanden. In het bisdom Luik kwamen hier nog bij: het voortleven van Karolingische tradities met zijn Akense kapittelregel uit 816, die kanunniken groter vrijheid bood, de Karolingische vrijheidstraditie en het Lotharingse particularisme. De nabijheid van Aken, waar de Rijksgedachte juist in deze tijd triomfen vierde (heiligverklaring van Karel de Grote, 29 december 1165), bleef niet zonder invloed. Belangrijker misschien nog waren de personen van keizer en bisschop, die elkaar telkens weer ontmoetten en telkens weer nodig hadden. Als keizer en bisschop elkaar lagen, het als mens met elkaar konden vinden, dan leefde de Rijksgedachte in het Luikse en was de invloed van de paus gering. Maar als keizer en bisschop tegengestelde karakters hadden, dan laaide de Investituurstrijd weer op ten voordele van de pauselijke macht.[114]

De Luikse bisschop Hendrik I van Verdun trachtte mogelijke kemphanen in bedwang te houden door in 1082 naar eerdere Franse voorbeelden een Godsvrede af te kondigen, een jaar later hierin nagevolgd door aartsbisschop Sigewin van Keulen.[115] Tijdens de kerst- en paastijd, op bepaalde feestdagen en sommige weekdagen was het verboden van de wapens gebruik te maken in het Luikse bisdom. Kerkelijke straffen en fikse geldboetes troffen overtreders. In Limburg bleef het betrekkelijk rustig, mede doordat de bisschoppen tot vrijwel aan het einde van de investituurstrijd steeds de kant van de keizer kozen. Alleen weigerde de opvolger van de stichter van Kloosterrade in 1112 zijn abtswijding te ontvangen uit handen van de anti-pauselijk gezinde Luikse bisschop. Maar dat was een incident. Het zuiden van Limburg bleef in deze tijd onwrikbaar verbonden met het Rijk als historische idee en politieke realiteit. De Duitse koning/keizer kon er onder meer steunen op het Akense Mariastift en het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel met hun rijke goederen.

Een andere grote middeleeuwse kerkstrijd, het Westerse Schisma (1379-1415), dat na een dubbele pauskeuze de Kerk in tweeën verdeelde in de strijd om de ware paus, vond in Limburg vrijwel geen weerklank. Het bisdom Luik erkende, net als de andere Duitse landen,[116] de paus van Rome, Frankrijk de tegenpaus, residerend in Avignon. Pogingen van de paus van Avignon om in het Luikse bisdom voet aan de grond te krijgen mislukten.[117] Onder Franse invloed be-

113 Alberts, Overzicht, I, 51, 55-57, 59, 61-62.

114 Kupper, Église impériale, 496.

115 Alberts, Overzicht, I, 58. De Moreau, Histoire, II, 86. Linssen, Historische opstellen, 56. Kupper, Église impériale, 458-459 en 458 noot 68, meent de afkondiging van de Godsvrede op 27 maart 1081 te kunnen stellen. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 75. Het laatstgenoemde jaar ook bij: Marchandisse, La fonction épiscopale, 424, waar tevens de opmerking dat het bisschoppelijke vredegerecht, ook Ring van het Paleis genaamd, een relict was van de Godsvrede.

116 De Moreau, Histoire, IV, 36.

117 De Moreau, Histoire, IV, 23.

sloot de bisschop in 1399 tot volstrekte neutraliteit ten opzichte van de twee obediënties Rome en Avignon. Uiteindelijk schikte de bisschop van Luik zich door bemiddeling van keizer Sigismund bij de jaarwisseling van 1416/1417 naar de in 1415 op het concilie van Konstanz gesloten overeenkomst, die de eenheid in de Kerk herstelde.[118]

Hier past ten slotte een woord ter rechtvaardiging van de ambtsuitoefening van de vorstbisschoppen van Luik en de bisschoppen van het Ancien Régime in het algemeen. In de geschiedschrijving is het sinds vele jaren schering en inslag om een dergelijke bisschop louter te zien als een politiek dier, als iemand die alleen belust was op meer macht, meer aanzien en meer geld. Een vorst-bisschop als die van Luik zou nauwelijks een boodschap hebben gehad aan de geestelijke eisen die het ambt aan hem stelde. Het valt echter een bisschop als vorst niet kwalijk te nemen, dat hij opkwam voor de rechten van zijn vorstendom; dat behoorde óók tot zijn plichten. Het politieke optreden maakte het meeste indruk, bleef in de hoofden hangen door de vele verhalen die er de ronde over deden. Maar er zijn daarnaast talrijke gegevens die wijzen op een ernstige waarneming van de bisschoppelijke taak als geestelijk herder. In het gemoed van een vorst-bisschop van het Ancien Régime streden de politicus en de clericus om de voorrang en het was echt niet altijd de politicus die won. Toen bisschop zijn was feitelijk een onmogelijke taak door de vermenging van de politieke en geestelijke hoedanigheden in een en dezelfde persoon.[119]

Geloofsleven

De kerkelijke bestuursorganisatie vormde slechts de buitenkant van het leven in de kerkgemeenschap. Vele malen belangrijker is een antwoord op de vraag hoe de middeleeuwse leek onder deze bestuursorganisatie zijn geloof persoonlijk beleefde. Helaas zijn wij daarover zeer slecht ingelicht, meer in het bijzonder voor de Vroege Middeleeuwen. Er werd natuurlijk geestelijk onderricht gegeven, gepreekt en op andere manieren zielzorg uitgeoefend. Maar op welke wijze en met welke resultaten, blijft voor ons een gesloten boek bij gebrek aan gegevens.

De Godgewijden

Over de grote geestelijke instellingen in Limburg, de kloosters en kapittels, staan meer gegevens ter beschikking. Dit in tegenstelling tot de schaarste aan inlichtingen over het leven van de gewone gelovigen. Het ligt voor de hand. Kloosters en kapittels hadden een schrijfcultuur. Zij lieten niet alleen oorkonden en eigendomscontracten na en berichten over hun geschiedenis, maar ook mededelingen over het geestelijk leven binnen de muren van de instelling. Van een doorsnee parochiepastoor in de Middeleeuwen viel iets dergelijks veel minder te verwachten, laat staan van de aan hem toevertrouwde, schriftonkundige zielen.

Het godgewijde leven kende in zijn oorsprong twee vormen voor zowel mannen als vrouwen. Sommigen leefden in gemeenschap (*coenobiten*; kloosterlingen), anderen leefden in afzondering (*anachoreten*; kluizenaars of (h)eremieten van *(h)eremus*: eenzaamheid, wildernis). Kluizenaars kwamen tot in de twintigste eeuw in Limburg voor. Tot na de Franse Tijd gaven zij dikwijls onderwijs aan de dorpskinderen en tot in de twintigste eeuw verrichten zij dien-

118 Liège et Bourgogne, Actes, 196-202, 207-210 (Harsin).
119 Marchandisse, La fonction épiscopale, 456-458.

sten in bedevaartsoorden.[120] De Heilige Gerlach van Houthem uit de twaalfde eeuw, de kluizenaar in de eik, was het grote voorbeeld. Het individuele godgewijde leven als kluizenaar of kluizenares leidde vaak tot eigenzinnigheid in leven en leer. Voor de kerkelijke overheid een reden het met argwaan te bezien en het ten slotte vrijwel onmogelijk te maken. Het kloosterleven in gemeenschap heeft in de Kerk altijd gebloeid, vooral na de hervormingen van Sint Benedictus van Nursia (†547). Hij schreef een leefregel, die nog steeds een voorbeeld is. Daarnaast bestond er een tweede, veel gebruikte regel, toegeschreven aan Sint Augustinus. Deze zogenaamde Regel van Augustinus volgden mannelijke kloosterlingen die geen priester waren, zoals de cellenbroeders,[121] en daarenboven ook veel kloosterzusters en begijnen.

Kloosterlingen waren er in Limburg in vele soorten (zie tabel 3.3 in het volgende hoofdstuk). Zoals overal behoorden ook hier de oudste stichtingen tot de orde van Sint Benedictus,[122] al is er weinig of niets met zekerheid over bekend. Uit de zevende eeuw dateren benedictijnse nederzettingen te Sint-Truiden, Rutten en Maastricht(?) voor mannen (monniken) en voor vrouwen (monialen) te Munsterbilzen, Aldeneik, Susteren en Sint-Odiliënberg (oorspronkelijk een mannenklooster). Na de invallen van de Noormannen verdwenen zij, of werden omgevormd tot een seculier kapittel, Sint-Truiden en Susteren uitgezonderd.

TABEL 2.3 KAPITTELS

Bron: Haas, J.A.K., Inventaris van de archieven van het Kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797, (Publicaties Rijksarchief Limburg, 6), Maastricht 1999, 25.

Plaats	*Patroon*	*Aantal prebenden*
Aken	Maria	40
Aldeneik-Maaseik	Maria	12
Borgloon	Odulfus	12
Kortessem	Petrus	6
Luik	Lambertus	60
Luik	(7 collegiale kerken)	Elk 30
Maastricht	Maria	20
Maastricht	Servatius	40
Rutten	Martinus	6
Tongeren	Maria	20
Visé	Hadelinus	20

Omstreeks het jaar 1000 kwamen er nieuwe benedictijnse nederzettingen bij: Thorn en Nonnemielen voor vrouwen, Widooie, Donk en Meerssen voor mannen. De cisterciënzerorde vestigde zich in de elfde eeuw te Herkenrode, Hemersdaal en Hocht. De eerste twee huisvestten monialen, de laatste monniken. Hocht werd in de dertiende eeuw eveneens omgezet in een

120 BIN, Limburg, Inleiding, 17.

121 Dit is Sint Augustinus regel der cellebroders tot Maestricht, H.J. Peters f.i.c., W. Ubachs f.i.c. (eds), Maastricht 1965. Reghel van den heylighen ende grooten vader Augustinus tot het ghebruyck van het order der cellebroeders..., Antwerpen 1710 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, reprints, 75), Brussel 1996.

122 Kaart in: Kleine Atlas, 41.

vrouwenabdij.[123] Cisterciënzer monialen vestigden zich in die eeuw links van de Maas nog te Rotem bij Halen, te Oriënten onder Sint-Truiden, te Neeroeteren en te Roermond in de Munsterabdij. In diezelfde tijd ontstond ook de abdij van cisterciënzers te Val-Dieu (het toen nog Nederlandstalige Godsdal) aan het riviertje de Berwinne ten oosten van Visé. Al deze vestigingen lagen in het zuiden van Limburg, het dichtst bevolkte en vruchtbaarste deel; voor deze agrarische orden niet verbazingwekkend.

Na 900 werden, zoals gezegd, veel benedictijnse kloosters omgezet in seculiere kapittels. De bekendste voor vrouwen waren die van Thorn, Aldeneik en Susteren. Voor mannen waren het de Maastrichtse kapittels van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw, beide met onbekende stichtingsdatum. In het oosten van de Landen van Overmaas kwam in 1104 de vestiging te Kloosterrade (in het Frans: Rolduc) tot stand. Aanvankelijk een dubbelklooster voor mannen én vrouwen, werd de abdij tien jaar na haar oprichting een kapittel van reguliere kanunniken van Sint Augustinus. Een verdere ontwikkeling van de oude agrarische orden waren de norbertijnen, die zich in tegenstelling tot de hun voorgangers ook bezig hielden met zielzorg op het platteland. Limburg kende stichtingen van de vrouwelijke tak te Houthem-Sint-Gerlach (1201) en een kortstondige te Kessel (1219).

Bij de stichting van een abdij of klooster liepen verschillende motieven dooreen, van zeer verhevene tot zeer aardse. De meest adellijke stichters waren bezorgd om hun zielenheil en tevens om het welvaren van hun familie en haar bezittingen. Deze zorg betekende voor het klooster een belangrijke bron van inkomsten.[124] De schare biddende mannen en vrouwen verzekerde het zielenheil van de adellijke familie in het door de familie gestichte klooster. Vaak deed het dienst als familiemausoleum, zoals de Munsterabdij te Roermond voor de Gelderse dynastie, Keizersbosch voor de graven van Horn[125] en de abdij van Kloosterrade voor de Saffenbergs en de hertogen van Limburg. De stichters, hun familie en hun nakomelingen vonden er hun laatste rustplaats. Daar werden zij begeleid door de eeuwigdurende gebeden der kloosterlingen voor hun zaligheid, wat tevens de eer van de familie der stichters verhoogde.[126] In twee opzichten vormde de stichting een geldbelegging voor de familie. De adel investeerde een deel van zijn allodia (familiegoederen) in het nieuwe klooster. Maar niet à fonds perdu. De schenker of schenkster liet zich tegelijkertijd tot voogd (*advocatus*) van de stichting benoemen, tot wereldlijk beschermer en vertegenwoordiger van de kloostergemeenschap naar buiten. Zij behielden op die wijze het toezicht op het in het eigenklooster geïnvesteerde kapitaal. Door schenkingen van andere edelen en abdijen groeide dit kapitaal aan. Een eigenklooster was een punt waar velerlei belangen samenkwamen, familiale en sociale, en daardoor een katalysator voor de verheffing van de streek van vestiging.[127]

Op verschillende plaatsen leefden Godgewijden als kluizenaar, zoals de eerder genoemde Sint Gerlach. De oudst bekende kluis in Limburg was de in 1234 vermelde te Buggenum bij Roermond. Verder zijn uit deze tijd kluizen bekend te Echt, Roosteren, Sint-Pieter bij Maastricht, Valkenburg, Roermond (vijftiende eeuw) en Heerlen (zestiende eeuw).[128] Ook de vrou-

123 De Moreau, Histoire, III, 398 noot 1.
124 Lauwers, La mémoire, 199.
125 Marchandisse, La fonction épiscopale, 296.
126 Lauwers, La mémoire, passim, en 190. Hardering, Die Abteikirche von Klosterrath, 98-101.
127 Dekkers, P.J.V., De stichting van de abdij van Averbode en het klooster Keizerbos in het graafschap Loon, in: De Maasgouw 116 (1997) 219-232, 229-230. In de kapittels, waar van generatie op generatie een neef zijn heeroom-kanunnik opvolgde, waren de kanunnikdijen in de regel familiegoed: Marchandisse, La fonction épiscopale, 121 noot 47.
128 Post, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, 363.

welijke tegenhangers van kluizenaars kwamen in het Limburgse voor, vrouwen die zich in een kluis bij een kerk of kapel lieten opsluiten – vandaar hun naam: *reclusen* of *inclusen* (ingeslotenen)[129] – om in eenzaamheid te leven. Vanuit hun kluis hadden zij zicht op het altaar om de liturgische plechtigheden te kunnen volgen. De vroegst bekende recluse was de adellijke dame Reinwidis van Roermond, die zich liet opsluiten bij de abdijkerk van Kloosterrade en daar leefde tot haar dood in 1130. Haar aanwezigheid veroorzaakte echter zoveel overlast van bezoekers, dat de koorheren van Kloosterrade besloten geen nieuwe recluse meer toe te laten. Het instituut leefde echter elders voort, zoals in Rotselaar en in Roclenge aan de Jeker. Bij de Maastrichtse kapel van Sint Hilarius – op de plaats van de huidige Waalse Kerk, Sint-Pieterstraat – woonde een recluse en in de Mariastraat aldaar lag een kluis bij de kapel van Maria ten Oever, die nog in 1590 een nieuwe bewoonster kreeg.[130]

De opkomst van de steden in de dertiende eeuw deed daar kloostergemeenschappen ontstaan, waaronder die van de dominicanen, franciscanen (minderbroeders, bruine paters) en augustijnen. In Maastricht waren die drie bedelorden elk met een klooster vertegenwoordigd; in Hasselt alleen de augustijnen en in Sint-Truiden de franciscanen. Een voor die tijd modern soort kloosterlijke gemeenschap voor vrouwen – aanvankelijk zonder een specifieke kloosterregel noch voor het leven bindende kloostergeloften of een gemeenschappelijk huis[131] – waren de begijnhoven in Maastricht, Sint-Truiden, Tongeren, Hasselt, Loon, Bilzen, Maaseik, Sittard, Thorn en Roermond,[132] naast meer ouderwetse vrouwenkloosters als de Witte Vrouwen en de zusters van de Nieuwenhof – van oorsprong ook een begijnhof – in Maastricht.

In de veertiende eeuw nam de ijver voor nieuwe kloosterstichtingen in de steden af, ofschoon er nog wel stichtingen bijkwamen. Roermond liet in 1308 franciscanen toe en in 1376 kartuizers, de orde van de in gemeenschap levende kluizenaars. De bruine broeders van Franciscus kwamen in 1320 naar Venlo. Lekengemeenschappen vormden de cellenbroeders te Maastricht, die zich daar rond 1370 vestigden. Zij stichtten in 1491 een filiaal in Venlo. Karmelieten kregen in 1315 een klooster in Geldern. Kruisheren kwamen in 1399 naar Venlo en in de vijftiende eeuw naar Roermond, Maastricht en Maaseik. Deze nieuwe vormen van kloosterlijk leven waren beter afgestemd op de behoeften van de stedelijke zielzorg (preken, biecht horen), dan de leefwijze van de oudere, agrarische orden, die de zorg voor het geloofsleven van de leek overlieten aan de seculiere geestelijkheid.

De leken

Een toenemend aantal parochiekerken en de stichting van steeds meer kloosters en kapittels wijst niet alleen op een groeiende schare gelovigen, maar ook op een toenemende drang naar geestelijke verdieping, die in de parochie tot uiting kwam in de stichting van jaargetijden, vicarieën en broederschappen en een grote ijver om aflaten te verdienen. Eerder is gezegd, dat er weinig gegevens zijn over de beleving van het geloof in het algemeen en al helemaal niet over het geloofsleven van de individuele christen in de Middeleeuwen. De moraliserende literatuur uit die dagen meldt de gewone klachten van alle tijden over spilzucht, modegekte,

129 In het bisdom Luik heetten zij ook wel *les empierrées* (de ingemetselden): Lauwers, La mémoire, 444.
130 PSHAL 7 (1870) 355 (Habets). PSHAL 43 (1907) 249-250 (Schaepkens). Limburg 41 (1962) 85-88 (Gerits).
131 Lauwers, La mémoire, 460.
132 Limburg in kaart, 156.

drankzucht, danswoede en wat dies meer zij.[133] Zij maakt ons niet veel wijzer. Maar langs min of meer indirecte weg kunnen over de geloofsbeleving van de leek toch wel enkele opmerkingen gemaakt worden.

Onmiddellijk springt in het oog, dat er op hoofdpunten geen wezenlijk onderscheid bestaat tussen de geloofsinhoud van een middeleeuwse christen en die van een hedendaagse geloofsgenoot. Toen en nu was en is er het geloof in de ene God in drie personen, die rechtvaardig en barmhartig is. Hij vergeeft zonden en fouten, bestraft het kwade en beloont het goede in het hiernamaals. Gods Zoon, Christus, is voor ons mens geworden. Alle christenen hebben door de doop als kinderen Gods deel aan de gemeenschap der heiligen, gericht op het bereiken van het eeuwig heil. Dat waren de hoofdpunten van het christengeloof duizend jaar geleden; dat zijn ze nu nog. Hoe snel en hoe diep deze dogma's vlees en bloed van de nieuwe christenen werden, is onbekend. Er zijn tal van berichten, waaruit blijkt hoe moeilijk het was voor de pas bekeerden de heidense gebruiken af te leren, of deze te kerstenen. Tegenwoordig zijn sommigen er zelfs van overtuigd, dat de Kerk er in de Middeleeuwen niet in geslaagd is het kerkvolk werkelijk geheel te kerstenen. Het christengeloof van die tijd was daarvoor te zeer doorspekt gebleven met heidense elementen.[134]

De middeleeuwse christen werd de juiste geloofsopvatting verduidelijkt door de vele levensbeschrijvingen, de *vitae* (levens), der middeleeuwse heiligen. In Limburg waren de meest bekende vitae die van Servatius en Lambertus, de beroemdste bisschoppen van Maastricht. De eerste levensbeschrijving van Servatius is in twee versies overgeleverd, respectievelijk daterend uit de jaren 740-780 en uit de negende eeuw. Wie er gegevens over de heilige zelf in zoekt, vindt weinig van zijn gading. De historische waarde van dergelijke, vier tot vijfhonderd jaar later opgetekende beschrijvingen is immers over het algemeen gering. De schrijvers beoogden in de eerste plaats hun lezers te stichten en niet een historisch verhaal te schrijven. De teksten zijn echter een belangrijke bron voor de vroomheid van de tijd, waarin zij werden geschreven.[135] Hun bestaan op zich is al tekenend. Er blijkt belangstelling en eerbied uit voor de geloofsverkondigers die zo nauw met God verbonden waren, dat zij wonderen konden verrichten, de toekomst voorspellen en visioenen kregen. In het algemeen bevatten de heiligenlevens voorbeelden ter navolging en indien mogelijk ter toepassing in het dagelijks leven.

In de latere Middeleeuwen zou ook het kerkgebouw met zijn muurschilderingen, glasramen, zuilkapitelen en heiligenbeelden de gelovigen de weg wijzen naar het hemels paradijs. Het ligt voor de hand, dat in de steden met hun groter aantal kapitaalkrachtige inwoners de versiering van de kerken eerder en overdadiger gebeurde dan op het platteland. Maar ook daar kwamen rijk versierde kerken voor in plaatsen als Horst, Venray, Neeroeteren en Limbricht met zijn opvallende gewelfschilderingen.[136]

Kenmerkend voor de middeleeuwse gelovige was zijn grote belangstelling voor wonderen – de heiligenlevens staan er vol van – en voor relikwieën, stoffelijke overblijfselen van heilige personen. Overal bespeurde de christelijke middeleeuwer Gods hand of die van de Boze, de duivel, vooral bij uitzonderlijke gebeurtenissen. Tegen de bedreiging door de duivel en tegen

133 Voorbeelden bij: De Moreau, Histoire, III, 576-577.

134 Milis, L., De heidense Middeleeuwen, (Bibliotheek van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, 32), Brussel/Rome 1991.

135 Angenendt, Frühmittelalter, 455-456. Vitae Servatii vel potius Aravatii episcopi Tungrensis, Br. Krusch (ed), (Monumenta Germaniae, Scriptores Rerum Merovingicarum, in-4°, III, 83-91), Hannoverae 1896. Idem, IV, 299-429: Vitae Lamberti. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, 88-95.

136 Lemborch, het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht, F.Th.W. Smeets e.a. (eds), Assen 1984, meer in het bijzonder: 247-254 (Le Blanc).

de gevaren des levens in het algemeen zocht hij beschutting niet alleen door het ontvangen der sacramenten, het bidden tot heiligen, maar ook door het vereren van relikwieën. Hoe meer relikwieën hij eer gebracht had in zijn aardse leven, des te zekerder was hij van het bereiken van het eeuwige, hemelse heil. Vandaar ook het verlangen om de plaatsen te bezoeken waar een heilige geleefd had, of waar veel relikwieën verzameld waren.

Vele middeleeuwers waren voortdurend op pad naar een of ander heiligdom, een of andere reliekenschat in nabijgelegen kerken voor de minder draagkrachtigen en voor wie het betalen kon tot in Rome en Jeruzalem toe. De auteur van de *Navolging van Christus*, de Nederrijnse geestelijke Thomas van Kempen († 1471), merkte op dat zij die ter bedevaart gingen, zelden heilig werden. Hij keurde hiermee de uitwassen af in het doen en laten van bedevaartgangers, die vroomheid slechts voorwendden omwille van het avontuur, of die uit geldzucht pelgrimeerden. Dat deden lang niet allen. Veel bedevaartgangers waren oprecht vrome lieden. In Limburg bezochten zij het graf van Sint Servaas in Maastricht en de twee kapittelkerken aldaar met hun grote reliekenschat, vooral tijdens de Heiligdomsvaart, de grote, zevenjaarlijkse toning van de relieken aan het volk. Tot uit Bretagne kwamen dan de pelgrims naar Sint Servaas en uit Hongarije naar de Zwarte Christus bij de Witte Vrouwen op het Vrijthof.[137] Eenzelfde verering viel de relieken van Susteren, van Aldeneik en andere kloosters of kerken ten deel. Grote devotie bestond er voor de Vier Heilige Maarschalken: Antonius met het varken, Cornelis, Quirinus en Hubertus. Het waren heiligen ter bescherming van het vee: Antonius voor de varkens, Cornelis voor het hoornvee, Quirinus voor paarden en Hubertus tegen hondsdolheid. Plaatsen als Houthem, waar de heilige kluizenaar Gerlach († 1170) zijn dagen sleet, trokken altijd veel mensen. De veelheid van vereerde heiligen kwam overigens niet tot uiting in de naamgeving van kinderen. Daarin volgde de Limburger het algemene West-Europese patroon met steeds weer hetzelfde korte rijtje doopnamen.[138]

Ook in Limburg waren velen bezorgd om hun tijdelijk en eeuwig heil, want het leven was broos: *media vita in morte sumus* (midden in het leven zijn wij in de dood). Dat wist ook de middeleeuwer maar al te wel. Het sterven stond hem altijd voor de geest. Deze voortdurende aanwezigheid van 's mensen einde mondde uit in een liturgie van de dood en een *ars moriendi*, een kunst om goed te sterven, die haar neerslag vond in rouwrituelen en in dodendansen, beeldverhalen rond het thema van de goede en de kwade dood.[139] Hiermee hing samen de grote belangstelling voor het lijden en de dood van Christus in de veertiende en vijftiende eeuw. Zij nam soms pathetische vormen aan, de verering voor de vijf Heilige Wonden, voor het Heilig Bloed, het Heilig Aangezicht, het doorboorde Hart van Christus. De devotie voor de Kruisweg van de Heer vatte al deze verering samen.[140]

Afwijkende geestesstromingen

Niet allen zochten hun eeuwig heil op dezelfde wijze. Ook in de Middeleeuwen kwamen afwijkingen voor van de orthodoxe kerkleer, afwijkingen die gemeenlijk als ketterijen bekend staan. Onrechtzinnigheid in de roomse leer kwam vooral voor in de latere Middeleeuwen, wat

137 De Zwarte Christus wordt nog steeds vereerd. Hij bevindt zich thans in de parochiekerk van Wyck-Maastricht: BIN, Limburg, 1149-1164 (Van Schaik).

138 Ubachs, P.J.H., Voornamen in de beide Limburgen 1500-1795, een eerste verkenning, in: Munire ecclesiam, 56-80. Vóór 1500 zal het wel niet anders zijn geweest.

139 Angenendt, Religiosität, 663-683.

140 De Moreau, Histoire, V, 352-353.

een natuurlijk gevolg was van de nauwere omschrijving en detaillering van de leer op de in die tijd gehouden algemene kerkvergaderingen. Sinds begin dertiende eeuw controleerde de Kerk de rechtzinnigheid van haar leden door de inquisitierechtbank.

Ketterijen zullen ook in Limburg voorgekomen zijn.[141] Godfried met de Baard, graaf van Leuven, executeerde in 1051 te Goslar aan het hof van de Duitse keizer kathaarse ketters uit het Luikerland.[142] In 1135 en 1145-1146 ontdekte men in de stad Luik katharen.[143] De graaf van Loon werd omstreeks 1230 beschuldigd van ketterij. Waaruit zijn misdraging bestond, weet men niet. Het heeft er alle schijn van, dat de graaf voor ketter uitgekreten werd, omdat hij de aartsbisschop van Bremen niet wenste te steunen tegen weerbarstige Loonse boeren, die weigerden kerkelijke tienden aan de bisschop te betalen. Dit ene voorval illustreert hoe voorzichtig men moet zijn met beschuldigingen van ketterij in de Middeleeuwen, want het kon ook een wapen zijn tegen politiek onwelgevallige personen.

Kloostergemeenschappen begijnen en cellenbroeders, de laatsten met nederzettingen te Maastricht,[144] Venlo, Hasselt (1439) en Sint-Truiden (1473), waren als lekengemeenschappen vaak verdacht niet rechtzinnig in de leer te zijn.[145] Maar Limburg bleef naar het schijnt voor dergelijke onrechtzinnigheid gevrijwaard. Dwaalgeesten kwamen van buiten Limburg. Als sekten in de veertiende en vijftiende eeuw zijn de dansers (*chorizantes*) en de geselbroeders (*flagellanten*) bekend gebleven.[146] De dansers gaven zich in het openbaar over aan extatisch wilde dansen. Ontstaan rond 830 in Syrië verspreidden zij zich over West-Europa. In de jaren 1374-1377 vertoonden zij zich in het Rijnland te Keulen, te Aken en Luik; in diezelfde jaren staan zij vermeld in de Maastrichtse Raadsverdragen.[147] Omstreeks het midden van de veertiende eeuw traden de geselbroeders – flagellanten (geselaars), ook wel kruisbroeders genoemd vanwege het kruis op hun kleed – in de openbaarheid, het eerst in Italië. Zichzelf geselend trokken zij rond in West-Europa en verwachtten het einde der tijden. In 1349 werden zij aan de Nederrijn gesignaleerd[148] en in 1400 te Maastricht. De geselbroeders verwierpen de sacramenten; boete doen door zelfkastijding verving die heilsmiddelen.[149]

De gemoedsbewegingen, opgewekt door de geseltochten der flagellanten, deden ook een heftig antisemitisme oplaaien,[150] soms uitlopend op pogroms. Zij werden mogelijk veroorzaakt door opkomende angst voor een pestepidemie of voor vergiftiging van waterputten

141 De Moreau, Histoire, III, 603, is van oordeel dat er weliswaar ketterijen in het Luikse bisdom zijn voorgekomen, maar dat zij van geringe betekenis waren, evenals de ketterijen in het overige toenmalige België.

142 NAGN, I, 343 (Linssen). Andere voorbeelden van ketters in het Luikse bisdom: Lauwers, La mémoire, 237-239.

143 Augustus/Jamar, Annales Rodenses, 161. Borst, A., Die Katharen, (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 12) Stuttgart 1953, 92.

144 Ubachs/Tagage, De Maastrichtse cellebroeders.

145 Het concilie van Vienne (1310) zag lekengemeenschappen als potentiële ketterse broeders en zusters van de Vrije Geest: Bredero, De ontkerstening, 367-368, waar op p. 368 de in Vienne veroordeelde acht dwaalleringen.

146 Zie over hen: Cohn, The pursuit, hoofdstuk 7.

147 Lejeune, Liège et son pays, 519. Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428, (RGP, Grote serie, 218), 's-Gravenhage 1992, nr. 40: 1374 november 18. Schaepkens signaleert in PSHAL 43 (1907) 68 te Maastricht: duivelsdansers die half naakt liepen (1374), flagellanten (1399) en naakt lopende geselbroeders (1501).

148 Becker, Das Land, 277 noot 27.

149 NAGN, III, 244-245 (Bredero). Zie ook M. Braekman in: Revue du Nord 43 (1981) 339-365, en dezelfde in: Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België te Hasselt, 19-22 augustus 1982, I, 11-24.

150 Gegevens over antisemitisme: Lemmens, J.M., Joods leven in Maastricht, geschiedenis van de joodse gemeente sedert 1250, opgetekend bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de synagoge in Maastricht (1840-1990), (VM, 15), Maastricht 1990. Zie ook: Jansen, J.C.G.M., Continuïteit en discontinuïteit in de joodse geschiedenis, het Limburgse voorbeeld, in: SSEGL 20 (1975) 57-88, vooral 77. Toelating in Overkwartier van Gelder: Alberts, Van heerlijkheid, 92.

door de joden.[151] In Limburg had zich iets dergelijks eerder voorgedaan. In 1309 sloegen in het Gulikse plaatsje Born mensen met kruisen op hun kleren wel honderd joden dood. Joden woonden er in die tijd onder meer in Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht. In laatstgenoemde plaats bestond in de veertiende eeuw een joodse gemeente met een synagoge in de nog bestaande Jodenstraat. In 1370 werden alle joden uit het hertogdom Brabant verdreven, wat ook gevolgen gehad kan hebben voor de *kille* (gemeente) in de Maasstad. De synagoge daar was in 1377 niet meer in gebruik. In elk geval weken de joden in de Brabantse delen van Limburg uit naar Gelre (in Venlo en Roermond woonden zij in 1545 nog met toestemming van de magistraat), Gulik, de rijksheerlijkheden van het Duitse Rijk en Oost-Europa. Eerst na drie, vier eeuwen zouden er weer joden in grotere getale terugkeren in de Maasstreken.

Maatschappelijke geschiedenis

De middeleeuwse wereld was niet gelijk aan de onze. Vergeleken met de hedendaagse maatschappij, die bijna alles en iedereen lijkt te kunnen beheersen, kende zij vooral machteloosheid, dreiging, gevaar, chaos.[152] De middeleeuwse wereld was, vergeleken met de onze, een veel langzamer zich wijzigende samenleving met een veel groter verering voor traditie en gewoonten en – zeker in de vroege Middeleeuwen – een afkeer van verandering, van vernieuwing, stellig op het gebied van recht, huwelijk en eigendom. Zij droeg de kenmerken van een door tradities beheerste maatschappij: een lage levensverwachting,[153] een korte opvoeding van de jeugd, nauwelijks een schrijf- en leescultuur, maar in plaats daarvan mondelinge overlevering, het samenleven van oud en jong onder hetzelfde dak, het samenvallen van wonen en werken. De middelen van bestaan waren overwegend agrarisch, de voeding was vaak onvoldoende. Het voortplantingspatroon kende geen beperkingen. Toch bleef de bevolkingsdichtheid gering door de voortdurende grote sterfte.[154]

De maatschappij was onderverdeeld in aparte groepen; de aandacht voor het individu was onbeduidend. Allereerst was er de grote tweedeling van vrijen en onvrijen.[155] Deze verdween langzamerhand, onder meer door het ontstaan van de steden. De vrijen waren onderverdeeld in standen of stenden. De adel speelde daarin de eerste rol, ook in de Kerk. Kerk en Staat waren nauw met elkaar verbonden. De grote tegenspeler van de adel was de vorst, gesteund door de boeren. In Limburg waren daaronder veel vrijen, cijnsplichtigen, en onvrijen, de laten. Laten waren in juridisch opzicht afhankelijk van een heer, een rechtsvorm die in Limburg veel voorkwam. De laat was een halfvrije, onderworpen aan de rechtspraak van de heer in de laatbank. Hij was verplicht tot het betalen van cijnzen aan de heer en tot het verrichten van gratis diensten voor hem.[156]

151 Becker, Das Land, 320. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 156, vermeldt pogroms in de steden van het Rijnland naar aanleiding van de pestepidemie van 1349.

152 Raedts, Toerisme, 20.

153 De levensverwachting lag bij 25-32 jaar, vooral veroorzaakt door een kindersterfte tot veertig procent van het totaal aan levend geborenen. Daarna kon de man gemiddeld 47 en de vrouw gemiddeld 44 jaar worden. Er waren door stand bepaalde verschillen in levensduur, maar ook koningen werden zelden ouder dan vijftig jaar: Goetz, H.W., Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert, (Beck's Historische Bibliothek), München 1994[5], 28.

154 Borst, A., Lebensformen im Mittelalter mit zahlreichen zeitgenössischen Abbildungen und drei Karten, (Ullstein Sachbuch, 1680), Frankfurt/Main 1989. Angenendt, Religiosität, 661.

155 Volkert, Adel, 63-65.

156 Een catalogus van de leen- en laathoven: Janssen de Limpens, K.J.Th., Leen- en laathoven in de Maaslandse territoria, (Werken LGOG, 6), Maastricht 1974. De beloofde uiteenzetting over de leen- en laathoven in PSHAL is nooit verschenen. Een aanvulling op de lijst van Janssen de Limpens: HJLZ 8 (1987) 40-42 (A.M.P.P. Janssen). Laten in de betekenis van horigen: LV, I, 266 (Hermesdorf).

In de tweede helft van de Middeleeuwen kwam er een stedelijke cultuur op met een nieuwe stand, de vrije stadsburger. Tussen het jaar 1000 en 1400 had er een mentale verandering plaats. De afzonderlijke persoon begon meer op de voorgrond te komen. De algemene eerbied voor het individu steeg, terwijl het belang van de verschillende maatschappelijke standen meer gerelativeerd werd.

De middeleeuwse wereld was geen rationele, geen wetenschappelijke wereld. Aan het goddelijke en de godsdienst kwam een veel grotere plaats toe dan aan de inbreng van de menselijke geest. Het gehele maatschappelijke leven was van religie doortrokken.[157] De gemeenschappelijk beleden christelijke godsdienst bond alle mensen. De afzonderlijke mens was vervuld van een angst voor het boze, voor kwade krachten. Maar hij kon ook een groot geloof hebben in God die alles ten goede keerde, en hem of haar het eeuwig heil na de dood niet zou onthouden. De meest zekere weg naar het eeuwig heil liep via het kloosterleven, dat in de Middeleeuwen bloeide in vele vormen, ofschoon, zoals altijd en overal, niet allen intraden uit zuiver geestelijke overwegingen. De leken vormden echter steeds de grootste groep in de samenleving. Zij zijn in later tijd een beetje ondergesneeuwd, doordat wij de Middeleeuwen vooral kennen uit geschriften, gebouwen en kunstvoorwerpen die stammen uit een kerkelijk milieu. Schrijvende clerici hadden uiteraard de meeste aandacht voor hun eigen denken en doen.

Familie

De middeleeuwse samenleving steunde op het familieverband. In het bijzonder op de kleine leefgemeenschap van het gezin – alle individuen, ook het dienstpersoneel, die onder eenzelfde dak woonden onder leiding van de almachtige huisvader – en in wijder verband op de familie, alle individuen die eenzelfde stamvader hadden: alle gelijktijdig levende en onderling verwante personen. De familie zorgde tevens voor de opvoeding en godsdienstige vorming van de kinderen.[158] Naarmate de Middeleeuwen vorderden, nam het overheersende belang van de familie af en de persoonlijke vrijheid toe, mede door het ontstaan van de steden. Zij kwamen daar in een andere maatschappelijke ongelijkheid terecht,[159] die echter waarschijnlijk als minder drukkend ervaren werd dan de voorgaande.

De grondslag voor het stichten van een gezin, het instandhouden van een familie, was het huwelijk.[160] Een huwelijk moest zoveel mogelijk binnen de stand gesloten worden, waartoe de familie behoorde. Door haar huwelijk vond de vrouw bescherming in de familie van haar man. In de steden van de late Middeleeuwen kwam de gewoonte op, dat de gehuwden in gemeenschap van goederen leefden. Dit bracht niet met zich mee, dat de positie van de vrouw wezenlijk veranderde en evolueerde naar groter vrijheid. Zij bleef tot het einde van het ancien regime een vazal, geheel onderworpen aan de macht van haar man.[161]

In 1215 bepaalde de Kerk, dat het huwelijk een sacrament was en daardoor onder de kerkelijke rechtsmacht viel. De burgerlijke rechter had tot aan de Franse Tijd in huwelijkszaken geen of weinig zeggenschap meer. Voorkomende huwelijkskwesties moesten beslecht wor-

NAGN, II, 122 (Mertens). Becker, Das Land, passim.
157 Angenendt, Religiosität, 117.
158 Volkert, Adel, 54.
159 NAGN, II, 207 (Van Uytven).
160 Brooke, Chr., The medieval idea of marriage, Oxford 1991.
161 Mulliez, J., Droit et morale conjugale, essai sur l'histoire des relations personnelles entre époux, in: RH, t. 278, III (1987) 35-106.

den door een kerkelijke rechtbank. In eerste instantie was dat oorspronkelijk de pastoor of aartsdiaken, doch sedert de veertiende eeuw een functionaris van het bisdom, waarin de gehuwden woonden, de officiaal.[162] Kwam hij er niet uit, dan werd de zaak uiteindelijk aan Rome voorgelegd. Het gevolg was het ontstaan van een casuïstisch systeem van ge- en verboden rond de sluiting van een huwelijk. Vooral belangrijk voor later tijd was het al in de twaalfde eeuw weer opnemen in het kerkelijk recht van de oude Romeinse bepaling, dat de wederzijdse toestemming van de partners het wezen van het huwelijk en dus van het echtsacrament uitmaakte.[163] De gehuwden dienden elkaar het sacrament toe. De parochiepriester was slechts de officiële, kerkelijke getuige van de sacramentele handeling. Onvrijen (laten) hadden steeds de toestemming van hun heer nodig om een echtverbintenis te mogen aangaan.

Caritas

De zorg voor de zwakke mens, voor armen, zieken en gebrekkigen, was aanvankelijk uitsluitend zaak van gezin en verdere familie. Daar vonden de zwakken in de samenleving onderdak, voeding en verpleging. Over de zorg voor zieken zwijgen de bronnen in de vroege Middeleeuwen. Eerst sinds de twaalfde en dertiende eeuw komen gegevens beschikbaar. De overheden richtten dan in de steden en ook in de grotere dorpen (Horst, Stein)[164] hospitalen of gasthuizen op voor bejaarden, arbeidsongeschikten en arme reizigers. Aan een dergelijke inrichting was steevast een priester verbonden, die vaak beschikte over een kapel. Gegoeden konden zich in hospitaal of gasthuis inkopen voor hun oude dag, maar dat bleef in steden meestal voorbehouden aan mensen met burgerrecht. Arme stadsburgers werden in het stedelijk gasthuis verpleegd. Lijders aan de besmettelijke melaatsheid (lepra) moesten buiten de stad verzorgd worden in het leprozenhuis (Maastricht, Sint-Truiden, maar ook in een dorp als Grevenbicht). Pelgrims, marskramers en andere onbemiddelde reizigers vonden een plaatsje in de passantenherberg (baaierd, beierd, beyart), gelegen buiten een van de stadspoorten. Daar ontvingen zij gratis een maaltijd en onderdak voor een of twee nachten. Zieken mochten blijven, totdat zij hersteld waren.[165]

De zorg voor armen en zieken was christenplicht en de middeleeuwer was zich dat welbewust, in tegenstelling tot de mensen uit de Germaanse en Grieks-Romeinse wereld.[166] Het christelijk beginsel kwam vooral tot uiting in de armentafels, de georganiseerde zorg voor onbemiddelden. In de parochies op het platteland viel het uitoefenen van die zorg meer in het bijzonder aan de pastoor toe, die zich voor de uitdelingen liet bijstaan door armmeesters. In de steden was het systeem aanvankelijk hetzelfde, maar daar werden de parochiale armentafels na verloop van tijd overklast door de stedelijke armentafel, vaak Tafel van de Heilige Geest genaamd. De Tafel hielp in de eerste plaats mensen met burgerrecht die verarmd waren. Naast de parochiale en stedelijke armentafels bestonden in de stad en op het platteland broederschappen en particuliere fundaties, die hun goederen en inkomsten besteedden aan ondersteuning van armen en gebrekkigen. Kloosters speelden in deze zorg slechts een bijrol. De

162 Nolet/Boeren, 211, 335, 227. Marchandisse, La fonction épiscopale, 330-339; de eerste vermelding van een officiaal in Luik dateert van 1214, aldaar, 334.
163 Gaudemet, J., Église et cité, histoire du droit canonique, Paris 1994, 561.
164 Munsters m.s.c., A.J., Het gasthuis te Stein, in: De Maasgouw 94 (1975) 161-166. Rensch, Het middeleeuwse gasthuis, 43-56.
165 Windemuth, M.L., Das Hospital als Träger der Armenfürsorge im Mittelalter, (Sudhoffs Archiv, 36), Stuttgart 1995.
166 Angenendt, Frühmittelalter, 46, 59. Bredero, Christenheid, 278.

ruimere bedeling in de steden deed vele plattelanders die op de rand van het bestaansminimum of daaronder leefden, hun toevlucht zoeken in de stad. Zo droeg de welstandsfactor bij tot de groei van de stad.

Tegen het einde van de Middeleeuwen gebruikte de overheid de instellingen voor armenzorg steeds meer om de positie van de bezittende (burger)klasse te beschermen tegen ontevredenheid van onderop. Armenzorg werd toen een werktuig voor sociale controle, maar ook zo droeg zij bij tot verzachting van het lot van de armen.[167]

In het algemeen kan gesteld worden dat de middeleeuwse armenzorg goed functioneerde voor de behoeften van die tijd. Dat zij aan het einde van de Middeleeuwen de almaar toenemende structurele armoede niet meer het hoofd wist te bieden, mag het toen bestaande zorgsysteem niet verweten worden. Per slot van rekening lag de grondoorzaak voor de tekortschietende maatschappelijke zorg in het feit dat de middeleeuwse economie een 'Mangelwirtschaft'[168] was en bleef, een economie met als hoofdkenmerk voortdurend algemeen gebrek.

Welvaart

Er vallen drie opeenvolgende fasen te onderkennen in de ontwikkeling van de economie in de periode tussen het jaar 1000 en 1500: expansie, crisis, herstel.[169] Tussen de tiende en het begin van de veertiende eeuw groeide de economische bedrijvigheid. De bevolking nam in aantal toe, wat leidde tot grote ontginningen.[170] De economisch-historische literatuur noemt de periode dan ook kortweg 'de grote ontginning'. De veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw was in grote delen van Europa een tijd van crisis. De bevolkingsgroei stagneerde. Hongersnood teisterde Europa in de jaren 1317-1319 en in 1348-1351 volgde de eerste grote pestepidemie, de Zwarte Dood. De bevolking liep in aantal terug, de graanprijzen stortten in door minder vraag. Voor arbeiders was de schaarste aan mensen gunstig, want door het geringere aantal werkers stegen de lonen. De hogere lonen berokkenden de grootgrondbezitters – adel, kloosters – grote problemen. In de vijftiende eeuw trad daarop een herstel van de economie in.

Voor de landbouw waren de crisisjaren in de veertiende en vijftiende eeuw desastreus. In sommige gebieden ging de boer over op niet-agrarische activiteiten, in andere op de teelt van gewassen die nog iets opbrachten, in elk geval meer dan de granen, zijn vroegere hoofdproduct. Akkerbouwers schakelden soms over op veeteelt, wat nog het grote voordeel had dat er minder arbeiders nodig waren in een tijd van schaarse, dus dure mankracht.

Welke invloed de geschetste, algemeen Europese ontwikkelingen hadden op de agrarische situatie in Limburg is onduidelijk. Hij moet er geweest zijn, want Limburg was een agrarisch land, dat aan alle kanten openlag voor invloeden van elders. Limburgers hielden zich in overgrote meerderheid bezig met landbouw en veeteelt met de nadruk op landbouw. Veeteelt stond door de mestproductie in dienst van de landbouw, maar was ook belangrijk voor het voeden van de bevolking met melk, boter en vlees; daarenboven werden de veehuiden tot leer

167 Angenendt, Religiosität, 594, 596-598.

168 Angenendt, Religiosität, 598 naar: Schubert, E., Soziale Randgruppen und Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter, in: Saeculum 34 (1988) 294-339.

169 De tekst volgt hier de samenvatting bij: Renes, Landschappen van Maas en Peel, 310-311.

170 Bevolkingsgroei zou ook enigszins afgemeten kunnen worden aan de stichting van nieuwe parochies. Van de pagus Lomme ten westen van Namen is bekend, dat van de 268 parochies die bestonden aan het einde van de Middeleeuwen driekwart dateerde van vóór het midden van de dertiende en slechts een zesde van vóór het jaar 1000: Lauwers, La mémoire, 150 noot 10.

verwerkt. De steden aan de Maas, evenals Hasselt en Tongeren, waren betrokken bij een uitgebreide handel in slachtvee. Rond Roermond was de schapenteelt belangrijk, terwijl in de grote boscomplexen van het Gelderse Overkwartier veel varkens hun voedsel vonden.[171]

Landbouw

Landbouw had in Limburg plaats op kleine bedrijven: de meeste waren waarschijnlijk niet groter dan 2,5-3 ha. Een drieslagstelsel schijnt tijdens de Middeleeuwen in (Noord-)Limburg de norm te zijn geweest: het eerste jaar zaaide de boer wintergraan, het tweede zomergraan, het derde jaar lag de grond braak. Bewaard gebleven driejarige pachtcontracten uit de zeventiende eeuw wijzen in die richting.[172] De noordelijker gelegen zandgronden leverden slechts een karig bestaan op en waren daardoor ook dunner bevolkt. De beste gronden lagen in het zuiden op de löss van de Haspengouw en de Landen van Overmaas.[173] Die lössgronden produceerden vooral haver, rogge, spelt, tarwe en vlas; de zandgronden beperkten zich tot rogge, spelt en vlas. De Haspengouw stond bekend om de verbouw van wede en wouw, waaruit blauwe en gele verfstof werd gewonnen voor de textielindustrie, en om de verbouw van vlas en hennep. Wijngaarden kwamen nog voor in de Landen van Overmaas, maar door de slechte kwaliteit van de wijn had de productie weinig te betekenen. Fruitteelt werd in de late Middeleeuwen steeds belangrijker in het zuiden van Limburg, waar een plaats als Eijsden reeds in de vijftiende eeuw appels, peren en noten uitvoerde.[174]

Het agrarisch bedrijf produceerde in de eerste plaats voor de eigen behoeften. Voedselproductie en bevolkingsgrootte waren elkaars componenten toen de boer uit harde noodzaak zelfverzorger was en hooguit kleine overschotten had voor de lokale markt. Hij was in het zuiden van Limburg meestal halfpachter of halfwin: een boer die de helft van zijn productie aan zijn heer moest afstaan en de andere helft mocht behouden. Soms gold die verdeling álle producten zonder uitzondering. Daarnaast bestond de 'hoevenarij': de pachter deelde de opbrengst van tarwe, gerst, boekweit, haver en bonen met de pachtheer en betaalde hem in geld voor de pacht van akkerland beplant met andere gewassen.[175] Een halfwin behoorde vaak tot de bijzondere stand der laten. Door de zelfvoorziening en het delen van de oogst met de pachtheer, beschikten de boeren over weinig gereed geld. De geldcirculatie op het platteland bleef daardoor zeer beperkt.

Grondbezit en exploitatie

Heer tegenover boer doet de vraag rijzen naar de bezitters van de grond in Limburg. Er bestonden grote verschillen in de verdeling van het grondbezit. Als de grond slecht was, zoals op de magere zandgronden van de Kempen, dan was het bezit van adel en Kerk gering. Op de zware löss van de Haspengouw en de Landen van Overmaas was er veel meer grootgrondbezit. Schattingen spreken van dertig procent kerkelijk en vijftien procent adellijk bezit. De ver-

171 NAGN, IV, 32-33 (Mertens).
172 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 171.
173 NAGN, IV, 23 (Mertens). Zie ook: Jansen, J.C.G.M., W. van de Westeringh, Dat ging over zijn hout, overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de hoge Middeleeuwen tot in de 20e eeuw, in: SSEGL 28 (1983) 19-63. Een Wageningse dissertatie toonde de onjuistheid aan van de veronderstelling dat er een permanent aanwezige, aaneengesloten woudbedekking was in West-Europa: Vera, F.W.M., Metaforen voor de wildernis, eik, hazelaar, rund en paard, Wijk bij Duurstede 1997.
174 NAGN, I, 23-24 (Mertens); kaartje op p. 22.
175 SSEGL 18 (1973) 38 (Roebroeck).

schillen tussen de dorpen waren groot. Waren de heerlijke rechten in handen van de adel, dan was het adellijk grondbezit omvangrijk. Op andere plaatsen was de grond grotendeels in kerkelijke handen. Cijfers voor het gehele gebied ontbreken door de enorme territoriale versnippering. De bezitsverhoudingen begonnen zich eerst drastisch te wijzigen tegen het einde van het Ancien Régime. Steeds meer grond kwam toen in handen van de stedelijke burgerijen, uiteraard vooral na de nationalisatie van het kerkelijk bezit in de Franse Tijd. De boeren bezaten omstreeks 1800 nog slechts ongeveer veertig procent van de bebouwde grond. De juiste omvang van deze bezitsverschuiving wacht nog op een omvattend onderzoek.

In de Vroege Middeleeuwen exploiteerden de grootgrondbezitters – in het bijzonder abdijen – hun gronden volgens het domaniale systeem of hofstelsel. Het stelsel ontstond in de Karolingische tijd. Het moet ook in Limburg verbreid zijn geweest. Er zijn bijvoorbeeld hoven gevonden in Asselt, in Wessem en in Venlo de Gravenhof, de landelijke kern van de latere stad.[176] Al dan niet vrije boeren bewerkten de afzonderlijke boerderijen (tenures) en waren gehouden tot 'karweien', het op gezette tijden werken op het land van de heer (*reserve*, *hof* of *vroonland* genaamd). De heer woonde op zijn hof (*curtis*), de boer op zijn hoeve (*mansus*, *hoba*). De exploitatie van kloosterland door de kloosterlingen zelf verdween in de dertiende eeuw met het verdwijnen van de geldschaarste. De kloosters beschikten toen over het geld om arbeiders te betalen. Verpachting bestond al onder het domaniale stelsel, maar werd nu algemeen. Tijdpacht met termijnen van drie, zes, acht, negen, twaalf en zestien jaar – zes en twaalf jaar genoten de voorkeur – ontwikkelde zich op de lange termijn sinds de dertiende-veertiende eeuw tot de meest voorkomende pachtvorm naast erfpacht. Beide pachtvormen leidden tot verkleining van de bedrijven, doordat het heel moeilijk was om in voldoende mate financieel draagkrachtige pachters te vinden.[177]

Bevolking en bewoning van het landschap

In deze vroege tijden van de geschiedenis van Limburg – en dat geldt voor de gehele Middeleeuwen – kan ook hier geen enkel cijfer gegeven worden over de verhouding tussen productie en bevolking. Er is echter een niet mis te duiden gegeven voor een voortdurende groei van de bevolking na 1100 en wel de snel toenemende ontbossing door steeds verder om zich heen grijpende ontginningen. In het zuiden van Limburg betekende dit een herwinnen van landbouwgronden, die sinds het vertrek van de Romeinen braak lagen. De bossen verdwenen geleidelijk en maakten in de dertiende eeuw plaats voor een open landschap. Omstreeks 1300 lag de structuur van het Limburgse landschap vast volgens lijnen die wij nu nog kunnen herkennen. Diep ingrijpende veranderingen in die structuur vonden tot aan de Franse Tijd niet meer plaats, omdat de bezitters van de territoriale heerlijkheden hun toestemming weigerden te geven voor grote ingrepen in het landschap.[178]

Eenzelfde gebrek aan verandering sinds de Middeleeuwen wordt ondersteld voor de vorm van de nederzettingen, de middelpunten van het boerenbedrijf en de voortschrijdende ontginningen. De dorpsvorm langs de Maas in Limburg was de lintbebouwing langs een interlokale weg, wat ook gold voor de dorpen aan de zijriviertjes. Ten noorden van de lössgrens lagen op tal van plaatsen nederzettingen van boshoeven (in het Duits: *Waldhufen*): de boerderij-

176 Slicher van Bath, B., De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850, Utrecht/Antwerpen 1976[3], 46-57. Verhulst, Précis, 29-42. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 296-297.
177 SSEGL 27 (1982) 1-5 (Jansen). Becker, Das Land, 240-242. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 296.
178 Hartmann, De reconstructie, passim.

en lagen aan één kant van het veld en sloten aan bij de verkaveling in brede stroken.[179] Bij de dorpen aan de Maas werd het kerkgebouw neergezet op een uitstulping van het land naar de rivier. Het dorp lag tussen het dal, waar zich de groenlanden bevonden voor het vee, en het hooggelegen bouwland. De ligging van het dorp was dusdanig gekozen, dat zo min mogelijk kostbare landbouwgrond verloren ging door bouw van woningen of aanleg van wegen. Tegenover de buitenwereld was het dorp afgesloten met valhekken (valderen, vouweren, hameiden, bomen) op de toegangswegen. De goedkope boerenhuizingen waren uit hout opgetrokken en vroegen daardoor om regelmatige restauratie.[180] Zij konden ook als een bouwpakket uit elkaar worden genomen om elders weer opgezet te worden. De woningen boden weinig bescherming tegen hitte en koude. De betere, geheel stenen huizen waren vanwege het kostbare bouwmateriaal tot in de achttiende eeuw eer uitzondering dan regel, ook in de steden. In de Kempen is gebleken, dat nederzettingen op de zandgronden een zekere mobiliteit kenden. In de loop der eeuwen kon een dorp daar van plaats veranderen ten gevolge van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen of veranderingen in het natuurlijk milieu.

Agrarische productie

Het is niet zeker of de grootschalige ontginningen in West-Europa tussen 1100 en 1300 hebben geleid tot een agrarische revolutie door een verbetering van methodes en technieken, zoals het verbeteren van de ploeg of de vervanging van de os als trekdier door het paard. (Het paard werd onder meer rond Venlo[181] gefokt). Wel schijnt in deze tijd de methode van de vruchtwisseling verbeterd te zijn, die al bestond sinds de tijd van Karel de Grote.

Mogelijk is de agrarische productie tussen de negende en de dertiende eeuw door de aangebrachte verbeteringen verdubbeld.[182] Dat wil nog niet zeggen, dat de mensen altijd genoeg te eten hadden. Eerder het tegendeel was het geval. De nieuw ontgonnen gronden waren vaak van slechtere kwaliteit en brachten minder op. Er ontstond een ongunstige verhouding tussen de totale voedselproductie en het aantal te voeden monden. Vanaf de dertiende eeuw is er in vergelijking met de jaarlijks ter beschikking komende hoeveelheid voedsel zelfs sprake van overbevolking. Een slechte zomer betekende in de winter voor velen hongersnood, ook voor de dieren op stal. De algemene gezondheidstoestand was slecht door de te geringe, eenzijdige voeding en door het bij voorkeur kiezen voor de goedkopere zetmeelproducten. Op tafel kwamen (rogge)brood, meelpap, spek, eieren, erwten en bonen, bier of water. Vanzelfsprekend was de vatbaarheid voor allerlei ziekten doorlopend groter dan normaal; de gemiddelde levensduur was kort.

Voor de Nederlanden in het algemeen geldt, dat daar de economische crisis van de late Middeleeuwen beter werd opgevangen dan elders. Dat kan ook voor Limburg gegolden hebben. Het zal er overigens niet veel beter of slechter zijn geweest dan in andere streken, waar bijna de helft van de bevolking van het platteland op de rand van de honger leefde. Veel inwoners moeten ook in Limburg in de Middeleeuwen jaar in, jaar uit een armoedig en hard bestaan geleid hebben. Eeuw na eeuw heeft het merendeel der Limburgers aan den lijve ondervonden dat het aards bestaan zich afspeelde in een tranendal.

179 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 214.
180 Hekker, R.C., De dorpen, in: Dorp en stad in Limburg, 11-36, speciaal 19. Kaart in: Kleine Atlas, 48.

Factoren die een rol speelden in het ontstaan van steden waren de toenemende bevolking en de langzaam toenemende welvaart. Handel, verkeer en industrie waren drijvende krachten, al was hun omvang bescheiden in vergelijking met later tijden. De slagader van deze bedrijvigheid was de rivier de Maas. Zij was een nevenverbinding in de grote verkeers en handelsas tussen Zuid- en Noord-Europa die liep via Rijn en Rhône.[183] De Maas verbond Noord-Frankrijk en het prinsdom Luik met het Middellandse Zeegebied in het zuiden van Europa en gaf een goede en goedkope verbinding met de kustgebieden in het Noorden en vandaar naar Scandinavië en Engeland. Uit dat land kwam het tin voor de metaalnijverheid in het Maasdal ten zuiden van Limburg. De marktstad Venlo kwam hier op als middelgrote handelsstad. Het was een overslagplaats, waar de goederen van de kleinere schepen voor de vaart op de bovenrivier omgeladen werden in grotere, die de benedenrivier bevoeren. Venlo meende krachtens het stadscharter van 1343 van dit verbodemen een strikte verplichting tot overladen te kunnen maken, wat andere plaatsen vanzelfsprekend bestreden, Roermond voorop.[184] Maastricht wist in 1545 na een langdurig juridisch gevecht te bereiken, dat zijn eigen burgers vrijgesteld werden van deze verplichting. Kort daarna kregen ook schippersdorpen als Eijsden, Urmond en Elsloo dezelfde vrijstelling.

Naast de zuid-noordverbinding via de Maas was de west-oostverbinding over land van minder betekenis. Een landverbinding was nu eenmaal trager en ook duurder, acht- tot tienmaal zo prijzig als over water. De grootste vrachtkar kon slechts vijftienhonderd kilo lading meenemen, een schip vervoerde een veelvoud daarvan.[185] Bovendien belastten grote en kleine heren de handel en het verkeer met tollen bij het passeren van de land- en waterwegen op hun gebied. In het in staatkundig en fiscaal opzicht geheel verbrokkelde West-Europa van het Ancien Régime was dit een normaal verschijnsel.[186] Onbelangrijk was de verbinding te land echter niet. Zij verbond de Vlaamse kuststeden met hun textielindustrie, hun drukke handel op Engeland en de Middellandse Zee, met het Rijnland (Keulen) en het Duitse Rijk.[187] De hoofdverbinding liep over Sint-Truiden, Tongeren en de Maastrichtse Maasbrug. Een regelrechte concurrent van Maastricht was het iets zuidelijker aan de Maas gelegen Visé. Al in de Vroege Middeleeuwen was daar een levendige aanlegplaats en een kruispunt van wegen. Sinds 983 bezat Visé een markt, die tot in de twaalfde eeuw bleef bestaan en haar belang voor de streek behield tot ongeveer 1300. De Maasbrug in Visé dateerde ongetwijfeld uit het midden van de elfde eeuw. In de veertiende eeuw werd zij herbouwd.[188] Andere plaatsen, waar de handelaars de Maas overstaken, lagen bij Stokkem en vooral te Roermond, waar een tweede grote verbinding tussen Keulen en Antwerpen de Maas passeerde. Toen tegen het einde der Middeleeuwen de tollen langs de Maas werden verzwaard, kwamen de landwegen meer in gebruik.[189]

181 NAGN, IV, 31 (Mertens).
182 Verhulst, Précis, 72.
183 Kupper, Église impériale, 93 (naar Félix Rousseau).
184 Alberts, I, 86. Venlo bezat, dank zij zijn handel, reeds in de dertiende eeuw stedelijke kenmerken: Van Schaïk, Belasting, 204-205.
185 Eickels, Kl., van, Große Schiffe, kleine Fässer, der Niederrhein als Schiffahrtsweg im Spätmittelalter, in: Kulturraum, I, 43-66, 44, 43.
186 Kamen, H., European society, 1500-1700, London 1984, 74. Een voorbeeld van Limburgse wegtollen: Augustus, L., De middeleeuwse tollen verbonden met het land van 's-Hertogenrade, in: Van der Nyersen upwaert, 51-68.
187 Alberts, Overzicht, I, 68.
188 Joris, Villes, 28-67.
189 NAGN, II, 163 (H.P.H. Jansen).

De rivier de Maas fungeerde vooral als verkeersader voor de doorvoerhandel tussen de zeegewesten en het Rijnland aan de ene, en de Ardennen aan de andere zijde, waar ook de Maassteden van profiteerden. Ten noorden van Sittard spraken de handelaars van het 'Overland' en het gebied stroomafwaarts van Mook noemden zij het 'Nederland'. Daartussenin lag het 'Ommeland'.[190] Limburg zelf had weinig goederen bij te dragen aan deze handelsbewegingen, die vooral steunden op leveranties van grondstoffen (kalk, kolen, granen, hout, natuursteen, leien, wijn) uit de Ardennen en Gulikerland (wede). Het overschot aan agrarische producten was in Limburg niet groot. Bovendien waren de opbrengsten zeer wisselvallig, afhankelijk als zij waren van de weersgesteldheid in zaai- en oogsttijd. Limburgse mergel werd over grote afstand geleverd als bouwsteen, als grondstof voor het maken van metselspecie en voor bemesting in de akkerbouw.[191]

Industriële producten uit het Limburgse gebied waren zeer schaars. Industrie van enige betekenis vond men hoofdzakelijk in de Maassteden ten zuiden van Maastricht: Luik, Dinant, Huy en Namen met hun ijzer- en koperverwerking. Het gebied rond Moresnet leverde galmei en zinkertsen voor de kopergieterijen. In Limburg hadden de pottenbakkerijen van Brunssum en Schinveld tussen de elfde en vijftiende eeuw hun aandeel in de industriële productie; strohoeden kwamen waarschijnlijk uit Venray.[192] Roermond, Weert, Sittard en Hasselt stonden naast Maastricht[193] bekend om hun lakennijverheid. In de omgeving van Gennep startte in 1428 de papierfabricage.[194] De misschien al in de twaalfde en zeker in de dertiende eeuw bij Kloosterrade (Rolduc) begonnen kolenwinning was door het ontbreken van afvoerwegen slechts van lokale betekenis.[195] Beweegkracht voor allerlei soorten industrie leverden de in de Late Middeleeuwen opkomende wind en watermolens. De windmolen bereikte Limburg uit het Rijnland, waar de eerste in de twaalfde eeuw werd gebouwd. In Merum bij Herten stond er een in de dertiende eeuw, in Roermond sinds 1412.[196]

Handelaars uit Limburg namen deel aan de handel op grote afstand. Uit Maastricht en Sint-Truiden trokken zij naar de jaarmarkten in Frankfurt aan de Main. Maastrichtse handelaren trokken ook naar Scandinavië – er bestond tot 1525 een Maastrichts gilde van handelaren op Skåne (Schonen) in Zuid-Zweden, de Schoense Verderen –, naar Midden en Zuid-Duitsland, Oostenrijk en Hongarije. Naarmate met het vorderen der Middeleeuwen de handelsactiviteiten groeiden, bleek echter dat concentratie op een kleiner marktgebied veel winstgevender was. De kooplieden van Maastricht, Roermond en Venlo beperkten hun activiteiten daarom steeds meer tot een gebied begrensd door Dordrecht (later Rotterdam) in het westen, Kampen in het noorden, Keulen in het oosten, Mézières en de Ardennen in het zuiden.

Aan de Maas waren Venlo en Roermond lid van de Duitse Hanze, een verbond van koopsteden in Noord-Duitsland en de Noordelijke Nederlanden ter bescherming van hun handel.

190 LV, II, 265 noot 7.

191 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 144. Aldaar, 146: de graaf van Gelre genoot al in 1294 vijf solidi aan inkomsten uit de mergellosplaats te Tegelen. Aldaar, 146-147, nog verdere vermeldingen van mergelaanvoer in Noord-Limburg.

192 NAGN, II, 155 (H.P.H. Jansen). Venray: Alberts, I, 183. Alberts, Van heerlijkheid, 184. Ramakers, E., Van Secundius van Voerendaal tot Albertus van Kloosterrade, bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de regio Heerlen-Kerkrade, eerste tot twaalfde eeuw, in: Het Land van Herle 45 (1995) 107-126, 114.

193 Over de invloed van de mode in de veertiende eeuw op de textielnijverheid: Uytven, R. van, De korte rokken van de jaren dertig..., in: Bewogen en bewegen, de historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur, W. Frijhoff, M. Hiemstra (eds), Tilburg 1986, 219-231.

194 NAGN, III, 400 (Van Mingroot).

195 NAGN, II, 177 (H.P.H. Jansen).

196 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 329.

Roermond vertegenwoordigde bij de Hanze tevens de kleinere steden van het Overkwartier.[197] Het lidmaatschap van de Hanze onderstreepte de economische betekenis van de Duitse landen voor Venlo en Roermond, die groter was dan die betekenis voor het overige Limburg. Beide Maassteden hadden in respectievelijk 1343 en 1372 van de Gelderse hertog het stapelrecht verkregen: langs de stad vervoerde goederen moesten uitgeladen en in de stad te koop aangeboden worden. De verlening van dat recht wijst op een in die tijd sterke positie van Venlo en Roermond ten opzichte van hun hertog.

Cultuur

In West-Europa begon na Karel de Grote op alle gebied de grote sprong voorwaarts, die het werelddeel een leidende rol heeft gegeven tot in de twintigste eeuw. Vanuit het zuiden van Europa, bereikte de stroom van nieuwe maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen omstreeks 1000 ook het westen en het noorden van het werelddeel. Het Limburgse gebied bleef er niet buiten, alhoewel het slechts in beperkte mate aan de algemene opbloei zou bijdragen; het gebied was meer ontvanger dan gever. Tussen het jaar 1000 en 1400 stond de culturele ontwikkeling niet stil. Wat wij ervan kennen, beperkt zich noodgedwongen tot de toppen, tot de elite. Wat daaronder aan cultuur leefde, valt nauwelijks of niet te achterhalen. Zelfs een van de meest fundamentele aspecten van de cultuur, de volkstaal van die tijd, blijft voor ons grotendeels een gesloten boek, doordat het Latijn en niet de volkstaal voertaal is in de meerderheid der overgeleverde middeleeuwse geschriften.[198]

Met de toename van de bevolking steeg de welvaart en trad er groter differentiatie op in de beroepsbezigheden. De opbloei van handel en verkeer maakte meer mensen mobiel en bracht hen in aanraking met andere streken en gebruiken. Het schrift was voortaan niet alleen meer het voertuig voor het gedachtegoed en het beheer van kloosters en kapittels. De handel vroeg om schriftelijke vastlegging van koop en verkoop en ook het bestuur van land en stad maakte steeds meer gebruik van het geschreven bewijsstuk. De sinds de veertiende eeuw wassende hoeveelheid bewaarde archiefstukken legt nu nog getuigenis af van deze groei in het gebruik van het schrift.

In de opkomende steden (Maastricht, Sittard, Roermond, Venlo, Weert, Hasselt, Tongeren, Sint-Truiden), leefde een groter of kleiner deel van de bevolking niet meer van landbouw en veeteelt, maar van andere middelen van bestaan. Kloosters en kerken namen in aantal en dikwijls ook in omvang toe; er kwamen parochiekerken bij, de al bestaande werden vergroot. De steden omgaven zich met wallen en bouwden stenen gemeentehuizen. De wallen waren er voor de veiligheid der burgers, de gemeentehuizen voor hun bestuur, maar tegelijkertijd waren het monumenten van burgertrots, die de eeuwen zouden trotseren. De burgerij verdeelde zich in de economie regelende beroepsorganisaties (gilden, ambachten) die elk hun eigen feesten vierden en meetrokken in processies. Er ontstond een burgercultuur met een voorliefde voor het nuttige. Schuttersfeesten oefenden en vermaakten de verdedigers van de stad en rederijkers stichtten of verstrooiden de stedelingen met hun dichten en spelen.

197 LV, II, 265 noot 7.
198 Blom/Lamberts, 40.

Meer mensen bezochten de bedevaartplaatsen en lieten daar hun gaven achter. In die genadeoorden kregen de beheerders van de bezochte heiligdommen mede door de vele giften gelegenheid hun kerk of kapel verder uit te bouwen en te verfraaien, zoals nu nog zichtbaar is in Aldeneik, aan de Sint-Servaaskerk in Maastricht, in Kloosterrade en op andere plaatsen. Vooral het westkoor of westwerk, de burchtachtige uitbouw van de westgevel van een kerk – de mooiste voorbeelden in Limburg zijn de twee hoofdkerken van Maastricht – maakte opgang. Nog bewaarde restanten van muurschilderingen in Sint-Truiden, Aldeneik, Spalbeek, de Maastrichtse kloosterkerken van dominicanen en kruisheren en het kerkje van Limbricht geven een indruk van de kleurrijke kerkinterieurs van die tijd. De versiering van het interieur werd naast de muur- en gewelfschilderingen afgewerkt met gebeeldhouwde kapitelen, beelden en reliekhouders. Het fraaiste voorbeeld van een reliekhouder is de Noodkist te Maastricht, waarin de gebeenten bewaard worden van de Maastrichtse bisschop Servatius en van bisschop Martinus van Tongeren. Andere voorbeelden van edelsmeedwerk zijn de in 1286 vervaardigde monstrans van Herkenrode, thans in de kathedraal van Hasselt,[199] en de reliekschrijn van de heilige Ursula te Tongeren (midden veertiende eeuw).[200] Ivoorsnijwerk versierde de liturgische boeken, zoals de Kruisiging van Tongeren (980-1000), de *Maiestas Christi* van rond het jaar 1000, thans in Oxford.[201] De grafkerk van de Gelderse graven, de Munsterkerk in Roermond, kreeg het praalgraf van graaf Gerhard IV (†1229) en zijn vrouw Margareta van Brabant (†1231).[202]

Aan de wijze waarop die bouwwerken en verfraaiingen uitgevoerd werden, is te zien dat het Limburgse land geen eiland was, maar een deel van een groter geheel. Dat grotere geheel was het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie. De Romaanse bouwstijl van het Rijk inspireerde de bouwheren en bouwmeesters in Limburg. Die bouwheren – bisschoppen, kapittelproosten, edelen – zijn dikwijls bekend, de bouwmeesters echter niet. De vermelding van de twaalfde-eeuwse Heimo, die zijn naam vereeuwigde op een van de kapitelen van de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekerk, is een eenzame uitzondering.

Eerder is gezegd dat de bisschoppen van Luik steeds de kant van de Duitse koning en keizer hielden, ook tijdens de Investituurstrijd. Dat leidde tot een keizercultus, die mede tot uiting kwam in verschillende kerkelijke bouwwerken. De Luikse ontwerpen waren zo goed, dat zij in de twaalfde eeuw Rijnlandse architecten tot voorbeeld dienden. Maar het waren geen voorbeelden van een eigenstandige, inheemse Maaslandse stijl. Daarvoor zijn onder meer de aanwijsbaar Italiaanse opzet en versiering van die bouwwerken een tegenbewijs. Een – zij het niet meer onomstreden[203] – voorbeeld met dergelijke Italiaanse (Lombardische) kenmerken is de abdijkerk van Kloosterrade (Rolduc).

Als de Romaanse invloed van het Duitse Rijk omstreeks 1200 afneemt, neemt die uit Frankrijk met zijn gotiek toe. De toenemende invloed van Frankrijk was het grootst in het Luikse prinsdom, dat overigens juridisch een deel bleef van het Duitse Rijk tot aan het einde

199 Timmers, II, 179.
200 Timmers, II, 187.
201 Histoire de la Wallonie, 173.
202 Venner, G., De grafmonumenten van de graven van Gelder, Venlo 1989.
203 Zie het zesde hoofdstuk bij: Hardering, Die Abteikirche von Klosterrath. Het *scemate longobardino* (naar Lombardisch voorbeeld) is in die tijd de architectonische naam voor het alternerend gebruik van ronde zuilen en vierkante pijlers in een kerk (Augustus/Jamar, Annales Rodenses, 40); het hoeft dus niet specifiek uit Italië afkomstig te zijn.

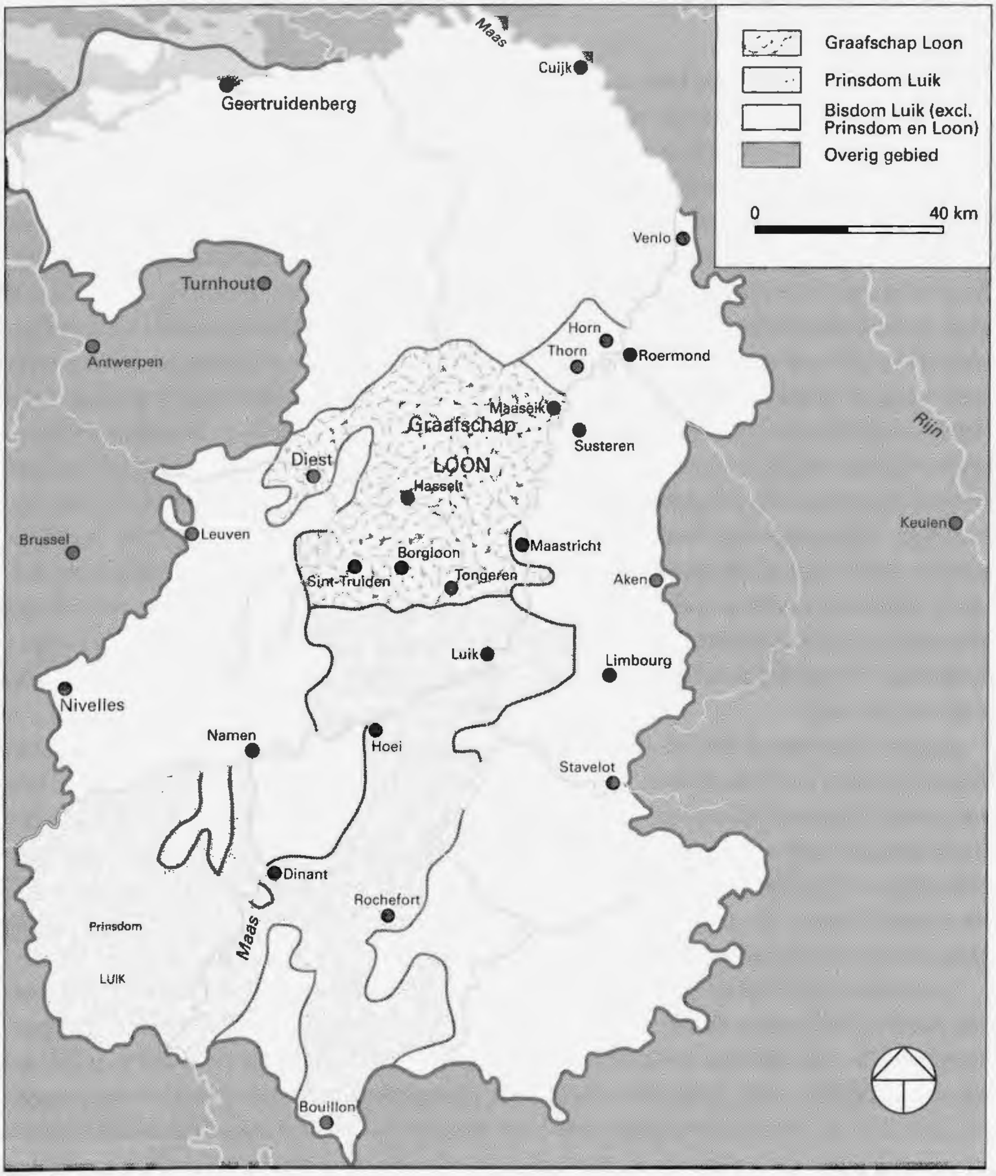

Luik en Loon vóór 1559.

van het Ancien Régime. In de vijftiende eeuw was het prinsdom in cultureel opzicht geheel vervreemd van Duitsland, waar men Duits sprak; het richtte zich sinds die tijd geheel en al op Frankrijk.[204]

Heiligenlevens

De heilige Servatius was het onderwerp voor een van de eerste letterkundige werken in het Maaslands van een met naam en toenaam bekend auteur. Het is de in Limburg en in de Nederlandse literatuurgeschiedenis beroemde Servatiuslegende van de uit het Loonse Veldeke, thans een deel van de stad Hasselt, afkomstige Henric van Veldeke (c. 1140-c. 1200).[205] Hij vervaardigde een bewerking in de volkstaal van de in het Latijn geschreven legendarische levensgeschiedenis van Sint Servaas, de *Actus Sancti Servatii* (Handelingen van Sint Servatius) van de Noord-Franse monnik Jocundus (c. 1066-1088). In opdracht van gravin Agnes van Loon en van Hessel, schatbewaarder van het Maastrichtse Servaaskapittel, schreef hij zijn *Sente Servas* (1170-1180), een samenvatting van Jocundus' werk. Mogelijk was de vertaling bedoeld als een tekst om voor te lezen aan de pelgrims die het graf bezochten van de bezongen heilige. Henric heeft waarschijnlijk slechts korte tijd in Limburg gewerkt. Vrij spoedig na de voltooiing van zijn Servaaslegende vertrok hij naar Thüringen, toen een cultureel middelpunt van het Duitse Rijk.[206] Daar werd hij als Heinrich von Veldeke een der groten in de geschiedenis der Duitse letterkunde. Zijn vertrek naar het oosten van het Rijk bevestigde eens te meer, dat het oude Karolingische kerngebied tussen Maas en Rijn in de twaalfde eeuw in cultuurhistorisch opzicht de rest van het Heilige Roomse Rijk nog vooruit was. Het cultureel omhoog strevende Thüringen kon zich toen nog door voorbeelden uit Limburg laten inspireren, niet alleen literair, maar waarschijnlijk ook op het gebied van bouwkunst en boekverluchting.

Andere heiligen in Limburg vonden ook hun beschrijvers, die echter als clerici allen het Latijn als voertaal gebruikten. Naast de reeds genoemde Jocundus was er de monnik Theodoricus, de latere abt van Sint-Truiden. In zijn *Vita Sancti Trudonis* (Leven van de heilige Trudo) uit 1093 verheerlijkte hij de patroonheilige van zijn abdij. Al eerder (c. 1050) had de Sint-Truidense monnik Stepelinus meer dan honderd wonderen van de heilige Trudo beschreven in zijn *De miraculis Sancti Trudonis* (Over de wonderen van de heilige Trudo).

De levens van deze Limburgse heiligen bevatten allemaal historische gegevens, ofschoon zij niet met een strikt historisch oogmerk geschreven zijn. Dat is wel het geval met de *Annales Rodenses* (Jaarboeken van Kloosterrade), een verhaal – *narracio*, vertelling, zegt de schrijver zelf – over de geschiedenis van de abdij Kloosterrade van 1104-1157, gedeeltelijk in de vorm van annalen, gedeeltelijk in de vorm van een kroniek. Deze omstreeks 1160 ontstane kloostergeschiedenis beperkte zich niet tot de lotgevallen van de abdij. De schrijver en zijn latere *continuator* (vervolger) haalden breed uit en noteerden ook veel over de geschiedenis van het hertogdom Limburg, het bisdom Luik – het grootste bisdom in de Nederlanden –, het ontstaan van het graafschap Gelre, de Kruistochten en de algemene geschiedenis van het Duitse Rijk. Het oorspronkelijke handschrift van de Kloosterraadse annalen berust thans in het Rijksarchief

204 WPG, I, 153.
205 Willaert, Fr., 1174: Hendrik van Veldeke wordt de werktekst van zijn eigen 'Eneas'roman ontstolen, in: Nederlandse literatuur, een geschiedenis, 6-11.
206 Hogenelst, D., Fr. van Oostrom, Handgeschreven wereld, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen, Amsterdam 1995², 11, onderstreept, dat Veldeke een Maaslander is en blijft, ook na zijn vertrek naar Duitsland.

voor Limburg te Maastricht.[207] In de abdij van Sint-Truiden begon men een halve eeuw voor het beginjaar van de annalen van Kloosterrade te schrijven aan een kroniek van de abdij, die met haar vervolgen tot 1558 zou reiken.[208]

Nog een Limburgs literair relict is voor een gedeelte te vinden in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel en voor een gedeelte in de Leidse Universiteitsbibliotheek. Het zijn fragmenten van het Aiol-handschrift, een vertaling van een Oud-Franse ridderroman in een dialect uit de streek tussen Roermond en Venlo, daterend uit de dertiende, misschien zelfs de twaalfde eeuw. Dit Limburgse handschrift is in de zestiende eeuw versneden door de boekbinder van de commanderij Bernissem, een stichting van de Duitse Orde bij Sint-Truiden. Hij gebruikte de stukjes perkament ter versteviging van zijn bindwerk.[209] Toen de door hem gebonden boeken gerestaureerd werden, kwamen stukjes tekst van het uit het Oud-Frans in het Oost-Limburgs vertaalde ridderverhaal van Aiol en Mirabel te voorschijn.

Onderwijs

Over het onderwijs in deze periode[210] valt hetzelfde te zeggen als vóór het jaar 1000: er is voor Limburg vrijwel niets over bekend bij gebrek aan gegevens. Kenmerkend bleef de nauwe verbondenheid met de Kerk, de bewaarster en hoedster van de wetenschap in de Middeleeuwen. Dat was het instituut waar de vereiste wetenschappelijke kennis én de menskracht aanwezig was tot vergroting van kennis en de overdracht daarvan aan anderen. In de kloosters kregen de nieuwelingen onderricht in het Latijn en de koorzang, nodig voor het plechtig bidden van het kerkelijk koorgebed. In de meer moderne kloosters van dominicanen en franciscanen bestond een theologieopleiding voor aanstaande priesters. Gegevens hierover zijn er voor Limburg niet, behalve de boekenlijst van de abdij Kloosterrade met ongeveer 250 titels in een uit 1225/1226 stammend cartularium.[211]

De reeds omstreeks 900 beroemde Luikse kapittelschool kreeg onder bisschop Notger (972-1008), een Zwaab,[212] nieuwe glans. Zij maakte Luik tot het 'Athene van het Noorden'.[213] Het was de para-universitaire opleiding van die dagen, waar in het Latijn het *trivium* (de drie wegen) gedoceerd werd rond de Latijnse taal (grammatica, retorica, dialectica) en het *quadrivium* (de vier wegen) rond de wiskundige vakken (arithmetica, geometria, astronomia en musica). Of al die vakken ook metterdaad onderwezen werden, hing uiteraard af van het voorhanden zijn van geschikte docenten. In Luik waren dat in het bijzonder wiskundigen, waardoor de Luikse school beroemd was om haar wiskunde-onderwijs.[214] De school van Notger en zijn opvolgers had haar uitstraling in het noordelijker Maasdal, want de scholasters van de Maastrichtse kapittelscholen in de twaalfde eeuw waren opgeleid te Luik.

De scholaster van een kapittel leidde niet alleen de kapittelschool, maar had ook het toe-

207 De *Annales Rodenses* werden verschillende malen gepubliceerd. De jongste editie met uitgebreide inleiding is die van L. Augustus en J.T.J. Jamar uit 1995.

208 Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, (*Gesta Abbatum Trudonensium*), E. Lavigne e.a. (eds), (MM, 43, 46, 53), Assen/Maastricht/Leeuwarden/Mechelen 1986, 1988, 1993, 3 dln.

209 Pronkstukken, Venlo 650 jaar stad, A.A.J.J. van Pinxteren, J.M.W.C. Schatorjé (eds), Venlo 1993, 48-51. Voor verdere mogelijk Limburgse literaire producten uit deze periode: LV, II, 380-387 (Jans).

210 Post, Scholen. NAGN, IV, 366-371 (Nauwelaerts). Een beknopte, algemene inleiding geeft: Noordam, Historische pedagogiek.

211 Deutz, H., Geistliches und geistiges Leben im Regularkanonikerstift Klosterrath im 12. und 13. Jahrhundert, (Bonner Historische Forschungen, 54), Siegburg 1990, drukt de catalogus in extenso af met commentaar.

212 De Moreau, II, 26.

213 Remardy, Chr., Les écoles liégeoises du IXe au XIIe siècle, grandes lignes de leur évolution, in: RBPH 57 (1979) 309-328.

214 Kupper, Église impériale, 382.

zicht op het verdere onderwijs dat in zijn kapittelstad gegeven werd, aan de stads of Latijnse school, de parochiescholen en de bijscholen (scholen gedreven door particulieren). Naarmate de steden in aantal en omvang toenamen, groeide ook het onderwijs in zijn verschillende vormen. De invloed van een scholaster – en waar geen kapittel was, van een stadspastoor – op dat onderwijs, nam met het vorderen der Middeleeuwen af. Het kerkelijk toezicht werd verdrongen door een toezicht van de zijde der stedelijke magistraten. Zij ruimden daarbij weliswaar een plaatsje in voor een scholaster of stadspastoor, maar dat was meer uit traditie en voor de vorm. De feitelijke zeggenschap berustte bij de magistraat. Het onderwijzend personeel bestond zowel uit priesters als leken, ofschoon de uit de bronnen beschikbare gegevens vaak niet toelaten een scherp onderscheid te maken.[215]

Het onderwijs – vooral van de parochie- en bijscholen – was naar onze begrippen van matige kwaliteit, maar het voldeed voor de mensen van die tijd, levend in een maatschappij met een geringe lees- en schrijfcultuur. De middeleeuwse opvoeding werd gekenmerkt door een groot optimisme, vanwege haar oprechte geloof in de kneedbaarheid van de jonge mens. De aardse wereld mocht dan een tranendal zijn en de mens even onvolkomen als al het aardse, onderwijs en opvoeding boden niettemin de gelegenheid tot vorming van de jeugd. Zij verbeterden de menselijke samenleving en maakten het leven draaglijker. Het alles beheersende adagium was echter *Non scolæ sed vitæ discimus* (wij leren niet voor de school, maar voor het leven). Het leven dan te verstaan als het eeuwige leven in het hiernamaals, uiteindelijk het enig ware doel van de mens, die zijn aardse leven slechts als iets voorlopigs, iets onafs beschouwde.

Bibliografie

Alberts, W.J., Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn, I: ±800-1288, (MM, 28); II: 1288–c. 1500, (MM, 36), Assen 1979, 1982.

Annales Rodenses, kroniek van Kloosterrade, tekst en vertaling, Augustus, L., J.T.J. Jamar (eds), (Publikaties Rijksarchief Limburg, 3), Maastricht 1995.

Baerten, J., Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), ontstaan, politiek, instellingen, (MM, 9), Assen 1969.

Cohn, N., The pursuit of the millennium, revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages, (Oxford Galaxy book, 321), New York 1976 (oorspr. 1957).

Deeters, J. Servatiusstift und Stadt Maastricht, Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung, (Rheinisches Archiv, 73) Bonn 1970.

Dejong, M., Het perkamenten woord, over schrift en cultuur in de vroege middeleeuwen, in: TvG 106 (1993) 10-22.

Duby, G., L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval, Paris 1962.

Ewig, E., Frühes Mittelalter, (Rheinische Geschichte in drei Bänden, I,2), Düsseldorf 1980.

Geurts, J.H.J. en J.A.E. Kuys, Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre vóór en ná 1543, in: Verdrag en tractaat van Venlo, herdenkingsbundel 1543-1993, Hilversum 1993, 171-199.

Hardenberg, H., Romeinse wegen en middeleeuwse geleiderechten tussen Maas en Rijn, in: PSHAL 94/95 (1958/1959), 173-188 (met kaarten).

Hardering, K., Die Abteikirche von Klosterrath, Baugeschichte und Bedeutung, (Clavis kunsthistorische monografieën, 18), Utrecht 1998.

215 Post, Scholen, 33.

Histoire de la Wallonie, L. Génicot (ed), (Univers de la France et des pays francophones), Toulouse 1973.
Hohes Mittelalter mit Beiträgen von E. Boshof, O. Engels und R. Schieffer, (Rheinische Geschichte in drei Bänden, I, 3), Düsseldorf 1983.
Kossmann-Putto, J.A., G. Maréchal, Armen en ziekenzorg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, in: NAGN, II, 254-280.
Lauwers, M., La mémoire des ancêtres, le souci des morts, morts, rites et société au moyen âge (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles), (Théologie historique, 103), Paris 1997.
Lemmens, J.M., Joods leven in Maastricht, geschiedenis van de joodse gemeente sedert 1250, opgetekend bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan de synagoge in Maastricht (1840-1990), (VM, 15), Maastricht 1990.
Liège et Bourgogne, actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968, (Les congrès et colloques de l'Université de Liège, 66), Liège 1972.
Linssen, C.A.A., Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen, (MM, 41), Assen/Maastricht 1985.
Linssen, J., Over de wording van Roermond als stad, in: Historische opstellen over Roermond en omgeving, Roermond 1951, 143-184.
Mertens, J., Landbouw, in: NAGN, IV, 12-41.
Middeleeuwse kastelen in Limburg, verschijningsvorm van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel, W.M.H. Hupperetz e.a. (eds), Venlo 1996.
Monna, A.D.A., Ansfried en de stichting van Thorn, in: PSHAL 118 (1982) 59-85.
Munsters m.s.c., A.J., Het gasthuis te Stein, in: Maasgouw 94 (1975) 161-166.
Munsters m.s.c., A.J., Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg, in: LV, II, 417-530.
Nauwelaerts, M.A., Scholen en onderwijs, in: NAGN, IV, 366-371.
Post, R.R., Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, 2 dln, Utrecht/Antwerpen 1957.
Post, R.R., Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht 1954.
Quirin, H., Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte, Braunschweig 1964[3].
Ree-Scholtens, G.F. van der, De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795, institutionele en juridische aspecten, (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 6), Assen/Maastricht 1993.
Rotthoff-Kraus, Cl., Die politische Rolle der Landfriedenseinungen zwischen Maas und Rhein in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, (Beihefte ZAGV, 3), Aachen 1990.
Sprandel, R., Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter, (UTB, 461), Paderborn 1978[2].
Tag, Der, bei Worringen: 5. Juni 1288, (Veröffentlichungen der Staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe C, Quellen und Forschungen, 27), Düsseldorf 1988.

Hoofdstuk 3

Deel van een groter geheel? 1400-1550

Politieke geschiedenis

De vijftiende en zestiende eeuw waren voor geheel West-Europa een tijdperk van grote veranderingen. Zij zouden van het werelddeel tot in de twintigste eeuw het centrum van de gehele wereld maken. Het was de tijd van de ontdekkingen, van een groei van de handel van het continent naar wereldhandel, de tijd van Renaissance en Humanisme in het culturele en geestesleven met zijn herleving van de klassieke Oudheid en de studie van Grieks en Latijn, de tijd van opsplitsing van de ene katholieke kerkgemeenschap in verschillende christelijke kerken, de tijd van het ontstaan van nieuwe machtige staten als Spanje en de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Limburg speelde in al deze ontwikkelingen slechts een nevenrol. Het leverde in de periode 1400-1550 geen bijdrage van enig belang aan de hier aangestipte, grote politieke en andere ontwikkelingen. Het was misschien een lijdende, maar in elk geval geen leidende partij. In deze periode werd het duidelijk dat geen van de Limburgse potentaten, Gelre, Gulik noch Luik, erin zouden slagen langs de Maas een grote politieke eenheid te vestigen. Via de vierde macht in Limburg, Brabant, drong Bourgondië op, maar ook dat zou het niet lukken Limburg in zijn totaliteit te doen opgaan in een groter staatsverband.

Staatkundige ontwikkeling

In de Karolingische tijd had er een zekere mate van centraal gezag bestaan in Limburg. Het verdwijnen van dit gezag tegen het einde van de negende eeuw en het mislukken van de politiek der Duitse keizers om hun gezag in het Noordwesten van het Rijk te herstellen, zetten de deur wagenwijd open voor allerlei gezagsdragers om grotere of kleinere delen van Limburg in hun macht te krijgen. Sedert het einde van de elfde eeuw hadden verschillende potentaten geprobeerd hun oorspronkelijke familiebezit en daarmee hun heerschappij uit te breiden met als resultaat, dat omstreeks 1400 de hertogdommen Brabant en Gelre en het prinsdom Luik als de drie groten de kerngebieden van Limburg beheersten.

Het hertogdom Limburg had een vierde grote kunnen worden, maar had het niet gehaald. Het hertogdom was bij gebrek aan erfopvolgers aan het einde van de dertiende eeuw als zelfstandig staatje ten onder gegaan. Het was opgeslorpt door Brabant, dat reeds vaste voet had verkregen in Limburg door het bezit van de halve heerlijkheid in het gezamenlijk met de Luikse bisschop bestuurde deel van het belangrijke Maastricht en dat daarenboven de heerlijke rechten bezat in de Landen van Overmaas.

Gelre had hier het nakijken. Zijn expansie naar het zuiden was gestopt door de nederlaag te Worringen in 1288. Het Gelderse graafschap, sinds 1339 hertogdom, breidde zich voortaan meer in het bijzonder uit naar het noorden: het oostelijk rivierengebied, het graafschap

Zutphen, de Veluwe, het Gelderse Overkwartier ten zuiden van Nijmegen tot aan Echt en Montfort. Rechts van de rivier de Maas was een groot deel van Limburg met de steden Roermond en Venlo Gelders. De uitbreidingspolitiek van het prinsdom Luik behaalde haar grootste succes met het in bezit nemen van het links van de Maas gelegen graafschap Loon (1366).[1]

Daar was het bij gebleven, want verschillende zogenaamde rijksheerlijkheden, zoals Rekem, Gronsveld, Wittem, Wijlre, het vorstelijk abdijgebied van Thorn, hadden hun zelfstandigheid weten te bewaren. Hun politieke betekenis lag in de legitimering van het overheidsgezag, waardoor zij een onmisbare schakel vormden in de politieke structuren van het Ancien Régime.[2] Het aantal van deze heerlijkheden met een niet zo duidelijke staatkundige verhouding tot het Duitse Rijk[3] zou overigens in de vijftiende en zestiende eeuw verminderen, doordat de grotere landsheren de hoge jurisdictie in de rijksheerlijkheden verwierven. Voor het alleen in de kern van de stad onder Luik en Brabant staande Maastricht gold, dat het zijn grote autonomie wist te handhaven. Geen enkele gezagsdrager deed een poging zijn wil op te leggen aan geheel Limburg als eenheid. Gezagsovername in afzonderlijke gebieden geschiedde tot aan de Franse Tijd steeds met behoud van vroeger verkregen rechten, wat eenwording in de moderne zin van het woord uitsloot.

Het betrekkelijke gezagsvacuüm bood verderaf gelegen staten de mogelijkheid in Limburg binnen te dringen. De belangstelling voor, casu quo de mogelijkheden tot het vestigen van enig gezag in Limburg waren wisselend. Het gebied op zich was als geheel genomen economisch en strategisch niet van groot belang. De verbindingswegen via de Maas, tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, en over land, van de Nederlanden naar Duitsland, legden nog het meeste gewicht in de schaal. De streken buiten het dal van de rivier tussen Maastricht en Nijmegen waren weinig interessant. Veelal dun bevolkt en vaak op karig vruchtbare grond gelegen, viel daar in economisch opzicht niet veel te halen. De Maas en het Maasdal waren van belang als verbindingsweg tussen Frankrijk en de Nederlanden, terwijl de landweg van de Vlaamse kust naar Duitsland vooral de in de Nederlanden meest noordelijke brug over de Maas te Maastricht gebruikte. Vandaar het strategisch belang van die vestingstad. Wie Maastricht bezat, beheerste de waterweg en tevens de voornaamste landweg in Limburg; maar dat was allemaal niet voldoende om de mogendheden te doen talen naar het bezit van Limburg in zijn totaliteit.

Maar tussen ongeveer 1400 en 1800 wilden allerlei staten Limburg gebruiken als kampperk voor hun op elkaar botsende belangen. In chronologische volgorde waren dat meer in het bijzonder Frankrijk, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en Pruisen. Zij werden voorafgegaan door de naar onafhankelijkheid strevende vazalstaat van Frankrijk, Bourgondië, spoedig na zijn ontstaan de vierde macht in West-Europa tussen Frankrijk, Engeland en het Duitse Rijk.[4] Het in de veertiende eeuw aantreden van de Bourgondiërs luidde een kwart millennium van strijd in om het bezit van het geheel der Nederlanden, eerst onder aanvoering van de Franse hertogen van Bourgondië en daarna onder hun erfopvolgers, de vorsten van Spanje en Oostenrijk. Tengevolge van de anti-Spaanse Opstand in de Nederlanden won na 1580 een

1 Alberts, I, 91-92, 104.

2 Janssens, De evolutie, 122.

3 Voor de betekenis van de term 'rijksheerlijkheid' zie: Berkvens, A.M.J.A., Vrije rijksheerlijkheid Kessenich, in: PSHAL 122 (1986) 149-177, en: Van der Ree-Scholtens, De grensgebieden, 125-127.

4 Voor een samenvatting van de Bourgondische geschiedenis zie: NAGN, IV, 184-200 (Jongkees), en: Blockmans, W., W. Prevenier, De Bourgondiërs, de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530, Amsterdam 2000². Ook: Vaughan, R., De Bourgondiërs, Bussum 1976 (oorspr. Londen 1976), en het 'Bourgondië-nummer', aflevering 2, van de BMGN 95 (1980) 253-390.

tweede gegadigde snel aan kracht en invloed, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Omstreeks het jaar 1600 begon zich een deling der Nederlanden af te tekenen: het Zuiden onder Spanje, het Noorden onder de Republiek. De Vrede van Münster in Westfalen (1648) bezegelde deze verdeling. Limburg droeg vele lasten van deze twee-en-een-halve eeuw durende machtsstrijd, maar plukte er nauwelijks voordelen van; het bleef een oninteressant doorgangsgebied.

Omstreeks 1400 was de buitenlandse invloed in Limburg al van oude datum. Reeds in de dertiende eeuw (Slag van Bouvines ten westen van Doornik, 1214) waren Limburgse adellijke heren betrokken bij de politieke tegenstellingen tussen Frankrijk en het Duitse Rijk. In de veertiende eeuw deden de meningsverschillen tussen Gelre en Brabant deze gewesten partij kiezen in de honderdjarige strijd, die Frankrijk en Engeland voerde. Brabant koos voor Bourgondië en Frankrijk, Gelre voor Engeland. Onder de krijgstochten had de bevolking soms zwaar te lijden, meer in het bijzonder op het platteland; de ommuurde steden ondervonden minder last. Maar die middeleeuwse oorlogen leidden nog niet tot directe inmenging van enige buitenlandse macht in de bestuurlijke zaken van Limburg. Dat veranderde toen aan het einde van de veertiende eeuw de hertog van Bourgondië belangen kreeg aan de Maas. Zij bleven overigens beperkt tot de Brabantse gebieden. Gelre inclusief het Overkwartier met Roermond en Venlo, kwam eerst in 1543 onder Bourgondisch gezag. Het Luikse prinsdom met het graafschap Loon werd nooit de facto Bourgondisch territoir, al hing die mogelijkheid wel in de lucht, toen de Bourgondiër Lodewijk van Bourbon bisschop van Luik was (1456-1482). Het failliet van Karel de Stoute deed echter deze kans in rook opgaan (1477).

Heer en onderdanen

De tijd rond 1400 werd gekenmerkt door een groeiende behoefte van de landsheer naar groter eenheid, naar meer gelijkvormigheid van bestuur in zijn verschillende landsdelen, gepaard aan de groeiende behoefte van zijn onderdanen naar groter invloed op het landsbestuur. Het is omstreden welk van de twee tendensen hier de meeste invloed had. Was het de landsheer die het proces in gang zette, of waren het zijn onderdanen? Beide richtingen kennen verdedigers. Hun opvattingen worden hierna tegenover elkaar gezet.

De Brabantse *Blijde Inkomste* van 1356 regelde de inspraak van de onderdanen en bevestigde hun oude rechten. Het was een van de tekenen, dat de in landszaken heersende hegemonie van de landsvorst en van de in zijn raad vertegenwoordigde hoge adel[5] begon te tanen. Vooral in de streken, waarin meer steden lagen, waren de standen (geestelijkheid, ridderschap, stadsburgers, de schepenen op het platteland) geneigd medezeggenschap in het landsbestuur te eisen. Per slot van rekening waren zij de geldschieters voor de politiek van de vorst, meer in het bijzonder de steden. De standen waren er daarom van overtuigd, dat de vorst en zijn raadslieden rekenschap dienden af te leggen aan hun vertegenwoordigers, als zij weer een bede, een belasting, wilden opleggen.[6] In de vijftiende eeuw werd het streven naar deze vorm van medezeggenschap algemeen, ook in Limburg.

De landsheren hebben het langzame groeiproces naar een grotere eenheid niet bewust gestuurd. Maar onder de dwang der omstandigheden, zoals een meer effectieve belastingheffing, een betere rechtspraak, verdediging van hun gebied tegen de aanspraken van ande-

5 Over de zich wijzigende algemene betekenis van de adeldom in deze tijd: Janssens, De evolutie.

6 Justice, grâce, 47-51. Zie bijvoorbeeld ook: PSHAL 104 (1978) 154-155 (G. Venner) met betrekking tot de opvattingen van Brunner en Droege.

ren, moesten zij wel organen scheppen, die de verschillende landsdelen op den duur tot groter eenheid samensmeedden. De Bourgondische hertogen richtten een Raad van Brabant (1406) op voor hun onderhorigheden.[7] In het Gelderse en Luikse kwam een vergelijkbaar bestuursorgaan niet tot stand.[8] De Gelderse hertog schijnt overigens bewust een hofcultuur gecultiveerd te hebben, mede om de eenheid van zijn landen te bevorderen.[9]

De hierboven geschetste, veel aangehangen mening over de middeleeuwse ontwikkeling van medezeggenschap-van-onderop en een min of meer passieve landsheer, is niet de enige. Er bestaat een andere, die diametraal daaraan tegenovergesteld is. De ontwikkeling naar meer inspraak zou juist in gang gezet zijn door de landsheer zelf, omdat hij zijn toenemende behoefte aan geld slechts kon dekken door zijn onderdanen dieper in de buidel te doen tasten. Dat kon alleen door nieuwe manieren van overleg: standenvergaderingen en een nieuwe vorm van beraad tussen stadsbesturen en gilden. Volgens de aanhangers van deze zienswijze was het dus de landsheer zelf, die de inspraak van onderop bevorderde.

Hoe de medezeggenschap ook ontstaan mag zijn, het eindresultaat was hetzelfde. Ook in Limburg kwamen in de vijftiende eeuw verschillende vormen van overleg tussen landsheer en onderdanen tot stand. Maar het is anachronistisch om deze middeleeuwse vormen van inspraak op te sieren met moderne benamingen als 'democratie'; of – nog kwalijker – 'volksdemocratie'. De middeleeuwer kende niet voor niets twee termen voor 'volk': *populus* voor de weinigen, die tot regeren gerechtigd waren, en *plebs* voor de grote massa, die dat recht miste.

De verschillende landsheren ondervonden door de groeiende inspraak een toenemend tegenspel van de standen in hun territoria, ofwel zij speelden het spel mee omwille van het eigen voordeel. In de steden was het niet anders. Daar wenste de middenklasse van de in gilden of ambachten verenigde stadsburgers meer zeggenschap in het door een regentenklasse overheerste stadsbestuur. Maar de bestuurderen kampten omstreeks 1400 niet slechts met verzet van onderop, zij ondervonden ook medewerking. Het volkse verzet kwam voort uit de wens naar een goed land- casu quo stadsbestuur, dat de algemene welvaart bevorderde. De standsvergaderingen en de stedelijke ambachtsgilden waren daarom genegen met hun bestuurders in moeilijke tijden samen te werken en die gingen zij allen tegemoet toen Bourgondië zich begon te nestelen in de Nederlanden.

Opmerkelijk is de ontwikkeling in de Brabantse delen van Limburg. In de onder Brabantse supervisie staande statencolleges in Limburg rechts van de Maas ontbraken vertegenwoordigers van de – het zij toegegeven dun gezaaide – steden. In de Gelderse staten verschenen die wel. Er bestond een statencollege voor het hertogdom Limburg en een voor elk van de drie Landen van Overmaas afzonderlijk. De drie Landen vergaderden in 1473 voor het eerst, te Gulpen en te Maastricht.[10] Hun afvaardiging bestond oorspronkelijk uit slechts twee standen: de vertegenwoordigers van de ridderschap en van de schepenbanken. De schepenen-afgevaardigden fungeerden als vertegenwoordigers van het platteland. De schepenbanken waren veelvuldig bezet met door de landsheer benoemde creaturen, die zijn trouwe aanhangers waren in het Statencollege. Opmerkelijk is in de Landen van Overmaas het tot 1598 ontbreken van vertegenwoordigers van de eerste stand, de geestelijkheid. Thorn en Horn kenden ook staten-

7 NAGN, IV, 158-160 (Blockmans).
8 NAGN, IV, 165 (Leupen). Hansotte, Institutions.
9 Nijsten, G., Het hof van Gelre, cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473), Kampen 1993[2], 293.
10 LV, II, 58 (Roukens). In de Staten van Limburg stemden niet de standen, maar de afzonderlijke landen: Histoire de la Wallonie, 208.

colleges, maar die bestonden dan weer wel uit drie leden: geestelijkheid, ridderschap en schepenbanken.[11]

Het oprichten van centrale organen, zoals de Staten van het hertogdom Limburg en van de drie Landen van Overmaas, betekende overigens niet, dat er een grotere eenheid van bestuur kwam in Limburg. De landjes bleven elk apart met hun eigen aparte gewoonten en rechten, die zij met grote naijver bewaakten tegenover de landsheer en zijn ambtenaren. De heer had de ondeelbaarheid en onvervreemdbaarheid van elk afzonderlijk territorium te erkennen en zijn ambtenaren moesten er ingezetenen zijn.[12] Deze sinds de Hoge Middeleeuwen gegroeide bestuurlijke verhoudingen werden als het ware bevroren. Zij zouden eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw langzaam aan beginnen te ontdooien om in de Franse Tijd volledig te worden opzijgezet.

Statencolleges

De ontwikkeling naar vormen van meer overleg tussen landsheer en onderdanen liep in de verschillende Limburgse territoria niet parallel, al waren er wel overeenkomsten. In Gelre ging het anders dan in de Brabants-Limburgse gebieden en nog weer anders in de kleinere, zelfstandige landjes als Loon, Thorn en Horn.

Het Gelders Overkwartier ten zuiden van Nijmegen met zijn hoofdstad Roermond – het heette daarom ook wel het Roermondse kwartier – voer vaak een andere koers dan de overige delen van het hertogdom Gelre,[13] de Nederkwartieren rond Nijmegen, Arnhem en Zutphen. De zuidelijke ligging aan de Maas was daar debet aan. In het Overkwartier bestonden de staten uit twee standen: de vertegenwoordigers uit de ridderschap namens het platteland, en die uit de steden. De geestelijkheid was niet vertegenwoordigd.[14] Hier moest de hertog als eerste heerser in de Nederlanden in de jaren 1418-1419 toegeven aan de vanuit Roermond aangevuurde drang van ridderschap en steden naar meer invloed op het landsbestuur. De standen, stenden of staten[15] van het Overkwartier eisten en verkregen het recht op vrije vergadering, om hun belangen bij de landsheer te bepleiten en hun rechten tegenover hem te verdedigen.

In het Brabants-Limburgse gebied, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas, deed zich een met het Gelders Overkwartier vergelijkbare ontwikkeling voor, zij het in deze twee Brabantse gebieden zonder invloed van de vrijwel ontbrekende stedelijke burgerijen. De Statenvergadering in het oude hertogdom Limburg bestond uit de afgevaardigden van de ridderschap en van de schepenbanken als vertegenwoordigers van het platteland. Enkele lasthebbers namens de geestelijkheid, de abten van Kloosterrade (Rolduc) en Val-Dieu (Godsdal) en een afvaardiging uit het Akense Domkapittel, kregen in 1598 toegang tot de standenvergadering in Overmaas. Afwijkend van de ontwikkeling in de vier Gelderse kwartieren was hier het gebrek aan eenheid. Het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaas hadden elk hun eigen, onafhankelijke statenvergadering. De – oorspronkelijk acht, later vier – staten van de Landen van Overmaas vormden sinds 1618 een federatief verband. Het bestond toen uit de vertegenwoordigers van de drie Landen van Overmaas, die optraden als *ung corps* (een li-

11 Alberts, I, 103-104.
12 Alberts, De landbrief van 1375.
13 *Algemeen*: NAGN, IV, 297-298 (Berents). *Gelre*: Van Schaïk, Belasting, 47-49. *Overkwartier*: Alberts, I, 108.
14 Peters, Pruisisch Gelder, 137.
15 NAGN, IV, 238 (Uyttebrouck): de benaming *staten* werd ingevoerd door de Bourgondische kanselarij. Aanvankelijk noemde men de vertegenwoordigers van de drie standen *ghemeyn lant* of *lant* zonder meer.

chaam) tegenover de vertegenwoordigers van het hertogdom Limburg.[16] De vier statencolleges zouden in 1778 tot één college worden verenigd.

TABEL 3.1 DE OORSPRONKELIJKE STATENCOLLEGES VAN HET HERTOGDOM LIMBURG

Bron: De Maasgouw 87 (1968) 77-92 (Van Hommerich).

Hertogdom Limburg	Kerpen-Lommersum	Land van Dalhem
Land van 's-Hertogenrade	Land van Valkenburg	Millen-Gangelt-Waldfeucht
Sprimont	Wassenberg	

De belastingquote voor de verschillende Overmase landsdelen in de zeventiende en achttiende eeuw geeft een aanwijzing voor hun verschillende economische belangrijkheid. Het hertogdom Limburg moest 3/7e deel betalen, het graafschap Dalhem 1/7e, de heerlijkheid 's-Hertogenrade eveneens 1/7e en het Land van Valkenburg 2/7e.[17] De totale belastingopbrengst uit Limburg en Overmaas maakte onder de Bourgondiërs echter slechts twee procent uit van de totale belastingsom van alle Bourgondische landen. Tegenover de Bourgondiërs stonden hun Limburgse onderdanen daardoor zwak, omdat zij zo weinig betaalden. Maar het verzet tegen de bedepolitiek onder de Bourgondiërs en later leidde wel tot groter saamhorigheid tussen de Brabantse dorpen in Limburg.[18]

In zelfstandige gebieden als Thorn en Horn bestonden statencolleges met vertegenwoordigers van geestelijkheid, ridderschap en schepenbanken. Het oude graafschap Loon kende iets dergelijks niet. Zijn afgevaardigden maakten deel uit van de Luikse Staten, al vergaderden de Loonse leden wel eens afzonderlijk. In Loon leefden onderlinge tegenstellingen, zoals in alle territoria. Maar het graafschap bezat ook een zeker saamhorigheidsgevoel, dat werd versterkt door de grote druk die uitging van het Luikse particularisme.[19]

Bourgondië dringt op

Het in zuidoost Frankrijk gelegen hertogdom Bourgondië met zijn hoofdstad Dijon was in 1363 als Frans kroondomein geschonken aan de in 1342 geboren Filips de Stoute, hertog van 1363 tot 1404. Filips was geen inheemse, maar een in hart en nieren Franse prins. Het hertogdom Bourgondië zag hij als de springplank voor het vestigen van een derde mogendheid tussen Frankrijk en het Duitse Rijk door zijn in die beide rijken gelegen bezittingen te verenigen. Zijn streven was gericht op het herstellen van wat eens het vroegmiddeleeuwse Middenrijk was geweest tussen de Alpen en de Noordzee en daar hoorden de Nederlanden en Limburg ook toe.

16 Vier Limburgse statencolleges, 1598-1680, een studie van Jacques Thielens, in: De Maasgouw 87 (1968) 77-92 (Van Hommerich).
17 Dumont, Aux origines, 167.
18 Hommerich, L. van, Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404), in: St&L, 70, Kortrijk-Heule 1977, 161-182. Belastingopbrengst : Nieuwenhuizen, A. van, Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404), le montant des ressources, (Académie royale de Belgique, Mémoires de la classe des lettres, 2e série, t. 68, fasc. 3), Bruxelles 1990.
19 Alberts, I, 104-105. Gabel, Widerstand, 398-399.

De opkomst van Bourgondië in Limburg ving aan in 1387 met het verlenen van gedeeltelijke soevereiniteitsrechten in het hertogdom Limburg en de Brabantse Landen van Overmaas door hertogin Johanna van Brabant aan Filips de Stoute, in ruil voor zijn hulp tegen Gelre. Ofschoon het schenken van Overmaas in strijd was met de bepaling in de *Blijde Inkomste*, dat de Landen van Overmaas niet van Brabant mochten worden gescheiden, keurden de Overmase ingezetenen de overgang naar een nieuwe heer toch goed. In 1406 zouden de landen weer onder Brabantse heerschappij terugkeren, toen Anton van Bourgondië in het hertogdom opvolgde. De hoge hertogelijke ambten – soms ook de grondheerlijkheden – in de Landen van Overmaas hadden de hertogen in de veertiende eeuw uit geldgebrek moeten verpanden. Filips de Stoute en Anton losten de panden, maar de laatste zag zich spoedig gedwongen ze weer opnieuw in pand te geven. Het zou daarna meer dan een anderhalve eeuw duren aleer de hertogelijke Brabantse soevereiniteit en rechten in de Overmase heerlijkheden volledig konden hersteld worden.[20]

In 1396 stond hertogin Johanna van Brabant haar gezag over het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas volledig aan Filips af. Limburg raakte daardoor mede betrokken bij binnenlandse woelingen in Frankrijk, de strijd tussen de Armagnacs, aanhangers van de familie Orléans, en hun weerstrevers, de Bourguignons, partijgangers van de hertog van Bourgondië. Gelre sloot zich aan bij de Armagnacs.

Andere Nederlandse gewesten, Vlaanderen, Brabant en Henegouwen-Holland, hielden het met Bourgondië. Deze gewesten steunden ook de door familiebanden met Bourgondië verbonden Luikse bisschop, Jan van Beieren, tegen zijn in opstand gekomen onderdanen.[21] In 1407 en 1408 hadden die onderdanen de streken in de verre omtrek van Maastricht in vuur en vlam gezet samenhangend met een belegering van de Maasstad, waar de bisschop zijn toevlucht gezocht had. De opstandelingen werden op zondag 23 september 1408 verpletterend verslagen door de troepen van de bisschop bij het iets ten zuiden van Tongeren gelegen dorp Othée (arrondissement Luik). Met harde hand schiep Jan van Beieren – hij heette niet voor niets Jan zonder Genade (Jean sans Pitié) – weer orde in zijn land. Het wereldlijk bestuur van het prinsdom reinigde hij van volkse smetten en de invloed van de steden op het landsbestuur bracht hij grotendeels tot nul terug. Daarmee was de Bourgondische invloed in het Luikse voorlopig gered. In 1417 gaf Jan van Beieren zijn bisschopszetel op om graaf van Holland en Zeeland te kunnen worden. Onder Jans opvolger haastten de Luikenaren zich de oude regeringsvorm te herstellen, waardoor de invloed van Bourgondië werd uitgeschakeld. Het prinsdom bleef echter de Bourgondische dreiging voelen, omgeven als het was door Bourgondisch gebied.

Een tweede kans kreeg het Franse hertogdom in Luik toen Filips de Goede er in 1455 zijn neef Lodewijk van Bourbon tot bisschop liet benoemen. Al gauw moest Lodewijk de hulp van de Bourgondische hertog inroepen tegen zijn weerbarstige Luikse onderdanen waaronder de Loonse steden. Het tegenover zijn twee heren, Luik en Brabant/Bourgondië, neutrale Maastricht[22] hield zich opnieuw buiten de strijd tussen bisschop en onderdanen. Wel bood de stad

20 Voor een algemeen overzicht van de politieke geschiedenis zie: NAGN, IV, 224-246 (Uyttebrouck) – in het bijzonder 226 voor de verpandingen – en IV, 247-270 (Lejeune). Dumont, Aux origines, 239, is van oordeel dat de verpandingen tot verzwaring van lasten leidden voor de inwoners van de heerlijkheden.

21 De strijd is uitgebreid beschreven door J. Lejeune in de catalogus: Exposition Liège et Bourgogne, Musée de l'art wallon, Liège, octobre-décembre 1968, Liège 1968.

22 Ubachs, P.J.H., Particulier, niet singulier, middeleeuwse neutraliteit en de stad Maastricht, in: "Flittich erforscht", 23-41. Harsin, Études, I, 76, veronderstelt dat de Dietstalige landsdelen de bisschop meer genegen waren.

de gevluchte bisschop en medeheer onderdak, zoals eerder in de winter van 1407-1408. De pas aangetreden hertog Karel de Stoute versloeg de verenigde legers van Luik en Loon bij Brustem (1467). De stad Luik verloor haar privileges en toen zij daartegen in opstand kwam, werd zij met de grond gelijk gemaakt. Alleen de kerken en kloosters bleven grotendeels gespaard (1468). Eerst zeven jaar later ontving de stad toestemming aan de wederopbouw te beginnen.[23] Verschillende Loonse steden kregen een zware schatting opgelegd. De Bourgondiër beheerste nu vrijwel geheel Limburg.[24]

Ook in het Rijnland had hertog Filips de Goede (1419-1467) zijn voelhoorns uitgestoken door in 1420 zijn zuster Maria uit te huwelijken aan hertog Adolf van Kleef-Berg.[25] Met name de Gelderse steden in het Overkwartier koesterden na dit huwelijk het gevaarlijke idee dat zij de Bourgondische hertog zouden kunnen gebruiken om hun eigen belangen te bevorderen, zonder direct pro-Bourgondisch te zijn. De steden werden door hun politieke keuze echter het slachtoffer van de korte tijd later losbarstende strijd om de Gelderse erfenis, die zich jarenlang zou voortslepen. In 1423 overleed de Gelderse hertog Reinoud IV kinderloos. Reeds drie jaren voor zijn dood hadden hertog Adolf van Kleef-Berg en de hertogelijke raadsman Jan van Heinsberg de erfenis op voorhand gedeeld: Gulik-Gelre-Zutphen was voor Adolf, de rest voor Jan. Maar er verscheen een kaper op de kust in de persoon van Arnold van Egmond, verwant aan het Gelderse hertogengeslacht, die ridderschap en steden van Gelre verkozen als opvolger van de overleden Reinoud IV. Het conflict over de Gelders-Gulikse erfenis leidde tot een jarenlange oorlog, die onder meer in het Gelderse Overkwartier veel schade aanrichtte. Filips van Bourgondië viste in dit troebele water door verschillende malen in de strijd om de Gelderse erfenis te bemiddelen en in 1431 een verbond te sluiten met zijn zwager Adolf van Kleef-Berg. Filips stuitte aan de Nederrijn echter op tegenstand van de Keulse aartsbisschop, die in diezelfde jaren probeerde zijn hegemonie te vestigen tussen Maas en Rijn.

Hertog Arnold van Egmond behield in Gelre de bovenhand. Maar zijn macht werd uitgehold door het optreden van ridderschap en steden, die de hertog een groter deelname aan het landsbestuur afdwongen. Het was niet alleen het verlies van eigen macht, dat Arnold deed tegenstribbelen. De hertog begreep heel goed hoe niet alleen het landsheerlijk gezag op die wijze werd aangetast, maar ook hoe zijn onderdanen daarmee de Bourgondiër in de kaart speelden. Deze zette de Gelderse partijen tegen elkaar op. In het Overkwartier gingen de ridderschap en de stad Venlo bij Filips de Goede om steun vragen (1448), een actie waar ook Roermond aarzelend aan meedeed. Toen er een meningsverschil ontstond tussen de twee Gelderse Maassteden, koos hertog Arnold de kant van Roermond. De zoon van de hertog, Adolf, koos samen met de stad Nijmegen de kant van Venlo. Tegelijkertijd had Gelre onenigheid met de graaf van Meurs over het bezit van Sittard, Born en Susteren. De Rijnlandse graaf kreeg hulp van de Gelderse steden, terwijl 's hertogs zoon Adolf een samenzwering op touw zette tegen zijn vader, hierin gesteund door Filips de Goede. De Roermondse kartuizer, theoloog en mysticus Dionysius (1402/1403-1471), een der lichten van Limburg geboren in het Loonse Rijkel, probeerde vergeefs tussen vader Arnold en zoon Adolf te bemiddelen. Venlo, gesteund door Adolf, trad in het krijt tegen Roermond en de andere steden van het Overkwartier, die tot

23 De Moreau, Histoire, IV, 45.

24 Paravicini, Brimeu, beschrijft uitputtend de Luiks-Limburgse periode van Karel de Stoute (1468-1477).

25 Hövelmann, Gr., Das Verhältnis Kleves zur burgundischen Machtbildung bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts, en: Dezelfde, Die Anfänge der Beziehungen zwischen Kleve und den Herzögen von Burgund, in: Gr. Hövelmann, Zur Landesgeschichte, 117-182, en 183-194.

1463 op de hand van de oude hertog zouden zijn; daarna bleven zij neutraal. In 1465 deed de jonge Adolf zijn vader gevangen zetten en nam het bewind over in het hertogdom Gelre.[26]

Wonderlijk genoeg wisselden partijen nu van bondgenoot: zoon Adolf wendde zich van Bourgondië af, terwijl vader Arnold juist daar steun ging zoeken. Opnieuw werd het Overkwartier strijdtoneel. De oorlog golfde heen en weer tot groot nadeel van de bevolking. Ook hier maakte Karel de Stoute er op zijn bruuske manier een einde aan door het Gelderse hertogdom binnen te rukken. Straelen en Venlo vielen als laatste steden in de zomer van 1473 in Bourgondische handen. Het Overkwartier werd behandeld als bezet en veroverd gebied. Het moest zware lasten opbrengen voor de oorlogvoering van Karel de Stoute, wat in verschillende plaatsen tot opstootjes leidde. Bij de dood van Karel in 1477 waren de door hem opgelegde schattingen nog steeds niet volledig afbetaald.[27]

Karel de Stoute (1467-1477) streefde eveneens naar de verwezenlijking van het oude Bourgondische ideaal, het herstel van het oude Middenrijk, het bijeenbrengen van Opper- en NederLotharingen in één staat. Daar was geld, veel geld voor nodig. De belastingheffing moest daarvoor verbeterd worden, waarbij ook de altijd van belasting bevrijde clergé niet buiten schot bleef. Voor de inwoners van zijn landen betekende dat in concreto het fors aandraaien van de belastingschroef, waartegen de geestelijkheid, het kwartier van Maastricht, de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg in verzet kwamen. Tegelijkertijd bracht Karel veranderingen aan in de algemene bestuursorganisatie en in de rechtspraak. De Centrale Rekenkamer te Brussel breidde haar werkzaamheden uit over de Bourgondische delen van Limburg. Daar was Maastricht gedacht als het centrum van een uitgestrekte Maasmark, die een einde moest maken aan de dominerende positie van de stad Luik en het gelijknamige prinsdom.[28] Karel de Stoute en zijn raadgevers speelden zelfs met de gedachte het oude bisdom Maastricht te herstellen door de bisschopszetel van Luik naar de naburige Maasstad terug te brengen.[29]

In Maastricht kwam in 1473 een Raadkamer van Bourgondië voor de landen van Luik, Limburg en Overmaas. De Raadkamer was een initiatief van de namens Karel de Stoute regerende landvoogd, George de Brimeu de Humbercourt (1434-1477).[30] De Maastrichtse Kamer had filialen in Hasselt voor het graafschap Loon, in Blerick en Venlo. Het Venlose filiaal was bevoegd voor de rechts van de Maas gelegen steden Venlo, Krickenbeck, Straelen en Erkelenz. De afdeling te Blerick deed dienst voor Kessel, Cuijk, Grave en Hatendonk links van de Maas. Beide instanties mengden zich in de stedelijke aangelegenheden van Roermond en Venlo.[31] Landvoogd Humbercourt probeerde na 1473 met de oprichting van de Maastrichtse Raadkamer zijn gehele gezagsgebied tussen Givet en Megen tot een eenheid, de Maasmark, aaneen te smeden. Zijn streven ging zo ver, dat hij het Frans tot de enig toegestane bestuurstaal wilde maken. De herstructurering van het bestuur bleef slechts een heel korte episode; na de plotse dood van Karel de Stoute in 1477 verdween zij even snel als zij was opgezet. Humbercourts val

26 Alberts, I, 109-112. Dionysius van Rijkel: SSEGL 33 (1988) 162-164 (Kellens). Van Schaïk, Belasting, 115-116, schetst de onwil van de bevolking, onder andere in het ambt Montfort, om de extra schattingen voor de Gelderse troonstrijd op te brengen.

27 Van Schaïk, Belasting, 205-207, geeft een samenvatting van de heffingen te Venlo.

28 *Belastingen*: Bartier, J., Quelques réflexions à propos d'un mémoire de Raymond de Marliano et de la fiscalité à l'époque de Charles le Téméraire, in: BMGN 95 (1980) 349-362, speciaal 358. *Maasmark*: Gorissen, P., La politique liégeoise de Charles le Téméraire, in: Liège et Bourgogne, Actes, 129-145, waarin Gorissen de kern weergaf van zijn proefschrift (1973) over de leenkamer van Bourgondië te Maastricht. NAGN, IV, 269 (Lejeune).

29 Liège et Bourgogne, Actes, 130 (Gorissen).

30 Liège et Bourgogne, Actes, 139 (Gorissen).

31 Alberts, I, 113. Paravicini, Brimeu, 340, naar: J. Maris, De raadkamers of hoven van Karel den Stoute in Gelre en Zutphen, 1473-1477, in: Gelre 56 (1957) 43-123.

en de ermee gepaard gaande opheffing van de Maastrichtse Raadkamer in 1477, brachten de centralisatie in de Maasmark tot een voortijdig einde.[32]

Centralisatie van het bestuur was in de Bourgondische politiek het ideaal. De inwoners van de verschillende, pas verworven Bourgondische gewesten streek die centralisatie tegen de haren in, gehecht als zij waren aan hun eigen rechtsgewoonten en -gebruiken. Er was inderdaad een kloof – die steeds breder werd – tussen de vorst en zijn zich gestaag uitbreidende ambtenarij aan de ene en de onderdanen aan de andere kant. Maar het is een onjuiste voorstelling van zaken de tendens tot centralisatie alléén toe te schrijven aan een invloed van bovenaf, uitgaande van het Huis van Bourgondië en later van het Huis Habsburg, en de direct daarbij belanghebbenden, de ambtenaren.[33] Te vaak wordt de drang naar meer centralisatie van onderop, van lagere gezagsorganen en onderdanen, vergeten. Hun afkeer van centralisatie was niet zo groot als men vaak denkt. Meeregeren in moderne zin was er niet bij, maar de stendenvergaderingen waren het permanente overlegplatform tussen regering en onderdanen. In de Nederlanden ontstond een modus vivendi tussen centralisatie en autonomie, tussen monarchale macht en particularistische neigingen.[34] Een deskundig ambtenarenapparaat verving de oncontroleerbare autocratie van de vorst en de rivaliteit tussen vorst en stendenvergadering zorgde er wel voor dat de ambtenaren geen nieuwe autocraten werden.[35]

Inlijving bij Bourgondië?

Het sneuvelen van Karel de Stoute voor de stad Nancy in Lotharingen begin januari 1477 stortte de Bourgondische Staat in een hevige crisis. Enige wettige erfgenaam was Karels twintigjarige dochter Maria. Op haar verhaalden de gewesten de hardheid, waarmee haar vader geregeerd had. Maria wist zich slechts uit haar penibele situatie te redden door in alles toe te geven. Op 11 februari 1477 kwam zij in het Groot Privilege tegemoet aan alle grieven van de Staten-Generaal, een algemene standenvergadering van alle gewesten, waarin de vertegenwoordigers van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas meestal ontbraken. Maria's knieval was voor de nog kersverse Bourgondische gebieden in Limburg niet voldoende. Luikerland bevrijdde zich van de gehate Bourgondische ambtenaren en in Gelre werd Arnold weer hertog in april 1477. Het merendeel der Nederlandse gewesten, waaronder Brabant, bleef echter loyaal ten opzichte van de Bourgondische dynastie en liet de meeste Bourgondische instellingen voortbestaan.[36]

Maria huwde op 19 augustus 1477 te Gent met aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van de Duitse keizer Frederik III. Dit huwelijk bracht de Nederlanden – en daaronder ook Limburg – binnen de invloedssfeer van de Oostenrijkse Habsburgers. Het zou voor de verdere loop der geschiedenis in de volgende drie eeuwen een gebeurtenis van immense betekenis blijken te zijn. Maria overleed reeds in 1482, maar haar man zette als regent voor Maria's eerstgeboren zoon, Filips de Schone (1482-1506), de Bourgondische politiek voort, die nu een wijdere dimensie kreeg, want zij was Habsburgse politiek geworden. De Habsburgers waren anti-Frans, wat voor de Nederlanden betekende, dat zij voortaan tot de permanente vijanden

32 Liège et Bourgogne, Actes, 137, 144 (Gorissen).
33 Blom/Lamberts, 77.
34 Justice, grâce, 81.
35 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 125.
36 Leupen, Keizer in zijn eigen rijk, 119.

van Frankrijk behoorden. Maximiliaan van Oostenrijk zocht tegen Frankrijk steun bij Spanje. Hij huwde daarom zijn zoon Filips de Schone in 1496 uit aan Johanna, een dochter van *los reyos catolicos* (de katholieke koningen) Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië, heersers over het Spaanse wereldrijk in wording. Uit dit huwelijk werd de heer der Nederlanden en de latere keizer van Duitsland, Karel V, te Gent geboren op 24 februari 1500.

Door een aantal onvoorziene sterfgevallen in haar familie werd zijn moeder plots erfgename van het Spaanse wereldrijk (1502). Dit betekende dat de zoon eens ook koning van Spanje zou zijn en daardoor het gebied van de Oostenrijkse Habsburgers zou verenigen met Spanje en al de Spaanse bezittingen overzee. In 1506 overleed Karels vader Filips de Schone geheel onverwacht. Grootvader Maximiliaan nam voor de tweede maal het regentschap der Nederlanden op zich, nu voor de zesjarige Karel.

Luik

Frankrijk trachtte Luikerland binnen te dringen ter vergroting van zijn invloedssfeer, zodra na de dood van Karel de Stoute in 1477 de Luikse onafhankelijkheid was hersteld. De Luikse edelman en roverhoofdman Willem van der Marck, bijgenaamd het Everzwijn der Ardennen, liet zich voor het Franse karretje spannen. Aartshertog Maximiliaan, echtgenoot en verdediger van Maria van Bourgondië, kon die Franse escapades niet zo maar laten passeren en viel het prinsdom binnen. Fel werd er gevochten rond de Loonse steden Hasselt, Borgloon, Herk-de-Stad, Tongeren en Sint-Truiden. Van der Marck raakte in gevangenschap en verloor te Maastricht het leven op het schavot (1485).[37] De oorlog was hiermee niet ten einde. Overal in het Luikse werd door aanhangers van Frankrijk en Bourgondië geroofd, geplunderd, gebrand en gemoord, totdat in 1492 een vrede tot stand kwam. Maximiliaan en de Franse koning erkenden over en weer de neutraliteit van de landen van het prinsdom Luik. De wereldlijke macht van de bisschop breidden zij uit ten koste van de invloed van de gilden.

De Franse koning bleef echter zoeken naar een vergroting van zijn invloedssfeer, nu in Limburg en Gelre, om zo een wig te drijven tussen de Bourgondische landen van Karel V en het door Habsburg gedomineerde Duitse Rijk. Vandaar voortdurende wrijving tussen de koning van Frankrijk en de heer der Nederlanden, die de Franse invloed wilde indammen, mede ter bescherming van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas. Het Gelders Overkwartier was doorlopend strijdtoneel. Ook het Land van Valkenburg en het Land van Weert kregen hun deel van de oorlogsellende, waar het neutrale Loon evenmin van verschoond bleef.

Loon

Het oude graafschap Loon was in het Luikse land een geval apart. Was het graafschap nu in de jaren 1361-1366 volledig bij het Luikse prinsdom ingelijfd, of was het graafschap als zelfstandig territoir een afzonderlijk deel geworden van de Kerk van Luik, het Land van Sint Lambertus? Waarschijnlijk het eerste: het graafschap was deel geworden van het Luikse land, had dus zijn zelfstandigheid verloren. Maar niet geheel. Loon vormde met het prinsdom veeleer een unie, dan dat het er volledig bij was ingelijfd. Grond voor deze constatering is de afvaardiging van Loonse ridderschap en steden in het Luikse statencollege, waar het Luikse kapittel van Sint Lambert tevens optrad als vertegenwoordiger van de Loonse geestelijkheid. In het Hof der XXII, een door de bisschop benoemde rechtbank, zaten ook afgevaardigden van Borgloon

37 Voor de algemene gang van zaken in het Luikse en omliggende gebieden zeer gedetailleerd: Harsin, Études, I.

en Hasselt, de feitelijke hoofdstad van het Land van Loon. De Loonse afgevaardigden naar de Luikse statenvergadering kwamen ook wel eens afzonderlijk bijeen, maar dat betekende nog geen zelfstandigheid, want rechtsgeldige besluiten konden alleen in Luik genomen worden. De bijeenkomsten wijzen nochtans wel op een gevoel voor saamhorigheid, voor eenheid en eigenheid in het oude graafschap.[38]

Gelre

Gelre had na de dood van Karel de Stoute eveneens zijn onafhankelijkheid herwonnen. Door het sneuvelen van hertog Adolf (zomer 1477) slaagde het hertogdom er echter niet in zijn vrijheid geheel terug te krijgen. Maximiliaan bracht het in 1481 weer onder Bourgondische controle, nadat hij onder meer het belemmeren van de Venlose Maashandel als drukmiddel had gebruikt. Maar Gelre bleef op de hand van Frankrijk en toen in 1493 Maximiliaan vrede met dat land sloot, kwam ook Gelre weer vrij van Bourgondische inmenging. Karel van Egmond, pretendent voor de Gelderse hertogskroon, keerde uit Franse gevangenschap terug naar zijn hertogdom. De steden Venlo en Roermond hadden meebetaald om zijn losgeld bij elkaar te krijgen; zij waren ook de eerste Gelderse steden die hun vorst met vreugde begroetten. In de lente van 1492 huldigden zij hem als hun hertog, waarna geheel Gelre volgde.[39]

Karel van Egmond werd echter nog steeds niet door de Duitse keizer als hertog erkend. De jacht naar deze ontbrekende titel zou gedurende zijn gehele lange regeringsperiode tot aan zijn dood in 1538 zijn onderdanen en de omliggende gebieden veel miserie bezorgen. Karel probeerde immers de erkenning van zijn titel niet alleen door onderhandelingen af te dwingen, maar ook te vuur en te zwaard. Tevens bleef zich in Gelre de tegenstelling tussen Habsburg en Frankrijk wreken, waar facties partij kozen voor de ene of de andere mogendheid.

Bourgondië wilde geen strijd met Gelre. Dat kon slechts nadelig zijn voor de handel over de benedenloop van de grote rivieren, die onder Gelderse soevereiniteit vielen. De vrije vaart over Waal, Rijn en IJssel was voor de Bourgondische gebieden in Limburg en de gehele Zuidelijke Nederlanden van groot commercieel belang. De geschillen werden nog meer gecompliceerd en verder geïnternationaliseerd, toen naast Frankrijk ook Engeland, handelspartner van Bourgondië, partij koos in de Nederlandse twisten.

Het is tekenend voor het ontbreken van enig saamhorigheidsgevoel bij de Bourgondische gewesten, dat zij hun hertog geld weigerden voor de strijd tegen Gelre. Die strijd beschouwden zijn gewesten als een persoonlijke affaire van hun hertog. Gelre was er niet afkerig van zich onder Bourgondische bescherming te stellen, mits het hertogdom eerst losgemaakt zou worden uit het leenverband met het Duitse Rijk. Bourgondië achtte het echter zeer moeilijk dit te verwezenlijken. Frankrijk bleef stoken en Karel van Egmond, hertog van Gelre, weigerde volledige onderwerping aan Bourgondië. Voortdurend laaide de strijd daardoor weer op tot groot nadeel van de plattelandsbevolking in Gelre zelf en in de omringende gebieden. In 1505 sloten de tegenstanders een overeenkomst, waardoor het grootste deel van Gelre Bourgondisch werd; in het Overkwartier kwamen het Land van Kessel en het ambt Montfort in Bourgondische hand.

Karel van Egmond erkende deze afstand niet. Hij sloeg er in de komende decennia naar alle kanten op los en niet altijd zonder succes. De gehele Noordelijke Nederlanden kregen zijn oorlogswoede te voelen. Onderbroken door wapenstilstanden en enkele kortstondige vredes

38 Alberts, I, 104. Mertens, Loons, 1-2, 61, 152-155.
39 Alberts, I, 118-119.

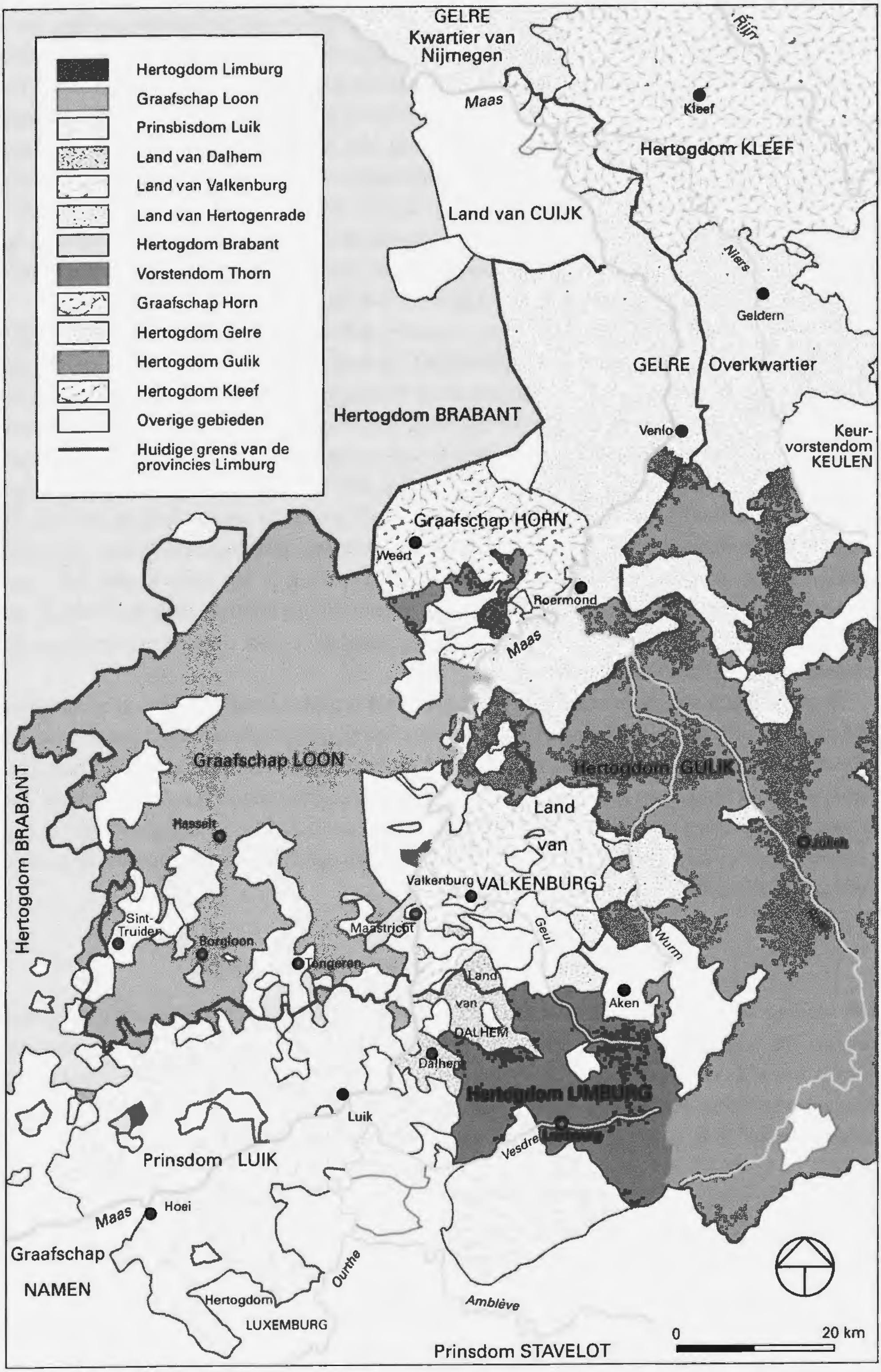

Staatkundige indeling van Limburg in 1543.

duurde de Gelderse Oorlog voort tot de ambtsaanvaarding in 1538 van Karels opvolger, hertog Willem II van Gulik-Kleef. De standenvergadering had Willems verkiezing afgedwongen in plaats van een door Karel van Egmond als erfgenaam naar voren geschoven Fransman. De Gelderse standen verwachtten van de directe nabuur in Kleef probater hulp. Het in januari 1538 tussen Gelre en Gulik-Kleef gesloten verdrag was dan ook geen verdrag meer tussen twee regerende families. Het was een bewust samengaan van twee territoria, die zowel ruimtelijk als economisch en cultureel veel gemeen hadden. Hoofddoel was het weren van Bourgondië. Als het verdrag stand gehouden had, zou van de oevers van de Zuiderzee tot diep in het Rijnland een aaneengesloten gebied ontstaan zijn, dat langs Rijn, Maas en IJssel een vijfde macht had gevormd in West-Europa.[40] Het heeft niet zo mogen zijn.

Willem II regeerde slechts kort onder voortdurend geharrewar met de heer der Bourgondische Nederlanden, keizer Karel V. Het platteland, bijvoorbeeld in de ambten Born en Millen, had weer vreselijk te lijden. In 1543 bracht hertog Willem de keizerlijke troepen bij Sittard een zware nederlaag toe. Nu kwam de keizer zelf naar Limburg om orde op zaken te stellen. Met een bliksemveldtocht dwong Karel V de hertog zich te onderwerpen. De op zijn knieën voor de keizer liggende Willem II moest in het legerkamp voor Venlo bij verdrag afstand doen van Gelre en Zutphen. Met zijn Gelderse onderdanen sloot Karel V daarna een traktaat, waarbij zij hem als hun landsheer erkenden.[41] Helemaal zonder wrijvingen verliep de inlijving van Gelre overigens niet. In december 1543 was het korte tijd onrustig in het ambt Krickenbeck ten noordoosten van Venlo. Langduriger verzet was er vooral in en rond de exclave Vierssen. Na een onderzoek van het Hof te Arnhem brachten legertroepen in mei 1555 de bevolking van de exclave weer tot gehoorzaamheid.[42]

De verenigde hertogdommen Gelre en Gulik-Kleef waren te zwak gebleken om Europese politiek te bedrijven. De twee nog in middeleeuwse trant geregeerde territoria hadden wel de wil tot samengaan, maar zij hadden niet de tijd en vooral niet het besef gehad dat voor een werkelijk samengaan een modernisering van het prille staatsverband noodzakelijk was. Elk gebied had daarvoor zijn eigen zelfstandigheid opzij moeten zetten om alle krachten van het grotere geheel te kunnen bundelen tegen de gemeenschappelijke vijand, maar dat begrepen de landstanden niet.[43]

De Bourgondische inlijving gestopt en bestendigd

Het verdrag van Venlo zou het eindpunt zijn van het uitvloeien van het Bourgondisch gezag over de Nederlanden. De aanhechting van Gelre met zijn onderhorigheden rondde naar het oosten het geheel van de Bourgondische Nederlanden af.[44] Van Artois aan de toenmalige Franse noordgrens tot Friesland en Groningen in het noorden waren de gewesten nu in de hand van Karel V, erfopvolger van Filips de Stoute en Filips de Goede.

40 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 171-172. Gelre was omstreeks 1540 te uitgeput om nog enig politiek gewicht in de schaal te kunnen leggen: Van Schaïk, Belasting, 248.

41 Peteghem, P.P.J.L. van, De verovering van Gelderland (1543) en de Raad van Financiën, 'Limburg' en de XVII Provinciën, in: Ten wereltliken rechte, 139-150. Verdrag en tractaat van Venlo, herdenkingsbundel, 1543-1993, F. Keverling Buisman e.a. (eds), (Werken Gelre, 43), Hilversum 1993.

42 Gabel, Widerstand, 42-43.

43 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 176.

44 Zie voor gevolgen van de afronding van de Zeventien Provinciën door het verdrag van Venlo in 1543: Peteghem, P.P.J.L. van, De pandlossing van vorstelijke domeingoederen in het hertogdom Limburg en in de Landen van Overmaze (1539-1544), in: PSHAL 129 (1993) 7-40.

Het geheel was niet meer dan een conglomeraat van landen, want elk gewest afzonderlijk behield zijn rechten, gewoonten en voorrechten als vanouds. Maar de oude instellingen werden wel overkoepeld door nieuwe regelingen, waardoor de gewesten behendig werden opgenomen in het Bourgondische staatsbestuur.[45] Een zekere mate van bestuurlijke centralisatie in Limburg kwam er, doordat de Landen van Overmaas en het Gelderse Overkwartier onder de jurisdictie van de in Brussel zetelende Raad van Brabant gebracht werden. Het enige wat de gewesten in staatsrechtelijke zin samenbond, was dezelfde landsheer. Ten opzichte van elkaar bleven de verschillende landsdelen afzonderlijke staten.

Tal van grotere en kleinere gebieden waren buiten de Bourgondische verzameling in de Nederlanden gebleven. Zij behoorden tot de Nederrijns-Westfaalse kreits (kring, district) van het Duitse Rijk. Het prinsdom Luik met de graafschappen Loon en Horn was het grootste van de niet-Bourgondische territoria. Het prinsdom was evenmin een staatkundige eenheid. Het telde binnen zijn grenzen 29 'buitenlandse' enclaves en had buiten zijn grenzen 26 Luikse exclaves.[46] Een andere grote macht in Limburg was het Kleefse hertogdom. Het strekte zich rechts van de Maas uit over Gennep, Mook, Siebengewald en Ottersum, waardoor het Gelderse Overkwartier gescheiden werd van de Nederkwartieren. Het hertogdom Gulik bezat in Limburg Tegelen, Melick en Herkenbosch en het gebied rond Sittard tot aan de Maas. Dit beroofde het Overkwartier in het zuiden van een mogelijke verbinding met de Brabants-Bourgondische Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg. Gesprenkeld in de Bourgondische Maaslanden lagen vele kleinere zelfstandige heerschappijen als het vorstendom Thorn, de graafschappen Rekem, Gronsveld en Wittem, de kapitteldorpen van Sint-Servaas en van Onze-Lieve-Vrouwe in Maastricht.

TABEL 3.2 LIMBURGSE TERRITORIA IN DE NEDERRIJNS-WESTFAALSE KREITS

Bron: Schneider, A., Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert, Geschichte, Struktur und Funktion eines Verfassungsorgans des alten Reiches (Düsseldorfer Schriften zur neueren Landesgeschichte und zur Geschichte Nordrhein-Westfalens, 6), Düsseldorf 1985, 230-233.

Gebied	*Opmerkingen*	*Aanslag per Römermonat*
Hertogdommen Gulik en Berg	Hierbij ook: het hertogdom Kleef, de graafschappen Mark en Ravensberg	2.132
Prinsdom Luik		1.280
Abdij Thorn	Sinds 1568 in de matrikel	12
Graven van Bronkhorst	Vermoedelijk daaronder te rekenen: Bronkhorst, Batenburg, Gronsveld, Anholt en Borculo	152
Heerlijkheden Pirmont (Eifel) en Rekem	Rekem sinds 1521 in de matrikel	28
Graafschap Horn	Sinds 1551 in de matrikel. Na 1570 bij Luik	56
Heerlijkheid Wittem	Sinds 1521 rijksstand, in 1689 door Brabant geëximeerd	28

Een Römermonat is een maximale vergoeding per maand van een ruiter ad 10 en van een voetknecht ad 4 Rijnse guldens: Zeumer, K., Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit, (Quellensammlungen zum Staats-, Verwaltungs- und Völkerrecht, 2), Tübingen 1913², 326.

45 De centrale overheidsinstellingen, II, 693 (Aerts).

46 Le siècle des lumières dans la principauté de Liège, (tentoonstellingscatalogus), Liège 1980, 43.

De Bourgondische Nederlanden vormden ruimtelijk noch staatsrechtelijk een aaneengesloten geheel, een toestand die bestendigd zou blijven tot na de komst van de Franse revolutielegers in 1794. Karel V loste na de onderwerping en inlijving van Gelre nog een probleem op: de onduidelijke verhouding van zijn Nederlanden ten opzichte van het Duitse Rijk. Hij bracht al zijn Nederlandse gewesten bij het verdrag van Augsburg (1548) onder in de Bourgondische Kreits, die nauwelijks nog een band had met het Rijk.[47]

In Limburg had dit tot gevolg, dat het gebied onder twee Rijkskreitsen kwam, de Westfaalse en de Bourgondische. Alle niet-Bourgondische Rijksgebieden in de Nederlanden bleven tot de Westfaalse Kreits behoren (in het Limburgse waren dat bijvoorbeeld Wittem, Gronsveld, Pietersem, Kessenich, Thorn en alle van het Luikse prinsdom afhankelijke gebieden), terwijl de Bourgondische Rijksgebieden onder de nieuwbakken Bourgondische Kreits kwamen.[48] Het maakte de in onze ogen toch al ingewikkelde staatkundige situatie nog ingewikkelder, maar, zoals eerder reeds gezegd (zie p. 80), de mensen van die tijd tilden er niet aan.

Kerkelijke geschiedenis

De Kerk van de late Middeleeuwen geleek een oude boom die wortelt in een muur, zo onwrikbaar stond zij in de middeleeuwse samenleving. Zij was geheel en al vergroeid met die maatschappij in al haar geledingen. Uit die maatschappij kwam haar personeel voort: priesters, kloosterlingen van allerlei soort en kleur, mannen en vrouwen.[49] Aan die maatschappij besteedde de Kerk haar zorg op alle mogelijke gebied. Zij stelde een ideaal en een gedragscode voor het leven. Naarmate de Middeleeuwen vorderden, richtte zich die code ook meer in het bijzonder op het geslachtsleven en het toezicht daarop via de kerkelijke rechtspraak. Daarenboven verzorgde de Kerk het onderwijs, beoefende de wetenschappen, bevorderde de kunsten en gaf bijstand aan armen, zieken en gebrekkigen.

Het was ook een Kerk van en voor mensen, waaraan niets menselijks vreemd was. In dit verband valt te denken aan drie voorname trekken van de Kerk tegen het einde van de Middeleeuwen: de drang van de geloofsgemeenschap naar massaliteit, de al te grote gemeenzaamheid in haar omgang met het heilige en het onvermogen van de kerkelijke instanties om werkelijk het gehéle leven van haar gelovigen te regelen. Vooral het laatste bood de leken speelruimte om eigen wegen voor hun geloofsbeleving te zoeken.[50]

In het verleden hebben historici de menselijke, soms al te menselijke kanten van de middeleeuwse Kerk breed uitgemeten bij het zoeken naar een verklaring van de grote breuk in de Europese christenheid door de Reformatie. Hun gedurende lange tijd vrij algemeen gangbaar, cyclisch beeld toonde een middeleeuwse bloei en laatmiddeleeuws verval van de Kerk, gevolgd door een wederopbloei van het geloofsleven in de zeventiende eeuw.[51] De laatmiddeleeuwse Kerk zou in de opvatting van deze historici wel een schitterend gebouw zijn geweest

47 De juridische verbindingen met het Duitse Rijk zijn uitvoerig beschreven in: Nève, Het Rijkskamergerecht, meer in het bijzonder hoofdstuk II: De Bourgondische Kreits van 1548 en zijn omvang. Arndt, J., Habsburgse huismachtpolitiek: een vergelijking tussen het ontstaan van het aartshertogdom Oostenrijk en het ontstaan van de Bourgondische Kreits, in: TvG 113 (2000) 323-334.

48 Zie voor een uitputtende opsomming van plaatsen en hun kreitsindeling het tekstdeeltje door Boels e.a. bij kaart I, 4, van de Historische atlas van Limburg.

49 Kloosters in Limburg: zie tabel 3.3, en ook: LV, II, 509.

50 Angenendt, Religiosität, 70, 354.

51 TG 23 (1996) 419-420 (Van Rooden).

voor het oog van de buitenstaander, maar van binnen was het geheel en al uitgeleefd. De Kerk vertoonde toen bedenkelijke vervalverschijnselen, die haar na 1500 aan de rand van een bijna totale ineenstorting zouden hebben gebracht. Gelukkig kwamen er in de tweede helft van de zestiende eeuw tegenkrachten op gang, die de roomse gemeenschap redden van de ondergang en een nieuwe opbloei teweegbrachten.

Maar deze historische voorstelling van de laatmiddeleeuwse Kerk ter verklaring van de breuk der Reformatie strijdt met de feiten. Er zijn tal van zaken te noemen – en hierna zal daar nader op ingegaan worden – die wijzen op een bloeiend geloofsleven omstreeks 1500, ook als men rekening houdt met kwalijke ontwikkelingen binnen de Kerk. Maar er ontstonden in de eerste helft van de zestiende eeuw religieuze behoeften, waaraan de toenmalige kerkleer en kerkbeleving niet konden of wilden voldoen. Het waren die nieuwe, onvervulde religieuze verlangens, die leidden tot een andere geloofsbeleving en een splitsing in de christenheid.

Deze ontwikkelingen gingen – naar het zich thans laat aanzien – aan Limburg grotendeels voorbij. Het kan wijzen op een tevreden zijn met het oude, het traditionele. Een mogelijke verklaring is ook het overwicht van de agrarische bedrijvigheid en de geringe aanwezigheid van ambachtslieden in de totale bevolking. De bronnen uit andere delen van Europa tonen aan dat in gebieden met veel ambachtslieden de drang naar verandering, naar modernisering van de maatschappij en de ontvankelijkheid voor het nieuwe geloof groter waren dan elders. Concentreerde de nieuwlichterij zich daarom in de Limburgse steden, in Maastricht, in Hasselt?

De Kerk als onderneming

De Kerk van de late Middeleeuwen was een rijke Kerk, rijk in geestelijk en in stoffelijk opzicht. Geestelijk scheen zij rijk, want het uitwendige geloofsleven bloeide.[52] De vele kerkelijke plechtigheden en devoties, waar steeds nieuwe bijkwamen (de Kruisweg, het Lijden van Christus, de verering van het Heilig Graf), trokken scharen van gelovigen. In Limburg bloeiden devoties als de zevenjaarlijkse heiligdomsvaart naar Aken en Maastricht met er omheen bezoeken aan Kornelimünster, Aldeneik, Kloosterrade (Rolduc), Sint-Truiden, Susteren en Tongeren.[53]

De in het Luikse bisdom in de dertiende eeuw ontstane verering van het Altaarsacrament[54] vond een hoogtepunt in Meerssen, Herkenrode, Lummen en Sint-Truiden.[55] Nieuwe Mariaheiligdommen ontstonden in deze jaren te Oostrum, Tienray en Weert, rond Onze Lieve Vrouw in het Zand te Roermond, de Sterre der Zee in Maastricht, de Virga Jesse in Hasselt met zijn uit 1314 daterende broederschap, Onze Lieve Vrouw, Oorzaak onzer Blijdschap, in Tongeren.[56] Tal van mannen en vrouwen traden in het klooster en de priesterschap had niet over aanwas te klagen. Leken verenigden zich in vrome broederschappen. Zij namen deel aan processies, aan boetetochten en aan niet zelden verre bedevaarten. De wereldlijke overheid gebruikte de strafbedevaart als reclasseringsmiddel door ongewenste elementen op pelgrimage te sturen en ze zo voor een tijd uit de samenleving te verwijderen. Ter bevordering van hun zielenheil verzamelden de gelovigen aflaten. Uit hun toenemende welvaart schonken zij graag geld en goed voor

52 NAGN, IV, 405-417 (Van Herwaarden/De Keyser). Kloosterstichtingen: kaarten in: Kleine Atlas, 41, 42, 43.

53 Boeren, Heiligdomsvaart Maastricht. *Heiligenverering*: kaarten in: Kleine Atlas, 44, 45.

54 Caspers, Ch.M.A., De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen, Leuven 1992.

55 De Moreau, Histoire, IV, 368-369. Cottiaux, J., L'óffice liégeois de la fête-Dieu, sa valeur et son destin, in: RHE 58 (1963) 5-81, 405-459. NAGN, IV, 406 (Herwaarden/De Keyser).

56 De Moreau, Histoire, IV, 375. LV, II, 510 (Munsters). Zie ook de inleidende hoofdstukken bij: Venner, Hasselt.

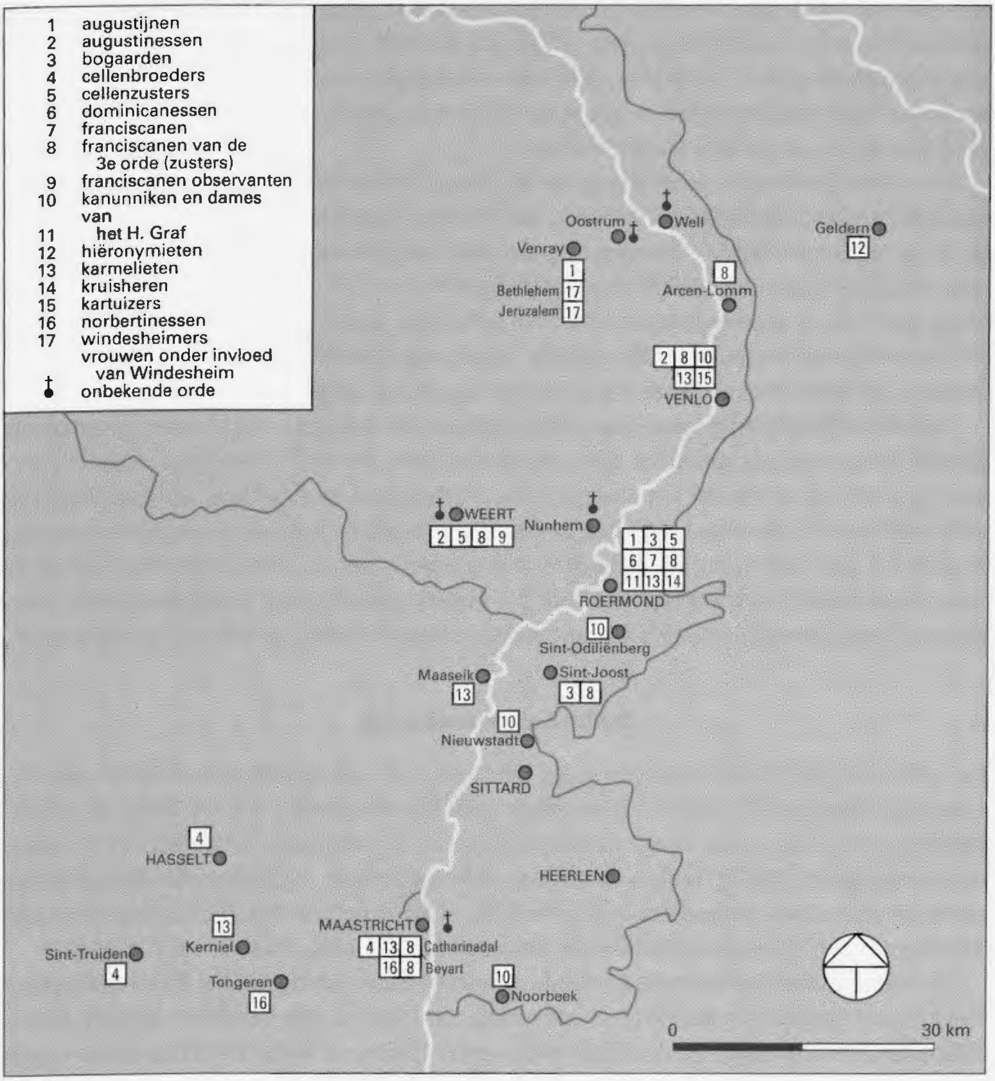

Kloosters opgericht tussen 1300 en 1500.

te stichten zielmissen en het onderhouden van vrome werken als armenhuizen en hospitalen, het oprichten en verfraaien van kerken en kloosters en de bekostiging van het onderwijs.

Gefortuneerd was de Kerk in stoffelijk opzicht door haar omvangrijke grondbezit en haar tiendrecht. Het instituut werd steeds rijker en waar veel is, daar komen velen op af. Dat het niet altijd en overal met verheven geestelijke bedoelingen gebeurde, wie zal het verbazen? De laatmiddeleeuwse Kerk was niets menselijks vreemd. Pijnlijker was het daarom dat het menselijke, het al te menselijke, zich juist openbaarde bij hen, die een voorbeeld moesten zijn: de geestelijken. Te pijnlijker, omdat in de loop van de Middeleeuwen die geestelijkheid zich steeds meer op de voorgrond had gedrongen, zodat het erop was gaan lijken dat de clergé, en zij alleen, de Kerk was, met uitsluiting van de grote massa van het kerkvolk, de leken.[57]

57 LV, II, 497 (Munsters). Post/Abbink, III, 144-156.

Vele tekenen wijzen erop dat de Kerk in de Late Middeleeuwen steeds meer trekken ging vertonen van een centraal vanuit Rome beheerde, geheel Europa en de aangrenzende christelijke gebieden omspannende onderneming. Alles wat Rome deed, had zijn prijs: elke benoeming, elke aflaatverlening of andere gunst. Zelfs elke misstap kon met geld worden goedgemaakt. Wie door de paus benoemd werd, betaalde het daarvoor geldend bedrag. Wie een aflaat of gunst wilde bekomen, deed hetzelfde, en wie zich misdroeg tegen enig kerkelijk voorschrift, tot het celibaat toe, kocht de straf af volgens het geldend boetetarief. Het gebeurde op alle niveaus van hoog tot laag. Bisschoppen, abten, kapittelheren, aartspriesters en pastoors wendden het gezegde 'Wie het altaar dient, moet ook van het altaar leven' maar al te graag ten eigen bate aan. De Kerk van Christus was een kerk van ambtenaren geworden, die de gelovigen op vele manieren geldelijk plukte. Een kerk ook voor baantjesjagers, die onder haar vleugels een lucratief, gemakkelijk en gerespecteerd bestaan zochten en vonden.[58]

De Kerk in Limburg – waar men van de bisschop van Luik alles kon verkrijgen, mits men maar betaalde[59] – vertoonde eveneens al deze grote gebreken met daarnaast alle andere fouten die de laatmiddeleeuwse Kerk aankleefden: slecht onderlegde geestelijken, pastoors die hun aanstelling alleen aanvaard hadden vanwege de inkomsten en de zielzorg overlieten aan onderbetaalde vervangers, die zich niet overmatig inspanden voor de parochianen, te geringe controle van de kant van de kerkelijke overheden, het bisdom, en de vertegenwoordigers van de bisschop, de aartsdiakens. Het gewone kerkvolk was licht en bijgelovig, met een hang naar het uitzonderlijke en wonderbaarlijke. Al te eigen met het heilige, neigde het tot profanatie en een naïeve kinderlijkheid in zijn manier van geloven.

De miskende leek

Er was echter geen sprake van dat het gewone kerkvolk, de niet door wijding of kloostergeloften gebonden mannen en vrouwen, de misgroei zo maar lieten gebeuren. De leken zagen de gebreken van de ambtelijke Kerk en protesteerden ertegen. Niet door brutale opstandigheid, zoals toen in andere streken van Europa gebeurde; iets dergelijks schijnt de Limburgers vreemd te zijn geweest. Maar er werd wel naar maatregelen gezocht om op geld beluste kerkdienaren een halt toe te roepen.

Het duidelijkst blijkt dat op het gebied van de sociale zorg.[60] Gasthuizen en hospitalen voor armen en gebrekkigen waren overal burgerlijke instellingen, die van meet af aan onder toezicht stonden van leken. In de dorpen beheerden de parochianen de armengoederen.[61] Schenkers van die goederen waren op het platteland edelen en grootgrondbezitters, in de stad voorname burgers, en die leken wezen ook de beheerders aan. Alleen de geestelijke verzorging bleef een zaak van de pastoor of een andere, daartoe aangestelde zielzorger. Tegen het einde der Middeleeuwen probeerde de kerkelijke overheid meer greep te krijgen op de gang van zaken binnen deze instellingen, maar die pogingen werden grotendeels verijdeld. Alleen bij de jaarlijkse controle van de boekhouding mocht de pastoor of een andere kerkelijke functionaris aanwezig zijn. Dat gebeurde zo in de steden en ook op het platteland.[62]

58 LV, II, 479-503 (Munsters). Schmugge, L., Kirche, Kinder, Karrieren, päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter, München 1995.
59 Marchandisse, La fonction épiscopale, 252.
60 NAGN, II, 256-267, Noordelijke Nederlanden, (Kossmann-Putto). Aldaar, 268-280, Zuidelijke Nederlanden (Marechal).
61 Nolet/Boeren, 347-348.
62 Van Rensch, Het middeleeuwse gasthuis, 43-56.

TABEL 3.3 KLOOSTERSTICHTINGEN IN LIMBURG, 1300-1500

Hoofdbronnen: Limburg 1985, 106, 156; LV, II, 509; Renes, Landschappen van Maas en Peel, 319.

Stichtingsjaar	*Plaats*	*Kloosterorde*
?	Sint Joost	Bogaarden
1306	Geldern	Karmelieten
1307	Roermond	Franciscanen
1322	Roermond	Bogaarden
1344	Roermond, Godsweerd	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
c. 1350	Maastricht, Sint Catharinadal	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
vóór 1371	Idem	Cellenbroeders
1376?	Roermond	Kartuizers
1386	Roermond, Maria Wee	Dominicanessen
1399	Venlo	Kruisheren
c. 1400	Tongeren	Congregatie van Windesheim
1413	Venlo, Mariaweide	Augustinessen
1422	Roermond	Kruisheren
1422	Venray	Augustijnen
1423	Venlo, Mariëndaal in de Ode	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
1425	Roermond, Gods of Broodboomgaard	Cellenzusters
c. 1430	Sint-Joost-Maasbracht	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
1435	Nunhem	?
1436	Weert, Maria Wijngaard	?
1436	Maastricht	Kruisheren
1438	Kerniel	Kruisheren
1439	Hasselt	Cellenbroeders
?	Maaseik	Kruisheren
1438	Roermond	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
1439	Hasselt	Cellenbroeders
1441	Maastricht, Sint Annadal	?
1442	Weert, Maria Wijngaard	Franciscanessen/Augustinessen (1450)
1442	Sint Odiliënberg	Kanunniken en Dames van het H. Graf
1444	Roermond	Hiëronymieten
vóór 1450	Well	?
1450	Oostrum	?
1450	Venray, Bethlehem	Windesheim/vrouwenklooster (1474)
1452	Arcen-Lomm	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
1461	Weert	Franciscanen (observanten)
1462	Roermond	Cellenzusters
1463	Maastricht, De Beyart	Derde orde van de Franciscanen (zusters)
1473	Sint-Truiden	Cellenbroeders
1476?	Roermond, Mariëngaarde	Augustijnen [waarschijnlijk eerder opgericht]
1484	Nieuwstadt	Kanunniken en Dames van het H. Graf
1496	Noorbeek, Hoogcruts	Kanunniken en Dames van het H. Graf
einde 15e eeuw	Venlo, H. Geestklooster	Norbertinessen
idem?	Venlo, Trans Cedron (cellenbroeders)	Kanunniken en Dames van het H. Graf (1497)
?	Venray, Jerusalem	Vrouwen onder invloed van Windesheim
1509	Weert	Cellenzusters

Nieuwe[63] gasthuizen werden gesticht onder uitdrukkelijk beding, dat de dienstdoende geestelijke er werkte onder toezicht van de burgerlijke overheden, die het in de stichting voor het zeggen kregen. Nederlands-Limburgse voorbeelden zijn de Antoniusbroederschap in Horst uit 1447 en het bejaardenhuis De XII Apostelen in Maastricht, opgericht in 1493. De vrome stichter van De XII Apostelen stipuleerde in zijn testament uitdrukkelijk dat zijn bejaardenhuis 'nu noch nimmer meer tot gheinen daigen geystelick werden en solde, noch geystlichheyt noch geystlick richter noch aldaer beveel ... hebben solde'.[64]

In de steden trad de leek het meest op de voorgrond als tegenspeler van de Kerk. De stad was zijn persoonlijke domein, waar de geestelijkheid weliswaar gerespecteerd werd, doch ook met argusogen gevolgd. Zeker als die geestelijken geen burgerskinderen waren, maar regelrechte vreemdelingen, mensen van buiten, niet afstammend van de stedelijke burgerij, zoals dat in kloosters van de bedelorden en in mindere mate bij kapittels het geval kon zijn. Die instellingen bezetten grote stukken schaarse stadsgrond, waar de kerkelijke eigenaren weinig tastbaars voor terugdeden. Zij hoefden niet mee te helpen de stad te verdedigen, betaalden geen belastingen en waren vrijgesteld van de accijnzen op eerste levensbehoeften, een van de voornaamste bronnen van inkomsten voor de stad. Tegen het einde van de Middeleeuwen gingen kloosters en kapittels om wille van de lieve vrede steeds vaker meebetalen aan de stedelijke lasten. Dat deden zij echter steeds in de vorm van vrije giften of bijzondere beden, om geen precedenten te scheppen voor de toekomst. Kloosters waren niet zelden ook concurrenten van de gilden of ambachten. Niet gebonden aan de gildenvoorschriften konden zij goedkoper produceren. Zij moesten zich echter laten welgevallen dat hun bakken en brouwen, hun vervaardiging van textiel en andere gebruiksgoederen door de stedelijke overheid aan banden werd gelegd. De stedelijke burgerijen waren bovendien van mening dat door hun voorvaderen gestichte beneficies en prebenden in handen moesten blijven van geestelijken uit de eigen burgerij en niet aan vreemdelingen in kloosters en kapittels mochten toevallen.[65]

Reeds sinds de dertiende eeuw staken stedelijke magistraten een stokje voor een te grote toename van de kloosters binnen hun wallen. Zij verboden kortweg de oprichting van nieuwe conventen en het schenken van legaten aan een klooster, de zogenaamde vererving aan de dode hand.[66] In Maastricht was dit vererven absoluut verboden, niet alleen aan de burgers, maar ook aan niet-burgers die goederen binnen de stad bezaten. Later (1520) verbood Karel V het voor de hertogdommen Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas.[67] De Maaseikse magistraat trof strenge beperkende maatregelen voor de kanunnikessen van het Heilig Graf, toen zij in 1478 in Maaseik toegelaten werden om een opeenhoping van goederen in kloosterbezit te voorkomen.[68] Indien oprichting van een klooster al toegestaan werd, dan gebeurde het onder beding dat de nieuwe instelling nooit ten laste van de stad mocht komen. Plaatselijke heren op het platteland deden hetzelfde, want de belastingvrijdom voor geestelijke instellingen benadeelde hun inkomsten. De graaf van Gronsveld, Maximiliaan van Bronckhorst, verbood om die reden in 1636 geestelijke instellingen goederen te verwerven in zijn dorp Slenaken.[69]

63 LV, II, 510 (Munsters). Venner, Hasselt, 50.
64 Horst: mondelinge mededeling Th.J. van Rensch. Jansen, Ouderenzorg in Maastricht, 26 (citaat).
65 Keller, L., Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein. Actenstücke und Erläuterungen, (Publicationen aus den k. Preußischen Staatsarchiven, 9), I: 1555-1585. Osnabrück 1965 (oorspr. 1881), 98, 100, voor het hertogdom Kleef in 1563.
66 Nolet/Boeren, 96-98, 462. Gelre: Van Schaïk, Belasting, 92-93.
67 De Moreau, Histoire, IV, 92, 106.
68 Maaseik, Ontstaan, 130.
69 Akte afgedrukt bij: Roks, Oud schrift in Limburg, nr. 36.

De tegenzin om nieuwe kloosters in een stad toe te laten was in Limburg niet absoluut. Een uitzondering maakten de stadsbestuurders graag, als zij van een nieuwe kloostervestiging direct voordeel voor de stad verwachtten. Als voorbeeld kunnen de cellenbroeders of alexianen dienen. Deze lekenbroeders vestigden zich in Maastricht vóór 1371,[70] in Venlo (1491-1578), verder in Hasselt (1439) en Sint-Truiden (1473). Cellenbroeders vonden hun hoofdtaak in het verplegen van zieken en krankzinnigen en het verzorgen en begraven van pestlijders. Zij waren dus van groot nut voor de stad, waar zij zich vestigden. Maar dan wel onder een strikte reglementering opgelegd door de stedelijke raad, die van de cellenbroeders in feite stadsambtenaren maakten.

De landsregeringen trachtten tegen het einde van de Middeleeuwen de ambtelijke Kerk steeds meer in hun macht te krijgen. Zij gingen zich mengen in het benoemen van bisschoppen en andere prelaten, in het bestuur van abdijen en anderszins. De landsoverheid steunde daarom stadsbesturen, die maatregelen namen tegen het vererven aan de dode hand. Door die vrome giften dreigde een steeds groter deel van het lands- en stadsvermogen aan het erfelijk bezit van families onttrokken te worden, waardoor de status van de families afnam. Bovendien leidde de belastingvrijdom van de kerkelijke instellingen tot een daling van de landelijke belastingopbrengst als leken hun geld en goed naar een kerk of klooster overhevelden.

Ingrijpen in kerkelijke zaken van hogerhand kwam in Limburg het meeste voor in de Kleefs-Gulikse gebieden, waar van de hertog werd gezegd: 'Dux Cliviae papa in terris suis', vrij vertaald: de Kleefse hertog is zijn eigen paus. Reeds in 1491 vaardigden de vorsten van Gulik-Berg en van Kleef-Mark mandaten uit om het godsdienstig leven van hun onderdanen van ongerechtigheden te zuiveren.[71] Deze mandaten hadden in Limburg kracht van wet in de Gulikse delen: in Sittard, in de ambten Millen en Born en in Tegelen.

Hervorming in hoofd en leden

Er was dus verzet, vooral economisch verzet, van de leken tegen het optreden van de ambtelijke Kerk, een verzet dat tegen het einde van de Middeleeuwen steeds gewoner werd. Toch was er einde vijftiende en begin zestiende eeuw niets dat wees op een naderende, algemene verandering, ondanks de al eeuwen klinkende roep om hervorming in hoofd en leden, ook binnen de leiding van de Kerk. Weliswaar had de term *Reformatio* (hervorming) in de Middeleeuwen oorspronkelijk een geheel andere lading dan in later tijd. In zijn eerste betekenis moest Reformatio bestaan in een restauratie van het oude, van hetgeen vroeger had bestaan. Niet in een rationele vernieuwing, waarom aan het einde van de Middeleeuwen steeds luider werd geroepen.[72]

Het ontbrak niet aan pogingen van onderop om het innerlijk leven meer vaart te geven en de ogenschijnlijke verstarring te doorbreken. Er werd gezocht naar een meer eigentijdse vroomheid, naar een nieuwe beleving van het contemplatieve, beschouwende, en ook van het actieve kloosterleven. Daarnaast probeerden oudere kloosterinstellingen hun oorspronkelijke regel weer in al zijn gestrengheid te gaan beleven, de observantiebeweging. In Limburg voelde de Kerk ook de invloed van deze nieuwe of hernieuwde geestelijke stromingen.

70 Ubachs/Tagage, De Maastrichtse cellebroeders. Doppler, P., Lijst der kanunniken van het vrije rijkskapittel van Sint Servaas te Maastricht (1050-1795), in: PSHAL 74 (1938) 33-174, 98.

71 Franzen, Die Kelchbewegung. Coenen, Kirche, 6 noot 7. De oorsprong van de slagzin 'Dux Cliviae, etc.' is zeventiende-eeuws: Franzen, Archidiakonate, 334, en noot 44 aldaar.

72 Angenendt, Religiosität, 86.

In de tweede helft van de veertiende eeuw ontstond in de Noordelijke Nederlanden de beweging der moderne devoten. De Broeders en Zusters van het Gemene Leven onderstreepten al in hun naam, dat het hen ernst was met de absolute doorvoering van een gemeenschappelijk leven. Maar echte kloosterlingen waren het niet: zij legden geen geloften af. De zusters kenden, zoals altijd en overal, meer toeloop dan de broeders. Typerend was het geestelijk individualisme van de moderne devoten: persóónlijke vroomheid kwam op de eerste plaats. De devoot moest zijn ziel reinigen en daarna het Godsrijk in zichzelf stichten.[73] Het thans wereldwijd bekende boek, *De Navolging van Christus* (*Imitatio Christi*), bevat een korte neerslag van deze spiritualiteit. De uit het Nederrijngebied afkomstige schrijver, Thomas van Kempen († 1471), was lid van de augustijner koorheren in het Overijsselse Windesheim bij Zwolle. Het klooster Windesheim was een van de brandhaarden van de Moderne Devotie.

De beweging verspreidde zich snel over de Nederlanden en Duitsland. In Limburg slechts naar de geest; als organisatie drongen de Broeders en Zusters van het Gemene Leven er niet door. Moet deze afwezigheid misschien toegeschreven worden aan het steedse karakter van hun organisatie en het geringe aantal steden van importantie in Limburg? De zusterkloosters van Luik, 's-Hertogenbosch (Sint Gertrudis), Roermond (Mariagarde), Maaseik (Sint Agnes) en Venlo (Mariaweide), die de bisschop van Luik in 1455 samenvoegde tot het Kapittel van Venlo, leefden wel volgens de geest van de Moderne Devotie, maar stonden er als organisatie los van. Paus Eugenius IV had Windesheim immers in 1436 verboden vrouwenkloosters op te nemen. Zijdelingse invloed van de Moderne Devotie kan verondersteld worden bij de mannenkloosters van Nunhem (Sint Elisabethsdal),[74] Roermond (Sint Hiëronymus), Oostrum (Maria Bethlehem) en Tongeren (Ter Nood Gods), die zich aansloten bij de augustijner koorheren van Windesheim, aanhangers en verspreiders van de Moderne Devotie.[75] Geheel erbuiten stond de abdij te Kloosterrade (Rolduc), die hervormingspogingen van de Windesheimers weerstond.[76]

De kerkelijke overheid oefende druk uit op de vele vrome lekengemeenschappen van vrouwen en mannen om een echte kloosterregel aan te nemen. Naast de vaak gevolgde aan de kerkvader Sint Augustinus toegeschreven regel, die in verschillende versies circuleerde , ging bij de keuze van een gedragslijn de voorkeur uit naar de regel, die de franciscanen hanteerden voor hun derde orde van vrome leken-in-de-wereld. Vandaar dat de leden van dit soort geestelijke gemeenschappen gewoonlijk tertiarissen, derde-ordelingen, genoemd worden. De bogaarden of begaarden (sinds 1265 in Maastricht; ook in Zepperen), namen de derde-orderegel in 1359 aan,[77] wat later de al eerder genoemde cellenbroeders en de in Roermond wonende cellenzusters eveneens deden. De begijnen, zoals die van de Nieuwenhof in Maastricht, hadden wel een reglement, maar geen echte kloosterregel.[78]

De franciscanen waren sinds de dood van hun stichter Sint Franciscus († 1226) verdeeld

73 Post/Abbink, III, 78-79.

74 Schutgens, K., Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster Sint-Elisabethsdal, in: PSHAL 115 (1979) 267-329.

75 Post, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, 354, en: II, 111-114. NAGN, IV, 396-397, 400 (Persoons). Alberts, I, 100.

76 Augustus, L., De abdij Rolduc en de Windesheimers, in: Munsters in de Maasgouw, 184-196.

77 Marez, G. des, Les Bogards dans l'industrie drapière à Bruxelles, in: Mélanges P. Fredericq, Bruxelles 1904, 281.

78 NAGN, IV, 399 (Persoons). Algemene literatuur over begijnen etc.: Nübel, O., Mittelalterliche Beginen und Sozialsiedlungen in den Niederlanden, ein Beitrag zur Vorgeschichte der Fuggerei, (Studien zur Fuggergeschichte, 23), Tübingen 1970. Kaufmann, Chr.J., Tamers of death, I: The history of the Alexian Brothers from 1300 to 1789, New York 1976. Hotz, Br., Beginen und willige Arme im spätmittelalterlichen Hildesheim (Schriftenreihe des Stadtarchivs und der Stadtbibliothek Hildesheim, 17), Hildesheim 1988.

door de twistvraag, wat nu de enige echte regel van hun stichter was. De observanten (van *observare*, onderhouden) meenden, dat zij volgens de juiste interpretatie leefden. In de vijftiende eeuw kregen zij de wind in de zeilen en het aantal van hun stichtingen in de Nederlanden nam toe. In 1517 sloten ook de Maastrichtse franciscanen zich aan.[79] Bij de dominicanen, augustijnen, kruisheren, premonstratenzers (norbertijnen, witheren) en benedictijnen ontstonden vergelijkbare bewegingen.

Al deze hervormingsbewegingen en de algemene achting die de kloosters bleven genieten, hadden echter in de Kerk geen hervorming van hoofd en leden tot stand weten te brengen. Na 1500 veranderde de tot dan stabiele situatie echter vrij snel van binnen uit en van onderop. Delen van het kerkvolk en sommige priesters en kloosterlingen begonnen te rebelleren, terwijl de officiële Kerk, kerkleiders en prelaten, de status quo trachtte te handhaven. Zij wilde wel wat veranderen, maar liefst niet al te veel, en vooral niet al te snel.

Bisdom Roermond

De nieuwe bestuurlijke indeling van de Kerk in de Nederlanden, die anno 1559 officieel ingevoerd werd, was een voorbeeld van hervorming door de ambtelijke Kerk. Zij markeerde geen innerlijke vernieuwing, geen echte verandering, ofschoon dat wel een van de uitgangspunten was. Veeleer overheerste een politiek oogmerk: opheffing van de invloed van buitenlandse bisdommen (Reims, Trier, Luik) in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. Op die wijze onderstreepte de instelling van nieuwe bisdommen een uiterlijke versterking en bestendiging van de middeleeuwse band tussen Staat en Kerk, een band die – na een onrustige periode – door een deel der Nederlanden geslaakt zou worden en verruild voor de band met een andere confessie, het calvinisme.

De in 1559 door Rome bekrachtigde herindeling van het kerkelijk bestuur in de Nederlanden zou eerst na tien tot vijftien jaar haar beslag krijgen, zij het niet altijd overeenkomstig de oorspronkelijke opzet. In Limburg bracht zij een grote wijziging in de kerkelijke organisatie door de oprichting van een geheel nieuw bisdom: Roermond.[80] Dat bisdom werd als kerkelijk territorium een rommelig geheel. Door de halfslachtige en wanstaltige uitvoering van wat zijn ontwerpers eigenlijk beoogden, was het als het ware een kerkelijk-geografische afstraling van de politieke strijd tussen oud en modern, tussen het taaie middeleeuwse particularisme en het vroegmoderne streven naar een eenheidsstaat.

Het eerste bisdom Roermond – wel te onderscheiden van het huidige Nederlandse diocees – strekte zich voornamelijk uit over gebied dat was afgescheiden van het Luikse bisdom. Luik verloor vrijwel zijn gehele geestelijke jurisdictie in de Habsburgse Nederlanden door de inperking van de bisschoppelijke macht tot het prinsdom Luik en de hertogdommen Limburg en Luxemburg. De aan Roermond toegewezen delen van het Keulse aartsbisdom waren slechts van geringe omvang. De woedende protesten uit Luik legde de Romeinse curie naast zich neer.[81]

79 NAGN, IV, 400 (Persoons). Dingemans, P.A.W., De oude minderbroeders, het eerste minderbroedersklooster [in Maastricht], (MS, 12), Maastricht 1983, 17. Dezelfde, Het eerste minderbroedersklooster, in: Het Rijksarchief in Limburg, een nieuwe huisvesting voor het RAL in Maastricht, ter gelegenheid van de ingebruikneming op 8 november 1996 na de restauratie, renovatie en uitbreiding 1986-1996, Den Haag 1996, 96-112.
80 Zie de minutieuze beschrijving van het Roermondse territorium vóór 1801 door Munier in het toelichtend tekstdeeltje bij kaart II, 2, in: Historische atlas van Limburg. Kaarten in: Kleine Atlas, 36, 40. Van Beuningen, Lindanus, bijlage.
81 Pirenne, IV, 292-293.

Eenheid viel ver te zoeken in het nieuwe kerkelijke territorium. De ontwerpers hadden die eenheid al niet absoluut beoogd en zij werd nog minder door de taaie tegenstand uit Luik. De zetel van de nieuwe bisschop in Roermond kwam in een enclave te liggen, vrijwel geheel omgeven door Luiks bisdomgebied. Ten noorden van de bisschopsstad lag het grootste aaneengesloten deel van het bisdom, de parochies in het Gelders Overkwartier met enkele annexen, en als belangrijkste plaatsen Nijmegen, Venlo, Geldern en Weert. Ten zuiden van de bisschopsstad lagen de parochies in de exclaves van het Land van Montfort en het Valkenburgse deel van de Landen van Overmaas. In Rome had men meer dan tweehonderd parochies aan Roermond toegedacht. Door tegenstand van allerlei zijden bleven er uiteindelijk slechts 146 over voor het armste bisdom in de Nederlanden.[82]

Een andere Kerk, een andere geloofsbeleving?

De oprichting van het bisdom Roermond was een symptoom van de landsheerlijke politiek in de Nederlanden tot versteviging van haar gezag, ook over de Kerk. Maar tevens bleek er de behoefte van de Kerk uit om dichter bij de mensen te staan. Het laatste was nodig geworden door de propaganda voor een ander soort Kerk, eerst vanuit de Duitse landen en daarna vanuit Frankrijk. Ook in Limburg zou dit leiden tot onrust en beroering en een – grotendeels tijdelijke – verandering van godsdienstig leefklimaat.

De periode 1400-1550 (1559) kende in de kerkgeschiedenis van Limburg drie fasen. De door allen beleefde eenheid in het geloof maakte korte tijd plaats voor een voorbijgaande veelvormigheid van godsdienstige opvattingen, gevolgd door de terugkeer naar een van bovenaf, door samenwerking van Staat en Kerk opgelegde eenheid van geloven. Tussen 1400 en 1500 stond de ene kerk van Rome ongeschokt overeind langs de Limburgse Maas; waar elke boreling haar lidmaat werd door het doopsel en werd geacht te leven naar haar richtlijnen. De Kerk nam in de vijftiende eeuw een nog hoger vlucht dan ooit te voren, door groter verinnerlijking en individualisering van het geloofsleven – zoals hiervoor geschetst voor de Moderne Devotie – en de vele opbloeiende volksdevoties. Maar na 1500 tastte een andere tijdgeest die haast natuurlijk en vanzelfsprekend lijkende eenheid tussen volk en katholieke kerk aan. De oude kerkleer werd aangevochten en in twijfel getrokken. Er ontstonden verschillende groepen van christenen, die elk naar eigen inzicht en overtuiging hun weg naar het eeuwig heil zochten. In de eerste helft van de zestiende eeuw kwamen hun nieuwe inzichten aan de oppervlakte en volgde de grote omslag naar de Reformatie, de Hervorming.

De in het vorige hoofdstuk[83] gesignaleerde afwijkingen van de rechtzinnige leer, zoals die van de dansers en de geselbroeders (flagellanten), tonen aan dat ook in de christelijke Middeleeuwen niet allen altijd in een en dezelfde zin 'christelijk' dachten. De gehele Middeleeuwen door waren er voortdurend kleinere of grotere groepen gelovigen, die volgens de kerkelijke theologie en wetgeving onrechtzinnig in de leer waren. Ook in Limburg waren zij in de loop van de Middeleeuwen voorgekomen, al zijn er nauwelijks gegevens over. Zij zullen, net als elders, toch geen voet aan de grond gekregen hebben, doordat kerkelijke en wereldlijke overheid eendrachtig samenwerkten om de gehele samenleving hetzelfde geloof te doen belijden.

82 Van Beuningen, Lindanus, 247, naar: Habets, II, 53.
83 Zie in het tweede hoofdstuk, noot 147, de opmerking van Schaepkens.

In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw veranderde deze innige samenwerking. De wereldlijke overheid bleek om verschillende redenen niet altijd meer warm te lopen voor het handhaven van de rechtzinnigheid, zoals de Kerk die oplegde. Dit bood nieuwlichters de kans hun ideeën te lanceren en in praktijk te brengen. Er ontstond een splitsing in de samenleving. Aan de ene kant als de grootste groep de aanhangers van het oude, uit overtuiging of uit gewoonte; aan de andere kant de aanhangers van het nieuwe, die voor hun pas verworven nieuwe geloof een plaats in de samenleving opeisten. Maatschappelijke onrust was het gevolg en dat zinde de wereldlijke overheid niet. Zij paste ervoor een godgeleerde uitspraak te doen over het juiste of onjuiste van de afwijkende geloofsopvattingen. Maar zij eiste wel handhaving of herstel van de openbare orde, van de rust in de maatschappij. De overheid koos daartoe met beslistheid voor de ene of de andere geloofsovertuiging, schreef die dwingend voor als de enig gedoogde en onderdrukte elke andere. Geen enkele overheid in de Nederlanden en daarbuiten schrok er immers na 1550 nog voor terug om haar onderdanen een bepaald geloof op te leggen, desnoods met geweld.

De beginnende Reformatie

Limburg lag door het ontbreken van natuurlijke grenzen aan alle kanten open voor beïnvloeding door opvattingen uit andere plaatsen en streken. De Maas was vanuit het zuiden een invalsroute voor ideeën uit Wallonië en Frankrijk en vanuit het noorden uit Noord- en West-Nederland. Handelsbetrekkingen met Antwerpen droegen gedachtegoed aan uit Vlaanderen en Brabant en mogelijk zelfs uit Engeland. Het nabij gelegen Rijnland bracht de mensen in aanraking met hetgeen er leefde in de Duitse landen. Het ontbreken van een centraal gezag en de veelheid van heerschappijen in het Limburgse vergrootten de mogelijkheid tot pluralisme in de geloofsopvattingen door de vrijheid van geloofskeuze die de adel genoot.[84]

In 1517 baarde de Duitse pater augustijn Maarten Luther groot opzien met zijn stellingen, dat de rechtvaardige mens leeft uit het geloof alléén en de inhoud van dat geloof voor hem te vinden is in de bijbel. De sacramenten achtte Luther onnodig ter zaligheid op twee na, het avondmaal en de doop. De bestaande Kerk en haar leer werden op deze wijze buiten spel gezet. Het rumoer rond de augustijn in Duitsland na 1517, de verbranding van twee ketterse confraters augustijnen in Antwerpen (1523), het zal allemaal ook langs de Limburgse Maas snel bekend geworden zijn. Er waren daar propagandisten van de denkbeelden van Luther: de drost van Wassenberg, Werner van Pallant, de drost van Born, Rennenberg, een Maaseikse monnik, Johannes van Kempen (Campanus), en de oud-pastoor van Aldeneik, de Diestenaar Dionysius Vinne (Vinnius). Er was ook een uitstraling van de Lutherse denkbeelden die in het aangrenzende hertogdom Gulik opgang maakten, bijvoorbeeld in het Gulikse Susteren.[85] Sporen van lutheranisme ontwaarde men in Aken, in Maastricht, rond 1524 al in het hertogdom Limburg en het graafschap Namen, maar in het prinsdom Luik eerst in 1533 met zekerheid.[86]

In de Zuidelijke Nederlanden bleef de landsregering in Brussel onder leiding van Karel V

84 Vrijheid van geloofskeuze voor de adel in het Duitse Rijk: Mecenseffy, Geschichte, 54-55. Voor het Land van Valkenburg aangetoond door: Franssen, De houding van de adel.

85 Alberts, I, 132-133. Maaseik, Ontstaan, 172-175. Er moet ook invloed zijn geweest van het erasmianisme en van de 'reformkatholische Sonderweg' uit Gulik. Zie: Die Territorien des Reichs, 89, 91.

86 Harsin, P., Les premières manifestations de la réforme luthérienne dans le diocèse de Liège, 1520-1530, in: Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, classe des lettres, 5me série, 48 (1962) 273-294.

(1515-1555) en Filips II (1555-1598) bij het oude geloof, waardoor de streken staande onder het gezag van Brussel het katholieke geloof bewaarden of herkregen na vele jaren durende strubbelingen. Hetzelfde gebeurde in het Luikse prinsdom. Reeds onder bisschop Everard van der Marck (1505-1538) was daar begonnen aan de verdieping van het geloofsleven. De bisschop gaf in 1512 opdracht het *opus tripartitum* (het driedelige werk, een korte geloofsleer) van de Fransman Jean Gerson (1363-1429) te drukken in het Latijn, Frans en Nederlands en schreef de tekst voor ter onderwijzing van het volk en ter versteviging van het godsdienstig bewustzijn.[87] De Nederlandstalige versie zal ook in Limburg verspreid zijn. De Luikse bisschop volgde trouw de maatregelen van keizer (sinds 1519) Karel V tegen de nieuwlichterij. Hij kondigde in zijn bisdom alle besluiten van de keizer af tegen de 'lutherie', een verzamelnaam voor alles wat afweek van de oude leer.

Was het nodig? Alle gegevens wijzen in een richting, die een negatief antwoord wettigen. Het lutheranisme verspreidde overal zijn ideeën in woord en geschrift, maar vond in Limburg weinig of geen echte aanhang, ook later niet. Er zijn echter genoeg aanwijzingen, dat de bevolking wist dat er verandering op til was en onrustig werd. Het dagboek van Christiaan Munters, kapelaan te Kuringen, legt daarvan een welsprekend getuigenis af.[88] Telkens weer grepen de kerkelijke en wereldlijke rechtbanken individuen die naar hun mening op enigerlei wijze God en Zijn Kerk beledigd hadden. Zij werden voor die 'lutherie' gestraft tot en met de vuurdood toe.

De wederdoperij trok in de jaren vóór 1559 niet alleen meer aanhangers dan het lutheranisme, maar kende ook iets van een kerkelijke organisatie, die bij de lutheranen ontbrak. Tussen de crypto-protestanten waren de wederdopers of dopers dus makkelijker kenbaar voor de overheid, wat hen veel bloedgetuigen kostte. Wederdopers (anabaptisten) verwierpen de kinderdoop en praktiseerden de doop der volwassenen. De stroming was na 1533 voortgekomen uit de sacramentariërs,[89] die onder meer de lijfelijke tegenwoordigheid van Christus in het Altaarsacrament loochenden. Via Gulikerland werd Maastricht[90] een centrum voor de wederdopers in de jaren na 1533. Andere plaatsen in Limburg signaleerden eveneens wederdopers: Susteren, Sittard, Born, Wassenberg, Roermond, Venlo, Straelen. Het graafschap Loon viel de landsoverheid ook op als een broeinest. In Tongeren, Kuringen, Hasselt en Opgrimbie pakte de justitie anabaptisten op.[91]

Spoedig kreeg de overheid er lucht van dat wederdopers staatsgevaarlijk waren: zij stevenden af op een omverwerping van de bestaande maatschappij. Het duidelijkst kwam dit aan het licht in het Godsrijk, dat zij te Münster in Westfalen stichtten. Ook uit Maastricht en de Landen van Overmaas trokken aanhangers naar die komende betere maatschappij. Met harde hand braken de bestuurders de beweging de ruggengraat (zie tabel 3.4). Alleen al in februari en maart 1535 werden vijftien wederdopers verbrand 'in een strooien huisken' op het Vrijthof te Maastricht, terwijl anderen verbannen werden. In Loon stierven in 1538 een negentiental

87 Humblet, Jalons, 105. Het opus tripartitum – ook wel Doctrinale genoemd – bestond uit drie deeltjes: [1] Zielenspiegel, [2] Gewetensonderzoek aan de hand van de hoofdzonden, [3] Geneesmiddel voor de ziel. Feitelijk is het de eerste catechismus. Zie: Theologisch woordenboek, 1833-1837 s.v. Gerson.

88 Grauwels, J. (ed). Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545, (MM, 13), Assen 1972.

89 Mellink, Wederdopers, 299. Religieuze bewegingen, L.G. Jansma, P.G.G.M. Schulten (eds), (Thema's sociale geschiedenis, 2), Den Haag 1981, 114 (Jansma). Israel, Dutch Republic, 85.

90 Zeer uitvoerig: Bax, I, 76-145. Lijsten van geëxecuteerde en uitgeweken wederdopers: Gedenkboek 1632-1932, i-ii. Zie ook: Geurts, J.H.J., 'Onsser stadt in sulken gedranghe', Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550, Nijmegen 1993, 192-198.

91 Zie de kaart bij: Mellink, Wederdopers, x. Alberts, I, 130-133. De Moreau, Histoire, IV, 249. Eby, Social aspects. Nissen, P.J.A., Franciscus Agricola (ca. 1540-1621) en de dopers te Sittard en omgeving in: HJLZ 9 (1988) 32-53. Venner, Beeldenstorm.

wederdopers de vuurdood. Omstreeks 1560 was er nog wederdoperij rond Nieuwstadt, Dilsen, Stokkem en Maaseik.[92] Maar dat was na 1540 een sporadisch geval, ofschoon wereldlijke en kerkelijke rechtbanken waakzaam bleven. Wederdoperij stond voor de overheden gelijk aan staatsgevaarlijke anarchie. Het was hen klaarblijkelijk ontgaan, dat na de val van het Godsrijk in Münster (1534-1535) de revolutionaire opvattingen uit de wederdoperij verdwenen waren en er alleen nog vreedzaamheid en onderwerping aan het gezag gepredikt werd. Te veel onschuldigen kwamen na 1535 nog als wederdoper aan hun einde door die misvatting van de overheid.

De harde onderdrukking was succesvol geweest, althans voor wie niet onder de oppervlakte keek. Ondergronds bleven afwijkende meningen en verzet tegen de kerk echter voortleven. Zij zouden echter eerst na 1550, 1560 weer de kop opsteken.

Maatschappelijke geschiedenis

Het optreden van de wederdopers kan verklaard worden uit een religieuze behoefte, waaraan de heersende Kerk niet kon of wilde voldoen. Maar is het misschien ook mogelijk dat er andere maatschappelijke factoren in het geding waren bij de keuze voor een nieuw geloof, zoals een verzet van arm tegen rijk? In het verleden is die vraag positief beantwoord: wederdoperij zou een duidelijk protest geweest zijn van de armen tegen de welgestelden. Bij nader onderzoek bleek dit toch minder juist te zijn. De overgrote meerderheid van de anabaptisten of wederdopers behoorde tot de kleine burgerij en dat waren misschien geen rijken, maar toch ook geen armen.[93] De onderstelde invloed van een economische factor was overigens niet zo maar uit de lucht gegrepen. De periode tussen 1400 en 1550 kende maatschappelijke veranderingen, naast de veranderingen op godsdienstig gebied in de allereerste plaats een duidelijke verandering op economisch gebied, die de samenleving beïnvloedde.

Samenleving

De in de Middeleeuwen gegroeide verhoudingen tussen individuen onderling en de verhouding tussen individu en Staat zouden tot aan de Franse Revolutie niet spectaculair, niet plotseling of diepgaand veranderen. Hier en daar zijn echter reeds in de vijftiende eeuw tendensen aan te wijzen, die achteraf geduid kunnen worden als een zich langzaam voltrekkende overgang van de Middeleeuwen naar de moderne tijd. Een van de gebieden waarop dit duidelijk blijkt, was het recht. Het middeleeuwse gewoonterecht was niet meer toereikend voor tal van geheel nieuwe gevallen die zich voordeden en de tijd ontbrak voor het laten groeien van een meer uitgebreid gewoonterecht. Er moesten nieuwe wetten gemaakt worden en dat lieten de standenvergaderingen aan de vorst over. Hij kon zodoende een deel van zijn eerder aan de standenvergadering verloren gegane macht terugwinnen. De enige reactie van die standenvergaderingen was slechts een star vasthouden aan alle oude rechten.[94]

92 Mellink, 376. Alberts, I, 131. Eby, Social aspects, 186-189, demonstreert het afnemen van de vervolging voor het Limburgse Gulikerland. *Nieuwstadt*: Sangers, W., A.H. Simonis, Er ligt een eiland in de Maas, geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak, Arnhem 1978 (oorspr. uitgave 1955), 65. OLL 39 (1984) 210 (Venner).

93 Horst, I.H., (ed), The Dutch dissenters, a critical companion to their history and ideas, (Kerkhistorische bijdragen, 13), Leiden 1986, 88, 95, 104. In Limburg de studies van G. Venner over Roermond in: Roermond, stad met verleden, Roermond 1985, en van J. Venner, Beeldenstorm, over Hasselt.

94 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 127-128.

Op de verandering tussen vorst en onderdanen is al gewezen toen de groeiende invloed van de steden op het landsbestuur aan de orde kwam (zie p. 96). In die steden deden tegen het einde van de Middeleeuwen de gilden pogingen op de een of andere manier medezeggenschap te krijgen in het stadsbestuur. In de Limburgse Maassteden is dat het beste bekend voor Maastricht en hier al eerder beschreven (zie p. 96). Van een recht van het volk om in het stedelijk bestuur mee te beslissen was echter helemáál geen sprake.

TABEL 3.4 GEDODE WEDERDOPERS IN LIMBURG

Bron: Eby, 186-189; De Moreau, Histoire, IV; Venner, Hasselt, 57. Voor Maastricht Bax en Gedenkboek 1632-1932, i; en ten slotte Stiasny, 151. ? = onbekend

Datum	*Naam of aantal*	*Beroep*	*Plaats*	*Executie*
1534	30 personen	?	Born	?
1534	15 mannen, 2 vrouwen	?	Maastricht	Vuur; verdrinking, onthoofding
1534 september	Hendrik Roll	Predikant	Maastricht	Verbrand
	Grietgen Bildesnider	?	Maastricht	Verbrand
1535	6 personen	?	Born	?
1535 februari 1	Bartholomeus vanden Berghe	Molenaar uit Dieteren	Maastricht	Verbrand
	Mente Jan Heynen dochter	Huisvrouw van vd Berghe	Maastricht	Verdronken
	Jan Perboum	?	Maastricht	Onthoofd
1535 februari 4	Jan van Bloemendael alias Pitzwegge	?		
	Henric van Daelhem	Schoenmaker	Maastricht	Onthoofd
	Matthijs Spangemecker	?	Maastricht	Onthoofd
1535 februari 6	Jan van Nijen van Linde	Bakker	Maastricht	Onthoofd
	Philips Meutzemeker	?	Maastricht	Onthoofd
	Heynrick Tymmermann	?	Maastricht	Onthoofd
	Michel Geldoff	Barbier	Maastricht	Onthoofd
	Servoes Fuegen	?	Maastricht	Onthoofd
	Jan Diericks van Lisse	?	Maastricht	Onthoofd
1535 februari 13	Heynrick Bylmeker	?	Maastricht	Onthoofd
	Franchoys Bepen alias van Ludick	Hellebaardier	Maastricht	Onthoofd
	Ruth Ketelbueter	?	Maastricht	Onthoofd
1536	1 persoon	?	Hasselt	?
1538?	2 personen	?	Tongeren	?
1538	19 personen	?	Hasselt	?
1550	Remken Ramakers	?	Sittard	Verbrand
1550	Palmken Palmen	?	Born	Verbrand
1550	17 personen	?	Millen en Born	Onthoofd
1556 november	Loysgen Louman	Huisvrouw	Millen	Verbrand
1556 november	Merken ?	Huisvrouw	Millen	Verbrand
1573	?	Huisvrouw	Maastricht	?

Vaderland

Voor de Middeleeuwer was de stad, of op het platteland het dorp, zijn *patria*, zijn vaderland.[95] Tegen het einde van de Middeleeuwen zijn er tekenen die wijzen op het ontstaan van een ruimer begrip. Het was nog veel en veel te vroeg om van nationalisme te spreken. Het hedendaags begrip tot een aparte natie, een apart volk te behoren, ontstond pas in en na de Franse Tijd, dus vele eeuwen later. Maar toch leest men uitspraken die doen doorschemeren, dat de ene Middeleeuwer zich qua landstaal onderscheidde van een andere. Naarmate het einde van de Middeleeuwen naderde, kwam ook het gevoel op te behoren tot een bepaald land. Wie onder de hertog van Brabant geboren was, noemde zich met trots Brabander en hetzelfde deed de Geldersman voor zijn eigen Gelre.

Afgezien van de altijd toch wat schaarse opmerkingen in eigentijdse geschriften, zijn er de twisten en vechtpartijen tussen de verschillende groepen landslieden om dat opkomende vaderlandgevoel te bewijzen. Tijdens de laatste oorlog om Gelre (1542-1543) gaf het Overkwartier blijk van een duidelijk saamhorigheidsbesef met de Nederkwartieren.[96] Die van Loon lagen telkens overhoop met die van Luik, waarbij taalverschil – Diets tegenover Waals – een rol speelde. Taalverschil werd ook ten opzichte van het 'buitenland' gehanteerd om de eigenheid te beklemtonen. In 1451 weigerden de kanunniken van Sint Lambert in Luik de pauselijke afgezant Nicolaas van Cusa (Kues aan de Moezel) te ontvangen, die het kapittel moest visiteren. Eén van hun gezochte motieven om de ongewenste visitator buiten de deur te houden was het taalverschil. Nicolaas sprak het *idiomate teutonicum* (Duits), dat de heren kanunniken vreemd was. Zij waren geen *Alamanni* (Duitsers), ofschoon zij binnen het Duitse Rijk woonden.[97]

Welvaart

Op andere gebieden dan het bestuur waren er wel grote veranderingen in de periode 1400-1550. De godsdienstige zijn reeds aangestipt, evenals de vraag of zij wellicht samenhingen met veranderingen op economisch gebied.[98] Een direct oorzakelijk verband – een slechte economische toestand als dé grote drijfveer en aanjager van de godsdienstige hervorming – wordt thans betwijfeld, maar invloed kan niet uitgesloten worden. De geesten kunnen mede rijp gemaakt zijn voor godsdienstige verandering, doordat het hen niet goed ging in economisch opzicht.

De economische teruggang was waarschijnlijk al begonnen tengevolge van de pestepidemieën in de veertiende eeuw en een klimaatwisseling met het begin van een algemene temperatuurdaling in de vijftiende eeuw.[99] De bevolkingsaantallen liepen toen zo terug, dat de landerijen niet goed meer bebouwd konden worden. Een algemene landbouwcrisis was het gevolg.[100] Voor Limburg is hierover niets bekend en voor de aangrenzende Nederrijn is gecon-

95 Zie ook: Miscellanea trajectensia, 266, over Herbenus (Wouters). Schulze, Staat, 116-117. Blom/Lamberts, 68. Leupen, Keizer in zijn eigen rijk.

96 Alberts, I, 126.

97 AGN, III, 188 noot 1 (Lejeune).

98 Voor de economische geschiedenis is hier in het algemeen gevolgd: Uytven, R. van, Oudheid en Middeleeuwen, in: De economische geschiedenis van Nederland, J.H. Stuyvenberg (ed.), Groningen 1977, 20-48.

99 Buisman, J., Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, Franeker 1995-... [verschillende dln].

100 Becker, Das Land, 293, steunend op de theorie van Wilhelm Abel in zijn: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamburg 1978³.

stateerd, dat een dergelijke crisis niet aantoonbaar is. In tegenstelling tot een teruggang van de landbouw is er in het gebied van de Nederrijn zelfs een toename van het aantal kleine bedrijven vast te stellen,[101] wat precies het tegenovergestelde van een crisisverschijnsel zou zijn. Er hangt dus veel mist omtrent het peil van de welvaart in Limburg.

De georganiseerde openbare armenzorg kon de economisch zwakkeren maar gedeeltelijk hulp bieden in een tijd toen het pauperisme, de voortdurende verarming van de werkende mens een structureel Europees probleem werd.[102] In de periode 1400-1550 kwam het middeleeuwse zorgsysteem tot volle ontplooiing, dat tot in de achttiende eeuw niet meer wezenlijk zou veranderen.[103] Langs twee wegen trachtte het systeem hulp te bieden, de armentafel en het hospitaal. Armentafels ondersteunden noodlijdenden met giften in natura, of ook wel in geld. Het waren parochiale instellingen van algemeen nut voor de behoeftigen. Wanneer echter de gelden van de tafel vermengd werden met de gelden voor het onderhoud en de aankleding van het kerkgebouw en dat kwam voor, dan kon dit leiden tot benadeling van de armen.[104] In steden bestond ook nog de algemene, stedelijke armentafel onder oppertoezicht van de stedelijke magistraat, meestal Tafel van de Heilige Geest genaamd. Gasthuizen of hospitalen waren tehuizen voor zieken, die thuisverpleging niet konden betalen, voor gebrekkigen of voor mensen zonder familie (wezen, bejaarden, alleenstaande vrouwen). Oprichters en beheerders van deze instellingen waren particuliere personen of broederschappen.

Bevolking

Gedurende de Middeleeuwen was de bevolking in de Nederlanden geleidelijk toegenomen. Vrijwel alle cijfers berusten op schattingen, maar de opgaven geven in opeenvolgende jaren steeds een toename te zien. In de verdeling van de bevolking valt het op dat de steden groeiden ten nadele van het omringende platteland. De verstedelijking was langs de Maas ten noorden van Luik overigens niet zo aanzienlijk als in sommige andere delen van de Nederlanden, Vlaanderen en Brabant bijvoorbeeld. Er lagen een drietal steden aan de Maas: Maastricht, Roermond en Venlo. Daarbuiten vallen nog te noemen Sittard, Weert, Hasselt, Tongeren en Sint-Truiden. Maastricht telde in 1273 naar schatting 5.000 en in 1448 12.000 inwoners; alle andere genoemde plaatsen bleven daar ver onder. Rond 1450 telde Roermond goed 6.500 en Venlo 3.200 inwoners (4.400 in 1533) en in 1500 had Tongeren er 8.000.[105]

Een betrouwbare schatting van de totale bevolking van Limburg in de late Middeleeuwen bestaat niet en zal er ook nooit komen bij gebrek aan cijfermateriaal. Uit de geringe omvang van de verschillende steden kan overigens al enigszins afgeleid worden dat de totale bevolkingsdichtheid zeer gering was. Men schat die dichtheid omstreeks het einde van de vijftiende eeuw lager dan twintig personen per vierkante kilometer. In de omstreken van Venlo lag zij rond de dertig en in het oude hertogdom Limburg rond de veertig. Het cijfer in het rijkere Holland en Vlaanderen kwam daarentegen in die tijd uit boven de zestig personen per vierkante

101 Becker, Das Land, 297-298, 357-358.

102 Jansen, Ouderenzorg in Maastricht, xii-xvi, en de daar in de noten genoemde literatuur, zoals: Abel, Massenarmut und Hungerkrisen en: Gutton, La société et les pauvres.

103 Zie de overzichtelijke samenvatting bij: Hansotte, Institutions, 282-291, L'assistance publique.

104 Hansotte, Institutions, 284.

105 NAGN, IV, 44-45, met nog meer cijfers; zie ook: Lourens, P., J. Lucassen, Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800, 1997, 32-38. Bairoch e.a. (eds.), La population, 12. Van Schaïk, Belasting, 154-158. Kenmerkend voor de stagnerende toename van de bevolkingsomvang is de ruimtelijke uitleg van middeleeuwse steden: groei tussen 1300 en 1500, daarna stilstand tot in de negentiende eeuw. Zie bijvoorbeeld voor de Gelderse steden: Van Schaïk, Belasting, 153-154. In de Limburgse Maassteden was het niet anders.

kilometer.[106] Ter vergelijking: in het laatste kwart van de twintigste eeuw lag de bevolkingsdichtheid in Nederlands-Limburg rond de 1.540 en in Belgisch-Limburg rond de 1.100 personen per vierkante kilometer.

Voor de terugval in de bevolkingomvang in de tweede helft van de veertiende eeuw worden verschillende oorzaken genoemd. De pest[107] drong in geheel West-Europa door, keerde voortdurend weer terug en richtte ravages aan onder de bevolking. De uitwerking van de ziekte verergerde door de telkens weer optredende ondervoeding; van tijd tot tijd heersten voedselschaarste en pure hongersnood. In later jaren kende Limburg voedselschaarste vanaf het begin van de zestiende eeuw tot ongeveer 1650. Twee spectaculaire voedselcrises vielen aan het einde van de genoemde periode in de jaren 1620-1626 en vlak voor het sluiten van de algemene vrede in 1648.[108] De winters werden strenger, de zomers koeler; de Kleine IJstijd (16e-19e eeuw) kondigde zich aan.

Daarenboven worden ter verklaring van een achteruitgang van de bevolking nog de vele oorlogen aangevoerd. Deze waren weliswaar gering van omvang, maar hun invloed zou funest zijn geweest voor de streken, die erdoor werden getroffen. De bevolking op het platteland verloor have en goed, ging op de vlucht of werd vermoord, dorpen werden platgebrand. Aldus een algemene voorstelling van zaken bij historieschrijvers. Langs de Maas woedde er inderdaad telkens weer oorlogen tussen Gelre en Brabant, tussen Bourgondië en Gelre, tussen de Luikse bisschop en zijn onderdanen, tussen kleinere potentaten onderling. Dan waren er in het Loonse graafschap na 1460 nog de strooptochten van de Groene Bende[109] en de boerenopstand van de Kluppelslagers (1461). Toch mag het twijfelachtig heten, of een dergelijke vrij algemeen gevolgde redenering over een terugval in het aantal inwoners door pest, voedselgebrek en oorlogen wel klopt voor het Limburg van de vijftiende eeuw. *Wüstungen* bijvoorbeeld, tegen het einde van de Middeleeuwen verlaten nederzettingen, komen er nauwelijks of helemaal niet voor, zoals ook geconstateerd is voor het zuiden van de Nederlanden en het aangrenzende Nederrijngebied.[110]

Ter weerszijden van de Maas met zijn toenemende verstedelijking lijkt er eerder sprake te zijn van een toename in plaats van een daling van de bevolkingsomvang in de gehele vijftiende eeuw. Die toename kan mogelijk onder meer gedemonstreerd worden aan het bouwen van nieuwe of het uitbreiden van oude kerken met als kerngebied het noorden van Limburg tussen Roermond en Nijmegen en tussen Dommel en Maas ten westen van Maaseik.[111] Een vluchtige telling[112] levert hier een twintigtal nog bewaard gebleven gotische kerken op, gebouwd in de vijftiende eeuw. Wijst dit niet op een toenemende exploitatie van deze zandgebieden en op een groeiende bevolking? Ten zuiden van de Noord-Limburgse zandgronden zijn de meeste kerkgebouwen ouder. Alleen de Sint-Petruskerk in Sittard en de kerken van Eygelshoven en 's-He-

106 NAGN, IV, 47 (Blockmans e.a.).
107 NAGN, IV, 56-57 (Blockmans e.a.).
108 Histoire de la Wallonie, 214.
109 Vrancken, F., Qui étaient les compagnons de la Verte Tente? In: RBPH 59 (1981) 314-324. Het was een volksopstand tegen Karel de Stoute in de jaren 1466-1468 in het graafschap Loon, genoemd naar het groene hemd (verte tente = groene teint, kleur), dat de aanhangers droegen. Op de rechteroever van de Maas schijnen zij niet geopereerd te hebben.
110 NAGN, II, 46-47 (Mertens). Het vaak als zodanig genoemde Haagsittard bij Sittard bleek geen echte *Wüstung* te zijn: PSHAL 127 (1991) 258-263 (Stoepker), vooral 263. Van Luyn, Sittard, 44. Ramakers, Secundius, 122-123 noot 55. Zie ook Alberts, Van heerlijkheid, 190. Renes, Geschiedenis, 111, noemt nog de *Wüstung* Hagewilre tussen Berg-Terblijt en Bemelen, vermeld in 1416. *Nederrijngebied*: Becker, Das Land, 297, 317-318.
111 Zie de kaart op het schutblad bij: Timmers, II. Van Schaïk, Belasting, 181, 192, komt op andere gronden tot een gelijke conclusie.
112 De telling etc. is gedaan aan de hand van gegevens in: Genders, Ch., Langs de oude Limburgse kerken, Midden- en Noord-Limburg, Baarn 1977, en: Dezelfde, ..., Zuid-Limburg, Baarn 1977, en verder: Timmers, II.

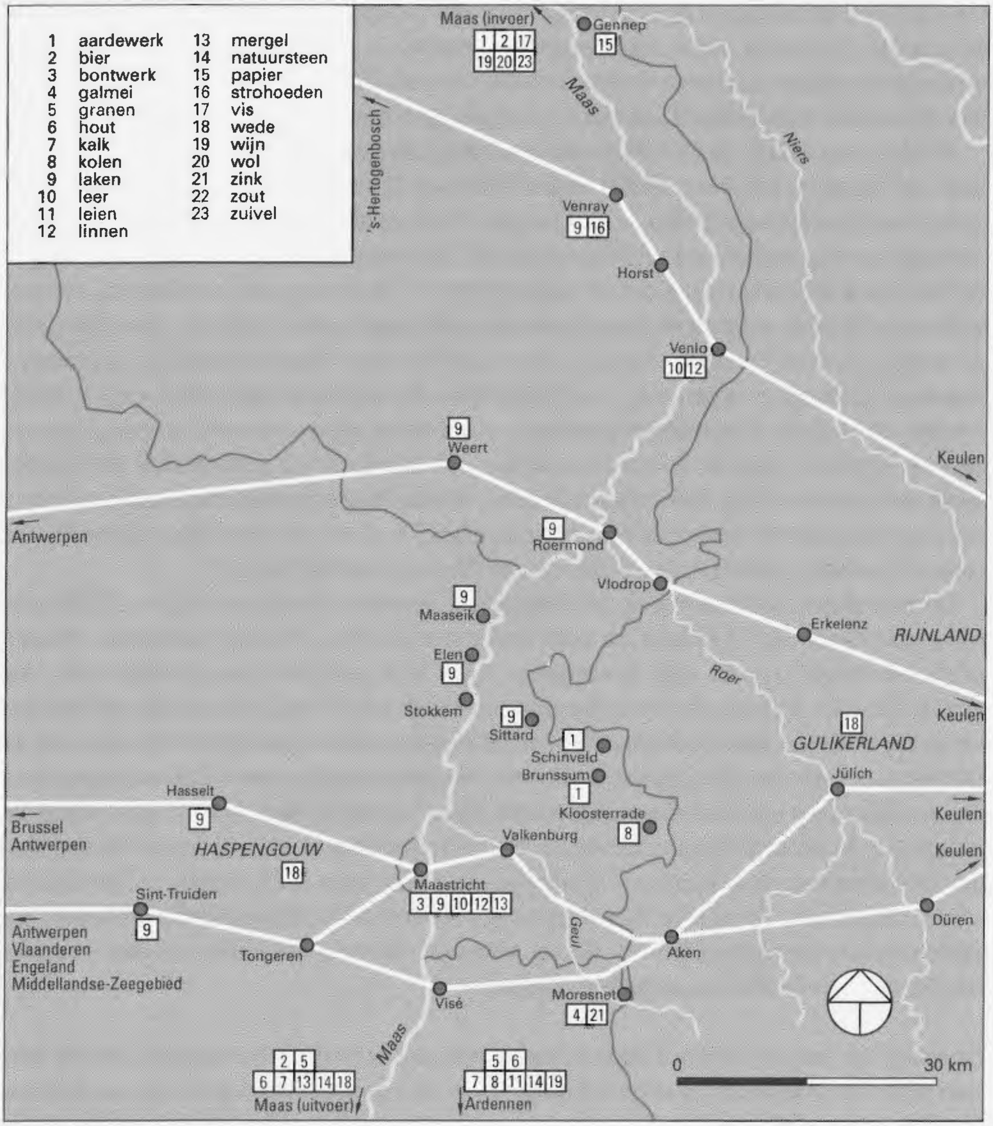

Handel en verkeer rond 1500.

renelderen dateren uit de vijftiende eeuw. Dit zou kunnen wijzen op een in Zuid-Limburg stagnerende bevolking.

Economie

Een algemeen oordeel vellen over de economische toestand in de late Middeleeuwen in de Nederlanden, en dus ook in Limburg, is bij gebrek aan voldoende gegevens een hachelijke onderneming. Omstreeks 1465 begon in geheel Europa de welvaart te dalen door de stijging van de kosten van levensonderhoud, toen overal een algemene prijsstijging inzette. De lonen volgden de prijsstijging niet of langzaam, wat een toenemende verpaupering tengevolge had. Handel en industrie ondervonden daarvan vanzelfsprekend nadelige gevolgen. De regering

van Karel de Stoute (1467-1477), getekend door een voortdurende staat van oorlog en zware belastingen, betekende mede een keerpunt ten kwade. De gedurige devaluatie van de munt onder zijn opvolgers accentueerde deze kwalijke ontwikkeling nog meer. Aan het einde van de hier behandelde periode zette dan ook een langdurige crisistijd in.[113]

De Maas was tijdens de Middeleeuwen een belangrijke schakel in de handel tussen Engeland, het westen van de Noordelijke Nederlanden aan de ene en het Maas- en Rijnland, Luikerland en Noord-Frankrijk aan de andere kant. Van haar zijrivieren waren alleen de Roer en de Niers van enig nut voor scheepvaart en handel. De verhandelde goederen waren zeer gevarieerd. Stroomafwaarts vervoerden de maasschepen onder meer graan, natuursteen, mergel, kalk, wede (blauwe verfstof) uit de wedemolens in de Haspengouw,[114] en wijn. Houtvlotten uit de Ardennenstreek brachten scheeps- en timmerhout naar Noord-Nederland. Stroomopwaarts werd vooral vis ingevoerd, meer in het bijzonder haring uit Skåne (Schonen) in Zuid-Zweden. In Maastricht bestond eeuwenlang een ambacht van de Scoense Verderen, de vaarders op Schonen. Maar de bronnen vermelden ook kabeljauw en visproducten als bijvoorbeeld stokvis en bokking. Daarenboven liep nog over de Maas van noord naar zuid het vervoer van in de zeegewesten aangekomen wol uit Engeland, over zee uit Frankrijk aangevoerd zout (ook uit Zeeland), evenals Franse wijnen, en verder zuivel en aardewerk.[115]

De twee grote landwegen door het Maasgebied liepen van Keulen via Düren of Jülich en Aken naar Maastricht en Brussel, en vanaf Keulen via Erkelenz, Vlodrop, Roermond, Weert[116] of via Maastricht-Hasselt naar Antwerpen.[117] Door hun geringere transportcapaciteit, hun slechte staat van onderhoud, vele tollen en groter onveiligheid waren zij van veel minder betekenis dan de waterweg over de Maas. De handel over land stond daardoor ver ten achter bij de rivierhandel. De Maassteden hadden echter wel hun aandeel in de wijnhandel van de over land van oost naar west vervoerde Rijn- en Moezelwijnen.[118] Opmerkelijk is de veehandel: slachtvee kwam voor de vleesvoorziening van de steden 'op de hoef' van verre. In de open ruimten binnen de wallen vonden de beesten na aankomst een tijdlang een onderkomen om bij te komen van de lange tocht. Zij werden daar vetgemest, alvorens verkocht en geslacht te worden. De steden in Limburg hadden dan ook alle een veemarkt, die weer verbinding had met veemarkten elders, zoals de Sint-Lucasmarkt in Arnhem.[119]

De eenzijdige oriëntering van de agrarische bedrijven op het verbouwen van graan, dat via aanvoer uit de Baltische landen goedkoper te krijgen was, leverde geen handelsproduct voor de Maashandel en dat gold bijna in gelijke mate voor het uit Limburgs graan gebrouwen bier. Handelswaren leverde de industriële productie van laken (Maastricht, Hasselt, Sint-Truiden, Roermond, Weert, Elen en Maaseik)[120] en andere gebruiksgoederen. Uit Maastricht en Venlo kwamen linnen en fijn leer, terwijl Maastricht bovendien bekend stond om zijn bontwerk. Het werd

113 NAGN, IV, 111 (Van Houtte/Van Uytven) en V, 434-435 (Van Uytven). Jansen, Golfbeweging, 217.
114 NAGN, IV, 101 (Van Houtte/Van Uytven).
115 Alberts, I, 86-87.
116 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 204. Weert dankte er in de 13e-14e eeuw zijn opkomst als stad aan. Zie ook bij dezelfde, 235-237, voor een historische beschrijving van Weert en Nederweert.
117 Stercken, Königtum, 45 noot 65. Zie ook het kaartje in: Van der Nyersen, 64. Andere verkeerswegen: Keulen-Venlo-Horst-Venray-Mill-'s-Hertogenbosch en Keulen-Millendonk-Liedberg-Venlo-Horst-Venray-Mill-Den Bosch, volgens: Thurlings, Th.L.M., De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16de eeuw (1473-1572), Rotterdam 1946, 41, 49, 100.
118 NAGN, IV, 100 (Van Houtte/Van Uytven).
119 Alberts, I, 88.
120 Zie het kaartje in: NAGN, IV, 107. Weert: Monna, A.D.A., De textielnijverheid in Weert, in: SSEGL 15 (1970) 29-49. Alberts, Van heerlijkheid, 183.

niet allemaal via de Maas verhandeld, maar ook over land. Zo bezochten de producenten uit Maastricht de jaarmarkten te Frankfurt aan de Main en te Bergen op Zoom om hun waren te slijten.[121] In de late Middeleeuwen werkten de steden de opkomende huisindustrie op het platteland tegen, die goedkoper kon produceren dan de stedelijke gilden. Of dit ook in Limburg het geval was, is onbekend. Alleen voor Maastricht zijn er enkele gegevens bekend over ingrijpen in de plattelandsnijverheid rond de stad; deze wijzen tevens op het bestaan van een banmijl.[122]

Aan het einde van de hier besproken periode 1400-1550 verdween na 1500 de handel op grote afstand steeds meer. Het handelsgebied kromp in tot de meer onmiddellijke omgeving. Bij de industrie gebeurde hetzelfde. Ook zij ging zich steeds meer richten op de markt in de naaste omgeving. De handel paste zich daarbij aan.

Cultuur

De vijftiende eeuw was in Limburg voor het merendeel een eeuw van economische bloei met een groeiende bevolking. Dat kwam tot uiting in een groter aantal kerken, kloosters en een daaraan gekoppelde grotere vraag naar religieuze kunstvoorwerpen, die ook bij particulieren gretig aftrek vonden. Het kwam tot uiting in een groter behoefte aan onderwijs en in een groter aantal met de hand geschreven boeken. Het was typisch voor de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance en Humanisme, voor de overgang van de in hoofdzaak mondelinge cultuur naar een cultuur, die meer gebruik maakte van het schrift. De verandering uitte zich niet in de boekdrukkunst, de revolutionaire nieuwigheid van de eeuw; haar eerste Limburgse producten verschenen eerst in de zestiende eeuw. Deze late aanvaarding van een moderne uitvinding wijst op een geringe behoefte aan verspreiding van kennis en misschien ook op een conservatieve karaktertrek. Diezelfde hang naar conservatisme, het instinctmatig afwijzen van verandering en vernieuwing , is ook terug te vinden in de bouwwerken en de kunst in het algemeen in wat eertijds – maar waarschijnlijk ten onrechte – 'Maaslandse stijl' heette.[123]

Typisch voor de jaren 1400-1550 is de toenemende individualisering. De eerste namen van kunstenaars en gegevens over hun leven zijn bekend uit de vijftiende eeuw, al is de toeschrijving van hun werken vaak minder zeker. Een vergelijkbaar soort onzekerheid hangt rond de gebroeders Hubert († 1426) en Jan († 1441) van Eyck. Waarschijnlijk zijn deze schilders afkomstig uit Limburg en hun geboorteplaats zou mogelijk Maaseik kunnen zijn. Als het Limburgers zijn, vormen zij met de gebroeders Van Limburg, ook schilders aan het Bourgondische hof, de hoogste roem van Limburg in de late Middeleeuwen, maar zij hebben altijd elders gewerkt.[124] Dichter bij huis bleef Jan van Stokkem, die in 1457 een groot retabel schilderde voor de kerk van Erkelenz.[125]

Het valt niet mee om een goed beeld te krijgen van de kerkelijke kunst in het Maasdal uit de periode 1350 tot 1450.[126] Er is naar verhouding weinig bewaard gebleven en schriftelijke infor-

121 NAGN, IV, 104, 106-108 (Van Houtte/Van Uytven), kaart lakenfabricage op p. 107. Gegevens over de Limburgse landhandel: Slootmans, K., Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse jaarmarkten, in: PSHAL 98/99 (1962/1963) 91-145.

122 GAM, inv.nr. 89, 96 (1596 november 18), 246 (1601 februari 19). NAGN II, 198-199, 252 (Van Uytven).

123 Timmers, II, passim. Het door Timmers gepostuleerde bestaan van een Maaslandse kunst – zie vooral het eerste hoofdstuk in: Timmers, I – is niet onomstreden gebleven. Den Hartog concludeert: 'Van een typisch Maaslandse bouwkunst kan dan ook geen sprake zijn.': Den Hartog, Romanesque architecture, 218.

124 RBPH 53 (1975) 949-650 (Philippe). Timmers, II, 268. NAGN, III, 436 (Van Mingroot).

125 Timmers, II, 168.

126 In de tekst over kerkelijke kunst is dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens en volgende opgaven van moderne literatuur verstrekt door mr. Th.J. van Rensch. Gorissen, Fr., De Meester van Varsseveld en Kersken Woyers gen. Van Ringenberg, tentoonstel-

matie ontbreekt vrijwel geheel. De belangrijkste productiecentra bevonden zich in het zuidelijk Maasgebied, met als hoofdplaats Luik, maar ook kleinere steden als Maastricht, Tongeren, Huy, Dinant en Aken moeten kunstwerkplaatsen hebben gekend. Verder mag de invloed van Keulen zeker niet worden onderschat. Ten zuiden van Limburg, in het Waalse Luikerland lag de grootste groep afnemers van kerkelijke kunst: grote, rijke abdijen en stedelijke kapittels. Verder de Maas stroomafwaarts waren dit soort instellingen zeldzamer. Ook al bereikte Limburg in deze periode niet meer de toonaangevende invloed uit de Romaanse tijd en is er geen overvloed aan kunst uit deze periode bewaard, veel van hetgeen resteert getuigt van een hoge kwaliteit en goed vakmanschap. Menig voorwerp in kerken en in de schatkamers van vroegere kapittels legt daarvan getuigenis af.

Beeldende kunst

Van de burgerlijke bouwkunst uit deze periode rest er weinig, maar van de kerkelijke is veel bewaard gebleven. Hiervoor werd erop gewezen dat de vijftiende eeuw een eeuw is van nieuwbouw of van gotische uitbreiding van bestaande kerken met als fraaiste voorbeelden Venray, Neeroeteren en de Sint-Christoffel te Roermond. Ten zuiden van de lijn Roermond-Maaseik is het veel en veel minder. De meeste (dorps)kerken daar zijn van oudere datum en Romaans van oorsprong. De Sittardse Sint-Petruskerk, de kerken van Eygelshoven en 's-Herenelderen, de kerkuitbreidingen in Hasselt (Sint-Quintinus) en Noorbeek zijn gotische uitzonderingen. Uit dezelfde tijd dateren monumentale kloostergangen als in de Onze-Lieve-Vrouwekerken van Tongeren en Maastricht en in de Maastrichtse Sint-Servaaskerk.[127]

De nieuwe kerken moesten aangekleed worden en oude moderniseerden hun interieur. Kerken als de Sint-Lambertus van Horst en haar naamgenoot te Neeroeteren, de Sint-Petrus'-Banden in Venray en de Sint-Quintinus in Hasselt danken er hun rijke beeldenschat aan. De periode 1450-1550 bracht een nieuwe bloeitijd voor de beoefening van de kerkelijke kunst in Limburg, maar de accenten lagen wel duidelijk anders dan in de voorafgaande eeuwen. In de eerste plaats groeide de vraag zeer sterk. Vooral op het platteland werden veel kerken herbouwd of verbouwd en het aantal altaren nam snel toe. Een belangrijke groep stedelijke klanten vormden de kloosters met hun kerken en kapellen.

In het Maasland hadden na 1450 belangrijke verschuivingen plaats in de centra van kunstnijverheid. De verwoesting van Luik door Karel de Stoute in 1468 en de na Karels dood in 1477 volgende oorlogsperiode lieten zulke diepe sporen na, dat het culturele leven zich hier pas omstreeks 1525 herstelde. Ook de invloed van Keulen lijkt af te nemen. Daarvan profiteerden kleinere steden in de regio zoals Maastricht, Tongeren, Hasselt en Aken. In het Overkwartier kwamen Roermond en Venlo tot bloei. Hetzelfde gold voor stadjes in het land van de Nederrijn, waar vanaf 1480 tot 1550 met name de beeldsnijkunst een grote hoogte bereikte.

Er trad nu een grotere regionalisering en zelfs internationalisering van de kunstmarkt op. Ook de kunstnijverheid maakte veelvuldig gebruik van de vele handelscontacten over soms grote afstanden. Opdrachtgevers bezochten vaak verschillende ateliers, alvorens het werk de-

lingscatalogus Grubbenvorst/Meerlo 1965. Meurer, H., Das Klever Chorgestühl und Arnt Beeldesnider, Düsseldorf 1970. Lemmens, G.Th.M., G.F.H.M. de Werd, De Meester van Elsloo, Oppergelders beeldsnijder XVIe eeuw, tentoonstellingscatalogus, Horst 1974. Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg en grensland, I: tentoonstellingscatalogus; II: Handelingen van het symposium, Sint-Truiden 1990, 1992. Gegen den Strom, Meisterwerke niederrheinischer Skulptur in Zeiten der Reformation 1500-1550, tentoonstellingscatalogus, Aachen 1996/1997.

127 Timmers, II, hoofdstuk VII. Kaarten in: Kleine Atlas, 61, 62.

finitief aan te besteden. De kunstwerkplaatsen in Limburg en in het land van de Nederrijn hadden als regel een regionale uitstraling, al zijn Nederrijnse beelden zelfs tot in Noord-Noorwegen teruggevonden. Met name voor de beeldsnijkunst en de geelgieterskunst valt dit goed vast te stellen. Zo leverde de Maastrichtse geelgieter Aert van Tricht zowel de doopvonten in de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk te Maastricht als in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch (1492) en het koorhek van de dom te Xanten (1501). De directe invloed van de belangrijke Nederrijnse beeldsnijdersateliers uit Kalkar, Kleef, Wesel en Emmerik reikte in zuidelijke richting tot Venlo ongeveer. Producten van een waarschijnlijk Roermonds beeldsnijdersatelier uit de periode 1490 tot 1550 vindt men van Mook tot Luik en van Jülich tot ver in het tegenwoordige Belgisch-Limburg. De Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert (c. 1490-c. 1530)[128] verkocht zijn beelden in een straal van ongeveer vijftig kilometer rond Maastricht.

Hoewel de export vanuit Limburg bescheiden schijnt te zijn geweest, dook hier wel regelmatig import van elders op. Zeer in het bijzonder vanuit Antwerpen, waar men gespecialiseerd was in de – bijna fabrieksmatige – vervaardiging van reusachtige altaarretabels voor geheel West-Europa. Ook in Limburg werd op deze markt ingekocht, evenals in andere belangrijke Zuid-Nederlandse centra zoals Brussel en Mechelen. Daarnaast was er nog import uit andere streken, zoals Westfalen en zelfs Engeland (bijvoorbeeld het albasten passiealtaar in Afferden), ofschoon dit toch meer incidentele gevallen lijken.

Verschillende ateliers in Limburg ontwikkelden een eigen stijl. De daar vervaardigde producten zijn dikwijls ook duidelijk tot een bepaalde meester of groep te herleiden. Deze regionale 'eigenaardigheden' moeten niet worden onderschat en ze geven de kunst uit die tijd een eigen gezicht. Daarnaast schijnt er zowel aan de Nederrijn als in Limburg bij de beeldsnijders een zekere voorliefde te hebben bestaan voor losse, vrijstaande beelden. Grote altaren met groepen, die zo kenmerkend zijn voor Antwerpen, ontbreken hier. Maar ook al beschikten Limburg en de Nederrijn over een eigen karakter, ze waren zeker niet toonaangevend in de kunstproductie. De makers wisten wat in de mode was en richtten zich ernaar. Modellen, technieken en onderwerpen sloten aan bij hetgeen elders in de Nederlanden en het aangrenzende Duitsland bekend en gangbaar was.

Van de meeste kunstwerken is niet bekend door wie ze zijn vervaardigd, aangezien het niet gebruikelijk was stukken te signeren. Maar er zijn uitzonderingen. De beeldsnijder Jan van Steffeswert zette regelmatig zijn naam en meesterteken op beelden. Ook bij de geelgieters, zoals bij Aert van Tricht, was signering niet ongebruikelijk. Een ander middel om stukken in verband te brengen met een kunstenaar zijn rekeningen en contracten in archieven. De oogst aan dergelijke archiefstukken is in Limburg uiterst mager. Zo kennen we de namen van een vijftigtal Maastrichtse goud- en zilversmeden uit de zestiende eeuw, maar van slechts een enkel voorwerp, het bekende dubbelkruis in de schatkamer van de Sint-Servaas, is de maker achterhaald: de uit Neurenberg afkomstige burger van Maastricht, de zilversmid Ulrich Peters (1490).

Veel kunstproducten uit deze periode zijn later verkocht, gestolen of vernield. Metaal verdween in de smeltkroes, textiel versleet of raakte uit de mode, perkamenten handschriften versneed de binder om te gebruiken bij het inbinden van nieuwe boeken. Toch zijn er nog altijd genoeg voortbrengselen bewaard gebleven die een redelijk zicht verschaffen op de betekenis van de totale kunstproductie. De laat-middeleeuwse edelsmeedkunst liet tal van kostbare laat-

128 PSHAL 128 (1992) 38-67 (Te Poel/Van Rensch). Zie ook Timmers, II, 169, 301-306.

gotische torenmonstransen, reliekhouders en kelken na. Maastricht moet een belangrijk centrum zijn geweest voor producten van geelgieterskunst (dinanderie), zoals doopvonten, lezenaars, luchters en kandelaars. Te denken valt aan de koorlezenaars in Tongeren, Venray, Borgloon, Vreren en in de huidige kathedraal van Hasselt. Daarenboven aan de paaskandelaar in het Begijnhof te Sint-Truiden en het koperen sacramentshuis van Bocholt.[129] Naast de al genoemde Aert van Tricht hielden zich ook leden van de klokgietersfamilie Van Venlo met dit beroep bezig. Hun klokken hangen in Venlo, in Beesel, in Meerlo en andere plaatsen, zelfs in Engeland. Een Van Venlo goot in 1482 de doopvont in de Sint-Martinuskerk te Wyck-Maastricht.[130]

Het meest bijzondere en unieke, zeker in vergelijking met Noord-Nederland, zijn de in Limburg bewaard gebleven laatmiddeleeuwse houten beelden. Vooral in Nederlands Noord-Limburg zijn houten beelden in tal van exemplaren bewaard. Een zeer belangrijk centrum was het stadje Kalkar aan de Nederrijn, waar omstreeks 1470 meester Arnt Beeldensnider († 1492) een nieuwe stijl ontwikkelde. Collega's, leerlingen en navolgers werkten volgens zijn stramien, maar ontwikkelden natuurlijk wel een eigen stijl. Tot die kunstenaars van de 'tweede generatie' behoorden mannen als Dries Holthuys, Hendrik van Holt en Hendrik Douwerman. Deze beeldsnijders leverden hun beelden af tot ver in het tegenwoordige Noord-Limburg (Venray, Lottum). In de eerste helft van de zestiende eeuw ondervonden zij daar sterke concurrentie van een waarschijnlijk Roermonds beeldsnijdersatelier. Kunsthistorici hebben voor de beeldsnijder of beeldsnijders van dit Roermondse atelier noodnamen bedacht als Meester van Elsloo, Meester van Neeroeteren, Meester van Siersdorf en Meester van de Beekse Calvarie. Waarschijnlijk gaan achter deze namen leden van de Roermondse familie Van Ool schuil.[131] Uit de archieven is bekend, dat deze beeldsnijdersfamilie minstens drie generaties lang in Roermond actief was. Haar bloei moet hebben gelegen tussen 1520 en 1550. Het 'atelier van Elsloo', om deze verzamelnaam te gebruiken, heeft bijzonder veel beelden – wel enkele honderden – nagelaten in het gebied tussen Venray en Luik en van Belgisch-Limburg tot Jülich.

Dit grote aantal maakt het ook mogelijk specialisaties te onderkennen, die samenhingen met een bepaalde voorliefde van de opdrachtgevers. Menig kerkbestuur bestelde een meer dan levensgrote calvariegroep, een apostelbalk, of een marianum, een beeld van Maria met Kind in een stralenkrans, dat in het midden van kerk werd gehangen. Kerken te Meerssen, Sint-Truiden, Hasselt, Neeroeteren, Sittard, Geleen en Bemelen bezitten fraaie voorbeelden van een calvariegroep om er slechts enkele uit een veelheid te noemen.[132] Mooie voorbeelden van een marianum hangen in Neeroeteren, Thorn en Horst.[133] Het grote aantal beelden van Sint-Anna-te-Drieën (Sint Anna met haar dochter Maria en haar kleinkind Jezus) hangt samen met de populariteit van de heilige moeder Anna in die tijd. Naast dit soort 'standaardproducten', die misschien wel uit voorraad leverbaar waren, kenmerken deze 'Elslose' beelden zich door een bijzonder grote variatie, zowel in thema, in kwaliteit als formaat. Dit laatste varieert van enkele decimeters tot reusachtige Christoffelbeelden van meer dan drie meter hoog. Uit onderzoek is gebleken, dat deze Roermondse beeldsnijders soms de totale inrichting met beelden voor een kerk verzorgden (Neeroeteren, Siersdorf bij Aken en Horst), hetgeen tamelijk uitzonderlijk is.

129 Timmers, II, 212-229.
130 Pronkstukken, Venlo, 58-60 (Truyen), met lijst van klokken op p. 60, gecorrigeerd door: Poettgen, J., Diener zweier Herren, die spätmittelalterliche Glockengießerwerkstatt in Venlo, in: AHVN 196 (1994) 31-62.
131 De Maasgouw 99 (1980) 4-9, en 105 (1986) 86 (G. Venner).
132 Timmers, II, 162.
133 Timmers, II, 164.

Over Maastricht als centrum van beeldsnijkunst zijn wij door recente studies ingelicht. Hier werkten in het eerste kwart van de zestiende eeuw verschillende beeldensnijders, aan wie echter geen sculpturen met zekerheid kunnen worden toegeschreven. Er is echter één opmerkelijke uitzondering, Jan van Steffeswert, die in de periode 1499 tot 1525 in de stad werkzaam was. Zowel uit archivalia als uit toeschrijvingen weten wij, dat hij zowel vrijstaande beelden als retabels maakte. Meester Jan was zonder twijfel een getalenteerd kunstenaar wiens eigenhandig vervaardigde beelden een grote virtuositeit tonen. Duidelijk ontwikkelde hij een geheel eigen stijlformule, die leerlingen in zijn atelier navolgden. Waarschijnlijk sloegen zijn tijdgenoten hem hoog aan, getuige het feit dat hij de opdracht kreeg het marianum voor de dom van Aken te vervaardigen (1524). Het meest opmerkelijke is evenwel dat hij regelmatig beelden met zijn naam signeerde en dateerde. Dat was voor beeldensnijders in die tijd, die zich toch in de eerste plaats als ambachtsman beschouwden, hoogst ongebruikelijk. Meester Jan werkte wat betreft vorm en onderwerp in de traditie van de late gotiek. De nadrukkelijke manier waarop hij zijn persoonsnaam aanbracht, wekt echter het vermoeden dat hij typisch was voor een nieuwe tijd, waarin de ambachtsman zich kunstenaar ging voelen.

Aan schilderkunst uit deze periode is weinig overgebleven en evenals de grafkunst is zij in artistiek opzicht van geringe betekenis. Bovendien valt het bij schilderstukken moeilijk te bewijzen, dat zij uit Limburg afkomstig zijn, daar zij ook kunnen zijn geïmporteerd. Bij de teruggevonden muurschilderingen, zoals in de Maastrichtse Dominicanenkerk, in het Sint-Salviuskerkje van Limbricht of in de Begijnhofkerk te Sint-Truiden, is het even moeilijk te bewijzen dat het een werkstuk is van een schilder uit de eigen streek. Die van Limbricht bijvoorbeeld zijn van Keulse oorsprong.[134] De restanten van deze schilderingen zijn meestal zwaar beschadigd teruggevonden en daardoor ook na restauratie weinig indrukwekkend.[135]

Het einde van Middeleeuwen was voor het culturele leven in Limburg een bloeitijd, waarin vroomheid en kunstzin van de Late Middeleeuwen een hoogtepunt beleefden. De bewaard gebleven uitingen van kerkelijke kunst leggen daarvan tot op heden getuigenis af. De opkomst van de Reformatie had er aanvankelijk weinig invloed op. Pas na 1550-1560 maakten oorlog en Nederlandse Opstand, de beeldenstorm in enkele steden en veranderende opvattingen bij de katholieken een einde aan deze bloei.

Gebouwen

De kerkenbouw in de steden was vaak een uiting van trotse burgers die groot gingen op hun vaderstad. Met eenzelfde trots kan thans nog teruggezien worden op de stedelijke versterkingen, die de voorvaderen in de vijftiende en zestiende eeuw bouwden voor hun veiligheid. Maastricht geeft daar de mooiste voorbeelden van: de Helpoort, de rondelen Haet ende Nijt en De Vijf Koppen (vóór 1638 De Drie Duiven genaamd), de waterpoort De Reek, die het riviertje de Jeker de stad inlaat. Niet alles mag meer oorspronkelijk heten. Uit liefde voor de vaderstad heeft men in het begin van de twintigste eeuw sommige Maastrichtse fortificaties gerestaureerd of soms zelfs helemaal herbouwd, zoals het ten onrechte als Pater-Vinktoren betitelde vestingdeel links, en de Maaspunttoren rechts van de Maas. In andere steden van Limburg zijn de bewaard gebleven resten van de omwalling veel en veel minder imposant: Valkenburg heeft

134 Smeets (ed), Lemborgh, 132, datering: 249-250, waar gepleit wordt voor een datering rond 1300 in tegenstelling tot de eerdere, die het op rond 1400 hield.
135 Timmers, II, hoofdstukken XVII en XVIII.

zijn Grendel- en Berkelpoort, Tongeren de Moerenpoort, Roermond zijn Rattentoren. In weer andere steden, zoals Venlo, is ongeveer niets bewaard gebleven.

Van de fortificatiekunst op het platteland, de kastelen, resten nog slechts bouwvallen in Valkenburg, Stein, Montfort, Brustem, Kessel, Kolmont en de Lichtenberg bij Maastricht. Maar in al hun (gerestaureerde) glorie kunnen wij de – later meestal ingrijpend verbouwde – burchten uit deze periode nog zien in Hoensbroek, in Klimmen (kasteel Rivieren) en het eenzame topstuk, de in zijn huidige gedaante uit 1543-1566 daterende Alden Biesen in Rijkhoven (gemeente Bilzen) ten westen van Maastricht. Burgerhuizen uit die tijd zijn nauwelijks ongeschonden bewaard gebleven, al staan er in Sint-Truiden en Hasselt (de refugie van de abdij van Herkenrode) nog mooie voorbeelden van, waartoe ook de Poort van Beusdaal te Wyck-Maastricht behoort.[136] Te denken valt ook aan het Romerhuis in Venlo, het Huis Drehmanns te Roermond en op het platteland het Sibberhuis onder Valkenburg en Het Goedje (Hasselholt) in Ohé en Laak.

Onderwijs

De grote gebeurtenis in het Limburgse geestesleven van deze periode was de stichting van twee universiteiten: Keulen (1388) en Leuven (1425). Zij lagen buiten Limburg, maar eeuwenlang zouden zij de academische studenten uit het gebied vormen, theologen, filosofen, rechtsgeleerden en medici. Daarnaast gingen er ook wel studenten naar verder weg gelegen universiteitssteden, zoals Orléans, Bologna, Parijs en Rome. Vanwege de hoge studiekosten zullen dat toch altijd min of meer uitzonderingen zijn gebleven, al is er over aantallen studenten in Keulen, Leuven en elders niets bekend. De buiten Limburg gelegen Waalstalige bisschopsstad Luik zou tot in de negentiende eeuw een grote culturele uitstraling hebben in het gehele Maasgebied. Hogere studies op het terrein van de theologie en filosofie werden in Limburg bedreven in de studiehuizen van de paters dominicanen en franciscanen te Maastricht.

De hogere studies steunden op de basiskennis, die opgedaan was in de Latijnse school (zie ook p. 123). Dergelijke 'middelbare' scholen moest men zoeken in de steden: Maastricht, Sint-Truiden, Hasselt, Sittard, Roermond, Venlo (zie ook tabel 5.10). Deze 'grote scholen' of stadsscholen brachten een goede kennis bij van het Latijn, enige kennis van logica, daarnaast nog voldoende oefening in muziek en zang om de kerkelijke plechtigheden te kunnen opluisteren. Uit de bewaard gebleven, weinig omvangrijke schoolgebouwen valt af te leiden dat het aantal leerlingen van een stadsschool klein was. Het onderwijs was voor enkelen een directe voorbereiding op het hoger onderwijs aan kapittelschool en universiteit door de grote nadruk die gelegd werd op een goede beheersing van het Latijn, de taal der Kerk en der geleerden. Ook leidden de stadsscholen toekomstige priesters op. Begaafde kinderen van min gegoeden hadden gratis toegang of kregen hun schoolgeld vergoed door de stedelijke Tafel van de Heilige Geest of een parochiale armentafel.[137]

Lezen, schrijven, de eerste beginselen van het Latijn en soms een beetje rekenen hadden de scholieren geleerd op de schrijfscholen voor vijf- tot tienjarigen. Zij waren er in twee categorieën: parochiescholen gedreven door een kapelaan of koster en bijscholen gedreven door particulieren. De parochieschool op de dorpen had hetzelfde programma; priesterkandidaten daar kregen hun vakopleiding van de eigen pastoor. Het vierde concilie van Lateranen (1215)

136 Timmers, II, hoofdstuk IX. *Maastricht*, Poort van Beusdael: Campus liber, 260-272 (Van Heyst).
137 Post, Scholen, 96-97. Evers/Geurts, School, 143-166.

schreef voor dat bij elke parochiekerk een school moest opgericht worden. Dit voorschrift is het begin geweest van de schoolgeschiedenis in de Lage Landen.[138] Aan de eis van het concilie schijnt goed de hand gehouden te zijn. Op het platteland gaf de kapelaan of koster het onderricht. In de steden kon het ook een leek zijn.[139] In het algemeen trouwens gaven in de Middeleeuwen meer leken dan priesters onderwijs.[140]

Het gehele onderwijs was, zoals alles in de Middeleeuwen, doortrokken van een kerkse geest. Het wil echter nog niet zeggen, dat alle scholen afhankelijk waren van de Kerk. Bij parochiescholen uiteraard wel, evenals bij de kapittelscholen. In de steden vinden wij evenwel ook scholen die uitsluitend afhankelijk zijn van de stedelijke magistraat en waar de geestelijkheid geen directe invloed heeft. Er is zelfs in de steden tegen het einde van de Middeleeuwen een groeiend streven te onderkennen om het onderwijs onafhankelijk te maken van de geestelijkheid door het oprichten van Latijnse stadsscholen. De ontwikkeling in Maastricht is daar een sprekend voorbeeld van.

Bij de zusters van het Maastrichtse klooster De Nieuwenhof was de franciscaan Abraham Buron biechtvader. Hij kreeg in 1516 verlof van de stedelijke raad een 'middelbare' school op te richten voor burgerkinderen en voor leerlingen van buiten. De stad zou een schoolgebouw bezorgen. Het werd zodoende een Latijnse school onder het gezag van de wereldlijke overheid. Op het stadhuis dekte men zich bij voorbaat in tegen protesten van de scholasters van Sint Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe – de 'onderwijsinspecteurs' van die dagen – door steun te zoeken bij de paus in Rome, de hoogste autoriteit in onderwijszaken. In 1517 kwam de pauselijke beschikking af: de raad mocht een stadsschool oprichten en onderhouden. De scholasters redden nog iets van hun macht door het op een akkoordje te gooien met de raad: pater Abraham mocht alleen leerlingen aannemen voor het eerste leerjaar, niet voor de hogere. Voor elke leerling moest hij de scholaster een vergoeding geven. De choralen (arme scholieren, zangertjes) van de Sint-Servaaskerk zouden gratis les kunnen krijgen. Kwam er een nieuwe rector, dan mochten de kanunniken van Sint-Servaas mee beslissen over zijn aanstelling. De Maastrichtse stadsschool werd overigens geen succes en de raad moest na enkele decennia weer genoegen nemen met het onderwijs aan de kapittelschool van Sint Servaas. In Venlo speelde zich een vergelijkbare strijd af tussen Kerk en magistraat, zij het dan een eeuw later.[141]

Geleerden

Een rector van de Maastrichtse kapittelschool was Mattheus Herbenus († 1538), een humanist van het eerste uur,[142] die bekend gebleven is door zijn in het Latijn gestelde werkje *De Traiecto instaurato* (Over hersteld Maastricht), de eerste stadsbeschrijving van de hand van een humanist in de Nederlanden.[143] Vergelijkbare humanisten van het tweede plan waren Rutger van Venray († na 1506)[144] en de in Roermond geboren Johannes Murmellius († 1517), die in Alkmaar en Deventer roem verwierf als schoolrector en pedagoog.

138 Noordam, Historische pedagogiek, 21.

139 Post, Scholen, 19. Evers/Geurts, School, 149-150.

140 Post, Scholen, 36.

141 Post, Scholen, 59. Gedenkboek van het Stedelijk Gymnasium te Maastricht 1864-1939, Maastricht 1939, 20. Ook in Venlo blijkt de voorkeur voor onderwijs door leken, zie: Evers/Geurts, School, 166.

142 Miscellanea trajectensia, 263 (Wouters).

143 Uitgave met parallelle vertaling: Matthaeus Herbenus, Over hersteld Maastricht (De Trajecto instaurato), vertaald naar het handschrift no. 200 van de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht door M.A.G.M. van Heyst, Roermond 1985.

144 Miscellanea trajectensia, 265 (Wouters).

Geleerden van groter naam bracht Limburg ook voort; het zijn geen humanisten, maar nabloeiers van de middeleeuwse geleerdheid. De uit Ulestraten bij Maastricht afkomstige Bartholomeus Snavel, beter bekend als Bartholomeus van Maastricht († 1446), studeerde en doceerde aan de universiteit van Heidelberg. Hij trad in bij de cisterciënzers van Maulbronn (D) en ging in 1438 over naar de kartuizers in Roermond, waar hij het tot prior en tot visitator van de Rijnlandse kartuizerkloosters bracht. Ten slotte nam hij zijn intrek in de kartuize van Keulen, waar hij stierf en begraven werd. Bartholomeus streefde naar hervorming van de Kerk. Als geleerd theoloog schreef hij daarvoor een aantal adviezen waarin hij het conciliarisme verdedigde, de stelling dat de paus ondergeschikt zou zijn aan de inzichten en besluiten van een algemene kerkvergadering.[145]

Bartholomeus vond in de kartuize van Roermond een weerstrever in Dyonisius de Leeuw of de Kartuizer († 1471), naar zijn geboorteplaats Rijkel (tussen Borgloon en Sint-Truiden) ook Dionysius van Rijkel genoemd. De mystiek begaafde *doctor exstaticus* studeerde te Sint-Truiden, Zwolle en Keulen. Na voltooiing van zijn studies trad hij in 1424 in bij de kartuizers te Roermond. Dionysius bekleedde verschillende belangrijke posten. Zo begeleidde hij kardinaal Nicolaas van Cusa op twee visitatiereizen langs de Neder- en Middenrijn. Ook probeerde hij te bemiddelen in de geschillen tussen de hertog van Gelre, Adolf, en diens gelijknamige zoon. Beroemd werd hij door zijn vele geschriften op bijbels, godgeleerd en mystiek gebied, waarin hij een hervorming van de Kerk 'in hoofd en leden' bepleitte. Zijn verzamelde werken zijn in de twintigste eeuw herdrukt. Zij omvatten niet minder dan 44 kwartobanden.[146]

Studie vroeg om boeken. Elk klooster had zijn eigen, ofschoon meestal bescheiden, bibliotheek. Zeker was dit het geval, als er een opleiding voor priesters gevestigd was. Met de hand geschreven boeken waren duur. Dat beperkte de verbreiding van ideeën en van wetenschap. De uitvinding – of was het veeleer de invoering? – van de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw maakte boeken goedkoper en versnelde de verspreiding van nieuwe producten van de geest.[147] Eerder werd al opgemerkt, dat de drukkunst eerst een eeuw na haar uitvinding doordrong in Limburg. De vroegst bekende drukker in Limburg was Jacob Bathen, die in 1551 zijn persen uit Leuven naar Maastricht overbracht. Drie jaar later vertrok hij alweer om onbekende redenen naar Düsseldorf. Waarschijnlijk was er in de Maasstad te weinig vraag naar zijn producten.

Met name uit Maastricht zijn voorbeelden van laatmiddeleeuwse boekverluchting en boekbinderskunst bewaard gebleven. In de vijftiende eeuw had daar het afschrijven en binden van boeken een zekere bloei gekend bij de kruisheren. De grote man in het kruisherenklooster was toen Jasper Schaefdriess, die zelfs uit Luik gevraagd werd om kopiisten op te leiden.[148] Bij de zusters op de Maastrichtse Maagdendries schreef men ook boeken af, net als bij de zusters agnieten te Maaseik.[149] Het is aannemelijk, dat religieuzen in andere steden zich eveneens bezig hielden met het produceren van met de hand geschreven boeken.

Limburg was in de Late Middeleeuwen geen haard van vernieuwing voor kunst en cultuur. Dat had de streek gemeen met vele andere landelijke gebieden, waar de beoefening van kunsten en wetenschappen bestond uit navolging van wat elders gepresteerd werd. Hoogtepunten of een eigen oorspronkelijkheid waren er niet. Limburg paste daarmee in het algemene

145 Meyknecht, T., Bartholomeus van Maastricht († 1446), monnik en conciliarist, (MM, 35), Assen 1982.
146 LThK², III, 406-407, s.v. Dionysius der Kartäuser. Theologisch Woordenboek, I, 1055-1062. De Moreau, Histoire, IV, 349-351.
147 Angenendt, Religiosität, 180.
148 Keyser-Schuurman, W.E.S.L., Het kruisherenklooster, (MS, 17), Maastricht 1984, 33.
149 Wouters, H.H.E. e.a., Maastrichtse boekdrukkunst, 5. Maaseik, Ontstaan, 171.

beeld van agrarisch West-Europa met zijn inwoners, die op alle terreinen van het leven traditioneel en behoudend dachten en deden, en waar het levenspatroon slechts heel langzaam veranderde.

Bibliografie

Berents, D.A., Het Sticht Utrecht, Gelre en Friesland 1423-1482, in: NAGN, IV, 292-303.

Blockmans, W.P., e.a., Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500, in: NAGN, IV, 42-86.

Blockmans, W.P., De representatieve instellingen in het Zuiden, in: NAGN, IV, 156-163.

Eby, Ch.Th., Social aspects of anabaptism in the archbishopric of Cologne 1550-1700, Notre Dame, Washington DC 1978.

Evers, M., P.A.M. Geurts, School tussen stad en klooster, het Latijns onderwijs in Venlo tussen 1610 en 1632, in: Venlo's mozaïek, 143-166.

Exposition Liège et Bourgogne, Musée de l'art wallon, Liège octobre-décembre 1968, Liège 1968.

Herwaarden, J. van, R. de Keyser, Het gelovige volk in de late Middeleeuwen, in: NAGN, IV, 405-420.

Houtte, J.A. van, R. van Uytven, Financiën, in: NAGN, IV, 112-127.

Jansen, J.C.G.M., Ouderenzorg in Maastricht, het XII Apostelenhuis, (VM, 19), Maastricht 1993.

Jongkees, A.G., Vorming van de Bourgondische staat, in: NAGN, IV, 184-200.

Kossmann-Putto, J.A., Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden, in: NAGN, II, 254-267.

Lejeune†, J., Het prinsbisdom Luik 1390-1482, in: NAGN, IV, 271-291.

Leupen, P.H.D., De representatieve instellingen in het Noorden, in: NAGN, IV, 164-171.

Liège et Bourgogne, actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968, Liège 1972.

Marechal, G., Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden, in: NAGN, II, 268-280.

Mingroot, E. van, Het middeleeuws bronnenmateriaal uit de Nederlanden, in: NAGN, III, 394-446.

Persoons, E., Oude en nieuwe vormen van religieus leven 1384-1512, in: NAGN, IV, 396-404.

Poel, P.J. te, Th.J. van Rensch, De Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert, in: PSHAL 128 (1992) 38-67.

Post, R.R., Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht/Antwerpen 1954.

Post, R.R., Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, Utrecht 1957, 2 dln.

Uyttebrouck, A., Brabant-Limburg 1404-1482, in: NAGN, IV, 224-246.

Uytven, R. van, Crisis als cesuur 1482-1494, in: NAGN, V, 420-435.

Hoofdstuk 4

Deel van Zuid- of Noord-Nederland? 1550-1660

Politieke geschiedenis

Karel V voltooide wat zijn Bourgondische voorvaderen begonnen waren. Hij bracht het oppergezag in de laatste Nederlandse gewesten die buiten de Bourgondische erfenis gebleven waren, in handen van zijn familie: Friesland (1524), Utrecht en Overijssel (1528), Drenthe, Groningen en de Ommelanden (1536), Gelre (1543). Met de verwerving van het hertogdom Gelre veroverde het Bourgondisch-Habsburgse machtscomplex een tweede steunpunt in het noorden van Limburg, naast het eerdere in het zuiden, de Brabantse Landen van Overmaas. De twee Bourgondisch Habsburgse posities werden gescheiden door Luik, Gulik en Kleef. De Luikse bisschop beheerste de linkeroever van de Maas tussen Maastricht en Roermond; op de rechteroever deden dit de hertog van Gulik bij Born, Urmond en Tegelen en die van Kleef bij Gennep en Mook. Voor het overige waren de Maasoevers ten noorden van Maastricht nu geheel in Habsburgs-Bourgondische hand. Limburg bleef echter een verbrokkeld gebied, doordat binnen de grotere gezagscomplexen van Habsburg-Bourgondië, Luik, Gulik en Kleef tal van kleinere soevereiniteiten lagen, als regendruppels op een glasruit. Zij sierden zich al dan niet terecht met de naam van vrije rijksheerlijkheden of vrijheerlijkheden (zie tabel 4.1). Hun rechtspositie was, gelijk elders in de Nederlanden, ook in Limburg onduidelijk en dus omstreden. Dat zou zo blijven tot het einde van het Ancien Régime.[1]

Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen, dat langs de Maas binnen de grotere gebieden, overheerst door Habsburg-Bourgondië, Luik, Gulik en Kleef, overal eenheid en gelijkheid heersten. Ook die gebieden waren verbrokkeld wat rechten en gewoonten betrof, want elk had bij de komst van de hogere heer zijn particuliere in de Middeleeuwen verworven voorrechten behouden.[2] Veeleer had elke stad, elk dorp met die opperheer een particuliere band, los van de band die omliggende steden en dorpen hadden. De heer drong er daarom op aan de rechten op schrift te stellen, waardoor hij beter op de hoogte kon komen van zijn mogelijkheden tot centralisatie van het bestuur. In 1531 schreef Karel V de codificatie voor van de plaatselijke en regionale gewoonterechten. Het resultaat was niet overweldigend. Van de 330 verschillende, in de zestiende eeuw gecodificeerde gewoonterechten waren er in 1580 niet meer dan twintig gehomologeerd (goedgekeurd). De lagere autoriteiten vreesden te zeer beknot te worden in hun vrijheid en werk-

1 Stengers-Limet, A., Les terres franches, une fiscalité particulière dans les anciens Pays-Bas, (St&L, 84), Kortrijk-Heule 1985. Berkvens' publicaties – zijn Plakkatenlijst (Nijmegen 1990), en zijn artikel over Kessenich in: PSHAL 122 (1986) 149-177 – tonen aan, dat in deze juridische mist wel vage onderscheidingen, maar geen scherpe scheidingen mogelijk zijn. Een samenvatting van de problematiek bij: Van der Ree-Scholtens, Grensgebieden, 125-127. Kaarten in: Kleine Atlas, 9; Historische atlas van Limburg, I, 4: De staatkundige kaart van Limburg en aangrenzende gebieden in de jaren 1543-1548.

2 Van der Ree-Scholtens schetst eenzelfde situatie voor de Oost-Brabantse grensgebieden. De verbrokkeling in Loon demonstreert het kaartje in: Mertens, Loons, 195. De Blécourt/Fischer, Oud-vaderlands burgerlijk recht, 6, en elders, leggen er herhaaldelijk de nadruk op, dat er ondanks alle rechtsverscheidenheid toch ook heel veel overeenkomst was in de rechtsgebruiken in de Nederlanden en daarbuiten, maar dat vergelijkend onderzoek is nog niet gedaan.

ten daarom codificatie tegen. Eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw zou de grote codificatiebeweging beginnen onder invloed van het rationalisme en het natuurrecht.[3]

TABEL 4.1 RIJKSHEERLIJKHEDEN IN LIMBURG

Bron: Limburg in kaart en prent, 16-17. * banken van Sint Servaas

Links van de Maas	*Rechts van de Maas*
Boorsem	Berg*
Eisden	Breust
Grootloon	Cartils
Hees	Eckelrade
Hunsel	Eijs
Kessenich	Elsloo
Kinrooi	Grevenbicht
Koninksem*	Gronsveld
Lanaken (Pietersem)	Heer en Keer*
Leut	Limbricht
Maasmechelen	Mesch
Meeswijk	Obbicht-Papenhoven
Meijel	Rijckholt
Opgrimbie	Rimburg
Pol en Panheel	Slenaken
Rekem	Stein
Sint-Truiden	Terblijt
Sluizen*	Vaesrade
Thorn	Wijlre
Tweebergen*	Wijnandsrade
Uikhoven	Wittem
Vlijtingen*	
Zepperen*	

Omstreeks 1600 zetten desondanks in Limburg een vrij groot aantal gebieden hun rechten op schrift in particuliere optekeningen of codificeerden ze in officiële verzamelingen, waaronder de *Gelderse land- en stadrechten* die in 1619 officieel door de Aartshertogen bekrachtigd werden en in 1620 afgekondigd. 'Het was de nationale trots en tevens het symbool van de Gelderse onafhankelijkheid.'[4] De tegendraadse beweging van de verpanding van landsheerlijke rechten, die de centralisatiepolitiek van de landsheer doorkruiste, ging echter gewoon door. De geldbehoefte van de centrale regering was gewoon te groot om niet voortdurend te grijpen naar ver-

3 Berkvens, A.M.J.A., Het nieuwe landrecht van Thorn, verlicht absolutisme en codificatie onder het bewind van de vorstin-abdis Maria Cunegonda van Saksen (1776-1794), in: Honoris causa, opstellen aangeboden aan prof. Mr. O. Moorman van Kappen..., E.C. Coppens (ed), (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, 42), Nijmegen 1999, 1-28, 1. Zie ook: Dumont, Aux origines, 132-133 voor Spaans/Oostenrijks Limburg.

4 Wouters, Limburgse Maasdal, 301. Justice, grâce, 72. Bronuitgave: Het Gelderse land en stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620, A.M.J.A. Berkvens e.a. (eds), (OVR, 25), Arnhem 1996. Citaat: Van Rensch, Hof van Justitie, 195.

panding van haar rechten in dorpen en bankdistricten, zoals dat al eeuwen gebruikelijk was. Vele Limburgse en Gelderse geslachten wisten op deze wijze in de zestiende en zeventiende eeuw de grondslag te leggen voor aanzien en fortuin, vooral het eerste.[5]

Tachtigjarige Oorlog

De alles overheersende gebeurtenis van de periode 1550-1660 is de bijna tachtig jaar durende strijd van de noordelijke gewesten tegen de door Spanje beheerste regering der Nederlanden in Brussel met als inzet de onafhankelijkheid van die Nederlanden, in zoverre zij onder het gezag van de koning van Spanje vielen. De oorlog begon als een opstand van vrijwel alle koninklijke gewesten. Vandaar dat zijn eerste fase tot omstreeks 1580 kortweg de Opstand heet. In 1581 scheidden de noordelijke gewesten zich van Spanje af en verenigden zich tot de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën op grondslag van het in 1579 te Utrecht gesloten Unieverdrag. De Republiek zette als zelfstandige staat de oorlog – tussen 1609 en 1621 onderbroken door een bestand – tegen Spanje voort, totdat in 1648 te Münster in Westfalen vrede werd gesloten en Spanje de zelfstandigheid van de Republiek erkende.

Deze algemeen gangbare fasering van de Tachtigjarige Oorlog is voor Limburg minder relevant en wel om twee redenen. In de eerste plaats is er de formeel juridische: niet alle landen in Limburg waren een deel van de Koninklijke Nederlanden. Zij stonden dus buiten de Opstand, waren feitelijk geen partij in de Tachtigjarige Oorlog, al kregen ook zij er de lasten wel van te verduren. In de tweede plaats is de hiervoor geschetste algemeen gangbare fasering van de Tachtigjarige Oorlog minder bruikbaar voor de Limburgse streken, die wel tot de Koninklijke Nederlanden behoorden. In de jaren vóór het begin van het Twaalfjarig Bestand (1609) betekende 1585 een keerpunt. Omstreeks dat jaar keerde vrijwel het gehele voorheen Limburgse koninklijke gebied terug onder koninklijke heerschappij en was de opstand daar ten einde. Dan breekt een lange periode aan, waarbij Limburg doorlopend strijdtoneel was, waaraan eerst enkele jaren na de vrede van Münster (1648) een einde zou komen.

Limburg tussen Noord en Zuid, 1585-1648-1661

De periode van het herstel van het koninklijke gezag langs de Maas in 1585 tot aan de vrede van Münster in 1648 kan volgens een algemeen gehanteerd stramien onderverdeeld worden in de jaren vóór het Twaalfjarig Bestand (1585-1609), het tijdvak van het Bestand (1609-1621) en ten slotte de periode die uitliep op de Vrede van Münster (1621-1648) met als afsluiting voor de Landen van Overmaas de verdeling door de Chambre mi-partie (1648-1661). De eerste en de derde periode zijn onderling vergelijkbaar. Zij begonnen elk met een overwicht van de Koninklijken in de eerste helft, waarna het krijgsgeluk keerde ten gunste van de Staatsen. Het zouden uiteindelijk de Staatsen zijn die langs de Maas met de vetste buit gingen strijken: de vesting Maastricht met haar onderhorigheden (het graafschap van de Vroenhof, de redemptiedorpen), en tevens vanaf 1663 de aangrenzende, aan de Staatsen toegewezen delen van de Landen van Overmaas.

5 Wouters, Limburgse Maasdal, 302-305.

Het voornaamste kenmerk van de hier in politiek opzicht beschreven jaren 1540-1660 is de vrijwel permanente oorlogstoestand in geheel West-Europa. De periode heeft niet voor niets de naam IJzeren Eeuw meegekregen![6] De onderwerping van de Gelderse hertog in 1543 zette een punt achter zijn medewerking aan de oorlogvoering van de Franse koning Frans I tegen Karel V. Maar Frans I en Karel V zetten de strijd voort en Frankrijk zou een bedreiging blijven voor Limburg tot aan de uiteindelijke vrede in 1559. Nog geen tien jaar later, in 1568, begonnen in het Limburgse de eerste schermutselingen van de Tachtigjarige Oorlog, die in zijn laatste fase zou samenvloeien met de Dertigjarige Oorlog (1618-1648)[7] in Duitsland, waaraan naast Spanje (1620) ook Zweden (1629) en Frankrijk (1635) gingen deelnemen. De Tachtigjarige Oorlog in de Nederlanden werd van 1609 tot 1621 onderbroken door een bestand. Limburg bracht dit geen vrede, want in diezelfde tijd (1610-1614) woedde de strijd om de opengevallen Guliks-Kleefse erfenis, die haar weerslag had in de streken langs de Maas. In deze strijd waren Spanje en de Republiek partij. De koninklijke troepen opereerden in het Rijnland en Limburg vanuit Maastricht, de Staatse vanuit Nijmegen. En ook het grote Europese vredesjaar 1648 bracht voor Limburg nog geen einde van de oorlogslasten. Tot ongeveer 1660 zou het geteisterd worden door afgedankte huurtroepen en in de Landen van Overmaas door de twist tussen Spanje en de Republiek over de verdeling van die landen.

De Maas invalsweg

In de eerste helft van de zestiende eeuw gedurende de laatste oorlogen van Bourgondië tegen Gelre was de strategische betekenis van de Maas en haar dal duidelijk gebleken. Het Maasdal was toen de verbindingsweg tussen Gelre en zijn bondgenoot Frankrijk, die door het Luikse prinsdom vrije passage had. Het Luikerland was neutraal. Het nam geen deel aan de oorlog, maar was volgens de toenmalige opvattingen over neutraliteit wel verplicht de troepen van de verschillende oorlogvoerende partijen ongehinderd door te laten en naar evenredigheid te bevoorraden. Neutralen moesten ongemoeid blijven, maar het tegendeel was meestal het geval.[8] De toenmalige inhoud van het begrip 'neutraliteit' betekende geen vrijwaring voor overlast door roofzuchtige soldaten en hun bevelhebbers, integendeel. De dreiging van een Franse inval in de Nederlanden via het dal van de Maas joeg de magistraat van het altijd neutrale Maastricht in de jaren 1540-1560 op hoge kosten door de noodzakelijk geworden modernisering van de vestingwerken. Tijdens de in die jaren gevoerde oorlogen tussen Karel V, Gelre en de Franse koning kwam de stad zozeer in geldnood, dat zij gemeentegrond moest verkopen en in 1555 een loterij wilde uitschrijven om aan meer geld te komen.[9]

Het Maasdal bleek opnieuw van militaire betekenis, toen de Nederlandse gewesten na 1570 in opstand[10] kwamen tegen de centrale regering in Brussel. Daar zetelden de vertegenwoordigers van de zoon en opvolger van Karel V, de Spaanse koning Filips II (1555-1598). De Maas was de aangewezen verkeersweg voor de noordwaarts trekkende zware legertransporten van

6 Kamen, H., The Iron Century, social change in Europe 1550-1660, London 1971.

7 Een bondig overzicht geeft: Schmidt, G., Der Dreissigjährige Krieg, (Wissen, 2005), München 1996².

8 Ubachs, Neutraliteit.

9 Morreau, Bolwerk der Nederlanden, 50-59.

10 Een beknopt algemeen overzicht: Lem, De Opstand. Specifiek voor Limburg: Wouters, Limburgse Maasdal, 157-209, dat in de volgende tekst passim gevolgd is, tenzij anders aangegeven. Zie ook: J.P.C.M. van Hoof, E.P.M. Ramakers, De militair-strategische betekenis van Maastricht, in: Morreau, Bolwerk der Nederlanden, xv-xliv.

het koninklijke leger, toen Spanje na 1570 slaags raakte met de Nederlandse gewesten, en de latere zuidwaartse transporten van het leger der opstandige Staten-Generaal. Omstreeks 1580 begonnen de noordelijke gewesten zich zelfstandig te maken. In 1588 vormden zij de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

De Maas was de verbindingsweg tussen het Luikse industriegebied met zijn omvangrijke wapenindustrie en de Hollandse en Zeeuwse zeesteden, die allengs de kern vormden van het verzet tegen de centrale regering in Brussel. Tweemaal zou de strijd tussen Noord en Zuid de Maashandel ernstig verstoren door embargo's vanuit het Noorden. Eerst het handelsembargo van de Staatse landvoogd Leicester (1586-1587) en later in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw het embargo van de Staten-Generaal.[11] Een dergelijk embargo was een tweesnijdend zwaard: niet alleen de handel zuid-noord werd er door getroffen, maar ook omgekeerd. De Maas was immers een voorname af- en aanvoerweg voor alle twee de oorlogvoerende partijen. De rivier verbond de aanliggende streken met de wereldhandel via de in de Republiek dominante Hollandse en Zeeuwse steden. Haaks op de Maas liepen de minder belangrijke verkeersverbindingen te land met Duitsland, die de stroom kruisten bij de rivierveren van de steden Venlo, Roermond en Maaseik, bij het dorp Stokkem en over de Maasbrug in Maastricht en in Visé.

Huurlingen

Het Nederlandstalige gebied tussen Maas en Rijn had ook nog enig militair belang als wervingsgebied voor troepen,[12] de Nederduitse infanterie. Het gebeurde tijdens de gehele zestiende en zeventiende eeuw, maar de animo voor deze werving was bij de krijgsheren niet groot. Huurlingen uit het Limburgse gebied heetten onbetrouwbaar te zijn en in de strijd niet veel te presteren. De in de overige Zuidelijke Nederlanden geronselde soldaten, zowel Walen als Nederlanders, hadden een betere naam. In de zeventiende eeuw zouden zij de rol van de Spanjaarden als ruggengraat van het koninklijke leger overnemen.[13] Maar ook toen werd dat leger nog geen nationaal leger, net zo min als dit het geval was met de troepen van de Staten-Generaal. Vreemdelingen, niet-ingeborenen, leverden tot het einde van het Ancien Régime een aanzienlijk contingent aan manschappen. Zelfs het Verenigd Koninkrijk bezat tot 1829 nog Zwitserse regimenten.[14]

Huursoldaten waren een apart slag volk. Het waren seizoenwerkers, want zij werden aanvankelijk aangeworven voor één veldtocht in de zomer en dan weer afgedankt. Een permanente oorlogstoestand, zoals de Tachtigjarige Oorlog, dwong tot het in vaste dienst nemen van de aangeworven soldaten.[15] Zij vormden een beroepsstand, die vooral bij plattelanders gehaat was. Als boeren en huurlingen met elkaar slaags raakten, werd er over en weer geen pardon gegeven. Uiteraard vanwege het onheil dat huursoldaten over het platteland brachten in velerlei vorm, afpersing, plundering, brand, verkrachting en moord. Maar tussen de regels door kan men ook lezen, dat boeren de dikwijls uit hun eigen rangen voortgekomen huurlin-

11 Israel, Dutch Republic 1447-1806, 226, 314. Dezelfde, The States General and the strategic regulation of the Dutch river trade, 1621-1636, in: BMGN 95 (1980) 461-491.

12 Daris, XVIIe siècle, II, op ettelijke plaatsen. Zie voor het leger in die tijd: Parker, Het Spaanse leger. HH, 2, Van heren en gemeentenaren, P.A.M. Geurts e.a (eds), Horst 1988, 122: werving rond de stad Aken, 125: loopplaats bij Aldekerk in het Overkwartier (Schatorjé).

13 De centrale overheidsinstellingen, 832 (Rooms).

14 Zwitser, De militie, 60-61,

15 Zwitser, De militie, 41-42.

gen als afvalligen beschouwden en verafschuwden. Deze onderlinge haat was een van de oorzaken, dat het platteland zo leed onder de oorlog.

De Limburgse geschiedenis krijgsgeschiedenis?

In de strijd tussen Spanje en de Republiek, traditioneel Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) genoemd, speelden de Limburgse streken geen rol van voldoende betekenis om wezenlijk invloed uit te oefenen op het krijgsverloop. Er werd niet óm, maar ín Limburg gevochten. De vesting Maastricht was de grote militaire uitvalsbasis voor het koninklijke leger naar het noorden, het Rijnland en de oostelijke gewesten van de Republiek. De verovering van de Maasvesting in 1632 door Frederik Hendrik keerde de rollen om: Maastricht was voortaan de Staatse uitvalsbasis naar de Zuidelijke Nederlanden. De gevolgen voor het Limburgse land bleven even desastreus. Vrijwel de gehele periode van 1568 tot 1648/1663 is voor Limburg uitsluitend krijgsgeschiedenis, de geschiedenis van wat de anderen deden en misdeden, niet het verhaal van Limburgers. De Limburgers, de steden en heren langs de Limburgse Maas, oefenden geen onmiddellijke invloed uit op de loop der gebeurtenissen. Limburg was slechts een oorlogstoneel, dat van de oorlog alleen de lasten te dragen had. Gelukkig was het geen moderne, totale oorlog, zodat de streek nooit in zijn totaliteit en nooit continu onder de oorlogsellende gebukt ging.

Historici[16] zijn algemeen van oordeel, dat de Tachtigjarige Oorlog de Limburgse streken veel kwaad deed. De rechtshistoricus Janssen de Limpens schreef zelfs eens – niet zonder overdrijving – dat de tijd van Karel V voor Overmaas de laatste periode vóór de Franse Tijd geweest is dat er orde, rust en welvaart heersten.[17] Deze historici halen ten bewijze van hun sombere scenario losse vermeldingen aan van drukkende inkwartieringen, aangerichte schades, opgebrachte oorlogslasten, vernietigende epidemieën, verkrachte en vermoorde inwoners. Het is een niet geheel onjuist, maar te globaal en vooral te eenzijdig scenario om werkelijk geheel overtuigend te zijn. Er werd tijdens de lange Tachtigjarige Oorlog in Limburg ook getrouwd, gebaard, opgevoed, gestudeerd, gewerkt, gebouwd, gekocht en verkocht, feest gevierd, kortom gelééfd; maar over die kant van het verhaal horen wij weinig, te weinig. Een samenvattende, evenwichtige studie over deze oorlogsperiode met de lasten, maar ook de lusten, ontbreekt echter, waardoor het hier zal moeten blijven bij een algemene impressie.

Onduidelijk blijft ook waar de sympathieën van de bevolking naar uitgingen. Was de Limburgse bevolking vóór of tegen de koning van Spanje, vóór of tegen de Staten-Generaal, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën? Waarschijnlijk wantrouwde zij alle partijen. Hoe valt het anders te verklaren, dat de gouverneur van Maastricht na veertig jaar koninklijke regering een aanmerkelijk deel van zijn garnizoen (achthonderd man) in 1629 te Herstal, Diepenbeek, Elsloo en Hartelstein onder Itteren posteerde, omdat hij de bevolking niet meende te kunnen vertrouwen?[18]

Grote delen van het gebied, zoals de Kempen, hadden het betrekkelijke geluk weinig vruchtbaar te zijn. Arm en dun bevolkt en met geringe voedselvoorraden trokken die streken de strijdende legers weinig aan als mogelijk ravitailleringsgebied of winterkwartier. De vruchtbare Landen van Overmaas en het vette Haspengouw trof daarentegen de oorlogsellende dubbel zwaar. Alle dorpen en steden kregen er tientallen jaren lang telkens weer hun deel

16 Naast de al eerder genoemde Wouters, Limburgse Maasdal, kunnen als voorbeeld genoemd worden: Lyna, Loon, 151-152; Haas, De verdeling, 3; Dumont, Aux origines, 249.

17 Janssen de Limpens aangehaald in: Flittich erforscht, 73 (Van Peteghem).

18 ARAB, Staat en Audiëntie, inv.nr. 2037, 1629 april 24.

van de ongemakken en brutaliteiten van doortrekkende troepen, van belegeringen, van de op te brengen contributies en te betalen sauvegardes (vrijgeleides), die zelden waterdichte garanties boden voor het afkopen van overlast. Doortrekkende legers verhoogden de kans op het ontstaan van epidemieën. Zij verhoogden ook de kans op voedselschaarste door de plotselinge toename van het aantal eters, waarop de plaatselijke voedselproductie en de bestaande aanvoermogelijkheden van extra voedsel over land of waterweg niet waren berekend.

Het enige voordeel dat het platteland uit de oorlogen trok, was de noodzaak tot groter saamhorigheid. Zo verkreeg elk dorp in het Land van Herve vóór het einde van de zeventiende eeuw zijn eigen dorpsreglement, dat zijn feitelijke autonomie regelde. Het is onbekend, of ten noorden van het Land van Herve in de Limburgse streken hetzelfde gebeurde; aannemelijk is het wel. De boerengemeenschappen van het platteland waren vertegenwoordigd in de standenvergaderingen. Maar met het 'land' waarbij zij hoorden, hadden de dorpelingen weinig op. Hun vaderland was hun dorp, hun parochie, hun heerlijkheid.[19] Zonder nader onderzoek blijft het echter problematisch, of er in Limburg inderdaad bij de ontwikkeling en de uitbouw van de dorpsbesturen ook gekeken werd naar het voorbeeld van stedelijke besturen, zoals wel wordt gesteld.[20]

Stedelingen vonden tegen oorlogscalamiteiten enige bescherming achter hun wallen, maar niet tegen de door de legers veroorzaakte epidemieën en de door plotselinge overconsumptie en afsluiting van aanvoerwegen ontstane voedseltekorten, die gepaard gingen met prijsopdrijving. Plattelanders, meer in het bijzonder als zij woonden in de buurt van de grote doorgaande wegen, waren echter met huid en haar overgeleverd aan de willekeur van de soldateska. Zij bestond geheel uit huursoldaten, die vochten omwille van het geld en de te behalen buit, want oorlog was hun beroep. Het maakte dan ook weinig uit of doortrekkende militairen vriend of vijand waren. Branden, plunderen, afpersen, verkrachten en moorden deden zij allemaal. De betrekkelijke uitzondering op de regel vormde het Staatse leger met zijn strenge krijgstucht onder Maurits en Frederik Hendrik.

Dorpelingen hadden sinds de Middeleeuwen als enig verweer de vlucht uit hun huizen naar bossen, mergelgrotten, moerassen of andere moeilijk toegankelijke schuilplaatsen, zoals een kerktoren of de wallen van een kasteel of stad. De stad kreeg er zodoende schansgravers bij, die aan de belegeraar werden onttrokken.[21] Soms verstopten de dorpelingen zich in eigenhandig uitgegraven en onzichtbaar weggewerkte holten achter of onder de kelder van hun huis, de hachten of haachten (aagten). Toen de oorlog steeds langer duurde, legden veel dorpsgemeenschappen in moeilijk toegankelijk terrein een schans aan. Het was een afgelegen liggend stuk grond, omgeven door aarden wallen en droge of natte grachten. Daarbinnen vonden mens en dier een gebrekkige, tijdelijke toevlucht. Een schansreglement en een schansmeester schiepen orde in het benauwde samenleven.[22]

De op verschillende plaatsen in Limburg bestaande landweren boden slechts een heel ma-

19 Dumont, Aux origines, 123; reglementen: vooral hoofdstuk 8. RH, t. 294 (1995) 131 (Morineau).

20 Gabel, Widerstand, 402-403, 421-422.

21 In het algemeen over het platteland: Gaier, Cl., La fonction stratégico-défensive du plat pays au Moyen Age dans la région de la Meuse moyenne, in: Le Moyen Age (1963) 753-771. Schansgravers: Essen, L. van der, Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592), Bruxelles 1933-1937, 5 dln, II, 153.

22 Schansreglementen: De Maasgouw 2 (1880) 249; De Maasgouw 101 (1981) 177-183. LV, II, 290 noot 386. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 337-338. In de lokale literatuur vindt men er meer gegevens over. Bijvoorbeeld: Melis over schansen te Zonhoven in: OLL 2 (1947); 23-30; Peeters, H., Het kanton Bree tijdens de Franse Revolutie, Bree 1985, 94; Luys, W., Schansen, eens vluchtplaatsen voor de plattelandsbewoners, in: Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal 5 (1985) 108-132; HJLZ 7 (1986) 28-39 (Knoors). Een samenvattende studie ontbreekt. Kastelen als vluchtplaats voor de bevolking: Kastelen in Limburg, 74 (Renes).

tige bescherming tegen oorlogsgeweld. Zij dateerden op de meeste plaatsen uit de veertiende of de eerste helft van de vijftiende eeuw en waren eerder bedoeld als grensscheiding dan als verdedigingswerk. Een landweer was een systeem van wallen en grachten, soms voorzien van palissaden of begroeid met doornig struikgewas. Slagbomen sloten de doorgangen van wegen en paden af. Tegen een leger waren landweren niet bestand, maar rondtrekkende groepjes plunderende soldaten of veedieven hielden zij wel buiten het dorp.[23]

Het grote keerpunt rond 1600

Het oorlogsgeweld overschaduwde alles, ook later in de geschiedschrijving. Daarachter dreigen echter meer algemene ontwikkelingen te verdwijnen die op de lange termijn gezien van groter invloed en dus betekenis waren voor Limburg. Deze ontwikkelingen zetten in omstreeks het jaar 1600. Rond die tijd verminderden de kwellingen van de oorlog. De bevolking kwam weer tot rust en dat gaf de plaatselijke heren gelegenheid orde op zaken te stellen. Er zette een algemene herstelbeweging in, zowel materieel als immaterieel. Verwoeste of beschadigde kerken, kloosters en kastelen (bijvoorbeeld te Rekem in 1595) werden herbouwd, oude rechten opnieuw en nu schriftelijk vastgelegd, nieuwe afspraken gemaakt over de belastingen (beden) en herendiensten, die de dorpelingen hadden op te brengen. Een absolutistisch tintje kan de nieuwe regelingen niet ontzegd worden.[24] Omstreeks dezelfde tijd vatte de kerkelijke overheid in de onder Spanje vallende streken met de steun van de Aartshertogen de definitieve rekatholisering aan. Het jaar 1600 markeert zodoende een gewichtig keerpunt in de geschiedenis van Limburg.

Tachtigjarige Oorlog, eerste periode, 1570-1585

Tegen Brussel

De geschiedschrijvers laten de Tachtigjarige Oorlog volgens een lange traditie beginnen in 1568 met de eerste mislukte inval van Willem van Oranje vanuit Duitsland. Willem trok op tegen Alva, het hoofd van de centrale regering in Brussel. Het later geschreven lied *Wilhelmus van Nassouwen* zong van Alva: 'die by Maestricht begraven, bevreesde mijn ghewelt', en in de Landen van Overmaas zag men volgens hetzelfde lied Oranjes ruiters 'draven seer moedich door dat velt'.

De prins marcheerde met zijn troepen vanuit Troisdorf bij Keulen via Wittem en Stokkem aan de Maas de Zuidelijke Nederlanden binnen. Langs de marsroute gingen de abdij Kloosterrade (Rolduc) en het klooster Hoogcruts in vlammen op. Heerlen en de banken (dorpen; eigenlijk *curia* in de betekenis van rechtbanken) van het Land van Valkenburg kochten de bedreiging met brandstichting af. De kerken in Borgloon en Sint-Truiden werden geplunderd. Het allereerste gevecht in de tachtigjarige strijd vond plaats iets ten oosten van Roermond. Daar bij het Gulikse plaatsje Dalheim overviel en vernietigde de koninklijke gouverneur van Maastricht op 23 april 1568 een afdeling van Oranjes troepen, die vergeefs geprobeerd had Roermond in te nemen. Onder de vele gesneuvelden aan de zijde van de rebellen waren burgers van Maastricht en Weert. Bij de tweede inval van Oranje in de Nederlanden slaagde op 23

23 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 315.

24 Gabel, Widerstand, passim, over afspraken gemaakt in het jaar 1600 of daaromtrent. De begin zeventiende eeuw afgesproken belastingbedragen leidden in later tijd door de geldinflatie tot wrijvingen tussen heer en onderdanen (Aldaar, p. 113).

juli 1572 de inname van Roermond wel, met funeste gevolgen voor de bisschopsstad. Het garnizoen had zich niet bij eerste sommatie overgegeven. Het werd daarom volgens krijgsrecht over de kling gejaagd. De protestantse veroveraars vermoordden 23 geestelijken, waaronder twaalf kartuizers,[25] en plunderden de stad. De inval in de Zuidelijke Nederlanden mislukte echter ook nu weer.

Na een jaar van betrekkelijke rust was het in 1574 weer raak in het Maasdal. Vanuit Duitsland verschenen in februari de troepen der rebellen onder Lodewijk van Nassau in het Land van Valkenburg. Dorpen als Heerlen, Elsloo en Geulle kochten de dreigende brandstichting door de onderbetaalde troepen af, maar de abdijen van Val-Dieu (Godsdal), Sint-Gerlach en opnieuw Kloosterrade staken zij in brand. Toen Lodewijk in de Landen van Overmaas onvoldoende steun vond, in Maastricht niet kon binnendringen en ook over de Maas het gewest Brabant zich niet roerde, trok hij noodgedwongen langs de rivier noordwaarts om zich te verenigen met de troepen van Willem van Oranje. De rebellen marcheerden op de rechter Maasoever om de vestingen Roermond en Venlo heen, terwijl zij op de linkeroever van nabij nauwlettend gevolgd werden door koninklijke keurtroepen. De militair superieure Koninklijken kwamen bij Grave over de rivier, sneden de rebellen op de heide bij Mook de pas af en hakten ze in de pan (14 april 1574). Ook Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelden.

De rust in Limburg was hiermee niet hersteld. Het centrale gezag in Brussel was onmachtig zijn troepen te betalen. De verschillende legeronderdelen haalden toen eigenmachtig hun soldij ten koste van boer en burger. Commandanten zoals Pollweiler in Roermond, gedroegen zich als echte *condottieri*, als bendeleiders, die hun legeringsgebied uitpersten. In Maastricht herstelde de centrale regering haar gezag ten koste van een Spaanse Furie, waardoor 1.200-1.500 inwoners het leven erbij inschoten (20 oktober 1576). Het strijdensmoede Nederland ging zichzelf helpen, sloot zich aaneen in de Pacificatie van Gent en dwong Filips II zijn troepen uit de Nederlanden terug te trekken. Maar de verdeeldheid onder de gewesten bleef en daarvan maakte een nieuwe landvoogd, Alexander Farnese (1545-1592), prins en later hertog van Parma, handig gebruik. Hij speelde de conservatieve en de rebelse gewesten uiteen en begon het opstandige gebied langzaam terug te veroveren.

De Limburgse landen hielden zich afzijdig van de opstand in de Nederlanden. De vertegenwoordigers van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas vertoonden zich tijdens de eerste jaren van de Opstand vrijwel nooit op de Generale Statenvergaderingen in Brussel. Links van de Maas, in het oude graafschap Loon, ondervond men veel overlast van de krijgstochten der verschillende legers. Maar Loon was geen directe partij in de Opstand, omdat het bij het prinsdom Luik hoorde, en dat was Duits Rijksgebied. Rechts van de Maas ondervonden eveneens alle gebieden de weerslag van de oorlogshandelingen, zoals eerder aangestipt. Ook daar waren echter gebieden die met de Nederlandse Opstand in staatkundig opzicht niets te maken hadden, omdat zij deel waren van de Westfaalse Kreits van het Duitse Rijk, zoals Thorn, Gronsveld en Wittem. Rechtstreeks partij konden alleen die streken zijn, die onder de Bourgondische Kreits vielen en dus tot de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden behoorden. De strijdende legers lieten zich aan dat soort onderscheidingen weinig gelegen liggen. Zij trokken plunderend en verwoestend rond en stoorden zich hoogst zelden aan territoriale grenzen.

25 Uitvoerige bibliografie in: De Maasgouw 103 (1984) 56-57 noot 1 (Nissen). Twee andere Limburgse bloedgetuigen mogen hier niet onvermeld blijven, de wereldheren Hiëronymus en Antonius van Weert, ter dood gebracht in Gorkum op 9 juli 1572.

De mensen in Limburg liepen niet warm voor de Nederlandse Opstand; het is al eerder opgemerkt. De elite – adel, geestelijkheid, stedelijke regenten – was in meerderheid bedacht op het behoud van de algemene lokale vrijheden en van hun eigen privileges. Zij wilden geen vreemde garnizoenen en geen vreemde ambtenaren, maar ook geen breuk met de oude moederkerk, noch met koning Filips II. Het streven van Willem van Oranje en van de opstandige Nederlanden in het algemeen heeft in Limburg daardoor slechts bij enkele edelen steun gevonden en in een paar steden. Maastricht, Weert en Venlo kozen de zijde van de Opstand. Venlo tekende in 1579 als enige in Limburg de Unie van Utrecht. Op het platteland begaf de adel zich weer snel onder de hoede van de Spaanse koning, zodra Parma zijn macht begon uit te breiden en de onmiddellijke Staatse dreiging verdween na een achttal zeer verwarde jaren (1577-1585).

De na de sluiting van de Pacificatie van Gent (1576) in het voorjaar van 1577 weggetrokken koninklijke troepen keerden begin 1578 terug langs de Maas. Hun eerste wapenfeit was het ontzet van het door Staatse troepen belegerde Roermond. Venlo nam tijdens die belegering tijdelijk de rol van Roermond over als hoofdstad van het Overkwartier en zetel van het soevereine hof.[26] Begin juni 1578 begon Parma zijn zegetocht ter onderwerping van de rebellen met de verovering van Limbourg, Dalhem en Valkenburg. Het waren de naaste voorbereidingen voor de aanval op het sterke Maastricht, de sleutel van de Maas en van de verbinding tussen de Nederlanden en Duitsland. Parma eiste de Maasvesting in januari 1579 op, sloot ze in maart van de buitenwereld af en nam haar stormenderhand in op 29 juni. Van het Staatse garnizoen van twaalfhonderd man verloren er tegen de duizend het leven,[27] eenzelfde aantal doden viel ook onder de rebelse inwoners. Parma's naam was door dit bloedige wapenfeit voorgoed gevestigd, want de val van Maastricht maakte overal een diepe indruk. Veel Maastrichtenaren – naar wij mogen veronderstellen de minst rebelse – hadden de stad verlaten vóór de komst van Parma. Het beleg, de verovering en plundering knakten de reeds jaren kwakkelende Maastrichtse economie.[28]

Geldgebrek, muiterijen onder zijn troepen en de noodzaak de onder het gezag van Filips II teruggekeerde Waalse gewesten te beschermen, noopten Parma voorlopig af te zien van verdere veroveringen in Limburg. Venlo, omwille van zijn Maashandel medeondertekenaar van de Unie van Utrecht, had zich direct na de val van Maastricht bereid verklaard bij verdrag naar de koninklijke zijde over te gaan. De Spaanse landvoogd en opperbevelhebber kon er niet direct op ingaan. Hij moest noodgedwongen eerst zijn aandacht op andere delen van de Nederlanden richten en Venlo bleef met Gelre voorlopig buiten zijn veroveringen. Het Overkwartier werd nu jarenlang guerillagebied, waar de in 1585 van Spaans Staats geworden *condottiere* Maarten Schenck van Nydeggen († 1589) huis hield. Parma had er zijn steunpunten in de stadjes Weert en Straelen en in de kastelen Blijenbeek en Middelaar bij Mook, al wisselden beide sterkten wel eens van bezetter.[29] De in de Unie van Utrecht (1579) verbonden gewesten bleken

26 Voor het Gelders Overkwartier: Geschiedenis van Gelderland, II, 97-131 (Geurts/Janssen).

27 Schrevel, A.C. de, Recueil de documents relatifs aux troubles en Flandre, 1577-1584, Bruges 1921-1928, 3 dln, III, 804, 1579 augustus 12: uit Maastricht kwamen in Antwerpen meer dan 240 soldaten aan. Op 14 juli was bericht binnengekomen, dat er in Maastricht 300 soldaten zouden overgebleven zijn, waarvoor 3.000 gulden losgeld bijeengebracht werd, aldaar, 723. Ook wordt op 17 juli een getal van 250 of 260 overgebleven soldaten genoemd, aldaar, 729.

28 Jansen, J.C.G.M., Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579, in: Van der Nyersen upwaert, 127-135. Ubachs, Twee heren, 54, geeft een samenvatting van het gefabel rond het aantal Maastrichtse slachtoffers in 1579.

29 Zie voor deze verwarde geschiedenis het overzicht van de voortdurende wisseling van versterkte plaatsen sinds 1585 in: Rheinische Geschichte, II, 96, met kaart op p. 97 (Petri).

niet bij machte Venlo, hun buitenlid aan de Maas, daadwerkelijk te helpen en op 28 juni 1585 keerde de stad terug in het koninklijke kamp. Het vrije verkeer over de Maas was daarmee hersteld en tevens de landverbinding tussen de gebieden onder koninklijk gezag in het zuiden van de Nederlanden en in het oosten ten noorden van Nijmegen.

Samen met Brussel

De overgang van Venlo en de algehele terugkeer van de Limburgse landen onder het koninklijke gezag, vertegenwoordigd door de landsregering in Brussel, betekende niet de terugkeer van de vrede. Juist de ligging van Limburg tussen het koninklijke gebied in het zuiden en het koninklijke gebied in het noordoosten der Nederlanden maakte hen tot een strategisch belangrijke schakel, die Koninklijken en Staatsen elkaar voortdurend betwistten. Voor de Staatsen was omstreeks 1600 en ook later het bezit van de Maas van betekenis wegens de verbinding tussen het Land van Luik, de toenmalige wapensmidse van Europa, met Holland en Zeeland. In omgekeerde richting was de rivier de voornaamste afvoerweg voor de importen van de zeegewesten naar het Luikse en Noord-Franse industriegebied. Ook voor de Koninklijken was de Maas als handelsweg belangrijk, want het was toen niet zo, dat oorlog de handel op de vijand verbood. De Maashandel tussen Noord en Zuid ging gewoon door, zij het zwaarder belast dan voorheen. Over en weer kwamen er licentkantoren (onder meer in Maastricht, Roermond en Venlo[30] voor de Koninklijke, en in Maaseik[31] voor de Staatse Nederlanden). Daar moest licent betaald worden, een soort in- en uitvoerrechten voor het verlof om handel te drijven op de vijand. Het tarief bedroeg vijf procent of iets meer van de waarde van de in of uitgevoerde goederen. Dit Zuid-Nederlandse tarief was hoger dan het tarief, dat in de Republiek geheven werd.[32]

De Koninklijken hadden naast de rivieren ook belang bij de strategisch belangrijke landwegen door de streken rechts van de Maas, die met Maastricht als uitvalsbasis de Zuidelijke Nederlanden verbonden met de Rijn en over die rivier heen met de koninklijke vestingen in het oostelijk deel van de Noordelijke Nederlanden. Jan Willem († 1609), hertog van Gulik-Kleef, vergemakkelijkte de verbinding door zijn strikte neutraliteit,[33] hetgeen in die tijd betekende dat zowel Koninklijken als Staatsen vrij door zijn gebied mochten trekken. Maar in het Maasdal golfde nog jaren later, ook nadat het koninklijke leger in 1632 Maastricht verloor, de strijd tussen Koninklijken en Staatsen op en neer. Omstreeks 1640 begon de weegschaal door te slaan ten gunste van de Staten-Generaal, wier medeheerschappij langs de Maas in 1648 te Münster bekrachtigd zou worden voor de komende anderhalve eeuw.

Tachtigjarige Oorlog, tweede periode, 1585-1621

Limburg slagveld, 1585-1609

Na het overgaan van Venlo in 1585 beheersten Parma en zijn koninklijke troepen de gehele Maas tussen Namen en 's-Hertogenbosch en vanaf 1589 nog verder naar het westen tot aan Geertruidenberg. In dezelfde tijd kwamen de Rijnoevers van Bonn tot Schenkenschans aan de

30 Venlo verving het oorspronkelijke Spaanse kantoor te Lith tot zijn opheffing in 1701: Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795, een institutionele handleiding, J.G.M. Sanders e.a. (eds), 's-Hertogenbosch/Hilversum 1996, 132.

31 *Maaseik*: ARAB, Staat en Audiëntie, inv.nr. 2037, 1621 maart 20. *Roermond*: Flittich erforscht, 217-219 (A.M.J.A. Berkvens e.a.).

32 Roebroeck, Hoe hebben, 63-66. Voor de Staatse kant zie: Grapperhaus, F.H.M., Convoyen en licenten, Deventer 1986, vooral 15-17.

splitsing van Rijn en Waal in koninklijke hand. In feite betekende dit dat de Koninklijken de vestingsteden langs Rijn en Maas bezetten. Het daartussen liggende platteland bleef een niemandsland, waar de troepen van beide partijen rondzwierven en regelmatig met elkaar slaags raakten. Toen Filips II Parma in 1590 gelastte de koninklijke troepen tegen Frankrijk in te zetten, verzwakte dit de garnizoenen in de koninklijke vestingen. De Staatse stadhouder Maurits kon nu pogingen gaan ondernemen in het Maasdal door te dringen en daar vaste voet te vatten door de verovering van één of meer steden.

Maar langs de Maas boekte Maurits nauwelijks succes. Een nachtelijke verrassing van Maastricht met een riviervloot mislukte in 1592 en in 1594, wat in 1603 nogmaals gebeurde. In 1597 liep eenzelfde nachtelijke onderneming tegen Venlo eveneens spaak.[34] Dergelijke raids werden met al even weinig resultaat ondernomen tegen de vestingsteden Geldern (1592), Limbourg (1593), Roermond (1594), Weert (1595) en nogmaals Roermond in hetzelfde jaar. Een succes was wel de zoveelste, tijdelijke verovering van de 'prostituee van de oorlog' (*la puta de la guerra*), het voortdurend van bezetter wisselende Rheinberg ten zuiden van Wesel (1601). Die verovering ontzegde de Koninklijken weer eens het vrije gebruik van de Rijn. In 1602 ging Maurits de strijd in het Zuiden grootser aanpakken. Een Staatse expeditie door het Maasdal zou de gehele Zuidelijke Nederlanden moeten bevrijden van het Spaanse bewind.

Eerste Maasveldtocht, 1602

De Eerste Maasveldtocht van 1602 zag de stadhouder Maurits met zijn leger links van de Maas in een groots opgezette operatie zuidwaarts trekken, vanuit Mook via Tongeren naar Brabant. Zijn tegenstander vermeed een beslissende slag te leveren. De oproep van de Staten-Generaal tot de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden om zich aan te sluiten bij het Noorden vond geen weerklank. De Koninklijken liepen versterkte Staatse stellingen bij Tienen onder de voet en vanuit de Maassteden bestookten hun garnizoenen de Staatse verbindingslijnen met het Noorden. Voor Maurits zat er niets anders op dan de kostbare expeditie af te breken en snel door de Kempen terug te trekken. De schaal sloeg nu door naar de kant van de Koninklijken. Onder een nieuwe, energieke en geniale bevelhebber, de Italiaan Ambrosio Spínola (1569-1630), markies de los Balbases, behaalden de Koninklijken onverwachte successen. Spínola was zo rijk, dat hij in staat was zijn soldaten uit eigen zak te betalen als geldzendingen uit Madrid op zich lieten wachten. De huurlingen vochten met graagte voor hun Italiaanse broodheer, die daardoor klinkende overwinningen kon behalen vanuit zijn thuisbasis Maastricht. Het landschap Twente, de vestingen Lingen en Rheinberg werden weer koninklijk (1605), evenals de huidige Achterhoek van Gelderland (1606).[35] Toen verslapte de vechtlust; de helden raakten vermoeid.

De kwalen van de oorlog

Intussen hadden de landen tussen Maas en Rijn zwaar te lijden van de strijdende partijen en niet alleen tijdens veldtochten van de elkaar bevechtende legers. Een geluk bij een ongeluk was de vrij geringe omvang van de toenmalige legers te velde, meestal niet veel meer dan tien- tot twintigduizend man.[36] Daar kwam dan nog wel de legertros bij: bedienden, oppassers, wa-

33 Rheinische Geschichte, II, 93 (Petri).
34 Historisch vademecum Venlo, 30-31.
35 Israel, Dutch Republic 1606-1661, 18.
36 De tabel bij: Parker, Het Spaanse leger, 258, demonstreert de grote verschillen in sterkte van het totale Spaanse leger, garnizoenen inbegrepen, tussen 1567 en 1661. De absolute top ligt in 1640 met 88.280 man (foutmarge: 5-10%).

genvoerders, timmerlieden en wat dies meer zij, wasvrouwen, marketentsters, soldatenvrouwen en kinderen, en 'jongens', hulpsoldaten die de uitrusting van een soldaat meesjouwden en onderhielden.[37]

Voortdurend stroopten kleinere en grotere afdelingen soldaten het tussen de vestingsteden openliggende platteland af. De Staatsen trokken uit het Noorden tot in Luxemburg en het Land van Trier, terwijl de Koninklijken van hun bases langs Maas en Rijn (Maastricht, Venlo, Roermond, Rheinberg, Wesel en andere versterkte plaatsen)[38] over Maas en Rijn trokken naar Gelderland, Overijssel, Drenthe en Lingen. Zij plunderden en brandschatten en namen aanzienlijke personen gevangen, die zich voor veel geld weer moesten loskopen. Dit gebeurde niet alleen door ongeregelde benden, de vrijbuiters, maar ook op georganiseerde en legitieme wijze door troepen die voor plundering en brandschatting werden uitgezonden.

Tussen de Koninklijke Nederlanden in het zuiden en de Staatse Nederlanden in het noorden lag buiten de steden een niemandsland, waarover beide partijen de soevereiniteit opeisten. Zowel de Koninklijke Nederlanden als de Republiek stelden dat niemandsland onder contributie, waarvoor in ruil sauvegardes (vrijgeleides) werden gegeven. Wie aan de ene partij op reguliere wijze jaarlijks belasting betaalde, werd door de andere partij gedwongen tot het opbrengen van een gelijke som, contributie geheten (ook wel schatting, brandschatting of brandschat, van het Duitse *Brandschatz*). En zo het niet goedschiks gebeurde, dan maar kwaadschiks: uitgezonden soldaten kwamen met harde hand de achterstallige sommen innen.

Contributie heffen was een systeem van goed georganiseerde diefstal, het weerloze platteland uitpersen in ruil voor een twijfelachtige bescherming. Samen met de al eerder genoemde licenten – de belasting van de handel op de vijand – dienden de contributies voor het financieren van de oorlogvoering. De Koninklijken richtten voor de verrekening van de gelden afkomstig uit het Noorden (Betuwe, Veluwe, Achterhoek, Twente, Drenthe, Groningen, Lingen) een Licentkamer, een aparte rekenkamer, op in Roermond, die van 1604 tot 1610 tijdelijk in Maastricht huisde. Voor geschillen was de Roermondse Licentkamer onderworpen aan het douanegerecht, de Opperste Kamer voor Vlaanderen te Brussel, die onder meer rechtsbevoegd was voor Gelre. De overige streken aan de Maas vielen onder de Opperste Kamer voor Brabant, eveneens in Brussel gevestigd.[39] Het spreekt haast vanzelf, dat er van die contributies en licenten ook het een en ander bleef hangen aan de strijkstok van militairen en ambtenaren. De laatsten maakten veelvuldig misbruik van hun ambtsbevoegdheid, ook in het normale dagelijkse leven, door altijd en eerst aan eigen zak te denken.[40] Hun niet of slechts laag gesalarieerde ambt was immers hun broodwinning en zich laten betalen voor ambtelijke diensten was niet direct corruptie, want algemeen gebruikelijk. Corruptie in moderne zin kan het eerst heten, als de gevraagde extra sommen buitensporig waren naar de maatstaven van die tijd.

Ontevreden, onder- of niet betaalde soldaten hielpen zichzelf. Niet zozeer die van het Staatse leger, die werden in het algemeen en in vergelijking met andere landen vrij geregeld en goed betaald.[41] Maar bij het koninklijke leger waren de betaalmeesters voortdurend ten achter

37 Parker, Het Spaanse leger, 171-172.

38 Rheinische Geschichte, II, 95 (Petri) naar: Wouters, Tachtigjarige Oorlog; kaart op p. 97. Israel, Garrisons, 27.

39 NAGN, V, 176 (Hélin). Contributies en licenten rond 1600: Jenniskens, A.H., 'Tussen de Frontieren', Johan III van Wittenhorst, een Gelders bestuurder en politicus, in: HH, I, 86-95. Tops, Groll. "Flittich erforscht", 118 (Vandenbulcke), 217-219 (G. Venner). De centrale overheidsinstellingen, 653 (Van de Pas/G. Venner). Contributies en licenten leverden maar een heel geringe bijdrage in de kosten van de oorlogvoering: Brulez, W., Het gewicht van de oorlog in de nieuwe tijden, enkele aspecten, in: TvG 91 (1978) 386-406, vooral 391-392. Licentkamer Roermond: De centrale overheidsinstellingen, 805 (Devos).

40 Dumont, Aux origines, demonstreert dit passim voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas.

41 Zwitser, De militie, 82-85.

met het uitkeren van de soldij. Het gevolg was muiterij, een kwaal die het koninklijke leger haast jaar in, jaar uit teisterde en zijn gevechtswaarde verminderde. Muiten was weliswaar een tijdelijk verschijnsel, maar geen spontane, ongeorganiseerde actie. Het was een goed geregelde bezigheid door de wijze, waarop een muiterij werd georganiseerd. Koninklijke troepen die zich onbehoorlijk behandeld achtten, zetten hun reguliere commandant of commandanten af. Uit hun midden kozen de soldaten een nieuwe aanvoerder, de *eletto* (uitverkozene), die met harde hand de tucht handhaafde, daarin bijgestaan door een soldatenraad en een secretaris voor het schrijfwerk. De eletto (Duitstalige troepen hadden een *ambosat*, vertegenwoordiger) was ook de onderhandelaar die met het opperbevel van het leger de voorwaarden regelde, waaronder de muiters zouden terugkeren in het legerverband.

De streken tussen Maas en Rijn kregen met verschillende muiterijen en de erbij horende miserie te maken. De muiters van het uit het Spaanse Rheinberg in 1597 verdreven garnizoen zetten zich in Geldern vast; andere afdelingen in Wachtendonk, Straelen en Weert. Laatstgenoemde plaats werd samen met Hamont het middelpunt van de grote Spaanse muiterij van de jaren 1601 en 1602.[42] In 1603 zwierven muitende soldaten rond Heerlen en 's-Hertogenrade. Het jaar daarop kwamen muiters te Roermond in kwartier, zolang hun soldij niet uitbetaald was. Daarna nam de muitzucht bij de koninklijke troepen af door de benoeming in 1605 van Spínola tot opperbevelhebber. Zoals eerder opgemerkt, was hij schatrijk. Hij voorkwam ontevredenheid in zijn leger over het uitblijven van soldij door tekorten in de krijgskas uit eigen zak bij te passen.

Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621

In de jaren rond de eeuwwisseling nam het besef toe, dat aan een scheiding tussen Noord en Zuid niet meer te ontkomen viel. Het Noorden had zich geconsolideerd in een welvarende statenbond, die echter niet in staat bleek zijn politieke visie in het zuiden der Nederlanden met succes te propageren, of aan dat Zuiden met geweld op te leggen. Het Zuiden op zijn beurt toonde zich onmachtig de rebellen in het Noorden te onderwerpen aan de macht van de Spaanse koning. Beide partijen begonnen daarom tot vrede te neigen, ook omdat het geplaagde volk in Zuid en Noord oorlogsmoe was en Frankrijk aandrong om vrede te sluiten.[43]

De eerste contacten tussen Noord en Zuid om tot een vergelijk te komen, dateerden uit het begin van de jaren 1590. Onder aartshertog Ernst, landvoogd in de Zuidelijke Nederlanden van 1594-1595, en vooral na het aantreden van de Aartshertogen Albertus en Isabella vier jaar later, kwam er een drukker diplomatiek verkeer op gang. Veel schot zat er ook toen nog niet in, daar de koninklijke onderhandelaars onder meer vrije godsdienstoefening bleven eisen voor hun roomse geloofsgenoten in de Republiek, wat regelrecht indruiste tegen de soevereine rechten van Hare Hoogmogenden, de heren Staten-Generaal in Den Haag. Voorgelicht en onder druk gezet door de koninklijke opperbevelhebber Spínola deed Madrid tenslotte water in de wijn en erkende de vrijheid van handelen voor de Republiek zonder iets te hebben kunnen verbeteren aan de positie van de katholieken in het Noorden. De algemene Spaanse politiek gaf in deze jaren de voorkeur aan het bevorderen van Spanjes belangen in de Middellandse Zee boven het herstel van zijn macht in de Nederlanden.[44] In 1607 werd een wapenstilstand voor acht maan-

42 Parker, Het Spaanse leger, 279, 280.

43 Eysinga, W.J.M. van, De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609, (Verhandelingen KNAW, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, dl 66, no. 3), Amsterdam 1959. Israel, Dutch Republic 1447-1806, hoofdstuk I, geeft de internationale verwikkelingen die van invloed waren op de sluiting van het Bestand.

44 Israel, Dutch Republic 1606-1661, 12.

den getekend. Toen duurde het nog twee jaar alvorens met de goede hulp van de Franse koning de ettelijke keren verlengde wapenstilstand omgezet werd in een bestand voor twaalf jaar; een echt duurzame vredessluiting zat er nog niet in. Maar voor Limburg was belangrijk dat het vrije verkeer tussen Noord en Zuid hersteld was en de over en weer tijdens de Opstand geconfisqueerde goederen moesten worden teruggegeven aan de rechtmatige eigenaars.[45]

Guliks-Kleefse oorlog 1610-1614

Het sluiten van het Bestand had voor de streken tussen Maas en Rijn een tijdperk van rust en vrede kunnen inluiden, temeer omdat het gehele Gelderse Overkwartier sinds 1607 in handen van de Aartshertogen was en er nergens meer een Staats leger te zien was. Maar langs de Duitse Nederrijn hadden Koninklijken en Staatsen elkaar zo in de houdgreep, dat zij er niets voor voelden ook daar een bestand te laten ingaan;[46] bovendien besliste de internationale politiek anders.

Enkele dagen voor de sluiting van het Bestand overleed de krankzinnige hertog van Gulik-Kleef zonder een erfopvolger na te laten. Deze situatie had men reeds enkele jaren zien aankomen en de pretendenten voor de opvolging hadden hun posities al ingenomen. Aan de ene kant was dat Brandenburg en aan de andere kant Palts-Neuburg, gesteund door Habsburg in de persoon van de Duitse keizer Rudolf II († 1612) en zijn opvolger Matthias. De Republiek wenste geen Habsburgse macht aan haar oostgrenzen. Zij steunde de pretenties van het protestantse Brandenburg, terwijl Spanje partij koos voor de door de keizer geprefereerde opvolger, die in 1613 katholiek werd.[47] De moord op de Franse koning Hendrik IV in mei 1610 voorkwam op een haar na het ingrijpen van het anti-Habsburgse Frankrijk en daarmee de uitbarsting van een algemene Europese oorlog. Nu bleef het bij een Nederrijns geschil tussen de Republiek en Spanje, bekend gebleven als de Gulik-Kleefse Oorlog (1610-1614).

In 1610 verscheen een Habsburgs, keizerlijk leger in het Rijnland, dat zich meester maakte van de vesting Jülich halverwege tussen Aken en Keulen. Tegelijkertijd wierven de Habsburgers soldaten in het prinsdom Luik en in de omstreken van Maastricht. De poging van de Duitse keizer, de Habsburger Rudolf II, om zijn macht als opperleenheer in het Rijnland te handhaven, mislukte. De Republiek en Spanje mengden zich nu openlijk in het geschil. Spínola trok vanuit Maastricht op om Palts-Neuburg en de katholieken te steunen en Maurits vanuit Nijmegen om hetzelfde te doen voor Brandenburg en de protestanten. Stadhouder Maurits verdreef de Habsburgse bezetting uit Jülich. Maar Spanje noch de Republiek waren van zins het tussen hen sinds 1609 bestaande Bestand in gevaar te brengen en vermeden opzettelijk elke rechtstreekse confrontatie.[48] De strijdende partijen kwamen onder druk van Frankrijk en Engeland tot het verdrag van Xanten (1614). Brandenburg kreeg ten voordele van de protestanten het noordelijke deel van de GuliksKleefse erfenis: het hertogdom Kleef met het rechts van de Rijn gelegen graafschap Mark. Palts-Neuburg kreeg ten voordele van de katholieken het zuidelijke deel: de hertogdommen Gulik en Berg, het laatste ook rechts van de Rijn gelegen. In later jaren kwam er geen verandering meer in deze territoriale opdeling.

Het gebied tussen Maas en Rijn werd door het verdrag van Xanten nog meer verbrokkeld

45 Tekst van het Twaalfjarig Bestand: Groot placaet boeck, 's-Gravenhage 1658, I, 55vv.
46 Rheinische Geschichte, II, 99 (Petri).
47 Voor de gehele Guliks-Kleefse Successieoorlog: Rheinische Geschichte, II, 106-111 (Petri). Israel, Dutch Republic 1606-1661, 21-22.
48 NAGN, VI, 320 (Janssens). Nog steeds onmisbaar is: Ritter, M., Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreißigjährigen Krieges (1555-1648), II, Darmstadt 1974 (oorspr. Stuttgart 1895).

dan voorheen. Maar enerzijds raakte het ook binnen de sfeer van het in macht en aanzien groeiende Brandenburg-Pruisen en anderzijds meer binnen de sfeer van de katholieke mogendheden, de Oostenrijkse naast de Spaanse Habsburgers. Het gevolg daarvan was een voortdurend betrokken raken van Gulik-Kleef en de aangrenzende gebieden in de Europese oorlogen van de zeventiende en achttiende eeuw, tot groot nadeel van de bevolking. Een Guliks stadje als Sittard[49] zou dat meerdere malen ondervinden.

Tachtigjarige Oorlog; derde periode, 1621-1648

Hervatting van de oorlog, 1621-1632

Het einde van het Twaalfjarige Bestand in 1621 betekende de hervatting van de oorlog tussen Noord en Zuid. De Statencolleges van Limburg en van de Landen van Overmaas dekten zich meteen in tegen kwalijke gevolgen door in Den Haag een sauvegarde te kopen ad 2.450 gulden per maand. Direct na het uitbreken van de vijandelijkheden werd er in Limburg weinig gevochten. De Staatsen en Koninklijken raakten vooral slaags in West-Brabant.[50] Aan de oostzijde van de Nederlanden vervloeide de oorlog tussen Spanje en de Republiek in de Duitse Dertigjarige Oorlog (1618-1648). De Republiek steunde de protestantse partij in het Rijnland, de Koninklijken de katholieke tegenhanger. Maastricht bleef de grote legerbasis, van waaruit het koninklijke leger zijn tochten ondernam naar het Rijnland en het oosten van Noord-Nederland.

De Koninklijke Raad in Madrid vond echter de economische oorlogvoering in de Nederlanden van meer belang dan de militaire. Spanje deed een allerlaatste poging de Republiek te beroven van haar levensadem, de handel, om zo de rebellen op de knieën te dwingen.[51] De Spaanse maatregelen beoogden uiteraard in eerste instantie de zeehandel te treffen. Maar ook de rivierhandel over de Maas werd betrokken in het algemene Spaanse handelsembargo. Aartshertogin Isabella ging er echter slechts aarzelend toe over, want het Maaslicent was niet weinig winstgevend voor de Brusselse schatkist. In 1623 bracht het passagegeld voor de vaart over de Maas liefst 265.000 gulden op (Maastricht 59.000, Roermond 56.000 en Venlo 150.000 gulden), of ruim 42 procent van de totale opbrengst aan rivierlicenten in de Zuidelijke Nederlanden. Het was dan ook geen wonder, dat Brussel ondanks jarenlang aandringen uit Madrid eerst in 1625 ertoe overging de Maas te sluiten voor de handel met de vijand. Het profijt van het Maaslicent bleef groot, ook na de verovering van Maastricht in 1632 door de Republiek. De Spaanse tol te Navagne bij Eijsden bracht jaarlijks honderdduizend rijksdaalders op en in Maastricht verpachtten de Staten-Generaal het licent in 1646 voor 33.000 gulden per jaar.[52]

De vijandelijke handel op de Republiek zou nog meer schade toegebracht kunnen worden als de Rijnvaart door een verbinding over water afgeleid kon worden naar Antwerpen. Een dergelijke waterweg was al vaker gepland, maar tot uitvoering was het nooit gekomen. Onder Karel V was er reeds sprake geweest van het verbinden van Schelde en Maas, maar de havenstad Dordrecht had toen in ruil voor een fors geldbedrag alle plannen in de grond weten te boren. De Staten van Brabant hadden in 1550 besloten tot de aanleg van een kanaal tussen Maastricht

49 Van Luyn, Stadt Sittardt, hoofdstuk 5.

50 Israel, Dutch Republic 1606-1661, hoofdstuk III, i.

51 Alcala-Zamorá y Queipo de Llano, J., España, Flandes y el Mar del Norte (1618-1639), la última offensiva Europea de los Austrias Madrileños, Barcelona 1975.

52 Israel, Dutch Republic 1606-1661, 145. Ubachs, Twee heren, 25.

en Bilzen en verder een kanalisering van Demer en Dijle voor de verbinding van de Maas met Antwerpen; er kwam niets van. In 1613 ontwierp een Italiaans ingenieur een vergelijkbare waterweg tussen de riviertjes Herk en Jeker en dan via Tongeren naar Maastricht, maar het prinsdom Luik weigerde de kanaalwerken op zijn gebied.

In 1626 begon het graven van de *Fossa Mariaquae Eugeniana* (het 'kanaal van Maria en Eugenia', de vurige Mariavereerster, landvoogdes Isabella Clara Eugenia), zoals de officiële naam luidde, nadat Isabella had gevraagd niet haar naam maar die van de Moeder Gods aan het kanaal te geven. Toch is de waterweg, die Maas en Rijn met elkaar moest verbinden, bekend gebleven als de Fossa Eugeniana. Na de voltooiing van dit Maas-Rijnkanaal zou er via het Demerkanaal een verbinding komen met Antwerpen, en via een kanaal Diest-Maastricht met de grote militaire basis aan de Maas. Hoofddoel van de kanaalaanleg was het afsnoeren van de handel van de Noord-Nederlandse gewesten via de Rijn en met het zuidelijke achterland. Daarenboven zou de Fossa dekking geven tegen Staatse invallen ten zuiden van de waterweg. Het kanaal tussen Venlo en Rheinberg kwam in 1627 klaar van Geldern tot de Rijn, maar dat stuk heeft nauwelijks dienst gedaan en het kanaal is nooit geheel voltooid. Staatse troepen onderbraken de scheepvaart en het graafwerk voortdurend door overvallen op de kanaalwerken, terwijl het geld voor de volledige afbouw begon te ontbreken. De Staatse verovering van Venlo in 1632 en de herovering – de zoveelste! – van Rheinberg in 1633 betekenden de doodsteek voor de grootse kanaalplannen.[53]

Tweede en Derde Maasveldtocht, 1632 en 1635

Na 1625, het jaar van de Staatse inname van Breda, ging het krijgsinitiatief langzaam over in handen van de Republiek. In 1629 veroverde zij 's-Hertogenbosch, de 'draeck int moeras', en in 1632 ondernam zij de Tweede Maasveldtocht[54] met het weidse oogmerk de gehele Zuidelijke Nederlanden te herenigen met de Noordelijke. Die hereniging mislukte. In de herfst van 1632 begonnen Frederik Hendrik en de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal in Maastricht met onderhandelingen, die tot in 1633 in Den Haag zonder resultaat werden voortgezet.[55] Maar de vestingen in het Maasgebied (Venlo, Roermond, Maastricht en verder Straelen, Erkelenz en Sittard) kwamen echter wel in Staatse handen. Op de Landen van Overmaas legden de Staatsen een claim door de inname van de oude hoofdstad van het hertogdom Limburg, Limbourg aan de Vesdre, en de kastelen van de andere hoofdplaatsen: Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem.

De Maasvaart was nu weer open voor het Noorden en de handel met Luikerland vrij. Bovendien kon bondgenoot Frankrijk de Republiek nu makkelijker de hand reiken via het dal van Sambre en Maas. De Maaslinie Venlo-Roermond-Maastricht bood bescherming tegen een eventueel overslaan van de Dertigjarige Oorlog uit Duitsland. Bovenal sneed de bezetting van de Maasvallei de koninklijke vestingen aan de Rijn (Geldern, Rheinberg, Orsoy) af van hun achterland en maakte een einde aan de voortdurende invallen van het koninklijk leger in het oosten van de Republiek.[56] De weegschaal was doorgeslagen in het voordeel van de Republiek met vergaan-

53 Wouters, Limburgse Maasdal, 297. Limburg in kaart en prent, 141. Israel, A Spanish project to defeat the Dutch without fighting: the Rhine-Maas Canal, 1624-9, in: Israel, Conflict of empires, 45-62.

54 Ubachs, P.J.H., De Maasveldtocht van 1632, oorzaken en gevolgen, in: De Maasgouw 102 (1983) 1-23. Zie ook: Poelhekke, Frederik Hendrik, hoofdstukken 16 en 17.

55 Poelhekke, Frederik Hendrik, 392-405.

56 Israel, Garrisons, 42.

de gevolgen: tot het einde van het Ancien Régime zou de soevereiniteit van de Republiek zich weten te handhaven langs de Maas. Ten slotte legde de tweede Maasveldtocht de kiem voor de latere verbondenheid van de huidige provincie Nederlands-Limburg met Noord-Nederland.

Een Frans-Staatse krijgstocht, vanuit Maastricht in 1635 in de Zuidelijke Nederlanden ondernomen, had als enig tastbaar, maar tragisch resultaat het plunderen en platbranden van het stadje Tienen,[57] een anticlimax voor de Franse en Staatse oorlogspropaganda. Feitelijk was de Frans-Staatse actie de Derde Maasveldtocht, want ook nu weer was het hoofddoel de Zuidelijke Nederlanden herenigen met de Noordelijke, met dien verstande, dat na de verovering Frankrijk en de Republiek de Zuidelijke Nederlanden zouden delen. In het Zuiden roerde zich echter ook nu niemand voor hereniging en toen in de rug van het Frans-Staatse leger de keizerlijke generaal Piccolomini met zijn Kroaten aan de Maas verscheen en de verbinding met Maastricht bedreigde, moesten Staatsen en Fransen hun onderneming halsoverkop opgeven.[58]

De Republiek nestelt zich in Limburg, 1632-1663

Spanje reageerde na de voor Madrid zo funest verlopen Tweede Maasveldtocht furieus op zijn verlies aan macht en prestige en probeerde tot begin jaren 1640 het verloren terrein te herwinnen.[59] Steunpunten had het koninklijke leger behouden in het kasteel van Montfort ten zuiden van Roermond, in Geldern en in het anno 1622 veroverde Jülich. Maastricht werd meer van nabij ingesloten door het bouwen van forten langs de Maas: Navagne (Waals voor schans) of Elvenschans iets ten zuiden van Eijsden en ten noorden van Maaseik Stevensweert, dat tevens de weg over de Maas naar Gelre en het Rijnland openhield.[60] De Maasvaart van de Staatsen werd herhaaldelijk onderbroken en Maastricht zelf kwam op een eiland te liggen, omringd door een vijandige buitenwereld.

In 1635 heroverde het koninklijke leger de hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas en in 1637 slaagde het erin de vestingen Roermond en Venlo te hernemen. Een Spaanse poging om Maastricht in 1638 door verraad te herwinnen mislukte met tragische gevolgen voor de aanleggers en enkele vermeende aanleggers van het beoogde verraad. Negen van hen stierven op het schavot.[61]

Het was een van de laatste pogingen om verandering te brengen in de sedert 1632 gewijzigde gezagsverhoudingen langs de Maas. Sindsdien viel de aanwezigheid van de Republiek er niet meer weg te denken, ofschoon zij in de eerste decennia bepaald niet gretig was om Maastricht en omliggende streken in bezit te houden. In 1635-1636 waren er onderhandelingen om de stad te ruilen tegen onder meer Schenkenschans – gelegen aan de splitsing van Rijn en Waal bij Nijmegen – en Breda. In 1663 was er sprake van het ruilen van Maastricht tegen Duinkerken.[62] Voor de Republiek werd de Maasvesting eerst voorgoed 'het bolwerk der Nederlanden', nadat Frankrijk van potentiële bondgenoot tot permanente vijand geworden was in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw. De sterkte werd sinds die tijd het sperfort dat een Franse opmars door het Maasdal naar het Noorden moest afstoppen.

57 Poelhekke, Frederik Hendrik, 446-449.

58 Tienen: BGN 16 (1962) 30-33 (Poelhekke). Sittard: Beckers, J.J.M., De inkwartiering van het regiment Delafosse in Sittard, 22 januari-6 juni 1636, (Monografieën uit het Land van Sittard, 6), Sittard 1991.

59 Israel, The road to Rocroi.

60 Wouters, Limburgse Maasdal, 339.

61 Ubachs, Twee heren, 314-323.

62 LV, II, 234 (1635), 258 (1663). Lesaffer, R., Defensor pacis hispanicæ, de kardinaal-infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje: van Nördlingen tot Breda (1634-1637), (St&L, 97), Kortrijk-Heule 1994, 134-140.

Omstreeks 1640 begonnen de nooit afgebroken vredesgesprekken tussen Noord en Zuid opnieuw vaart te krijgen in samenhang met de algemene Europese drang om een einde te maken aan de voortdurende oorlogstoestand over de gehele wereld, want niet alleen in Europa, maar ook in Amerika en Azië werd op tal van plaatsen gevochten. De vredesbesprekingen zouden uitmonden in de vrede van Westfalen, voor de Nederlanden in 1648 te Münster gesloten; in het nabijgelegen Osnabrück vonden de onderhandelingen en vredessluiting voor andere gebieden plaats. De Staatsen heroverden in 1644 de hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas: Valkenburg en Dalhem; Limbourg aan de Vesdre konden zij niet nemen en 's-Hertogenrade lieten zij links liggen. Dalhem ging spoedig weer verloren, maar werd bij de vrede in 1648 definitief Staats. Het in 1641 door Frederik Hendrik bemachtigde Gennep stond min of meer los van de veroveringen rond Maastricht. Staats Gennep diende eerder ter bescherming van het voorland van de bij Nijmegen gelegen Schenkenschans, die de Staatsen in 1636 hadden heroverd. Tevens sneed Gennep de verbinding door tussen de door de Koninklijken bezette vestingen in het Rijnland en Spaans Brabant. Het omgekeerde dus van hetgeen de Koninklijken in 1635 beoogden toen zij Gennep veroverden en versterkten: het Rijnland verbinden met de Zuidelijke Nederlanden en de Staatse vestingen in de Maasvallei isoleren.[63]

De beperkte actie in 1644 van de Staatse troepen in de Landen van Overmaas wees er op, dat de belangstelling voor die landen in Den Haag niet groot was. Liever had men de Meierij van 's-Hertogenbosch en zweeg daarom over Overmaas. Bij het opstellen van de in Münster aan Spanje te stellen eisen werd daar dus niet over gesproken, wel van Maastricht en het graafschap van de Vroenhof. De Staatse ontvanger in de Landen van Overmaas, Rutger van Ylem, diende echter in november 1646 een vertoog in, waarin hij pleitte voor de verwerving van de landen. Zij brachten immers een aanzienlijke contributie op aan de Republiek, ongeveer gelijk aan de bedegelden betaald aan de koning van Spanje. Nu kwam de Raad van State in het geweer, want hij rook geld. De juridische gronden voor een verwerving van de Landen van Overmaas liet de Raad buiten beschouwing, maar op de financiële kant van de verwerving legde de Raad van State alle nadruk. Uit de belastingen van Overmaas zou immers een groot deel van de kosten voor de versterking en het onderhoud van de vesting Maastricht kunnen worden gedekt. De Staten-Generaal sloten zich bij die zienswijze aan en zo werden de Landen van Overmaas toch nog een onderdeel van de verhandelingen te Münster tot groot nadeel van die landen, zoals nog zal blijken.[64]

De inname van steden en sterkten ging niet meer met de barbaarsheid gepaard die het krijgsrecht van de zestiende eeuw had gekenmerkt. Versterkte plaatsen kwamen er nu in het algemeen goed af. Capitulaties hadden plaats bij verdrag en een dergelijk verdrag eerbiedigden beide partijen nu eens wel. Wat bleef, was de willekeur, waaronder de plattelanders te lijden hadden, al bleven er grote verschillen bestaan van streek tot streek en zelfs van plaats tot plaats. Waar in het Staatse leger een redelijk gehandhaafde tucht heerste, ontbrak die bij de langs de Maas strijdende Fransen en vooral bij de keizerlijke troepen uit Duitsland. In het bijzonder keizerlijke generaals als Piccolomini met zijn Kroaten en de Rijnlander, de in Büttgen (Kreis Grevenbroich) geboren Johann von Werth (1594-1652),[65] met zijn dragonders, hielden

63 Israel, The road to Rocroi, 71.

64 Haas, De verdeling, 15-19.

65 Daris, XVIIe siècle, 126-127, 129. Lahrkamp, H., Jan von Werth, sein Leben nach archivalischen Quellenerzeugnissen, Köln 1962. De vernederlandste naam 'Jan van Weert' is misleidend.

in de jaren 1635-1636 huis rechts en links van de Maas. Een troep Hessen legerde zich in 1643 in het kasteel van Gronsveld. De Hessen maakten er een roversnest van onder leiding van de uit Heers geboortige ritmeester Van Cauwenberg en verstoorden de handel tussen Maastricht en Aken. De Luikenaars rookten het kasteel uit met steun van Akenaars, executeerden de bezetting en knoopten Van Cauwenberg op in een venster van het kasteel.[66] Sedert 1644 tot nog jaren na de vredessluiting in Westfalen in 1648 zwierven afgedankte troepen van Karel van Lotharingen, de Lorreinen, door de Maasstreken. De Rijngraaf van Salm, gouverneur van Maastricht, trok er omstreeks 1650 met het Maastrichtse garnizoen verschillende malen op uit om aan hun wanbedrijf een einde te maken.[67] Mook en omgeving hadden tussen 1630 en 1650 te lijden van rondtrekkende Kroaten.[68]

Verdeling van de Landen van Overmaas, 1648-1661-1663

De vrede werd in 1648 overal vol vreugde begroet, ook in Limburg. In de Landen van Overmaas was het leed echter nog lang niet geleden. Spanje en de Republiek hadden het er niet over eens kunnen worden op welke manier het door beide partijen betwiste gebied ten oosten van Maastricht verdeeld moest worden. Een *Chambre mi-partie*[69] (tweeledige kamer, evenredig bezette commissie) zou de verdeling moeten regelen. Het politieke getouwtrek duurde tot 1661, zeer ten nadele van de bevolking van Overmaas.[70] Geen van beide partijen wilde toegeven en bleef in het gehele gebied belasting heffen, wat dubbele belasting betekende voor de inwoners. De katholieke adel en geestelijkheid in Overmaas wisten zeer wel, dat hun machtspositie door een wisseling van heer ondergraven zou worden. Zij probeerden daarom onder Spanje te blijven, wat de verdeling nog meer compliceerde. De Staten-Generaal waren voor een simpele opdeling: het Land van Valkenburg aan de Staten, de Landen van 's-Hertogenrade en Dalhem aan de Spaanse koning. Spanje wilde echter de gelijke deling van elk der drie landen in een Spaans en een Staats part, nu niet direct de eenvoudigste en dus snelste procedure. Maar deze omslachtige oplossing ontsloeg de Spaanse koning Filips IV van het gewetensprobleem, dat hij katholieke onderdanen zo maar prijsgaf aan ketters! De Staten-Generaal wilden wel vrije katholieke godsdienstoefening in hun gebied toestaan, mits de koning hetzelfde toestond aan protestanten in het zijne. De koning weigerde pertinent, zoals te verwachten viel. Ten slotte werd voor de ingewikkelde Spaanse verdeelsleutel gekozen, waarna de partage in 1663 haar beslag kreeg.[71] De Spaanse drang tot behoud van het katholicisme vergrootte nogmaals de in Limburg toch al ingewikkelde territoriale verhoudingen. Na 1663 werden de van oudsher van vader op zoon regerende katholieke ambtenarengeslachten in de Staatse partage geleidelijk vervangen door gereformeerden. Welke min gunstige gevolgen dit kan hebben gehad voor de uitgeschakelde families, is een open vraag.

66 Daris, XVIIe siècle, I, 221-222. Lahrkamp, H., Die Kriegserinnerungen des Grafen Gronsfeld (1598-1662), in: ZAGV 71 (1959) 77-104, 100.

67 Ubachs, Rijngraaf Frederik Magnus van Salm..., in: Van der Nyersen, 177-189, 179. Lauwers, P., Het wrede optreden van 'Lorreinen' te Peer en Beringen, in: Limburg 61 (1982) 189-196.

68 De Maasgouw 102 (1983) 39-44 (Spruijt).

69 Zie voor de opzet van de Chambre mi-partie: Haas, De verdeling, en vooral: De centrale overheidsinstellingen, I, 441-447, Tweeledige Kamer (Chambre mi-partie) (Streefkerk). Een vergelijkbare problematiek heerste tussen de erven in Gulik-Kleef, waar de feitelijke boedelscheiding eerst in 1666 tot stand kwam.

70 Het is onjuist te spreken van een 'bitter condominium', zoals Wouters, Grensland, 382, deed. Bitter was de tijd wel, maar van een condominium, een samen regeren zoals in Maastricht, was in de Landen van Overmaas geen sprake. Munier, De calvinisering, 83, wees daar terecht op, ofschoon hijzelf de term 'condominium' toch ook weer gebruikte: aldaar, 71.

71 Kaarten in: Kleine Atlas, 12, 13, 14. Haas, De verdeling, 315-319.

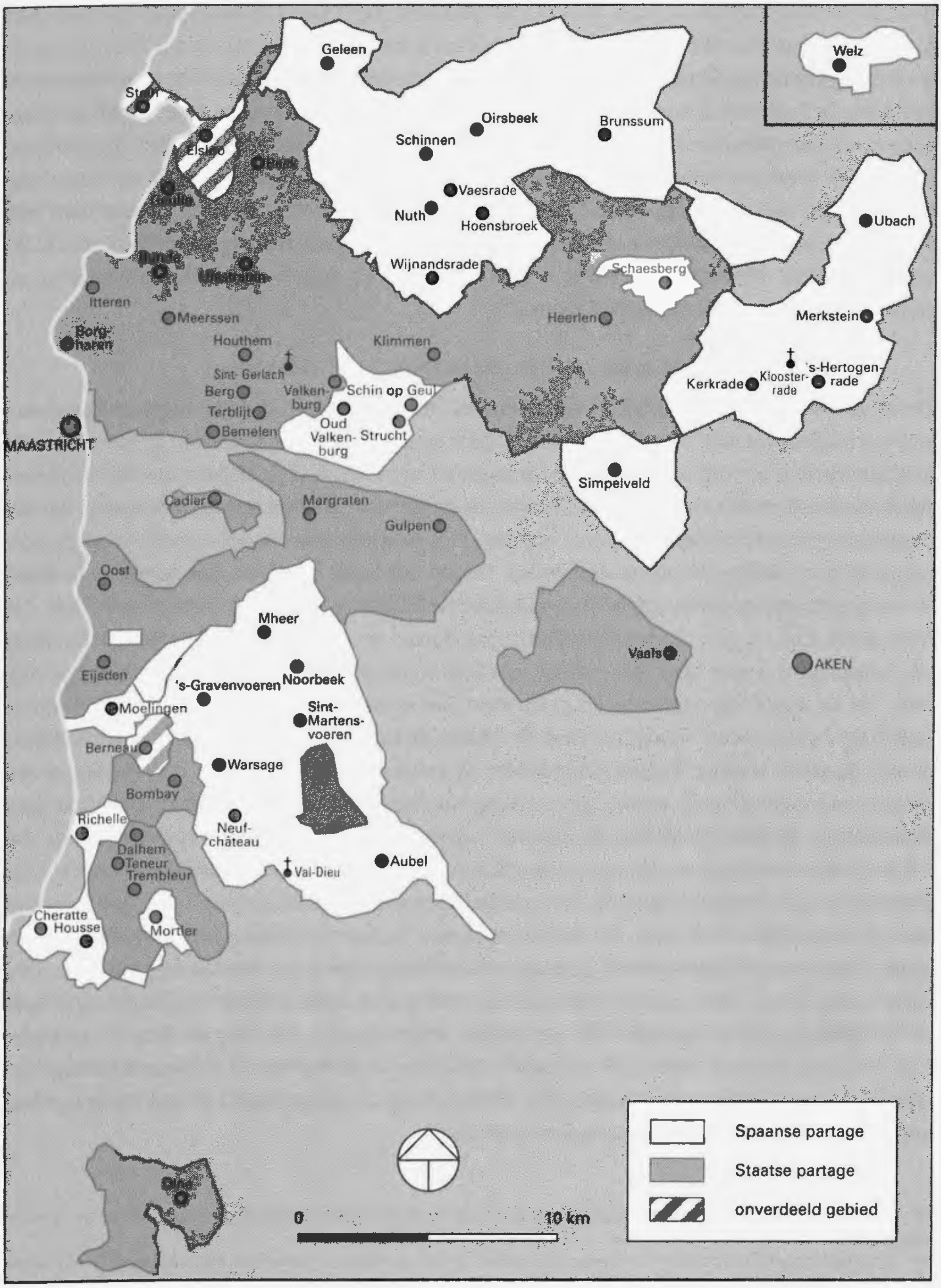

Verdeling van de Landen van Overmaas in 1661.

Het prinsdom Luik

Het prinsdom Luik bleef gedurende de gehele Tachtigjarige Oorlog in het ongestoorde bezit van het oude graafschap Loon links van de Maas. Het prinsdom was weliswaar neutraal in de strijd, maar vrijwaring van oorlogshandelingen was een onwezenlijke wensdroom.[72] Ook het graafschap Loon kreeg jaar op jaar flinke klappen mee van de elkaar bestrijdende Koninklijken en Staatsen, waarbij het garnizoen van Maastricht zowel vóór, als ná 1632 een kwalijke rol speelde. Strijk en zet kwamen soldaten van alle partijen dorpen brandschatten, werden mensen vermoord en sloegen generaals met hun troepen in het Loonse hun winterkwartieren op.

De eeuwenoude tegenstelling tussen de bisschop van Luik en zijn onderdanen werkte in het nadeel van Loon. De bisschoppen Ernest (1581-1612) en Ferdinand van Beieren (1612-1650),[73] tevens aartsbisschoppen van Keulen, waren nauw gelieerd aan Beieren en de Habsburgs-Duitse, katholieke zaak, wat hun weerbarstige onderdanen van de weeromstuit de steun van Frankrijk en de Republiek deed zoeken. Na de val van Maastricht in 1632 ging de Republiek zich rechtstreeks bemoeien met de strijd tussen de pro-bisschoppelijke partij in Luik, de *Chiroux* (zwaluwen), en de volkspartij, de *Grignoux* (grommelaars), die steun uit de Republiek kreeg. Een vergelijkbare partijstrijd vond men in Tongeren tussen Arminianen en Gomaristen en in Hasselt tussen Basileërs en Judeeërs.[74] De Republiek mengde zich in deze partijstrijd om de keizerlijke invloed in het Luikse land te dwarsbomen, de eigen handelsbelangen in Luikerland te bevorderen en tevens bondgenoot Frankrijk te steunen.

Balans: wat veranderde, wat bleef?

De grote verandering op bestuurlijk gebied die de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog in Limburg brachten, was het optreden van vier nieuwe machthebbers: Beieren, Palts-Neuburg, Brandenburg-Pruisen en de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. Beieren, waarachter de Oostenrijkse Habsburgers en de paus schuilgingen, kreeg er vaste voet door zijn zonen te plaatsen op de bisschopszetels van Keulen en Luik. Beieren steunde ook Palts-Neuburg in zijn deel van de Kleefs-Gulikse erfenis: het hertogdom Gulik met zijn uitlopers naar de Maas in de ambten Millen en Born in het zuiden,[75] en Tegelen in het noorden. Dat was de katholieke machtsconcentratie, die weer banden had met de regering van de koninklijke Zuidelijke Nederlanden in Brussel en met Spanje. Aan de protestantse kant waren het Brandenburg en de Republiek, die tijdens de oorlog hun soevereiniteiten vestigden in Limburg en het aangrenzende Rijnland. Deze machtsverschuiving kreeg in 1648 haar wettiging bij de vrede van Münster. Tegelijkertijd erkende de vrede van Westfalen het algemene recht op confessionele pluraliteit in alle delen van het Duitse Rijk, waaronder het prinsdom Luik.

Een hoofdkenmerk van de nieuwe constellatie was haar marginaliteit. Voor alle nieuwe soevereinen – Palts-Neuburg misschien uitgezonderd – was hun macht tussen Rijn en Maas van niet meer dan secundair belang. Hun primaire belangen lagen elders: voor Beieren in het zuiden van Duitsland, voor Brandenburg in Midden- en Oost-Duitsland en voor de Republiek in het westen van de Noordelijke Nederlanden. Limburg was een randgebied, ook voor de ko-

72 Ubachs, Neutraliteit, en zijn bijdrage over de neutraliteit van Maastricht in: "Flittich erforscht", 23-41.

73 Foerster, J.F., Kurfürst Ferdinand von Köln, die Politik seiner Stifter in den Jahren 1634-1650, (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte, 6), Münster 1976.

74 Daris, XVIIe siècle, 31 noot 1.

75 Van Luyn, Stadt Sittardt, 100-102, met kaart op 101. Sittard werd in 1709 op papier een apart ambt, maar in de praktijk bleef alles bij het oude.

ninklijke regering in Brussel, en dat zou zo blijven.

Geen enkele nieuwe gezagsdrager bracht een wezenlijke verandering aan in de landen langs de Maas. Van oudsher was het immers gebruikelijk, dat een verandering van oppergezag geen verandering van recht en rechtsgewoonten met zich bracht. De persoon van de gezagsdrager veranderde, maar de wijze waarop hij zijn gezag uitoefende bleef gebonden aan de aloude rechten en gebruiken van elk nieuw verworven territorium. De enige ingrijpende verandering was de invoering van een andere confessie, als de nieuwe soeverein bij zijn machtsovername een confessie aantrof, die hij niet als de zijne beschouwde. Deze verandering speelde in Limburg alleen een rol in het als een autonome stadstaat te beschouwen gedeeltelijk tweeherige Maastricht en in de door de Chambre mi-partie aan de Staten-Generaal toegewezen delen van de Landen van Overmaas, de Limburgse Generaliteitslanden, die in juridisch opzicht geheel los stonden van de stad Maastricht.

In de afzonderlijke heerlijkheden binnen hun deel van Overmaas eerbiedigden de Staten-Generaal de rechten van de lokale heer. Bij de bezetting van publieke ambten leidde dit tot extra complicaties, als de katholieke heer weigerde protestantse ambtenaren te benoemen. Na de vrede van Nijmegen in 1678 legden Hare Hoogmogenden dergelijke aanstellingen bij resolutie van 6 juni 1680 dwingend op. De Staatse dorpen Berg en Bemelen, respectievelijk onderhorig aan de Maastrichtse kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe, behielden echter hun katholieke ambtenaren.[76]

De door de Staten-Generaal als opvolger van de hertog van Brabant na 1632 nauwkeurig geëerbiedigde tweeherigheid van Maastricht leidde in politieke zaken tot het invoeren van confessionele gelijkheid (pariteit) in de door een dubbel bestuur, voor elk van de heren één, geregeerde stad. De medeheer van de Staten, de bisschop van Luik, was katholiek, dus bleef het katholicisme als politiek erkende godsdienst gehandhaafd. (Een bijkomend Staats motief voor de handhaving van het katholicisme was de propagandistische waarde, die dat in 1632 had voor de toen nagestreefde aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden.) De vertegenwoordigers van het bisschoppelijk gezag, hoogschout, schepenen, en andere raadsleden, moesten van Luikse nativiteit zijn en katholiek. Het soevereine recht van de tweede heer, de Staten-Generaal, eiste officiële erkenning van het calvinisme, zijn publieke godsdienst. De vertegenwoordigers van het Staatse gezag in Maastricht, hun hoogschout, schepenen, en raadsleden, moesten daarom van Brabantse (Staatse) nativiteit zijn en protestant.[77] Er waren echter ook politieke zaken indivies (onverdeeld), Brabants en Luiks tegelijk. Hieronder vielen onder meer de stedelijke subsidies voor het onderwijs en het beheer van de stedelijke armentafel van de Grote Heilige Geest. De Staten eisten hier eveneens pariteit, een gelijke deling van het beschikbare geld voor de twee officieel erkende confessies. Voortaan moest de stad dergelijke stedelijke subsidies in twee gelijke helften splitsen, één voor het katholieke en één voor het protestantse volksdeel van de stad. Dat de eerste groep qua aantal lidmaten veel groter was dan de tweede (op het voor de protestanten meest gunstige moment rond 1645 was de waarschijnlijke verhouding één protestant op acht katholieken), deed in die tijd niet ter zake. Het

76 Munier, De calvinisering. Zie voor de verhouding tussen Staten-Generaal en Overmase adel de opmerkingen bij: Wouters, Grensland, 352, 355-356, 382-383, waar in feite het probleem slechts wordt aangestipt.

77 De bestaande literatuur suggereert, dat de Staatse ambtenaren als pure vreemdelingen uit het Noorden in Maastricht en de Landen van Overmaas werden geïmporteerd. Er zijn echter aanwijzingen, dat er onder de benoemden afstammelingen waren van Maastrichtse burgers en van families uit Overmaas, die in het begin van de Nederlandse Opstand naar het Noorden gevlucht waren. De Staten-Generaal zouden dan bij hun benoemingen na 1632 rekening gehouden hebben met het rechtsbeginsel, dat plaatselijke gezagsdragers inboorling moesten zijn.

criterium bij een verdeling was het aantal groepen en niet het aantal leden. Het was een Duitse oplossing. In Duitse Rijkssteden, waar katholieken en lutheranen samenleefden, bestonden al sinds vele jaren vergelijkbare regelingen.

In het deel van de Landen van Overmaas dat na 1661-1663 de Staten-Generaal toegevallen was, schommelde het totale inwonertal van de Staatse dorpen tussen de vijftien en twintigduizend,[78] niet zo heel veel meer dan de totale bevolking van Maastricht minus het garnizoen. In de Staatse Landen van Overmaas oefenden de Staten-Generaal hun soevereine rechten autonoom uit, ook wat de keuze van de officiële godsdienst betrof. Hier gold dus als enig toelaatbare en erkende confessie de publiekelijk gedoogde godsdienst der Staten, het calvinisme. Bestuurders en ambtenaren moesten daarom de 'ware religie', het calvinisme, toegedaan zijn. Toegedaan: zij hoefden geen praktiserend lidmaat te zijn, belangstellende, 'liefhebber' was voldoende. Het aantal niet-katholieken in Overmaas viel echter te verwaarlozen. Besturen op het platteland moesten hun leden gaan zoeken onder uit het Noorden geïmmigreerde protestanten. Zij bleven meestal in Maastricht wonen,[79] maar kochten landerijen in Overmaas om te voldoen aan de eis, dat een dorpsbestuurder in het dorp gegoed moest zijn. De dorpelingen werkten het binnendringen van vreemden tegen door het vormen van kongsi's die bij verkopingen van landerijen protestantse bieders overboden.[80] Ondanks de herhaalde verklaringen van de Staten dat zij best 'bequaeme stoffe van de andere zijde' – lees: geschikte katholieken – wilden aanstellen, gebeurde dat eerst mondjesmaat in de achttiende eeuw.[81] Overigens had de wisseling van bestuurderen na 1663 geleidelijk plaats. Katholieken die van Brussel hun ambt voor het leven verkregen hadden, werden pas na hun dood vervangen door protestanten.

Het Spaanse Gelders Overkwartier raakte gedurende de Tachtigjarige Oorlog langzamerhand los van de Staatse Nederkwartieren.[82] Tijdens het Twaalfjarige Bestand was er nog vriendschappelijk contact met het Gelderse Hof te Arnhem.[83] De militaire situatie had echter reeds kort na 1580 de oprichting van een apart koninklijk Gelders Hof voor het Overkwartier in Roermond noodzakelijk gemaakt. Maar de Geldersen bleven de kans op hereniging lang koesteren, zoals hiervóór bleek uit het vragen van informatie tijdens het Twaalfjarige Bestand. Het was een luchtkasteel. De feitelijke scheiding had al in 1591 haar beslag gekregen. Het Gelders Overkwartier werd deel van de Zuidelijke Nederlanden, mede dank zij het ijveren voor de katholieke zaak van de eerste Roermondse bisschop, Lindanus.[84] De geschiedenis van het Overkwartier zou voor vele jaren uitsluitend Zuid-Nederlandse geschiedenis zijn. Bij de vrede van Münster in 1648 werd de afscheiding van de Nederkwartieren bezegeld.

In het graafschap Loon drong gaandeweg het vorstelijk absolutisme van de bisschop van Luik door. De Loonse steden kregen van de bisschop bestuursreglementen opgelegd, die militielichting, justitie, financiën, belastingheffing en verlening van burgerrecht onder bisschoppelijk toezicht plaatsten. De, evenals elders geringe, politieke invloed van de ambachten

78 Philips, Enige aanduidingen.
79 Munier, Calvinisering, passim.
80 RAL, Acta classis Maastricht op verschillende plaatsen.
81 Een voorbeeld van de aanstelling van een katholiek: Munier, W.A.J., Peter Holman en zijn benoeming tot schepen van Gulpen in 1753, in: PSHAL 126 (1990) 111-119.
82 Venner, G.A.H., De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602, in: PSHAL 110 (1974) 287-324, geeft een feitelijk overzicht van de ontwikkelingen in die periode.
83 Berkvens, Plakkatenlijst, I, 25, en noot 76 aldaar.
84 Kaart in: Kleine Atlas, 19. Wouters, Limburgse Maasdal, 274-275. "Flittich erforscht", passim. Rutgers bestrijdt dat het Overkwartier bij de Nederkwartieren wilde blijven: TvG 88 (1975) 33. Vaessen in: Venlo's mozaïek, 182, wijt de scheiding vooral aan het verschil in godsdienst.

in de steden verdween in 1686 totaal door het bestuursreglement van bisschop Maximiliaan Hendrik van Beieren. Voortaan kozen bisschoppelijke gedeputeerden de door de aftredende magistraat voorgestelde functionarissen. Nog later wees de bisschop bijvoorbeeld in Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden zonder meer de leden van de magistraat aan.[85]

KERKELIJKE GESCHIEDENIS

In de periode 1550-1600 namen in de Nederlanden de politieke onrust en de verdeeldheid in geloofszaken toe; de geestelijke beweging der calvinistische reformatie verbroederde zich met de politieke van de Nederlandse Opstand. In het Noorden groeide omstreeks 1600 de overtuiging dat buiten de 'Hollandse tuin' geen uitbreiding meer nodig was beneden de grote rivieren. Mede daardoor kon zich in Limburg de overwinning beginnen af te tekenen van de koninklijke regering in Brussel, wat tegelijkertijd de rekatholisering inluidde. Zij zou onder sturing van de overheden[86] van de Zuidelijke Nederlanden en ook van Limburg een vrijwel geheel katholiek land maken. Katholiek volgens het oude kerkmodel, dat scherper omschreven was tijdens het concilie van Trente (1545-1563). Na een periode van onzekerheid over wat nu wel en niet 'goed katholiek' was, had dit concilie klare taal gesproken en het katholieke geloof scherp afgegrensd tegenover de leerstellingen der reformatoren.[87] Trente markeerde een einde en een begin, het einde van het middeleeuwse, magische en heidense christendom en het begin van een massieve poging tot kerstening van de wereld. De algemene middelen hiertoe waren: een beter opgeleide geestelijkheid, beter godsdienstonderricht voor de gewone gelovigen, bekering van de wereld buiten Europa en strijd tegen het bijgeloof.[88]

De Kerk ziek?

Een veel gebruikte – en misbruikte – slagzin uit de late Middeleeuwen gold de noodzaak de Kerk te hervormen in 'hoofd en leden'. Velen zagen de Kerk als een ziek lichaam, dat dringend genezing behoefde. Daarom werden sinds de veertiende eeuw tal van pogingen ondernomen de zieke te helen door letterlijk de oude krachten te herstellen. Maar was de Kerk echt ziek? De meningen erover zijn verdeeld.[89] De bewijzen voor een zieke Kerk worden gevonden in de diepe religieuze crisis van de vijftiende eeuw door het Westers Schisma met drie tegelijkertijd regerende pausen en in de grote overdrijving in de beoefening van vele godsdienstige praktijken van bijkomstige aard. De verering van een heilige bijvoorbeeld werd door vele gelovigen hoger aangeslagen dan het bijwonen van een heilige mis!

Er zijn zelfs historici, die nog verder gaan dan alleen maar constateren dat de Kerk ziek was. Zij betwijfelen, of West-Europa in de Middeleeuwen wel gekerstend, wel christelijk mocht heten. De katholieke missionering als zodanig aan het begin van de Middeleeuwen ontkennen zij natuurlijk niet. Hun vraag én twijfel is: waren de bekeerden wel échte christe-

85 Pirenne, V, 151. Alberts, II, 39. Mertens, Loons, 155. Kaarten in: Kleine Atlas, 21 en 22.
86 Zie voor de algemene invloed van de overheden: Hsia, Social discipline.
87 Voor de grote lijn: NAGN, VI, met de bijdragen van Mellink, Decavele, Nauta, Nijenhuis, Halkin, en voor de algemene kerkgeschiedenis: Oakley, Fr., The western church in the later Middle Ages, Ithaca/London 1985 (oorspr. 1979).
88 Hsia, The world, 5.
89 Scribner, R.W., The German Reformation, (Studies in European History,), London 1986, 7-15. Het ziek zijn, het verval als verklaring voor de grote omslagen in de geschiedenis: zie het voorgaande hoofdstuk, noot 51.

nen in de volle zin van het woord?[90] In feite is dit een niet te beantwoorden vraag. Nog afgezien van het probleem wat nu een echte christen is en of daar bronmateriaal voor is: wie zal het hart van een mens peilen? De historici die de Kerk niet of minder ziek achten, vestigen de aandacht op de grote aanhankelijkheid voor de Kerk en op een sterke herleving van de godsvrucht gedurende minstens twee generaties vóór het begin van de reformatie.

In de Middeleeuwen waren er steeds groepen en groepjes geweest, die het op een of meer punten niet eens waren met de leer van de ambtelijke Kerk. Zij hadden nooit grote, en zeker geen blijvende aanhang gekregen. In Limburg waren de flagellanten en de dansers voorbeelden van een dergelijke beweging (zie p. 108). De voornaamste reden voor het mislukken van tegen de Kerk gerichte acties was wel, dat de wereldlijke overheid zich steeds aan de kant van de Kerk schaarde en nieuwlichters geen schijn van kans op succes bood. Steun van de vorsten kregen echter om uiteenlopende redenen verschillende hervormingsbewegingen, die in de zestiende eeuw opkwamen. De eerste was die van Maarten Luther (zie p. 209). Luthers opvattingen, die braken met een eeuwenlange traditie, voeren als een stormvlaag over de Duitse landen en bekoorden velen. De pauselijke veroordeling van Luthers denkbeelden (1520) en die van de Duitse Rijksdag (1521), deden daar niets aan af.

Was de Kerk ook in Limburg ziek? In 1993 werd in verband met de kerkelijke situatie in Gelre en het Overkwartier opgemerkt: 'De toestand waarin de Laatmiddeleeuwse Kerk in de Nederlanden en elders verkeerde, is genoegzaam bekend uit de historische literatuur. In het sombere beeld dat de kerkhistorici Post en Rogier[91] enkele decennia geleden hebben geschetst, is sindsdien niet veel meer gewijzigd, in weerwil van de stroom detailstudies die sindsdien nog verschenen is.'[92] Er zijn geen redenen om aan te nemen, dat voor andere Limburgse streken niet hetzelfde gezegd zou kunnen worden. Ook daar voldeed het instituut Kerk in velerlei opzichten niet meer aan de religieuze behoeften van de mens van die tijd.

Als men echter drie kronieken uit de eerste helft van de zestiende eeuw leest, kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat op het niveau van de parochie over een zo ernstig probleem verschillend geoordeeld werd. Munters, kapelaan van het buitenverblijf van de Luikse bisschop te Kuringen,[93] beschreef in zijn dagboek met gelatenheid het vaak onchristelijk rauwe leven van de gelovigen en het falen van geestelijken. Hij lijkt het gewoon te vinden: zo was de wereld nu eenmaal. Een ambt- en tijdgenoot van Munters in Beek aan de overzijde van de Maas, de franciscaan Peter Trecpoel, zette daarentegen het leven van zijn dagen met apocalyptische kleuren aan.[94] De bevolking in het algemeen toonde weinig belangstelling voor de religieuze geschillen. Zij wilde alleen maar met rust gelaten worden. In dit verband lijkt het veelzeggend, dat de schrijver van de Kroniek van de abdij van Sint-Truiden in het laatste, tot 1558 reikende deel als beschrijver van zijn tijd met geen woord rept van reformatie, protestantisme of wederdopers.

90 Historici als: Thomas, K., Religion and the decline of magic, studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England, (Penguin University Books), Harmondsworth 1973 (oorspr. 1971), Burke, P., Popular culture in early Modern Europe, New York 1978, en Delumeau, J., Naissance et affirmation de la Réforme, (Nouvelle Clio, 30), Paris 1973³ (oorspr. 1965), wezen op het bestaan van een onwetende, bijgelovige en slechts gedeeltelijk gekerstende christenheid in de Middeleeuwen. Zie ook: NAK 61 (1981) 144 (Frijhoff), en: NAGN, IV, 420 (Van Herwaarden/De Keyser).

91 Hun hoofdwerken: Post, R.R., Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ±1500 tot ±1580, Utrecht/Antwerpen 1954, en: Dezelfde, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, 2 dln, Utrecht/Antwerpen 1957. Rogier, L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, 2 dln en registerdeel, Amsterdam 1947².

92 Verdrag en tractaat van Venlo, 176 (Geurts/Kuys). Van Beuningen, Lindanus, oordeelt de toestand in Limburg minder ernstig dan elders, zie bijvoorbeeld p. 281.

93 Grauwels, J. (ed), Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545, (MM, 13), Assen 1972.

94 Habets, II, 2-3, naar zijn uitgave van Trecpoels Chronijk der Landen van Overmaas in PSHAL 7 (1870) 5-232.

De algemeen gelaakte euvels in de Kerk zijn bekend. Hiervoor is daar al op ingegaan.[95] Er waren in verhouding tot het aantal gelovigen te veel priesters, waarvan er te weinig voldoende opleiding zouden hebben genoten. Ook hier moet men al te grote zwartkijkerij mijden. In het noordelijk deel van het aartsdiakenaat Kempenland had rond 1550 één op de twee geestelijken een universiteit bezocht; in het Kleefse was dat echter slechts één op vijf.[96] Waarom zou het algemene opleidingsniveau in geheel Limburg anders, casu quo slechter zijn geweest? Het priesterschap en het vervullen van kerkelijke functies waren echter voor velen een beroep geworden om in het levensonderhoud te kunnen voorzien, meer niet. In de kloosters en kapittels traden te velen om dezelfde reden in: niet God, maar een verzekerd en eervol bestaan zoeken was het voornaamste motief. Op hun beurt waren de leken slecht onderlegd in het geloof. Zij waren katholiek uit gewoonte en hingen hun geloofsleven vooral op aan uiterlijkheden, zoals bedevaarten, processies, aflaten verdienen. De parochiegeestelijkheid trok wel de inkomsten uit het ambt, maar resideerde vaak niet. In het aartsdiakenaat Haspengouw, met de dekenaten Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht, was in de eerste helft van de zestiende eeuw gemiddeld 28 procent van de parochiegeestelijken absent en ten noorden daarvan, in het aartsdiakenaat Kempenland, veertig procent.[97] Zij lieten de zielzorg over aan slecht betaalde plaatsvervangers (*vicarii*), die letterlijk een priesterproletariaat vormden. Veel ophef is altijd gemaakt over het niet naleven van de verplichtingen, die het celibaat de priester oplegde. In de tijd zelf schijnen de gelovigen daar niet zo over gevallen te zijn, mits de parochiepriester hun eigen vrouwen en dochters maar met rust liet.[98]

De diep insnijdende kerkelijke ontwikkelingen in de zestiende eeuw hebben vele schrijvers ertoe verleid voor het schilderen van die gebeurtenissen hun penseel vooral te dopen in donkergrijs en zwart, veel zwart. Wat in diezelfde tijd priesters, kloosterlingen en leken aan goeds deden, dreigt daardoor op de achtergrond te geraken. Dat is onverdiend. Bij het tegen elkaar afwegen van het goed en fout lijkt er toch een batig saldo te zijn ten gunste van het goede.[99] In het begin van de zestiende eeuw bloeide de kerkelijke kunst op door de grote behoefte aan verfraaiing van de godshuizen. Er werden veel nieuwe altaren in kerken gesticht. Oude broederschappen, devoties en bedevaarten gedijden voorspoedig en nieuwe kwamen erbij. Toegegeven, het zijn allemaal uiterlijkheden, maar verraden die niet iets van het innerlijk, van een uitgesproken godsdienstzin, een levend geloof?

Het bestuur van de Kerk was niet alleen verpolitiekt, het was ook – en dat is het grootste verwijt – niet in staat of onwillig om de intellectuele en financiële positie van de lagere geestelijkheid en daardoor de zielzorg te verbeteren.[100] Het hiervóór gesignaleerde proletariaat onder de priesters bleef bestaan. Priesters zonder vast inkomen, niet tot de wijding toegelaten diakens en onbemiddelde weggelopen kloosterlingen kwamen voor tot aan de Franse Tijd.[101] In de Zuidelijke Nederlanden en het bisdom Luik schijnt dit euvel minder te zijn voorgeko-

95 Zie hoofdstuk 3, kerkelijke geschiedenis, 140-143.

96 Land van Born: LV, II, 504-505 (Munsters). *Kempenland*: Bijsterveld, A.J.A., Laverend tussen Kerk en wereld, de pastoors in Noord-Brabant [en Noord-Limburg] 1400-1570, Nijmegen 1993, en: Dezelfde, Du cliché. Bijsterveldss onderzoek bevestigt – ietwat afgezwakt – het algemeen bestaande beeld. Zie ook de bespreking van Bijstervelds werk door Ackermans in: De Maasgouw 115 (1996) 119-121. *Kleef*: La christianisation des campagnes, 241 (Scheler). Het opleidingsniveau was beter dan algemeen voorgesteld, is een hoofdconclusie. Zij geldt ook voor Duitsland: Moeller, B., Spätmittelalter, (Schmidt/Wolf, 2H), Göttingen 1966, 43. Maar hoevelen van die beter opgeleiden kwamen in de directe zielzorg terecht? Zie ook de kaart in: Kleine Atlas, 35.

97 *Haspengouw*: Absil, J., L'absentéisme du clergé paroissial au diocèse de Liège au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe, in: RHE, 57 (1962) 5-44, 21-22. *Kempenland*: Bijsterveld, Du cliché, 223, 227.

98 Bijsterveld, Du cliché, 230. Bredero, De ontkerstening, 472.

99 Geschichte der katholischen Kirche, ein Grundkurs, J. Lenzenweger u. a. (eds), Graz 1986, 318 (Liebmann).

100 Bijsterveld, Du cliché, 231, 233.

101 Becker, Konfessionalisierung, 145-146.

men, al waren er grote inkomensverschillen tussen de pastoors en hun kapelaans. De Franse witheer Lesage oordeelde zelfs op zijn rondreis door het Luikse bisdom in 1792-1794 dat de parochiegeestelijkheid meestal op de rand van de armoedegrens leefde.[102]

In het algemeen lagen de inkomsten van pastoors boven het doorsnee inkomen van hun parochianen. Een pastoor was een notabele. Een kapelaan stond wat lager op de sociale ladder. Hij kreeg minder, soms aanzienlijk minder, dan zijn pastoor en stond daardoor dichter bij de gewone mensen. Op kleinere plaatsen konden kapelaans wat bijverdiensten goed gebruiken door onderwijs te geven, hun land te bewerken en vee te houden. In het algemeen waren de geestelijken beter af dan hun parochianen. Een priester had geen gezin te onderhouden, betaalde minder of geen belasting, en bewoonde een huis op kosten van de gemeenschap. Er waren uiteraard ook priesters, die van huis uit gefortuneerd waren. Bij zijn wijding moest elke priester aantonen over voldoende inkomsten voor een bij zijn stand passend levensonderhoud te kunnen beschikken, ofwel uit een kerkelijk beneficie, ofwel uit geld van familie, weldoeners of de plaatselijke gemeenschap. Parochiepriesters stamden daardoor niet uit de laagste bevolkingsklasse, maar als zij er niet in slaagden een pastorie te bemachtigen, dan bleef Schraalhans levenslang hun keukenmeester.[103]

Door zijn middeleeuwse structuur, die nu om verandering vroeg, stond het bestuur van de Kerk ook veel te ver af van de doorsnee gelovige. De toename van de bevolking vereiste minder uitgestrekte bisdommen en overzichtelijker en nauwkeuriger omgrensde parochies, waar de geestelijkheid meer persoonlijke aandacht kon besteden aan elke parochiaan afzonderlijk. Een kerkelijke boekhouding gevoerd met behulp van doop- trouw- en begraafboeken moest de parochiepastoor daarbij helpen. De stroef verlopende herindeling van de bisdommen in de Nederlanden (1559), waaronder de voor Limburg van kapitale betekenis zijnde oprichting van het bisdom Roermond, is eerder beschreven. Op het lokale niveau verliep een eventuele herstructurering van de katholieke kerk niet minder moeizaam. De plaatselijke kerken waren te nauw verweven met allerlei regionale en lokale belangen en machten. Elke verandering in het kerkelijk bestel, hoe klein dan ook, was voor de kerkelijke en wereldlijke machthebbers op bestuurlijk en/of economisch terrein een potentiële bedreiging, die gepareerd moest worden. Op heel veel plaatsen zou de kerkstructuur dan ook gewoon bij het oude blijven, ondanks de hervormingsvoorschriften van Trente.

Geslaagde rekatholisering

De oprichting van het bisdom Roermond[104] was mede een teken van de drang naar hernieuwing, die in de vijftiende en zestiende eeuw over de katholieke kerk vaardig werd. Die hernieuwing staat vanouds algemeen bekend onder de naam *contrareformatie*, tegenhervorming. Deze veel gebruikte benaming is niet erg gelukkig. Zij gaat voorbij aan het feit, dat deze katholieke hernieuwingsbeweging reeds vóór het begin van de protestantse reformatie, vóór het optreden van Luther en consorten, ontkiemde, en dus géén direct antwoord was op hun reformatie.[105] Aan de ook wel gebruikte term 'katholieke reformatie' kleeft hetzelfde euvel. Voor

102 Limburg 41 (1962) 278.
103 De Vroede, Notabelen, 109-111.
104 Baar, P.A. van den, Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom Roermond, in: LV, II, 534-550.
105 Zie over de verschillende namen en hun betekenis: Zeeden, E.W., Zur Periodisierung und Terminologie des Zeitalters der Reformation und Gegenreformation, in: Konfessionsbildung, Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform, Stuttgart 1986, 60-66. Ook: Bireley, The refashioning, 4-6; Bireley (p. 8) prefereert de term 'Vroeg modern katholicisme'.

de benaming 'katholieke restauratie' geldt dat minder, ofschoon men zich kan afvragen in hoeverre er na Trente werkelijk iets ouds hersteld, gerestaureerd werd, ofwel een geheel nieuwe toestand ontstond. Er is ook voorgesteld alle discussie over het voor en tegen van de ene of de andere benaming te vermijden door de term *confessionalisering* in te voeren en voortaan te spreken van een gereformeerde, een lutherse en een katholieke confessionalisering.[106] Deze strikt neutrale term heeft het waterige van elke neutralisering; er zit kraak nog smaak aan. Voor Limburg is hij bovendien onbruikbaar, waar twee van de genoemde drie christelijke stromingen nauwelijks aan bod zijn gekomen.

Het lijkt voor Limburg beter te spreken van *rekatholisering* als tegenpool van de door protestantse hervormers nagestreefde protestantisering. Rekatholisering in de zin van reactivering van latent aanwezig gebleven katholicisme.[107] De grote massa der Limburgers had zich immers nooit aangesloten bij enige protestantse stroming en hoefde dus niet 'bekeerd' te worden. Bisschop A Castro van Roermond constateerde het in 1615. Zijn diocesanen hadden ondanks de gruwelen van de oorlog in meerderheid het geloof bewaard, ofschoon zij slecht onderlegd waren in geloofszaken en de kerk niet platliepen.[108]

Protestantisering en rekatholisering hadden beide gemeen, dat zij uitgingen van een godsdienstige, een kerkelijke beweging, die de steun van een wereldlijke overheid verwierf. De steun van wereldlijke gezagsdragers kwam soms voort uit religieuze principes, maar vaker uit de overtuiging, dat godsdienstige geschillen de rust in de staat bedreigden en het gezag aantastten. De Staat diende hier dus in te grijpen, wilde hij de rust bewaard zien.[109] Ten voordele van het katholicisme werkte in Limburg het gegeven dat grote delen van het gebied vielen onder steeds trouw katholiek gebleven overheden, de bisschop van Luik en de Habsburgers Karel V en Filips II. Vooral de macht van de laatsten had een zodanige uitstraling over de kleinere zelfstandige gebieden in Limburg, dat ook daar het protestantisme weinig of geen kansen kreeg. De protestantisering werd zo nooit een massale beweging; zij bleef steken in acties van lokale aard. Zo hevig als in Vlaanderen werden zij in Limburg nooit, terwijl de protestantse kernen in het naburige Rijnland weinig bedreigend waren voor het roomse geloof.[110] Die kernen, zoals in de rijksstad Aken en het Gulikse Sittard, waren veeleer toevluchtsoorden voor protestantse vluchtelingen uit Limburg, toen daar de koninklijke macht en daarmee het katholicisme de overhand kreeg, ofschoon zij eerder om economische dan om religieuze redenen emigreerden.[111] De exulanten (vluchtelingen) voerden in hun toevluchtsoorden hun presbyteriale en synodale kerkorganisatie in, afwijkend van het in Duitsland gehanteerde systeem van protestantse landskerken onder leiding van de landsheer.[112]

In het vorige hoofdstuk kwam al ter sprake hoe weinig mensen in het Limburgse Luthers leer volgden. Er waren daar geen machthebbers die het lutheranisme bevorderden. De aanhang van de wederdopers (anabaptisten of mennonieten; de laatste naam naar Menno Simonsz., een van

106 Schilling, H., in: Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland, das Problem der 'Zweiten Reformation', wissenschaftliches Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte 1985, (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 195), Gütersloh 1986, 9. Dezelfde, in: La christianisation des campagnes, 254, waar hij onderstreept dat confessionalisering vooral een Duits fenomeen is met zijn verdeling van het Duitse Rijk naar confessie.

107 NAGN, VIII, 354, naar: Ubachs, Twee heren, 122. Zie ook: La christianisation des campagnes, 312 (Châtellier).

108 De Moreau, Histoire, V, 357.

109 Hsia, Social discipline, passim.

110 Smets, Pays rhénans, 35.

111 Stöve, Religionspolitik, 85.

112 Rheinische Geschichte, II, 71-75 (Petri).

hun voormannen)[113] is groter geweest, maar ook zij kenden geen massale toeloop, om nog maar te zwijgen van andere denominaties als de sacramentariërs.[114] Wederdoperij wekte bij de overheden slechts afschuw; te vuur en te zwaard vervolgden zij hen, ook toen de dopers al lang hun aanvankelijk revolutionair optreden verloochend hadden en vreedzame lieden waren geworden.[115] Na 1570 ongeveer hoorde men niet meer van wederdopers. De invloed van het protestantisme toegedane Gulikse ambtenaren, zoals de drost van Born, Rennenberg, en de drost van Wassenberg, Pallant, die de hervormers steunden, was van voorbijgaande aard, al maakten zij wel een verbinding mogelijk tussen het Nederlandse spiritualisme en het Nederrijnse vroege protestantisme. Ook andere voor het protestantisme geporteerde edelen – de adel mocht in zijn adellijk huis vrij voor katholicisme of protestantisme kiezen – als de Van Bylants te Well, de Van Vlodrops, de heren van Amstenrade en van Rekem, Maria van Goer, vrouwe van Hartelstein bij Maastricht, Catharina van Bronkhorst-Batenburg op haar kasteel Vogelzang bij Hasselt, hadden in hun heerlijkheden geen duurzame invloed.[116]

Protestantisering duidt, net als rekatholisering, op een opzettelijk in gang gezet proces. Het was een doelbewuste poging van bovenaf om een bevolking tot het protestantisme te brengen. In Limburg is daar zelden en dan nog met weinig succes naar toe gewerkt. Een Limburgs schoolvoorbeeld van een mislukte protestantisering zijn de gebeurtenissen in Weert en omgeving in de jaren 1566-1567.[117] Ketterse pastoors had Weert al sinds de jaren vijftig van de zestiende eeuw.[118] Het graafschap Horn, waartoe Weert en omgeving behoorde,[119] stond in die jaren onder het bestuur van Anna van Egmond, die haar voor landszaken afwezige zoon Filips van Montmorency-Horn verving, en van Anna's Rijnlandse schoondochter Walpurgis van Nieuwenaar (Neuenahr), die onder meer vrouwe was van Wessem. Beide edelvrouwen waren de calvinistische leer toegedaan. Zij ondersteunden nieuwgezinde priesters, of lieten op hun kosten predikanten van elders komen. Als edelen hadden zij het persoonlijke recht de godsdienst te kiezen, die hen goed dacht. Bovendien was het tot de Westfaalse Kreits behorende graafschap Horn rijksonmiddellijk, rechtstreeks afhankelijk van de keizer, althans naar het gevoelen van Anna. Waarschijnlijk meenden de twee gravinnen dat in het graafschap Horn dus de politieke regeling gold van de godsdienstvrede van Augsburg, die de keuze van de landsreligie aan de plaatselijke soeverein liet.[120] Hun aanvankelijke succes met de verbreiding

113 The Mennonite encyclopedia, a comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement, H.S. Bender e.a. (eds), Hillsboro 1955-1990, 5 dln.

114 Het onderscheid dat de toenmalige overheden maakten tussen de verschillende denominaties, biedt geen enkel houvast. Wie in de stukken luthers of anabaptist werd genoemd, hoefde dat nog helemaal niet te zijn. Sacramentariërs dacht men in Luik rond 1560 te ontdekken (zie: Bax, II, 19), maar dat was op dat late tijdstip niet zo waarschijnlijk meer.

115 In het algemeen kan hier verwezen worden naar Bax. Mellink, De wederdopers, baseerde zich op de bestaande literatuur en droeg voor Limburg geen nieuwe gegevens aan.

116 Habets, II, 131-134. Bax, II, 138-139, 154, 174, 202, 230vv. Wouters, Limburgse Maasdal, 202. Rheinische Geschichte, II, 37, 69 (Petri). Venner, J.G.C., Calvinistisch gezinden in de Landen van Overmaas omstreeks 1566, in: Munsters in de Maasgouw, 197-212. Dezelfde, Vrouwen en de Reformatie, godsdienstkeuze en activiteiten van vrouwen in het Maasdal aan het begin van de Opstand, in: Religie aan de grens, 37-49.

117 Venner, Beeldenstorm Weert, en in: Vrouwen en de Reformatie. De volgende gegevens zijn hieraan ontleend, tenzij anders vermeld. Zie ook: Wassink, J.F.A., Processen over vreemde overeenkomsten in Weert, na de Beeldenstorm in 1566 zal er nooit meer een mis gelezen worden in de St. Martinuskerk te Weert, in: De Maasgouw 111 (1992) 273-277.

118 Bax, II, 40.

119 Win, J.Th. de, Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van Stad en Land van Weert, (het verband tussen de Landen van Weert en Horn), in: De Maasgouw 71 (1957) 161-178, vooral 175-176, 72 (1958) 13-22, 33-44, vooral 1618 over de eventuele rijksonmiddelbaarheid.

120 Adel: Mecenseffy, Geschichte, 54-55. Venner, Beeldenstorm Weert, maakt geen gewag van adelsvoorrechten, of van de godsdienstvrede van Augsburg. Zie ook: Geistige und religiöse Probleme des Zeitalters der Glaubenskämpfe in den Niederlanden und am Niederrhein, Fr.Fr. Mader (ed), Bonn 1963. Het calvinisme was in Augsburg uitgesloten van de religievrede, maar de keuze voor het calvinisme door de keurvorst van de Palts (1563) zette deze bepaling op losse schroeven. In het prinsdom Luik, ook deel van de West-

van het calvinisme in Weert en Wessem werd gedwarsboomd door de terugkomst van Filips van Montmorency-Horn, voordien aanhanger van Willem van Oranje. Om zijn volgzaamheid ten opzichte van de Habsburgse regering te Brussel te tonen herstelde hij de alleenheerschappij van de katholieke godsdienst. De repressie onder Alva maakte dat herstel definitief. Die repressie kostte de in de ogen van Alva onbetrouwbare Filips van Horn het leven. Op 5 juni 1568 viel zijn hoofd te Brussel op het schavot; op dezelfde dag dat ook zijn geestverwant, de graaf van Egmond, werd terechtgesteld.

Na 1560 drong de derde golf van reformatorisch christendom, het calvinisme, uit Zuid-België, het Luikerland en uit het Rijnland ook in Limburg op. Het vond vooral weerklank in stedelijke agglomeraties. Maastricht bezat een sterke en strijdlustige hervormingsgezinde partij, die in september 1566 de beelden stormde in de Sint-Matthijskerk, in de kerk van de minderbroeders aan de Sint-Pieterstraat en in de kapel van Maria ten Oever bij de Maasbrug.[121] Roermond en Venlo[122] kenden hun bescheiden beeldenstorm; wat er in Weert gebeurde werd hiervóór beschreven. Links van de Maas, in het Luikse graafschap Loon, hadden de calvinistische predikanten tijdelijk succes in Hasselt, Stokkem en Maaseik. Daar gingen de beelden aan stukken in Hasselt, in de kapel van Spalbeek, in een kapelletje onder Kuringen en op andere plaatsen.[123] De stedelijke magistraten wisten niet wat te doen. Zij wensten in de eerste plaats de stedelijke vrijheden te redden en de invloed van de naar centralisatie strevende regering in Brussel buiten de stadsmuren te houden. Daarom probeerden zij inzake godsdienst de kool en de geit te sparen, waardoor nu eens het oude en dan weer het nieuwe geloof bevoordeeld werd. In Maastricht kwam het in het najaar van 1566 tot een wankele godsdienstvrede, die einde maart 1567 werd opgezegd.

De onvaste koers van de bestuurders speelde de nieuw gezinden in de kaart. Dat bleek duidelijk als gezagsdragers onvervaard waren, zoals in het Gelders Overkwartier. Daar trad de stadhouder, graaf Karel van Megen, krachtig tegen de hervormers op, zodat Geldern, Wachtendonk, Straelen en Erkelenz van troebelen verschoond bleven. De regering in Brussel begon in het voorjaar van 1567 moed te vatten en het calvinistisch geweld te bestrijden. Maastricht, Roermond en Venlo[124] moesten toezien hoe hen een garnizoen werd opgedrongen, dat de oude toestand herstelde. In het Luikse Loon herstelde bisschop Gerard van Groesbeek de orde in Hasselt, Stokkem en Maaseik.[125] De predikanten ruimden het veld en hun aanhang hield zich voorlopig stil.

Tien jaar later gingen de poppen weer aan het dansen. De Nederlanden kwamen in opstand en onder leiding van de Staten-Generaal in Brussel trachtten de gewesten een zelfstandige positie op te bouwen tegenover hun landsheer, de Spaanse koning. De calvinisten – zelf noemden zij zich gereformeerden – zagen hun kans schoon en verbonden hun religieuze belangen met de politieke van de Nederlandse Opstand, ook in Limburg. Overal nam het geweld weer toe. Moordzieke soldaten benamen onder meer de pastoor van Zutendaal, de norbertijn Wouter Schruyssens, in 1577 het leven.[126] Maar het oprukken van de koninklijke veldheer en land-

faalse Kreits, deed men in 1562 en 1563 een beroep op Augsburg: Bax, II, 246.

121 Bax, II, 113-114 en de noten aldaar.

122 Kleyntjens s.j., J.C.J., (ed), Stukken betreffende ketterij en beeldenstorm te Venlo, in: BMHG 56 (1935) 1-68. Schatorjé, Faber en Venlo.

123 Daris, XVIe siècle, 415.

124 Schatorjé, Faber en Venlo.

125 Wouters, Limburgse Maasdal, 203-207. Venner, Beeldenstorm Hasselt. Katholiek versus protestant in Sittard, 27, noemt ook nog: Thorn, Grathem en Wessem.

126 De Moreau, Histoire, V, 181.

voogd Parma sloeg alle hoop van de gereformeerden de bodem in. Maastricht ging over einde juni 1579, Venlo in 1585, terwijl Roermond steeds aan de zijde van de landvoogd gebleven was onder druk van het aldaar gelegerde garnizoen.[127] Het herstel van 's konings gezag betekende overal ook het herstel van 's konings godsdienst, het katholicisme.

Godsdienstige verwarring in Gulik-Kleef

Een geval apart vormden de Gulikse ambten Millen en Born met het stadje Sittard. Als deel van het Gulikse hertogdom hoorden de ambten niet tot de Nederlanden, maar tot het Duitse Rijk, evenals Tegelen en Gennep met de omliggende Kleefse streken. Protestanten genoten in die gebieden een zekere vrijheid, dank zij de verdraagzame, erasmiaanse opvattingen van de hertog van Gulik-Kleef, Willem V (1539-1592).[128] De vaststelling van het enige ware, in een Staat toegelaten geloof was in het Duitse Rijk sinds de godsdienstvrede van Augsburg (1555) een soeverein recht van de Staat; zo gold de religievrede zonder meer ook in het prinsdom Luik, deel van het Duitse Rijk. In Gulik-Kleef had hertog Willem V van zijn vorstelijk recht gebruikt gemaakt om een verdraagzame koers te varen.[129] Hij week hiermee af van de bepaling in het verdrag van Venlo (1543), dat slechts het katholicisme de enige toegelaten godsdienst kon zijn. Willem zocht naar een middenweg tussen de verschillende confessies en streefde naar een geloofsverdieping zonder dogmatisme, de middenweg (*via media*) die de Nederlandse humanist Erasmus († 1536) in zijn geschriften had gepropageerd. Naar erasmiaanse opvatting kon men op verschillende manieren een goed christen zijn. Sedert de jaren 1570 koos de hertog voor zijn persoon openlijk voor het Trentse katholicisme, maar weigerde daarvan afwijkende overtuigingen in zijn landen hard aan te pakken. Het roomse geloof was in Gulik-Kleef het publiek erkende geloof; luthersen, calvinisten en andere denominaties werd echter geen strobreed in de weg gelegd. Willems opvolger, Jan Willem († 1609), probeerde de rekatholisering met geweld door te voeren. Het succes was niet groot. De confessionele kleur van Gulik-Kleef bleef een mengkleur,[130] wat de omstreeks 1600 verwarde kerkelijke situatie in de Gulikse ambten Millen en Born en het stadje Sittard verklaart.

Sittard telde in 1592 ongeveer vijfhonderd protestanten, waaronder veel vluchtelingen uit het Luikse Maasland en uit Aken.[131] Aan hun vrijheid dreigde een einde te komen toen de hertogelijke familie in 1609 uitstierf, maar de uitkomst van de spoedig uitbrekende Guliks-Kleefse oorlog bracht redding. Na het openvallen van de Gulik-Kleefse erfenis in 1609 sloten de twee gegadigden voor de erfenis, Brandenburg en Palts-Neuburg, een onderlinge overeenkomst om het confessioneel gezien veelkleurige hertogdom voorlopig gezamenlijk te besturen. De confessionele sympathieën waren verdeeld tijdens de nu uitbrekende Gulik-Kleefse oorlog (1610-1614). In het Kleefse voelden de landstanden meer voor een Brandenburgs bestuur; een kwart van de Kleefse onderdanen was luthers en voor een klein gedeelte calvinistisch.[132] In Gulik daarentegen voelden de landstanden samen met de vrijwel geheel katholieke bevolking meer voor de vorst van Palts-Neuburg, maar confessioneel gemengde Gulikse

127 Wouters, Limburgse Maasdal, 243-260.
128 Een overzicht van de verwarde godsdienstige situatie in Gulik cum annexis: Die Territorien des Reichs, 86-106 (Smolinsky), en vooral: Franzen, Die Kelchbewegung. De religievrede van Augsburg in het prinsdom Luik: Harsin, Études, III, 181 en noot 35 aldaar.
129 Stöve, Religionspolitik.
130 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 162, 168, 170, 189-190.
131 Katholiek versus protestant in Sittard, 122.
132 Coenen, D., Die katholische Kirche, 82-90.

plaatsen als Susteren, Born, Urmond en Millen zagen weer liever de hertog van Brandenburg als nieuwe heer. Sittard was verdeeld: de protestantse Sittardenaren kozen voor Brandenburg, maar pastoor Agricola hitste zijn katholieke parochianen ertegen op.

De twee gegadigden voor de Gulik-Kleefse erfenis – beiden luthers[133] – beloofden vrije godsdienstoefening voor zowel katholieken, lutheranen als calvinisten (1609), waarmee zij in feite – net als hun voorganger, hertog Willem V, in de zestiende eeuw – de bepalingen van de godsdienstvrede van Augsburg (1555) en ook die van het verdrag van Venlo (1543) ondergroeven. Augsburg had de keuze van slechts één confessie overgelaten aan de landsvorst, die kon kiezen, ofwel voor het katholicisme, ofwel het lutheranisme, maar niet voor het calvinisme, dat in 1555 in Duitsland eerst in opkomst was. In Venlo had de toenmalige Gelderse hertog zich verplicht tot handhaving van het katholieke geloof als de enig toegelaten confessie in zijn gehele gebied, Gelre, Kleef en Gulik, en die verplichting bond zijn opvolgers evenzeer. In 1613 wisselden beide erfgenamen om politieke redenen van confessie: de Brandenburger, gesteund door de Republiek, werd van luthers calvinist, de Palts-Neuburger, gesteund door Spanje, werd van luthers katholiek. Toch bleven én het Brandenburgse, én het Palts-Neuburgse deel van het Guliks-Kleefse hertogdom in confessioneel opzicht buitenbeentjes, want de invoering van een staatsgodsdienst in de beide delen bleef uit. Palts-Neuburg stelde zijn bondgenoot Spanje teleur door vooralsnog het katholicisme niet als enig erkende confessie in te voeren. Desalniettemin handhaafden de koninklijke gouverneurs in de door hen bezette vestingen in het gebied tussen Rijn en Maas niet alleen de vrijheid van geweten, maar ook de vrijheid van godsdienstoefening voor gereformeerden en lutheranen naast die van de katholieken.[134]

De Sittardse protestanten trokken groot voordeel uit het geschil in Gulik-Kleef: in 1609 kreeg het plaatsje zijn eerste calvinistische predikant uit Aken.[135] Voorheen hadden calvinisten in Gulik-Kleef het over het algemeen hard te verduren gehad, maar in de oorlogsjaren 1610-1614 grepen zij hun kans. Zij schiepen een stevige kerkelijke organisatie, die eeuwen stand hield.[136] Gladjes verliep het allemaal niet. Sinds 1627 was in Gulik-Berg, en dus ook in de ambten Millen en Born, enigerlei vorm van protestantisme verboden, althans officieel. Waarschijnlijk tengevolge van de Tweede Maasveldtocht (1632) met de tijdelijke Staatse bezetting van Sittard en de blijvende invloed van de Staten-Generaal uit het nabije Maastricht stond de katholieke hertog Wolfgang Wilhelm in 1635 de calvinisten in Millen en Born vrije uitoefening van hun godsdienst toe. De ambtman trachtte dat echter in 1637 onmogelijk te maken. Voortaan werden zij te Sittard slechts geduld, totdat het *Religionsvergleich* van 1672 hen het officiële recht tot openbare uitoefening van hun godsdienst gaf.[137]

Voorlopig herstel van de katholieke kerk

Godsdienst was geen vrije kwestie, maar een zaak van Kerk en Staat samen en daardoor een zaak van algemeen maatschappelijk belang. De meest woelige jaren van de Nederlandse Opstand, de periode tussen 1567 en 1585, waren met hun wisselende krijgskansen ongeschikt

133 Territorien-Ploetz, I, 171.
134 Israel, Spain's strongholds, in: Israel, Conflict of empires, 33-34.
135 Van Luyn, Stadt Sittardt, 121.
136 Rheinische Geschichte, II, 110-111 (Petri).
137 Bax, II, 370-389. Aanwijzingen voor de steun van de Staten-Generaal vanuit Maastricht: Katholiek versus protestant in Sittard, passim. Van Luyn, Stadt Sittard, 121.

voor het definitief regelen van de godsdienstkwestie in Limburg. Het aartsbisdom Mechelen, waaronder het bisdom Roermond viel, hield kerkvergaderingen tot herstel van de roomse godsdienst in 1570 en 1574, maar eerst de besluiten van de derde kerkvergadering van 1607 zouden werkelijk ten uitvoer gelegd kunnen worden. Parma herstelde in het begin van de jaren tachtig het gezag van de katholieke landsheer langs de Limburgse Maas in het Overkwartier van Gelre, de Landen van Overmaas, het hertogdom Limburg en het tweeherige Maastricht.[138] Toen kon een aanvang gemaakt worden met de rekatholisering van de nu van rebellen gezuiverde streken. Het zou een actie worden in twee fasen: vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw in de steden en van daaruit, vooral tijdens het Twaalfjarige Bestand (1609-1621), op het toen gepacificeerde platteland.[139]

Het program ervoor lag gereed: de conciliebesluiten van Trente,[140] de synodale besluiten van het aartsbisdom Mechelen en van het bisdom Roermond.[141] Het belangrijkst waren de besluiten van de Mechelse kerkvergadering van 1607. Zij waren het uitgangspunt voor latere regelingen in de tot de Mechelse kerkprovincie behorende bisdommen, waaronder Roermond. In het algemeen ageerden de bisschoppelijke synodes tegen de schending van de zondagsrust, voor het onderhouden van de vastenplicht en van de zondagsheiliging. De synodes legden vooral de nadruk op het bijwonen van de heilige mis op de voorgeschreven feestdagen, die niet als zondag werden gevierd. Herbergbezoek en danspartijen moesten vanaf de preekstoel ernstig worden afgekeurd.

Een geheel apart en tijdgebonden chapiter vormde de besluiten ter bestrijding van het bijgeloof. De Mechelse vergadering van 1570 wijdde er nog weinig woorden aan. Maar de acta van de vergadering van 1607 hadden er vier hoofdstukken voor nodig. Het probleempje van 1570 was een probleem geworden! Gelovigen die zich ophielden met bijgelovige praktijken tot genezing van mens en dier, het terugvinden van verloren voorwerpen, waarzeggerij, het gebruik van middeltjes om anderen kwaad te berokkenen, enzovoort, moesten door de kerkelijke rechters worden verbannen of zwaar bestraft. Priesters gingen te lichtvaardig over tot duiveluitdrijving (exorcisme); voortaan mocht die alleen worden toegepast met toestemming van de bisschop. Het bijgeloof werd in zijn vele vormen bestreden, culminerend in de strijd tegen toverij en uitlopend op de heksenprocessen.[142] Er wordt later nog op teruggekomen.

De hoofduitvoerder van het rekatholiseringsprogram was de tijdens het concilie in Trente zo naar voren geschoven figuur van de bisschop. Hij had in zijn bisdom de hervormingsbesluiten af te kondigen, toe te zien op hun naleving en tevens de geloofsbeleving van priesters, kloosterlingen en gewone gelovigen op hoger plan te brengen. De Trentse ideeën waren uitstekend, maar zij bevatten enkele zwakke steeën. De hervorming van de Kerk in hoofd en leden was volledig afhankelijk van de mate, waarin steun van de wereldlijke overheid, van de Staat werd verkregen. Was die steun in ruime mate aanwezig, dan kon het nog mis gaan, omdat de doorvoering van de rekatholisering dan afhing van de persoon en de feitelijke macht van de uitvoerder van de hervorming, de bisschop. En zelfs als de bisschop volledig berekend was voor zijn taak, dan stuitte hij nog op de taai verdedigde, in de Middeleeuwen verkregen

138 Kaart in: Kleine Atlas, 9.

139 La christianisation des campagnes, II, 362 (Marinus).

140 Van de besluiten van Trente bestaan vele uitgaven. De grote, wetenschappelijke uitgave is die van de Duitse Görres-Gesellschaft sinds 1901 in thans 13 dln. Daarnaast bestaan er tal van beknoptere uitgaven voor de zielzorger, zowel uit de tijd zelf als later, vaak met een parallelle vertaling van de Latijnse teksten.

141 De Moreau, Histoire, V, 356-359.

142 De Moreau, Histoire, V, 360-361.

TABEL 4.2 GEDODE ANDERSDENKENDEN IN LIMBURG IN DE ZESTIENDE EEUW

Bron: Eby, 186-189. Venner, Hasselt, 57. Voor Maastricht Bax en Gedenkboek 1632-1932, i, en: Stiasny, 151. Baillien,

Datum	*Confessie*	*Naam of aantal*
1531 augustus 4	?	Griet van Elst
1534 februari 17	Luthers	Simon Melaers (Nicolaers)
1534 februari	Luthers	Hendrik Marosen,
1534	Wederdopers	30 personen
1534	Wederdopers	15 mannen, 2 vrouwen
1534 september	Wederdopers	Hendrik Roll
		Grietgen Bildesnider
1535	Wederdopers	6 personen
1535 februari 1	Wederdopers	Bartholomeus vanden Berghe
		Mente Jan Heynen dochter
		Jan Perboum
1535 februari 4	Wederdopers	Jan van Bloemendael alias Pitzwegge
		Henric van Daelhem
		Matthijs Spangemecker
1535 februari 6	Wederdopers	Jan van Nijen van Linde
		Philips Meutzemeker
		Heynrick Tymmermann
		Michel Geldoff
		Servoes Fuegen
		Jan Diericks van Lisse
1535 februari 13	Wederdopers	Heynrick Bylmeker
		Franchoys Bepen alias van Ludick
		Ruth Ketelbueter
1536		1 persoon
1539 november 27	Luthers	Lambert en Hendrik Goyens
1539 november 5	Luthers	Johan Montaigne
1540 augustus 17	Luthers	Jan Jongen, lakenmaker
1543 februari 20	?	Ivette van Hasselt
1550	Wederdoper	Remken Ramakers
1550	Wederdoper	Palmken Palmen
1550	Wederdopers	17 personen
1556 november	Wederdopers	Loysgen Louman
1556 november	Wederdopers	Merken ?
1569 mei 14	Wederdopers	Bartholomeus van Sint-Steven
1573	Wederdoper	?
1589	Calvinisten	Gijsbrecht Berden en
		echtgenote Beatrix Noelden-Berden

De hervorming en haar repressie te Tongeren in de XVIe eeuw, in: OLL, 31 (1976) 93-111. ? = onbekend

Beroep	*Plaats*	*Bijzonderheden*
?	Tongeren	Doodstraf als zij na 15 jaar de straf nog niet eerbiedigde
Slotenmaker	Tongeren	Gearresteerd te Vliermaal. Verbrand te Kuringen na wurging
Smoutslager	Tongeren	In 1539 Luthers gestorven. Boven zijn graf stapel hout verbrand
?	Born	?
?	Maastricht	Vuur; verdrinking, onthoofding
Predikant	Maastricht	Verbrand
?	Maastricht	Verbrand
?	Born	?
Molenaar uit Dieteren	Maastricht	Verbrand
Huisvrouw van vd Berghe	Maastricht	Verdronken
?	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
Schoenmaker	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
Bakker	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
Barbier	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
Hellebaardier	Maastricht	Onthoofd
?	Maastricht	Onthoofd
?	Hasselt	?
?	Tongeren	Onthoofd. Wegens herroeping niet verbrand
?	Tongeren	Openbare afzwering. Proceskosten betalen
?	Tongeren	Openbare afzwering; boete van 100 kronen. Enkele bijkomende openbare straffen
?	Tongeren	Om genade vragen, twee jaar verbanning. Enkele bijkomende openbare straffen
?	Sittard	Verbrand
?	Born	Verbrand
?	Millen en Born	Onthoofd
Huisvrouw	Millen	Verbrand
Huisvrouw	Millen	Verbrand
?		Bisschop beveelt boete en vrijlating. Burger van Sint-Truiden
Huisvrouw	Maastricht	?
is zoon van de stadssecretaris	Tongeren	Verbanning

rechten en voorrechten van zijn seculiere geestelijkheid, kloosterlingen en gelovigen.[143] Ook in Limburg, waar de Staat toch alle steun gaf, zouden de bisschoppen niet verder komen dan een gedeeltelijke doorvoering van de Trentse besluiten, zodat de middeleeuwse Limburgse kerkstructuur eerst rond 1800 verdween onder de mokerslagen van de Franse revolutionairen.

Een eerste poging tot katholiek herstel in de onder Spanje horende delen van Limburg was gedaan onder Alva. Nadat de aanstelling van een bisschop in Roermond in 1563 en 1565 mislukt was, slaagde de nieuwe landvoogd erin 's konings wil door te zetten. Op 11 mei 1569 werd Wilhelmus Lindanus (1525-1588) geïnstalleerd als eerste bisschop van Roermond. Zeven jaren lang zou Lindanus trachten het kerkelijk hervormingswerk in zijn bisdom van de grond te krijgen. Maar het toenemende oorlogsgeweld langs de Maas dwong hem in 1576 de wijk te nemen en de rekatholisering van het Roermondse diocees stokte.[144]

Lindanus trad aan in 1569, zes jaar na het sluiten van het algemene kerkconcilie in Trente. Hij kende de daar genomen besluiten door en door en richtte er zich naar. De concilievaders hadden de bisschop twee hoofdmiddelen aangewezen om de hervorming te schragen: de visitatie van parochies en kloosters en het houden van een synode, een kerkvergadering, in het bisdom. Lindanus gebruikte beide middelen ijverig.[145] Maar bovenal, zo was in Trente geconcludeerd, moest een vernieuwde priesteropleiding in een seminarie de hervorming schragen. Ondanks al zijn pogingen slaagde Lindanus er niet in een priesterseminarie te openen. De hoofdoorzaak voor de mislukking was het gebrek aan financiën.[146] Zijn bisdom was arm en de voortdurende oorlogstoestand verergerde alleen een reeds op zich deplorabele situatie. Eerst onder zijn opvolger Cuyckius (1596-1609) zou er weer vaart komen in de rekatholisering van het Roermondse bisdom, naarmate het krijgsgewoel tussen Maas en Rijn begon af te nemen.[147]

In het grootste deel van Limburg links en rechts van de Maas – de Landen van Overmaas ten zuiden van de Geul (zonder het dekenaat Valkenburg) en het graafschap Loon – was en bleef de Luikse bisschop de eerst verantwoordelijke voor de rekatholisering. Hij werd bij het kerkelijk dienstwerk gehandicapt door zijn dubbele status van geestelijk én wereldlijk heer. Wat wenselijk was voor een goed kerkelijk bestuur, was dat lang niet altijd voor het wereldlijk bestuur en de eisen van dit laatste genoten nogal eens de voorkeur. Van de andere kant gaf zijn wereldlijke macht als landsheer hem in dat deel van het Luikse bisdom, daar waar zijn geestelijke en wereldlijke macht samenvielen, een voorsprong op zijn collega in Roermond, die slechts beschikte over geestelijke macht. De wereldlijke macht van de bisschop was immers van cruciaal belang. Net als in de katholieke kerkelijke staten in het Duitse Rijk, waaronder ook Luik, was die macht primair bij het terugdringen van de reformatie en zijn geestelijke macht daarbij slechts secundair.[148]

Het grote probleem was de juiste afweging van geestelijke en wereldlijke belangen ten opzichte van elkaar. In het algemeen wekt de bestaande historische literatuur minstens de indruk, dat wereldlijke overwegingen het godsdienstige belang in wereldlijke en ook in geestelijke staten, zoals Luik, te gemakkelijk opzijzetten. Dit oordeel miskent de religieuze oprecht-

143 Hsia, The world, 108.

144 Beuningen, Lindanus, 234-239. Lindanus' optreden als bisschop: aldaar, hoofdstuk 4.

145 De bepalingen van de Roermondse synode van 1570 bij: Habets, II, 362-364.

146 Voor de feitelijke gegevens over het Roermondse seminarie zie: Hamans, Geschiedenis seminarie, hoofdstuk 2. Het moeilijk van de grond komen van de seminaries bij gebrek aan financiën was een algemeen verschijnsel: Hsia, The world, 59, 75, 117.

147 Een algemeen overzicht van de Roermondse bisdomgeschiedenis onder de eerste twee bisschoppen geeft: Houben, Analecta, in: Roermond, stad met verleden, 103-115.

148 Hsia, Social discipline, 177. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 161, wijst op eenzelfde problematiek in de bisdommen Keulen en Trier.

heid van vele, zowel katholieke als protestantse vorsten bij de door hen bedreven godsdienstpolitiek. De bisschoppen Ernst (1581-1612) en Ferdinand (1612-1650) van Beieren steunden in het Luikse serieus de rekatholisering. De eerste schreef voor, dat al zijn onderdanen katholiek moesten zijn, maakte voor de jezuïeten vrij baan en richtte een seminarie op, de tweede bevorderde nieuwe kloostervestigingen.[149]

Achtereenvolgens waren in deze periode Gerard van Groesbeek (1564-1580), Ernst (1581-1612) en Ferdinand (1612-1650) van Beieren bisschop in Luik. Net als de Roermondse ordinarius werden zijn Luikse collega's bij de rekatholisering gedwarsboomd door de oude, middeleeuwse structuren. Aartsdiakens,[150] kapittels, abten en abdissen, pastoors, oversten van exempte kloosters, de wereldlijke overheden van steden en dorpen, allen stonden op ter verdediging van hun overgeërfde – of ook wel voorgewende – rechten en voorrechten, die zij niet wensten prijs te geven. De aantasting van die voorrechten was het fundament van hun verzet, niet een afkeer van de besluiten van Trente, of een voorliefde voor de reformatie. Deze houding en de door de Nederlandse Opstand woelige tijden waren de hoofdoorzaken, dat de rekatholisering eerst in het begin van de zeventiende eeuw meer vruchten zou beginnen af te werpen.

Het enige wat bisschop Van Groesbeek direct bereikte, was in 1567 de afkondiging van de Trentse besluiten in zijn prinsdom rond het sacrament van het huwelijk. Het sluiten van clandestiene, geheime huwelijken moest zodoende onmogelijk gemaakt worden; dergelijke, overigens geldige huwelijken leidden tot te veel maatschappelijke complicaties. Een pauselijk protest tegen deze wel zeer gedeeltelijke afkondiging van de conciliebesluiten bleef zonder gevolg.[151] In 1585 arriveerde in Luik de pauselijke nuntius uit Keulen om de Trentse hervormingsdecreten in hun totaliteit plechtig te publiceren.[152] Prompt liepen alle 74 kapittels uit het bisdom te hoop om de pauselijke gezant de voet dwars te zetten. De nuntius en zijn raadgevers achtten het voorzichtiger niet te veel aan te dringen. De kapittels speelden het klaar, dat Rome beloofde rekening te houden met hun bezwaren, waardoor zij van hun kant zich niet verplicht voelden tot een hervorming. Om onduidelijke redenen bleef bisschop Ernst van Beieren aarzelen de conciliebesluiten door te voeren. Uiteindelijk verbood hij zelfs in zijn hoedanigheid van wereldlijk vorst hun publicatie en de Kerk van Luik bleef voortsukkelen op de oude voet.[153]

De wereldlijke overheid liet zich ook niet onbetuigd bij de verdediging van haar belangen. Filips II deed de conciliebesluiten in 1565 in de Nederlanden publiceren door zijn stadhouder, Margaretha van Parma, maar onder voorbehoud van alle koninklijke rechten.[154] Talrijke kleinere heren handelden insgelijks. Zo bijvoorbeeld de graaf van Gronsveld. Na de dood van zijn lutherse vrouw was hij in 1603 door de Akense jezuïeten overgehaald om katholiek te worden. Vijf jaar later stond hij toe in zijn dorpen de conciliebesluiten af te kondigen.[155]

Bisschop Gerard van Groesbeek slaagde erin de jezuïeten, de grote werkers voor de rekatholisering, naar zijn bisdom te halen. De eerste paters stichtten een huis in Luik rond 1576. In Maastricht vestigden zij zich in dezelfde tijd, nadat reeds in de jaren 1566-1571 de door de

149 La christianisation des campagnes, II, 390 (Henneau).

150 Franzen, Archidiakonate. Aartsdiaken: ook wel aartspriester of landdeken genaamd. Zie onder die lemmata in: Nolet/Boeren.

151 De Moreau, Histoire, V, 54.

152 Zie: Conciliae germaniae, 498-519.

153 Daris, XVIe siècle, 578. Ubachs, Twee heren, 103-106.

154 Handbuch Jedin, IV, 536 (Jedin).

155 Brecher, Kirchliche Reform, 133. Munsters in de Maasgouw, 215 (Ubachs). In het aartsbisdom Keulen werden de Trentse hervormingsdecreten eerst afgekondigd in 1662, op één jaar na een eeuw na de sluiting van het concilie! (Rheinische Geschichte, II, 63 (Petri)).

bisschop gezonden[156] pater jezuïet Hendrik Denys er tegen de calvinisten had gepreekt. Het grote succes van de jezuïeten kwam na 1580-1590, toen Parma de Maasstreken reeds merendeels gepacificeerd had. Ook Lindanus probeerde in Roermond paters te krijgen, maar dat mislukte. Eerst in 1611 zouden de jezuïeten hun school in de bisschopsstad kunnen openen.[157]

In het Luikse bisdom was de hernieuwing van de priesteropleiding door middel van een seminarie een even groot zorgenkind als in het Roermondse diocees. Gerard van Groesbeek kwam er niet aan toe. Het grote probleem was ook hier weer, hoe aan de benodigde financiën en een gebouw te komen. Eerst Ernst van Beieren slaagde. In 1589 kon hij opdracht geven tot de oprichting van een seminarie, dat in 1592 de pauselijke goedkeuring verwierf. Het duurde echter tot na 1600 aleer het Luikse grootseminarie tot enige bloei kwam. In 1592 richtte de bisschop in Sint-Truiden tevens een kleinseminarie op en in 1605 te Leuven een huis voor de Luikse priesterstudenten die de universiteit bezochten.[158]

Definitief herstel van de katholieke kerk

Met de terugkeer van het koninklijk gezag langs de Maas in het voorlaatste decennium van de zestiende eeuw, was in Limburg – met uitzondering van de Gulikse gebieden – het bestaan van een openlijk beleden protestantisme grotendeels verleden tijd. Van hoog tot laag moest er nu duidelijk gekozen worden, vóór of tégen het Trentse katholicisme. Rond 1600 hadden er weer kerkelijke visitaties en decanale vergaderingen plaats in het Luikse bisdom, onder andere te Maastricht, Hasselt en Maaseik.[159] Onduidelijk is vooralsnog de rol van de Limburgse adel in het rekatholiseringsproces. De verschillende niet tot de Koninklijke Nederlanden behorende heerlijkheden werden in de beweging meegezogen, deels uit overtuiging, deels uit politieke overwegingen of een vermenging van deze twee motieven. De adel, ook al was hij zelfstandig in zijn huis en heerlijkheid, was immers dikwijls door een of andere dienstbetrekking of anderszins afhankelijk van de koninklijke regering in Brussel en moest dus rekening houden met haar wensen. De edelen baseerden hun keuzevrijheid in geloofszaken op de wetten die in het Duitse Rijk golden. Wie in koninklijk gebied woonde, wist zich echter op den duur niet te weren tegen de kerkelijke en wereldlijke maatregelen van de kant van Brussel. Wie meedeed met protestantisme of Opstand deed dit alleen, als hij ook nog goederen bezat in streken die niet onder koninklijk gezag vielen.[160]

De heren van Gronsveld, van Geleen en ook Willem van de Bongart, heer van Leut en Rijckholt,[161] dienden tijdens de Dertigjarige Oorlog als aanvoerders in het keizerlijke leger, dat onder Spaanse en Brusselse protectie stond. Andere Limburgse edelen stonden als hogere ambtenaar in dienst van Brussel. Zij kozen voor het katholicisme en speelden een rol bij de rekatholisering van Limburg. Edelen namen hun patronaatsrecht weer serieus door het bevorderen van de bouw of herbouw van kerken. Daarenboven verzochten zij voorvechters van de rekatholisering als de jezuïeten, kapucijnen en andere kloosterlingen, naar Limburg te komen.

156 Bax, II, 108.
157 Bax, II, 435 (Luik). Denys: Van Hoeck, Schets, 8, 17 (Maastricht), 221-224 (Roermond). Bax, II, 140 noot 1.
158 Daris, XVIe siècle, 607-609. NAGN, VI, 348 (Halkin). NAGN, VIII, 379 (Mols). In het Keulse aartsbisdom kwam een seminarie eerst in 1736 tot stand: Becker, Konfessionalisierung, 91.
159 Daris, XVIe siècle, 613-614.
160 Franssen, De houding van de adel, 81.
161 Lahrkamp, H., Kölnisches Kriegsvolk in der ersten Hälfte des Dreißigjährigen Krieges, in: AHVN 161 (1959) 114-145, 132, met op 142-145 een inventaris van zijn nalatenschap.

De landcommandeur van Alden Biesen, Hendrik van Reuschenberg, steunde de jezuïeten in Maastricht en Aken. De graven Huyn van Amstenrade bekostigden de bouw van kerken voor kapucijnen en augustijnen in Maastricht en de oprichting van een priestercollege in Leuven,[162] en zo waren er meer.

In de jaren na 1600 waren het vooral de Aartshertogen Albertus van Oostenrijk († 1621) en zijn vrouw, de Infante van Spanje, Isabella Clara Eugenia († 1633), die met inzet van hun persoon en goederen het katholicisme tot nieuwe bloei brachten. Zij bevorderden naar vermogen het heroprichten van oude en het stichten van nieuwe kloosters, en de herbouw van de vele door de krijgshandelingen verwoeste of beschadigde kerken. Voor het onderkomen Kloosterrade, een van de belangrijkste abdijen van Limburg, benoemden de Aartshertogen in 1600 een nieuwe abt. Hij en zijn twee door Albertus en Isabella aangestelde opvolgers leidden het stoffelijk herstel van de abdij met krachtige hand.[163] Persoonlijk namen de Aartshertogen[164] deel aan processies en bedevaarten. Bekend is de grote devotie van Isabella voor de bedevaartplaats Scherpenheuvel, die ook uit het Limburgse druk werd bezocht. De Aartshertogen lieten er in 1609 de nog bestaande bedevaartskerk bouwen. Zij bevorderden ook de vestiging van jezuïeten en kapucijnen[165] in verschillende steden, waaronder Maastricht.

De zeer kerkse Aartshertogen waren echter niet pausgezind. De directe invloed van Rome in de Koninklijke Nederlanden trachtten zij zoveel mogelijk in te perken, geheel in de lijn van het vorstelijke absolutisme van koning Filips II en zijn opvolgers, die – ondanks de aanstelling van de Aartshertogen als soevereinen – de Koninklijke Nederlanden stevig in de greep hielden.[166] Het vestigen van het absolutisme was een van de doelstellingen van de nauwe samenwerking tussen Kerk en Staat. De absolute vorst beoogde voor zijn onderdanen in het wereldlijke een zelfde soort centralisatie als de Kerk in het kerkelijke. De Kerk vergemakkelijkte het doordringen van het absolutisme door in haar conciliebesluiten van Trente een zware nadruk te leggen op centralisatie, centralisatie rond de parochiekerk en centralisatie rond de bisschop. De Kerk bevorderde voortaan het bijwonen van de diensten in de parochiekerk boven die in huis- en andere kapellen. Algemene devoties voor het Altaarsacrament, Maria en nationale heiligen kregen de voorrang boven die van plaatselijke heiligen en voor de Staat hield de Kerk de bevolkingsadministratie bij in doop-, trouw- en begraafboeken. Wereldlijke rechtbanken vervolgden kerkelijke overtredingen, zoals concubinaat, ketterij, blasfemie, toverij, waardoor zij de scheidslijn tussen zonde en misdaad verdoezelden.[167]

Een voorbeeld van de in de Kerk gevaren drang tot hernieuwing was de kerkvergadering die de aartsdiaken van Haspengouw[168] in 1612 hield ter verbetering van het geloofsleven. Zijn ambtsgebied omvatte het gehele zuidelijke deel van Limburg aan weerszijden van de Maas, met de dekenaten Sint-Truiden, Tongeren, Hasselt en Maastricht.[169] De besluiten van deze kerkvergaderingen werden plechtig afgekondigd te Sint-Truiden op 24 september, de volgen-

162 Priestercollege: De Maasgouw 12 (1890) 76. Uit de familie Huyn van Amstenrade stamde ook Agnes (1614-1641), die in geur van heiligheid stierf als annunciate te Venlo en daar in de kapel van Genooi haar laatste rustplaats vond: BIN, Limburg, 229-235 (Monteiro).

163 Haas, J.A.K., Schets van de geschiedenis der abdij Kloosterrade, Maastricht 1986, 57-58.

164 Duerloo, L., Pietas Albertina, dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag, in: BMGN 112 (1997) 1-18.

165 NAGN, VIII, 390 (Persoons).

166 Israel, The court of Albert and Isabella, 1598-1621, in: Israel, Conflict of empires, 1-21.

167 Hsia, The world, 55-56, 66, 88.

168 De Moreau, Histoire, V, 324.

169 De stad Maastricht zelf viel erbuiten, want de zielzorg stond daar onder leiding van de deken van het Sint-Servaaskapittel (parochies Sint Jan, Sint Matthijs en Sint Martinus in Wyck-Maastricht) en de deken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel (parochie Sint Nicolaas). Rensch, Th.J. van, De aartsdiaken van Haspengouw en Maastricht, in: Campus liber, 176-199.

de dag te Hasselt, te Tongeren op 27 september en ten slotte op 1 oktober te Maastricht. Tezelfdertijd was er ook een kerkvergadering in het aartsdiakenaat Kempenland.[170] De plannen lagen nu klaar. Maar het ontbrak aan uitvoerders door het schrijnende priestertekort, vooral in het bisdom Roermond. In 1599 waren daar nog tal van parochies zonder pastoor. Dit tekort zou eerst in de loop van de zeventiende eeuw langzamerhand worden weggewerkt.[171]

De acta van de in 1612 gehouden kerkvergadering[172] geven een duidelijk beeld van de wijze, waarop de kerkelijke leiding zich overal voorstelde, dat de rekatholisering moest verlopen. De voorschriften richtten zich vooral tot de pastoors. Zij waren de plaatselijke, ambtelijke vertegenwoordigers van de Kerk en de spil van de vernieuwing. Dat zij vaak uit de naaste omgeving geboortig waren, verstevigde hun positie.[173] Een probleem voor de plattelandspastoor was echter, dat hij voor zijn onderhoud afhankelijk was van zijn parochianen. Hij moest ruziën over de aan de pastorie toekomende grond, over aan hem verschuldigde afdrachten en als een marktkoopman het overschot van zijn inkomsten in natura zo gunstig mogelijk zien te verkopen.[174]

Een goede pastoor schraagde de kerkelijke vernieuwing door zijn persoonlijke voorbeeld en door een strenge controle van het leven van zijn parochianen. Hij woonde altijd in zijn eigen parochie, waarvan hij feitelijk álles moest weten. In tegenstelling tot de stadsparochie met haar soms duizenden parochianen was dat op het platteland niet zo moeilijk, want de doorsnee dorpsparochie telde meestal niet meer dan enkele honderden zielen. De hoogtepunten in het leven van zijn parochianen registreerde de parochieherder door het nauwkeurig bijhouden van de parochieregisters voor huwelijken, dopen en begrafenis. (De acta van de kerkvergadering gaven voorbeelden hoe die registers in te richten.) Streng moest de pastoor optreden tegen onwettige huwelijken en concubinaten.

De christelijke opvoeding der jeugd door het catechismusonderwijs diende een dagelijkse zorg te zijn voor de pastoor. Hard trokken de parochieherders overigens niet aan dat godsdienstonderwijs. Tegen de jeugdcatechese. hadden de pastoors zo hun bezwaren. Het Trentse voorschrift was niet alleen iets nieuws, maar betekende ook een uitbreiding van hun taak. Vroeger was godsdienstonderwijs een zaak voor ouders en peetouders geweest en niet van de geestelijkheid, die daar trouwens niet voor was opgeleid en – wat misschien nog zwaarder woog – er nu geen aparte vergoeding voor kreeg. In de grotere plaatsen lieten de seculieren de catechese graag over aan de regulieren, in het bijzonder de jezuïeten.[175] Wat er op de dorpen van terecht kwam, laat zich raden. De pastoor had ook toe te zien op de rechtgelovigheid van de schoolmeesters. In de steden deed hij dat in samenwerking met de magistraat.

Voortdurend moest de parochieherder zijn parochianen aansporen de kerkelijke feest- en vastendagen te onderhouden en tevens controleren of de gelovigen op zon en geboden feestdagen ook de preek en in de namiddag de vespers (het lof) bijwoonden. Hier botsten Kerk en economie, want wie vergoedde de kerkgangers de verloren arbeidsuren? Bovendien herhaalden de aartsdiakenale Haspengouwse voorschriften een besluit[176] van bisschop Ernst van Bei-

170 Habets, I, 414. Later werden in Limburg nog nieuwe dekenaten gevormd: Hasselt afgenomen van Tongeren (1589), Borgworm afgenomen van Sint-Truiden (1686), zie Habets ter aangehaalde plaats. Doorvoering van de besluiten: Simenon, G. (ed), Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae ab anno 1613 ad annum 1763, 2 dln, Leodii 1939. *Kempenland*: PSHAL 85 (1949) 418 (Munsters).

171 De Moreau, Histoire, V, 317.

172 Concilia germaniæ, IX, 180-196. PSHAL 85/2 (1949) 418 (Munsters).

173 Dumont, Aux origines, 518 en noot 18 aldaar. Bij dezelfde, 513-540, een schets van de achttiende-eeuwse dorpspastoor en zijn taken.

174 De Vroede, Notabelen, 18 noot 66, naar: Pierrard, P., Le prêtre français du Concile de Trente à nos jours, Paris 1986, 54.

175 Bireley, The refashioning, 103.

176 Concilia germaniæ, IX, 185-191.

eren uit 1611. Daarin werden onder andere nauwkeurige voorschriften gegeven voor het onderhoud en de aankleding van het kerkgebouw – in de zeventiende eeuw op de dorpen vaak erbarmelijk; eerst in de achttiende eeuw kwam er verbetering – en de viering van kerkelijke feesten, voor de parochianen een welkome onderbreking van het weinig opwindende dorpsleven op het platteland.

Een pastoor die verzuimde op zon- en feestdagen het lof te doen, beliep een geldboete. Feestdagen waren er niet weinig. Buiten de 52 zondagen per jaar waren er minimaal 35 verplichte, dus als zondag te vieren, algemene kerkelijke feestdagen, bijvoorbeeld de gedenkdagen van alle twaalf apostelen, de derde Kerst-, Paas- en Pinksterdag. Daarenboven waren er plaatselijk verplichte feestdagen: het feest van de kerkpatroon, van kerkwijding, van ter plaatse speciaal vereerde heiligen als Servatius, Lambertus, Nicolaas en anderen.[177] Als iedereen alle heiligendagen werkelijk als zondag vierde, wat lang niet altijd gebeurde, dan had elke parochiaan tegen de honderd arbeidsvrije dagen per jaar, ongeveer evenveel als tegenwoordig.[178]

De visitatieverslagen van het tussen het riviertje de Geul en Roermond gelegen landdekenaat Susteren,[179] onderdeel van Kempenland, een ander groot aartsdiakenaat dat zich over Limburg uitstrekte, lichten een tipje op van de sluier over de praktische uitwerking van de rekatholisering. De uit de Middeleeuwen stammende machtspositie van de landdeken bleef onaangetast, ondanks de beperkende voorschriften van Trente. Zijn bevoegdheden, evenals die van zijn meerdere, de aartsdiaken,[180] waren op papier door de conciliebesluiten gekortwiekt ten koste van de macht van de bisschop. In het landdekenaat Susteren ging de inperking van dekenale macht niet door, omdat de wereldlijke heer, de hertog van Gulik, zich in kerkelijke zaken niet wilde laten gezeggen door de Luikse bisschop. Als onderdaan van de hertog had de landdeken zich in de eerste plaats te richten naar de wensen van zijn heer in stee van naar die van zijn bisschop. De Susterense landdekens vonden het best, want hun onafhankelijkheid ten opzichte van het bisdom Luik was hen zeer lief![181]

Het meest opvallend in de bewaard gebleven verslagen van visitaties,[182] zoals die van het landdekenaat Susteren, is het ontbreken van elke belangstelling voor het geloofsleven van de gewone gelovige. De visiterende landdeken had slechts ambtelijke belangstelling[183] voor de

177 Zie ook de lijst van de door het provinciaal concilie van Mechelen in 1570 voorgeschreven veertig feestdagen, waaraan bisschop Lindanus voor zijn Roermondse bisdom in hetzelfde jaar nog vijf dagen toevoegde, die alleen 's morgens met hoogmis en preek gevierd zouden worden, maar die niet alle ingang vonden: Habets, II, 367-368.

178 Ubachs, Twee heren, 34. Zie ook de discussie tussen Van Uytven en Noordegraaf over het aantal vrije dagen in: TSG 12 (1986) 101-103.

179 Janssen, Visitationen.

180 Habets, I, 266.

181 Janssen, Visitationen, 43. In het Luikse bisdom behielden de aartsdiakens al hun middeleeuwse voorrechten tot het einde van het Ancien Régime. Dit in tegenstelling tot de andere bisdommen in de Nederlanden, waar hun voorrechten na Trente werden ingeperkt: De Moreau, Histoire, V, 326.

182 *Susteren*: verslagen van 1652, 1656-1657, 1660. Korte inhoud bij: Janssen, Visitationen, 72-78. De volledige Latijnse teksten met parallelle vertaling: 109-231. *Links van de Maas*: Grauwels, J. (ed), De aartsdiakenale visitaties van het dekenaat Beringen (1646-1726), in: OLL 32 (1977) 33-190; Dezelfde, De aartsdiakenale visitaties van het dekenaat Maaseik (1646-1726), in: OLL 38 (1983) 27-320; Dezelfde, De kerkelijke visitaties van Diepenbeek, in: Limburg 62 (1983) 76-94; Dezelfde, De kerkelijke visitaties van Hoepertingen, aldaar, 117-122.

183 Een algemene beschouwing van de bronnen: Cloet, M., Sources pour l'étude de la vie religieuse des laïcs dans l'Église au temps de la Contre-Réforme, ..., in: Sources de l'histoire religieuse de la Belgique, Moyen âge et Temps modernes, (Bibliothèque de la RHE, 47), Louvain 1968, 316-338. Zie voor de ambtelijke kant van de kerkvisitatie: Munsters m.s.c., A., Aartsdiakenale kerkvisitaties in Kempenland gedurende de 17e en 18e eeuw, in: Historische opstellen over Roermond en omgeving, Roermond 1951, 301-324. Gebrek aan belangstelling voor het geloofsleven der leken: Polman, III, 126. NAGN, IX, 536 (Cloet). De Luikse bisdomarchivaris Deblon staat sceptisch tegenover het gebruik van de – weinige – bewaard gebleven Luikse visitatieverslagen en deze verslagen in het algemeen: La christianisation des campagnes, II, 445-455.

toestand van het kerkgebouw en zijn inventaris, het kerkhof, voor aantallen communicanten, naleven van de zondagsplicht, aanwezigheid van niet-katholieken (*acatholici*) in de parochie, controle van de parochieregisters, inkomsten van pastoor, koster en kerkfabriek, het aantal bestaande broederschappen, de financiën voor de armenbedeling en het onderwijs, soms ook nog op het aanwezig zijn en het functioneren van een vroedvrouw. Maar er werd nooit gevraagd naar de manier, waarop de parochianen hun geloof beleefden. Die vraag hoefde de visitator ook niet te stellen; hij moest alleen het onderhouden van voorschriften controleren, waaraan het instituut parochie had te voldoen. Wat de visitator vond van de individuele beleving van het geloof in de bezochte parochies, blijft voor ons een gesloten boek.

De gewone gelovige schittert dus door afwezigheid in de rapporten van visitatoren. Zijdelings is er echter wel iets over zijn omgaan met het sacrale bekend. Het kerkgebouw was op de dorpen – meer dan in de steden – een gemeenschapsgebouw, geen godshuis, maar een dorpshuis. Het kerspel vergaderde er; in de steden gebeurde dat vaak in kloosters. De dorpspastoor kondigde op zondag van de preekstoel of in het kerkportaal officiële mededelingen van het landsbestuur af. In datzelfde kerkportaal of op het kerkhof rond de kerk werd recht gesproken. Soms was het kerkhof versterkt en diende als schans in tijden van gevaar.[184] Het stenen kerkgebouw was in tijden van oorlog een veilig toevluchtsoord voor mens en dier; de toren deed dienst als uitkijkpost en als wijkplaats bij een aanval. De kerk was als het – vaak enige – geheel stenen gebouw in het dorp brandvrij en daardoor zeer geschikt als magazijn voor de meer kostbare bezittingen van de dorpelingen en als bewaarplaats van het dorpsarchief. Het verkeer nam de weg door het kerkgebouw als dat een afkorting betekende. Het kerkhof was een speel- en opslagplaats; de koster weidde er zijn vee. Uit alles blijkt een grote gemeenzaamheid met het sacrale. De visitatoren fulmineerden ertegen en met succes. Aan het einde van de zeventiende eeuw was de al te grote vertrouwelijkheid rond heilige zaken verdwenen.[185]

In opdracht van de wereldlijke overheid speurden de visitatoren ijverig naar de aanwezigheid van protestanten. De resultaten waren gering: Hun aantal was in het landdekenaat Susteren (zie tabel 4.3) alleen in Sittard noemenswaard, ofschoon de opgegeven aantallen van duizend in 1647 en drieduizend aan het einde van de eeuw uiteraard nergens op slaan in zo'n klein plaatsje![186] Minder dan vijfhonderd lijkt de waarheid dichter te benaderen.[187] In het biconfessionele Maastricht haalden de protestanten op hun top omstreeks 1645 een aantal van ongeveer 2.500 lidmaten. Maar dat was uitzonderlijk; meestal waren er niet meer dan een duizendtal protestanten in een stad met gemiddeld tussen de vijftien- en twintigduizend inwoners in de zeventiende en achttiende eeuw.[188]

De rekatholisering in een Limburgse stad is het best gedocumenteerd voor Maastricht.[189] Pogingen waren er al gedaan vóór 1580, maar die verliepen in het zand door de voortdurende stedelijke en binnenlandse onlusten. Na de herovering van de Maasstad door Parma (1579) kreeg de rekatholisering vaart. Wereldlijke en geestelijke overheid deden hun uiterste best van Maastricht een katholieke reincultuur te maken.

184 Enkele voorbeelden bij: Lauwers, La mémoire, 156-157.

185 In Limburg is de algemene houding van de gelovigen tegenover het sacrale nog niet onderzocht. Voorbeelden van te grote gemeenzaamheid elders: De Moreau, Histoire, V, 61-62.

186 Tabel 4.3 demonstreert de geringe vermenging van confessies in het Limburgse deel van het toch confessioneel gemengde hertogdom Gulik. Het is bovendien een staal van de gegevens over acatholici in visitatieverslagen.

187 Van Luyn, Sittard, 122.

188 Ubachs, Twee heren, 19.

189 Ubachs, Twee heren, 45-123.

TABEL 4.3 ANDERSDENKENDEN IN HET LANDDEKENAAT SUSTEREN

Bron: Janssen, Visitationen, 101, in de verschillende jaren; d=domus of huis = gezin; g=gezin; h=een half gezin: een gezin uit een gemengd huwelijk, waarvan de jongens de confessie van de vader en de meisjes die van de moeder volgden; – = niet naar gevraagd, onbekend.

Plaats	1647/71	1652	1656/57	1697	1712
Berg aan de Maas	1	–	2g	0	0
Birgden	–	5g	–	2g	1g
Born/Buchten	6	–	1g	3g	-
Braunsrath	4	4g	3g+3h	6g	5g
Breberen	12d	–	15g	6g+6d	6/7g
Broeksittard/Wehr	1	–	-	0	0+0
Dremmen/Uetterath	6/7	–	–	7g	2g
Elsloo	0	–	–	–	1h
Gangelt	2g	7	3+2g	3g	1g
Geilenkirchen	7/8h	12g	10/12g	3g	-
Guttecoven	0	–	0	0	-
Havert/Isenbruch	Enkelen	–	–	1g	1g
Heinsberg	c. 500	–	-	27g	20g
Herten	0-	–	–	0	0
Hillensberg	1	1	1	0	0
Höngen	16	6g	-	1	0
Holtum	0/1	–	1g	1g	0
Kempen	–	–	–	–	0
Kirchhoven	–	–	3g+3h	3g	3g
Kraudorf	1	–	1	1	0
Limbricht	-	–	–	3g	3g
Marienberg	100	16g	100	9g	6/7g
Millen/Tüddern	Enkelen	–	1	0+0	0
Munstergeleen	1	–	1	0	0
Obbicht	-	–	–	–	1h
Papenhoven/Grevenbicht	-	–	Diverse	20g	16g+6h
Randerath	30	1/3d	1/3d	160	1/3
Saeffelen	100=13g	–	6g	–	1g
Sittard	1.000	–	–	3.000	3.000
Stein	300	–	–	–	5g+6h
Susteren	200	–	–	2g	2g
Süsterseel	-	0	1	-	0
Teveren	c. 100	23g	20g	13g	16g
Urmond	12g	–	12g	26g	13g
Waldenrath	7h	9g	6/8g	2g+1h	2g
Waldfeucht	2	–	–	3	2g

Wie als protestant bekend stond en niet in de schoot van de moederkerk wilde terugkeren, moest de stad ruimen. Wat van de protestantse gemeente daarna nog restte, hield zich stil. De stadsparochies kregen nauw omschreven grenzen (1587), zodat de pastoors hun parochianen scherper konden controleren dan voorheen. Immigranten moesten bij de pastoor een bewijs van rechtgelovigheid overleggen. Een spionagesysteem bemand door de wijkmeesters diende elke afwijking van de ware, roomse leer te signaleren en te onderdrukken. De jaarlijks gehouden *inquest* (onderzoek) controleerde de wijkmeesters en legde de resultaten van hun toezicht vast.[190] De stedelijke raad stelde vroedvrouwen aan, die dienden te zorgen voor het binnen drie dagen katholiek dopen van elke boreling. Afwijkingen van deze regel moest de vroedvrouw meteen melden. Stedelijke processies demonstreerden de zegepraal van het oude geloof en dwongen niet-katholieken kleur te bekennen. Wie langs de processieweg zijn huis niet versierde, of wie de hoed niet afnam voor het Allerheiligste, was verdacht 'ketter' te zijn. Nieuwe kloosterstichtingen van jezuïeten en kapucijnen, van zusters annunciaten en Dames van het Heilig Graf (sepulchrijnen of bonnefanten) kwamen tot stand en tot bloei door giften van de stedelijke raad en van de gelovigen.

De uit de Middeleeuwen stammende kloosters van de dominicanen, augustijnen, kruisheren en franciscanen vergaten Maastricht niet. Ook die kloosters vertoonden een nieuw elan en bevorderden de rekatholisering. Het middelbaar onderwijs van jezuïeten en sepulchrijnen voor de kinderen van de elite was streng katholiek. Stedelijke raad en stadspastoors zagen er nauwlettend op toe, dat ook het lager onderwijs van schoolmeesters en schoolmatressen vrij was van 'ketterse' smetten. De magistraat der stad beboette zo nodig degenen, die in overtreding waren. De kinderen der armen, die door de week moesten werken en geen school konden bezoeken, vingen de jezuïeten op in hun zondagsscholen. Geen wonder, dat Philippus Ludovicus, de eerste dominee na de Staatse verovering van de stad in 1632, met leed in het hart moest constateren, dat Maastricht een stad was 'seer diep verloopen in het pausdom'.

Had de van bovenaf gestuurde actie om het katholieke geloof te herstellen ook succes bij de gewone gelovigen? Bij hen die niet alleen omwille van hun kerkelijke of wereldlijke (bestuurs)functie direct belang hadden bij een openlijke beleving van het ware geloof? Uiterlijk in elk geval wel. Het was onmiskenbaar dat het katholicisme, gestimuleerd door de rust die het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht, in de Zuidelijke Nederlanden en dus ook in Limburg begon aan een spectaculaire wederopbloei. De kerken liepen weer vol, het aantal priester- en kloosterroepingen nam snel toe, de deelname aan processies, bedevaarten en andere openbare uitingen van het geloof was groots te noemen. Aloude broederschappen herleefden en nieuwe kanaliseerden de toegenomen godsvrucht van de gelovigen.[191] Recent ontstane devotieplaatsen als Scherpenheuvel (1609) en Kevelaer (1642) trokken scharen bezoekers. Het opleidingspeil van de geestelijkheid steeg. Gedrukte korte samenvattingen van het geloof vergrootten de geloofskennis van de doorsnee gelovige.

Onder deze samenvattingen van het geloof nam de eeuwenlang gebruikte Mechelse catechismus – de eerste druk verscheen in 1609 – een bijzondere plaats in. Hij werd voor en na overal in de Nederlandstalige gebieden ingevoerd en zou met alleen nu en dan wat wijzigingen in de spelling eerst in 1842 worden vervangen. De Mechelse verving in de zeventiende eeuw de Duitse catechismus van de jezuïet Petrus Canisius, die Filips II in 1557 voor al zijn sta-

190 Evers, Ingrid M.H., Tucht in Maastricht (1580-1632), een terreinverkenning, in: Munire ecclesiam, 80-98.
191 Hemelse trektochten, passim.

ten had voorgeschreven. Buiten de Koninklijke Nederlanden volgde de Luikse bisschop de koning hierin na.[192] De catechismus van Canisius handhaafde zich echter in de Duitstalige delen van Limburg.[193] Het invoeren van de catechismus, een korte geloofsleer in vraag en antwoord aangevuld met de voornaamste gebeden, en het verbreiden van zijn inhoud bracht verandering in de katholieke geloofsbeleving. Alle schoolkinderen leerden nu eeuwenlang overal in Limburg dezelfde teksten. (Analfabete kinderen in de zondagsschool deden het door voor- en nazeggen.) De teksten verwoordden voor allen van kindsbeen af een zelfde kijk op de wereld en het leven. Zij werden op die wijze geïndoctrineerd met een voor geheel Limburg gelijk denk- en leefpatroon.

Het catechismusonderwijs had ook zijn weerslag op de verhouding tussen ouders en parochie en de algemene houding tegenover de Heilige Eucharistie. Als de kinderen naar het oordeel van hun pastoor op hun elfde, twaalfde jaar volleerd waren, sloten zij de catechismuscursus af met de in de zeventiende eeuw ingevoerde plechtige communie, gepaard aan de vernieuwing van de doopbeloften en het plechtig uitspreken van de geloofsbelijdenis. Het oordeel van de pastoor kwam in de plaats van dat der ouders, die voorheen zelf beslisten wanneer hun kinderen rijp waren om voor het eerst te communie te gaan. De plechtige eerste communie werd nu van een gezinsgebeurtenis een jaarlijks terugkerend feest voor de gehele parochie. Het ook in liturgisch opzicht naar voren schuiven van de communie had tot gevolg, dat het misoffer naar de tweede plaats werd verwezen en slechts nog gold als voorbereiding op het naderen tot de Heilige Tafel.[194]

De vele drukken en herdrukken van devotieboeken – zij steunden qua inhoud dikwijls op middeleeuws gedachtegoed – bewezen, dat ook leken gegrepen waren door een drang naar groter innerlijke vroomheid. Maar het blijven voor ons allemaal uiterlijke kenmerken, die weinig directs zeggen over het innerlijk leven van de gewone gelovige, over zijn Godsgeloof. Wat elk in zijn hart werkelijk gelooft, valt immers nauwelijks of niet te peilen, toen niet en nu niet.

Het valt niet te ontkennen, dat aan de rekatholisering kwalijke kanten zaten. De wederopbloei van de katholieke kerk gaf aanleiding tot triomfalisme. De bloei werd gevierd als een bewijs voor het eigen gelijk tegenover het protestantisme, wat gemakkelijk leidde tot zelfgenoegzaamheid. Bedenkelijker nog was de nauwe band tussen Kerk en Staat. Het ingrijpen van de Staat maakte de weg vrij voor het 'geloven op bevel' en daarmee het katholiek blijven of worden uit eigenbelang. Wie er openlijk voor uitkwam, dat hij of zij in geloofszaken andere gedachten koesterde dan de officieel voorgeschrevene, die werd het bestaan onmogelijk gemaakt. De enige uitweg was dan emigratie. Een paar Limburgse voorbeelden. Tijdens een missie gepreekt te Maaseik in 1596 door paters jezuïeten uit Maastricht, werden dertig 'ongelovige' gezinnen uit de stad verwijderd. In Limbourg aan de Vesdre had er in de jaren 1620-1621 een uitdrijving van protestanten plaats op last van de Infante Isabella.[195] Wie niet van ge-

192 NAGN, VIII, 400 (Cloet). Luik: Humblet, Jalons, 106. Over het gebruik in Limburg van de door De Moreau, Histoire, V, 347, genoemde andere catechismusboekjes uit die tijd is niets bekend.

193 Mechelse catechismus: NAGN, VIII, 400 (Cloet). Catechismus van Canisius in Duitstalig Limburg: G. Bers in: Richter, A., G. Bers, "Schwach an Wissen, Gesundheit und Vermögen", Elementarschullehrer und Elementarschulen des Jülicher Landes im Roer-Departement um 1814, (Beiträge zur Geschichte des Dürener Landes, 22), Düren 1996, 19.

194 Humblet, Jalons, 122-126.

195 *Maaseik*: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 531 noot 2 (Haakman s.j.); Ubachs, Twee heren, 116. In 1625 stichting van een kapucijnenklooster te *Maaseik* ter bestrijding van het protestantisme: Limburg 37 (1958) 144 (Heere o.s.cr.). *Limbourg*: Pasture, A., Le placard d'hérésie, 309.

loof wenste te veranderen of niet kon wegtrekken, moest onderduiken en zich maar heel stil houden. Op die manier hebben zich in het Luikse prinsdom, in de stad Maastricht vóór 1632 en in andere plaatsen van Limburg steeds protestanten weten te handhaven.[196]

Toch protestantisering?

De gang der politieke gebeurtenissen besliste voor het zuiden van de Nederlanden en voor Limburg, dat de katholieke godsdienst er de heersende zou blijven of weer worden, er staatsgodsdienst zou zijn. Een andere officiële, openbare confessie duldden de autoriteiten niet. In de Noordelijke Nederlanden, waar het katholicisme na 1580 algemeen werd afgewezen, lagen de zaken gecompliceerder. De zeven in de Staten-Generaal vertegenwoordigde gewesten erkenden weliswaar het calvinisme als hun publieke godsdienst, maar niet als de heersende en de enige. Dit had tot gevolg dat andere confessies werden gedoogd, mits zij buiten het openbare leven bleven. Deze meer tolerante houding vond in de Zuidelijke Nederlanden navolging toen de rekatholisering haar scherpe kanten verloor tijdens en na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). De harde repressie van alles wat protestant was, liep toen ten einde. Ketters zouden voortaan slechts vervolgd worden, als zij openlijk aanstoot gaven.[197]

Tijdens de Tweede Maasveldtocht van 1632 vestigden de Staten-Generaal hun heerschappij in Limburg. De steden Venlo, Straelen, Erkelenz, Roermond, Sittard, Maastricht en Limbourg aan de Vesdre gingen bij verdrag over. Om politieke redenen – de Staten-Generaal hoopten op een vrijwillige aansluiting van het Zuiden bij het Noorden – en ook uit de overtuiging der Staten, dat geen enkele Kerk de heersende moest zijn, waren zij geenszins van plan de nieuw verworven steden te protestantiseren, ze in bestuurlijk en kerkelijk opzicht tot reservaten voor alléén protestanten te maken. Wel eiste de veroveraar vrije godsdienstoefening voor zijn publiek toegelaten godsdienst, het calvinisme.[198]

Met uitzondering van Maastricht gingen de Staatse veroveringen in Limburg binnen enkele jaren weer grotendeels verloren. In 1648 wees de vrede van Münster buiten de stad Maastricht met zijn onderhorigheden aan de Staten-Generaal echter ook een nader te bepalen deel toe van de Landen van Overmaas.[199] De Spaanse onderhandelaars hadden de Staten-Generaal gevraagd in het Staatse deel de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst te willen handhaven. Spanje beriep zich voor dit verzoek op een bepaling uit 1632 in het capitulatieverdrag van de hoofdplaats van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas, Limbourg aan de Vesdre. Toen hadden de Staten-Generaal de vrijheid van het katholicisme in geheel het hertogdom Limburg en in Overmaas gegarandeerd. Bovendien schreef de vrede van Münster handhaving van de status quo voor in diezelfde Landen van Overmaas. De Staatse onderhandelaars ontzenuwden dit vertoog punt voor punt. Zij wilden slechts op het Spaanse verzoek ingaan, indien de koning in zijn deel de protestanten gelijke vrijheid toestond, zoals de Staten-Generaal dat in Maastricht voor de katholieken hadden gedaan.[200] Het was een keurig verpakte weigering, want de Staten wisten drommels goed, dat de Spaanse koning zo iets nooit zou toestaan.

196 Ubachs, Twee heren, 111-113. Bax, II, 326vv (Luikse prinsdom).
197 Pasture, Le placard d'hérésie, 304-305.
198 Voor de steden van het Overkwartier: Jenniskens, A.H., De invoering van de gereformeerde religie in het Overkwartier van Gelderland 1632-1633, in: Van der Nyersen upwaert, 137-153.
199 Haas, Verdeling, 294-313: tekst van het Partagetraktaat. De precieze omschrijving van de Staatse partage in de Landen van Overmaas: 309-312.
200 Haas, Verdeling, 174-181.

Na de verdeling van de Landen van Overmaas voerden de Staten-Generaal in het Staatse deel twee reformaties door, een politieke en een kerkelijke. De politieke bestond in de vervanging van katholieke koninklijke door protestantse staatse ambtenaren. De kerkelijke verving het katholicisme door het calvinisme als publieke godsdienst met gelijktijdig gedogen van andere opvattingen. Hoogmogenden steunden in hun partage dus het calvinisme als de enige openbaar toegelaten godsdienst. Zij deden hiermee niets onbehoorlijks; het was hun toepassing van het in het Duitse Rijk algemeen erkende 'cuius regio, illius et religio'. De keuze van de heersende godsdienst was het algemeen erkende recht van een landsheer. Daarmee strookte de algemene, strikt juridische opstelling van de Staten-Generaal, die zich bovendien bij het regelen van roomse zaken graag spiegelden aan vergelijkbare regelingen in rooms Frankrijk en rooms Duitsland ten opzichte van protestanten. Hare Hoogmogenden wilden en konden niet achterblijven bij de Spaanse koning zonder hun eer en hun soeverein recht te kort te doen.[201] In het verleden verweten geschiedschrijvers de Staten-Generaal, dat zij de bevolking in de Staatse partage wilden protestantiseren, wilden dwingen om protestant te worden. Maar dat was nooit de opzet van Den Haag. Misschien wel die van de door Den Haag aangestelde predikanten, maar die kregen geen voet aan de grond.[202] De Staatse leden van de Chambre mipartie beweerden zelfs niet helemaal ten onrechte, dat de katholieken in het Staatse deel van de Landen van Overmaas op het stuk van de godsdienst meer 'liberteijt' van geweten zouden genieten dan 's konings onderdanen in het andere deel.[203] De eersten konden kiezen, de laatsten niet. Ook het verwijt dat er door de bevoorrechting van de Overmase protestanten – meestal zeer gering in aantal – grote ongelijkheid ontstond, snijdt geen hout. Gelijkheid betekende in die tijd paritaire, gelijke behandeling van groepen met eenzelfde kenmerk. Het grotere of kleinere ledental van die groepen deed toen niet ter zake.[204]

De publieke – gereformeerde – kerk had als juridisch erkende groep recht op een kerkgebouw. Als er in een plaats meerdere gebouwen waren, kreeg zij er een of meer toegewezen, zoals in Maastricht. Op de dorpen in Overmaas kon echter geen keuze gemaakt worden uit verschillende kerken, omdat er maar één kerkgebouw was. De enige, voorheen door katholieken gebruikte kerk, meestal gemeenschappelijk eigendom van het kerspel en de kerkstichter, werd daarom genaast voor de publieke godsdienst van de landsheer, samen met de erbij horende goederen, tienden en renten. Daarbij letten de Staten-Generaal er overigens zorgvuldig op, dat niet geraakt werd aan de rechten en renten van een adellijk heer of andere rechthebbende, als die *patronus* (stichter of beschermer) was van de parochiekerk.[205] De inkomsten uit door de Dienst der Domeinen in beslag genomen kerkelijke gemeentebezittingen kwamen ten goede aan calvinistische predikanten, kosters en schoolmeesters. Eventueel bestaande parochiale of gemeentelijke openbare stichtingen met een caritatief doel, zoals de armenzorg, waren voortaan bestemd voor lidmaten van de heersende kerk. Deze situatie zou blijven bestaan tot aan de Franse Tijd; het gezamenlijk kerkgebruik op sommige plaatsen nog langer.

Katholieke dorpelingen uit Staats gebied kerkten in de delen van Overmaas, die onder Spaans (na 1713 Oostenrijks) gezag gebleven waren, of in katholieke heerlijkheden, waar de

201 Haas, Verdeling, 177-178, 181.
202 Ubachs, Twee heren, 176.
203 Haas, Verdeling, 177.
204 Ubachs, Twee heren, 194-195.
205 De door Habets afgedrukte visitatieverslagen van het dekenaat Valkenburg geven daar vele voorbeelden van: Habets, III, 350-369. Polman, III, 158: bij door de Staten-Generaal geconfisqueerde kerken achtte de gereformeerde kerkelijke overheid het patronaatsrecht vervallen. Maar de Staten-Generaal en de Raad van State gingen daar meestal niet op in.

publieke godsdienst dus de katholieke was. Dat kon vrij gemakkelijk in een gebied met zoveel verschillende soevereiniteiten. Een achttiende-eeuws voorbeeld biedt de vormreis van bisschop De Robiano in 1767. Hij bezocht in het Roermondse dekenaat Valkenburg de katholiek-Oostenrijkse dorpen, waar dan de vormelingen uit de protestants-Staatse dorpen naar toe kwamen om het vormsel te ontvangen.[206]

De Staten-Generaal respecteerden het recht van een medeheer. Maastricht bleef zo in politiek en godsdienstig opzicht een paritaire stad tot het einde van het Ancien Regime. In Meerssen gunden de Staten-Generaal aan de katholieke inwoners het medegebruik van het kerkgebouw als erkenning van het recht op de kerk, dat de abt van Eaucourt bij Parijs had als vergever van de Meerssense proosdij. Ook in andere plaatsen (Beek, Heerlen, Valkenburg, Eijsden[207]) voerden zij dit *simultaneum* in, waarbij zij voor hun besluiten ten aanzien van de Overmase katholieke onderdanen steevast verwezen naar vergelijkbare beslissingen op dit stuk met betrekking tot protestantse onderdanen in Frankrijk of Duitsland. De rechtsgrond voor de invoering van het simultaneum in de Landen van Overmaas zouden de Staten-Generaal dan – naast het respect voor de rechten van een eventueel aanwezige katholieke medeheer of *patronus* – gevonden kunnen hebben in het Duitse voorbeeld van het *simultaneum voluntarium*, het vrijwillig simultaneum, een oplossing voor biconfessionele gemeenschappen, zoals ingevoerd door de Westfaalse vrede in 1648.[208]

Op het eveneens veroverde platteland in Overmaas voerden de Staten-Generaal direct na de verovering van Maastricht in 1632 het simultaneum in: waar maar één kerkgebouw was, moesten katholieken en protestanten dat samen gebruiken. Het gebouw was immers eigendom van de gehele gemeente. Deze situatie was van korte duur, want drie jaar later waren de meeste dorpen weer in Spaanse hand. Sedert 1644 en vooral na de vredessluiting in 1648 ontstond een verwarde situatie toen én Spanje én de Republiek de soevereiniteit in de Landen van Overmaas voor zich opeisten. Beide confessies gebruikten op veel dorpen de kerkgebouwen weer samen. Na 1661 was het duidelijk wat tot Spaans, dus katholiek, en wat tot Staats, dus gereformeerd, gebied behoorde. In de Spaanse gebieden keerde de uitsluitend katholieke kerkelijke toestand van vóór 1632 terug. In de Staatse gebieden kwam een calvinistische kerkstructuur met predikanten, kerkenraden, schoolmeesters en kosters. De Staten hielden rekening met het katholieke volksdeel door op verschillende plaatsen weer het simultaneum in te voeren.[209] De katholieken kregen het medegebruik van het kerkgebouw, een toelating die mo-

206 Habets, II, 579-580.

207 Eerst in 1861 opgeheven: Zinkwit 90 jaren, 10. In Gennep bestond in 1650 een vrijwillig simultaneum. Toen de katholieke kerk instortte, stelden de niet-katholieken hun kerkgebouw ter beschikking van de katholieke Gennepenaren. Tevens zette de vorst van Brandenburg-Pruisen een afvallige priester af en deed hem vervangen door een orthodoxe: AHVN 157 (1955) 123 (Opladen).

208 De term is afgeleid van *simultaneum exercitium religionis* (gelijktijdige godsdienstoefening). Er waren verschillende vormen mogelijk. Het meest voorkomend was het *simultaneum crudum* (het ruwe s.), het gemeenschappelijk gebruik van de cultusvoorwerpen (kerkgebouw, klokken) door aanhangers van verschillende religies (In deze beperkte opvatting: LThK^2, IX, 780). Een tweede vorm was het *simultaneum innoxium* (het onschadelijke s.): het samenleven van verschillende religies in één land, in één stad met volledige scheiding van kerkgebouwen, enzovoort: Cross, F.L., The Oxford dictionary of the Christian church, Oxford 1958, 1259, waar Maastricht na 1632 een voorbeeld van was. Dan waren er nog het *simultaneum necessarium* (noodzakelijk s.) voorgeschreven door de Westfaalse vrede van 1648 en het *simultaneum voluntarium* (vrijwillig s.) vanwege het na 1648 invoeren van een religie, die in 1624, het voor het Duitse Rijk geldende *Normaljahr*, in een land niet aanwezig was. Zie voor de twee laatste: Beck, D., Die kirchlichen Simultanverhältnisse in der Rheinprovinz unter besonderer Berücksichtigung des Ryswicker Friedens, (Theologische Arbeiten aus dem Rheinischen wissenschaftlichen Predigerverein, 3. Folge, 1), Weimar 1934, 45. Zie ook: Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte, 504 noot 2. In het Kleefse bestonden in 1609 een katholiek-lutherse en drie gereformeerd-lutherse simultaankerken: Coenen, Katholische Kirche, 83. Zie ook: Munier, W.A.J., Het simultaneum in de Landen van Overmaas, een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878), (MM, 61), Leeuwarden 1998.

209 De Maasgouw 105 (1986) 203-204 (Ramakers).

gelijk mede was ingegeven door juridische overwegingen: erkenning van een katholiek patronaat over de kerk.

De veronderstelling ligt voor de hand, dat de katholieke inwoners in de Staatse Landen van Overmaas morrend de legalistische aanpak van de Heren Staten ten opzichte van hún kerkgebouw zullen hebben ondergaan. Zij protesteerden er samen met hun priesters tegen door chicanes bij het simultaan gebruik ervan en door ostentatief deel te nemen aan processies en bedevaarten in Spaans, na 1713-1714 Oostenrijks gebied. Lokale studies bevatten daarover gegevens.[210] Veel is echter nog duister, want het wachten is nog steeds op een samenvattende studie over het simultaneum, die – en dan in het licht van die tijd! – álle betrokken partijen recht tracht te doen, niet in het minst door het simultaneum in de Landen van Overmaas te vergelijken met dergelijke situaties buiten de Republiek.

De nieuwe inplanting van de calvinistische confessie in Limburg had plaats in een tijd toen het calvinisme alle werfkracht verloren had. Van de wereldlijke overheid kreeg zij slechts financiële steun uit lokale geldbronnen in Maastricht en de Staatse dorpen. In Maastricht, noch op de Staatse dorpen in Overmaas was er belangstelling voor een overgang naar de andere religie vanaf het moment, dat de soevereiniteit van de Staten-Generaal de mogelijkheid daartoe opende. Wie of wat had door een overgang naar de officieel toegestane religie er ook in enig opzicht beter van kunnen worden, of zou door katholiek te blijven er op achteruit kunnen gaan? Het omgekeerde was trouwens ook het geval. Als er al eens een overgang plaats vond naar het calvinisme, waren het meest spijtoptanten, kloosterlingen die de kap op de tuin wilden hangen, priesters die het ambt verlieten. Soms ook wel eens een overgang omwille van een politieke carrière of in verband met een huwelijk, waarbij één van de partijen wisselde van confessie, maar het bleven allemaal uitzonderingen.[211] Protestantisering in de Staatse gebieden in Limburg was er slechts in een heel bepaald opzicht: de bezetting van openvallende plaatsen in de plattelandsbesturen met protestanten, ofschoon ook dit niet altijd gebeurde,[212] en de naasting van publieke, katholieke kerkgoederen voor de nieuwe publieke, calvinistische kerk.

De Limburgse religieuze situatie in 1650

Na honderd jaar van religieuze geschillen was de kerkelijke situatie in Limburg niet drastisch gewijzigd. De godsdienstige overtuiging van de bevolking had twee propagandagolven ondergaan voor een ander godsgeloof: eerst de wederdoperij, later het calvinisme. De invloed van andere denominaties, zoals het lutheranisme, viel voor Limburg te verwaarlozen. Het calvinisme had meer aanhang gekregen dan het anabaptisme, maar massale aanhang verwierven geen van beide.[213] Veranderd, nieuw was wel de nadrukkelijke betekenis, die de nieuwe tijd toekende aan de innige samenwerking tussen Staat en Kerk gebaseerd op het ene geloof voor allen. Dit betekende voor Limburg dat het ene geloof het katholicisme zou zijn. Het tweeherige Maastricht met zijn officieel toegestane twee confessies vormde de uitzondering, die de regel

210 Toediening van de sacramenten in het Land van Hoensbroek: Venne, J.J.M. van de e.a., Geschiedenis van Hoensbroek, Hoensbroek 1967, 417-429. Zie de verschillende reeds genoemde studies van Munier en verder: Ramakers, E.P.M., Pastoraal in Schaesberg in de zeventiende eeuw, in: Het Land van Herle 23 (1983), 4-16, 25-39, 63-77. Een poging tot een cultureel-anthropologische verklaring van dit soort chicanes bij: Rooijakkers, Rituele repertoires, 227-230 bijvoorbeeld.

211 Voorbeelden bij: Ubachs, Twee heren, 417. Zie ook: Zeeden, Grundlagen und Wege, 291.

212 Munier, De calvinisering, met lijsten van functionarissen. Katholieke ambtenaren bleven er in de zeventiende en vooral in de achttiende eeuw functioneren: aldaar, 144-145.

213 Zie bijvoorbeeld: Munsters in de Maasgouw, 201 (Venner).

bevestigde. Het naar voren schuiven van het calvinisme na 1661 in de Staatse helft van de Landen van Overmaas was en bleef een politiek verschijnsel. Het werd geen religieus verschijnsel, doordat tot verdriet der predikanten gedwongen protestantisering van staatswege uitbleef.

Nieuw voor de afzonderlijke gelovige was honderd jaar na het begin van de Hervorming onder katholieken de zeer belangrijke en algemene erkenning dat ook een leven in de wereld, het leven van een koopman, een ambachtsman, een boer, van een gehuwde, een volwaardig christelijk leven kon zijn. De rol van de leek in de Kerk was na de rekatholisering door deze erkenning een andere dan daarvoor. Zij kwam voort uit het vijftiende-eeuwse streven naar vernieuwing en verdieping van het persoonlijk leven, ook van de leek.[214] Het naar voren komen van het lekenelement was in de vijftiende eeuw onder andere al te zien geweest in de doelstellingen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en het hernieuwde belang dat in de zeventiende eeuw, na Trente, werd toegekend aan de broederschappen.

Een wezenlijke verandering van de geloofsbeleving vond niet plaats, doordat er na het concilie van Trente geen aanpassing aan de eisen van een andere tijd volgde. Het geloofsleven bleef doortrokken van de sinds de late Middeleeuwen bij de gelovigen gecultiveerde angst en vrees, vrees voor de zonde en angst voor de duivel, de hel, de eeuwige verdoemenis, waartegen een brede waaier van sacramentele en para-sacramentele afweermiddelen (bedevaarten, processies, devoties, heiligen, engelbewaarders) bescherming moest verschaffen. De gelovige kon echter een tegenwicht vinden in het voortdurend ook gepreekte vertrouwen op Gods goedheid voor de zondaar.[215] De godsdienstkennis van de gelovigen nam toe. Maar het was een toename vooral bedoeld als het verschaffen van munitie voor de afweer van mogelijke protestantse beïnvloeding, niet een vermeerdering van kennis ter verdieping en verbreding van het eigen persoonlijke, geestelijke leven. Opsluiting in zichzelf was voor de Kerk belangrijker, want veiliger, dan openheid naar de wereld.

Bedenkelijk voor de vrijheid van de Kerk was haar verstrengeling met de macht van de Staat. In Limburg waren, net als overal in katholiek Europa,[216] de familiale banden tussen kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers zeer nauw. In kerk en raadhuis, in kasteel en bisschoppelijk paleis, haast overal trokken dezelfde families aan de touwtjes. Kerk en Staat waren onderling zo verweven, dat zij de onderdanen hetzelfde maatschappijbeeld als ideaal voorhielden en oplegden. Dit beeld werd dan al te gemakkelijk onder het mom van de ware religie in dienst gesteld van de zucht naar handhaving van de eigen macht en het familiale belang. De Limburgse elite had materieel belang bij het voortbestaan van kapittels, kloosters en andere kerkelijke instellingen. Daar kon zij zonen en dochters, die anders een te zware belasting zouden zijn voor het familiegoed, met betrekkelijk weinig kosten overeenkomstig hun stand onderbrengen en carrière laten maken.[217]

Naarmate het krijgsgewoel tussen Maas en Rijn begon af te nemen, kreeg Limburg in de zeventiende eeuw het katholieke geestesmerk, dat de concilievaders in Trente voor ogen had gestaan. De nauwe samenwerking tussen Kerk en Staat legde het fundament voor een christelijk georganiseerde maatschappij, die eeuwen zou trotseren. Daarin ligt voor Limburg de gro-

214 Bireley, The refashioning, 176.

215 Hsia, The world, 5, steunend op Jean Delumeau's werken: La peur en Occident, en: Le péché et la peur. Bireley, The refashioning, 18-19, mitigeert Delumeau's mening.

216 Hsia, The world, 204.

217 Hsia, Social discipline, 181. Hsia, The world, 118-119, gaat in op het belangrijke punt van de salariëring der geestelijkheid. In de zeventiende eeuw verbeterde die, maar uit Limburg is daarover niets specifieks bekend. Zie voor de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen: De Vroede, Notabelen.

te betekenis van de jaren 1550-1650. Hierbij dient wel een kanttekening gemaakt te worden: in hoeverre de massa der gelovigen persoonlijk werd gegrepen door het vernieuwde geloof, of die vernieuwing uit voorzichtigheid of sleur volgde, moet in het midden blijven.

MAATSCHAPPELIJKE GESCHIEDENIS

De Limburgse samenleving veranderde niet wezenlijk in de periode 1550-1660. De crises in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw op religieus en economisch gebied leidden in Limburg niet tot een revolutie in het algemene bestel van de verschillende territoria, tot maatschappelijke onrust. Boerenopstanden aan de Nederrijn en in Limburg kwamen in de vijftiende, zestiende eeuw en later niet voor, doordat de grotere pachtboeren steeds op de hulp van vreemden waren aangewezen om hun bedrijf draaiende te houden. Er was dus geen gebrek aan werk en inkomsten. Er was soms wel verzet tegen nieuwigheden, vooral als de heer meer belasting eiste. Maar tot bloedige onlusten kwam het niet.[218]

Over de invloed van verschillende niet-roomse reformatiebewegingen, zoals wederdoperij en calvinisme, is reeds gezegd, dat die grotendeels tijdelijk was. De rekatholisering – de roomse reformatiebeweging – kreeg eerst goed vaart na 1600. Zij drukte op de lange termijn gezien vrijwel geheel Limburg voor twee eeuwen een contrareformatorisch stempel op. Pas in en na de Franse Tijd en meer bepaald in de twintigste eeuw zou dat merkteken beginnen te slijten. Veel ingrijpender dan de veranderingen op godsdienstig gebied waren op de middellange termijn de negatieve gevolgen van de voortdurende oorlogstoestand, te beginnen in de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Nog ingrijpender was de economische crisis sinds 1550, die tot omstreeks 1650 zou voortduren. Hoe de gevolgen van deze economische crisis opgevangen zijn, bijvoorbeeld door emigratie, is nauwelijks of niet bekend.

Welke uitwerking de oorlogen en crises in Limburg als geheel hadden, is nooit in een grotere samenhang onderzocht. Er zijn wel enige aanzetten gegeven voor het zuiden van Limburg.[219] Ook zijn er de niet altijd degelijk onderbouwde constateringen in lokale onderzoeken. Een voorbeeld. De koopkracht in het Limburgse Sint-Truiden en in het nabijgelegen Brabantse Zoutleeuw zou in het begin van de zestiende eeuw niet minder geweest zijn dan in Brugge, Antwerpen en Gent. In de tweede eeuwhelft volgde een ernstige crisis in de Limburgse plaatsen, maar dan zou de koopkracht toch nog beter geweest zijn dan in Noord-Nederlandse steden zoals Utrecht en Nijmegen. De levensstandaard was het laagst tussen 1570-1590 in de Limburgse streken, maar herstelde zich daarna. In het Noorden was dat pas het geval na 1605, aldus onze zegsman.[220] Geheel overtuigend klinken dergelijke mededelingen niet bij gebrek aan meer algemene en vooral vaststaande gegevens, die geldig zijn voor een groter gebied en voor meer facetten van het economische leven. Om slechts één zeer belangrijk en niet onder-

218 P.K. Weber in: AHVN 192-193 (1990) 246, naar aanleiding van Chr. Reinicke, Agrarkonjunktur..., (Rheinisches Archiv, 123), Köln 1989, ofschoon Weber toen eraan toevoegde dat nader onderzoek hier noodzakelijk was. Dit werd gedaan door Gabel in zijn dissertatie (Bochum, 1992), zie: Gabel, Widerstand. Hij ontdekte verzet, maar niets dat ook maar in de verte leek op boerenopstanden als een Jacquerie in Frankrijk (1358) of een Boerenoorlog in Duitsland (1525). Het door Gabel gevonden verzet in het Nederlandstalige Limburg en omgeving is niet opzienbarend. Het zijn veeleer de normale, overal voorkomende wrijvingen tussen dorpsgemeenschap en hogere overheid.

219 *Economie*: Jansen, Landbouw en economische golfbeweging; Jansen, J.C.G.M, Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht, in: Van der Nyersen upwaert, Maastricht 1981, 127-135. *Oorlogen*: Gutmann, M.P., War and rural life, zich speciaal richtend op het Maasgebied tussen Maastricht en Luik.

220 Historische bijdragen over Sint-Truiden 4 (1984) 302-303 (Schevenels).

zocht economisch facet te noemen: de belastingdruk. Karel de Stoute had in zijn gebieden sinds 1469 de belastingschroef stevig aangedraaid. Die verhogingen werden onder zijn opvolgers niet ongedaan gemaakt.[221] Maar hun invloed op de ontwikkeling van de economie in de Bourgondisch-Limburgse gebieden is een witte vlek in onze kennis.[222]

Samenleving

De samenleving op het keerpunt van Middeleeuwen naar Moderne Tijd was nog even hard en rauw als voorheen. De compassie met de medemens was niet groot, tenzij hij of zij een bloedverwant of buurtgenoot was. De levensverwachting was laag; een vijftigjarige was oud, een zestigjarige een zeldzaamheid.[223] Nog steeds bedreigden honger, koude en de vele onheelbare ziekten de mensen tijdens hun korte levensloop. Zij wisten zich daar nauwelijks of niet tegen te weren. De natuur en haar krachten waren een duistere, want onbegrepen macht. Haar geheimzinnige, schadelijke invloed moest bestreden worden met een even geheimzinnige, magische tegenweer. De mens riep natuurlijke en bovennatuurlijke krachten te hulp om hem minstens enige bescherming te bieden tegen de vele onbekende dreigingen om hem heen.[224]

Bescherming zochten de mensen in allerlei middeltjes samengebrouwen uit delen van planten en dieren, in vreemd gevormde stenen en andere zaken, waaraan magische krachten werden toegeschreven. In de zestiende en zeventiende eeuw werkten kerkelijke en wereldlijke overheden samen om deze aloude tradities de kop in te drukken. De overheden stelden toverij gelijk aan ketterij. Zij werd daardoor tot een ernstige bedreiging voor de maatschappij gemaakt.

In de jaren vlak na 1600 begon het proces van rekatholisering zijn grootste kracht te tonen. Het waren ook de jaren, waarin Limburg de meeste processen kende tegen vermeende tovenaars en tovenaressen, die toen in de volksmond 'toverssen' heetten en eerst sinds de negentiende eeuw naar Duits voorbeeld 'heksen'. Zeer spectaculair was de grote vervolging van 'toverssen' te Roermond, die in het najaar van 1613 in enkele maanden 64 slachtoffers maakte.[225] Voor de gehele zestiende eeuw zijn negentig processen opgespoord, tussen 1600 en 1630 loopt het aantal echter tot 177 op. Daarna verslapte de jacht op toverij: in de periode 1630-1700 werden nog 33 processen gevonden. De gegeven cijfers berusten op literatuuronderzoek. In feite moet er nog vaker (veel vaker?) tegen toverij zijn opgetreden. Het in de bestaande literatuur over toverijprocessen geheel ontbreken van processen in sommige Limburgse streken doet dit vermoeden.[226]

De roomse kerk bood de mens bescherming met haar heiligen, haar heilige zaken (sacramenten, relieken) en heilige plaatsen. Deze praktijken waren ingebed in de religieuze volkscultuur, in de volksreligiositeit. Dit facet van de geschiedenis trekt sinds enige decennia zeer de aandacht,[227] zij het tot nu toe in de Limburgse geschiedschrijving nauwelijks of niet. Er zou

221 Zie als voorbeeld van toenemende belastingdruk de belastingcijfers voor de derde stand in Vlaanderen tussen 1440 en 1506 in: TvG 88 (1975) 520 noot 68 (Blockmans/Prevenier).

222 Verhulst, Précis, 146. Zie ook: Paravicini, Guy de Brimeu.

223 Deursen, A.Th. van, Het hemel (Het kopergeld van de Gouden Eeuw, 4), Assen 1980, 10.

224 Belangrijk voor Limburg: Evers, Maaslandse heksenprocessen, met aanvullingen daarop in: Nederland betoverd, 149-157, 300-301. Dresen-Coenders, De grote 'heksenbrand' van Roermond; Nissen, P.J.A., Het magisch-religieuze universum van Odilia Boonen en haar klanten, over een toverijproces voor het officialaat van het bisdom Roermond in 1724-1726, in: Munire ecclesiam, 189-196.

225 Dresen-Coenders, De grote 'heksenbrand', 161-172.

226 Evers, Maaslandse heksenprocessen, 84.

227 In het algemeen: Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk, G. Rooijakkers, Th. Van der Zee (eds), (Sporen), Nijmegen 1986, waarin uitgebreide literatuuropgaven. Meer in het bijzonder voor Duitsland: Angenendt, A., Volksreligiosität-Elitenkultur, Stimmen aus der deutschen Forschung zur frühen Neuzeit, in: TG 20 (1993) 414-423, en de bundels Volksreligiosität (1986) en Volksfrömmigkeit (1994).

volgens de opvattingen der onderzoekers een tegenstelling bestaan hebben tussen de religiebeleving van de geletterde elite en die van het ongeletterde volk. Deze tegenstelling tussen geletterd en ongeletterd, tussen geleerd en ongeleerd, zou in de zestiende eeuw scherp naar voren zijn gekomen en verzet hebben opgeroepen van degenen die het in de maatschappij voor het zeggen hadden. Reformatie en Contrareformatie vernietigden daarop een van oorsprong niet-christelijke volksreligiositeit in het voordeel van een rechtlijnige, leerstellige kerkelijkheid en de onderwerping aan het staatsgezag, aldus een bepaalde richting in het moderne onderzoek. Het is een redenering die weinig overtuigend klinkt. Als magisch beschouwde gebruiken, die typisch zouden zijn voor de godsdienstbeleving van de ongeletterden, vond men immers in àlle lagen van de bevolking, tot in de hoogste kringen toe. Waarom dan een offensief van geletterd tegen ongeletterd, van geloof tegen volksgeloof?[228]

Het katholicisme was juist geneigd uitingen van volksgeloof te aanvaarden. Zeker in overwegend katholieke streken, zoals Limburg, was er daardoor geen breuk tussen elite en volksgodsdienst, aangenomen dat die laatste ooit ergens bestond. Veeleer was daar het van bovenaf sturen van de volksreligie een algemeen kenmerk van de vroegmoderne geschiedenis. Typisch is het bevorderen van bedevaarten tijdens de periode van rekatholisering om het onderscheid tussen katholieken en protestanten te beklemtonen.[229] Bij het organiseren van de door de Aartshertogen bevorderde Mariabedevaart naar Scherpenheuvel en, geheel aan het einde van de hier behandelde periode, het ontstaan van de bedevaart naar Kevelaer (1642), kan ook in Limburg dit motief hebben meegespeeld. Maar er waren nog tal van andere heiligen die bedevaartgangers trokken. Enkele voorbeelden links van de Maas waren: de in Belgisch-Brabant gelegen bedevaartsoorden ter ere van Sint Hubertus te Schaffen (arrondissement Leuven), Sint Pancratius te Zellik (arrondissement Brussel), Sint Leonardus te Zoutleeuw (arrondissement Leuven) en in het Loonse Sint Gerberga te Rosmeer en Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten te Kuringen. Men ging uit het Loonse ook al eens op bedevaart naar Sint Quirinus te Neuss (D).[230] In Maastricht trokken het graf van Sint Servaas en in het vlakbij gelegen klooster van de Witte Vrouwen de Zwarte Christus (tegenwoordig in de kerk van Wyck-Maastricht) veel volk. Rechts van de Maas pelgrimeerden velen jaar in, jaar uit naar heiligen als Sint Gerlach te Houthem, Sint Odilia in Sweikhuizen (gemeente Schinnen), Onze-Lieve-Vrouw in het Zand te Roermond en naar Meerssen met zijn Sacramentswonder.[231]

Restauratie van de oude machten

In de late Middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd bestond er in de steden overal een drang van de middengroepen naar meer invloed op het stadsbestuur. Het buitengesloten deel van de stand der stadsburgers wilde ook vertegenwoordigd zijn in de magistraat.[232] Dat botste regelrecht met de in deze tijd de overhand krijgende absolutistische staatsopvatting, die in Staat en stad invloed op het bestuur van onderop vrijwel uitsloot.

Het streven naar een vervanging van het oude door het nieuwe geloof, in casu het calvinis-

228 Hsia, Social discipline, 183. Volksfrömmigkeit, 11 (Smolinsky).

229 Châtellier, L., Die Einführung des tridentinischen Katholizismus und die Konfessionalisierung in Elsaß und Lothringen 1500-1650, in: Die katholische Konfessionalisierung, wissenschaftliches Symposion der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993, W. Reinhard, H. Schilling (eds), (Schriften des Vereins zur Reformationsgeschichte, 198), Gütersloh 1995, 384-393, 390.

230 Bax, I, 267 noot 1.

231 Voor deze bedevaartplaatsen in Nederlands-Limburg zie in: BIN, Limburg, onder de plaatsen: *Houthem*, 324-350 (Van Berkum o.s.b.), *Sweikhuizen*, 1016-1020 (Janssen), *Roermond*, 734-767 (Nissen), *Meerssen*, 562-582 (Caspers/Van Herwaarden).

me, lijkt meermalen mede ingegeven door deze drang van de niet-regenten naar meer invloed. De Nederlandse Opstand maakte na 1580 een einde aan dit soort revolutiepogingen van de onderdanen. In het Noorden namen de stedelijke regenten het heft stevig in handen met medehulp van calvinistische minderheden. In het Zuiden kregen de magistraten steun van de centrale regering in Brussel. Overal waar het koninklijke leger 's konings gezag herstelde, werd ook het oude regentenregime weer in het zadel geholpen. In Limburg gebeurde dit in Maastricht en Venlo. In het Loonse handelde de bisschop niet anders met zijn steden Hasselt en Maaseik. De oude magistraatsgeslachten bleven daar met steun van de bisschop op het kussen.[233]

De continuering of restauratie van het gezag van de regerende geslachten gebeurde zowel in het Noorden als in het Zuiden telkens mede onder het mom van invoering of handhaving van het ware geloof. Dat doet de ook al eerder gestelde vraag rijzen, of het beroep op het ware geloof en de keuze voor katholicisme of calvinisme soms niet méér ingegeven was door een botte machtspolitiek der regerende geslachten dan door hun godsdienstige overtuiging. Op het platteland moet een zelfde dilemma over het behoud van macht en bezit de bestuurders eveneens hebben doen kiezen voor het ene of het andere geloof. Maar daar is nauwelijks iets over bekend. Eertijds gold het in Limburg min of meer als een axioma, dat het blije, opgewekte katholicisme tot de oernatuur en het wezen van elke Limburgse mens behoorde.[234] Over andere streken deden eendere meningen opgeld, maar modern historisch onderzoek[235] heeft ze daar naar het rijk der fabelen verwezen. Waarom zou het in Limburg anders zijn geweest dan elders?

Recht

Het verder oprukken van het absolutisme deed ook de behoefte aan centralisatie toenemen. Een van de middelen daartoe was de codificatie van het recht (zie ook p. 168-168). De schriftelijke vastlegging en goedkeuring van de in verschillende streken en plaatsen geldende onderling afwijkende geschreven en ongeschreven (gewoonte)rechten en voorrechten moest het staatsgezag een handvat bieden om tot groter eenheid te komen. Karel V begon er mee, Alva zette het werk voort, maar de onwil van lagere gezagsorganen en het uitbreken van de Nederlandse Opstand deden de codificatie grotendeels mislukken. In Limburg hadden de pogingen van Brussel eerst succes tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen in 1620 het Gelderse land- en stadsrecht van het Overkwartier van Roermond in werking kon treden.[236] De uit 1665 daterende uitgave van de Maastrichtse stedelijke wetgeving in het *Recueil der Recessen* (verzameling van besluiten) kan als een late loot van deze codificatiebeweging gezien worden.[237]

Het streven naar meer eenheid in de wetgeving en de rechtspraak kende meer succes voor de criminele rechtspraak. De *Codex criminalis Carolina*[238] van Karel V uit 1532 en de *Criminele Ordonnantiën*[239] van Filips II uit 1570 vonden ook in Limburg algemene toepassing. De 'toverssen' in de zestiende en zeventiende eeuw en de bokkenrijders in de achttiende eeuw ervoeren het

232 Zie Venner, Beeldenstorm Hasselt, Bax over Maastricht.
233 Maaseik, Ontstaan, 191-192.
234 Zie voor dit soort onuitroeibare stereotiepen bijvoorbeeld: Chorus, A., Het typische van de Limburgers, in: HJLZ 6 (1985) 53-64.
235 Zie bijvoorbeeld de bundel: Constructie van het eigene.
236 Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620, A.M.J.A. Berkvens e.a. (eds), (Werken OVR NR, 25), Arnhem 1996. In het bijzonder de Inleiding, viiix.
237 Rensch, Th.J. van, De totstandkoming van het Maastrichtse Recueil der recessen, in: Ten werentliken Rechte, 29-42.
238 Tekst onder andere gepubliceerd in het Reclamuitgaafje: Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532 (Carolina), herausgegeben und erläutert von G. Radbruch, (Universal-Bibliothek, 2990), Stuttgart 1978[4].
239 Vrugt, M. van de, De criminele ordonnantiën van 1570, enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden, Zutphen 1978.

aan den lijve! In het Luikse deel van Limburg sloten regelingen uit 1551 en 1572 (de laatste is de zogenaamde Reformatie van bisschop Van Groesbeeck) hierbij aan.[240]

Het recht werd na zijn codificatie voortdurend uitgebreid met wetgeving van bovenaf onder wisselende benamingen, zoals ordonnantiën, plakkaten, of reglementen. De landsheer gaf deze wetgeving uit eigen machtsvolkomenheid, gelijk het een absolute heerser betaamde. Een bijzonder kenmerk van deze aanvullende of nieuwe voorschriften was de inbreuk op het persoonlijke leven. De wetgever trachtte door middel van die voorschriften het leven van zijn onderdanen te sturen in de door de landsoverheid gewenste richting. Wetten werden een middel om de inwoners op te voeden tot goede onderdanen. De landsoverheid ondervond hierbij de machtige steun van de Kerk.

Maatschappelijke zorg

De eerder gesignaleerde rauwheid van het leven trachtten tal van instellingen naar de mate van het haalbare te verzachten. De gebrekkige kennis van de geneeskunst maakte in heel veel gevallen genezing van een – meestal thuis verpleegde – zieke uitgesloten. De enige mogelijkheid die dan restte, waren pogingen tot verzachting van het lijden en de christelijke voorbereiding op de onvermijdelijke dood. De overal in de loop van de Middeleeuwen, zowel in de steden als op het platteland, ontstane gasthuizen voor zieken, voor gebrekkigen, voor pelgrims en ander varend volk zetten in de zestiende en zeventiende eeuw hun heilzaam werk voort.

De enige echt nieuwe caritatieve instelling in deze periode was het weeshuis voor de opvang van ouderloze kinderen, die niet bij familie konden worden ondergebracht. Het instituut kende aanvankelijk meer succes in protestantse, dan in katholieke streken. Maastricht mag als Limburgs voorbeeld gelden. De gereformeerde gemeente richtte er acht jaar naar haar ontstaan in 1640 haar weeshuis op naar Hollandse modellen. De katholieke magistraat had reeds in 1597 gedacht aan een opvang voor wezen, maar eerst in 1670 kwam er een voorziening voor katholieke wezen. In Roermond bestond sinds 1646 een weeshuis voor zes arme burgermeisjes. Hasselt bezat er een sinds 1663. Maaseik kreeg eerst een wezeninrichting in 1731.[241] Kenmerkend voor de tijd van ontstaan was het meestal exclusieve karakter van dergelijke weeshuizen. Zij waren niet voor álle weeskinderen zonder onderscheid bestemd, maar alleen voor kinderen van overleden stedelingen, die het burgerrecht bezaten.

De zwakkeren in de samenleving werd op verschillende manieren hulp verschaft door in de Middeleeuwen ontstane instellingen. Voor ouden van dagen bestonden aparte onderkomens, vaak in de hospitalen of gasthuizen. Armen kregen goedkope huisvesting in armenhuisjes. Ook iets nieuws in de zeventiende eeuw was de van overheidswege geboden economische bescherming door het oprichten van een Berg van Barmhartigheid (Mont de Piété), een kredietbank, die tegen een geringe rente geld uitleenden. Zij bestonden in Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt.[242] Op die wijze werd het vragen van woekerrente door lombardhouders en andere geldschieters bestreden.

240 Hansotte, Institutions, 205.
241 Monumenten, II, 585. Ubachs, Twee heren, passim, vooral 385-387. *Roermond:* Ickenroth, Rijkspost, 97. *Hasselt:* Rijksarchief Hasselt, Armentafel. *Maaseik:* Maaseik, Ontstaan, 262. Het eerste weeshuis in Luik was opgericht in 1620.
242 Hansotte, Institutions, 289-290.

De groeiende aandacht in deze periode voor de officiële aanstelling van vroedvrouwen en hun opleiding, op het Limburgse platteland toevertrouwd aan de clerus,[243] had nauwelijks iets met caritas of kraamzorg te maken. Veeleer was het een uiting van de aandacht van kerkelijke en wereldlijke overheden voor een verscherping van de seksuele moraal, de huwelijksmoraal in het bijzonder. De vrij grote afstand in West-Europa tussen geslachtsrijpheid en huwelijk verklaart het veel voorkomen van bastaarden. De bestrijding van de bastaardij dwong tot een strakke, van bovenaf opgelegde seksuele moraal. Verkeer tussen de seksen was volgens de overheden alleen toelaatbaar binnen het huwelijk en moest dan gericht zijn op voortplanting. Het propageren en controleren van deze huwelijksopvatting was uitsluitend een taak voor de Kerk. Velen, vooral op het platteland, onderschreven de kerkelijke mening niet. Zij zagen het voorechtelijk geslachtsverkeer als de normale opgang naar een huwelijk en niet als een overtreding van enig goddelijk of kerkelijk gebod.[244]

Aanvankelijk had de actie van de Kerk om het huwelijk te reguleren tot gevolg dat er, ironisch genoeg, meer bastaarden kwamen. Dat hing samen met de benauwde toepassing van de verboden graden, waarbinnen niet getrouwd mocht worden.[245] Het toenemend aantal onwettige kinderen, waarvoor geen familie opkwam, vormden echter een financiële belasting voor de instellingen van weldadigheid. Vanaf de zestiende eeuw begonnen de burgerlijke gemeenten zich daarom tegen het groeiend aantal bastaarden te verzetten.[246] Er startte toen volgens sommige auteurs een 'revolutie der preutsheid', die voortgezet werd in de zeventiende eeuw. Zij had in zoverre succes, dat het aantal bastaarden drastisch daalde.[247] Voor Limburg is over deze gehele ontwikkeling weinig of niets bekend.

De taak van de vroedvrouw bij zwangerschap en geboorte als stedelijk ambtenaar was tweeledig. Zij moest erop toezien, dat de boreling het doopsel ontving. Zo niet, beliep zij de enorme boete van twintig goudguldens. Om een niet-katholieke doop te voorkomen schreef de Luikse bisschop Ernst van Beieren in 1589 voor, dat de vroedvrouw vóór de vierde dag na de geboorte de boreling aan moest geven bij de pastoor. In het Roermondse bisdom golden gelijke bepalingen.[248] In 1570 en nogmaals in 1584 gelastte de Maastrichtse stedelijke raad de vroedvrouwen om dezelfde reden, het verhinderen van geheime, niet-katholieke doopsels, elke bevalling meteen aan de pastoor van de parochie te melden.[249] Bij het vermoeden van een onwettige geboorte moest de vroedvrouw tijdens en na de baring de kraamvrouw pressen de naam van de natuurlijke vader te noemen. Het laatste was belangrijk voor de wereldlijke overheid, want als de natuurlijke vader bekend was, kon op hem de onderhoudsplicht verhaald worden en hoefde de openbare kas niet aangesproken te worden.[250]

243 Starmans, J.H., Verloskunde en kindersterfte in Limburg, folklore, geschiedenis, heden, Maastricht 1930, 97-98.

244 Mitterauer, M., Historisch-anthropologische Familienforschung, Fragestellungen und Zugangsweisen, (Kulturstudien, Bibliothek Kulturgeschichte, 15), Wien/Köln 1990. 33. Pfister, Bevölkerungsgeschichte, 87.

245 Boswell, J., The kindness of strangers, the abandonment of children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance, New York 1989, 342.

246 Demars-Sion, 494-495.

247 Pfister, Bevölkerungsgeschichte, 86-89, met een uitstekende samenvatting van de moderne literatuur over bastaardij.

248 Bax, II, 332. Dergelijke voorschriften ook bij: Habets, II, 355-356 [1592, 1652]. Ubachs, P.J.H., De eed der Maastrichtse vroedvrouwen [1628], in: De Maasgouw 94 (1975) 44-48.

249 Bax, II, 285.

250 Het ondervragen van de kraamvrouw was overal gebruikelijk: Casier, C., L. Crahay, Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse, Bruxelles 1889, 109, art. 14. Stone, L., The family, sex and marriage in England 1500-1800, abridged edition, (Pelican Book), Harmondsworth 1979 (oorspr. 1977), 401. Demars-Sion, 496. Over de achterstelling van bastaarden in Limburg: LV, I, 315.

In het begin van de zestiende eeuw begon de bevolking in de Nederlanden snel te groeien. Omstreeks 1560 woonde er in de Habsburgse Nederlanden naar schatting ongeveer veertig procent meer mensen dan rond 1500.[251] Zij kozen bij voorkeur hun woonplaats in een stad. Het maakte de na 1550 inzettende crisis in de Lage Landen minder geprononceerd dan in andere landen van West-Europa, zoals het ten zuiden van Limburg gelegen Wallonië. Maar een crisis was er. De snelle aanwas van de bevolking ging niet gepaard met een even snelle toename van de graanproductie. Spelt, het goedkoopste broodgraan in de vijftiende eeuw, werd zo duur, dat de gewone man zich met het goedkopere haverbrood moest vergenoegen. Dat deed het productieniveau in de streek tussen Sint-Truiden en Heerlen, waar al sinds eeuwen rogge en haver werden verbouwd, stijgen ten koste van de traditionele speltgebieden rond Luik en Namen. De kleine man moest zijn dure vlees- en visconsumptie beperken. Hij leefde voortaan steeds meer van goedkoop bier en brood.[252]

De prijsrevolutie verhevigde nog door een toename van de voorraad edel metaal en een verhoogde omloopsnelheid van het geld. Stijgende prijzen werden niet geneutraliseerd door stijgende lonen, waardoor de verpaupering van de massa snel toenam. De sociale kwestie was geboren, want de pogingen van de kerkelijke en wereldlijke overheid om door hervorming van de middeleeuwse armenzorg het tij te keren, bleven zonder blijvend resultaat. Het pauperisme zou in de komende tijden slechts toenemen en de angst voor de havelozen, voor het grauw, bij de hogere standen doen stijgen.[253] Aan de bovenkant van de sociale ladder wees de al eerder gesignaleerde verkoop door de Staat van heerlijkheden in Limburg en de herbouw of vergroting van kastelen op de in deze tijd toenemende rijkdom bij de lokale adel.[254]

Landbouw en veeteelt

Een groter aantal mensen betekent een groter vraag naar voedsel. Die voor de hand liggende constatering leidde volgens een simpele redenering van sommige beoefenaars van de economische geschiedenis tot het ontstaan van een bloeiende landbouweconomie en tegelijkertijd tot een crisis in die streken, waar bevolkingsaanwas uitbleef. Nader onderzoek dwingt echter voor Limburg tot wat meer nuancering. In het zuiden van Limburg, waar de economische aantrekkingskracht van steden grotendeels ontbrak, zou er geen sprake zijn geweest van een zonder meer ontstaan van een bloeiende landbouweconomie. Na een inkomenscrisis in de tweede helft van de vijftiende en vóór een productiecrisis in de zeventiende eeuw, vond er een tussentijds herstel plaats, waardoor de landbouw toch opbloeide. Dat was te danken aan een verbetering van de productietechnieken[255] en aan een bijzonder economisch beleid, gericht op de stabilisatie van de opbrengsten. Het ging de Limburgse boer niet om steeds groter gewin. Zijn eerste oogmerk was de zorg voor zijn persoonlijk levensonderhoud en dat van zijn gezin. Pas als dat was veilig gesteld, bracht hij de eventuele overschotten van zijn bedrijf naar de markt.[256]

251 Nederland 1500-1815, 103.
252 Jansen, Golfbeweging, 73-74.
253 Soly, E., Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden, in: TvG 88 (1975) 584-597, 585-586. Jansen, Lange golven, 33. *Armoede*: Kamen, H., European society 1500-1700, London 1984, hoofdstuk 7: The marginal population. Hsia, The world, 55.
254 Alberts, II, 7, 25-26.
255 Jansen, J.C.G.M., Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579, in: Van der Nyersen upwaert, 127-135, 130. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 333.
256 Jansen, Golfbeweging, 217-218. Dezelfde, in: SSEGL 37 (1992), 7. Het was dus een economie van zelfverzorgers (peasant eco-

Over de beoefening van de landbouw in deze periode in de Limburgse zandstreken is zo goed als niets bekend.[257] De landbouw in het lössgebied in het zuiden is wat meer onderzocht. In die gehele regio was de verbouw van graan, vooral rogge en spelt, een monocultuur. Dit had ernstige gevolgen toen de massale invoer van goedkoop graan uit de landen rond de Oostzee een prijsval veroorzaakte.[258] De ontwikkeling van de graanproductie, die in de vijftiende eeuw vrijwel een evenwicht bereikte tussen regionale productie en consumptie,[259] stagneerde daardoor in de zestiende eeuw. De Haspengouwse boeren zochten compensatie door meer brouwgerst te telen voor de brouwerijen in Leuven en Hoegaarden (arrondissement Leuven). In het Land van Herve schakelden de landbouwers over op veehouderij. Het areaal bestemd voor akkerbouw kende hier een terugval van 66 naar 22 procent.[260] De Zuidlimburgse boeren konden ten gevolge daarvan hun goedkopere graanoverschotten weer makkelijker verhandelen op de markt van Aubel. Nijverheidsgewassen als vlas en hennep werden nauwelijks gekweekt op de löss. Ze waren moeilijk te verkopen vanuit dit afgelegen gebied zonder noemenswaardige eigen industrie. De enige uitzondering was misschien de teelt van hop, nodig bij de bierbereiding.[261] Vanzelfsprekend leden alle agrarische bedrijven, zowel in de zand- als lössstreken, vele malen onder de oorlogshandelingen van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog. Daar is al eerder op ingegaan.

De veeteelt in Limburg bleef ook in deze periode vergeleken met de landbouw van minder betekenis. Veeteelt stond in dienst van de landbouw, meer in het bijzonder op de zandgronden. Het doorlopend grote probleem voor de landbouwer in Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd was hoe aan voldoende mest te komen. Het vee diende hiervoor in de eerste plaats. Daarnaast bestonden er verschillende kunstgrepen om aan meer meststof te komen. Veemest werd aangelengd met stro of leem, die de boer ook wel rechtstreeks op het land strooide. Daarnaast gebruikte men kalk en mergel voor de verbetering van de grond. Maar dat konden alleen rijkere boeren zich veroorloven.[262] Om de hoeveelheid mest en daarmee de kwaliteit van de landerijen op peil te houden, schreef ook het Kempisch stalrecht voor op een boerderij een vast aantal koeien, de 'ijzeren beesten', te houden. De pachter was verplicht naast deze dieren, die eigendom van de pachtheer bleven, een gelijk aantal eigen koeien te onderhouden. In het Land van Montfort bestond dit systeem ter vergroting van de mestproductie nog in de achttiende eeuw en tot 1820 op de Montfortse domeinhoeven van de Nassause Domeinraad.[263] De schaarse mest was het goud van de boer. In die tijd was mest zijn 'tweede Heer God'. De volkswijsheid luidde niet voor niets: hoe groter mesthoop, hoe groter boer![264]

nomy) en geen markteconomie.

257 Enkele opmerkingen erover bij: Bieleman, Geschiedenis, 98-100.

258 Zie voor de prijsontwikkeling van granen en peulvruchten sinds de Middeleeuwen, onder meer te Maastricht, de door W. Tijms gepubliceerde cijfers in: Historia agriculturae, XI, Groningen 1983, en van dezelfde de prijzen voor granen in: Historia agriculturae, XI-2, Groningen 1983.

259 Jansen. Golfbeweging, 71.

260 NAGN, VII, 63 (Vandenbroeke/Vandewalle).

261 Bieleman, Geschiedenis, 154-155, gedeeltelijk naar: Jansen, Golfbeweging.

262 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 178. Het is onbekend of in Limburg ook stadscompost werd gebruikt, al is het niet onwaarschijnlijk. In Heer gebeurde het: Venne, J.J.M. van de, Geschiedenis van Heer, Maastricht 1957, 251.

263 Bieleman, Geschiedenis, 98. SSEGL 27 (1982) 6 (Jansen). 'IJzeren koeien sterven niet', was een algemene regel: De Blécourt/Fischer, Oud-vaderlands burgerlijk recht, 194.

264 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 176.

Over de nijverheid in Limburg is geen samenvattend werk voorhanden, noch over de tijd vóór, noch tijdens of na de industrialisatie in de negentiende eeuw. Over de eerste periode bestaan er wat onderzoeken, meestal over de laatmiddeleeuwse industrie – waarvan de jaren 1550-1650 feitelijk een voortzetting zijn – in steden als Maastricht. Die onderzoeken bepaalden zich – enkele uitzonderingen daar gelaten – in hoofdzaak tot algemene opmerkingen over de stand van de nijverheid in verband met een ambacht of gilde.[265] Zij richtten zich minder op de door de ambachten beoefende nijverheid op zich. Voor de industriële bedrijvigheid op het platteland geldt mutatis mutandis hetzelfde: losse opmerkingen in dorps- en streekgeschiedenissen, maar zelden of nooit gezet onderzoek.[266]

De verklaring voor deze opmerkelijke lacune in de Limburgse geschiedschrijving dient allereerst gezocht te worden in de over het algemeen geringe economische betekenis van de nijverheid in de steden en op het platteland. Het bronnenmateriaal is daardoor schaars en, zoals bij vrijwel alle onderwerpen uit de Limburgse geschiedenis, verspreid over tal van archieven in binnen- en buitenland, wat onderzoek niet gemakkelijker maakt. Of de opkomst van industrie in Limburg geremd werd door het reeds bestaan van industriegebieden in Luikerland en rond Aken, moet eveneens een open vraag blijven.

De geringe economische betekenis van Limburg kwam mede voort uit het gebrek aan grondstoffen. De rechtstreeks verkrijgbare waren vooral producten van landbouw en veeteelt. De landbouw leverde graan en hop voor de bierbrouwerijen, de veeteelt wol en huiden, ofschoon die ook veel werden ingevoerd. De Limburgse bodem bevat weinig delfstoffen. Wat aanwezig was en gemakkelijk bereikbaar, zoals mergel en steenkool, werd reeds in de Middeleeuwen ontgonnen. De mergel als meststof en bouwmateriaal, de steenkool op zeer bescheiden schaal als brandstof in de directe omgeving van de mijnen te Kloosterrade (Rolduc).[267] Bescheiden was ook de zinkproductie, gebaseerd op het erts gedolven uit de galmeiberg te Moresnet in het oude hertogdom Limburg. Het mineraal werd per kar over de weg langs de Geul vervoerd naar Wittem aan de grote weg Maastricht-Aken. Vandaar ging het verder naar de kopermolens van Wijlre en Eijsden om vermalen te worden, of naar Maastricht voor vervoer over de Maas naar elders.[268] Maar het ging nooit om grote hoeveelheden.

Nijverheid was tot in deze tijd vooral een stedelijke aangelegenheid, maar begon uit te wijken naar het platteland om de knellende gildenbepalingen te omzeilen. Rond steden bestond ook in Limburg een banmijl, maar dat verschijnsel is nooit onderzocht.[269] Op het platteland stonden koper, koren- en kruitmolens op plaatsen waar waterkracht voorhanden was. Binnen

265 Koreman, J.G.J., Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en handel, in hoofdzaak gedurende de Middeleeuwen, in: Miscellanea trajectensia, 195-226. Winckers, J.A.A.G., Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, in: SSEGL 12 (1967) 27-105. Koreman, J.G.J., Pogingen tot herstel van de Maastrichtse lakennijverheid, in: Van der Nyersen, 205-228. Philips, Mestreechs aajt. Ubachs, P.J.H., Het Maastrichtse vleeshouwersambacht, in: Regionale geschiedenis zonder grenzen, (Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1), Maastricht 1998, 1-22.

266 Het karig voorhanden zijn van literatuur met betrekking tot de nijverheid demonstreert voor Zuid-Limburg: Renes, Cultuurlandschap, 142-151.

267 Renes, Cultuurlandschap, 147, 150, waar opgave van de verdere literatuur.

268 Bauduin, H., Kopermolens in Zuid-Limburg, een verdwenen industrie, in: De Maasgouw 79 (1960) 23-29. Zinkwit, 90 jaren, 34. Dillen J.G. van, Van rijkdom en regenten, sociaal-economische geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek, 's-Gravenhage 1970, 410-411.

269 LV, I, 209-210. Het signaleren van een verkoopmonopolie voor bier rond Maastricht wijst op het bestaan van een banmijl: LV, I, 215. Zie bijvoorbeeld ook: GAM, inv.nr. 89, p. 19, 1597 maart 24: aan de bisschop van Luik zal verzocht worden eenzelfde ordonnantie uit te vaardigen, als onlangs verkregen is van de koning, namelijk dat binnen een straal van een half uur rond de stad geen ambachten uitgeoefend mogen worden.

de steden was er leer-, linnen en lakenindustrie, zoals te Maastricht[270] en Venlo, tapijtweverij te Sint-Truiden,[271] vervaardiging van ijzerproducten (Sittard), maar ook lakenfabricage in een landelijk plaatsje als Horst. Rond een stad als Maastricht produceerden veldovens de baksteen voor huizenbouw en voor de uitbouw van de vestingwerken, toen in de zeventiende eeuw de verstening van de stadswoningen begon en de vesting werd gemoderniseerd en uitgebreid.[272]

Een aparte plaats nam het dorp Vaals in. Het was als het ware een aflegger van het industriegebied rond Aken, Stolberg en Kornelimünster, waarnaar vooral protestantse Akense ondernemers uitzwermden. Zij zochten in het sinds 1632 onder het gezag van de Haagse Staten-Generaal staande plaatsje niet alleen vrijheid van godsdienstoefening, maar vooral het ontsnappen aan de drukkende Akense gildenbepalingen. De in 1590 in Vaals begonnen koperindustrie ging in de loop van de zeventiende eeuw te niet.[273] In de achttiende eeuw ontstonden er nieuwe industrieën, die later aan de orde komen.

Handel en verkeer

Kenmerkend voor de periode 1550-1660 is het vrijwel definitief verdwijnen van in de Middeleeuwen bloeiende industrieën, zoals de lakennijverheid in Maastricht en andere plaatsen (Hasselt, Sittard, Nieuwstadt, Roermond, Weert, Venlo), en de leerverwerking in Maastricht. Meestal viel dit te wijten aan de omstandigheid dat de productie elders beter en/of goedkoper kon worden gedaan. Een al wat ouder voorbeeld is de aardewerkindustrie rond Brunssum, die halverwege de veertiende eeuw verdween. De opkomst van een verbeterde fabricage in de omgeving van Keulen en misschien ook een pestepidemie deden de vervaardiging van aardewerk in Brunssum te niet gaan.[274] De stedelijke lakenindustrieën verdwenen door de opkomst van de wolindustrie in Engeland en de ermee gepaard gaande verminderde uitvoer van Engelse wol naar het vasteland. De concurrentiepositie van de lokale lakenindustrie verzwakte – het Engelse laken was van betere kwaliteit en goedkoper – en wat er nog aan lakennijverheid overbleef, zocht haar heil op het platteland. De leerindustrie verplaatste zich van Maastricht naar de Ardennen.[275]

Een handicap voor een florissante ontwikkeling van industrie, handel en verkeer was het niet goed gebruiken van bestaande mogelijkheden. De grote verkeersader, de rivier de Maas, die Limburg van zuid naar noord doorsneed, verbond het Luikse industriegebied met de handelssteden in de Noord-Nederlandse zeegewesten en vice versa. Na de sluiting van de Schelde in 1574 werd de Maas de belangrijkste zuid-noordverbinding in de Nederlanden.[276] Deze regenrivier met haar wisselend waterdebiet en vrij groot verval was misschien geen ideale scheepvaartweg, maar daar hadden de schippers al lang op ingespeeld.[277] Op de Bovenmaas ten zuiden van de stapelplaats Venlo voeren zij met kleinere schepen dan op de Benedenmaas ten noorden van die stad. Venlo dankte aan het last breken zijn overslaghaven en zijn bloei. In een plaatsje als Urmond woonde een kolonie van maasschippers. Andere plaatsen als Maastricht en Roermond, toonden minder binding met de rivier, ofschoon in eerstgenoemde

270 LV, I, 210-211.
271 NAGN, VI, 42-43 (Soly/Thijs).
272 Renes, Cultuurlandschap, 151.
273 Renes, Cultuurlandschap, 144vv. Het jaar 1590 naar: De Win, Vaals, 72.
274 HHSG 5 (1995), 24-25 (Knook/Kwakkernaat).
275 Renes, Cultuurlandschap, 142. Maastrichts leer: Alberts, II, 36.
276 Yernaux, La métallurgie, 92.
277 Hasselt, J.L. van, Maas en maasschippers in vroeger tijden, in: Kunst, ambacht en volksgebruiken in Zuid-Limburg, Amsterdam 1977, 148-158 (met bibliografie).

plaats een klein schippersgilde bestond. De oeverstaten vestigden aan de Maas hun licent- en tolkantoren, waar zij jaarlijks forse bedragen inden.[278] De oeverbewoners wekken echter minstens de indruk zich van de veel bevaren rivier te hebben afgekeerd door zelf weinig of niet deel te nemen aan de Maasvaart.

Hetzelfde verschijnsel zien wij bij het gebruik van de grote verkeerswegen, die van west naar oost via Maastricht, Sittard en Roermond dwars door Limburg liepen. Zij schijnen weinig Limburgers verlokt te hebben aan handel en verkeer deel te nemen. De handel in Limburg was mede daardoor grotendeels doorvoerhandel. Aanvankelijk waren de maasschippers tegelijk koopman, maar tegen het einde van de zestiende eeuw zijn zij alleen nog vervoerder van waren voor Luikse en Dordtse handelaars.[279] In de zestiende en zeventiende eeuw bereikte de Maashandel zijn grootste omvang, ofschoon hij voor de totale handelsbeweging in de Nederlanden minder belangrijk was dan in de Middeleeuwen.[280] De doorgaande landwegen waren over het algemeen slecht. Eerst in de achttiende eeuw zou daarin enige verbetering komen, juist in de tijd dat de handel over de Maas begon terug te lopen.

Cultuur

De bijna permanente oorlogstoestand in de periode 1550-1650 bevorderde de bloei van het culturele leven niet. Een zo belangrijke gebeurtenis als de invoering van de Gregoriaanse kalenderhervorming door de Luikse bisschop in 1583, toen de dagen tussen 10 en 21 februari werden overgeslagen,[281] liet geen echo na. De oorlog met zijn gruwelen trof de steden, evenzeer als het platteland. Er hoeft maar herinnerd te worden aan het moorden en plunderen in Borgloon (1568, Oranje; 1654, Lorreinen), in Roermond (1572, Oranje), Maastricht (1579, Parma), Tienen (1635, Frederik Hendrik en de Fransen), aan de Hessen die in 1643 van Gronsveld een roversnest maakten, aan Spaanse wreedheden in de dorpen Beringen, Tessenderlo en Oostham en in een dorp als Kwaadmechelen, waar koninklijke soldaten uit Maastricht op 6 april 1632 driehonderd mensen over de kling joegen. Pest en hongersnood waren de kwade kompanen van de misdaden der soldateska van alle oorlogvoerende partijen.[282]

Er was echter tegelijkertijd een machtige, positieve factor werkzaam, die het geestesleven stimuleerde: de rekatholisering. Zij had het eerst succes in de Limburgse steden en verbreidde zich van daaruit over het platteland. In de steden bleven de kloosters uit de Middeleeuwen bestaan. Zij kregen na de troebelen van de reformatie een nieuw elan. De geestelijken uit die kloosters, gevormd in Trentse geest, verspreidden door hun preken de nieuwe kerkgeest over stad en platteland. Preken was vooral hun taak. Zij verzorgden in het bijzonder de grote preekbeurten tijdens Advent en Veertigdaagse Vasten.[283] De drukpersen werkten doorlopend om devotieboekjes en -prentjes in grote aantallen onder het volk te verspreiden en het te doordringen van een strijdbaar katholicisme. De Hasseltse augustijn Mathias Pauli (1614-1650) schreef tij-

278 Bauduin, H., Bronnen voor de geschiedenis van de Limburgse Maashandel, in: De Maasgouw 81 (1962) 117-121. Tops, Groll, de eerste drie hoofdstukken.
279 Jansen, Golfbeweging, 70.
280 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 148.
281 Daris, XVIe siècle, 573.
282 *Beringen*: Daris, XVIIe siècle, 85. *Kwaadmechelen*: NAGN, V, 177 (Hélin). Nog andere voorbeelden bij: Lyna, Loon, 151-152: (Meeuwen, Montenaken, Vogelzang in 1654). Voor pestjaren zie de tabel voor de jaren 1500-1669 in Maastricht, Aken en Luik bij: Klinkenberg, J.Th., Dye quaede siecte, de pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw, in: TSG 16 (1990) 267-286, 271.
283 Bireley, The refashioning, 101.

dens zijn korte leven meer dan twintig godvruchtige werkjes.[284] Oude devoties herrezen uit de vergetelheid en nieuwe werden ingevoerd. Processies en bedevaarten verkondigden de triomf van het hernieuwde katholieke geloof. Dit soort propaganda was ook een zaak van de wereldlijke overheid. De magistraat van Maastricht subsidieerde in de jaren vóór 1632 de meester van de kapel van Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee telkens met riemen papier om devotieprentjes voor pelgrims te drukken.[285] Godsdienst en vreemdelingenindustrie gingen hand in hand!

Onderwijs

Het machtigste middel om het oude geloof te bewaren of te herstellen, was het onderwijs. De Staat had belang bij goed onderwijs, want daardoor verkreeg hij goede onderdanen.[286] Karel V trachtte reeds in 1546 greep op het onderwijs te krijgen door alleen pastoors en plaatselijke officieren het recht te geven een schoolmeester of schoolmatres toe te laten tot het onderwijs.[287] Het oude, uit de Middeleeuwen daterende schoolsysteem veranderde niet tengevolge van de rekatholisering,[288] maar wel de inhoud van de leerstof. Er werd veel meer dan voorheen nadruk gelegd op het bijbrengen van kennis van de godsdienst. Bovendien trachtte de kerkelijke overheid nu ook de niet-schoolgaande jeugd te bereiken, de jongens en meisjes die al op jeugdige leeftijd uit werken moesten gaan om het gezinsbudget aan te vullen. Zij werden op hun wekelijkse vrije dag opgevangen in de zondagsscholen, waar, naast wat lezen en schrijven, godsdienstleer op het leerplan de voornaamste plaats innam. De zondagsschool was als schoolvorm ontstaan in het begin van de zestiende eeuw uit een lekeninitiatief te Milaan en geclericaliseerd door de H. Carolus Borromeus (1538-1584), bisschop van Milaan sinds 1565.[289] De wereldlijke overheid steunde de zondagsschool. De stadspolitie haalde spijbelaars op en de stedelijke raad beboette nalatige ouders, die hun kinderen niet naar de school stuurden.[290]

De grote vernieuwers van het onderwijs voor de jeugd in de periode 1550-1650 waren de jezuïeten, meer in het bijzonder vernieuwden zij het onderwijs voor de kinderen der elite. De kinderen van de leidende standen doordrenken van het contrareformatorische geloof, zou later zijn vruchten afwerpen, als die kinderen maatschappelijke leiders waren geworden. Hun *Ratio studiorum* (Opzet der studiën) van 1599 formuleerde het jezuïtische opvoedingsideaal, steunend op de aanpak van de Broeders van het Gemene Leven: de vorming van de jonge mens tot een *homo pius et eloquens*, tot een welsprekend en bovenal godvruchtig mens. In de opvoeding stond de *pietas*, de vroomheid, centraal: dagelijkse heilige mis, regelmatig biechten en gestage beoefening der deugden.[291] Daarnaast moest de student ook *eloquens*, welsprekend worden, zich de kunst eigen maken van het helder te denken en gedachten in een correcte en esthetisch verantwoorde stijl uit te drukken. Voor een door het Humanisme gevormd gezel-

284 Daris, XVIIe siècle, 341.
285 Maastricht en zijn santjes, J. Goessen (ed), Maastricht 1983, 38. Voor de verering zie: BIN, Limburg, 500-527 (Caspers/Reumkens).
286 Bireley, The refashioning, 122. Voor het 'basisonderwijs' in deze en het volgende hoofdstuk is Put, De Cleijne Schoolen, onmisbaar. Put bestudeerde het volksonderwijs in de bisdommen Antwerpen en Mechelen, maar de algemene uitkomsten van zijn onderzoek stemmen overeen met het weinige, dat er van het Limburgse onderwijs in die tijd bekend is.
287 Put, Cleijne Schoolen, 28.
288 Een goede beschrijving van het middeleeuwse schoolsysteem geeft: Bot, P.N.M., Humanisme en onderwijs in Nederland, Utrecht/Antwerpen 1955. NAGN, VII, 258 (Van der Woude). Zie ook: Noordam, Historische pedagogiek, 29-38.
289 Hsia, The world, 110. Voor haar verbreiding en werking in de Koninklijke Nederlanden: Put, Cleijne Schoolen, 104-106. De werkwijze in de Franstalige zondagsscholen van het bisdom Luik – die wel niet veel zal verschillen van het zondagse onderwijs elders – is beschreven door Humblet, Jalons, 115-119.
290 Zie bijvoorbeeld: Ubachs, Twee heren, 84-85. Zondagsschool: Put, E.F., Geloofsoverdracht en kerkelijke politiek: catechese in de Mechelse kerkprovincie (zestiende-achttiende eeuw), in: Groenendijk, L.F., J.C. Sturm (eds), Leren geloven in de Lage Landen, facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding, Amsterdam 1993, 9-32.
291 Geert Grote en de Moderne Devotie, C.C. de Bruin, e.a. (eds), Zutphen 1984, 78.

schap als de Sociëteit van Jezus was het vanzelfsprekend, dat de studenten de grote klassieke schrijvers van Grieken en Romeinen tot voorbeeld kozen. Zij dienden daarom het Latijn te beheersen in woord en geschrift. Een uitstekende oefening was het voordragen van de klassieken op het toneel. Het jezuïetentoneel[292] was terecht vermaard en een voorbeeld dat nagevolgd werd op tal van andere scholen in Limburg.

De paters vestigden zich ruim dertig jaar na hun oprichting in 1540 in Limburg. Zij hadden er twee colleges: één te Maastricht, waar zij sinds 1574 naast hun college bovendien de in 1515 opgerichte en nooit opgeheven stedelijke Latijnse school nieuw leven inbliezen, en één te Roermond sinds 1609.[293] Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kenden de Maastrichtse jezuïetenscholen hun hoogste bloei. Zij betrokken toen hun studenten zowel uit het Limburgse, als uit het Walenland. De Walen kwamen bij de paters in Limburg Nederlands leren. In de grotere Limburgse plaatsen buiten Maastricht, Tongeren en Roermond bemanden andere paters, in het bijzonder augustijnen, de stedelijke colleges. Maar ook daar volgden de docenten de methode van de jezuïeten. Onderwijs voor de wat oudere meisjes van stand verzorgden de kanunnikessen van het Heilig Graf of sepulchrijnen (Maastricht, Hasselt)[294] en de zusters ursulinen (Roermond), naast andere kloostervrouwen. De ursulinen modelleerden hun onderwijs eveneens naar de *Ratio studiorum*, het leerplan van de jezuïeten. Deze kloosterzusters leerden de toekomstige moeders hoe van hun gezinnen haarden van orthodox katholicisme te maken.[295]

In de vorige paragraaf (pp. 205-206) is vermeld, wat een moeite het de bisschoppen van Luik en Roermond kostte hun toekomstige priesters een opleiding te geven overeenkomstig de eisen van het concilie van Trente. De voortdurende oorlogstoestand en het gebrek aan financiën waren daar in hoofdzaak debet aan. In Luik lukte het toch nog vrij gauw. Het bisdom bezat reeds in het begin van de zeventiende eeuw zijn klein- en grootseminarie. Het noodlijdende bisdom Roermond slaagde er echter maar niet in een behoorlijke school voor zijn priesterstudenten op te zetten. Daar zou het seminarie eerst tegen het einde van de zeventiende eeuw echt van de grond komen.[296] Op het Luikse, zowel als het Roermondse seminarie was het onderwijs niet strikt tot aanstaande clerici beperkt, want ook leken konden een deel van de lessen bijwonen, bijvoorbeeld over filosofie. Het seminarie deed dan tevens dienst als een instituut, vergelijkbaar met een Noord-Nederlandse illustere school.[297]

Voor hoger onderwijs moest de Limburger nog altijd buiten zijn geboortestreek zijn. Hij bezocht als vroeger voor zijn academische studies de universiteiten van Leuven en Keulen. Sinds 1655 kon de protestantse student ook terecht in Duisburg. Wie zijn studiejaren wenste te gebruiken om ook een mondje Frans op te doen, ging naar Douai, Pont-à-Mousson, Orléans, of een andere universiteit in Frankrijk. Een studie in Rome was een aanrader voor wie een kerkelijke carrière ambieerde. De Noord-Nederlandse universiteiten raakten na de verovering van Maastricht in 1632 vrijwel alleen in trek bij protestantse studenten uit de Maasstad.[298]

292 Notermans, Schets, kan hier als een eerste inleiding dienst doen, ondanks de gebrekkige historische visie.

293 Van Hoeck, Schets. *Maastricht*: Ubachs, Twee heren, passim. *Roermond*: Houben, Analecta, in: Roermond, stad met verleden, 103-115. Hamans, Geschiedenis seminarie, passim. Het volgens Persoons (NAGN, VIII, 389) te *Tongeren* bestaande college, berust op een misvatting; zie Limburg 48 (1969) 30-34 (Frère) over de jezuïeten aldaar.

294 Hereswitha, M., De vrouwenkloosters van het Heilig Graf in het prinsbisdom Luik vanaf hun ontstaan tot aan de Fransche Revolutie, (Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie van de Universiteit van Leuven, 3e reeks, 4), Leuven 1941.

295 NAGN, VII, 285 (Nauwelaerts). Bireley, The refashioning, 40.

296 Hamans, Geschiedenis seminarie, in het bijzonder hoofdstuk IV.

297 *Luik*: Habets, I, 537. NAGN, VIII, 379 (Mols). *Roermond*: Hamans, Geschiedenis seminarie, 214. Habets en Hamans zien een seminarie in die tijd te strikt als een opleiding alléén voor geestelijken.

298 Heyst, M.G.M.A., Album promotorum limburgensium 1600-1980, Maastricht 1982.

De rekatholisering vond ook haar neerslag in kunst en letteren. Kerken en kloosters hadden geleden onder de oorlogshandelingen tijdens de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog. Toen na 1600 het oorlogsgeweld in Limburg luwde, begon de wederopbouw met herstel van beschadigde of verwoeste gebouwen en hun wederaankleding. Nieuwe kerkelijke gebouwen waren zeldzaam. In Maastricht met zijn grote concentratie van kloosters waren nieuw: de jezuïetenkerk (1606-1612), ontworpen door de Vlaamse jezuïetenbroeder Huyssen, de kapel van de paters kapucijnen (1615) en de kerk van de augustijnen (1661). Sittard kreeg in 1668 een nieuwe kapel voor de dominicanen.[299] In plaatsen waar zich na de Tweede Maasveldtocht van 1632 protestantse gemeenten vestigden, behielpen die zich met aan hen overgedragen kerken of kapellen.

Kerken en kloosters die hun interieur door de troebelen hadden verloren, moesten opnieuw worden gemeubileerd. Uit deze periode stammen dan ook tal van religieuze kunstvoorwerpen, die in onze dagen nog een sieraad zijn van kerken, kerkelijke schatkamers of musea. Parma schonk in 1579 een nieuwe buste van Sint Servaas aan zijn kerk te Maastricht, toen na de verovering van de stad door het koninklijke leger plunderende soldaten het middeleeuwse exemplaar uit 1403 vernield hadden.[300] De Sint-Martinuskerk in Venlo kreeg in 1621 een koperen doopvont van Herman de Potgieter. In de Sint-Christoffel te Roermond zette meester Peter van Aecken in 1593 een sacramentsaltaar. Niet meer het eertijds zo lang gebruikelijke sacramentshuis, dat had het concilie van Trente verboden. Uit het begin van de hier besproken periode, uit de jaren 1540-1560 dateren de glas-in-loodramen in de kerken van Tongeren, 's-Herenelderen en Gruitrode en de vensters uit de abdijkerk van Herkenrode, die in de Franse Tijd naar Engeland verkocht zouden worden en zodoende bewaard zijn gebleven. Het waren producten van Luikse glazeniers. In verschillende kerken zijn de glasramen getooid met het geslachtswapen van de Hornes, ten teken van hun mecenaat. Zij vertonen reeds de kenmerken van de Renaissance. Nog duidelijker komen de nieuwe stijlkenmerken naar voren in de grafzerk van Hendrik van Merode († 1564) en zijn vrouw Françoise van Brederode († 1553), eertijds in de abdij van Hocht en thans in de kerk van Lanaken. De zerk vertoont hoegenaamd geen christelijke attributen, geen enkele verwijzing naar het hiernamaals. Er is enkel droefheid om de dood en groot vertoon van adellijke praal.[301] Tegen deze als heidens geschetste geest trok de rekatholisering ten strijde.

De aanhangers van de rekatholisering vonden ook het doen van de rederijkerskamers ketters en heidens.[302] De opkomst in de Zuidelijke Nederlanden van de 'camers van rhetorijcke' (retorica, welsprekendheid), verenigingen van letterlievende burgers, hing samen met de bloei van de steden in de vijftiende eeuw. Tussen 1550 en 1600 beleefden zij hun hoogtepunt. De cultuurminnaars in de stad verzamelden zich in een soort gilde, dat stadsfeesten organiseerde en zichzelf en de medeburgers vermaakte met gedichten, optochten en toneeluitvoeringen. Tegelijkertijd waren de kamers gezelligheidsverenigingen voor de stedelijke elite, die op de landjuwelen (dicht- en toneelwedstrijden) de elite van andere plaatsen in het land ontmoette. De literaire belangstelling en productie van de kamers was modern, dus humanis-

299 Van Luyn, Stadt Sittardt, 127.

300 Timmers, II, 309.

301 Caster, E. van, R. Op de Beeck, De grafkunst in Belgisch Limburg, vloerzerken en platen met persoonsvoorstellingen (13e tot 17e eeuw), (MM, groot formaat, 4), Assen 1981, 161-164.

302 Nederlandse literatuur, een geschiedenis, passim over rederijkers, rederijkerskamers.

tisch en renaissancistisch, met een grote verering voor de klassieke oudheid. Dat bracht heidense elementen in hun voorstellingen. Bedenkelijker nog vond de overheid de in gedichten en toneelstukken soms onverholen tot uiting komende maatschappijkritiek, die Kerk noch vorst spaarde. Toen in de tweede helft van de zestiende eeuw het gezag overal de touwtjes strakker begon aan te trekken, kwamen ook de rederijkerskamers onder vuur te liggen.

In Limburg[303] bestonden kamers in Bilzen, Borgloon, Hasselt, Maaseik, Maastricht, Roermond, Sint-Truiden, Tongeren en Venlo. Uit Maastricht zijn de namen en enkele gegevens van een zestal kamers overgeleverd; de andere genoemde plaatsen telden er ieder maar een. De Maastrichtse kamers vonden hun einde in de tweede helft van de zestiende eeuw; slechts een enkele bleek nog te bestaan in 1620.[304] In Roermond en Venlo schijnt hetzelfde gebeurd te zijn. Gunstiger was de situatie in het oude graafschap Loon, waar de kamers bleven bestaan tot in de achttiende eeuw; in Bilzen zelfs tot in de negentiende. Van een opheffing wegens ketterse smetten of maatschappijkritiek – zoals vaak beweerd is – blijkt nergens iets bij nader onderzoek; na verloop van tijd was de aardigheid er gewoon af.

Aan het geestelijk en wetenschappelijk leven in wijder verband namen de Limburgers in deze periode niet actief deel. De plaatselijke onderwijsinrichtingen bloeiden, vooral na 1600. Hun abituriënten bezochten ook 's lands hogescholen en die daarbuiten. Thuisgekomen gebruikten zij de opgedane meerdere kennis in de uitoefening van hun beroep. Maar niemand van hen zette zich aan het schrijven van origineel werk, aan het bedrijven en verspreiden van wetenschap.

Het moeilijke bestaan en de geringe productie van de Maastrichtse drukpersen vormt er een bewijs voor. Eerder is gewezen (p. 166) op de moeizame gang van de eerste drukker in Maastricht, Jacob Bathen, die nauwelijks drie jaar lang in de stad drukte.[305] In 1598, meer dan veertig jaar later, vestigde zich de Antwerpenaar Jan van Gelen als drukker. In 1605 vertrok hij naar Rotterdam, waar hij in 1610 stierf. De drukker Ezechiël Boucher, een calvinist uit Sedan, begon zijn bedrijf in Maastricht in 1634, dertig jaar na het vertrek van Gelen. Boucher drukte polemische geschriften tegen de kerk van Rome, maar ook een Servaasspel voor de rector van de kapittelschool van Sint Servaas, Bernard Heimbach, later professor te Leuven.[306] Eerst met Boucher begint in 1634 een onafgebroken traditie van drukkers in Maastricht. Zij drukten in de zeventiende en achttiende eeuw vooral gebruiksliteratuur, zoals het drukwerk voor de stedelijke magistraat, almanakken, schoolboeken en stichtelijke werken. In het overige Limburg was het niet anders, te oordelen naar de producten van drukker Bontamps in Venlo.[307] Het algemene leefklimaat inspireerde niet tot veel culturele of wetenschappelijke activiteiten.

303 Notermans, Schets, 18-75. Sterken, J., 'Kultuurpolitiek' tijdens het ancien régime, die edele conste van rhetorycken te Sint-Truiden, in: St&L 24 (1962) 193-208. Ook enkele opmerkingen bij: Daris, XVIe siècle, 85. Vinckenroye, F. van, Nieuwe gegevens over de rederijkers te Sint-Truiden en te Borgloon, in: OLL 17 (1962) 103-113. Severijns/Goole, De Tongerse rederijkerskamer 'De Witte Lelie' en zijn verdwenen prinsenkraag, in: OLL 40 (1985) 191-210. Ficheroux, M., Van helse intrigant tot toneelfiguur, de duivel op het toneel in de late Middeleeuwen (1400-1600), in: Trajecta 8 (1999) 3-30.

304 LV, II, 389.

305 De doctoraalscriptie van: Salemans, B., Jacob Bathen: boekdrukker, uitgever en boekverkoper te Leuven, Maastricht en Düsseldorf, ca. 1545 ca. 1557, Maastricht-Nijmegen 1988, geeft de nieuwste stand aan gegevens over deze drukker. Een Engelse versie verscheen in: Quaerendo 19 (1989) 147.

306 Wouters, e.a., Maastrichtse boekdrukkunst, 7, 8.

307 Maastricht: Heynen, I, 7-30. Bontamps: opgave Gemeentearchief Venlo.

Bibliografie

Bax, W., Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 2 dln, I: 1505-1557, II: 1557-1612, 's-Gravenhage 1937, 1941.

Bireley, R., The refashioning of catholicism, 1450-1700, a reassessment of the Counter Reformation, (European history in perspective), New York 1999.

Cloet, M., Het gelovige volk in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 393-417.

Cloet, M., Het gelovige volk in de 18de eeuw, in: NAGN, VIII, 396-412.

Concilia germaniæ, J.F. Schannat, J. Hartzheim s.j. (eds.), tomus IX, Æ. Neissen s.j. (ed), [1610-1672], Coloniæ Augustæ Agrippinensium 1771.

Demars-Sion, V. Illégitimité et abandon d'enfant: la position des provinces du Nord, in: Revue du Nord 65 (1983) 481-506.

Dresen-Coenders, L., De grote 'heksenbrand' van Roermond (1613), in: Nederland betoverd, 161-172.

Evers, Ingrid M.H., Maaslandse heksenprocessen, honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving, in: Kwade mensen, toverij in Nederland, 77-106.

Geurts, J.H.J., 'Onsser stadt in sulken ghedranghe', Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550, Nijmegen 1993.

Hélin, É, Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800, in: NAGN, V, 169-194.

Haas, J.A.K., De verdeling van de Landen van Overmaas, 1644-1662, territoriale desintegratie van een betwist grensgebied, (MM, 27), Assen 1978.

Halkin, L.E., Het katholiek herstel in de Zuidelijke Nederlanden 1579-1609, in: NAGN, VI, 344-351.

Hekserij, De, in de Nederlanden onder het Ancien Regime, juridische, institutionele en sociale aspecten, S. Dupont-Bouchat (ed), (St&L, 86), Kortrijk-Heule 1987.

Hoeck s.j., F. van, Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland, Nijmegen 1940.

Houben s.j., A.H., Analecta van het oude bisdom Roermond, in: Roermond, stad met verleden, 103-115.

Hsia, R. Po-Chia, Social discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750, London/New York 1989.

Israel, J.I., Conflict of empires, Spain, the Low Countries and the struggle for world supremacy 1585-1713, London/Rio Grande 1997.

Israel. J.I., Garrisons and empire: Spain's strongholds in North-West Germany, 1589-1659, in: Israel, J.I., Conflict of empires, 23-44.

Israel, J.I., The Dutch Republic and the Hispanic world 1606-1661, Oxford 1982.

Israel, J.I., The road to Rocroi, 1635-43, in: Israel, J.I., Conflict of empires, 61-91.

Janssen, A.M.P.P. (ed), Visitationen des Landdekenates Susteren im 17. Jahrhundert, (Schriftenreihe des Kreises Heinsberg, 4), Geilenkirchen 1988 [met parallelle Duitse en Nederlandse vertaling].

Janssens, G., Het Bestand in de Zuidelijke Nederlanden 1609-1621, in: NAGN, VI, 315-324.

Justice, grâce et législation, J.M. Cauchies (ed), (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions, cahier 2), Bruxelles 1994.

Katholiek versus protestant in Sittard 1609-1648, de geschiedenis van de hervormde godsdienstuitoefening in Sittard door Frederik Adolf Reuter, A.M.P.P. Janssen e.a. (eds), (Monografieën uit het Land van Sittard, 12), Sittard 1998.

Kwade mensen, toverij in Nederland, W. de Blécourt, M. Gijswijt-Hofstra (eds), Amsterdam 1986 (Volkskundig Bulletin, 12, 1).

Lem, A. van der, De Opstand in de Nederlanden (1555-1609), Utrecht/Antwerpen 1995.

Moeller, B., Spätmittelalter, in: Schmidt/Wolf, Die Kirche in ihrer Geschichte, ein Handbuch, II, Lfg H, 1. Teil, Göttingen 1966.

Mols, R., De seculiere clerus in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 369-382.

Monumenten, De, van geschiedenis en kunst in Maastricht, Arnhem 1974, 2 dln (oorspr. 's-Gravenhage 1926-1953).

Morreau, J.L., Bolwerk der Nederlanden, de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw, (MM, groot formaat, 2), Assen 1979, 50-59.

Munsters m.s.c., A.J., Verkenning van de middeleeuwse kerk, in: LV, II, 417-530.

Nauwelaerts, M.A., Opvoeding en opvoedkunde, het secundair onderwijs, in: NAGN, VII, 270-288.

Nederland betoverd, toverij en hekserij van de veertiende eeuw tot in de twintigste eeuw, M. Gijswijt-Hofstra, W. Frijhoff (eds), Amsterdam 1987.

Notermans, J., Schets van de geschiedenis van 't toneel in de Maasgouw voor de Franse Revolutie, Elsloo 1961.

Parker, G., Het Spaanse leger in de Lage Landen, Haarlem 1978 (oorspr. Londen 1976).

Pasture, A., Le placard d'hérésie du 31 décembre 1609, sa portée juridique et son application pendant le règne des archiducs Albert et Isabelle, 1609-1633, in: Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller, II, Louvain 1914, 301-310.

Persoons, E., Panorama van de reguliere clerus in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 383-392.

Petri, Fr., Im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1500-1648), in: Rheinische Geschichte II, 1-217.

Poelhekke, J.J., Frederik Hendrik, prins van Oranje, een biografisch drieluik, Zutphen 1978.

Ree-Scholtens, G.F. van der, De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795, institutionele en juridische aspecten, (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 6), Assen/Maastricht 1993.

Renes, J., De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap, (MM, groot formaat, 6), 2 dln, Assen/Maastricht/Heerlen 1988.

Renes, J., Landschappen van Maas en Peel, een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg, (MM, grote serie, groot formaat, 9), Maastricht/Leeuwarden 1999 [met kaarten in cassette], 2 dln.

Roebroeck, E., Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?, in: SSEGL 15 (1970) 50-74.

Schatorjé, J.M.W.C., Faber en Venlo, Engelbert Faber en de reformatie in Venlo (1565-1580), in: Venlo's mozaïek, hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis, (Werken LGOG, 12), Maastricht 1990, 113-142.

Scribner, R.W., The German Reformation, (Studies in European History), London 1986.

Tops, N.J., Groll in de zeventiende en achttiende eeuw, een kerkelijk, politiek en strategisch storende factor in het Oosten van de Republiek, Groenlo 1992.

Ubachs, P.J.H., Twee heren, twee confessies, de verhouding van Staat en Kerk in Maastricht 1632-1673, (MM, 21), Assen 1975.

Ubachs, P.J.H., Neutraliteit, theorie en praktijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog, in: TvG 96 (1983) 165-178.

Vandenbroeke, C., P. Vandewalle, Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1650, in: NAGN, VII, 44-65.

Vaughan, R., De Bourgondiërs, (Pallas Reeks), Bussum 1976 (oorspr. Londen 1975).

Venner, J.G.C., De beeldenstorm in Weert en Wessem, in: PSHAL 118 (1982) 249-283.

Verdrag en tractaat van Venlo, herdenkingsbundel, 1543-1993, F. Keverling Buisman e.a. (eds), (Werken Gelre, 43), Hilversum 1993.

Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte, Schieder, W. (ed) (GG, Sonderheft, 11), Göttingen 1986.

Woude, A.M. van der, Alfabetisering, in: NAGN, VII, 257-264.

Wouters, H.H.E., Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog met inleiding en vervolg, in: Grensland en bruggehoofd, historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht, (MM, 11), Assen 1970, 157-405. (Oorspr. in: LV, II, 118-301.)

Zeeden, E.W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glau-

benskämpfe in: Konfessionsbildung, Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholische Reform, (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit, 15), Stuttgart 1985, 67-112.
Zwitser, H.L., 'De militie van den staat', het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden, Amsterdam 1991.

Afb. 1 *De Romeinse muur te Tongeren (2e eeuw nC).*

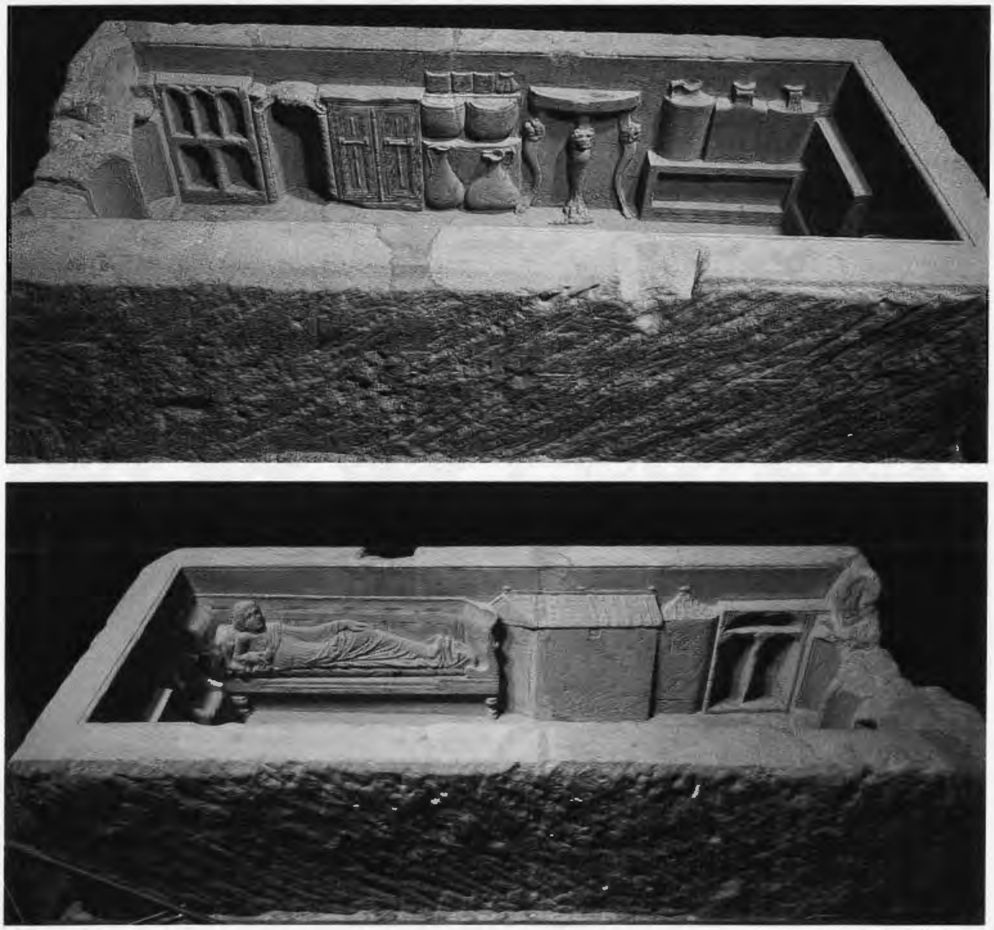

Afb. 2 *Binnenwand van de sarcofaag van Simpelveld uit c. 200.*

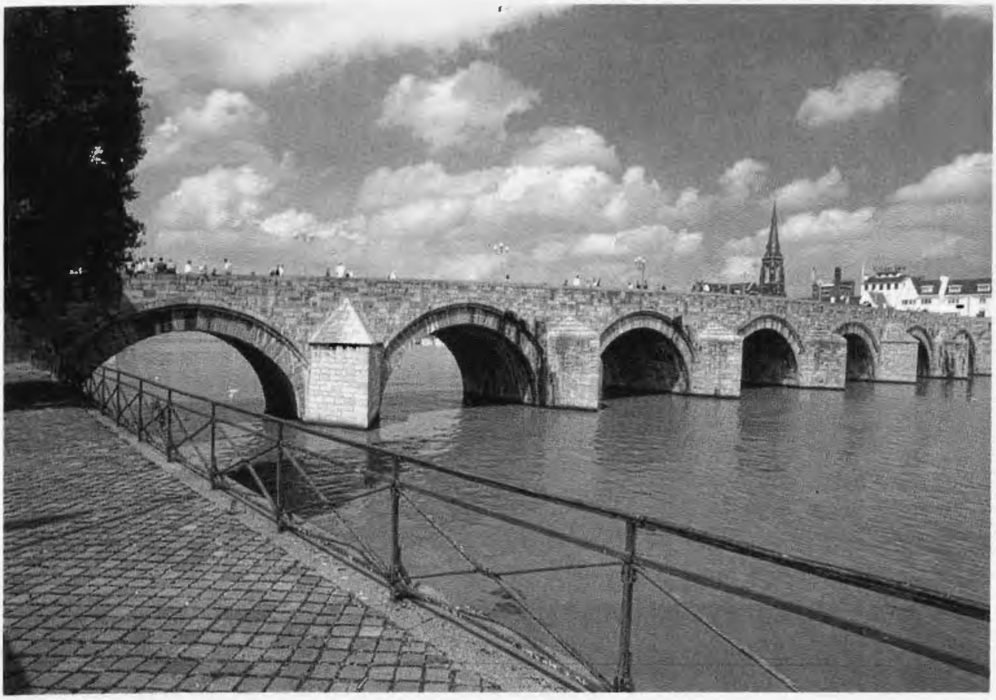

Afb. 3 De middeleeuwse romaanse brug over de Maas te Maastricht.

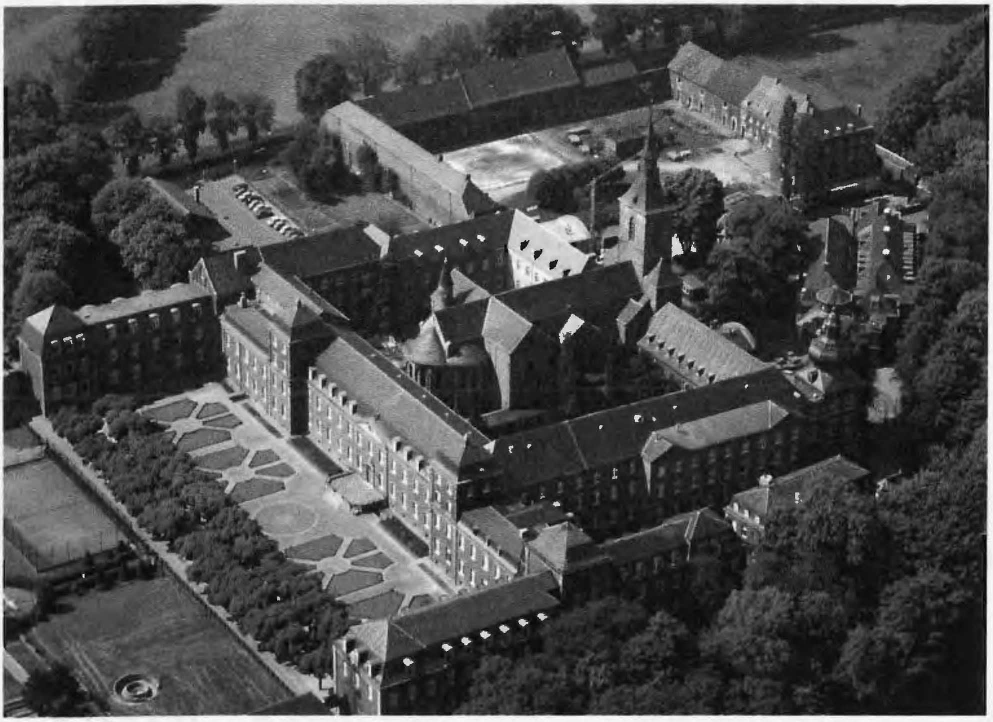

Afb. 4 Grootseminarie en bisschoppelijk centrum Rolduc (Kloosterrade) (gemeente Kerkrade), voorheen kleinseminarie en bisschoppelijk college van het bisdom Roermond, gevestigd in de voormalige abdij, gesticht in 1104 door Ailbertus van Antoing.

Afb. 5 *Westwerk van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht.*

Afb. 6 Basiliek van Sint-Servatius te Maastricht.

Afb. 7 De toren van de voormalige abdijkerk te Sint-Truiden gebouwd in de 12e eeuw met latere toevoegingen, onder andere uit de 20e eeuw, achter de gebouwen van het seminarie.

Afb. 8 Romaanse kerk uit de 12e eeuw van de voormalige abdij te Aldeneik, in de jaren 1850 herbouwd in neoromaanse stijl.

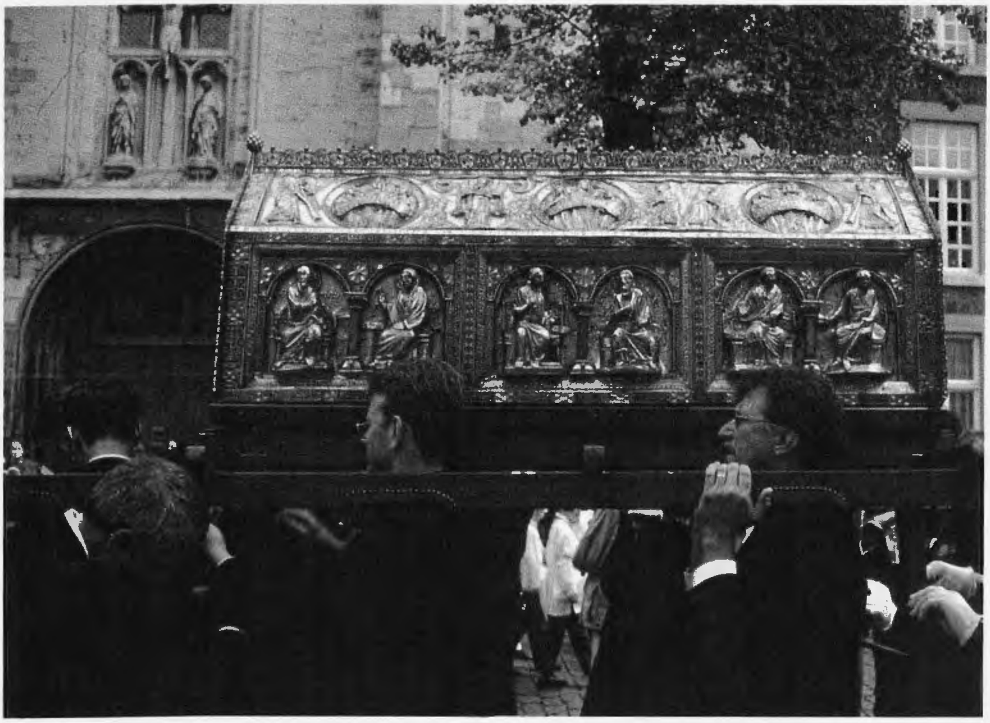

Afb. 9 Reliekschrijn (c. 1160) van bisschop Servatius, bijgenaamd de Noodkist, afkomstig uit de Schatkamer van de Sint-Servaaskerk te Maastricht.

Afb. 10 *Gezicht vanuit het zuiden op de burchtheuvel van de graven van Loon te Borgloon.*

Afb. 11 *Praalgraf van graaf Gerard van Gelre († 1229) en zijn gemalin Margaretha van Brabant († 1231) in de Munsterkerk te Roermond.*

Afb. 12 Beeldje van O.L. Vrouw met Kind (met reliekhouder) afkomstig uit de Schatkamer van de O.L. Vrouwebasiliek te Tongeren (c. 1400).

Afb. 13 Doopvont gegoten door Aert van Tricht (1492) in de basiliek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch.

Afb. 14 Kasteel Alden Biesen, de vroegere commanderij van de Duitse Orde, te Rijkhoven bij Bilzen (B).

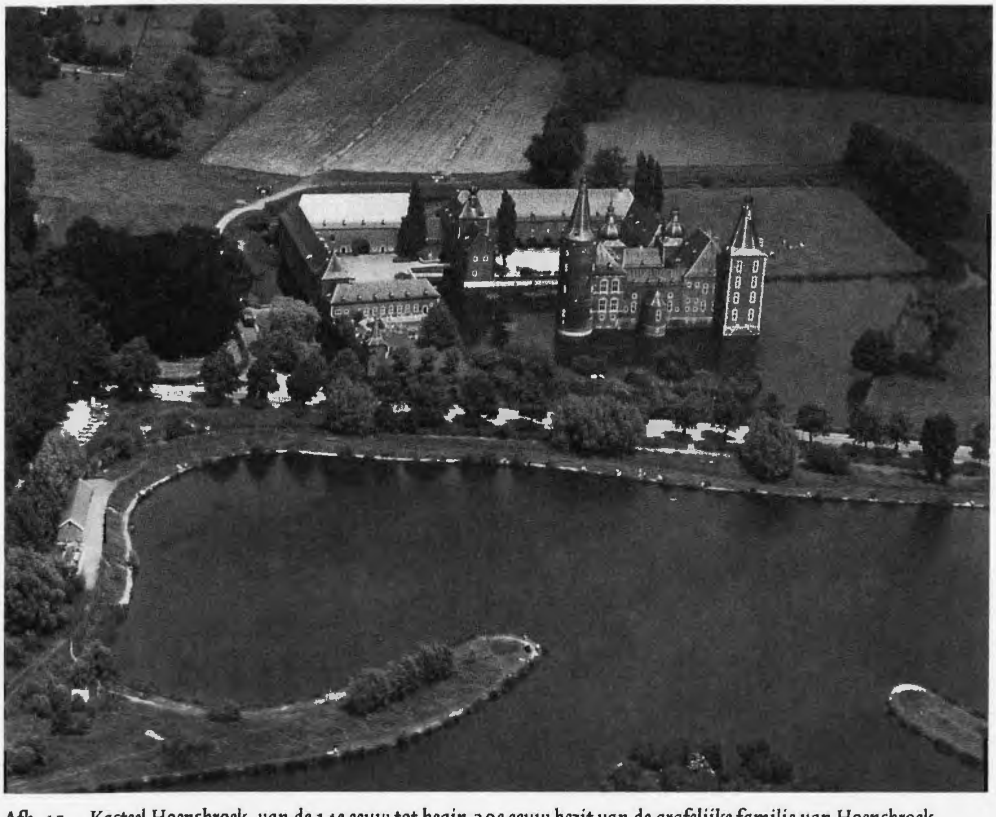

Afb. 15 Kasteel Hoensbroek, van de 14e eeuw tot begin 20e eeuw bezit van de grafelijke familie van Hoensbroek.

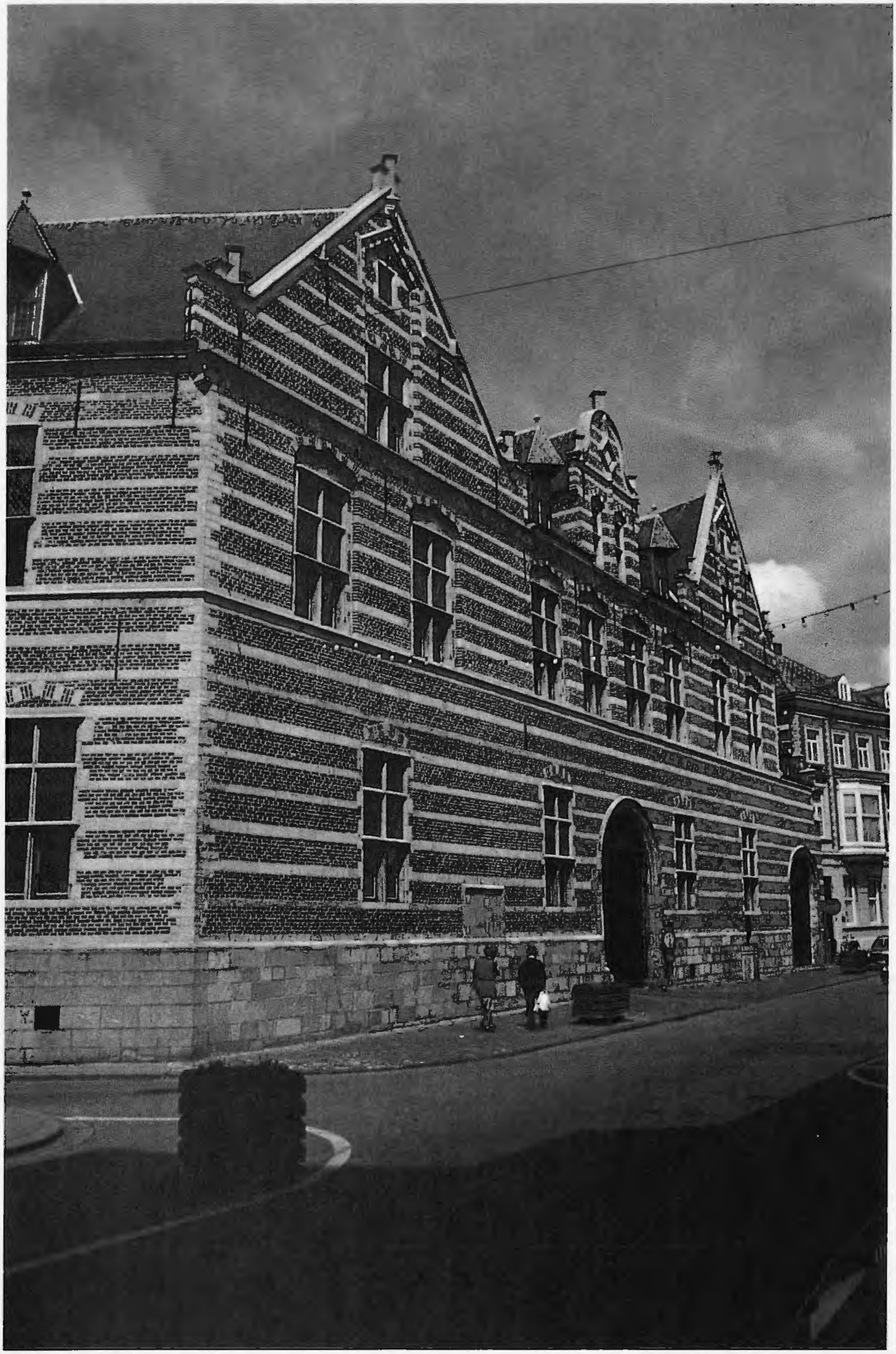

Afb. 16 Voormalig refugiehuis te Hasselt (c. 1540), toevluchtsoord voor de bewoners van de abdij van Herkenrode (B) bij dreigend (oorlogs)gevaar.

Afb. 17 *Het voormalige vestingstadje Stevensweert, in 1633 door de Koninklijken aangelegd.*

Afb. 18 *De tweede Franciscanenkerk (1699) op de Minderbroedersberg te Maastricht, tegenwoordig hoofdgebouw van de Universiteit Maastricht.*

Afb. 19 *De manufactuur van lakenfabrikant Von Clermont te Vaals (c. 1765), tegenwoordig gemeentehuis.*

Afb. 20 Petrus Regout (1801-1878), grondlegger van de glas-, kristal- en aardewerkfabrieken te Maastricht. Standbeeld in de Maastrichtse Boschstraat (1965), naar een ontwerp van Wim van Hoorn.

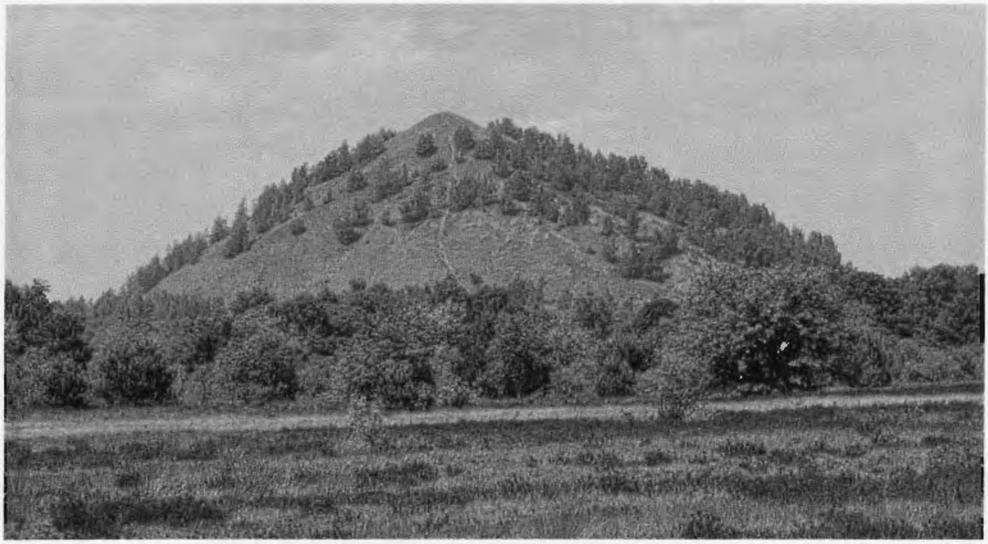

Afb. 21 Terril of steenberg te Zwartberg bij Genk.

Afb. 22 Schacht van de domaniale mijn te Nulland, gemeente Kerkrade.

Afb. 22a   Het chemiebedrijf DSM, met linksboven verkeersknooppunt Kerensheide (c. 1972).

Hoofdstuk 5

Speelbal der groten, 1660-1840

Politieke geschiedenis

Na de definitieve splitsing van Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bij de vrede van Münster in 1648 bleef Limburg het randgebied, waar de grote Europese mogendheden de scepter zwaaiden. In het sinds de zeventiende eeuw gegroeide Europees Concert – een gezamenlijke poging van de grote mogendheden om de algemene vrede te bewaren – maakten Engeland, Frankrijk, Oostenrijk samen met het opkomende Rusland en Pruisen, de dienst uit. In telkens wisselende coalities zochten de Europese groten naar een machtsevenwicht ter bewaring van de vrede.[1] In de achttiende eeuw hadden daarbij Engeland en Frankrijk de leiding. Rond 1800 moest Engeland de Franse revolutionairen vrij baan laten en trok het zich van het vasteland terug. Het was een afwezigheid van korte duur, want na de nederlaag van Napoleon (1814-1815) was het weer Engeland dat nu, gesecondeerd door Rusland, Oostenrijk en Pruisen, de kaart van Europa hertekende. Dit spel der grote machten duurde in de negentiende en twintigste eeuw voort, zodat het door de mogendheden in 1815 op de kaart gezette en in 1830-1839 door hen gedeelde Limburg bleef bestaan tot op de huidige dag. De ijkpunten van de in dit hoofdstuk in drie periodes te beschrijven geschiedenis zijn zodoende 1713-1795: de vredessluiting van Utrecht gevolgd door de voortdurend wisselende Europese allianties van de achttiende eeuw, 1794-1814: de Franse Tijd, en ten slotte de jaren van het Verenigd Koninkrijk 1815-1830-1840.

De historische kennis van de periode 1660-1840 – de schakel tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd in de Limburgse geschiedenis – is van wisselende kwaliteit en vaak is zij er gewoon niet. Onderdelen ervan zijn voor een plaats of streek wel bestudeerd, maar er bestaat voor het tijdvak als zodanig geen algemene overzichtsstudie, die aan moderne eisen voldoet,[2] en ook algemene studies van onderdelen zijn zeldzaam. Genoemd kunnen worden een studie over de landbouw na 1750 (Philips/Jansen/Claessens), studies over de Franse Tijd (Ubachs/Evers) en over het lager onderwijs onder het Verenigd Koninkrijk (Brepoels). De legio onderzoeken met betrekking tot het onderwerp bokkenrijders, een kwestie waaraan een overdreven belang gehecht werd en wordt, brachten een moderne, samenvattende, maar niet onomstreden studie voort (Blok).[3] Hierna zal uit de gesignaleerde hiaten herhaaldelijk blijken, dat ook in deze pe-

1 Geschichtliche Grundbegriffe, II, s.v. Gleichgewicht, 959-996, 973 (Fenske). Duchhardt, H., Gleichgewicht der Kräfte, Convenance, europäisches Konzert, Friedenskongresse und Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongreß, Darmstadt 1976. Schulze, Staat, 86.

2 Thewissen, M.A.F.Ch., Limburg van 1648 tot 1795, in: LV, II, 302-355, is voor een overzichtsstudie te oppervlakkig en anekdotisch.

3 Moderne studies zoeke men vooral in de serie Maaslandse Monografieën, sinds 1964 uitgegeven door een samenwerkingsverband van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, beide gevestigd te Maastricht.

riode de geschiedenis van Limburg nog menige witte vlek vertoont. Noodzakelijkerwijs zullen deze lacunes ook van invloed zijn op de volgende tekst. Onvolledigheden daarin zijn onvermijdelijk.

Limburg in de grote Europese politiek

De vrede van Utrecht (1713) was het grote Europese keerpunt van de eerste periode. Die vrede bezegelde definitief het mislukken van het Franse streven naar hegemonie in Europa, dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw zoveel leed over Europa en over Limburg had gebracht. De Utrechtse vrede markeerde tevens het beginpunt van de politieke neergang van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Nieuwe mogendheden, Oostenrijk en Rusland, kwamen na Utrecht op het Europese politieke toneel om daar in de komende twee eeuwen een eerste rol te spelen. Na 1740 zou Pruisen er nog bijkomen, dat aan het einde van de achttiende eeuw meerdere malen optrad als scheidsrechter in de Nederlanden. Pruisen dempte in 1787 de patriottische revolutie in de Republiek en enkele jaren later in Limburg de Luikse revolutie.[4]

Het uit de zestiende eeuw stammende recept voor het bewaren van een 'eeuwige vrede', het evenwicht der politieke krachten, was bij de vredessluiting in Utrecht tot het leidende principe van de Europese politiek gemaakt. Het zou zich tot in de twintigste eeuw handhaven. Geheel lukken deed die vredespolitiek niet, maar het aantal oorlogen in de achttiende eeuw was toch minder dan in de voorgaande zeventiende. Limburg kreeg als geografisch onderdeel van België, het slagveld van Europa, ook in de achttiende eeuw de oorlogsgesel te voelen (zie tabel 5.1).[5]

Na het sluiten van de vrede van Münster in 1648 was de rust in Limburg niet onmiddellijk teruggekeerd. In Zuid-Limburg rechts van de Maas bleven de eerder beschreven problemen (zie p. 187) over de gebiedsverdeling in de Landen van Overmaas tussen de Republiek en Spanje nog tot 1663 de bevolking verontrusten. De opeising van het gezag, zowel door de Republiek, als door Spanje, leidde in de Overmase dorpen tot knevelіng van de bevolking. Zij moest aan beide partijen belasting betalen en hun retorsies persten haar uit. Over en weer waren de Republiek en Spanje ongenegen elkaar een duimbreed toe te geven, want dat zou een precedent kunnen scheppen voor het gezag van de ander en voor de uiteindelijke verdeling der omstreden landen.

De status van het Gelderse Overkwartier bleef langere tijd ook onzeker. Tijdens de onderhandelingen te Münster was het gewest Gelderland te elfder ure komen aandragen met de wens tot terugkeer van het Overkwartier in het 'moederland'. Het late tijdstip, waarop dat verlangen werd geuit, duidde er op, dat de Geldersen niet echt zaten te springen om teruggave van het Spaanse deel van hun gewest. Om Gelderland te genoegen, schreef het 52e artikel van het vredesverdrag voor het Overkwartier te ruilen tegen een passend equivalent, zo nodig vast te stellen door een *Chambre mi-partie*. De drang om tot daadwerkelijke uitvoering van dit artikel te komen, was aan Gelderse en aan Spaanse zijde niet groot. De Gelderse eis dat na de teruggave de gereformeerde religie in het Overkwartier de heersende zou zijn, maakte elke toegeeflijkheid van Spanje onmogelijk. Het Overkwartier bleef een deel van de Spaanse, Zuidelijke Nederlanden.[6]

4 Israel, Dutch Republic, 1447-1806, 11-18.
5 Zie de samenvatting bij: Gutmann, War and rural life, 311-313, en Dezelfde: Why they stayed: the problem of wartime population loss, in: TvG 91 (1978) 407-428.
6 Alberts, II, 20-21. Geschiedenis van Gelderland 1492-1795, 197 (Poelhekke).

Het Maasdal was in de zeventiende en achttiende eeuw een gewichtige verbindingsweg voor de grote onruststoker Frankrijk in zijn oorlogen met de Republiek, met Spanje en met Oostenrijk. Naast de hierboven al genoemde Zweeds-Spaans-Franse Oorlog (1635-1648-1659) was dat meer in het bijzonder het geval in de Devolutieoorlog (1667-1668), de Frans-Hollandse Oorlog (1672-1678), de Spaanse (1700-1713) en de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748).[7] De Zevenjarige Oorlog (1756-1763) teisterde het Pruisisch deel van het Overkwartier.[8] Maar het waren allemaal oorlogen, die inwoners van Limburg niet als hún oorlog ervoeren. Zij waren slechts lijdende partij. Meer in het bijzonder trof de ellende van de oorlog het graafschap Loon ondanks de Luikse neutraliteit. De militaire zwakte van de prins-bisschop en van zijn land met de onverdedigbare grenzen, speelden de oorlogvoerenden daarbij in de kaart.

TABEL 5.1 OORLOGEN MET WEERSLAG IN LIMBURG, 1648-1795

Jaren	*Naam*	*Deelnemers*	*Bijzonderheden*
1635-1648-1659	Zweeds-Franse Oorlog	Zweden, Frankrijk, Duitse Rijk, Spanje	Tussen Frankrijk en Spanje na 1648 voortgezet; vrede van de Pyreneeën, 1659
1667-1668	Devolutieoorlog	Frankrijk, Spanje	De Triple Alliantie (Engeland, Zweden, Republiek) dwingt Lodewijk XIV tot de vrede van Aken, 1668
1672-1678	Frans-Hollandse Oorlog	Frankrijk, Republiek, Spanje, Duitse keizer	Inname van Maastricht, 1673; vrede van Nijmegen, 1678; Franse bezetting in Hasselt en Maaseik tot 1681
1688-1697	Negenjarige Oorlog	Frankrijk, Duitse keizer, Engeland, Republiek, Zweden, Savoie	Vrede van Rijswijk, 1697
1700-1713	Spaanse Successieoorlog	Frankrijk, Republiek, Spanje, Engeland, Pruisen, Duitse Rijk, Portugal, Savoie	Vrede van Utrecht, 1713. In de Zuidelijke Nederlanden volgt Oostenrijk Spanje op. Recht op grensvestingen voor de Republiek
1740-1748	Oostenrijkse Successieoorlog	Pruisen, Oostenrijk, Frankrijk, Engeland, Republiek	Slag bij Lafelt, 1747; inname van Maastricht, 1748; vrede van Aken, 1748
1756-1763	Zevenjarige Oorlog	Pruisen, Oostenrijk, Rusland, Frankrijk, Zweden, Rijksvorsten	Beleg en capitulatie van Geldern, 1757. Vrede van Hubertusburg, 1763
1784-1785	Keteloorlog (Guerre de la Marmite)	Oostenrijk, Republiek	Vrede van Fontainebleau, 1785. Enkele grenswijzigingen in Overmaas

Ook als Limburg niet het toneel was van directe oorlogshandelingen, had het gebied te lijden van de heffing van oorlogsschattingen (contributies), van doortrekkende troepen of van inkwartieringen. Op de korte termijn brachten de militairen grote overlast, plunderingen, voed-

7 Over de Oostenrijkse Successieoorlog in Limburg: De slag van Lafelt.
8 Peters, Pruisisch Gelder, 172-175.

seltekorten, ziekten, verkrachting, moord en doodslag met zich mee. Op de lange termijn bleef vooral het platteland zitten met de nasleep van leningen en gedwongen verkoop van gemene gronden om de oorlogsschattingen te kunnen voldoen. Tal van dorpen gingen tot ver in de achttiende eeuw gebukt onder de aflossing van de oorlogslasten uit de zeventiende eeuw.[9] Het was voor de plattelandsbevolking een reden te meer om zich met hand en tand te verzetten tegen elke vorm van belastingverhoging door hun heer.[10]

De oorlog had in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw de oorlog te voeden: een leger leefde van het land waar het doortrok. Dat was de praktijk van veldheren en soldaten, tot groot nadeel van een weerloze bevolking, die in de behoeften van het leger moest voorzien. In de loop van de zeventiende eeuw kwamen militaire auteurs steeds meer tot de overtuiging, dat het verzorgen van een leger door middel van dit contributiesysteem veel risico's inhield. Het vrij goedkope systeem was overigens geen garantie voor een regelmatige en doorlopende levering van legerbehoeften. Lodewijk XIV sloeg daarom een andere weg in. Hij verzekerde zijn legers van een onafgebroken ravitaillering door vóór het begin van een veldtocht in versterkte plaatsen grote voorraden aan te leggen. Het voorbeeld van de Franse koning vond algemeen navolging. In de achttiende eeuw drukte een oorlog materieel dus minder op de bevolking van een oorlogsgebied door de invoering van dit zogenaamde magazijnstelsel.[11] De oorlogsbelastingen, willekeurige rekwisities en brute plunderingen bleven desalniettemin bestaan, zij het in mindere mate dan vroeger. Aan het einde van de achttiende eeuw keerden de kwalen van de oorlog in verhevigde mate terug, toen de Franse revolutielegers van het magazijnstelsel afstapten en het rekwisitiesysteem invoerden. Het bezette land moest nu weer het volle gewicht van de oorlog dragen.

Eerste stuk: Limburg achtertuin der mogendheden 1650-1795

De in 1635 uitgebroken oorlog tussen Spanje en Frankrijk eindigde eerst in 1659, elf jaar na de vrede van Münster (1648), zodat er eerst toen voor Limburg in zijn geheel vrede kwam. Bovendien zwierven er na 1648 nog troepen rond, die betaling zochten voor hun achterstallige soldij. 'Lorreinen' werden zij genoemd naar hun aanvoerder, Karel IV (1604-1675), hertog van Lotharingen. In 1646 was Karel in Spaanse dienst getreden met als onderpand voor de zekerstelling van zijn betaling de inkomsten uit de domeinen van het hertogdom Limburg, meer in het bijzonder die van de galmeiberg te Moresnet. Maar zijn geld en dat van zijn soldaten bleef uit. De hertog trachtte zich toen schadeloos te stellen in de streken langs de Maas, vooral in het graafschap Loon. In 1650 en 1653 kocht Spanje de Lotharingse hertog af door hem de steden Ninove en Geraardsbergen in de Zuidelijke Nederlanden in pand te geven.[12] Het verhinderde niet dat de Lorreinen in 1654 nogmaals Haspengouw binnentrokken, verschillende plaatsen bezetten en de abdijen Herkenrode en Munsterbilzen, evenals de commanderij Alden Biesen, uitplunderden. In Sint-Huibrechts-Lille dachten de inwoners hun have en goed

9 Gemene gronden: Krings, Wertung und Umwertung von Allmenden. Ontsluiting en gebruik van historische landkaarten, 226-234 (Molemans). Een uitstekend beeld van oorlogslasten schetst Daenen in: De slag van Lafelt, 133-164. Zie ook: Asselbergs, De schatrekening, 183. Ziekten: Dings, M.P.H.M., Een dysenterie-epidemie in [Nederlands-]Limburg, 1676, in: De Maasgouw 105 (1986) 105-114.

10 Gabel, Widerstand, 51.

11 Deutsche Militärgeschichte, I, Abschnitt I, 147 (Papke); VI, Abschnitt IX, 84-89 (Regling). Zie ook: Corvisier, A., Histoire militaire de la France, I: Des origines à 1715, Ph. Contamine (ed), II: de 1751 à 1871, J. Delmas (ed), (Quadrige 251-252), Paris 1997 (oorspr. 1992). Morreau, Bolwerk, xvi.

12 Pandsteden: Dumont, Aux origines, 257 noot 73. Beleid en bestuur, 34 (Cherrette).

en zichzelf in de dorpskerk te redden. Maar zij verbrandden levend, toen de soldaten het gebouw aanstaken.[13]

De vrede van Münster van 1648 en de eindregeling van de *Chambre mi-partie* van 1661 legden de grenzen in Limburg rechts van de Maas vast voor de komende anderhalve eeuw. Er vonden naderhand nog wel enkele wijzigingen in soevereiniteit plaats, meer in het bijzonder de wisseling van Spaans naar Oostenrijks gezag in 1713-1714. Met name moet hier gedacht worden aan de verdeling van het Gelders Overkwartier bij de vrede van Utrecht (1713) en aan de ruil van gebiedjes in de Landen van Overmaas bij het verdrag van Fontainebleau (1785) als compensatie voor de door de Republiek aan Spanje/Oostenrijk geweigerde opening van de Schelde en de afstand van Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas.[14] Maar die veranderingen van heer brachten geen verandering van leer meer, zoals vroeger bij het verdrag en het traktaat van Venlo in 1543 of bij de vrede van Münster in 1648, toen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën in de Landen van Overmaas en het graafschap van de Vroenhof definitief het calvinisme ging steunen. In het Luiks-Staatse Maastricht en de erbij horende redemptiedorpen gebeurde dit niet.

Het bestuur van de verschillende landsdelen bleef de oude, vertrouwde banen volgen. Subtiele wijzigingen in het belastingstelsel en in de ambtenarij holden echter langzaam de medewerking van stad en land in het landsbestuur uit. In de Pruisische streken van Limburg viel dit het meeste op. Een fundamentele verandering in het interne politieke bestel zou echter eerst de komst van de Franse revolutionairen brengen aan het einde van de achttiende eeuw. Zij schoven de in feite nog middeleeuwse bestuursopzet aan kant en zetten er een geheel nieuwe voor in de plaats. Hun rechtsopvolger, koning Willem I, handhaafde in zijn Verenigd Koninkrijk (1815-1830) het Franse departement Nedermaas met de van het departement Roer afgescheiden uitbreiding tussen Venlo en Nijmegen onder de naam provincie Limburg.[15] 'Limburg' was sinds 1815 niet alleen meer een benaming van een middeleeuws hertogdom, maar ook van een moderne provincie. De definitieve afscheiding van België in 1839-1840 leidde tot de splitsing van de provincie in een Belgische en een Nederlandse provincie onder dezelfde naam.

Limburg en de Grote Mogendheden

De grote Europese mogendheden, die steeds weer beslisten onder wiens soevereiniteit de Limburgers zouden vallen, vonden het randgebied van verschillende machtssferen langs de Maas weinig interessant. Het was economisch en strategisch van te gering belang om er enige bijzondere aandacht aan te schenken. De uitzondering op deze algemene gang van zaken vormde het gebied links van de rivier. Daar bleef het oude graafschap Loon tot 1795 onveranderlijk verbonden met het Luikse prinsdom, waartoe het sinds de late Middeleeuwen behoorde.

Voor de waterscheiding in de Europese geschiedenis rond 1800 geldt: de Limburgers stonden er bij en keken er naar. Het volk van Limburg had op alle regelingen en veranderingen geen enkele invloed gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Alleen de standenvergaderingen sputterden tegen, als de oude privileges werden aangetast. De bevolking als geheel liet zich niet horen. Het zou tot de twintigste eeuw duren, aleer onderdanen gevraagd werd

13 Alberts, II, 17-18.

14 Maastricht was in 1673 door de Republiek aan Spanje beloofd, maar nooit afgestaan. Keizer Jozef II, Spanjes erfgenaam, eiste in 1785 onder meer Maastricht op: Haas, J.A.K., Het Verdrag van Fontainebleau, Maastricht en de Landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het einde van het ancien régime, in: PSHAL 124 (1988) 264-344. Kaarten in: Kleine Atlas, 14, 19.

15 Ubachs/Evers, passim.

aan wie zij onderdanig wensten te zijn. Dit gegeven brengt met zich mee, dat de vraag naar de Limburgse publieke opinie in een bepaalde periode vóór onze eigen tijd weinig zin heeft. Als die publieke opinie er al was, vermocht zij toch nauwelijks invloed uit te oefenen, doordat de outillage ervoor ontbrak. Sedert de Franse Revolutie poogden de regeringen actief de volksopinie in voor hen gunstige zin te beïnvloeden. Zij waren zich echter nog nauwelijks bewust van het belang van publieke steun voor hun beleid. De landsbesturen namen maatregelen om de pers te breidelen en in regeringsgetrouwe richting te stuwen, maar uiteindelijk beslisten de machthebbers alléén zonder acht te slaan op de volksmening.[16] Er is in Limburg in die vroegere eeuwen ook nooit van wie dan ook een oproep uitgegaan om verandering te brengen in de van bovenaf opgelegde situatie. De enige uitzonderingen van voorbijgaande aard vormden eind jaren tachtig van de achttiende eeuw de Luikse Revolutie (1789-1791) die ook een opflakkering kende in het Loonse land, en de voorafgaande Brabantse Revolutie (1788-1791) met uitlopers naar Weert en Roermond.

De Limburgers hadden in de zeventiende en achttiende eeuw ook weinig reden zich het hoofd te breken over een eventuele andere soeverein, een eventueel ander politiek bestel. Vóór 1800 wisten zij dat het bestaande bestel in hun stad of dorp gehandhaafd zou blijven, ongeacht de heer die erover zou heersen. De Staten-Generaal van de Zeven Verenigde Provinciën waren de eersten, die uit praktische overwegingen met hun Schoolreglement (1655) en Echtreglement (1656) in hun Staatse dorpen enige verandering brachten. Maar het waren vooral Pruisen en daarna Oostenrijk, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in hun gebieden aan dit oeroude beginsel begonnen te tornen, zich daarbij baserend op een veranderde staatsopvatting. De maatschappijvorm, steunend op door particulieren of corpora verworven voorrechten en gewoonten, wilden zij vervangen door een nieuwe, gericht op de bevordering van het algemeen welzijn of het staatsbelang.[17] Zij deden het heel voorzichtig en geleidelijk; alleen keizer Jozef II liep tegen het einde van de achttiende eeuw zichzelf voorbij, wat de woede van zijn Zuid-Nederlandse onderdanen wekte en hen tot revolutie dreef. De rechtsopvolgers van Oostenrijk en Pruisen, de Franse revolutionairen, maakten korte metten met tradities uit voor hen duistere tijden. In enkele jaren trachtten zij een geheel ander regime in te richten. Trachtten, want ook de Fransen lukte het niet helemaal, hetgeen in duizend jaren gegroeid was, met wortel en tak uit te roeien.

Spanje, de Republiek en Frankrijk, 1650-1713

Spanje, de Republiek en Frankrijk waren in de periode 1650-1713 elkaars grote tegenspelers, wat zijn weerslag had op Limburg. In zoverre Limburg een deel van de Zuidelijke Nederlanden was, had Spanje er rechts van de Maas het grootste gebied in handen. De Republiek was een goede tweede met de vesting Maastricht, haar onderhorigheden, en juridisch geheel losstaand daarvan de Generaliteitslanden in Overmaas. Frankrijk was er niet zo zeer een concurrent als wel de invasiemacht, die steeds opnieuw langs de Maas oprukte naar het noorden. Maastricht was de magneet die de legers aantrok. De Fransen belegerden de stad met succes in 1673, na ze in 1672 afgesneden te hebben van de Republiek. In een poging die omsingeling te doorbreken had het Staatse garnizoen van Maastricht in 1672 bij een uitval het kasteel van Valkenburg opgeblazen, een vergeefse actie. Tijdens de veldtocht van 1675 trok Lodewijk XIV met zijn leger

16 Land van kleine gebaren, 77 (Aerts).
17 NAGN, IX, 139 (Dhont).

door Haspengouw, waar Tongeren en Sint-Truiden het hard te verduren kregen. Stadhouder Willem III probeerde in 1676 zonder resultaat 'de sleutel van de Maas' te herwinnen voor de Republiek. Eerst de vrede van Nijmegen (1678) herstelde de oude situatie in Limburg.

Verandering in de politieke constellatie kwam er tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713), de strijd tussen de Duitse Habsburgers, gesteund door Engeland en de Republiek, en Lodewijk XIV samen met Spanje om de Spaanse erfenis. Onmiddellijk na het begin van de vijandelijkheden bezetten de Fransen Roermond, Venlo en Geldern. De verbonden legers van de Republiek en Engeland verdreven ze. De Fransen veroverden Luik, bivakkeerden langs de Maas en namen stelling rond Tongeren. De Pruisen namen Geldern in.[18] De grote Engelse veldheer John Churchill, hertog van Marlborough, vertoefde herhaalde malen te Maastricht, terwijl zijn troepen op de Sint-Pietersberg bij Maastricht of in de Kempen kampeerden.[19] Marlborough bleef bij de geplaagde Kempenaren als 'Malbroek' te kwader naam en faam bekend. De vrede van Utrecht bracht in 1713 een grote politieke verandering in Limburg. De Spaanse Habsburgers trokken zich terug uit de Zuidelijke Nederlanden om plaats te maken voor de Oostenrijkse tak van de familie. De Spaanse Landen van Overmaas kwamen aan Oostenrijk. Het Gelders Overkwartier[20] werd opgedeeld tussen Oostenrijk (Roermond, Swalmen-Asselt, de heerlijkheid Dalenbroek met Maasniel en Herten, Wessem, het land van Weert met Weert en Nederweert, de heerlijkheid Meijel), de Republiek (Venlo en omgeving, het Land van Montfort), terwijl Pruisen de rest van Limburg kreeg ten noorden van Venlo, tussen de Peel en het sinds 1666 Pruisische hertogdom Kleef. Aan de status van de Luikse en Gulikse gebieden en de rijksheerlijkheden werd niet getornd.[21]

Ter afsluiting van het Utrechtse vredesverdrag sloten Oostenrijk en de Republiek in 1715 het Barrièretraktaat. De Republiek kreeg daardoor het recht bezetting te leggen in een aantal Zuid-Nederlandse vestingen om een dam op te werpen tegen Frankrijk. Langs de Maas werd die linie naar het noorden verlengd met Maastricht en Venlo en daartussen Stevensweert als versterkte tussenschakel.[22] Bij hetzelfde traktaat stond de keizer als heer van Oostenrijk de soevereiniteit over het Land van Montfort af aan de Republiek. De in Montfort geldende gedeeltelijke erfrechten van zowel de Oranjes, als van de Pruisische koning, bleven aanleiding geven tot veel verwarring. In 1732 vond een erfdeling plaats tussen de twee partijen. Pruisen verkocht zijn geringe aandeel in 1769 aan de Oranjes. Voortaan was het gehele Land van Montfort een Oranjedomein.[23]

18 Alberts, II, 52.

19 De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720, A.J. Veenendaal jr. (ed), (RGP, grote serie), 's-Gravenhage 1976-1998 [tot 1716], 17 dln, passim.

20 Voor de rechtsgeschiedenis (instellingen, wetgeving) van het Gelders Overkwartier in deze periode zie de inleidende hoofdstukken bij: Berkvens, Plakkatenlijst. Zie van dezelfde: De instelling van het Staats Interimbewind in het Overkwartier 7 oktober 170-224 april 1703, in: PSHAL 123 (1987) 146-161.

21 Kaart in: Kleine Atlas, 19. Alberts, II, 56.

22 Geikie R., I.A. Montgomery, The Dutch barrier 1705-1719, Cambridge 1930. Alberts, II, 59.

23 Alberts, II, 58.

TABEL 5.2 SOEVEREINITEITEN IN LIMBURG NA DE VREDE VAN UTRECHT (1713)

Bron: kaarten in de Kleine Atlas.

Soeverein	*Gewest*	*Plaatsen*
Luik	Graafschap Horn	Horn
	Graafschap Loon	
	Maastricht (deel)	Bisschopskommel, dorp Sint-Pieter binnen de wallen
Oostenrijk	Opper-Gelder	Brempt, Elmpt, Herten, Maasniel, Meijel, Nederweert, Niederkrüchten, Obbicht en Papenhoven, Rickelrath, Roermond, Swalmen, Weert, Wegberg, Wessem
	Partage Landen van Overmaas	Amstenrade, Aubel, Banholt, Berneau, Bingelrade, Bocholtz, Brunssum, Cheratte, Elsloo, Geleen, 's-Gravenvoeren, 's-Hertogenrade, Hoensbroek, Housse, Jabeek, Kerkrade, Kloosterrade, Merkelbeek, Merkstein, Mheer, Moelingen, Mortier, Neufchâteau, Noorbeek, Nuth, Oirsbeek, Oud-Valkenburg, Richelle, Rurdorf, Schaesberg, Schin op Geul, Schinnen, Schinveld, Simpelveld, Sint-Gerlach, Sint-Martensvoeren, Spaubeek,Strucht, Ubach, Vaesrade, Val-Dieu, Warsage, Welz, Wijnandsrade
Republiek	Opper-Gelder	Beesel, Echt, Linne, Montfort, Ohé en Laak, Sint-Odiliënberg, Stevensweert, Venlo, Vlodrop
	Partage Landen van Overmaas	Amby, Beek, Berg-Terblijt, Bombaye, Borgharen, Bunde, Cadier, Dalhem, Eckelrade, Eijsden, Feneur, Geulle, Gulpen,Heerlen, Herkenrade, Holset, Houthem, Hulsberg, Itteren, Klimmen, Margraten, Meerssen, Navagne, Nieuwenhagen, Oost, Schimmert, Sint-Geertruid, Trembleur, Ulestraten, Vaals, Valkenburg, Vijlen, Voerendaal
	Maastricht (deel)	Wyck-Maastricht, graafschap van de Vroenhof binnen de wallen
	Graafschap van de Vroenhof	Biesland, Caberg, Heukelom, Montenaken, Wolder
	Redemptiedorpen	Fallais, Hermalle-sous-Argenteau, Hoepertingen, Mopertingen, Nerem, Paifve, Rutten, Veulen
Gulik	Opper-Gelder	Erkelenz, Kückhoven
	Ambten	Millen, Born, Sittard (sinds 1709)
Pruisen	Opper-Gelder	Afferden, Aldekerk, Baarlo, Bergen, Blerick, Blitterswijk, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Geldern, Grefrath, Grubbenvorst, Helden, Herongen, Hinsbeck, Horst, Kapellen, Kessel, Kevelaer, Leuth, Lobberich, Lottum. Arcen, Lüllingen, Maasbree, Meerlo, Middelaar, Niedereyll, Nieukerk, Obereyll, Oijen, Oirlo, Oostrum, Pont, Rayen, Schaephuysen, Sevelen, Sevenum, Stenden, Straelen, Swolgen, Twisteden, Veert, Velden, Venray, Vernum, Viersen, Wachtendonk, Walbeck, Wankum, Wanssum, Well, Wetten
Overige gebieden		Zie tabel 4.1

N.B.: de indeling kan slechts grove lijnen aangeven; kleine veranderingen in de loop van de eeuw zijn verwaarloosd.

Pruisen had al sinds 1666 vaste voet aan de Maas door het bezit van het hertogdom Kleef. De Kleefse Maasdorpen Mook, Ottersum, Heijen en het stadje Gennep waren sinds dat jaar Pruisisch. De vrede van Utrecht breidde de Pruisische macht aan de Maas uit door de afstand van een deel van het Gelders Overkwartier. De Republiek kreeg in het noorden van Limburg voet aan de grond door de verwerving van Venlo met het fort Sint-Michiel aan de overkant van de Maas en de dorpen Beesel en Belfeld. Naast Pruisen kwam er door de vrede van Utrecht nog een mogendheid aan de macht in Limburg, Oostenrijk, als erfopvolger van Spanje.

De verandering van soevereiniteit betekende voor de bevolking geen verandering van de bestaande wetten, gewoonten en gebruiken, zoals al meerdere malen betoogd. Zo mochten de Staten-Generaal volgens het Barrièretraktaat van 1715 in Opper-Gelre niets wijzigen in het Gelderse Landrecht van 1620. Ook niet in het kerkelijke,[24] wat men toch zou kunnen verwachten bij een wisseling van katholiek naar protestants gezag in de streken die nu onder de Republiek of Pruisen waren gekomen. Na de vredes van Nijmegen in 1678 en van Utrecht in 1713 was een verandering van religie vanwege verandering van soeverein in Limburg echter uitgesloten, omdat de vrede van Münster in 1648 de geloofsgebieden in West-Europa definitief had vastgelegd.

Pruisen

Pruisen had in 1713 te Utrecht moeten beloven de status quo in zijn deel van het Gelders Overkwartier in alle opzichten te handhaven,[25] net zoals de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën hetzelfde had moeten doen voor háár nieuwe gebieden in Limburg. Pruisische ambtenaren konden daarom – ondanks pogingen daartoe van Berlijn – in het Overkwartier geen aanstelling krijgen, want alle ambten moesten zoals vanouds bekleed worden door geboren en getogen Geldersen en de bestuurstaal bleef het Nederlands.[26] Er kwam wel een wijziging in de organisatie van de rechtspraak in het Pruisisch Overkwartier. Pruisen moest voor zijn gebiedsdeel een apart hof van justitie oprichten, bepaalde de vrede van Utrecht. Niemand mocht immers voor een buitenlandse rechter worden gedaagd. In dit geval zou die buitenlandse rechter dan het Oostenrijkse gerechtshof in Roermond zijn geweest. De Pruisische koning voldeed aan de vredesbepaling door in 1714 een *Justizcollegium* op te richten te Geldern, qua organisatie een nauwkeurige kopie van het gerechtshof te Roermond.[27] Tegen het einde van het Ancien Régime poogde de regering het Algemene Pruisische Landrecht voor de Pruisische Staten in het Overkwartier in te voeren. De Staten boden felle tegenstand. Zij verzoenden zich eerst met deze nieuwigheid, nadat uitdrukkelijk beloofd was dat het Pruisische Landrecht slechts ter aanvulling zou dienen op het vanouds geldende Gelderse Landrecht.[28] Dat gebeurde in maart 1794. Een half jaar later vaagden de Franse revolutionairen met alle oude rechtsregels ook het Pruisische recht voor goed weg.

24 De afspraken in het vredesverdrag met Pruisen (Consolidated Treaty Series, Cl. Parry (ed), XXVII: 1710-1713, New York 1969, 471-472). Artikel 4 garandeerde het voortbestaan van de katholieke godsdienst in de afgestane steden en landen, zoals tijdens de regering van Karel V was geregeld met alle ceremonies die erbij behoorden, processies, bedevaarten, begrafenissen en dergelijke. Daaraan mocht niets veranderd worden. Artikel 5: de katholieke koning (=Oostenrijk als opvolger van Spanje) behield het recht van benoeming van een bisschop in Roermond, zoals onder Karel II. Artikel 6: alle kerkelijke instituten (kloosters enzovoort) bleven onder de bisschop van Roermond.

25 Peters, Pruisisch Gelder, 132-133. Zie ook Hövelmann, Gr., Geldern – Preußens Maasprovinz (1713-1794), in zijn: Zur Landesgeschichte, 214-235.

26 Peters, Pruisisch Gelder, 155. Inleiding op: Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, M. Flokstra, G.H.A. Venner (eds), Maastricht 1991.

27 Van Rensch, Hof, 197-200.

28 Van Rensch, Hof, 260-262.

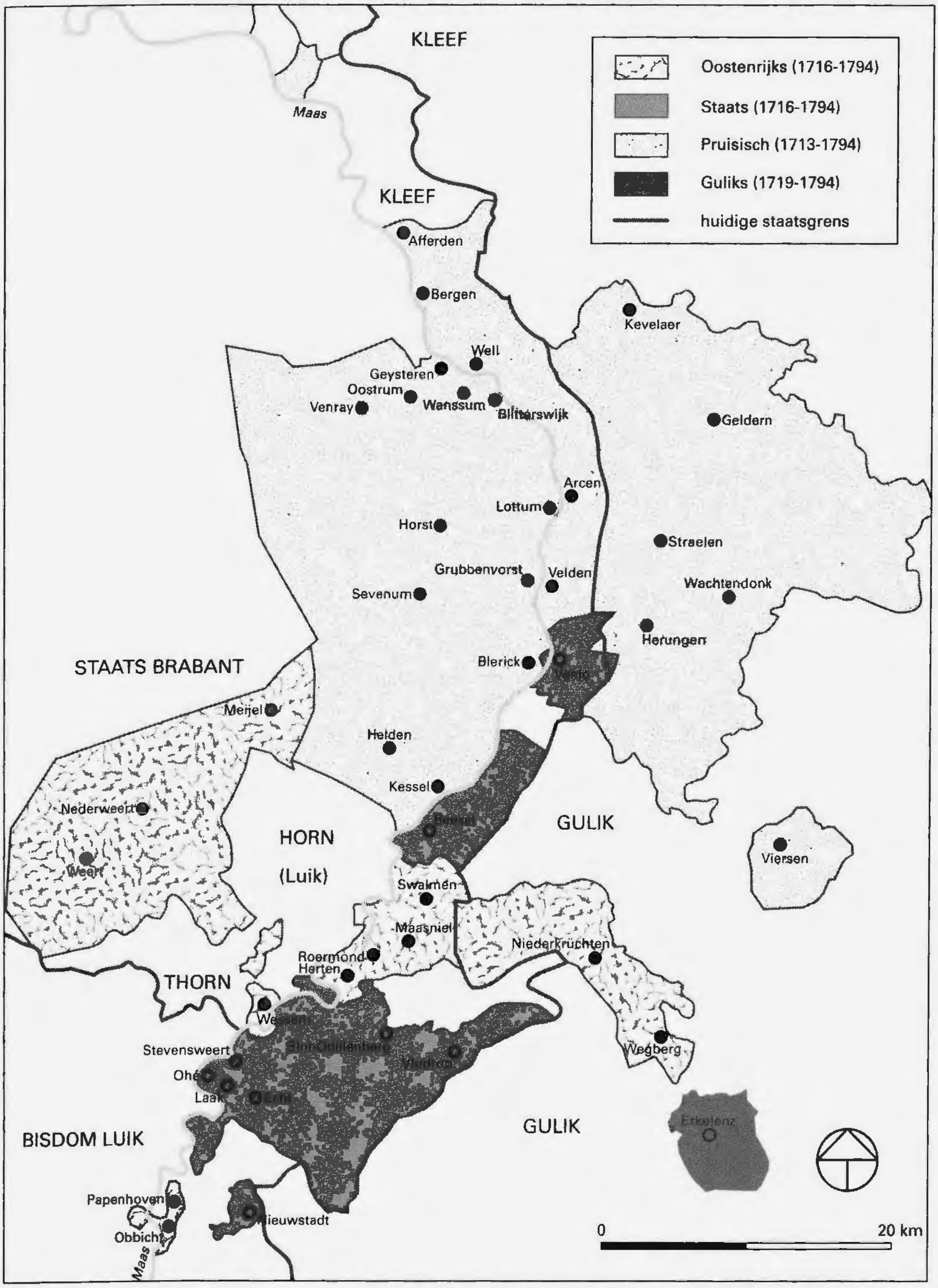

Het Overkwartier van Gelder 1580-1794.

De Landstanden[29] of Staten waren het plechtanker voor het bewaren van het eigene van het Overkwartier. Vóór 1700, tijdens de Spaanse tijd, hadden zij grote invloed op het landsbestuur weten te verwerven. De verlicht-absolutistisch denkende koning van Pruisen trachtte die macht te beknotten. Het lukte hem niet en na 1770 wisten de Landstanden hun macht zelfs te vergroten. In de Landstanden waren de ridderschap en de steden vertegenwoordigd; geestelijken, zoals de bisschop van Roermond,[30] hadden geen zitting. Protestantse edellieden konden de jaarlijkse landdag in Geldern wel bijwonen, maar zonder stemrecht. De standen moesten elk jaar bewilligen in een vaste bede van 180.000 gulden, wat de mogelijkheid bood in Berlijn grieven naar voren te brengen. Over nieuwe wetgeving raadpleegde de koning de standen, maar hun adviezen waren niet bindend. Toch verweerden de Staten van het Overkwartier zich meermalen met succes tegen het invoeren van onwelgevallige Pruisische wetten.

De Pruisische regering controleerde de gemeentelijke financiën nauwkeurig, hield toezicht op de verkoop van de gemene gronden en verbeterde de belastingheffing. De bewoners van de Pruisisch geworden dorpen zullen vooral de verzwaring van de belasting hebben gevoeld. Maar ook het aantal belastingen kreeg een uitbreiding met bijvoorbeeld accijnzen op tabak en zout; de laatste met een verplichte jaarlijkse afname op straffe van geldboeten. Na de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) verdween een aantal heffingen. Zij werden vervangen door een vast, jaarlijks op te brengen bedrag, het *Fixum*. De Pruisische administratie streefde welbewust naar economische verbeteringen voor de bevolking van het Pruisisch Overkwartier.[31] Het bevorderen van de welvaart was een grondslag voor een hogere belastingopbrengst. Later zal aan de orde komen hoe dit in zijn werk ging en met welk resultaat.

Oostenrijk

De geschiedenis van de Oostenrijkse gebieden in Limburg tussen 1713 en 1795 wacht nog op nader onderzoek, waardoor het een open vraag is in hoeverre de vernieuwingen onder Maria Theresia (1740-1780) en haar zoon Jozef II (1780-1790) er doorwerkten. Maar ook in Limburg zullen de hierna te beschrijven historische ontwikkelingen niet wezenlijk anders zijn geweest dan in de overige Oostenrijkse Nederlanden, die grotendeels samenvielen met het huidige België.

De wisseling van soeverein in de voormalig Spaanse gebieden van de Zuidelijke Nederlanden en Limburg, verliep in 1713-1714 zonder rimpel. Oostenrijk was bij de vredessluiting eveneens de plicht opgelegd alles bij het oude te laten en deed dat. In de Belgische geschiedschrijving is wel afkeurend verondersteld, dat het land sinds de Middeleeuwen voortdurend door vreemden is geregeerd, maar in de tijd zelf dacht niemand daaraan. De Oostenrijkse vorsten waren de 'princes naturels', de door God gegeven regeerders, die het land zouden regeren zoals hun voorgangers dat hadden gedaan.[32] De lagere volksklassen in het hertogdom Limburg en de boeren in Zuid-Oost-Vlaanderen waren onder Jozef II keizersgezind. Uit reacties van de bevolking van de voormalig Oostenrijkse gebieden in Limburg in 1814-1815 is hetzelfde gebleken. Het Oostenrijks bewind had een goede naam, vooral vanwege zijn lage belastingen; daarom wilde men het na de Franse Tijd graag terug.[33]

29 Peters, Pruisisch Gelder, 136-141. Van Rensch, Hof, 214-216.
30 De bisschop werd wel uitgenodigd bij de plechtige inhuldiging van een nieuwe koning van Pruisen: Peters, Pruisisch Gelder, 136.
31 Peters, Pruisisch Gelder, passim.
32 Stengers, J., Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge, in: RBPH 59 (1981) 382-401, 384, 386.
33 Minder, A., Le Duché de Limbourg et la Révolution Brabançonne, Pepinster 1946, en: Dhondt, L., De plattelandsopstand der gelijken van 1790, in: Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde 1978, 185-259, aangehaald in: Verlicht despotisme in de Nederlanden, 35 (Vanden Berghe). Ubachs, Nedermaas, 221.

Het traditionele optreden van het nieuwe Oostenrijkse bestuur was echter meer schijn dan werkelijkheid. De eisen van de praktijk drongen tot verandering en niet het doordringen van verlichte ideeën.[34] De nieuwe machthebbers hadden eigenlijk onmiddellijk na de verwerving van de Zuidelijke Nederlanden in 1713 een meer centraal georganiseerd bestuur willen invoeren. Een voorname grond voor een dergelijke hervorming was een verhoging van de belastingen door een verbeterde heffing, om de voortdurende tekorten op de begroting weg te kunnen werken.[35] In 1735 begon de afbraak van de vroegere Spaanse regelingen.[36] De actie was een uitvloeisel van drie voor Oostenrijk kostbare oorlogen, de Poolse (1733-1735) en de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), en ten slotte de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Na de vrede van Aken (1748) kwam er eerst echt goed schot in de reorganisatie, toen bij de vredesonderhandelingen bleek, dat er geen gelijkwaardig equivalent te vinden was, waartegen de Habsburgers hun Belgische gebieden zouden kunnen ruilen.[37]

Voor Oostenrijk waren de Zuidelijke Nederlanden, waaronder de Oostenrijkse bezittingen in Limburg, een verre buitenpost, een ongewenst erfstuk uit de Spaanse boedel, waar het land liefst zo vlug mogelijk van af wilde. De gehele achttiende eeuw door hebben de Habsburgers pogingen in het werk gesteld hun Zuid-Nederlandse bezittingen in te wisselen voor een gebied dichter bij het stamland en zijn hoofdstad Wenen. In 1757 wilde de Oostenrijkse regering het zuidelijk deel en in 1777 zelfs de gehele Zuidelijke Nederlanden aan Frankrijk afstaan. Frankrijk moest dan Oostenrijks plannen steunen om Beieren te verkrijgen. Het werd niets, evenmin als in 1783 het rechtstreeks aan de Beierse keurvorst gedane voorstel om zijn land te ruilen voor België, waarna Beieren bij Oostenrijk kon worden ingelijfd.[38] Eerst de Franse Revolutieoorlogen zouden Oostenrijk afhelpen van het zo weinig gewaardeerde bezit.

Het in 1735 ingezette proces van bestuursverandering leidde tot een vernieuwing en verbetering van de voormalig Spaanse administratie, die de negatieve beoordeling van de Zuid-Nederlandse bewindslieden uit de tijd van Jozef II (1765-1790) overigens niet verdiende. Tussen 1735 en 1780 legde de Habsburgse politiek een toenemende belangstelling aan de dag voor centralisatie en uitbreiding van de macht van de staat en verbetering van de economie. Dit verlicht absolutisme werd op voorzichtige wijze doorgevoerd vanwege de grote hang naar autonomie en vanwege het in de Nederlanden overheersende conservatisme. Na dertig jaar stil verzet werd de Brusselse Raad van Brabant uitgeschakeld. De modernisering in de Zuidelijke Nederlanden ving vijftien jaar eerder aan dan in de Oostenrijkse erflanden, waar men eerst na de vrede van Aken (1748) begon. Het zijn de drie eerder genoemde oorlogen geweest, die de modernisering op gang brachten.[39]

De regering van keizerin Maria Theresia (1740-1780), met vanaf 1765 haar zoon Jozef II als mederegent, bracht voor de Zuidelijke Nederlanden en voor Oostenrijks-Limburg, een rustige tijd met groeiende welvaart. De Oostenrijkers moderniseerden de administratie naar het Pruisische voorbeeld van Frederik de Grote. Waar Maria Theresia nog ouderwets absolutistisch regeerde krachtens goddelijk recht, veranderde dit onder Jozef II in een modern, verlicht despotisme. De Zuid-Nederlandse regering camoufleerde de veranderingen in het nog tamelijk middeleeuwse staatsbestel door voortdurend de moederlijke goedheid van Maria Theresia

34 Lexikon der Aufklärung s.v. Österreich, 295-297 (Reinalter).
35 Beleid en bestuur, 20 (Cherrette).
36 Lenders, Ontwikkeling van politiek en instellingen, 74-76.
37 Beleid en bestuur, 20 (Cherrette).
38 NAGN, IX, 112 (Lenders).
39 Lenders, Ontwikkeling van politiek en instellingen, 74-76.

en de vorstelijke goedmoedigheid van haar hoogste vertegenwoordiger in België, Karel van Lotharingen, te propageren. Jozef II liet openlijk blijken op verandering, op modernisering uit te zijn ongeacht wie er tegen mocht zijn, maar deze ramkoers zou zich spoedig tegen zijn persoon keren.[40]

In Wenen vonden de regeringsinstanties al onder Maria Theresia, dat de veranderingen in de Zuidelijke Nederlanden veel te traag verliepen. Er moest meer vaart komen in de centralisatie van de macht in de handen van de vorst. Het voornaamste struikelblok was het gewestelijke particularisme, waardoor een wezenlijke herstructurering van het bestuur uitbleef. Toch waren er nauwelijks openlijke botsingen met de standen der gewesten. De Weense regering ging zo voorzichtig te werk, dat zij zelfs wijzigingen in de samenstelling van de gewestelijke staten kon aanbrengen. In 1778 lukte het de vier afzonderlijke statencolleges in het Oostenrijkse deel van Limburg, het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaas, Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade, tot één college te versmelten.[41] In hetzelfde jaar 1778 kwam de Commissie voor de Openbare Lasten in Limburg tot stand, die belasting hief op basis van de provinciale matrikel of kadaster, die tevens een verdere beperking inhield van de adellijke belastingvrijdom.[42] Oostenrijks Limburg verzette zich, zoals altijd bij elke nieuwigheid, maar er was nog een tweede reden voor verzet. Limburg kende nauwelijks indirecte belastingen. Men hield liever vast aan de grondlasten, zodat ook de talrijke grondeigenaren van elders (uit Luik, Aken, Maastricht, de Staatse Landen van Overmaas) verplicht zouden worden bij te dragen in de bestuurskosten.[43]

De voornaamste vrucht van de nieuwe opzet van het bestuur in de Zuidelijke Nederlanden was een sanering van de staatsfinanciën. Vooral de zware schuldenlast als gevolg van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) maakte een meer rationeel beheer van de openbare gelden noodzakelijk. Toepassing van moderne hulpmiddelen als het opzetten van een algemene staatsbegroting en een ruim gebruik van statistische gegevens, waren hierbij een stimulans. Dit gebeurde met zoveel succes, dat zelfs het leeuwendeel van de Weense schulden in de Nederlanden uit de schatkist in Brussel kon worden gedelgd. Na 1750 was België voor de Habsburgers geen verliespost meer.[44] Neveninkomsten uit België vond de Weense schatkist door het verlenen – eigenlijk verkopen – van adellijke titels. Menig tot welvaren gekomen burger in de Zuidelijke Nederlanden en Oostenrijks Limburg kocht in de achttiende eeuw een of meer heerlijkheden en vond voor goed geld een genealoog van beroep, die voor hem de vereiste adellijke kwartieren fabriekte.[45] Daarmee gewapend verwierf de burger in Wenen voor veel geld[46] zijn keizerlijk adelspredikaat. Voortaan paradeerde hij als *baron du Saint Empire* (baron van het Heilige Roomse Rijk) en vererfde de gekochte adel op zijn nakomelingen. De betekenis van de adel van geboorte nam overigens in de Oostenrijkse delen van Limburg in de loop van de achttiende eeuw steeds meer af.[47]

40 NAGN, IX, 97-98 (Lenders).
41 Goossens, Étude, 28. NAGN, IX, 100-101 (Lenders).
42 Janssens, De evolutie, 139, 192.
43 De centrale overheidsinstellingen, II, 736 (Lenders). Dumont, Aux origines, 567-568.
44 NAGN, IX, 99-100 (Lenders).
45 Het fabriceren van valse adelsbrieven kwam tot in de negentiende eeuw voor: Haye, R. De La, Duizend jaar beoefening van de genealogie in Limburg, in: PSHAL 125 (1989) 211-245. Janssens, De evolutie, 180-184, 280 en 321, ontkent de verkoop van adelsbrieven. Op laatstgenoemde pagina noemt hij een venaal adelsbeleid uitzonderlijk en in de Spaans/Oostenrijkse Nederlanden niet bestaand.
46 Janssens, De evolutie, 272 noot 19, vermeldt bedragen van 300 gulden in de zeventiende eeuw oplopend tot 400 gulden aan het einde van het Ancien Régime. Ridderbrieven waren goedkoper: 36 tot 280 gulden.
47 Janssens, De evolutie, 147.

Het voor de Weense schatkist zo profijtelijke welvaren van de Zuidelijke Nederlanden nam overigens niet weg, dat Brussel vanuit Wenen argwanend werd bezien. Het bestuur in de Oostenrijkse Nederlanden was van een andere, van een voorbije tijd vond de Habsburgse regering. Maria Theresia deelde die mening, maar, zo schreef zij haar zoon Jozef II in het jaar van haar dood, het is ons enige gelukkige gewest, dat ons altijd goed geholpen heeft. Laat de mensen daar met rust, al hebben zij dan oude en zelfs absurde vooroordelen.[48] De keizerin probeerde vergeefs de ongebreidelde vernieuwingsdrang van haar zoon af te remmen. Jozef II kreeg een daverende ontvangst toen hij in 1781 de Zuidelijke Nederlanden bezocht. Het enthousiasme, waarmee het gewone volk hem ontving, was ongeveinsd, maar adel en geestelijkheid reageerden lauw; zij kregen dan ook een koele behandeling van de keizer.[49] Toch slaagde de nieuwe landsheer erin binnen enkele jaren diezelfde bevolking van zich te vervreemden en tot revolutie te drijven.

Jozefinisme

De algemene tendens van Jozefs regering in de Zuidelijke Nederlanden was drieledig: uitroeiing van misbruiken, rationalisering en functionalisering. Zolang zijn hervormingswoede het voorzien had op zaken als grotere verdraagzaamheid, bevordering van handel en nijverheid, oprichting van begraafplaatsen buiten de steden, beperking van de toepassing van de pijnbank, wekte dit weinig of geen weerstand. Die begon eerst te groeien toen Jozef II zich richtte tegen de geestelijkheid, althans, de bevolking voelde dat zo. Kerkelijke, anti-keizerlijke propaganda vanaf de preekstoel stijfde het kerkvolk in dit gevoelen.

Geheel in de geest van zijn verlichte tijd was de keizer voorstander van een Kerk die nuttig werk deed in de samenleving. Hiermee bracht het jozefinisme[50] – zoals dit soort beleid later genoemd is, maar het bestond al vóór Jozef II – niet iets geheel nieuws. Het was in die dagen een algemene tendens in alle katholieke landen. Volgens deze opvatting waren kloostergemeenschappen die zich niet bezig hielden met onderwijs, zielzorg of ziekenzorg, nutteloze instellingen. Hun opheffing en de naasting van hun bezittingen door de Staat zou onder meer ten goede kunnen komen aan de bestrijding van het groeiende pauperisme. In de Zuidelijke Nederlanden hadden daarom 165 kloosters te verdwijnen. Sommige kloosters spanden een gerechtelijke procedure aan tegen hun opheffing en kregen daardoor respijt. Zij redden daarmee hun voortbestaan: uitstel werd afstel, toen de opvolger van Jozef II al zijn hervormingen terugdraaide. In Oostenrijks-Limburg trof het desbetreffende keizerlijk opheffingsedict van 1783 de kloosters van Roermond[51] met uitzondering van die der ursulinen, franciscanen, dominicanen en de Münsterabdij. De kloosters in Weert ontsprongen de dans, Mariënhage uitgezonderd. De opgeheven en verlaten Roermondse kartuize werd in 1786 het onderkomen voor de premonstratenzer kloosterdames van Houthem-Sint-Gerlach. Zij hadden Houthem moeten verlaten, toen hun klooster binnen Staats gebied was komen te liggen tengevolge van de bepalingen van het verdrag van Fontainebleau (1785).[52]

48 Citaat bij: Blanning, Joseph II, 49.

49 NAGN, IX, 142 (Dhont).

50 Schneiders, W., Das Zeitalter der Aufklärung, (Wissen, 2058), Munchen 1997, 118, noemt het jozefinisme: '[eine] überstürzte Aufklärung von oben, die faktisch eine Revolution war'.

51 De opheffing van de Roermondse zusters penitenten-recollectinen: Backer, Chr. de, Het klooster der penitenten-recollectinen te Roermond, in: Roermond, stad met verleden, 142-152, waar op pp. 147-149 over de opheffing.

52 Jozefinisme: Handbuch Jedin, V, 518-523 (Raab). NAGN, IX, 142-143 (Dhondt). Polman, III, 230. Maurer, Kirche, 40-45 (jozefinisme als streven van Jozef II), en: 82-85 (het begrip jozefinisme). Houthem-Sint Gerlach: HHSG 6 (1996) 30-31.

De geestelijkheid voelde zich nog meer bedreigd door de oprichting van een generaal seminarie te Leuven, dat de bisschoppelijke seminaries in de Zuidelijke Nederlanden moest vervangen. Daar in Leuven zou een moderne geestelijkheid gekweekt worden, die de staat onderdanig zou zijn en op een nuttige wijze het geloof zou verkondigen. Een pastoor diende een volksleraar te worden.[53] Geestelijken moeten trouwe staatsambtenaren zijn, schreef Jozef II in 1787 aan de Oostenrijkse landvoogd in Brussel.[54] Het seminarie te Roermond werd gedwongen zijn deuren te sluiten. Voor de lagere clergé was de beoogde modernisering van de kerk meer dan genoeg reden om vanaf de preekstoel het volk met klem te waarschuwen en op te zetten tegen de verderfelijke regering van de keizer. De hogere geestelijkheid, waaronder de Roermondse bisschop Van Hoensbroeck, hield zich gedekt.[55] De lokale machthebbers voelden zich langzamerhand ook bedreigd door de keizerlijke maatregelen ter hervorming van het bestuur en kwamen steeds meer in verzet.

Revoluties in de Zuidelijke Nederlanden

In 1788 brak er openlijk oproer uit, de Brabantse Revolutie, waarin volk en lokale machthebbers elkaar vonden.[56] Aanvankelijk dolf het Oostenrijkse gezag het onderspit. Europa stond verbaasd dat het ongeoefende Brabantse leger de Oostenrijkers voor zich uitdreef en het Oostenrijkse gezag in de Nederlanden ten val bracht.[57] De gewesten van de Zuidelijke Nederlanden konden zich nu op strikt conservatieve grondslag verenigen tot de Republiek van de Verenigde Staten van België. Onderlinge verdeeldheid binnen het nieuwe gezag maakte van deze Republiek een reus op lemen voeten. Leopold II, opvolger van de in 1790 overleden Jozef II, viel het in hetzelfde jaar nog makkelijk deze republikeinen zijn wil op te leggen, toen zij zijn aanvankelijke concessies hadden afgewezen.[58]

Er zijn tot nu toe slechts enkele gegevens, die wijzen op sympathie voor de Brabantse Revolutie in de Oostenrijkse delen van Limburg. De abt van Kloosterrade en met hem de Staten van het hertogdom Limburg sloten zich aan bij de Brabantse Revolutie. De Roermondse clergé liet haar aanvankelijk afzijdige houding varen en koos met de bisschop voorop in 1790 partij voor de Brabantse patriotten, die immers ook tegen de gehate kerkpolitiek van Jozef II waren. Maar in 1791 hielpen de burgers van de Roerstad de keizerlijke troepen de patriotten ontwapenen, die sinds 1790 de stad in handen hadden.[59]

Meer sympathie was er in Limburg voor de Luikse Revolutie (1789-1791), die vrijwel gelijktijdig met de Brabantse uitbrak. De revolutie in het Luikse, die in het Franse Revolutiejaar 1789 rechtstreeks voortkwam uit de ideeën van de revolutionaire *Assemblée Nationale*,[60] vond om verschillende redenen weerklank in het graafschap Loon. Er bestond onvrede over de financiële

53 Maurer, Kirche, 41.
54 Hamans, Seminarie, 274-290. Het citaat in: TvG 90 (1977) 436 noot 90: 'Il faut que les ecclésiastiques soient réduits au point de devenir vraiment des employés de l'État'. Zie ook: De centrale overheidsinstellingen, II, 958-967 (Roegiers).
55 Verlicht despotisme in de Nederlanden, 45 (Roegiers).
56 NAGN, IX, 146-153 (Dhondt). Dezelfde, De conservatieve Brabantse omwenteling van 1789 en het proces van revolutie en contrarevolutie in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1780 en 1830, in: TvG 102 (1989) 422-450. Polasky, J., Revolution in Brussels 1787-1793, (Académie royale de Belgique, Mémoires de la classe des lettres, t. 66, 4), Bruxelles 1985. Dezelfde, The success of a counter-revolution in revolutionary Europe: The Brabant Revolution of 1789, in:TvG 102 (1989) 413-421.
57 Polasky, J., Providential history in Belgium at the end of the 18th century, RBPH 54 (1977) 416-424, 421.
58 NAGN, IX, 146-153 (Dhont).
59 Limburg: Alberts, II, 103. Dumont, B., Les États de Limbourg et la fin de l'Ancien Régime, in: Het einde van het Ancien Regime in België, colloquium van zaterdag 3 december 1988 te Brussel, P. Lenders (ed), (St&L, 93), Kortrijk-Heule 1991, 81-139. Roermond: Historische opstellen Roermond, 369. Hamans, Seminarie, 302.
60 België 1792-1815, 8 (Hasquin).

druk op gemeenten en inwoners. De gemeenten waren slecht bij kas, wat hen dwong tot belastingverhogingen die ongelijk over de inwoners werden omgeslagen, doordat adel en geestelijkheid weinig of geen belasting hoefden te betalen. Maar de heren eisten wel het volle pond op van de hun toekomende betalingen in de vorm van tienden[61] en herendiensten, waar zij niet veel voor terugdeden. Overigens bestond er weinig afkeer ten opzichte van de adel; misschien in Luikerland wat meer dan in de Oostenrijkse Nederlanden. De parochiepastoors in Haspengouw werd verweten, dat zij geld vroegen voor het toedienen van sacramenten of verschil maakten bij het verzorgen van een uitvaart.[62] Links van de Maas wilden de Nederlandstalige deelnemers aan de Luikse Revolutie evenwel geen echte revolutie, geen maatschappelijke omwenteling. Toen er uitzicht was dat aan de vermelde grieven zou worden tegemoet gekomen, legden de 'revolutionairen' in het graafschap Loon tevreden gesteld het hoofd in de schoot.[63]

Tweede stuk: De grote revolutie 1794-1814

Departement Nedermaas, schepping der revolutie

De vruchteloze revoluties omstreeks 1790 in de Zuidelijke Nederlanden en Luik waren kinderspel vergeleken bij de revolutie, die in 1789 in Frankrijk was uitgebroken. De grote mogendheden besloten in 1792 tot interventie en verklaarden Frankrijk de oorlog. België werd het voornaamste gevechtsterrein. Oostenrijk droeg de hitte van een strijd, die het zou verliezen. In 1792-1793 drongen de Fransen door tot in het Rijnland. Limburg viel hun in handen met uitzondering van de vesting Maastricht. Voorjaar 1793 kreeg Oostenrijk nog een keer de overhand en joeg de revolutionairen kortstondig terug achter de noordgrens van Frankrijk. In de zomer van 1794 kwamen de Fransen weerom. Na de feitelijk onbesliste veldslag bij Fleurus, op 26 juni 1794, begonnen de Oostenrijkers de Zuidelijke Nederlanden in snel tempo te ruimen, samen met hun bondgenoten Pruisen, Engeland en de Republiek. Op 4 november 1794 capituleerde Maastricht, waarmee geheel Limburg in handen van de Fransen was. Zij zouden er de komende twee decennia blijven.

Drie vredessluitingen maakten het Limburgse land tot een wettig deel van Frankrijk. Pruisen stond eigenlijk al in april 1795 bij de vrede van Bazel zijn rechten op Pruisisch Gelder af, toen de vredesbepalingen dit deel van het Overkwartier neutraal verklaarden. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën deed een maand later bij de vrede van Den Haag afstand van onder meer haar Limburgs grondgebied, inclusief de vesting Maastricht. Oostenrijk ten slotte gaf met geheel België zijn Limburgse gebieden op bij de vrede van Campoformio in oktober 1797.

De Limburgers werd niets gevraagd. Beslissingen over afstand en verwerving van landstreken vielen in de kabinetten der mogendheden en tijdens vredesbesprekingen op hoog niveau. Daar had het volk in die tijd niets te zoeken. De Limburgers voelden zich overigens niet aangesproken door de Franse nieuwlichterij. De weinig talrijke gewestgenoten, die er wel gevoelig voor waren, vonden geen gehoor. Hun propaganda voor vrijheid en gelijkheid stond in te schrille tegenstelling tot de botte bezettingspolitiek in 1794-1795, die het land uitmergelde.

61 In de achttiende eeuw speelden er overal conflicten rond het al dan niet vertienden van nieuwe gewassen, zoals de aardappel.

62 De Vroede, Notabelen, 48.

63 Coun, Th., De Luikse Revolutie op het platteland, in: Limburg 67 (1988) 175-184. Molemans, J., De Luikse Revolutie, in: OLL 46 (1991) 3-139. Geringe afkeer van de adel: Janssens, Het lot, 103.

Daadwerkelijk verzet is er in Limburg niet veel geboden, grote passiviteit overheerste. Meestal bleef het bij een stille sabotage van de Franse voorschriften, vooral als zij de Kerk, de eigen parochie raakten. De enige openlijke tegenstand kwam van de boerenjongens uit Vlaanderen en de Kempen in oktober-december 1798, toen de Franse conscriptiewetten hun persoon bedreigden. De Boerenkrijg kan niet los gezien worden van gelijktijdige opstanden elders, zoals de *Klöppelkrieg* (Klepelkrich) in Luxemburg, en al evenmin van de activiteiten van Engelse geheime agenten. Links van de Maas vochten de jongens – volgens de Fransen waren het *brigands*, rovers – vooral bij Hasselt een vergeefse strijd. Rechts van de Maas is er nauwelijks verzet geweest. De municipaliteitscommissaris van Roermond onderdrukte snel een begin van opstand rond Niederkrüchten en Swalmen.[64]

Ongewilde revolutie

De jaren 1795-1800 waren de vijf cruciale jaren voor Limburg. Het waren de jaren van de grote omwenteling, het prille, maar fundamentele begin van de weg naar de huidige tijd. De inwoners ervoeren dat toen niet zo, maar het was de eerste essentiële politieke en maatschappelijke verandering langs de Limburgse Maas sedert de Middeleeuwen, die Limburg inleidde in de Moderne Tijd. Dat vroeg om een grote mentale omslag, die tergend langzaam zijn beslag zou krijgen. De middeleeuwse en vroegmoderne opvatting van een statische, in wezen onveranderlijke maatschappij moest vervangen worden door het idee van een dynamische, een groeiende en maakbare maatschappij. Geen enkele veroveraar had ooit in Limburg de eeuwenoude standenmaatschappij[65] in haar grondslagen aangetast. De Fransen deden dat wel en met spoed. Bestuur, rechtspraak, de sinds eeuwen gesanctioneerde verhoudingen tussen Kerk en Staat, tussen stad en dorp, tussen de mensen onderling, het ging allemaal op de helling.

De algemene, essentiële herschepping van de menselijke samenleving, die de Franse aanhangers van de revolutie beoogden, bleef in de jaren 1794-1814 meer theorie dan praktijk. Zij zou eerst in de loop van de negentiende en twintigste eeuw het merg van de samenleving worden. De republikeinse kalender zou het uitwendige kenmerk van de nieuwe maatschappij moeten zijn. Die kalender met zijn weken van tien dagen en zijn republikeinse feesten in plaats van heiligedagen stuitte bij de bevolking van Nedermaas op algemene misachting. Hij verdween geruisloos op 1 januari 1806.[66] Min of meer theorie bleven aanvankelijk ook praktische veranderingen als de invoering van een eenheidsmunt, de franc, en van het metrieke stelsel. De grote massa van de bevolking ging door met het hanteren van de oude munteenheden en de oude maten.[67] Van direct nut en directe invloed waren de opheffing van verkeersbelemmeringen als weg- en watertollen, de herziening van het belastingstelsel en vooral ook de invoering van een nieuw rechtssysteem en wat later van nieuwe wetboeken onder Napoleon.

64 Vandebeeck, Th., J. Grauwels, De boerenkrijg in het departement van de Nedermaas (Werken LGOG, 3), Maastricht 1961. De decadaire, resp. maandelijkse rapporten van de commissarissen in het departement van de Nedermaas, 1797-1800, (Werken LGOG, 1), L. Roppe e.a. (eds), Maastricht 1956, 173-174, en noot 214 aldaar, 184 noot 233. LV, II, 696-698 (Rogier/Spiertz). Verhaegen, La Belgique, beschrijft de door Engelse agenten geïnspireerde activiteiten in deel III en eveneens in deel IV, 209-223.

65 Janssens, De evolutie, 241, is van oordeel dat de Zuidelijke Nederlanden – en dus ook Limburg – noch een standensamenleving noch een klassenmaatschappij vormden, maar een mengvorm daarvan.

66 De republikeinse kalender 1792-1805 en zijn omrekening in de gregoriaanse is volledig afgedrukt in: Ubachs/Evers, 221-248.

67 Vergelijkend overzicht van de oude maten van het département Neder-Maas met de nieuwe, P.J.H. Ubachs e.a. (eds), Maastricht 1999, naar de oorspronkelijke uitgave Maestricht 1807.

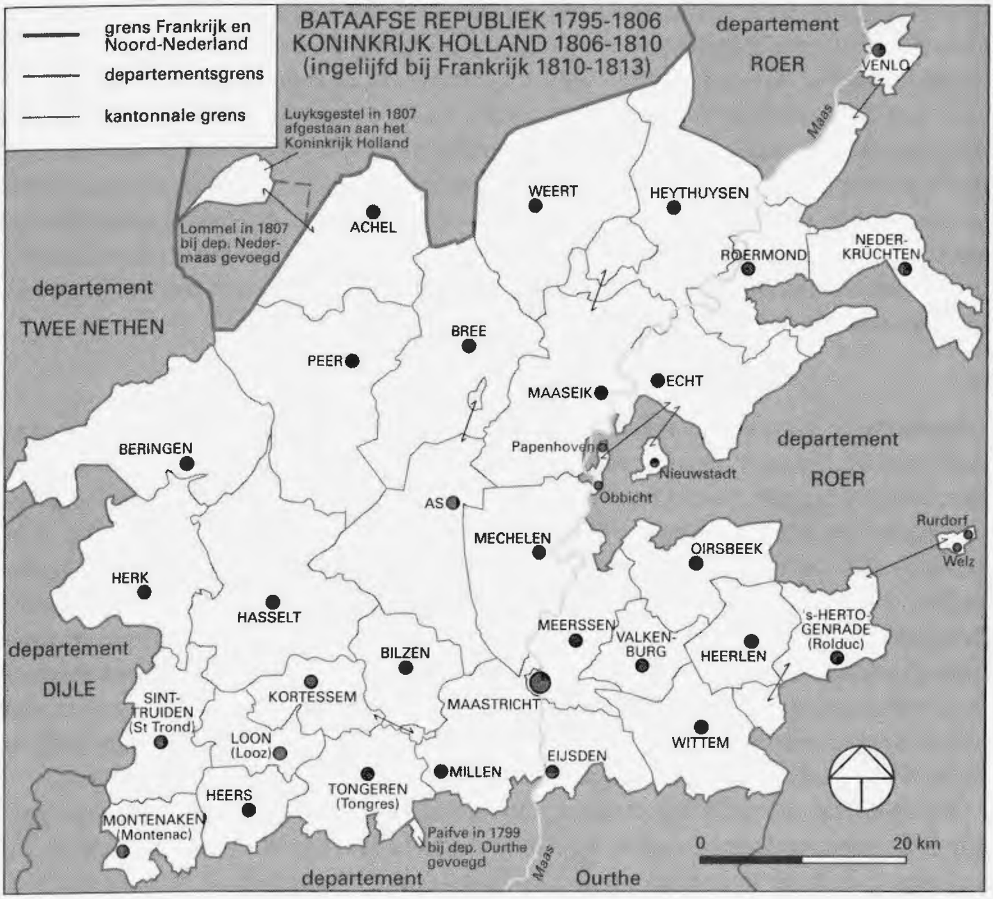

Het departement Nedermaas 1795-1814.

Herschepping van de samenleving

De eerste jaren van de Franse Tijd waren woelige jaren. Eerst de bezetting met haar militair bestuur, spoedig gevolgd door snel wisselende bestuursindelingen.[68] De invoering van het prefectorale systeem onder Napoleon maakte na 1800 een einde aan de voortdurende introductie van nieuwigheden op bestuurlijk gebied.

De oude bestuurselite moest na 1795 gedeeltelijk het veld ruimen voor nieuwelingen. Gedeeltelijk, want velen bleven gewoon op het kussen zitten, maar dan in nieuw geschapen functies.[69] Onder de nieuwelingen waren nogal wat geboren en getogen Fransen, die twee onmiskenbare voordelen hadden voor het nieuwe bewind. Hun aanhankelijkheid aan het gedachtegoed van de Revolutie stond buiten kijf. Bovendien verminderden zij in Nedermaas het tekort aan mensen met de voor de moderne tijd vereiste bestuurscapaciteiten. Na het overnemen van

68 Voor de veranderingen in de eerste jaren de inleidende hoofdstukken van: Kamphuis, Invoering van de wetgeving. Kaart in: Kleine Atlas, 26.

69 De lapidaire constatering van Rogier/Spiertz (LV, II, 677): 'uit de bevolking zelf stelden zich in de eerste jaren in hoofdzaak slechts ongeschikte opportunisten beschikbaar; lieden van beter allooi bedankten onder allerlei voorwendsels', is beslist onwaar.

de macht door Napoleon kwam er ook op dit punt min of meer een restauratie van de vroegere bestuursconstellatie. Leden van de oude ambtenarengeslachten in Nedermaas aanvaardden na 1800 weer openbare functies.[70]

De Franse revolutionairen zijn de grote uitvinders van de moderne bureaucratie geweest, waarmee nu ook Nedermaas werd gezegend. Kenmerken van deze moderne bureaucratie waren nauw omschreven rechtsgebieden, bestuurd volgens algemeen toepasbare wetten en regelingen, uitgevoerd door een hiërarchie van ambtenaren. Zij waren tot dat ambt gekomen vanwege hun kennis en bekwaamheid, niet door verkiezing of patronage. Zij waren geen vertegenwoordigers van het volk, maar uitvoerders voor dat volk, verklaarde de Constitutie van 1791. Promotie maakten zij door een goede ambtsuitoefening. De moderne ambtenaar was een deskundige met een speciale opleiding en een vast salaris, die zijn beleid schriftelijk vastlegde, waardoor het ook controleerbaar was. Ten opzichte van het verleden betekende dit een aanzienlijke vooruitgang.[71] De ambtenaren waren door hun salaris aan hun werkgever, de Staat, gebonden. Dat betekende een verbetering in vergelijking met het verleden, toen de ambtenaar om te kunnen leven een vergoeding moest vragen voor door hem bewezen diensten. Een verbetering was ook de onverkoopbaarheid van ambten. Een ambt was geen erfelijk familiebezit meer gelijk voorheen. Het werd nu veel meer dan vroeger vergeven op grond van geschiktheid en veel minder vanwege familiebanden. De moderne Franse ambtenaar had een vaste standplaats en vaste kantooruren, zodat het elke burger bekend kon zijn waar en wanneer hij zijn zaken met de overheid kon afhandelen.

Een vooruitgang mocht ook de grote waarde heten, die de Fransen hechtten aan het opzetten en bijhouden van een goede administratie. Getuige daarvan zijn de 350-400 strekkende meter departementsarchief, die zij achterlieten in Maastricht, waar de Nederlandse overheid na 1814 dankbaar gebruik van maakte. Ook dient hier gewezen te worden op de omvangrijke hoeveelheid documenten, die te Parijs met betrekking tot Nedermaas en te Düsseldorf met betrekking tot Noord-Limburg (departement Roer) wordt bewaard.[72] Het is de papieren neerslag van een intensieve, zich tot alles en allen uitstrekkende ambtelijke bemoeienis.

Over de effectiviteit van het ambtenarendom in de Franse Tijd valt bij gebrek aan onderzoek weinig te zeggen. Er kunnen slechts enkele grove lijnen worden uitgezet. Het ambtenarenapparaat was toen veel en veel minder omvangrijk dan tegenwoordig. De vraag naar geschikte functionarissen was dus kleiner. Betwijfeld moet worden, of het wel mogelijk was het gehele apparaat met voor hun taak berekende inheemsen te bezetten, ook al was het weinig omvangrijk. Het algemene scholingspeil in Limburg was nu eenmaal laag. Gestudeerden waren dun gezaaid en vaak priesters, die geen baan bij de wereldlijke overheid ambieerden, zelfs als zij *persona grata* waren, wat zelden het geval was! De keuze was dus niet ruim, ook niet toen na het aantreden van Napoleon (1799) functionarissen uit de tijd van het Ancien Régime weer gene-

70 In de voormalig Staatse gebieden werd dit wellicht vergemakkelijkt door de brieven uit Oranienstein (1801), waarbij de vroegere stadhouder Willem V zijn Staatse onderdanen ontsloeg van hun eed van trouw.

71 De moderne bureaucratie volgens Max Weber: Blanning, Joseph II, 19. Schnabel, Deutsche Geschichte, II, 134.

72 *Nedermaas*: Hardenberg, H., F. Nuyens, Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814), met een inleiding over de vorming van het grondgebied en de geschiedenis der bestuursinstellingen, 's-Gravenhage 1946, met kaart van het departement. Zie daarenboven nog: Hardenberg, H., Inventaris van de archieven der rechtscolleges, alleensprekende rechters en rechterlijke ambtenaren, van 1794 tot 1841 gefungeerd hebbende op het grondgebied van de tegenwoordige Nederlandsche provincie Limburg, 's-Gravenhage 1949, en: Houtman, E., Documenten betreffende het departement van de Nedermaas (1790-1815) in de 'Archives Nationales' te Parijs, (Miscellanea archivistica, 6), Brussel 1974. Voor de Limburgse delen van *Roer*: Joester, I., Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände, 3: Die Behörden der Zeit 1794-1815, 1: Die linksrheinischen Gebiete, (Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe A), Siegburg 1987.

gen waren een ambt op zich te nemen. Veel van wat de Fransen wilden invoeren, strandde daarom op de zandbanken van onkunde en ook wel onwil van de door hen aangestelde uitvoerders, de ambtenaren, maar zij moesten nu eenmaal roeien met de riemen die zij hadden.

Onscherp blijft of er in de Franse Tijd een kloof bestond tussen de bestuursambtenaren afkomstig uit het Franse moederland en uit de regio. Van de lagere bestuurders bestond de meerderheid uit inboorlingen, met name op het platteland. In de hogere bestuurslagen kwamen meer geboren Fransen voor, maar zij vormden geen meerderheid. Echt gehaat voelden zij zich zelden, want er zijn verschillende aanwijzingen dat Franse ambtenaren hier bleven hangen, toen het Franse gezag in 1814 vervangen werd door het Nederlandse.[73] In Duitsland, in het Rijnland, werd na 1814-1815 bewust geprobeerd de haat tegen alles wat Frans was, levend te houden.[74] In Limburg was van een dergelijke hetze hoegenaamd geen sprake.

Bestuur

Vooruitlopend op de definitieve afstand, ook door Oostenrijk, van de gebieden langs de Maas, hadden de Fransen het grootste deel van Limburg binnen een jaar na hun komst al onder één noemer gebracht. De Pruisische gebieden rond Horst en Venray en de Gulikse ambten Born, Millen en Sittard bleven hiervan uitgezonderd; zij zouden in 1798 onder het departement Roer komen, met Aken als hoofdstad.[75] Het overschietende conglomeraat van Limburgse soevereiniteiten voegde de Parijse regering op 31 augustus 1795 aaneen tot het departement Nedermaas met Maastricht als hoofdstad.[76] De grote parten van het nieuwe Franse departement waren het graafschap Loon, de Staatse Generaliteitslanden in de Landen van Overmaas en het Staatse deel van het Overkwartier van Gelre. De ertussen liggende kleinere heerlijkheden en gebiedjes van andere soevereiniteiten gingen er evenzeer in op. De huidige buitengrenzen van de provincies Belgisch- en Nederlands-Limburg zijn grotendeels nog altijd gelijk aan de grenzen, die de Fransen rond het departement Nedermaas trokken. De grillige oostgrens toont aan, dat ook de Fransen niet beoogden de feodale grenzen totaal op te ruimen. Er waren zelfs Nedermase exclaves (Venlo, Wegberg, Rurdorf, Welz). Nedermaas werd geen mooi afgerond geheel, ofschoon de Franse wetgeving voor de vorming van departementen dit wel voorschreef.

Nedermaas stond na de definitieve departementale bestuursregeling van Napoleon onder de prefectuur Maastricht met onderprefecturen in Hasselt en Roermond – later kwam er ook nog een onderprefect in Maastricht – en in de afzonderlijke plaatsen een maire (meier in het Nederlands). Het departement Roer had zijn prefectuur in Aken met voor het Noord-Limburgse gebied onderprefecturen te Kleef en Krefeld en voor het kanton Sittard te Aken.[77] Hoofd van het departement was de prefect, met standplaats te Maastricht. Zijn positie was onaantastbaar. Als een kleine Napoleon heerste hij over zijn departement. Zijn hoofdtaken waren toezicht houden op de publieke opinie, het onderhoud van het wegennet en de zorg voor het uitvoeren van de

73 Enkele voorbeelden bij: Bos, N.J.P.M., Rijkdom in revolutietijd, oude en nieuwe rijken te Maastricht 1795-1814, in: Notabele ingezetenen, 202.

74 Müller, H., Der bewunderte Erbfeind, Johannes Haller, Frankreich und das französische Mittelalter, in: HZ 252 (1991) 265-317, 27.

75 Voor dit noordelijke deel van Limburg in de Franse Tijd zij verwezen naar: Graumann, Französische Verwaltung, en: Kraus, Th.R., Auf dem Wege in die Moderne, Aachen in französischer Zeit, 1792/93, 1794-1814, Handbuch-Katalog, (Beihefte der ZAGV, 4), Aachen 1994.

76 Een algemeen overzicht van de jaren 1794-1814 bij: Ubachs/Evers. Zie ook de inleiding bij: Kamphuis, Invoering van de wetgeving. Noord-Limburg: Graumann, Französische Verwaltung.

77 Nuyens, E.M.Th.W., De tegenwoordige provincies Limburg en omliggende gebieden in de Franse Tijd (1802), Assen 1977, toelichtende tekst bij: Historische Atlas van Limburg, kaart I, 5. Los bijliggende kaart in: Graumann, Französische Verwaltung.

conscriptiewetten.[78] De betrekkelijk grote afstand van Maastricht tot de hoofdstad Parijs maakte het de prefect van Nedermaas wat gemakkelijker om zelfstandig op te treden in het streng centraal geregeerde keizerrijk. Op de snelle optische telegraaf van Chappe was Nedermaas niet aangesloten en de brievenpost over en weer deed er toch altijd gauw acht tot veertien dagen over. Het hoofd van het departement hield dus wat ruimte over om zelf te kunnen manoeuvreren. Maar een prefect mocht ook weer niet té zelfstandig zijn. Parijs hield niet van bestuurders met eigen ideeën of met schrijversneigingen.[79] De prefect had verschillende raadscolleges naast zich, die slechts een adviserende stem hadden. Hij besliste geheel alleen in het vrij geringe aantal zaken, waarin Parijs hem de vrije hand liet. Alle prefecten die tussen 1800 en 1814 Nedermaas bestuurden (Becays-Ferrand de la Caussade, 1800-1801; Loysel, 1801-1805; Roggieri, 1806-1814) waren vreemdelingen. Hun bestuur is niet onderzocht en als persoon zijn zij niet bekend. Daardoor is het niet mogelijk een beeld van hun ambtsvervulling te geven.[80]

De Fransen centraliseerden het departementsbestuur in Maastricht, met zijn ongeveer vijftienduizend inwoners de grootste stad in Nedermaas. Zij kreeg daardoor een gewicht, dat zij voorheen niet in die mate bezeten had. Maastricht had vóór 1794 geen enkele bestuurlijke binding met het omringende platteland, maar als stedelijke agglomeratie, als kerkelijk en marktcentrum wel invloed. Zijn kapittels en zijn rijke burgers bezaten goederen en heerlijke rechten tot in de verre omtrek van de stad. Ook zijn voor het platteland werkende advocaten en notarissen, de op de dorpen rondtrekkende predikanten uit de Maastrichtse kloosters en het in Maastricht gelegerde garnizoen oefenden invloed uit buiten de stad. De reikwijdte en de betekenis van de Maastrichtse invloedssfeer, de uitstraling van Maastricht over het omringende land, is helaas onbekend, want de verhouding Maastricht-platteland in de loop der eeuwen wacht nog op onderzoek. Voorshands lijkt er geen bijzonder sterke binding te zijn geweest.[81]

De andere steden in Nedermaas: Tongeren, Hasselt, Roermond, Weert, Venlo (het Gulikse stadje Sittard werd in 1798 ingedeeld bij het departement Roer) waren tijdens het Ancien Régime nauwelijks meer dan kleine streekcentra geweest. Het stadje Roermond met zijn ongeveer vierduizend inwoners had vóór 1794 als hoofdplaats van Oostenrijks-Gelder meer hoofdstedelijke allures dan Maastricht. Het herbergde niet alleen het bisschoppelijk hof en het bisschoppelijke seminarie – tevens opleidingsschool voor ambtenaren – maar het was bovenal de vergaderplaats van de Staten van het Oostenrijkse Overkwartier van Gelre en zetel van het erbij behorende Soevereine Hof. Na 1814 zou Roermond Willem I smeken (weer) hoofdstad te mogen worden, nu van de nieuwe provincie Limburg.[82] De pas benoemde provinciegouverneur De Brouckère raadde de uitverkiezing van Roermond echter af, want het stadje lag te geïsoleerd en er was onvoldoende ruimte om de provinciale bureaus in te richten.[83] Zo bleef de Franse departementshoofdstad Maastricht ook na de Franse Tijd hoofdstad, maar nu van een Nederlandse provincie.

78 Tulard, J., La France de la Révolution et de l'Empire, (Collection Premier Cycle), Paris 1995, 173.
79 Tulard, J., Les composants d'une fortune: le cas de la noblesse d'Empire, in: RH t. 250, 99 (1975) 140 noot 7.
80 De prefecten van het departement Roer bestudeerde: Graumann, Französische Verwaltung, 48-57.
81 *Ancien Régime*: Jansen, J.C.G.M., De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en het begin van de 19e eeuw, een terreinverkenning, in: EHSJb 38 (1975) 73-94. Dezelfde, Landbouw en economische golfbeweging. *Moderne tijd*: Dezelfde, Maastricht tussen 1813 en 1850, in: BMGN 101 (1986) 529-550. Zie ook: De partnerkeuze van huwende Maastrichtenaren vóór en ná 1830 in de bundel Eenheid en scheiding, 95-124 (Rutten), en: Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965, J.C.G.M. Jansen (ed), (MM, 58), Leeuwarden/Mechelen 1996.
82 Alberts, II, 155.
83 Gouverneurs 1815-1989, 17 (Ramakers).

Rechtspraak

Naast de politieke eenmaking van de gebieden links en rechts van de Maas brachten de Fransen er nog een tot stand, de unificatie van rechtspraak en wetgeving in al deze gebieden en gebiedjes. Op basis van de *trias politica*, de strenge scheiding der wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, kwam er een geheel nieuwe rechterlijke organisatie. Modernisering van de rechtsbedeling was al in de achttiende eeuw voortdurend bepleit, maar het waren de Franse revolutiemannen die haar met straffe hand doorvoerden. Hun heldere organisatie en hun zoveel mogelijk gelijke behandeling van alle staatsonderdanen hebben tot op de dag van heden in hoofdzaken stand gehouden. In grote lijnen kwamen er vredegerechten, civiele en criminele rechtbanken. In bijzondere gevallen werd voor de berechting van misdrijven een hof van assisen samengesteld, in de rechtsvinding bijgestaan door een jury van burgers. De rechters waren onafzetbaar en door hun salariëring onafhankelijk. Bovendien moesten zij geschoold zijn voor hun juridische taak.

Belangrijker dan deze organisatorische aspecten was de algehele wijziging van de mentaliteit, de geest van de rechtspraak. Zij was er op gericht werkelijk iedereen het zijne te geven zonder aanzien des persoons, rang of stand. De rechtspleging werd toegankelijker voor allen, sneller en goedkoper. De verdachte van een misdrijf had meer zekerheid, dat hij of zij een rechtvaardig proces kreeg door de strikte voorschriften omtrent procesgang en op te leggen straffen. Vernederende straffen als brandmerken en aan de kaak stellen verdwenen, ofschoon Napoleon dit laatste weer terugdraaide.

Napoleon staat te boek als de grote wetgever. Hij gaf zijn naam aan de tijdens het Keizerrijk uitgevaardigde grote wetboeken, die bekend gebleven zijn als *Code Napoléon*. Zoals op andere punten, wist de consul en latere keizer zich echter ook hier heel handig een mantel om te hangen, die eerder op andermans schouders hoorde. Het grote werk voor deze wetten was immers niet door Napoleon gedaan, maar door rechtsgeleerden als Napoleons medeconsul Cambacérès. Gedurende de negentiende eeuw en ook nog wel later zou vrijwel de gehele wereld profijt trekken van deze rond 1800 gereed gekomen Franse wetgeving.

Belastingen en financiën

Wij tasten in het duister, zodra de vraag gesteld wordt naar de financiering van het Franse departementaal bestuur, zijn organen en ambtenaren in Nedermaas en Roer. Er is nooit onderzoek naar gedaan.[84] Hetzelfde geldt overigens ook voor de financiering van de besturen in de Limburgse landen vóór de Franse Tijd. Er bestaat geen overzicht van, en al evenmin een onderzoek naar de belastingdruk in de verschillende gebieden. De algemene indruk is, dat de Franse belastingen een zwaardere druk op de bevolking legden dan die uit de voorgaande periode. Daar stond tegenover, dat de Staat meer geldelijke verplichtingen op zich genomen had dan tijdens het Ancien Régime. Eredienst, onderwijs, rechtspraak, armoedebestrijding, het viel thans allemaal onder zijn directe zorg.[85] Wat kreeg de onderdaan echter terug voor zijn belastinggeld? Naar mijn indruk méér dan onder het Ancien Régime, maar dat is slechts een onderstelling, stoelend op te weinig gegevens om betrouwbaar te kunnen heten.

Wat overal bij de tijdgenoot naar voren kwam, was de waardering voor de gelijke verdeling

84 Graumann, Französische Verwaltung, geeft op pp. 110-131 voor Roer ook niet meer dan een overzicht van de organisatie van de belastingdienst. De grondbelasting in de Franse Tijd was aanmerkelijk gunstiger dan voorheen de tienden, oordeelt Jansen, J.C.G.M., Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800, in: SSEGL 37 (1992) 152, 12.

85 Werveke, H. van, Vestiging van het nieuwe régime in het Zuiden, 1785-'99, in: AGN, IX, 33-61, 41-42.

van de belastingen over alle onderdanen zonder onderscheid. De, minstens gedeeltelijke, vrijdom die de geestelijken voorheen genoten en de uitzonderingen voor adellijken als het ging om belastingbetaling,[86] schaften de Fransen af. Eén ding veranderde echter niet: indirecte belastingen bleven net als tijdens het Ancien Régime de voorkeur genieten boven directe. De belastingdruk voor de minder draagkrachtigen was dus naar verhouding groter. In 1813 maakten accijnzen op levensmiddelen enzovoort zeventig procent uit van de totale belastingopbrengst. Het meest verfoeid waren de *droits réunies* (verzamelde rechten). Die rechten, bestaande uit accijnzen op speelkaarten, dranken, tabak, zitplaatsen in postkoetsen en dergelijke meer, leverden een kwart op van alle belastinggelden.[87]

Een van de meer directe aanleidingen tot het uitbreken van de Franse Revolutie was de enorme staatsschuld geweest. De opeenvolgende revolutionaire regeringen slaagden er echter niet in het Franse deficit te delgen. Ook Napoleon lukte het niet. Frankrijk kende tussen 1789 en 1814 geen echt jaarbudget; dat kwam pas tijdens de Restauratie na 1815. Vooral in de jaren tussen 1789 en 1800 leefde de Franse staat van de hand in de tand. Gedwongen leningen, oorlogsschattingen in de veroverde gebieden en de verkoop van nationale goederen moesten de gaten dichten. De algemene gang van zaken op het gebied der staatsfinanciën valt niet meer te reconstrueren, want tijdens de Commune-opstand zijn in 1871 te Parijs alle belangrijke papieren verbrand.[88]

Verschuiving van bezit

De lege staatskas dwong de Franse Wetgevende Vergadering (*Assemblée Constituante*) in het najaar van 1789 tot een al in eerder jaren voorgestelde noodsprong om aan geld te komen. Vrijwel alle kerkelijke goederen in Frankrijk werden genationaliseerd en met deze goederen als onderpand zou bankpapier uitgegeven worden om te voldoen aan de geldelijke verplichtingen van de Staat. Zo ontstond de massa van *biens de première origine* (goederen van eerste oorsprong); later zouden daar nog *biens de seconde origine* (goederen van tweede oorsprong) bijkomen, de genationaliseerde goederen van de (geëmigreerde) adel.[89] Naarmate de Franse veroveringen in Italië, de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland vorderden, nam ook de massa aan genationaliseerde bezittingen toe, toen de Franse wetgeving ook in die gebieden van kracht werd verklaard.

De adel in België en in Limburg – die grotendeels niet emigreerde, of in het andere geval snel terugkeerde – leed niet erg onder de nationalisatie. Edelen met veel grondbezit handhaafden zich het beste. Heerlijke rechten en tienden waren dan wel verdwenen, maar dat werd goed gemaakt door verhoogde pachtprijzen. De revolutionaire maatregelen troffen in de Zuidelijke Nederlanden vooral de minst vermogende edelen, één op de drie van alle edelen.[90]

De nationalisatie van goederen werd het betonnen fundament, waarop het slagen en beklijven van de Franse Revolutie rustte. De ideeën van de Verlichting en hun propagering mogen de Franse Revolutie in gang gezet hebben, maar het was de kolossale bezitsverschuiving door de nationalisatie en verkoop van kerkelijke en adellijke goederen, die de revolutie heeft

86 Uit de verdeling van de aanslagen voor de beden in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas blijkt, dat geestelijkheid en adel in die gebieden geen absolute belastingvrijdom genoten: Goossens, Étude, 130-135. Hoe het elders in Limburg was, is onbekend.

87 Bergeron, L., L'épisode napoléonien, aspects intérieurs 1799-1815, (Collection Points-Histoire, nouvelle histoire de la France contemporaine, 4), Paris 1972, 51-52.

88 Administration de la France sous la Révolution, 224-226 (Bruguière).

89 Ubachs, De verkoop (met bibliografie). Een algemeen overzicht bij: Furet, Fr., M. Ozouf (eds), Institutions et créations, Paris 1992, 77-90: Biens nationaux (Bergeron).

90 Janssens, Het lot, 116-117.

doen zegevieren. De Franse Revolutie was vooral een revolutie van de bezittende, of naar meer bezit hakende hogere welstandsklassen en geen omwenteling voor het gehele volk. Niet een rechtvaardiger verdeling van bezit onder alle leden van de natie (lees: de leden van de derde stand), maar het recht op individuele eigendom en zijn verdediging, schreef de Franse Revolutie hoog in haar vaandel. Er ontstond een groep van nieuwe rijken voor wie het van levensbelang was, dat de verworvenheden van de revolutie bestendigd werden, wilden zij hun gemakkelijk verkregen bezit behouden. De nieuwe rijken hebben tweemaal een diepe zucht van verlichting geslaakt. Eerst bij het concordaat van 1801, dat het ongestoorde bezit van voormalig kerkgoed garandeerde, en de tweede keer in 1815 bij de tweede vrede van Parijs, toen die geruststelling werd uitgebreid tot alle nationale goederen zonder onderscheid.[91]

De geweldige massa aan gebouwen en vooral landerijen die in één klap op de markt kwam, leidde tot een onvoorstelbaar prijsverval. Er is een al wat oudere schatting, dat de verkoop van de nationale goederen in Frankrijk niet meer heeft opgebracht dan 10-25% van de werkelijke waarde.[92] Dergelijke schattingen berusten alle op deelonderzoeken. De operatie was zo veelomvattend en heeft een dergelijke hoeveelheid aan documenten opgeleverd, dat tot nu toe niemand in staat is gebleken een algemeen overzicht te geven van de verkopen en nog minder van hun financiële en maatschappelijke gevolgen, in Frankrijk noch daarbuiten.[93]

In Nedermaas[94] kwamen een dertigduizend hectaren aan nationale goederen onder de hamer. Het was meest kerkengoed van de naar schatting 130 opgeheven kloosters, abdijen, priorijen en kapittels in Nedermaas. Geconfisqueerde goederen van adellijke origine waren er nauwelijks. Tot welke maatschappelijke categorieën de kopers behoorden, wat de verkopen opbrachten, of er al dan niet grootgrondbezit uit ontstaan is, het zijn allemaal even zovele open vragen.[95] Alleen weten wij dat meestal kleine percelen onder de hamer kwamen, omdat grote aaneengesloten bezittingen in Nedermaas weinig of niet voorkwamen. De door de verkopen ontstane groep van nieuwe rijken in Nedermaas werd niet veracht. Wel bleven zij na 1814 een tot twee generaties uitgesloten van bestuursfuncties,[96] maar daar kunnen ook andere motieven achter gezeten hebben dan het kopen van zwart goed, zoals het genationaliseerde kerkengoed in de volksmond heette. In de Zuidelijke Nederlanden vormden zij de groep, waaruit later de liberalen voortkwamen. Zij waren het eens met de kerkpolitiek van Napoleon, met de jozefinistische en febroniaanse[97] (of: episcopalistische) tradities, en gaven dus aan de Staat voorrang boven de Kerk.[98]

91 Natie: Schulze, Staat, 169. Inlichtingen over kopers van domeingoed in Limburg: Smeets, M.K.J., De notabelen-vergaderingen in de arrondissmenten Hasselt, Maastricht en Roermond in de latere provincie Limburg, in: BGN 20 (1965) 24-60.

92 Administration de la France, 235 (Bruguière naar: M. Marion, Histoire financière de la France, IV, Paris 1925).

93 Een historiografisch overzicht van de problematiek: Ubachs, De verkoop. De officiële benaming voor de door de Staat genaaste goederen was *Domaines nationaux*, nationale domeinen. Voor een algemeen overzicht van de Franse wetgeving met betrekking tot de naasting: Schieder, W. (ed), Säkularisation und Mediatisierung in den vier rheinischen Departements, 1803-1813, Edition des Datenmaterials der zu veräußernden Nationalgüter, (Forschungen zur deutschen Sozialgeschichte, 5), 4 dln, Boppard am Rhein 1991, I: Einführung und Register, 22-26, en 39-46 voor de organisatie van de verkopen.

94 In Roer begon de nationalisatie eerst in 1802. Zie voor het Rijnland: Schieder, W., A. Kube, Säkularisation und Mediatisierung, die Veräußerung der Nationalgüter im Rhein-Mosel-Departement 1803-1813 (Forschungen zur Sozialgeschichte, 4), Boppard 1987.

95 In het algemeen luidt het oordeel, dat de stedelijke burgerijen profiteerden van de verkopen, maar de boeren nauwelijks: NAGN, X, 458 (Van den Eeckhout/Hannes). Ook: Antoine, Fr., La vente des biens nationaux dans le département de la Dyle, (Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces, Centre de services de réseaux de recherche, 5), Bruxelles 1997, 339.

96 Bos, N.J.P.M., Rijkdom in revolutietijd, oude en nieuwe rijken te Maastricht, 17951814, in: ESHJb 52 (1989) 148-197, 177, 184. Ook in: Dezelfde, Notabele ingezetenen, 195-201.

97 Febroniaans naar Febronius: schuilnaam voor Johann Nikolaus von Hontheim, wijbischop van Trier († 1790). Hij pleitte voor de oprichting van nationale kerken, die nauw zouden samenwerken met de Staat en waarin de macht van de paus zou worden beknot.

98 Haag, H., Les origines du catholicisme libéral en Belgique 1789-1830, Louvain 1950, 82. De Kruistocht tegen het liberalisme, passim.

De maatschappelijke aardverschuiving door de Franse Revolutie, die zich door de militaire successen van de Franse revolutionairen over geheel Europa uitbreidde, kon na de Franse Tijd niet meer ongedaan worden gemaakt. Daarvoor was zij niet alleen te ingrijpend geweest, maar sloot zij ook te veel aan bij de geest van de tijd en bij de politieke verlangens van een deel van de Europese bevolking, de burgerij. Het was deze maatschappelijke groep die in de negentiende eeuw de bovenhand zou krijgen. Andere maatschappelijke groepen – geestelijkheid, adel – die door de revolutie van hun voetstuk waren gestoten, koesterden een hang naar restauratie, naar herstel van een voorbije tijd, toen zij de leiding hadden in de maatschappij. Het streven naar restauratie was een uitloper van de roep om een contrarevolutie, een herstel van het oude, die niet was verstomd gedurende de gehele Franse Tijd. Na de val van de Franse keizer leek in 1814-1815 de tijd van de contrarevolutionaire herstellers gekomen. Hun streven bereikte echter slechts een heel gedeeltelijke restauratie, want de tegenkrachten, die consolidatie wensten van de revolutionaire vernieuwingen, bleken uiteindelijk toch sterker. In de negentiende eeuw zou de zegepraal zijn aan de ideeën van de Verlichting, ideeën die explosief waren doorgebroken in het laatste decennium van de achttiende eeuw.[99]

De Nedermaas niemandsland 1814-1815

Het vertrek van de Fransen kwam in 1814 bijna even abrupt als hun komst twintig jaar eerder.[100] In de nazomer van 1813 werd het duidelijk, dat de macht van Napoleon tanende was. Na aanvankelijke successen tegen de legers van de Bondgenoten Rusland, Zweden, Pruisen en Oostenrijk in Midden-Duitsland, moest de keizer in oktober bij Leipzig hun meerderheid erkennen. De Volkerenslag viel op 16-18 oktober, al vrij laat in het jaar voor een dergelijke grote operatie. Opmerkelijk is, dat de Bondgenoten met steun van Engeland de strijd tegen Frankrijk tijdens de volgende winter onverminderd voortzetten.

De winterveldtocht van de Bondgenoten leidde tot de verdrijving van de Fransen uit de Nederlanden en het Rijnland. De Pruisen joegen achter de Fransen aan in Noord-Nederland en België. In het Rijnland ging het er kalmer aan toe. De Russische generaal Von Wintzingerode, die daar de Fransen moest verjagen, was doodvoorzichtig en kroop met zijn leger voort als een slak. Zijn voorhoede meldde op 1 januari 1814 gereed te zijn voor het oversteken van de Rijn, maar eerst op 12 januari begonnen Russische kozakken de overtocht. Twee dagen later bereikten zij Roermond en Maaseik.

De uiterst langzame opmars tussen Rijn en Maas bood de Fransen de gelegenheid de departementen Roer en Nedermaas op ordelijke wijze te ontruimen. Op 11 januari lag het Franse hoofdkwartier in Roermond en twee dagen later in Maastricht, van waaruit het op 17 januari terugviel op Luik. De vestingen Maastricht en Venlo waren met hun garnizoenen aan hun lot overgelaten. Zij moesten in de strategie van Napoleon golfbrekers zijn om de vloedgolf van aanstormende vijanden te breken. Ook zouden zij later kunnen dienen als onderpand bij vredesonderhandelingen. Daar kwam niets van terecht. Beide vestingen werden door troepen van de Bondgenoten geblokkeerd, maar verder ongemoeid gelaten. Alleen in maart 1814 was er soms even wat strijd bij een van de zeldzame uitvallen van de Franse garnizoenen. Na

99 Geschichtliche Grundbegriffe, V, s.v. Reaktion, Restauration, 179-195 (Kondylis).
100 De tekst steunt op: Ubachs, Nedermaas, tenzij anders vermeld.

de afstand van Napoleon en de overname van de macht in Frankrijk door de Bourbons gaven de Fransen op 5 mei Maastricht over en drie dagen later gebeurde in Venlo hetzelfde. De garnizoenen vertrokken naar Frankrijk; Nederlandse troepen namen hun plaats in. De Franse prefect Roggieri had nog even gedacht zijn werkzaamheden te kunnen hervatten. Maar de in Maastricht aangekomen Nederlandse commissarissen van Willem van Oranje,[101] die sinds februari in Overmaas in functie waren, maakten hem duidelijk, dat zijn aanwezigheid ongewenst was en ook hij verliet daarop het departement Nedermaas.

De overgang van het Franse naar het Nederlandse gezag verliep in Limburg rommelig, ook al hield de bevolking zich muisstil.[102] Begin 1814 had prins Willem van Oranje, toen nog soeverein vorst en later koning Willem I, in Limburg slechts enig gezag in de voormalige Generaliteitslanden. De Nederlandse grondwet van 1814 kende geen provincie Limburg; die kwam er eerst bij de grondwet van 1815. In 1814-1815 vielen de voormalige Generaliteitslanden rechts van de Maas, samen met de voormalige Brabantse Generaliteitslanden, onder de provincie Noord-Brabant. In de Brabantse Statenvergadering zetelden daarom sinds augustus 1814 tien 'Limburgers', vijf namens Maastricht, vier voor Opper-Gelder en de Landen van Overmaas en één voor Venlo.[103]

Het feitelijke gezag rechts van de Maas in Limburg oefende de regionale commandant van de geallieerde legers uit, eerst de Russische generaal Von Wintzingerode en na hem de Zweedse generaal Bernadotte. Hun bestuur was provisorisch. Het was de bedoeling van de Bondgenoten, dat de voormalig Franse gebieden weer teruggegeven zouden worden aan de gezaghebbers van vóór 1794. Er bleven dan echter territoria over, waarvan de gezagsdrager niet meer bestond (opgeheven abdijen, kapittels en andere genationaliseerde instellingen) of na 1800 in het Duitse Rijk compensatie voor zijn verlies had gekregen, zoals bijvoorbeeld de graven van Gronsveld en Rekem en de heer van Wittem. Hun voormalige gebieden in Limburg kwamen onder een *Zentralverwaltung* (centraal bestuur) van de geallieerden. De prins van Oranje zond dus terecht commissarissen naar Limburg om de vroegere Generaliteitslanden weer in bezit te nemen. Hij was immers rechtsopvolger van de voormalige Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën. Bovendien was hem in diezelfde streken door de Bondgenoten een aanzienlijke gebiedsuitbreiding beloofd. Sinds 1799 had Engeland het idee om na de definitieve nederlaag van Frankrijk aan de Franse noordgrens een krachtig rijk te stichten bestaande uit de voormalige Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en België. Willem I, die eerder Bourgondisch Groot-Nederlands dan Hollands Klein-Nederlands dacht, was een warm voorstander van dit plan. België zou aan Noord-Nederland gehecht worden, terwijl de zuid-oostgrens van de nieuwe Nederlanden getrokken zou worden langs de Rijn tot aan Bonn en vanaf die stad zuidwestwaarts naar de grens van 1792 tussen België en Frankrijk.[104]

Het was Pruisen, dat roet in het voorgekookte eten strooide.[105] Dit land meende omwille van zijn inspanningen tegen Napoleon wel iets extra's verdiend te hebben en eiste het veroverde Franse land tussen Rijn en Maas voor zich alleen op. Dat zou de Pruisen een uitstekende uit-

101 Zie voor een karakteristiek van Willem I: Land van kleine gebaren, 62-63 (Aerts).
102 Ubachs, Nedermaas, met kaart en los bijliggende 'Generale statistique der voormalige Generaliteitslanden'.
103 GvNB, I, 86 (Van Kempen).
104 Zie het kaartje met de verschillende grensvoorstellen in: Colenbrander, H.T., Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, III, (RGP, Grote serie), 's-Gravenhage 1914, en bijvoorbeeld: Roider, K.A., Baron Thugut and Austria's response to the French Revolution, Princeton 1987, 315-316. Boogman, J.C., Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw, in: Van spel, 190-213, 208 noot 48.
105 Ubachs, Nedermaas, passim.

valsbasis in de Zuidelijke Nederlanden verschaft hebben, wat Engeland niet wenste. Dit temeer daar de Engelsen in België drie vestinglinies tegen Frankrijk wilden opwerpen. Van de derde positie maakte de Maaslinie (Maastricht, Venlo) deel uit en daar wilde Engeland geen Pruisische soldaten zien.[106]

De opperste vertegenwoordiger in het noordelijk deel van de Zentralverwaltung tussen Rijn en Maas, Johann August Sack, was een trouw dienaar van Pruisen. Hij speelde vanzelfsprekend de Pruisische kaart en stelde al het land tussen Maas en Rijn onder zijn bestuur. Na veel politiek geharrewar kwam met Engelse bemiddeling in februari 1815 tussen Nederland en Pruisen een regeling tot stand. In het ruwe kwam zij hierop neer, dat op de kaart in de driehoek tussen Maas en Rijn van Nijmegen tot Luxemburg een loodlijn werd neergelaten; rechts van die lijn – het leeuwendeel – kwam alles aan Pruisen en links daarvan alles aan Nederland.

Provincie Limburg, schepping der mogendheden, 1815-1840

Het ongedeelde Limburg, 1814/15-1830

In mei 1815 nam de vertegenwoordiger van Willem I, Verstolk van Soelen, de aan Nederland rechts van de Maas toegewezen streken in bezit. Een Pruisisch-Nederlandse grenscommissie zou in de jaren 1815-1818 een precieze grenslijn vaststellen. Zij vormt in Oost-Limburg tot op de huidige dag – op enkele details na – nog steeds de scheiding tussen Nederland en Duitsland. Het Verenigd Koninkrijk kreeg tussen Maas en Rijn de voormalige Generaliteitslanden (de Landen van Overmaas en Staats Opper-Gelder) en het oude Oranjedomein in het Land van Montfort terug met wat tussenliggend gebied ter onderlinge verbinding en van Venlo tot Mook een smalle strook langs de Maas,[107] zodat de stroom in zijn geheel een Nederlandse rivier werd. De voormalig Pruisische delen van het departement Roer links van de Maas rond Horst en Venray waren Willem I al eerder toegevallen. Deze twee laatste 'aanhangsels' in Noord-Limburg en de uitmiddelpuntigheid van de hoofdstad Maastricht waren weinig bevorderlijk voor de geografische en mentale samenhang in de nieuwe provincie.

Koning Willem I voelde meer voor een consolidatie van de verworvenheden van de Franse Tijd, dan voor een restauratie van het Ancien Régime. Wat zou hij trouwens in het nieuwbakken conglomeraat Limburg van 1815 hebben moeten of kunnen restaureren? De sfeer, de geest, voor een restauratie van het Ancien Régime was in Limburg onderhuids nog aanwezig, net als in het buurland Duitsland,[108] maar het maatschappelijk kader om die sfeer, die geest, weer tot leven te kunnen wekken, die was in de voormalig Franse gebieden tussen Maas en Rijn in het niet verdwenen. Die voorwaarden waren niet meer te herstellen vanwege de enorme bezitsverschuivingen in de Franse Tijd, waar het Concordaat van 1801 en de tweede vrede van Parijs van 1815 definitief een streep onder hadden gezet.

Zo de vorst het nieuwe wilde behouden en vaster wortel laten schieten, zou hij moeten kunnen rekenen op zijn ambtenaren. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Willem I geen bezwaar had mensen aan te stellen, die onder de Fransen carrière gemaakt hadden. Een typisch voorbeeld is de Maastrichtenaar Membrede. Hij maakte carrière tijdens het Ancien Régime in het bestuur van zijn vaderstad, tijdens de Franse Tijd in het bestuur en de rechtspraak van Nedermaas en onder Willem I als lid en voorzitter van de Tweede Kamer, burgemeester van

106 Balace, Fr. e.a., Liège et le royaume des Pays-Bas: une place forte dans un ensemble défensif 1815-1830, Liège 1982.
107 Deze smalle, circa 3,7 km brede strook deed de mythe ontstaan van 'het kanonschot langs de Maas'. Zie voor haar ontkrachting: De Maasgouw 100 (1981) 216-217 (Ubachs) met kanttekeningen van Dingemans, 217-218. Hövelmann, Zur Landesgeschichte, 420.
108 Schnabel, Deutsche Geschichte, II, 11.

Maastricht en gouverneur van de provincie Antwerpen. Een ander voorbeeld is de geboren Fransman Hennequin, die tijdens de Franse Tijd hoge functies bekleedde in het departement Nedermaas en na 1814 burgemeester van Maastricht en lid van Provinciale Staten werd.[109] Dergelijke functionarissen waren onmisbaar, want zij wisten om te gaan met een moderne administratie. Bij de bemanning van het Limburgse provinciebestuur kwam deze tendens ook duidelijk naar voren. De twee eerste gouverneurs, De Brouckère (1815-1828) en De Beeckman (1828-1830/31), hadden beiden carrière gemaakt in het Franse departementale bestuur van België.[110] Hun ambtstermijn viel in de vijftien jaren van de éne en onverdeelde provincie Limburg, een te korte termijn om veel blijvends te kunnen presteren. Bovendien was het autocratisch bewind van Willem I er niet naar om zijn vertegenwoordigers in de provincies veel ruimte te geven voor een eigen beleid.

In de regionale politieke geschiedschrijving is tot op heden zelden aandacht besteed aan de vijftien jaren van het ene, onverdeelde Limburg.[111] Er zijn enkele Maastrichtse kwesties – de meningsverschillen tussen landsregering en stedelijk bestuur rond de stedelijke schutterij en rond burgemeester Hennequin[112] – nader bestudeerd met de uitkomst, dat zij wezen op misnoegen over de regering van Willem I en voorboden leken van de Belgische Opstand. Maar deze uitkomst kan niet representatief geacht worden voor de geest in Limburg als geheel; Maastricht is Limburg niet. Eerder lijkt het erop, dat de Limburgers niet ontevreden waren over hun nieuwe heer, ofschoon passiviteit tegenover het nieuwe gezag overheerste.

De gang van zaken rond de taalkwestie[113] kan als een klein bewijs voor deze stelling gelden. De, zo mogelijk algemene, invoering van het (Noord-)Nederlands als landstaal was naar het oordeel van koning en regering een van de middelen om eenheid in het Verenigd Koninkrijk te scheppen, het nieuwe rijk tegenover het buitenland een eigen gezicht te geven en de invloed van de Franse cultuur terug te dringen. In 1819 gelastte de koning alle ambtelijke instanties in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg om uitsluitend het Nederlands als schrijf- en spreektaal te gebruiken. In 1823 strekte Willem I dit voorschrift uit tot alle gemeenten ten noorden van de taalgrens. Ten zuiden daarvan schreef het Koninklijk Besluit tweetaligheid voor, Nederlands naast Frans of Duits.[114] Tegen deze taaldwang, die Limburg dwong tot het ambtelijk gebruik van het Nederlands, kwam geen enkel verzet van betekenis, terwijl het onder de notabelen toch *bon ton* was het Frans als chique voertaal te gebruiken; het dialect was te volks en het gebruik van het beschaafd (Noord-)Nederlands te ongemakkelijk, want te zelden gebruikt. Deze gang van zaken in 1823 en volgende jaren is tevens een bewijs, dat de taalkwestie toen geen grote rol speelde en eerst later tot mythische proporties is opgeblazen.[115]

109 *Membrede*: Limburg 35 (1956) 97-102 (Roppe). SSEGL 33 (1988) 180-182 (Kellens). *Hennequin*: Gouverneurs in Limburg, 62-76 (Kellens).

110 Gouverneurs 1815-1989, 9-49 (Ramakers).

111 De trekking van de buiten- en binnengrenzen van de nieuwe provincie Limburg en de opzet van het provinciebestuur is minutieus beschreven door: Nuyens, E.M.Th.W., Staatkundige geschiedenis. Verbeet, Limburg op de tweesprong, behandelt het tijdvak te uitsluitend beschrijvend, te springerig en te onzorgvuldig om bevredigend te kunnen heten. Kaarten in: Kleine Atlas, 27, 28.

112 Wingens, Th., Een Maastrichts voorspel van de Belgische Opstand, het proces Hennequin (1821), in: De Maasgouw 83 (1964) 85-95. Alberts, II, 162.

113 Zie: NEVB, III, 2994-3043 s.v. Taalpolitiek en wetgeving ((Witte, Van Veldhoven); voor de Franse Tijd en het Verenigd Koninkrijk, 2999-3001 (Van Veldhoven).

114 Land van kleine gebaren, 74 (Aerts).

115 Verbeet, Limburg, 16, 19. Mythische taalkwestie: BMGN 112 (1997) 508 (Wils).

De eerste keer dat in het Limburgse iets van taalmisnoegen bleek, zijn wij vijf jaar verder. Tijdens de algemene petitiebeweging in de Zuidelijke Nederlanden van 1828 verzochten Limburgers om het Frans te mogen gebruiken. Maastrichtse advocaten vroegen in hetzelfde jaar ontheffing van het voorschrift in het Nederlands te moeten pleiten. Zij zouden het liever in het Frans doen. Het laatste is begrijpelijk. De advocaten hadden in meerderheid in Luik rechten gestudeerd met de na 1814 nog steeds geldende Franstalige Code Napoléon als leidraad.[116]

De bescheiden wens van de advocaten is typerend voor de in Limburg nauwelijks bestaande 'verzetsgeest' tegen de regering van koning Willem I. De algemene Zuid-Nederlandse petitiebeweging van 1828-1829 leverde uit Limburg welgeteld zeven reacties op. Uit Maastricht zijn er twee bekend en verder uit Baexem, Hasselt, Horst, Roermond en Sint-Truiden. Daarbij moet nog rekening gehouden worden met het feit dat uit Baexem slechts één persoon petitioneerde en voor Hasselt alleen wat vage krantenberichten op een petitionnement wijzen. Geen wonder dat voorvechters van de petitiebeweging klaagden over de laksheid van de Limburgers! Bij de tweede petitiebeweging van 1829-1830 kwam er uit Limburg een dertiental petities: drie uit Sint-Truiden, een uit Roermond en een uit de omgeving, en verder telkens één uit Bergen, Bilzen, Hasselt, Heythuysen, Maaseik, Maastricht, Roggel en het kanton Oirsbeek. Vergeleken bij het hele land was de deelname in Limburg erg laag en zeker geen volksbeweging. Plaatselijke initiatiefnemers als een kasteelheer of een pastoor speelden daarvoor bij de ondertekening van de petities een te grote rol.[117]

Limburg was dan ook in het geheel niet revolutionair gezind, toen eind augustus 1830 Brussel in opstand kwam. Het nieuws van de Brusselse relletjes was in de hoofdstad Maastricht al één dag later, op 26 augustus, bekend. Het bericht veroorzaakte geen enkele onrust in Maastricht, noch in het overige Limburg; alleen werden in Tongeren en Sint-Truiden burgerwachten opgericht ter bescherming van have en goed. In de eerste week van september waren er wat onbetekenende relletjes in Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt, Maaseik en Roermond.[118] In Maastricht ontstond pas einde september wat beroering, die verder geen gevolgen had. Daar had op 19 september luitenant-generaal Dibbets het commando van de vesting overgenomen. Hij moest vrijwel machteloos toezien hoe de besturen van de grotere plaatsen in Limburg de een na de ander voor het nieuwe België kozen: Roermond, Hasselt, Maaseik, Sittard, Tongeren, Weert; op 11 november ging als laatste de vesting Venlo over. Een halfhartige poging Maastricht aan Belgische zijde te brengen, liep in oktober op niets uit. De proclamatie van kroonprins Willem van 16 oktober 1830, waarin de prins zich aan het hoofd stelde van de opstandige Belgische volksbeweging, doofde het zwakke revolutievuur in de stad. Maastricht wachtte af wat anderen voor de stad zouden doen.[119]

Scheiding door de mogendheden, 1830-1831, 1838-1839

In de zomer van 1830 was het overal in Europa onrustig geworden na het uitbreken van de Julirevolutie in Parijs; Italianen stonden op tegen Oostenrijkers, Polen tegen Russen, Ieren te-

116 Ramakers, E., 'Een schuldig pligt-verzuim?', petitiebewegingen in Limburg tot herstel van grieven, 1828-1830, in: Maaslands melange, 201-225, 204, 210. De Luikse universiteit was niet Franstalig. Voertaal tijdens de meeste colleges was het Latijn. Maar verschillende professoren kregen vrijstelling om in het Frans te doceren: AGN, IX, 267 (Demoulin), NAGN, XI, 131 (De Vroede).
117 Manning, A.Fr., De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden, Utrecht/Antwerpen 1956, 132-133. Ramakers, Petities (als voorgaande noot).
118 Verbeet, Limburg, 107, 109.
119 Verbeet, Limburg, 115-125, 132-134.

gen Engelsen, Rijnlanders tegen Pruisen, Belgen tegen Hollanders. De internationale onrust eiste het ingrijpen van de mogendheden (Engeland, Pruisen, Oostenrijk, Rusland, Frankrijk). De vereniging van de Zuidelijke Nederlanden met de Noordelijke in 1814-1815 was een internationale zaak geweest. De nu gerezen moeilijkheden zouden dus door internationale inspanning moeten worden opgelost. Koning Willem I riep daarom op 5 oktober 1830 de mogendheden te hulp om de opstand in het Zuiden te dempen. De leiders van Europa gaven gehoor aan Willems oproep. Zij kwamen op 4 november 1830 te Londen bijeen, maar sloegen een heel andere richting in dan Willem I wenste.[120] Met voorbijgaan van de grote politiek van die dagen worden hier van de conferentie van Londen alleen de besluiten met betrekking tot Limburg weergegeven.

Op 20 december 1830 erkende de Londense conferentie de onafhankelijkheid van België, nadat eerder een wapenstilstand was opgelegd. Op 20 januari 1831 verklaarden de mogendheden de jonge staat voor eeuwig neutraal. Het gevaar dat Frankrijk België binnen zijn invloedssfeer zou brengen, dacht de conferentie te bezweren door Luxemburg in de Duitse Bond te houden. België kreeg omwille van een mogelijke inlijving door Frankrijk tevens geen toegang tot de vestingen in het Limburgse Maasdal, Maastricht en Venlo; die zouden dan al te makkelijk in Franse handen komen. Brussel protesteerde met een beroep op de volkswil vergeefs tegen wat het als een verminking van 'zijn' grondgebied zag. Het was de eerste keer in de negentiende eeuw dat dit gebeurde met betrekking tot Limburg. De Limburgers zouden, althans volgens Brussel, in groten getale voor België hebben gekozen. De grote mogendheden hielden zich doof. Zij kozen niet voor hetgeen het volk naar het voorgeven van Brussel wilde – dat rook te veel naar de verfoeide democratie van de Franse Revolutie! – maar voor een historische motivering van de grensscheiding langs de Maas. Zij wezen Noord-Nederland alle gebied toe dat vóór de komst van de Fransen in 1794 tot de Republiek behoorde, dus onder meer het verbrokkelde Staats gebied in Limburg rechts van de Maas. De tweedeling van de provincie Limburg was hiermee een feit, want in de jaren van koning Willems politiek van volharding (1831-1838) zou de in 1831 na de Tiendaagse Veldtocht getroffen nadere verdeling, die rechts van de Maas een aaneengesloten gebied aan Nederland toewees, niet meer wezenlijk worden gewijzigd.[121]

Nu de mogendheden beslissingen namen die Willem I niet zinden, trok deze zich mokkend van de conferentietafel terug in de hoop, dat de tijd voor hem zou werken. Het tegendeel was het geval. Jammer voor hem, maar nog meer voor de gebieden, waaronder Limburg, die onder 's konings koppigheid hadden te lijden. Belgen en Nederlanders stonden met het geweer aan de voet langs de demarcatielijn en verhinderden over en weer vrije handel en verkeer. De Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831 tegen 'het muitziek rot der Belgen' bracht het Nederlandse leger succesjes, onder andere bij Hasselt, maar in Europa oogstte Nederlands krijgsgang slechts algemene afkeuring.

Noord-Nederland en Willem I waren internationaal thans net zo geïsoleerd als nationaal gezien Maastricht – het 'Gibraltar aan de Maas' – het al was sinds oktober 1830. Enige verandering in de status quo ten voordele van België bracht in mei 1833 de conventie van Londen. Belangrijk voor Limburg was de bepaling, dat Venlo terugkeerde onder Nederlands gezag in ruil voor enkele forten langs de Schelde. De Maasvaart was daardoor na 6 juni 1833 weer vrij.

120 Fishman, J.S., Diplomacy and revolution: the London conference of 1830 and the Belgian Revolt, Amsterdam 1988. NAGN, XI, 291-297 (Wels). Zie ook de hoofdstukken IV-V bij: Verbeet, Limburg, en hoofdstuk V bij: N.C.F. van Sas, Onze natuurlijkste bondgenoot, Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831, (Historische studies Rijksuniversiteit Utrecht, 44), Groningen 1985.
121 Alberts II, 170. NAGN, XI, 297-298 (Wels).

Te Zonhoven bij Hasselt regelden Nederland en België dat najaar het vrije verkeer van Maastricht met het Noorden.[122]

Vijf jaar later ging Willem I dan toch door de knieën en ondertekende de regelingen van de conferentie van Londen. In België rees verzet tegen de afstand van Luxemburg aan Willem I en van het Overmase deel van Limburg aan Nederland. De Provinciale Raad van Belgisch-Limburg deed in 1838 een klemmend beroep op koning Leopold I de eenheid links en rechts van de Maas te handhaven met een beroep op de reeds vijftigjarige vereniging van de delen,[123] een wel wat te ruime jas voor de recente eenheid. Maar de mogendheden waren niet te vinden voor veranderingen in de afspraken van 1831. Limburg rechts van de Maas werd dus in 1839 bij Noord-Nederland gevoegd. Nederlands-Limburg trad toe tot de Duitse Bond als vergoeding aan de Bond voor het aan België afgestane bondsgebied Waals-Luxemburg. De vestingen Maastricht en Venlo met hun vestingkring bleven echter buiten de Bond.[124] De Oost-Limburgers wisten al jaren, dat hun geboortestreek samen met Maastricht, Roermond en Venlo aan Nederland was toegewezen. In hun hart waren sommigen er misschien tegen; de overgrote meerderheid was het echter onverschillig, of zij nu Belgisch werden, of 'Hollands' bleven. Limburg was inderdaad 'een lusteloze provincie'.[125] Het bleef bij wat papieren protesten en het tartend uithangen van de rebellenvlag, het Belgische zwart-geel-rood, als een dorp er al een had! In 1839 schikten de Limburgers rechts van de Maas zich soms pruttelend, maar meestal gelaten onverschillig in het onvermijdelijke, toen commissarissen van de Nederlandse regering de Belgische vlag op hun kerktorens deden verwisselen voor het Nederlandse rood-wit-blauw. Het was de vierde grote bestuurswisseling binnen nog geen vijftig jaar en ook die zou wel niet blijvend zijn, zullen velen hebben gedacht!

Kerkelijke geschiedenis

In de periode 1660-1800 is in Limburg het katholicisme geconsolideerd. Het bleef de godsdienst van de overgrote meerderheid der bevolking, wat overigens niet uitsluit dat er steeds ook protestanten woonden en dat tegen 1800 de joden weer in aantal begonnen toe te nemen. Een andere godsdienst dan de roomse vond in Limburg echter vrijwel nergens een voedingsbodem. Er was tijdens de zestiende eeuw geen breuk in de zielzorg geweest, zoals in het Noorden van Nederland rond 1580. De staatkundige verbrokkeling werkte in Limburg in het voordeel van het oude geloof; zo nodig uitwijken naar katholiek gebied was zeer eenvoudig. Limburg met zijn vele enclaves kon op dit punt vergeleken worden met Noord-Brabant.[126]

Een kwalitatief betere geestelijkheid dwong na 1600 het algemene respect der gelovigen af. Zij zagen in de pastoor hun leider op alle gebieden des levens. Zijn afkomst uit hun midden, als familie of dorpsgenoot, vergemakkelijkte dat vaak.[127] De in de zestiende eeuw nog frequent voorkomende schendingen van het celibaat verdwenen; alleen over drankzucht verstomden de

122 Remans, A., De militaire conventie van Zonhoven (1833), in: Limburg 41 (1962) 113-127. NAGN, XI, 327 (Witte). Verbeet, Limburg, hoofdstuk V.

123 Elias, Vlaamse gedachte, I, 408-409.

124 NAGN, XI, 327-328 (Witte). AGN, IX, 359 (Kluit).

125 Voorbeelden bij: Verbeet, Limburg, hoofdstuk XI. Maar voor meer nuancering zie: Gijsen, Paredis, 143-145, vooral de literatuuropgaven in noot 1 op p. 143. Citaat: Gouverneurs 1815-1989, 87 (Van Kempen).

126 NAGN VIII, 346, 356 (Spiertz). Waar in dit hoofdstuk van 'kerk' gesproken wordt, is daarmee steeds de katholieke bedoeld.

127 Bijsterveld, Du cliché, in: Christianisation des campagnes, 221-233, 233.

klachten niet, maar dat was toen een algemeen maatschappelijk euvel. Kennis, zedelijkheid en plichtsbetrachting van de priester waren in de zeventiende eeuw zeer vooruitgegaan, dank zij ook uitstekende bisschoppen als de Amsterdammer A Castro (Van den Borgh) van Roermond (1611-1639). Een eventueel bestaan hebbend priestertekort was in de achttiende eeuw verdwenen. In dezelfde tijd werd van velerlei middelen ter zaligheid: mis, lof, ontvangen van de sacramenten, broederschappen, processies, bedevaarten, relikwieën, weer enthousiast gebruik gemaakt. De clerus was beter opgeleid, het godsdienstonderricht veel verbeterd.[128]

Dit gunstige beeld verbleekte echter naarmate de achttiende eeuw vorderde. De Kerk raakte inwendig verdeeld door theologische twisten als het jansenisme. Katholieke vorsten probeerden in tal van landen de kerk voor hun politieke doeleinden te gebruiken; keizer Jozef II is daar hét voorbeeld van. Verlichte filosofen tastten het respect voor de Kerk en haar bedienaren aan. De grootse tijd van het triomfantelijke Trentse katholicisme was voorbij. Na de zegepraal behaald te hebben over het protestantisme, leek de Kerk nu ten prooi te vallen aan onverschilligheid voor elke vorm van godsdienst. Aan het einde van de achttiende eeuw was de katholieke kerk overal verwikkeld in afweergevechten.[129] Dat was het algemene beeld van de achttiende-eeuwse Kerk. Het heeft er minstens de schijn van, dat voor Limburg het beeld eerst enigszins past na de Franse verovering in 1794.

Joden

In deze periode keerden ook de joden na een merendeels lange afwezigheid weer terug in Limburg. Hun verblijf daar is tot aan de Franse Tijd altijd sporadisch geweest, nadat zij tegen het einde van de Middeleeuwen uit Limburg waren verjaagd. Uit Maastricht waren zij in 1350 verdreven, in Roermond woonden er enkelen sinds 1390, in Geldern tussen 1414 en 1440. Daarna woonden er geen joden meer in het Maasdal. In 1544 vestigden er zich in Venlo weer enigen. Zij kregen een verblijfsvergunning, mits zij een speciale belasting betaalden, het jodentribuut. Bij plakkaat van 20 januari 1546 dwong Karel V echter alle joden Gelder te verlaten, zodat er na 1570 geen meer in het gewest woonden, tenzij plaatselijke heren hen duldden.[130] Direct na de vrede van Utrecht (1713) werden uit het Oostenrijkse hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas de joden verdreven, die zich daar gedurende de Spaanse Successieoorlog hadden gevestigd. In het Kleefse en Gulikse lieten de hertogen tegen betaling joden toe, zodat in Sittard en omgeving regelmatig één of meer joodse gezinnen woonden.[131] In andere Limburgse plaatsen, waar zij toegelaten waren (Elsloo, Gronsveld, Maasniel, Pietersem, Rekem), werden zij steeds behandeld – en dus gediscrimineerd – overeenkomstig de beperkende bepalingen van het jodenrecht voor het Duitse Rijk.[132] Venlo en Roermond bleven in de zeventiende en achttiende eeuw joden weren, maar Maastricht liet ze omstreeks 1780 weer toe, zij het met beperkingen. In de Staatse Landen van Overmaas was in 1731 een regeling voor de vestiging van joden getroffen. Op verschillende plaatsen paste de overheid deze regeling aan

128 Polman, III, 160. NAGN, VIII, 380, 382 (Mols), 410 (Cloet). Dumont, Aux origines, hoofdstuk XV.

129 Hsia, The world, 210.

130 De Maasgouw 110 (1991) 133-136 (J. Venner). Van Schaïk, Belasting, 95-97, wijst erop dat joden aan het einde van de Middeleeuwen hun functie als bankier verloren door de opkomst van de steden.

131 Oostenrijks Limburg: Goossens, Étude, 74 noot 1. Bekeringen van joden in Sittard en omgeving in: Religie aan de grens, 56 (Janssen).

132 Prieur, J., Juden am Niederrhein, vom ersten Kreuzzug bis zur Judenemanzipation in französischer Zeit, in: Kulturraum Niederrhein, I, 139-156.

het einde van de achttiende eeuw toe en wel in Heerlen, Eijsden, Meerssen, Vaals, Gulpen. De aanhechting van Limburg bij Frankrijk (Nedermaas 1795, Roer 1802) bracht ook de joden volledige burgerlijke vrijheid. Zij kregen tijdens het Keizerrijk een aparte kerkorganisatie (1806-1808).[133] De joodse gemeenten in Nedermaas behoorden toen tot het consistorie van Krefeld. Koning Willem I stelde de joodse gemeenten in Limburg onder de hoofdsynagoge te Maastricht (1816, 1821).[134] Maar het zou nog geruime tijd duren aleer de mentaliteit van wantrouwen en afweer tegenover joden in Limburg min of meer verdween.

Protestanten contra roomsen?

In 1632 was er een nieuwe macht met een nieuwe officiële godsdienst verschenen, de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. De Staten erkenden het calvinisme – toen 'gereformeerde religie' genaamd – als publieke confessie. De Staatse soevereiniteit strekte zich sinds de vredessluiting in 1648 en de eruit voortvloeiende regelingen van de Chambre mi-partie na 1661 uit over de vestingwerken en het Brabantse deel van het stadsgebied van Maastricht, met links van de Maas binnen het Land van Loon de redemptiedorpen en rechts van de rivier het Staatse deel van de Landen van Overmaas.

In Maastricht noch in de Staatse dorpen was er sprake van, dat het calvinisme daar de eerste, de overheersende godsdienst zou worden. Bij de capitulatie van de Maasvesting in 1632 respecteerden de Staten-Generaal de rechten van hun medeheer over de stad, de bisschop van Luik. Sindsdien waren het katholicisme en het calvinisme in de vesting gelijkberechtigd. In concreto betekende het, dat het calvinisme in de stad de tweede viool speelde, hoe graag ook de protestantse predikanten hadden gezien dat het de eerste was. Maar het Brabantse (Staatse), gereformeerde deel van de magistraat, hierin gesteund door de Staten-Generaal, stak daar een stokje voor. Net als de overheid in de Republiek wensten de Brabanders geen dominocratie, geen heerschappij van de predikanten. De tweede confessie in Maastricht bleef de godsdienst van een minderheid. Zelfs in de voor de protestanten gunstigste jaren, tussen 1640 en 1650, was gemiddeld niet meer dan twintig procent van de Maastrichtse inwoners protestant,[135] dat wil zeggen Nederduits (Nederlandstalig) of Waals (Franstalig) gereformeerd, of luthers, of nog iets anders.

Op het platteland rond Maastricht, in de Staatse dorpen van de Landen van Overmaas, lagen de zaken anders. De Staten-Generaal waren daar de enige soeverein, die alleen het calvinisme als publieke godsdienst toeliet. Aanvankelijk oefenden de Staten in de jaren 1661-1672 hun recht dwingend uit.[136] De kerkgebouwen en kerkelijke goederen werden in beslag genomen ten behoeve van de uitoefening van de calvinistische cultus en de bekostiging van de bedeling, de predikanten, kosters en schoolmeesters. Protestantse ambtenaren vervingen de katholieke. De tijdelijke bezetting van de Landen van Overmaas door Frankrijk (1672-1678) maakte hieraan een einde. De katholieken kregen hun ambten, hun kerkelijke gebouwen en goederen terug. De pre-

133 Jansen, J.C.G.M., Overheid en joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw, in: SSEGL 23 (1978) 162. Dezelfde, Strafrechtspraak en joden in Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw, in: SSEGL 31 (1986) 78-101. Kaart in: Kleine Atlas, 47.

134 Crutzen, Fr.G.H.M., De joodse gemeenschap Gulpen-Vaals 1783-1827, haar begin, haar plaats, haar omgeving, in: HHSG 7 (1997) 212-261, 230, 233. Andreas, C.P.F., Inventaris van de archieven van de Nederlands Israëlitische gemeente te Maastricht 1788-1960, (Inventarisreeks GA Maastricht, 2), Maastricht 1983, Inleiding, 15-16.

135 Ubachs, Twee heren, 450 (bijlage 3).

136 Boekdelen spreekt het door Janssen de Limpens gepubliceerde protestantse visitatieverslag: De reformatie in de Landen van Overmaze na het verdelingsverdrag van 1661, in: PSHAL 66 (1930) 39-52.

dikanten, die geen traktement meer ontvingen, lieten zich in het Noorden beroepen.

Na de vrede van Nijmegen dachten de gereformeerde dominees in 1679-1680 niet alleen het eerdere régime te herstellen, maar nu ook over te kunnen gaan tot de volledige protestantisering van de Staatse Landen van Overmaas.[137] De Staten-Generaal gaven echter geen gehoor aan hun eisen en herstelden slechts de oude regelingen, waarbij zij meer dan tevoren rekening hielden met de katholieke belangen. De redenen voor deze wat ruimere tolerantie van de zijde van de wereldlijke overheid zijn voorshands niet duidelijk. Mogelijk gebeurde dit onder Franse diplomatieke druk. De pauselijke nuntius probeerde vergeefs via Lodewijk XIV de positie van de katholieken in de Republiek te verbeteren. Een eis, waar de Franse koning niet op inging, want hij wilde de Republiek niet irriteren.[138] In Maastricht profiteerden de paters jezuïeten en franciscanen van de voor hen gunstige omstandigheid, dat Frankrijk de stad in 1673 veroverde. Na in 1639 uit Maastricht verdreven te zijn, waren zij tijdens de Franse bezetting (1673-1678) teruggekeerd. Ondanks verzet van de predikanten mochten zij na het herstel van het Staatse gezag toch in de stad blijven.

In de Limburgse Oostenrijkse Nederlanden werden de protestanten met gelijke munt betaald. Na de vrede van Utrecht deed de keizer in zijn landen van Limburg de protestantse kerken sluiten op aansporing van abt Heyendal van Kloosterrade, die begin 1716 in Wenen was. Dominees, kosters en schoolmeesters moesten het land ruimen en elke protestantse godsdienstoefening werd verboden. Protesten van de Staten-Generaal voorkwamen een strikte toepassing van het keizerlijk bevel. De Staten van Limburg verkregen in 1718 een tweede verbod van de keizer. Het werd letterlijk uitgevoerd, maar protestantse gemeenten bleven in het geheim toch bestaan.[139]

Het protestantisme bleef in het Staatse gedeelte van de Landen van Overmaas iets uitzonderlijks. De predikant en de koster/schoolmeester – als zij er al waren – bedienden op de dorpen een handvol geloofsgenoten. Er waren enkel wat grotere gemeenten in Beek, Heerlen, Eijsden, Valkenburg en vooral Vaals, dat protestantse gelovigen trok uit de katholieke rijksstad Aken. Voor het overige moest men de protestanten – de *acatholici* (niet-katholieken) uit de katholieke kerkvisitatieverslagen – in de Landen van Overmaas met een lantaarntje gaan zoeken.[140] De protestanten kwamen samen in de dorpskerk, die van de katholieken was overgenomen of samen met hen werd gedeeld. Het door de Staten-Generaal toegestane gezamenlijke gebruik was voor de protestanten een recht en voor de katholieken een gunst.[141] Dit *simultaneum* is hiervóór beschreven (zie pp. 216-217). Het behoeft geen betoog, dat het gezamenlijk gebruiken van een kerkgebouw steeds opnieuw aanleiding was tot kleine wrijvingen in een tijd dat geloofsverschillen tussen protestant en katholiek scherp werden gevoeld en door de bedienaren van beide religies aangewakkerd.

De katholieken in de Staatse Landen van Overmaas zagen die paar protestanten niet als een bedreiging. Evenmin als in Maastricht zijn er in Overmaas ooit ernstige meningsverschillen voorgekomen. De roomse clergé heeft na 1632 mogelijk enige tijd gevreesd voor afval onder haar schapen, maar die vrees bleek ongegrond, evenals de vrees van de Roermondse bisschop

137 Hun eisen: Gedenkboek 1632-1932, 321.

138 The peace of Nijmegen 1676-1678/79, international congress of the tricentennial, Nijmegen, 14-16 september 1978, Amsterdam 1980, 70-71.

139 Goossens, Étude, 73.

140 Zie voor algemene gegevens de artikelen van: Munier, W.A.J., Politieke reformaties in de heerlijkheid Eijsden in de zeventiende eeuw, in: AGKKN 28 (1986) 218-254; Dezelfde, De calvinisering, in: PSHAL 123 (1986) 42-145; Dezelfde, De protestantse aanwezigheid in een Limburgs dorp...Eijsden (1656-1700) in: Munsters in de Maasgouw, Maastricht 1986, 229-259; Dezelfde, Van papen en geuzen in de basiliek van Meerssen gedurende de Staatse tijd (1632-1794), in: PSHAL 124 (1988) 572.

141 Gedenkboek 1632-1932, 323. De Maasgouw 105 (1986) 204-205 (Ramakers).

d'Allamont voor afval onder zijn diocesanen in Staats gebied. De vestiging van Rijnlandse kapucijnen te Wittem in 1733 als dam tegen vermeende protestantse invloeden uit het nabijgelegen Gulpen en Vaals, was een schot in de lucht.[142]

Het protestantisme was en bleef zwak in de Staatse delen van Limburg. Het verkreeg weinig steun van de staatsmacht – de facto uitgeoefend door de Raad van State –, terwijl zijn religieuze werfkracht reeds lang voorbij was. Katholieke dorpen die van hun kerkgebouw waren beroofd, voelden dit wel als een affront, maar niet als een groot gemis. Het Staatse gebied was klein en aan alle kanten omgeven door niet-Staatse, katholieke dorpen op loopafstand, zodat aan de zondagsplicht en andere kerkelijke plichten desgewenst zonder veel moeite kon worden voldaan. De katholieke dorpelingen stuurden hun kinderen vaak ter school bij de protestantse schoolmeester. Ook hielden zij zich aan het door de Staten-Generaal in 1656 afgekondigde *Echtreglement*. De predikant schreef het huwelijk van het katholieke echtpaar in, dat op die wijze de maatschappelijke gevolgen van zijn verbintenis (wettigheid van de kinderen, erfrecht)[143] in Staats gebied veilig stelde. Maar voor de katholieke legalisering van hun echt lieten man en vrouw een pastoor buiten het Staatse gebied hun huwelijk inzegenen. Een groot probleem was het Echtreglement dus niet, integendeel zelfs. Bisschop Cools van Roermond klaagde in 1680 over het gemak, waarmee vrouwen in de Staatse Landen van Overmaas zonder enige gewetenswroeging huwden voor de protestantse predikant; soms deden het zelfs vrouwen uit Spaanse, katholieke dorpen, die dat dus al helemaal niet nodig hadden. De huwelijkssluiting bij de pastoor overdoen vonden zij niet direct nodig. Maar zij wilden wel de sacramenten ontvangen, wat de pastoors in Overmaas voor onoplosbare moeilijkheden plaatste. In 1788 probeerden die hun gewetensprobleem uit de wereld te helpen. Zij verzochten de Heren Staten in Den Haag hen toe te staan zelf hun parochianen in ondertrouw te mogen nemen, maar kregen nul op het rekest.[144]

Protestantse kerkorganisatie in de Staatse en Franse tijd

De gereformeerde gemeenten in Overmaas vormden samen met de gereformeerde gemeente in Maastricht de classis Maastricht. Sinds 1640 was de Maastrichtse gemeente ondergebracht bij de synode van Gelderland.[145] Een in 1633 opgerichte classis voor de gemeenten in de Landen van Overmaas en het graafschap van de Vroenhof bewesten Maastricht ging door de oorlogshandelingen weer snel te niet. Na de vredessluiting in 1648 kwam het een jaar later tot een heroprichting van deze classis. De Staten-Generaal bewilligden in de aanstelling van vier Nederlandstalige predikanten voor Valkenburg, 's-Hertogenrade, Heerlen en Eijsden, en een Duitstalige in Vaals. Deze gemeenten kwamen in 1651 ook onder de Gelderse synode. Beek kreeg in 1658 een predikant. Het Partageverdrag van 1661 noopte de Staten-Generaal tot enige verandering. De predikant van het nu weer Spaanse 's-Hertogenrade ging in 1663 naar Gulpen. Door latere benoemingen te Meerssen, Geulle, Vijlen, Schimmert en Klimmen (1668 en

142 Haas, Verdeling, 184-185. Evers, H., Portretten van Ferdinand von Plettenberg, heer van Wittem, in: Maasgouw 109 (1990) 3-14, met kritische bibliografie.

143 In Limburg was waarschijnlijk bij vererving het verdelen van het bezit onder alle – wettige – kinderen (Duits: *Realteilung*) het meest gebruikelijk; alleen de adel probeerde het bezit bijeen te houden door vererving op één kind (Duits: *Anerbenrecht*). Zie: Renes, Landschappen van Maas en Peel, 73.

144 LV, II, 620-622. Habets, II, 669. Munier, W.A.J., De toepassing van het Echtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683, in: PSHAL 121 (1985) 69-103. Ubachs, P.J.H., Het echtreglement voor de generaliteit in de eerste jaren, in: Munsters in de Maasgouw, 213-228.

145 Ubachs, Twee heren, 189-191.

later), en de aanstelling van een vijfde predikant in Maastricht (1670) telde de classis Maastricht bij de inval van de Fransen in 1672 achttien predikanten.[146]

De Staten-Generaal schreven ook de benoeming van koster/schoolmeesters voor in dorpen, waar geen of nauwelijks één protestant te vinden was, zoals in Houthem, Borgharen, Hulsberg, Voerendaal, Sint-Geertruid. Het was een pure uitdrukking van het formele soevereine recht der Staten-Generaal in het godsdienstige, want de aanstelling op zich was bij gebrek aan lidmaten natuurlijk zinloos. In die plaatsen zonder één protestant moest de dichtstbij wonende predikant ook nog één keer per jaar gaan preken![147] Of waren dergelijke sinecures alleen maar een middeltje om de kerkelijke functionarissen een extraatje te laten verdienen op kosten van de genoemde dorpen?

In de geschetste organisatie van de protestantse kerk in de Landen van Overmaas kwam later nauwelijks verandering meer. Tot het einde van de achttiende eeuw handhaafden de Staten-Generaal de kerkelijke en financiële regelingen, zoals die na de vrede van Münster waren getroffen. In het begin van dezelfde eeuw kwamen enkele gemeenten in plaatsen buiten Limburg (Aken, Burtscheid, Eupen, Namen) de classis Maastricht versterken. De kwijnende toestand van de protestantse gemeenten in de Landen van Overmaas bleek uit de samenvoeging van de gemeente Schimmert met die van Meerssen en van Vijlen met Vaals.[148]

In de Limburgse delen van de hertogdommen Kleef-Mark en Gulik-Berg waren de katholieken veruit in de meerderheid, ofschoon er heel wat meer protestanten woonden dan in de rest van Limburg.[149] De oorzaken voor deze grotere vermenging van confessies zijn eerder aangegeven (zie p. 200). De kerkgeschiedenis van de zeventiende eeuw in de hertogdommen kenmerkte zich door veel geharrewar tussen de verschillende denominaties. Het geharrewar werd nog ingewikkelder door buitenlandse inmenging van de Staten-Generaal[150] en Spanje in de decennia vóór de vrede van Münster en door de strijd om de definitieve verdeling van de Gulik-Kleefse erfenis tussen Brandenburg en Palts-Neuburg. Na veel palavers kwamen de verschillende partijen in 1672 in kerkelijke zaken tot een overeenkomst, het *Religionsvergleich*. Het achtste en voornaamste artikel bepaalde, dat zowel protestanten als katholieken vrij hun godsdienst mochten uitoefenen. Het hield tevens in dat calvinistische predikanten en schoolmeesters dezelfde rechten hadden als de katholieke. De protestanten mochten een eigen kerkorde en visitatoren hebben. In huwelijkszaken waren zij bevrijd van alle katholieke voorschriften, zodat zij konden huwen, waar zij maar wilden, in een eigen kerk. Op katholieke feestdagen, die als zondag werden gevierd, konden protestanten gewoon doorwerken, mits zij het in Gulik-Berg – op enkele plaatsen na – deden achter gesloten deuren en ramen. Andere artikelen regelden tot in detail het vrije en in alle gelijkheid samenleven van katholieken en protestanten, die ook onderling mochten huwen. Deze regelingen hielden in essentie stand tot de Franse Tijd en op onderdelen nog langer. Het voornaamste kenmerk van de kerkelijke organisatie, zowel van calvinisten als lutheranen, was de geheel zelfstandige organi-

146 Over herkomst, opleiding en beroeping van al deze predikanten is nauwelijks onderzoek gedaan met uitzondering van degenen onder hen, die hoogleraar werden aan de Illustre School te Maastricht; zie Sassen, Illustre School, passim.

147 Gedenkboek 1632-1932, 319, 323-324. Munier, W.A.J., Over onderwijs en onderwijzers in de Landen van Overmaze gedurende de Staatse overheersing (1632-1795), in: Religie aan de grens, 69-97.

148 Gedenkboek 1632-1932, 323.

149 Brämik, R., Die Verfassung der lutherischen Kirche in Jülich-Berg, Cleve-Mark-Ravensberg in ihrer geschichtlichen Entwicklung, (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte, 18), Düsseldorf 1964, vooral 116-119, waar de voornaamste artikelen uit het Religionsvergleich staan afgedrukt.

150 Coenen, Katholische Kirche, 110-114.

satie zonder inmenging van de landsvorst, uniek voor Duitsland met zijn landskerken onder vorstelijke leiding. De protestantse kerkorde in de hertogdommen leunde aan bij de Noord-Nederlandse en was een aanwijzing te meer, dat Kleef en Gulik tot in de negentiende eeuw meer op de Nederlanden dan op Duitsland waren gericht. Kenmerkend ook was de territoriale pariteit in de hertogdommen, zoals ze in Duitsland slechts in de rijkssteden bestond[151] en in Limburg te Maastricht. Het Religionsvergleich van 1672 zal zijn uitwerking niet hebben gemist op de protestantse kerkelijke situatie in de ambten Millen en Born met het stadje Sittard, in Tegelen, in Gennep en in de Kleefse dorpen ten noorden van Venlo, maar daarover is vrijwel niets bekend.

De Franse Tijd was voor de protestantse gemeenten in Limburg een tijd van neergang. De voornaamste gemeente, Maastricht, verloor een aanzienlijk deel van haar lidmaten door het vertrek van het garnizoen en van veel Staatse ambtenaren. Napoleon gaf de gemeenten vrijheid door de wet tot regeling van de erediensten van 1802. De protestanten van de departementen Ourthe en Nedermaas vormden samen een consistorie in 1805. De geldelijke steun van de Staat ontbrak echter, wat de lidmaten dwong zelf een fonds te stichten voor de salariëring van hun Maastrichtse predikanten. De predikanten op het platteland bleven zonder traktement; zij trachtten een aanstelling te krijgen in de Bataafse Republiek. In de departementen Roer en Rijn-Moezel voerde Napoleon voor de calvinisten eenzelfde consistoriale organisatie in met als hoofdplaats Keulen. De lutheranen in de Rijndepartementen kregen een vergelijkbare inrichting van hun kerkelijk bestuur.[152]

Na 1814, onder het Verenigd Koninkrijk, verbeterde de financiële situatie, doordat de regering van koning Willem I de predikanten weer betaalde. Volgens 's konings regeling van de Hervormde Kerk in Limburg uit 1816 konden Nederlandstalige predikanten aangesteld worden, drie in Maastricht en telkens één te Venlo, Gennep, Stevensweert, Geulle en Beek, Valkenburg (tot 1823), Gulpen en Eijsden (tevens voor Franstalig Dalhem). Een Duitstalige (Lutherse) predikant kregen Maastricht, Urmond, Sittard, Heerlen (tweetalig Duits- en Nederlands), Vaals (eveneens zowel Duits- als Franstalig). De gehele provincie Limburg behoorde kerkelijk na 1816 tot de classis Maastricht.[153] De geringheid van de gemeenten buiten Maastricht blijkt uit cijfers van omstreeks 1830. Het onder Belgisch bestuur vallende deel van Limburg (zonder Maastricht en Sint-Pieter) telde toen een dertienhonderd protestanten.[154]

De Belgische Opstand bracht de Limburgse protestanten in een moeilijk parket. Niet in Maastricht, daar werd hun geen haar gekrenkt. Maar de lidmaten op het platteland kregen moeilijkheden. Anti-protestantse relletjes waren er in Meerssen, Heerlen en Gulpen.[155] In Beek ontzegde het nu Belgische gemeentebestuur in 1831 zonder toestemming van Brussel de protestanten het medegebruik van de katholieke kerk. Protesten tegen deze opheffing van het simultaneum haalden echter niets uit.[156] Het gemeenschappelijk kerkgebruik liep overigens ten einde. De Belgische regering besloot de protestanten overal een eigen kerk te verschaffen, waar het simultaneum nog bestond. In 1836 kwamen de Limburgse protestanten en de Brusselse regering tot overeenstemming. In 1837 werden vier kerkjes gebouwd te Beek, Meerssen,

151 Stöve, Religionspolitik, 86.
152 Graumann, Französische Verwaltung, 212-221.
153 Gedenkboek 1632-1932, 326-327, 329-331, 332.
154 Op verschillende plaatsen geeft Verbeet voor het aantal protestanten tussen 1830 en 1840 niet eensluidende en soms zelfs zeer uiteenlopende cijfers: Verbeet, Limburg, 277, 279, 280. Voor de joden geeft hij (p. 277) het getal van 783 op.
155 Gedenkboek 1632-1932, 334.
156 Gedenkboek 1632-1932, 334-336.

Gulpen en Heerlen. Ook de doorbetaling van de traktementen der predikanten nam Brussel op zich tot aan de definitieve toedeling van Oost-Limburg in 1839-1840 aan Nederland.[157]

De katholieke kerkstructuur ongeschonden

De vestiging van het Staatse gezag langs de Maas had geen ingrijpende gevolgen voor het bestuur van de bisdommen waartoe Limburg behoorde: Luik, Roermond[158] en het Limburgse deel van het aartsbisdom Keulen benoorden Venlo. De bisschopssteden bleven buiten de macht van de Staten-Generaal met uitzondering van Roermond (1632-1637). Maar de Staten raakten in die vijf jaren niet aan de Roermondse bisschop.

In 1632 veroverden de Staten Roermond en het onder wereldlijk medebeheer van de Luikse bisschop staande Maastricht. Uit politieke en propagandistische overwegingen garandeerden de Staten-Generaal in beide steden het bisschoppelijk gezag, het geestelijke in Roermond, het politieke naast het – overigens nauwelijks effectief aanwezige – geestelijke in Maastricht. In Roermond was het Staatse gezag van korte duur, want in 1637 ging de stad weer over aan Spanje.[159] In Maastricht bleven de Staten-Generaal medeheer tot het einde van het Ancien Régime. Op wat kleine geschillen na lieten zij het medegezag van de katholieke medeheer onverlet. Anders lag het op het door de Staten beheerste platteland. Na 1661, toen de Landen van Overmaas definitief werden gedeeld tussen Den Haag en Brussel, lieten de Staten geen bisschop of visiterende aartsdiaken meer toe in hun partage. Een echt probleem was dat niet, hooguit een vervelende complicatie. De Staatse Landen van Overmaas waren zo klein en zo verbrokkeld, dat de bisschop er gemakkelijk zijn taken, zoals de toediening van het vormsel, kon uitoefenen vanuit de naast liggende Spaanse delen van de partage. Soms kwam de bisschop ook in het Staatse gebied zelf. Zo in 1705, toen bisschop d'Oignies toestemming kreeg in Staats-Valkenburg te vormen, omdat de Staatse ambtenaren vreesden voor verlies aan inkomsten voor het land door de grote uitloop van mensen.[160]

De vrede van Utrecht in 1713 leverde voor het Roermondse bisdom problemen op met de niet-katholieke soevereinen van delen van het Roermondse bisdom, de Republiek en Pruisen. De toch al schamel gedoteerde Roermondse zetel trok de meeste inkomsten uit goederen in het Overkwartier. Dat leidde onvermijdelijk – naast de altijd bestaande afhankelijkheid van de regering te Brussel, casu quo te Wenen – tot afhankelijkheid van deze twee protestantse machthebbers, toen die in 1713 delen van het Overkwartier kregen toegewezen. De grote staatkundige versplintering van het bisdom bleek in 1750. Van de in totaal 148 parochies lagen er toen 73 in Staats, 48 in Pruisisch, 25 in Oostenrijks en 2 in Guliks gebied.[161] Van de 148 parochies lagen er dus 121, meer dan tachtig procent, in gebied onder protestantse soevereiniteit. Problemen in de Oostenrijkse gebieden zouden er eerst komen onder keizer Jozef II (1780-1790), die bij keizerlijk edict van 16 oktober 1786[162] onder meer kloosters ophief als Mariënhage te Weert en een aantal in Roermond, samen met het seminarie. De keizerlijke, als

157 Gedenkboek 1632-1932, 337-339.

158 Voor levensbeschrijvingen van de veertien bisschoppen van Roermond zie: LV, II, 583-650 (Prick). Polman, III, 121-241, geeft de algemene geschiedenis van het Roermondse diocees. Voor Luik het verouderde, maar nog steeds onmisbare negentiende-eeuwse werk van Daris.

159 Hamans, Geschiedenis seminarie, 149.

160 LV, II, 653-654 noot 101. In 1760 onder De Robiano hetzelfde: Polman, III, 144. In 1767 weer niet: Habets, II, 579-580.

161 LV, II, 574 (Munier). Polman, III, 145, die twee parochies méér telde.

162 Tekst van het keizerlijk decreet omtrent het generaal seminarie: Hamans, Geschiedenis seminarie, 402-406, en: NAGN, IX, 393-395 (Persoons). Gijsen, Paredis, 119.

anti-kerkelijk ervaren politiek, waar de Roermondse bisschop Van Hoensbroeck († 1793) zich overigens zo min mogelijk over uitliet, was maar een kort leven beschoren. Na de dood van Jozef II draaide zijn opvolger, Leopold II, weer alles terug. Kort daarna, zomer 1794, verliet de zo pas aangestelde bisschop Van Velde van Melroy zijn diocees voor de oprukkende Fransen. In 1802 vestigde hij zich te Grave om het restant van het Roermondse bisdom te besturen,[163] dat nu in de Bataafse Republiek lag. Het bisdom bestond toen al niet meer. Het concordaat[164] in 1801 tussen de paus en Napoleon gesloten, had een streep gehaald door de bisdomindeling in de Nederlanden van 1559. De nieuwe kerkelijke verdeling stoelde op de juridisch-administratieve indeling van Frankrijk. In de departementen Ourthe en Nedermaas kwam een bisdom Luik en in de departementen Roer en Rijn-Moezel een bisdom Aken.[165] Limburg werd dus opnieuw verdeeld over twee diocesen; het leeuwendeel kwam onder Luik, het voormalig Pruisische deel rond Horst en Venray en het Gulikse deel met Sittard onder Aken.

Onder het Verenigd Koninkrijk (1815-1830/1839) bleef in de nu Nederlands geworden delen van de departementen Nedermaas en Roer de Franse kerkorganisatie gehandhaafd, waardoor Noord-Limburg (*cure* Horst) en Sittard voorlopig bij het bisdom Aken bleven tot de opheffing van dat bisdom in 1821. Toen kwamen ook zij onder Luik,[166] net als de in 1816 Nederlands geworden dorpen Arcen, Herkenbosch, Melick, Velden en ten slotte het dorp Well in 1823. Koning Willem I had zich in 1815 bij de tweede vrede van Parijs verplicht tot naleving van de bepalingen van het concordaat. Willem I was niet enthousiast over de hem opgelegde last, en Rome niet over het zonder meer handhaven van het concordaat.

De reorganisatie van de bisdommen werd gevolgd door een reorganisatie van de parochies, met als hoofddoel zo groot mogelijke centralisatie van het kerkelijk gezag in handen van de bisschop. Het voornaamste bijoogmerk was de staatsuitgaven voor de godsdienst tot een minimum te beperken; de kerk had haar genationaliseerde bezittingen immers niet teruggekregen en moest nu worden onderhouden door de Staat. Met dat doel splitste de regering de parochiegeestelijkheid in twee klassen, bezoldigde kantonpastoors (*curés*) en een veel groter aantal gering bezoldigde succursale pastoors (*desservants*); de laatsten waren te allen tijde afzetbaar.[167] Na zijn keizerskroning verhoogde Napoleon het totale budget voor de eredienst van 12.840.000 tot 37.390.000 francs. De keizer verdubbelde het salaris van de hoge geestelijkheid, dat van de desservants ging met een derde omhoog, terwijl de kapelaans (*vicaires*) voortaan ook salaris kregen. Bovendien kwamen nu de kathedrale kerken en de seminaries op de begroting.[168] Maar de salarisschalen voor de geestelijke functionarissen bleven aan de bescheiden kant vergeleken met die van andere staatsambtenaren (zie tabel 5.3).

163 Kaartjes in: Kleine Atlas, 38.

164 De 17 artikelen van het concordaat zijn vaak gepubliceerd, bijvoorbeeld door: Poullet, Institutions, II, 867-869, en door: Mirbt, C., Quellen zur Geschichte des Papsstums und des römischen Katholizismus, Tübingen 1924⁴, 419-420, met op pp. 420-421 de organieke artikelen.

165 Kaart in: Kleine Atlas, 37.

166 Alberts, II, 164: de parochies Afferden, Bergen, Heyen, Gennep, Middelaar, Ottersum en Mook kwamen in 1821 onder het apostolisch vicariaat Grave.

167 De aanstelling van de nieuwe parochiepriesters beschreef: Munier, W.A.J., Beschouwingen rond de aanstelling en beëdiging van de eerste kantonpriesters in het bisdom Luik na de afsluiting van het concordaat van 1801, in het bijzonder in het departement van de Nedermaas, in: PSHAL 115 (1979) 409-473, met uitvoerige naamlijsten.

168 Latreille, A., Napoléon et le Saint Siège (1801-1808), l'ambassade du cardinal Fesch à Rome (Bibliothèque d'histoire contemporaine), Paris 1935, 370.

TABEL 5.3 SALARISINSCHALING VAN DE CLERGÉ (BESLUIT VAN 21 APRIL 1809)

Bron: Ubachs/Evers, 41. Bedragen in francs.

Prefect in Parijs	30.000
Elders naar grootte van het departement, maximaal	24.000
Senator	25.000
Staatsraad	25.000
Aartsbisschop	15.000
Referendaris (*Chef de division*)	12.000
Inspecteur van Bruggen en Wegen	12.000
Bisschop	10.000
Chef de bureau	6.000
Hoofdingenieur van Bruggen en Wegen	5.000
Souschef de bureau	4.500
Onderprefect	4.000
Referendaris (*Redacteur*)	3.400
Commies	3.000
Pastoor 1e klasse	1.500
Klerk (*Expéditionnaire*)	1.200

Reglementen van 1803, 1805 en 1808 regelden de nieuwe parochiegrenzen, in 1809 afgerond met een keizerlijk decreet voor de kerkfabrieken. De parochie werd daardoor een zelfde semipublieke instelling als de burgerlijke armbesturen reeds waren. De burgerlijke gemeente kreeg directe invloed in de parochie, doordat de *maire* (meier, burgemeester) krachtens zijn functie lid was van de kerkfabrieksraad. De gemeente was bovendien verplicht elke curé of desservant een vrije woning met tuin te bezorgen. Onverkocht gebleven nationale goederen moesten aan de Kerk worden teruggegeven.[169] Het toezicht op de parochiefinanciën berustte bij het bestuur van gemeente en departement (na 1815 in België en Nederland bij de provincie). Eventuele parochiële tekorten moest de burgerlijke gemeente aanvullen.

Tot 1876 zouden de geldelijke schikkingen met betrekking tot de kerkfabrieken in Nederlands-Limburg blijven bestaan ten nadele van een evenwichtig gemeentelijk financieel beheer[170] en een vreedzaam naast elkaar bestaan van burgerlijke en kerkelijke gemeente. De salariëring van de geestelijkheid was in Nederland na 1815 bevroren. De Nederlandse Staat betaalde tot in de twintigste eeuw zonder enige wijziging de eens door de Franse keizer vastgestelde bedragen alleen uit voor de kantons en succursale pastoorsplaatsen uit de Franse Tijd.[171] Geestelijken in later opgerichte parochies kregen van rijkswege niets. De jonge Belgische staat nam in 1830 de verplichtingen van het concordaat van 1801 en de daaruit voortvloeiende regelingen op zich. In de loop der tijd kwamen er bijstellingen van de oorspronkelijke wetgeving, waarvan de Belgische wet van 4 maart 1870 over de budgettering van de erediensten wel de voornaamste was.[172] Maar in grote lijnen geldt het concordaat van 1801 in België nog steeds.

169 Poullet, Institutions, II, 880-885.

170 Gouverneurs 1815-1989, 160-161 (Smeets). Zie ook p. 369.

171 Zie voor een algemene uiteenzetting het tekstdeeltje bij kaart II-4 van de Historische Atlas van Limburg.

172 Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de kerkfabriek en van andere parochiearchieven, W. de Keyzer e.a. (eds), (Algemeen Rijksarchief en rijksarchief in de provinciën, Miscellanae archivistica, Studia, 96), Brussel 1997, 53 (Minke).

In de eerste jaren na het vertrek van de Fransen werden de bepalingen van het concordaat niet uitgevoerd. Maar bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1816 herstelde Willem I hun werking. Hij dacht op die manier het Belgische episcopaat voor zich te winnen en zijn verzet tegen de grondwet te breken. Rome ging voorlopig akkoord met die herinvoering, omdat de Romeinse diplomaten het klimaat voor verdere onderhandelingen niet wilden bederven.[173] Die onderhandelingen knoopte koning Willem I in de jaren twintig met Rome aan om de status van de katholieke kerk in het Verenigd Koninkrijk geheel opnieuw te regelen. Het beoogde concordaat voor het gehele Verenigd Koninkrijk sprong echter in 1827 af. De enige vrucht van de onderhandelingen was in 1829 de bezetting van de sinds 1808 vacante zetel in Luik met de Leidenaar Van Bommel (1790-1852). In 1833 voerde deze een nieuwe organisatie van zijn bisdom door. Van Bommel verdeelde de ongedeelde provincie Limburg in twaalf dekenaten. De afscheiding van België in 1839 zette de indeling in het Nederlands gebleven deel rechts van de Maas op losse schroeven. Voorlopig kwamen die Luikse dekenaten in 1840 onder een apostolisch vicaris voor Limburg, monseigneur Paredis, pastoor van Roermond.[174]

Geestelijk leven van protestanten en katholieken

Op welke manier Limburgse protestanten en katholieken in de zeventiende en achttiende eeuw hun persoonlijk geestelijk leven inrichtten en beleefden is grotendeels een gesloten boek.[175] Wat er tot nu toe over dat leven bekend is, houdt zich eerder bezig met de onderlinge verschillen en geschillen dan met de persoonlijke spiritualiteit van de christenen van beide confessies. Maar er kan wel iets gezegd worden over de uitwendige kenmerken van hun spiritualiteit, hun leven als gelovige. Een belangrijk facet valt direct op en wel de voortdurende onderlinge verdraagzaamheid. Waar de kerkdienaren elkaar aanhoudend in woord en geschrift in de haren zaten – vooral in de zeventiende eeuw – gingen de gewone gelovigen doorlopend vreedzaam met elkaar om. Het was een 'omgangsoecumene', zoals men dat sinds kort pleegt te noemen. Er waren weinig geschillen en als zij er al waren, was hoogst zelden het verschil in geloof de aanleiding.

Protestants geestelijk leven

De protestantse geloofsbeleving in Limburg wekt minstens de indruk, dat zij geheel op Noord-Nederlandse leest geschoeid was.[176] Het ligt voor de hand. De meerderheid der lidmaten was oorspronkelijk uit het Noorden afkomstig en werd door immigratie van daaruit aangevuld. Hun dienaren des Woords waren bijna allemaal opgeleid aan NoordNederlandse hogescholen. Hun catechismus was de in het Hollands vertaalde Heidelbergse, hun psalmen zongen zij tot 1773 in de vertaling van Datheen en hun bijbel lazen zij in de Statenvertaling van 1637. Het is onbekend wat zij lazen aan stichtelijke lectuur, maar ook die zal wel niet anders

173 Wagnon, H., La reconduction du concordat de 1801 dans les provinces belges du Royaume-Uni des Pays-Bas (1814-1817), in: Scrinium lovaniense, mélanges historiques, Louvain 1961, 514-542. Handbuch Jedin, VI/1, 175-180 (Aubert).
174 Historische Atlas van Limburg, kaart II-4, tekstdeel, 36-37, 50.
175 De uiteenzettingen in: NAGN, IX, 331-344 (Van den Berg), en in: Deursen, A.Th. van, G.J. Schutte, Geleefd geloven, geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland, Assen 1996, zijn niet meer dan op West-Noord-Nederlandse gegevens gebaseerde overzichten in vogelvlucht. NAGN, IX, 245-360 (Van der Vorst) stelt voor andere denominaties eveneens teleur.
176 Uit: Stronks, G.J., Het kerkvolk op de zondagen, de gereformeerde kerk en de sabbatsontheiliging, ca. 1580-1800, in: Munire ecclesiam, 139-152, blijkt, dat een algemene problematiek van katholiek en protestants Limburg ook die der Noordelijke Nederlanden was.

geweest zijn als die van hun noordelijke broeders en zusters in het geloof. 'Hollandser' kon het dus allemaal niet. Eén ding hadden de Limburgse protestanten niet gemeen met hun noordelijke geestverwanten: onderlinge kerkelijke twisten. De geringe omvang van hun gemeenschap dwong hen tot voortdurende afweer naar buiten en in een dergelijke egelstelling konden zij zich geen krakeel over geloofszaken veroorloven.

Na de officiële heroprichting van de protestantse gemeenten in Limburg als nasleep van de Tweede Maasveldtocht van 1632 bleken intern twee dingen. Het protestantisme was in de voorgaande jaren door de rekatholisering niet met wortel en tak uitgeroeid. Dat was verheugend voor de protestantse leiders. Tot hun ongenoegen moesten zij echter na enige tijd constateren, dat hun lidmaten niet vrij waren van roomse smetten! Net als hun noordelijke broeders in den gelove[177] trok de Limburgse protestanten het katholieke kerkgeloof in wonderen en het volksgeloof van de roomsen, waartussen zij woonden. Ook toonden zij zich niet ongevoelig voor het katholieke, uiterlijke vertoon, de 'Roma pompa', met zijn processies, veel muziek in de kerk van orgel en andere instrumenten, bedevaarten, begrafenissen en dergelijke meer. Kerkenraden en dominees bestreden de paapse smetten in hun kudde jaar in, jaar uit. Maar het was een uitzichtloos gevecht, even uitzichtloos als de strijd tegen het confessioneel gemengde huwelijk.[178]

Katholiek geestelijk leven

Het persoonlijk geestelijk leven van katholieken zou in deze tijd zijn gekenmerkt door een alles overheersende devotionaliteit ten opzichte van de mysteries van de Heer en Zijn heiligen.[179] Voor Limburg is dat niet hard te maken, want het Limburgse geloofsleven wacht nog op gericht onderzoek.[180] Een kernvraag zou dan kunnen luiden: hoe het persoonlijk geestelijk leven was van de Limburgse katholiek in de naTrentse geschiedenis met als ijkpunten de rekatholisering omstreeks 1600, het concordaat van 1801, het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853 en tenslotte Vaticanum II (1962-1965)? Was er een ontwikkeling en zo ja, wat waren dan de veranderingen? Hier en nu zal ik mij moeten beperken tot het maken van enige algemene opmerkingen over de periode tussen de rekatholisering en het einde van de Franse Tijd, met een uitloop tot 1830 onder het Verenigd Koninkrijk.

Spiritualiteit

In tegenstelling tot de Noord-Nederlands getinte spiritualiteit van de protestanten moet die van hun katholieke medechristenen een Zuid-Nederlandse, en aan de oostkant een meer Rijnlands-Duitse inslag hebben gehad. Het is een voor de hand liggende onderstelling, gebaseerd op de geografische ligging aan de taalgrenzen, de kerkelijke onderhorigheid aan de bisdommen Luik, Roermond en voor een klein gedeelte Keulen, de opleiding van de hogere geestelijkheid aan de universiteiten van Leuven en Keulen, de nauwe banden van de kloosters voor mannen en vrouwen met de Zuidelijke Nederlanden. Het onderzoek om de juistheid of onjuistheid van deze onderstellingen aan te tonen, zal echter nog gedaan moeten worden. Het

177 Deursen, A.Th. van, Het kopergeld van de Gouden Eeuw, IV: Hel en hemel, Assen 1980, 21-29.

178 Gedenkboek 1632-1932, passim. Ubachs, Twee heren, 417 en passim. Als voorbeeld: Munier, W.A.J., Een gemengd huwelijk te Eijsden, in: Munsters in de Maasgouw, 255-257.

179 Polman, III, 251-258.

180 Gijsen, J.M., wees al op dit ontbrekende onderzoek: 'Devotio Moderna', in de achttiende eeuwe, het vroomheidsideaal van Hendrik Pisart (1662-1736), prior van Sint Elisabethsdal bij Roermond, in: AGKKN 13 (1971) 1-47. Een beeld van de zielzorg in een parochie van de abdij Kloosterrade: Minke, A., Rolduc und die Pfarrseelsorge: das kirchliche Leben in Eupen im 18. Jh., in: Munire ecclesiam, 197-211.

voornaamste probleem daarbij zal de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal zijn. De soms weinig lovende opmerkingen van de clergé over het gehalte van de haar toevertrouwde beminde gelovigen zijn schaars, terwijl opmerkingen van die beminde gelovigen zelf vrijwel schijnen te ontbreken. Een algemene trek, eigen aan de gehele roomse kerk, was het voortleven van middeleeuwse tradities en devoties na het concilie van Trente[181] en de rekatholisering. Na 1750 kwam hierop steeds meer kritiek. De vele devoties zouden afleiden van het wezenlijke in de godsdienst: de heilige mis, het onderhouden van de morele geboden en de naastenliefde. Processies, bedevaarten en broederschappen met hun speciale devoties waren maar aanleidingen tot bijgeloof, lediggang, verkwisting en allerlei uitspattingen.[182]

De Roermondse bisschop De Robiano was in zijn verslagen van 1762 en 1768 eerst redelijk en zes jaar later zeer tevreden over zijn diocesanen. In zedelijk opzicht viel er weinig op aan te merken, maar hun voortgang in de godsvrucht was schriel, schreef de bisschop in 1762. Het was een karige en wat onduidelijke lof, maar in elk geval lof! Het willen uitroeien van de talrijke misbruiken (waren het de bijgelovige praktijken, waartegen al in 1745 en 1746 was gewaarschuwd?)[183] was echter een gevecht tegen de bierkaai. Daar zou zelfs de paus niets aan kunnen doen, aldus de bisschop. De Robiano liet het maar aan God over. Zes jaar later is het al botertje tot de boom. Godsvrucht en vroomheid van zijn gelovigen waren boven alle lof verheven, er waren géén misbruiken![184] Het was uitermate tegenstrijdig, wat de bisschop allemaal naar Rome schreef, maar ook uitermate tekenend voor de onzekerheden, waarmee een onderzoeker der spiritualiteit moet zien te leven.

Bisschop Kerens, opvolger van De Robiano, was in 1773 weer terug bij af, bij de redelijke lof van zijn voorganger uit 1762. De Maastrichtenaar Kerens vond dat zijn kudde haar gebreken had, zoals overal elders. Maar misbruiken vielen er niet te betreuren. Daarvoor waren de gelovigen in het Roermondse bisdom te arm en hadden zij bovendien een te simpel zicht op het leven.[185] Een eeuw eerder had de rector van het Roermondse huis der jezuïeten aan zijn generaal in Rome geschreven, dat Limburgers natuurlijke, ongekunstelde mensen waren zonder enige valse schijn, maar wel behoudziek.[186] Het oordeel van de rector was misschien wat té vleiend. Van de andere kant kan van een op die manier getypeerd slag mensen redelijkerwijs niet verwacht worden, dat zij wereldverbeteraars zijn, vooruitsnellend op de weg der beschaving.

Hiermee hangt samen, dat het geestelijk leven van de Limburgers, naar het zich thans laat aanzien, grotendeels in oude banen verliep tijdens de periode 1660-1840. Middeleeuwse gebruiken en tradities leefden voort of werden hervat. Van oude datum was al de noodzaak voortdurend te hameren op het nakomen van de zondags- en de paasplicht. Door een vermindering van het aantal als zondag te vieren heiligendagen trachtten de pausen Benedictus XIV in 1751 en Clemens XIV in 1771 de zondagsplicht te verlichten. De Roermondse bisschop Creusen was hen een eeuw eerder hierin al voorgegaan. Creusen schreef in 1653 als speciale feestdagen voor: Sint Jozef (19 maart), Sint Anna (26 juli) en Sint Silvester (31 december). Gelijktijdig schafte de bisschop de feesten af van de Bekering van Sint Paulus (25 januari), Sint Pieters Stoel te Antiochië (22 februari), Onze-Lieve-Vrouw Visitatie (2 juli), Maria Magdalena

181 Ganzer, Kl., Das Konzil von Trient und die Volksfrömmigkeit, in: Volksfrömmigkeit, 17-26, 20-21.
182 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 241.
183 Habets, I, 215.
184 Polman, III, 146, die ook geen verklaring heeft voor het grote verschil in zienswijze.
185 Polman, III, 149.
186 'Gens sine omni fuoco, candoris inaffectati sed et mores sui retinens.' Citaat in: Roermond, stad met verleden, 113 noot 6 (Houben).

(22 juli), Sint Lucas (18 oktober), Sint Martinus (11 november), Sint Catharina (25 november) en Sint Nicolaas (6 december).[187] De coulante houding van het katholieke volk tegenover het naleven van het zondagse werkverbod – in protestantse streken was het niet anders – veranderde er overigens niet door.[188]

De grote devotie in Limburg was en bleef de verering van Maria. Centra in het bisdom Roermond waren de verering voor de Troosteres der Bedroefden in de kapel te Kevelaer (gebouwd 1645-1647) en de verering van Onze Lieve Vrouw in het Zand te Roermond. In het Nederlandstalige deel van het Luikse bisdom vormde Onze Lieve Vrouw, Sterre der Zee, te Maastricht een middelpunt van de Mariaverering naast bijvoorbeeld sinds 1636 Onze Lieve Vrouw, Heil der Zieken, te Kortenbos tussen Hasselt en Sint-Truiden.[189] Uit tal van plaatsen trok de bevolking in processie op om Maria te loven; alleen in Maastricht en in de Staatse Landen van Overmaas was dat na 1632 niet meer mogelijk, toen het Staatse gezag processies op de openbare weg kortweg verbood.[190] De devotie rond de man van Maria, Sint Jozef, was iets nieuws in de zeventiende eeuw.[191] Zij bloeide sinds 1699 in het bijzonder op te Smakt (gemeente Venray).[192] Andere, nog uit de Middeleeuwen stammende vormen van devotie kregen in deze periode nog meer nadruk. Er kwamen enkele nieuwe vormen en devoties bij, soms samenhangend met oprichting of heroprichting van kloosters, bijvoorbeeld de verering van het Heilig Hart van Jezus gepropageerd door de Sociëteit van Jezus.[193]

De duidelijkste nieuwe vorm in het geestelijk leven waren de door de jezuïeten ingevoerde retraites volgens het ontwerp van hun stichter, Ignatius van Loyola. In de eeuwen direct na Trente deden priesters en hoger geplaatsten bij een gewichtig keerpunt in hun leven nogal eens een dertigdaagse retraite bij de paters jezuïeten. Waar een jezuïetenhuis was gevestigd, stond in de tuin een apart huisje voor retraitanten. Voor de massa waren die huisjes niet bedoeld. Retraites voor groepen uit alle lagen van de bevolking bestonden wel, de volksmissies. Zij werden het eerst sinds de late Middeleeuwen en vooral in de zeventiende en achttiende eeuw gehouden. Een hoogtepunt beleefden zij in de eerste helft van de negentiende eeuw. Uit het Limburgse zijn de missies bekend van Maastrichtse jezuïeten te Maaseik in 1596, van jezuïeten uit Tongeren te Maastricht in 1666 en van de redemptorist Hafkenscheid te Maastricht in 1840. Maar werden zij in Limburg ook gehouden in de lange periode ertussen, zoals elders in West-Europa?[194]

Geestelijke verenigingen

Iets nieuws waren ook de jezuïtische sodaliteiten (verenigingen) ter ere van Maria, de lekenbeweging van de Sociëteit van Jezus. Gesticht in de zestiende eeuw, beleefden zij in de zeventiende hun hoogste bloei in alle plaatsen waar een huis der paters was gevestigd. De opheffing van de Sociëteit (1773) betekende tevens het einde van de sodaliteiten, die zouden herrijzen met de heroprichting van de jezuïeten in 1814. Belangrijk was de sodaliteit in de stad Keulen, die leden van buiten Keulen trok en verbindingen (gebedsverbroederingen) aanging met

187 Habets, II, 368369.
188 NAGN, IX, 399-400 (Cloet).
189 *Maastricht*: Verbeek, De geschiedenis van de Sterre der Zee. *Kortenbos*: OLL 24 (1969) 57-58 (Gerits o.praem.).
190 Polman, III, 176-178. Verbeek, De geschiedenis van de Sterre der Zee.
191 Munire ecclesiam, 66 (Ubachs).
192 BIN, Limburg, 935-945 (Van Meegeren).
193 Zie de opsomming van heiligen bij: Polman, III, 175-177. Van Rensch, Broederschappen, 57.
194 *Maastricht*: Ubachs, Twee heren, 343 (1666); Tagage, Bakermat, 110-113 (1840). Algemeen over volksmissies: Châtellier, La religion des pauvres, passim.

kloosters elders. Limburgse leden uit de begintijd waren bijvoorbeeld Johannes Niellius, raad in het Hof van Gelder te Roermond, de exegeet Cornelius a Lapide (Van der Steen) uit het Kempische Bocholt, de gebedsverbroedering met de paters van de abdij van Sint-Truiden.[195]

De sodaliteiten waren een moderner vorm van de middeleeuwse geestelijke broederschappen, die Limburg kende in vele soorten en maten.[196] De beschikbare kennis over deze verenigingen is helaas zeer brokkelig overgeleverd, zodat vele vragen vooralsnog open blijven. Maar er kunnen toch enkele algemene lijnen uitgezet worden. In de zeventiende en achttiende eeuw werden de broederschappen ingezet ter verdediging tegen het protestantisme. Vandaar de nadruk die gelegd werd op Maria en rozenkransbroederschappen in de zeventiende en op sacramentsbroederschappen in de achttiende eeuw. Deze soorten algemene geestelijke verenigingen waren bewust gericht op de regulering van de volksreligiositeit, die bij kerkelijke leiders toch altijd argwaan wekte.[197]

Deze ontwikkeling ziet men duidelijk in het bisdom Luik. Daar kenden de broederschappen hun grootste bloei in het midden van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Een ontplooiing die parallel liep met de opbloei van verschillende kloosterorden in het bisdom, vooral van de bedelorden (augustijnen, dominicanen, franciscanen en kapucijnen). Een goed voorbeeld vormen de rozenkransbroederschappen, die in het Kempenland in tal van plaatsen werden gesticht, dank zij de activiteiten van de kloosters der dominicanen uit de steden Leuven, Maastricht en Sittard. Verwonderlijk is dan wel, dat Haspengouw hierbij duidelijk achterbleef.[198]

De wat tanende belangstelling in de achttiende eeuw kan mogelijk haar verklaring vinden in de vanuit Luik door de bisschop in elke parochie verplicht voorgeschreven oprichting van een sacramentsbroederschap, met automatisch lidmaatschap van alle parochianen. (Het voorschrift van de Luikse bisschop liep parallel met eenzelfde verlangen van de bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie, waaronder Roermond.) Tegelijkertijd verminderde de belangstelling voor traditionele verenigingen als die van de heilige Anna of Barbara, ofschoon oude devoties, bijvoorbeeld voor een patroon tegen besmettelijke (vee)ziekten als Sint Rochus, die teruggang niet kenden. De aanvang van de achttiende eeuw zag ook een grote toeloop tot de broederschappen voor een zalige dood. De aard van de broederschappen veranderde in de loop van de achttiende eeuw door de dalende religieuze inzet. Maar vóór alles dient men de continuïteit te onderstrepen, die bespeurbaar was in de ijver om in heel de hier besproken periode broederschappen te stichten en te herstichten na de Franse Tijd, toen sommige broederschappen onderdoken.[199]

Geestelijke literatuur

Al deze geestelijke verenigingen brachten hun eigen stichtelijke literatuur voort. Zij gaven hun leden broederschapsboekjes met gezangen en gebeden voor de bijeenkomsten van de vereni-

195 Mariacongregaties algemeen: Villaret, E., Les congrégations mariales, Paris 1947. Voor de opbouw en werkwijze van een sodaliteit (Mariacongregatie): Ubachs, Twee heren, 96-97, 100, 177, 309. Kettenmeyer s.j., J.B., Die Anfänge der marianischen Sodalität in Köln 1576-1586, (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung, 2), Münster 1928. Van Rensch, Broederschappen, 56.

196 NAGN, IX, 401-404 (Cloet). Deblon, A., A.M.P.P. Janssen, Broederschappen in de zeventiende eeuw en achttiende eeuw in het bisdom Luik en in de omgeving van Sittard in het bijzonder, in: Munire ecclesiam, 153-174. Hemelse trektochten, passim.

197 Constructie van het eigene, 161 (Nissen).

198 Munire ecclesiam, 156 (Deblon).

199 Munire ecclesiam, 157, 158 (Deblon). Van Rensch, Broederschappen, 86.

ging en deelden devotieprentjes uit met de afbeelding van hun patroon of patrones. Heynen[200] somt de drukwerkjes allemaal op, naast theologische verhandelingen, prekenbundels en dergelijke meer, in zoverre hij ze als product van de Maastrichtse drukpersen terugvond voor de periode 1660-1815. Aan de gevonden aantallen kan vanzelfsprekend geen absolute waarde toegekend worden. Ook al omdat wij niet weten, wat plaatselijke boekhandelaars aan drukwerk van elders importeerden, of bedevaartgangers en andere reizigers van heinde en verre meebrachten. Voor zowel de geestelijke als profane Maastrichtse drukken geldt, dat de goed lopende werkjes telkens herdrukt werden, waardoor de variatie in titels niet zo groot is als de omvangrijke bibliografie van Heynen zou doen vermoeden. Opvallend is het ontbreken van gebedenboeken voor gebruik tijdens de mis en andere kerkelijke plechtigheden. De enige uitzondering is *Het Hemels Palmhof* van de jezuïet Nakatenus († 1682), dat in Maastricht herhaaldelijk van de pers kwam. De liturgische misgebeden bevat het boek echter niet. De gewone gelovigen woonden de mis bij, maar vierden haar in die dagen niet mee. Het is overigens onbekend hoe wij ons het door de catechismus voorgeschreven 'mishoren met goede manieren' uit die dagen moeten voorstellen.[201]

Ook opvallend – en belangrijker – is de neergaande trend in het aantal geestelijke drukken of – anders geformuleerd – de toename aan profane onderwerpen in deze jaren. In de periode 1660-1775 hoorde bijna zeventig procent van de teruggevonden Maastrichtse drukken tot de rubriek geestelijke lectuur, in de periode 1775-1815 lag dat iets onder de dertig procent. De duidelijke ombuiging in de productie van stichtelijke werken en werkjes zette dus niet in tengevolge van de Franse Tijd met zijn kerkvijandige politiek, maar begon al twintig jaar eerder. Was het een uiting van de leesrevolutie,[202] de elders geconstateerde omslag in de leesgewoonten na 1750, waardoor de overheersing van het religieuze en stichtelijke boek verdween, of wordt het beeld scheef getrokken door de omvangrijke Franstalige profane productie voor de Franse markt van de Maastrichtse drukkers en uitgevers Dufour en Roux? Voor Roermond[203] is het aantal gevonden drukken te gering voor het trekken van enige conclusie in deze richting. Wel waren daar de verschenen titels wat gevarieerder dan in Maastricht door de behoeften van het ter plaatse gevestigde bisdombestuur en gerechtshof. Gegevens van andere plaatsen in Limburg, zoals Venlo,[204] evenals gegevens uit de tijd van het Verenigd Koninkrijk (1815-1830-1840), zijn schaars of ontbreken. Het moet daarom voor Limburg bij deze ene oppervlakkige indruk blijven zonder een poging tot verklaring.

Maar liep dan misschien het geestelijk leven niet parallel aan de ontwikkeling in de rest van de Zuidelijke Nederlanden? Daar vond omstreeks 1770 een omslag plaats in de intensiteit van de godsdienstbeleving. Uit de veranderende seksuele moraal bleek de dalende invloed van de Kerk. Het kerkelijk leven begon tussen 1770 en 1780 te vervlakken en te verflauwen, waarbij de steden voorop liepen.[205] De mogelijke daling in het drukken van stichtelijke werken in Maastricht rond dezelfde tijd zou voor Limburg in dezelfde richting kunnen wijzen.

200 Een kleine aanvulling op Heynen in: Hemelse trektochten, 155. Zie ook Polman, III, 246-253.

201 Handbuch Jedin, V, 600 (Müller). NAGN, IX, 398-399 (Cloet).

202 TSG 23 (1997) 525-527: recensies van werken over de leescultuur in de achttiende eeuw (De Kruif).

203 Romen, J.J., Opkomst en ontwikkeling der drukkunst in de stad Roermond, in: Limburg's Jaarboek 11 (1905) 10-47.

204 Volgens opgaven van GA Venlo en br. Sigismund Tagage (Maastricht) gaf de drukkerij van de Weduwe H. Bontamps vergelijkbare titels uit, waaronder ook weer het kerkboek van Nakatenus.

205 NAGN, IX, 408, 412 (Cloet).

Een grotendeels open vraag zal voorlopig ook moeten blijven of Kerk en gelovigen in Limburg in de periode 1660-1840 invloed ondergingen van het jansenisme en het ultramontanisme, de grote, aan elkaar tegengestelde stromingen binnen de Kerk van die dagen.[206] Zowel bij de ene, als de andere stroming ging het in eerste instantie om een theologisch probleem, dat niet zonder maatschappelijke consequenties bleef in een tijd toen Kerk en Staat nauw met elkaar verbonden waren.

Jansenisme

Het jansenisme was in oorsprong een dogmatisch en moraaltheologisch systeem. Het evolueerde naar een leer over het gezag van de Kerk en de verdediging van een gedecentraliseerd kerkmodel, dat de nadruk legde op het eigen recht van de lokale kerken.[207] Jansenisme is vaak gelijk gesteld met rigorisme, een al te gestrenge toepassing van kerkelijke en morele voorschriften. Maar uit de vragen met betrekking tot de biecht op de achttiende-eeuwse pastoorsexamens in de Zuidelijke Nederlanden, waartoe Limburg ook behoorde, blijkt een algemene tendens tot rigorisme, conform aan de opvattingen van Trente. Rigorisme was geen jansenistisch monopolie![208]

Het jansenisme was geen helder te omschrijven, eenduidig theologisch begrip, geen gesloten systeem met scherp gedefinieerde ideeën. Als elke stroming die zich over een langere tijdspanne uitstrekte, kende ook het jansenisme een ontwikkeling. In dit geval een evolutie van theologisch dispuut naar maatschappelijke beweging. Omstreeks 1730-1750 kwam er een generatie jansenistisch gezinde juristen en politici op, die niet meer geïnteresseerd was in theologische disputen. Naar de mening van deze intellectuelen moest er door politieke en religieuze hervormingen een andere kerk komen, een kerk dienstbaar aan de verbetering van de maatschappij. Dit Reformkatholicisme maakte ook opgang in de Zuidelijke Nederlanden. Het zou de Kerk moeten terugbrengen tot de gelukkige toestand van de eerste eeuwen van het christendom, 'les beaux jours de l'Église' (de mooie dagen van de Kerk), zei De Neny, president van de Brusselse geheime raad.[209]

Aanvankelijk had het jansenisme aanhang gevonden, zowel in de Mechelse kerkprovincie, waartoe het bisdom Roermond behoorde, als in het bisdom Luik, vallend onder de Keulse kerkprovincie. De Spaanse Successieoorlog (1701-1713) bracht de omslag. Zuid-Nederlandse jansenisten namen toen het voortouw in het streven naar een min of meer onafhankelijk België, maar zij slaagden er niet in ook anderen buiten hun eigen kring mee te krijgen. De overname van het landsgezag door Oostenrijk in 1714 betekende het feitelijke einde van het jansenisme in de Zuidelijke Nederlanden. Een jaar eerder had de paus in zijn bul *Unigenitus* de stroming veroordeeld. De universiteit van Leuven onderwierp zich hieraan en de bisschoppen ondersteunden de pauselijke veroordeling. De rol van het jansenisme was op beleidsniveau om-

206 Roegiers, J., Van Unigenitus (1713) tot Mirari vos (1832), Noord- en Zuidnederlandse katholieken tussen jansenisme en ultramontanisme, in: Trajecta 1 (1992) 49-66. De literatuur over het *jansenisme* is immens. Een handzame samenvatting: Cognet, L., Le jansénisme, (Que sais-je?, 960), Paris 1985⁵. Specifiek voor de Nederlanden: L. Ceijssens, Het theologisch denken en het jansenisme 1640-1730, in: NAGN, VIII, 418-438, 470 (bibliografie). *Ultramontanisme*: Raab, H., Zur Geschichte und Bedeutung des Schlagwortes 'ultramontan' im 18. und frühen 19. Jahrhundert, in: Historisches Jahrbuch 81 (1962) 159-173. Weiss, O., Der Ultramontanismus, Grundlagen, Vorgeschichte, Struktur, in: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 41 (1978) 821-877.

207 De Kruistocht tegen het liberalisme, 17 (Roegiers).

208 Geloven in het verleden, 122 (Deregnaucourt).

209 Citaat: BMGN 91 (1976) 446 (Roegiers). Patrice de Neny, 17161784, G. van Dievoet (ed), (St&L, 88), KortrijkHeule 1987, 180.

streeks 1720 uitgespeeld, ook in de bisdommen Luik en Keulen, niet alleen in dogmatisch maar ook in moraaltheologisch en pastoraal opzicht.[210]

'Jansenisme en de [Noord-Nederlandse Bisschoppelijke] Cleresie waren begrippen, die in het Roermondse niet aansloegen, zaken waarover de bisschoppen zich geen zorg hoefden te maken', oordeelde Polman.[211] Dat mag waar zijn, maar wordt het probleem op die wijze niet te veel bezien als uitsluitend een probleem voor de kerkelijke hiërarchie? Was een zo algemene stroming als het jansenisme dan helemaal geen probleem voor de lagere geestelijkheid, de dorpspastoor, de kapelaan? Of voor de gewone gelovigen, de mannen en vrouwen, die geen weet hadden van theologische finesses?

De actieve zielzorger behoorde volgens de jansenistische opvattingen te streven naar een persoonlijk en overtuigd geestelijk leven. Het fundament hiervoor was een nauwgezette levenswandel, die zichtbaar werd in een stipte ambtsuitoefening, veelvuldige toediening van de sacramenten, verkondiging van het evangelie en intensief contact met de gelovigen. Omstreeks 1700 hadden deze opvattingen in de Zuidelijke Nederlanden grote invloed. Felle en ook geniepige, soms laag-bij-de-grondse bestrijding ondervonden zij om verschillende redenen van de anti-jansenisten. Het waren vooral jezuïeten, dominicanen, franciscanen en augustijnen, die in de Zuidelijke Nederlanden steun kregen van zowel geestelijke als wereldlijke overheid.[212]

Het levert allemaal weinig feitelijkheden op voor de situatie van de gelovigen in Limburg. Vroeger zag men in elke uiting van rigorisme, speciaal in de strenge biechtpraktijk en de moeilijke toelating tot de Heilige Tafel, een aanwijzing voor jansenisme. Dat is echter een onjuist criterium, zoals eerder gezegd. Nu dit criterium wegvalt, blijven er slechts vage aanwijzingen over. De catalogus van een Kerkraadse pastoorsbibliotheek uit 1727 bevat verschillende werken van bekende jansenistische voormannen. Knippenbergh, deken van het landdekenaat Kessel en Gelderse kerkgeschiedschrijver, signaleerde jansenistische boeken in de pastoorsbibliotheken van Horst, Sevenum en Grubbenvorst.[213] Maar het bezit van een boek is nog geen bewijs voor het bezit van de mentaliteit, die het ademt! Maastricht – in godsdienstig opzicht paritair – was een vrijhaven voor Zuid-Nederlandse en Luikse jansenisten.[214] Daar hadden echter de tegenstanders van het jansenisme, de stadspastoors en de paters in de kloosters, grote invloed. Geen wonder dat een notoir jansenist als de naar de Maasstad gevluchte Willem van Roost, plebaan van de kathedraal van Mechelen, moeite had om een woning te krijgen. Hetzelfde was hem eerder in Lier bij Antwerpen overkomen.[215] Van Roost had de wijk genomen naar de Maasvesting om de bescherming te genieten van de Staten-Generaal, die het jansenisme niet ongenegen waren vanwege zijn onderwerping aan het staatsgezag. De Staten demonstreerden het in 1728, toen zij de vermaarde jansenistische jurist Zeger van Espen (1646-1728) op zijn vlucht uit Leuven naar Noord-Nederland met alle égards in Maastricht ontvingen en weer uitgeleide deden.[216] Gelijk in de Noordelijke Nederlanden koos de Staatse overheid ook in Maastricht voor jansenistisch-gallicaanse maatregelen. Een gevolg daarvan was de

210 Spiertz, Maastricht, 9, 37-38. Gijsen, Heyendal, I, 131-133. De abdijheren van Kloosterrade verwierpen het jansenisme in 1696 en 1740 uitdrukkelijk: Polman, III, 234. NAGN, IX, 363 (Roegiers).

211 Polman, III, 157. Gelijk oordeel voor Maastricht: aldaar, 246.

212 Gijsen, Heyendal, I, 136, 139-140. Voor de houding van de bisschop van Roermond, de dominicaan Cools (1676-1700) tegenover het jansenisme: Thissen, Cools.

213 Gijsen, Heyendal, I, 148-149. Knippenbergh: Religie aan de grens, 24 (Nissen).

214 Polman, III, 205.

215 Ubachs, P.J.H., Meneer de deken kocht 'Den Engel', in: Maasgouw 109 (1990) 43-54.

216 Spiertz, Maastricht, 28, 38.

langdurige kwestie rond het door haar opgeëiste placetrecht in de jaren 1730-1750. In de hardnekkigheid, waarmee de Maastrichtse geestelijkheid zich verzette tegen elk Staats ingrijpen, mag misschien mede een teken gezien worden van anti-jansenistisch denken.[217] Jansenisten waren immers juist gedweeë onderdanen van de Staat. Voor de doorsnee gelovigen was 'jansenist' een scheldwoord. Dat bleek later in de Franse Tijd, toen het jansenisme eigenlijk al lang dood was. De door Napoleon aangestelde bisschop van Luik, Zaepffel, ging in Maastricht voor jansenist door, omdat hij geen bedevaarten en geen klokgelui toestond.[218]

Jansenisme had iets ondefinieerbaars, iets glibberig ongrijpbaars. De omstandige, moeizame beantwoording van de vraag, of de abt van Kloosterrade, Heyendal, nu wel of niet jansenist genoemd mocht worden,[219] laat dit overduidelijk zien. De abt was een vooraanstaand geestelijke, die geschriften naliet. Als in een zó gunstige onderzoekssituatie het historisch speurwerk al tot een vage conclusie leidt, wat moet er dan verwacht worden van het eventueel ontdekken van jansenisme op het niveau van de parochie, rond de dorpskerk en bij de gewone gelovigen? Het zou dus best waar kunnen zijn, wat Polman schreef, dat de bisschop zich over jansenisme in Limburg geen zorgen hoefde te maken. De Roermondse bisschoppen deden overigens hun uiterste best om het jansenisme buiten de deur te houden door een orthodoxe seminarieopleiding.[220] Het was hun dus toch wel een zorg.

Ultramontanisme

De tegenhanger van het jansenisme was het ultramontanisme (afgeleid uit *ultra montes*, van over de bergen, dus vanuit het pauselijke Rome), ook wel traditionalisme genoemd. Dit ultramontanisme kwam op in de zestiende en zou in de negentiende eeuw zijn grootste bloei bereiken. Eigenlijk was 'ultramontanisten' een in die tijd door tegenstanders gegeven verzamelén scheldnaam (al voelden de ultramontanen dat niet zo!). Ultramontanisten pleitten voor een strenge centrale leiding van de katholieke kerk, met een onfeilbare paus als hoofd.

Het Leuvens of Zuid-Nederlands ultramontanisme richtte zich tegen drie kerkvijandige stromingen: protestantisme, jansenisme en jozefinisme. De bestrijding van het protestantisme leidde al in de zestiende eeuw tot een sterke binding aan Rome en aan de paus als zichtbaar opperhoofd van de Kerk. Het anti-jansenisme hield de theologische erkenning in van de pauselijke onfeilbaarheid en van een verregaand disciplinair gezag van Rome over de lokale kerken, niet alleen in geestelijke maar ook in tijdelijke zaken. Toen het jansenisme in de loop van de achttiende eeuw evolueerde tot een hervormingsbeweging, die zeer onderdanig was aan de Staat, en zelfs tot een beweging met democratische trekken, kwamen er nieuwe accenten. Men zou die anti-jozefinistisch kunnen noemen. Jozefinisme wordt hier dan wel in enigszins oneigenlijke zin gebruikt. Het is in deze optiek een verzamelnaam voor alle stromingen, die streefden naar de inschakeling van de plaatselijke kerk bij de opbouw van een gecentraliseerde en verlicht geregeerde Staat.[221]

Jansenisme in Limburg is een onderwerp, dat weinig aandacht van onderzoekers trok, en voor ultramontanisme in Limburg geldt dat nog meer. Ultramontanisme en traditionalisme

217 Polman, III, 205. Ubachs, P.J.H., Een Maastrichtse placetstrijd, 1751-1755, in: Campus liber, 331-343, 343. Andere gevallen bij: Spiertz, Maastricht, 38-39. Handbuch Jedin, V, 359-361 (Raab).

218 Minke, Zaepffel, 166.

219 Gijsen, Heyendal, I, 172-181.

220 Hamans, Geschiedenis seminarie, 195, 212, 224, 256. Bisschop Cools verzekerde Rome, dat in zijn bisdom jansenistische tegenstellingen niet bestonden: Thissen, Cools, 39.

221 De Kruistocht tegen het liberalisme, 21 (Roegiers).

zijn twee trefwoorden, die niet voorkomen in Polmans standaardwerk over de achttiende-eeuwse Nederlandse kerkgeschiedenis. Wil dat zeggen, dat het dus in de Nederlanden en a fortiori in Limburg niet voorkwam? Dat lijkt toch hoogst onwaarschijnlijk, het totaal ontbreken van een zo algemene beweging in de katholieke kerk. Overigens dient hierbij opgemerkt te worden, dat het ultramontanisme eerst in de negentiende eeuw een goed herkenbare stroming werd, zowel op geestelijk als – na 1830 onder andere in België – op politiek gebied. Het kreeg toen zelfs trekken van een katholiek fundamentalisme.[222]

De mentaliteit van de Limburger zou, naar algemeen wordt aangenomen, behoudend en traditioneel zijn. Het ultramontanisme zou hem dan op het lijf geschreven moeten zijn. Aanwijzingen voor het voorkomen van dit kerkelijke traditionalisme gaven eerder de afwijzing van de maatregelen van Jozef II. Ook in de Franse Tijd bleek de Limburgse bevolking afkerig van verandering, hierin voorgegaan door zijn parochiegeestelijkheid en andere priesters. Heel scherp kwam dit conservatisme bij de geestelijkheid naar voren in de befaamde eed van trouw aan de Franse grondwet, die het Directoire in 1797 eiste. Iets geheel nieuws was de eed niet. In Maastricht, in de voormalig Staatse gebieden in de Landen van Overmaas en elders was het al sinds 1730 gebruikelijk, dat de Staten-Generaal een eed van trouw eisten bij de aanstelling van een roomse geestelijke.[223] Penners, pastoor van Heerlen en beëdigd priester, betoogde in 1803, dat de Staatse eed van trouw erger was dan de Franse.[224] Toch weigerde in het gehele departement Nedermaas 78 procent van de geestelijkheid in 1798 de eed, waarbij de voormalig Staatse plaatsen gemiddeld 67 procent scoorden (zie tabel 5.4).[225] De motieven om al dan niet de eed te zweren, waren van velerlei aard, van klein menselijke tot zeer eervolle. Kernvraag was echter, hoe de betrokken geestelijken de verhouding 'Kerk-Wereld' zagen.[226] Dat in Nedermaas meer dan driekwart vóór de Kerk koos en de Wereld afwees, verdient respect, maar wijst tevens op conservatisme, een grondslag voor ultramontanisme. De moeizame keuze was ook een symptoom van de moeizame verhouding, die in de loop van de achttiende eeuw was ontstaan tussen Kerk en Wereld ten gevolge van de Verlichting.

De grote stroming buiten de Kerk, de Verlichting

De Verlichting kende vele facetten. Haar alles overheersende invloed was in de achttiende eeuw aanwijsbaar op elk gebied van menselijk weten, kunnen en willen. De godsdienst reduceerde zij tot enige algemene stellingen over God en wereld en de moraal beperkte zij tot de hypothese: wat redelijk is, is ook moreel en dat maakt gelukkig. De kerkelijke overheden hebben te laat beseft, dat het streven en de opvattingen van de Verlichting een groter gevaar voor de Kerk betekenden dan het jansenisme. De krachten van de Kerk werden verspild aan allerlei kleinmenselijke, interne twisten in plaats van ze te bundelen en te keren tegen het kille achttiende-eeuwse rationalisme.[227] De Verlichting als culturele stroming zal in de paragraaf over het maat-

222 De Kruistocht tegen het liberalisme, passim, en: Weber, Chr., Ultramontanismus als katholischer Fundamentalismus, in: Deutscher Katholizismus im Umbruch zur Moderne, W. Loth (ed), Stuttgart 1991, 20-45, aangehaald in: Ex Tempore 11 (1992) 211 noot 35. Interessant is de opmerking, dat ultramontanisme iets zou zijn inherent aan het katholicisme van een minderheid (Post/Abbink, V, 141 noot 230), wat in Limburg niet het geval kan zijn geweest.

223 Rogier/Spiertz, Limburg in de Franse Tijd, in: LV, II, 668-703, 690. De geestelijke moest verklaren: 'van het hertelijk gevoelen te zijn, dat de paus de onderdanen niet kon ontslaan van hun plicht tot burgerlijke gehoorzaamheid'.

224 Habets, IV, 29.

225 Zie ook Maaslands melange, 147, voor eenzelfde tabel, waarin Minke hier en daar andere cijfers geeft.

226 Spiertz, Maastricht, 220-222.

227 Post/Abbink, IV, 219.

schappelijk leven aan de orde komen. Hier zullen van de stroming alleen die kanten bezien worden, die de Kerk in het algemeen en meer in het bijzonder in Limburg direct raakten.

De Verlichting in Limburg

Onze kennis over de invloed van de Verlichting in Limburg is tot nu toe pover. Er zijn wat gegevens en beschouwingen in verband met Maastricht en het Franse departement Nedermaas,[228] maar in het algemeen gesproken is het voorlopig nog tasten in het duister bij gebrek aan gezette bestudering. Toch zou juist Limburg een interessant onderzoeksgebied kunnen zijn naar de gang van zaken rond de godsdienst op het platteland, een ontwikkeling die niet los kan staan van wat elders gebeurde tijdens de Verlichting.[229] Er zouden vragen kunnen worden gesteld zoals: verspreidde de tijdgeest zich ook in een agrarisch, meer traditioneel ingesteld gebied met weinig steden, en, zo ja, hoe ging dat in zijn werk, hoe kwam dat tot uiting? Wat was in het specifieke Limburgse geval de invloed van de ligging op de taalgrenzen met Frans- en Duitstalige gebieden? En wat was de invloed van de verschillende overheden die in Limburg gezag uitoefenden, wat de invloed van de geestelijkheid?

De Verlichting als zodanig had in het anders zo bruisende, maar nu slaperige Luik tot omstreeks 1775 weinig of geen invloed en al evenmin in het Rijnland.[230] Hetzelfde kan ook gezegd worden voor Maastricht en de rest van Limburg. Een tijdsverschijnsel als de vrijmetselarij vond daar slechts beperkt aanhang en dan nog merendeels bij garnizoensofficieren van elders en ingeboren burgers van de tweede garnituur.[231] Alles ging zijn oude, vertrouwde gang. Zelfs een revolutie als de Luikse veranderde daar niets aan. Het oude graafschap Loon deed wel met die revolutie mee, maar toen eenmaal het herstel van het oude was beloofd, doofde daar alle opstandigheid. Verandering moest van buitenaf komen.

Binnenkerkelijk groeide in de achttiende eeuw steeds meer de overtuiging, dat het moeilijk, zo niet onmogelijk was de gelovigen mee te krijgen in een christelijke levenswandel die overtuigd uitging van, en instemde met de voorgehouden leer.[232] In de Mechelse kerkprovincie, waar het bisdom Roermond onder viel, klonken pessimistische geluiden. Er werd geklaagd over onvoldoende kennis van het geloof.[233] Zou het in de rest van Limburg anders zijn geweest? Daar zijn geen aanwijzingen voor. Het bloeiende geloofsleven van de zeventiende eeuw lijkt in de volgende eeuw bij de massa tot sleur te zijn verworden. De aan de achttiende eeuw toegeschreven algemene matheid vertoonde zich ook hier.

Het schortte echter niet aan geestelijke leiders voor die massa. Het aantal kloosterkandidaten liep weliswaar terug, maar voor het seculiere priesterschap in de Zuidelijke Nederlanden steeg het aantal kandidaten in de achttiende eeuw snel. Er kwamen zelfs zo veel seculieren, dat de bisschoppen met de overvloed niet goed raad wisten.[234] Dat roept vragen op, onder

228 Spiertz, Maastricht. Ubachs/Evers; hun beschouwingen reiken verder dan alleen Nedermaas.

229 Christianisation des campagnes, I, 331 (Châtellier). Een algemeen hulpmiddel voor de studie van de Verlichting in de Nederlanden: Droës/Verschuuren.

230 Tentoonstellingscatalogus: Le siècle des lumières dans la principauté de Liège, Liège 1980. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 245.

231 Spiertz, Maastricht, 26-30. LV, II, 401. Boogard, J. van den, S. Minis, Het Generaalshuis, (MS, 25), Maastricht 1987, 32-34.

232 Van Rooden constateert het voor de protestantse denominatie in: TvG 108 (1995) 254, maar voor de katholieke tegenhanger gold zeer waarschijnlijk hetzelfde. Zie voor vergelijkbare geringe resultaten ook de Zusammenfassung in: Becker, Konfessionalisierung, 316-325.

233 Roermond: Polman, III, 163-164. Storme, H., Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en 18e eeuw, (ABB, 40), Brussel 1991, tekstdeel II. Geloven in het verleden, 215-216 (Storme).

234 NAGN, IX, 395 (Persoons). Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven, religieuze geschiedenis in België sinds 1970, handelingen van het colloquium van 23 en 24 september 1987, M. Cloet, F. Daelemans (eds), (ABB, 35) Brussel 1988, 71 (Cloet).

meer naar de intensiteit van de klerikalisering der samenleving, naar de oprechtheid van de roeping in verband met een familiepolitiek om zonen een respectabele carrière te bezorgen, die het familievermogen niet belastte.[235] Maar als er genoeg leiders waren, hoe stond het dan met hun opleiding om hun pastorale taak goed te kunnen volbrengen?

TABEL 5.4 BEËDIGDE EN ONBEËDIGDE PRIESTERS IN NEDERMAAS

Bron: Spiertz, Maastricht, 227-228.

Kantons	*Geestelijken*	*Beëdigde priesters*		*Onbeëdigde priesters*	
Naam	*Aantal*	*3 mrt 1798*	*4 nov 1798*	*Aantal*	*Percentage*
Achel	27	0	4	23	85
As	13	0	0	13	100
Beringen	70	0	0	70	100
Bilzen	46	0	1	45	97
Bree	32	0	0	32	100
Echt	18	0	0	18	100
Eijsden	25	6	7	18	72
Hasselt	38	7	7	31	81
Heerlen	7	2	3	4	57
Heers	35	11	11	24	68
Herk-de-Stad	58	6	6	52	89
Heythuysen	30	0	0	30	100
Kloosterrade (Rolduc)	29	22	22	7	24
Kortessem	48	3	4	44	91
Loon	62	6	7	55	88
Maaseik	62	3	6	56	90
Maasmechelen	38	4	7	31	81
Maastricht	220	117	127	93	42
Meerssen	20	3	3	17	85
Millen	48	7	9	39	81
Montenaken	33	2	4	29	87
Niederkrüchten	7	0	0	7	100
Oirsbeek	26	0	3	23	88
Peer	28	1	2	26	92
Roermond	71	3	9	62	87
Sint-Truiden	83	14	14	69	83
Tongeren	142	33	37	105	73
Valkenburg	16	0	2	14	87
Venlo	34	8	13	21	61
Weert	39	0	2	37	94
Wittem	18	2	2	16	88
TOTAAL	1423	260	312	1111	78

235 Geloven in het verleden, 120 (Deregnaucourt).

De mogelijkheden om in de achttiende eeuw in Limburg na het bezoek van een Latijnse school, tot priester opgeleid te worden, waren zeer gevarieerd. Het bisdom Roermond had zijn seminarie in de bisschopsstad, het bisdom Luik het kleinseminarie te Sint-Truiden en het grootseminarie eveneens in de bisschopsstad. De kloosterorden hadden eigen priesteropleidingen voor hun leden, bijvoorbeeld de dominicanen in Maastricht en Sittard (na 1775), in een abdij als die van de augustijner koorheren in Kloosterrade. Daarnaast kon een Limburgse priesterkandidaat ook buiten zijn bisdom de noodzakelijke kennis opdoen aan de universiteit van Leuven of elders. De oudste en goedkoopste weg naar het priesterschap uit de tijd vóór Trente was er ook nog. De aspirant ging dan in de leer bij een pastoor. Hij meldde zich voor het wijdingsexamen, zodra hij ervan overtuigd was de vereiste kennis te bezitten en hij een beneficie had. Het verwerven van een beneficie, het bewijs in eigen onderhoud te kunnen voorzien, leek soms een belangrijker wijdingstitel dan kennis van het geloof.[236] Er waren dus heel wat geestelijken in de zeventiende en ook nog in de achttiende eeuw, die nooit de seminariecursussen hadden gevolgd. De Roermondse bisschop d'Oignies schreef echter in 1718 dwingend voor, dat onverschillig welke wijdeling waar ook vandaan, minimaal anderhalf jaar in het seminarie moest wonen. Er waren enkele vrijstellingen, maar de vrijgestelden moesten vóór hun wijding toch op zijn minst één maand aan een stuk in het seminarie verblijven. Net als de andere bisschoppen in de Zuidelijke Nederlanden wilde D'Oignies daarmee de spirituele voorbereiding van zijn wijdelingen verbeteren.

TABEL 5.5 AANGENOMEN BONS IN NEDERMAAS, 1796-1797

Bron: Spiertz, Maastricht, 193-194.

Plaatsen	*Aantal religieuzen*	*Bon aanvaard*	*Procent*
Hasselt	132	7	5
Kloosterrade, abdij	?	allen	100
Maastricht	336	58	16
Roermond, Munsterabdij	?	allen	100
Sint-Truiden	97	29	30
Tongeren	108	73	66
Venlo	121	51	42
Weert	92	7	8
Wittem, kapucijnen	?	allen	100

Twee vakken vormden bij de priesteropleidingen de hoofdmoot: theologie en filosofie. Docenten en leerstof dienden in de allereerste plaats orthodox te zijn, wat leidde tot verstarring van onderwijs en kerkelijke wetenschap. Op wetenschappelijk terrein begonnen de katholieke kerk en in het algemeen alle christelijke kerken achter te lopen.[237] Dat bleek aan het einde van de achttiende eeuw toen er concurrentie kwam van het generale seminarie te Leuven (1786) voor geheel de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden en van de theologisch-filosofische

236 Coenen, Katholische Kirche, 250-251.
237 Post/Abbink, IV, 229.

school in Geldern voor Pruisisch Gelder, Mark en Kleef (1787). Het waren twee opleidingen, die de geest van het Reformkatholicisme ademden. Het onderwijsprogramma in Geldern sprak in dit verband boekdelen. De driejarige opleiding omvatte de vakken studie van de Heilige Schrift, kerkgeschiedenis, moraaltheologie, dogmatiek, pastoraal theologie en christelijke liefde (verdraagzaamheid?).[238]

De keuze voor de twee laatste vakken wees op een gebrek in de traditionele seminarieopleiding. Zij was te veel binnenkerkelijk gericht op het veilig stellen van de orthodoxie en te weinig op het gelovige volk in de maatschappij daarbuiten. Voor verlichte geesten dus niet nuttig genoeg. Het generale seminarie te Leuven en de school te Geldern werden om hun verlichte ideeën verketterd door de traditionalisten. Toch blijft de vraag hangen, of dit geheel terecht was. Er bestond immers onder onverdachte katholieken een stroming, die de christelijke kanten van de Verlichting zag, de aanhangers van de Katholieke Verlichting.

Katholieke Verlichting

Deze katholieke variant van de Verlichting onderscheidde zich in veel opzichten van de protestantse Verlichting, die zeer kritisch stond tegenover de katholieke kerk. De Katholieke Verlichting zette zich af tegen het areligieuze en vaak antireligieuze drijven van de Franse Verlichting, die de Kerk in het defensief drong.[239] Zij verzette zich bovendien tegen de vaak gehoorde aantijging dat katholieke staten – in het bijzonder de Duitse geestelijke vorstendommen, dus ook het aartsbisdom Keulen en het prinsdom Luik – achterlijk waren vergeleken bij protestantse landen. Maar de oprecht katholieke aanhangers van de Verlichting bleven niet in afkeuring en verzet steken. Vooruitstrevende katholieke denkers bepleitten een minder strak gecentraliseerd bestuur van de Kerk, met meer vrijheid voor de bisschoppen. Verder een modernisering van zielzorg en liturgie, waarin de landstaal een plaats zou moeten krijgen, en een bijbels gefundeerde catechese, die beter aansloot bij de ontwikkeling van het kind. Ook wensten zij groter aandacht voor moderne wetenschappelijke ontwikkelingen. Daartoe was een gedegener opleiding van de kandidaten voor het priesterschap nodig, onder meer ter verbetering van de preken voor volwassenen. In hun persoonlijk leven moesten de gelovigen de verdieping van hun innerlijk leven hoger stellen, dan het beoefenen van allerlei vrome, uiterlijke praktijken. Dat moest dan de grondslag zijn voor een actieve, christelijke beoefening van de caritas.[240]

Met name bekende Limburgse aanhangers van de Franse en Duitse[241] Verlichtingsideeën waren de kruisheer en pastoor Hoogen († 1804) in Wegberg (D); Ernst († 1817), de geschiedschrijver van onder meer het middeleeuwse hertogdom Limburg, abdijheer van Kloosterrade en pastoor van het nabijgelegen dorp Afden (D); de pastoor van Limbricht, Page († 1834) en de directeur van het Koninklijk College te Roermond, de van Wassenberg (D) geboortige Rossié

238 Knoors, H.J., De Gelderse onderwijshervormer Peter Heinrich von Coninx, 1746-1814, (Uit Venray's verleden, 3) (Venray 1985). Hamans, Geschiedenis seminarie, 291-299, 355. De theologische opleiding bij de dominicanen in Sittard na 1775 was ouderwets orthodox. Een rond 1785 beoogde algemene opleiding voor priesters in Maastricht ging niet door: Hamans, Geschiedenis seminarie, 299-300, naar: Miscellanea trajectensia, 425-434 (Moers).

239 Möller, H., Vernunft und Kritik, deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert, (edition suhrkamp, 1269), Frankfurt/Main 1986, 87. Vanysacker, Garampi. Afwijzend tegenover het idee van een Katholieke Verlichting staat de uit de Belgische liberale en antiklerikale traditie voortkomende: Bernard, Br., Patrice-François de Neny (1716-1784), portrait d'un homme d'état, (Études sur le XVIIIe siècle, 21), Bruxelles 1993, 199-200, met op p. 199 het kopje: 'L'Aufklärung chrétienne', waardoor de katholieke Verlichting weer in de Duitse hoek wordt gezet. Over de receptie in België: Roegiers, J., Toeëigening, onteigening en afwijzing, katholieke en vrijzinnige historici in België over de Verlichting, in: Trajecta 6 (1997) 131-138. Kerkboeken als onderzoeksobject voor de katholieke Verlichting: Dröes/Verschuuren, 79-88 (Clemens).

240 Vanysacker, Garampi, 33.

241 Zie hiervoor vooral: Geschichtliche Grundbegriffe, I, 243-342 s.v Aufklärung (Stuke), en Lexikon der Aufklärung, passim.

(† 1846).[242] Hun mogelijke invloed en die van andere gelijkgezinden is later niet zonder wantrouwen omtrent hun rechtzinnigheid bezien, maar kan desondanks toch heilzaam zijn geweest. De katholieke Restauratie na de periode van de Franse Revolutie en Napoleon dankte immers niet weinig aan de geest van de katholieke Verlichting.[243]

De Limburgse kerk onder het concordaat van 1801

Het Limburgse katholicisme aan het einde van de achttiende eeuw was in zijn algemeenheid geen modern verlicht katholicisme. Misschien juist daardoor trotseerde het met glans de vuurproef van de anti-kerkelijke maatregelen van de Franse revolutionairen in de jaren 1795-1801.[244] De glans wordt wat doffer bij de bedenking, dat de katholieken vooral weerstand boden op het laagste niveau, het niveau van de parochie. De opheffing van allerlei kerkelijke instellingen (abdijen, kapittels, kloosters, voorzieningen voor armen, bejaarden, wezen en zieken) en het veilen van hun onroerend en roerend goed, verwekten weinig of geen verzet. Dat is des te vreemder, omdat wij wel enigszins kunnen bevroeden hoe de direct betrokkenen (kloosterlingen en hun familie, schuldeisers, pachters, leveranciers) de opheffingen als een diepe ingreep in hun leven en hun bestaan hebben moeten ervaren. De opheffing van de kloosters moet ook van invloed zijn geweest op het geldverkeer. Kloosters fungeerden immers vaak als bankinstelling, waar particulieren hun geld in bewaring gaven of geld leenden.[245] Enig onderzoek naar deze specifieke gevolgen van de kloosteropheffingen en het ontbrekende verzet ertegen is nog niet gedaan. Maar toen in 1797 de Franse staat ook in het departement Nedermaas raakte aan de pastoor, door van hem een eed van haat tegen het koningschap te eisen, bij weigering zijn parochiekerk sloot, en volksdevoties (bedevaarten, processies) verbood, toen begonnen de parochianen met een stille sabotage. Hetzelfde gebeurde in het departement Roer, ofschoon de Franse regeringscommissarissen daar zo voorzichtig waren de Franse wetgeving op kerkelijk gebied niet in haar scherpste vorm af te kondigen.[246] De binding aan de Kerk op het laagste niveau, de parochie, was geen specifiek Limburgs, maar een algemeen West-Europees verschijnsel. Er bestaat nogal wat onderzoek over de kerkelijke gebeurtenissen tijdens de Besloten Tijd (1797-1801) in Limburg, waaruit het volksverzet tegen de Franse kerkpolitiek blijkt. Maar een onderzoek naar het wedervaren van het kerkvolk in Limburg gedurende de Franse Tijd in zijn geheel, blijft een desideratum.

De Franse concordataire kerk oefende geen grote aantrekkingskracht uit. Vóór de Franse Revolutie was een kerkelijk ambt algemeen gerespecteerd en begeerd. Met het aan het ambt verbonden beneficie was een priesterwijding voor velen een manier geweest om carrière te maken. De Franse Tijd maakte aan deze minder gewenste koppeling een einde. De Kerk als geestelijke gemeenschap strekte dit op de lange termijn slechts ten voordeel, maar voorlopig

242 *Hoogen*: Haaß, R., Prior Jakob Hoogen, ein führender Kopf der Aufklärung am Niederrhein, in: AHVN 158 (1956) 210-225. *Ernst*: Spiertz, Maastricht, 213-216; BNB, XXXI, Bruxelles 1962, 297-328 (De Clercq). *Page*: Vleeshouwers, J.M.E., Van koster tot onderwijzer, pastoor Page en de onderwijsvernieuwing in het begin van de 19e eeuw, in: Magister artium, 182-210. *Rossié*: Laarschot, M.P.A. van de, Het Koninklijk Kollegie te Roermond 1841-1851, in: Roermond, stad met verleden, 153-176. Gijsen, Paredis, 364, is van mening dat de stad Roermond als Oostenrijks gebied onder invloed van de Duitse Aufklärung stond.

243 Handbuch Jedin, V, 544-545 noot 6.

244 De volgende tekst steunt op Ubachs/Evers, 61-73, tenzij anders vermeld.

245 In de zestiende eeuw en zeventiende eeuw trad bijvoorbeeld het klooster Alden Biesen op als bankier voor steden, dorpen en particulieren; mondelinge mededeling. Dominicanen als bankiers in Sittard: Oberdorf, Th.M., Liberté, égalité en fraternité op zijn Sittards, in: HJLZ 9 (1988) 124-144.

246 Graumann, Französische Verwaltung, 206.

sprong het nadeel, een groot priestertekort, het meest in het oog. Het aantal priesterroepingen en wijdingen bleef na het concordaat van 1801 te gering om de vergrijzing van de zielzorgers tegen te gaan. De toeloop had drie keer zo hoog moeten zijn, had men alle vacante plaatsen willen bezetten. Tijdens de Franse Tijd waren neomisten, nog meer dan vóór 1795, afkomstig uit het agrarische milieu. De landelijke streken die vroeger onder Oostenrijk vielen, leverden de meeste roepingen voor het priesterschap, hierin gevolgd door het graafschap Loon en de streek rond Sint-Truiden. Het waren agrarische, behoudende gebieden, gehecht aan de godsdienst. Kandidaten voor het priesterschap kwamen vooral uit de gezinnen van kleine boeren en plattelandsnotabelen; priesterkandidaten uit de stedelijke burgerijen en uit het milieu van de vrije beroepen waren er vrijwel niet.[247]

In het Franse moederland kwamen onder moeilijke omstandigheden tijdens Napoleon verschillende kloosterstichtingen tot stand. Het blijft echter opmerkelijk, dat na de sluiting van het concordaat en ook na 1815 in het toch eens aan kloosters zo rijke Limburg geen stemmen tot een oprichting of heroprichting van kloosters zijn opgegaan. (In de Oostenrijkse delen van Limburg was het oprichten van nieuwe kloosters al na 1750 onmogelijk gemaakt.)[248] Na de Franse Tijd resteerden nog enkele kloosters,[249] maar eerst tijdens de Belgische Opstand kwam het buiten het Nederlands gebleven Maastricht tot heroprichting (franciscanen in Weert), of oprichting van nieuwe kloosters (redemptoristen in Wittem en ursulinen in Venray).

Het openbare karakter van de godsdienst was de waarde uit het Ancien Régime, die zich na de Franse Tijd overal in Europa het krachtigst handhaafde.[250] Maar wat was er veel van de oude luister en invloed verdwenen, ook in Limburg! De katholieke Limburgse kerk van het Verenigd Koninkrijk (1815-1830) was inwendig qua spiritualiteit, qua mentaliteit waarschijnlijk grotendeels dezelfde als die van vóór 1795, maar uitwendig was zij een andere. De eenheid van vroeger – al was die misschien ook maar ogenschijnlijk – was verdwenen en vervangen door meningsverschillen. De splitsing rond 1800 in eedafleggers en niet-eedafleggers (zie tabel 5.4) onder de priesters en hun respectievelijke aanhang was na de sluiting van het concordaat toegedekt. Beide partijen hadden zich moeten verzoenen. Maar was de wonde ook daadwerkelijk geheeld? Onder de gelovigen was er de factie van kopers van kerkengoed. Hun geloofsgenoten zagen hen met de nek aan. Misschien liepen er ook nog roomse kerkleden rond, die alleen burgerlijk gehuwd waren en die na het concordaat weigerden hun trouw kerkelijk te laten legaliseren.

Financieel zat de Limburgse Kerk aan de grond. De niet scheutige wereldlijke overheid zorgde voor een karig onderhoud van geestelijkheid en parochie. Haar greep op de maatschappij had de Kerk verloren. Niet op het lokale niveau, dat van de parochie. Gezag en invloed van de parochiegeestelijke bleven groot. Het onbestreden lokale leiderschap van de Franse plattelandsclergé samen met de dorpsheer verdween in Frankrijk door de Revolutie,[251] maar niet in het Franse departement Nedermaas en aangrenzende gebieden. Boven dit lokale, parochiële fundament stond er echter ongeveer niets meer van het trotse gebouw, dat de Lim-

247 Minke, Zaepffel, 370-377. Maaslands melange, 131-148 (Minke).

248 NAGN, IX, 101 (Lenders).

249 Zie voor de in 1822 in Limburg nog bestaande kloosters tabel 6.4 in het volgende hoofdstuk. Kloostergemeenschappen voor onderwijs of ziekenverpleging liet de lokale overheid wel meer oogluikend voortbestaan. Enkele voorbeelden: de cellenbroeders (alexianen) in Sint-Truiden bleven in hun klooster bij elkaar wonen na de opheffing in de Franse Tijd. In 1816 waren zij uitgestorven (Daris 1724-1852, IV, 455). Hetzelfde geldt voor de Maastrichtse grauwzusters (Munier, Paulus Antonius van Baer, 24-25). Maar waren dergelijke relicten uit het Ancien Régime nog echte kloostergemeenschappen?

250 Wils, L., Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming, in: BMGN 112 (1997) 502-516, 504.

251 Tilly, Ch., European Revolutions, 1492-1992, Oxford 1992, 171.

burgse Kerk eens was. Alle kerkelijke instellingen waren weggevaagd. Hun vroegere, vaak weidse onderkomens verkommerden. Het kerkelijk recht en kerkelijke privileges hadden geen maatschappelijk erkende betekenis meer. De bestuursorganisatie was tot een minimum teruggebracht: een bisschop met enkele adviseurs, verder pastoors en kapelaans. Geen aartsdiakens, dekens of andere functionarissen meer, die vroeger het bisschoppelijk gezag minimaliseerden. De kerkafbraak van de Franse revolutionairen en de houdgreep, waarin de Napoleontische Staat de Kerk hield, deed bij de gelovigen groter aanhankelijkheid groeien voor de wereldkerk met de paus-martelaar aan het hoofd. Typerend was ook het algemene wantrouwen bij de geestelijkheid en haar strijdbare houding ten opzichte van de Staat na de scheiding van Kerk en Staat. Geen wonder, dat menig geestelijke hoopte op een herstel van de kerkelijke situatie van vóór de Franse Tijd.[252] Tegenover veel verlies stond echter ook grote winst. Al te menselijke, eeuwenoude aangroeisels waren door de Revolutie uit de Kerk verwijderd. Aan het begin van de negentiende eeuw lag de weg open voor een grote innerlijke vernieuwing.

Een bijzondere handicap in Limburg was sinds ongeveer 1810 het ontbreken van een bisschop. Waarschijnlijk speelde de Limburgse Kerk door het gemis van een dergelijke voorganger ook geen rol in de strijd om de eed op de grondwet, die de Zuidelijke Nederlanden rond 1817 in de ban hield.[253] Na het overlijden van de Luikse bisschop Zaepffel († 1808) en zijn Akense collega Berdolet († 1809) slaagde Napoleon er niet in een opvolger aan te wijzen, die ook de paus aangenaam was. Voortaan bestuurden vicarissen-generaal beide bisdommen zo goed en zo kwaad als het ging. Weliswaar kreeg Luik, waaronder vrijwel geheel Limburg viel, na de opheffing van het bisdom Aken (1821), in de Leidenaar Van Bommel een bekwame nieuwe bisschop (1829). Maar één jaar na zijn aanstelling frustreerde de Belgische Opstand zijn werk. Eerst na 1840 kon in Limburg de bestuurlijke restauratie van de tijdens de Franse Tijd en het Verenigd Koninkrijk zo geschonden katholieke kerkorganisatie definitief een aanvang nemen.

Maatschappelijke geschiedenis

De maatschappelijke verhoudingen wijzigden zich langzaam tussen 1660-1840. De ontwikkelingen en veranderingen in de Limburgse geschiedenis in deze periode geleken aanvankelijk een trage stroom, die gedurende de achttiende eeuw langzaam meer vaart kreeg. Op de waterscheiding van de Franse Tijd[254] stortte de stroom zich als een waterval omlaag om daarna zijn langzame loop te hervinden in een geheel andere bedding.

De uiterlijke veranderingen in het Limburgse bestel waren het verschijnen van nieuwe politieke machten (de Republiek, Oostenrijk, Pruisen), een groeiende invloed van de centrale bestuursorganen, toenemende wrijving tussen Kerk en Staat, tussen Kerk en maatschappij, het weer verschijnen van soevereinen met een andere confessie in Limburg (Brandenburg-Pruisen, de Republiek) en aan de zuidoostrand van Limburg een beginnende industrialisatie. Productie en welvaart bewogen zich in een traag stijgende lijn. Daaraan paarde zich een verbeterde en stijgende belastingopbrengst, waardoor de Staat langzamerhand meer taken op zich kon nemen ten behoeve van het algemeen welzijn.[255]

252 De Valk, Roomser, 54.
253 De achtergronden van deze strijd die géén strijd om de vrijheid van godsdienst was: De Valk, Roomser, 82-84.
254 De grote scheiding der geesten ligt niet bij 1500 (Middeleeuwen en Renaissance), maar bij 1800, betoogt: Raedts, Toerisme, 8-9, 18.
255 Overzicht van het belastingstelsel tijdens het Ancien Régime in de verschillende gebieden van Nedermaas: SSEGL 8 (1964) 19-46 (Jansen), met de beperking op p. 46: 'nader onderzoek zal echter nog veel moeten verklaren'.

De innerlijke, de mentale veranderingen in de Limburgse samenleving gedurende de achttiende eeuw verliepen heel geleidelijk en daardoor weinig opvallend. Daar wordt hierna nog op ingegaan. Na de komst van de Franse revolutionairen in 1794 braken zij als een lawine los. De uitwerking van al die Franse nieuwlichterij in de jaren 1794-1814 op de Limburgse gemoederen valt echter bezwaarlijk te peilen en te beschrijven. Er zullen vier vage groepen zijn geweest: de overtuigden die uit innerlijke aanvaarding het Franse maatschappijbeeld voorstonden; de meelopers die vanwege sociale status en economisch voordeel sympathie betuigden; de tegenstanders die omwille van hun principes, of van hun verlies van geld en maatschappelijk aanzien de Fransen verfoeiden; ten slotte de onverschilligen, die al dat Franse gedoe maar over zich heen lieten komen en er koud noch warm van werden. De bestaande historische literatuur wekte lange tijd de indruk, dat de groep der tegenstanders het omvangrijkst was. Sinds enkele decennia beginnen historici er echter toe te neigen het grootste kamp te zoeken in de hoek van de onverschilligen.

De maatschappelijke verworvenheden van de Franse Tijd

De Franse bezetting en de inlijving bij Frankrijk in de jaren 1794-1814 bracht de grote sociale breuk op alle gebieden van het leven. Toen werd het in de loop van de achttiende eeuw voorbereide ideële fundament gelegd, waarop de huidige maatschappij nog steeds grotendeels berust. Het nieuwe maatschappelijk bestel werd tijdens het Verenigd Koninkrijk (1815-1830/1839) in velerlei opzicht geconsolideerd.

Toen de Fransen in 1814 uit Nedermaas vertrokken om er nooit meer terug te keren, waren zij gauw vergeten. Dit is tekenend voor het korte politieke geheugen van de Limburgse bevolking, die al zoveel gezagsdragers had zien komen en gaan. Toch lieten de Fransen wel degelijk hun sporen na. De Franse bestuursindeling op gemeenteniveau hield in grote lijnen stand tot aan de gemeentelijke herindelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Daarnaast bleef hun rechterlijke indeling tot op de huidige dag bestaan. Het departement Nedermaas, vergroot met de voormalig Pruisische gebieden links van de Maas, handhaafde koning Willem I onder de historiserende naam Limburg. Dat was 's konings enige buiging voor de historie, want voor het overige handhaafde hij de gevolgen van de fundamentele omwenteling, die de Fransen hadden gebracht.[256] Een volledige restauratie van de situatie van vóór 1795 was niet meer mogelijk, ook niet in Limburg. Daarvoor waren de twintig Franse jaren té ingrijpend geweest. Willem I legde zich na 1813 te slapen in het bed van Napoleon, is wel eens gezegd.[257] Maar wat had de Oranjevorst anders moeten of kunnen doen dan de vernieuwingen van de Fransen accepteren en continueren? Dit niet-anders-kunnen van Willem I had ook voor de Limburgse samenleving ver strekkende gevolgen.[258]

De opheffing van de oude rechten betekende de dood voor alle privileges. Er was een einde gekomen aan de bestuurlijke verschillen tussen gewesten en tussen heerlijkheden, tussen steden en platteland, een einde ook aan de voorrang van geestelijkheid en adel. Willem I schiep wel weer enig verschil tussen stads- (Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt, Maaseik,

256 Willem I herstelde ook de vroegere bezitters in hun tijdens de Franse Tijd verloren heerlijke rechten (KB van 26 maart 1814): De Blécourt/Fischer, Oud-vaderlands burgerlijk recht, 239-240. Het is onbekend, of dit besluit ook gevolgen had voor Limburg.
257 Volgens het woord van de hoogleraar Goslinga in 1918, aangehaald in: Verlicht despotisme, 88 (Chappin/Van de Valk).
258 Ook het aartsconservatieve Pruisen kon niet anders dan met tegenzin de Franse verworvenheden in het Rijnland na 1815 continueren: Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, passim.

Roermond, Sittard, Venlo) en plattelandsgemeenten en gaf de adel door de oprichting van een Limburgse ridderschap enige bestuursinvloed, maar dat was allemaal meer schijn dan werkelijkheid. Het gewestelijk en lokaal particularisme moest wijken voor het nationalisme van de centraal geregeerde Staat.

De plaats van de mens in de samenleving was wezenlijk veranderd door de fundamentele vrijheden en rechten, die de revolutionairen in hun *Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger* (1789) toegekend hadden aan elke mens afzonderlijk. Voortaan was elk individu zonder uitzondering vrij en gelijk aan elk ander, wat ook gold voor joden. Deze gelijkheid voor allen opende tevens voor allen de weg naar het bekleden van openbare ambten. Elke mens afzonderlijk had recht op eigendom en op bescherming door de gemeenschap, die zijn veiligheid en rechten garandeerde. Vrij was het individu in zijn keuze van een godsdienst, vrij zich te uiten door middel van het gesproken en geschreven woord.[259] In de tweede plaats werden bestuur, wetgevende en uitvoerende macht voortaan scherp van elkaar gescheiden. De wetgeving bracht rechtsgelijkheid voor allen, vrijheid van onderneming, gelijke verdeling van de belastingdruk over alle lagen van de bevolking, scheiding van Kerk en Staat, waardoor in de Staatse delen van Limburg de politieke achterstelling van de katholieken verdween, en het burgerlijk huwelijk. Daarnaast bestendigde koning Willem I de door de Fransen ingevoerde centralisatie. Maastricht bleef hoofdstad voor de uit het departement Nedermaas en delen van Roer gevormde provincie Limburg.

In de derde plaats verschoof het centrum van de politieke macht. De adel had in het bestuur buiten de vrije heerlijkheden nooit een rol van betekenis gespeeld. Na de komst van de Fransen kochten de rentmeesters van de adel en van de kapittels en abdijen genationaliseerde kerkelijke bezittingen op – adellijk bezit kwam vrijwel niet onder de hamer – en namen in veel plattelandsgemeenten het heft in handen. De regerende patriciërsgeslachten in de steden maakten, voorzover het zich nu laat aanzien, plaats voor de welgestelden uit de burgerij, die carrière hadden gemaakt in de Franse bestuursorganisatie en/of rijk geworden waren als legerleverancier en als koper van nationaal goed. Deze *homines novi*,[260] rijke burgers van stad en platteland, die tijdens het Ancien Régime vrijwel buiten het bestuur hadden gestaan, waren de stamvaders van de liberaal-katholieken, die in de eerste helft van de negentiende eeuw in Limburg de dienst uitmaakten, samen met de na 1814 teruggekeerde telgen uit de vroegere protestantse ambtenarengeslachten. Op de dorpen bleven de oude regerende families van vóór 1794 in het zadel, of zij hernamen hun bestuursfuncties na het verdwijnen van de Fransen.[261]

De wetboeken van Napoleon zouden nog lang geldig blijven. Hij had de volledige laïcisatie van het recht gebracht, zoals de grondbeginselen van de Franse Revolutie de gehele samenle-

259 Verhaegen, La Belgique, V, 285. België 1792-1815, 9 (Hasquin). Zie ook de opmerkingen in het besprekingsartikel van: Kuypers, C.W., De revolutie van de mensenrechten, in: TG 20 (1993) 172-181. *Joden*: in 1808 woonden zij rechts van de Maas in Beek, Elsloo, Eijsden, Gulpen, Heerlen, Houthem, Maastricht, Meerssen, Schimmert, Stein, Vaals en Valkenburg, en links van de Maas te Hamont, Lanaken en Maasmechelen, zie: OLL 1 (1946) 46 (Bussels).

260 Bos, Rijkdom in revolutietijd, in: Notabele ingezetenen, passim. Boijen, R., De Sint-Truidense municipaliteit tijdens het Directoire (1795-1800), in: Historische bijdragen over Sint-Truiden 4 (1984) 1537. Zie voor een lijst van mogelijke *homines novi* in Nedermaas: Ubachs/Evers, bijlage 3. Tulard, Napoleon, 241-260, spreekt van 'Le règne des notables' en niet van homines novi. Onder een notabele verstaat Tulard (aldaar, 244-245): een (land)eigenaar, vaak een voormalige edele, een rentenier, een groothandelaar, een notaris of advocaat, met een jaarinkomen van meer dan vijfduizend franks in de voornaamste departementen, elders kan het minder zijn. Anderen zeggen: 'Le notable est un homme d'âge mûr, appartenant à des catégories professionelles qui lui assurent prestige moral, autorité de fonction ou pouvoir économique' (een notabele is een gerijpt man met een beroep, dat hem moreel prestige, gezag of rijkdom verschaft) aangehaald door: Tulard, 256. Uitgebreid over notabelen ook: Lyons, Napoleon Bonaparte, 160-177.

261 Typisch voor de (thans Belgische) gemeenten was de continuïteit in regerende geslachten op de dorpen. Er was een korte onderbreking direct na de komst van de Fransen in 1794, maar daarna hernamen de oude families weer hun plaatsen in de colleges en functies: OLL, 30 (1975) 211 (Houtman).

ving laïciseerden en 'verburgerlijkten', de macht ging uit de handen van adel en (hoge) geestelijken over in die van burgerlijke notabelen. Deze groep versmolt later met die van de vroegere heren tot het bourgeoisregime van de negentiende eeuw.[262] De Napoleontische wetgeving herstelde echter ook trekken van het Ancien Régime, toen grondbezit de basis van rijkdom en sociaal prestige was. Het waren traditionele, agrarische elementen die de wetgeving naar voren schoof door de handhaving van het gezagsprincipe van de ouders, vooral de vader, tegenover de kinderen, van de man tegenover de vrouw op het terrein van het huwelijks- en familierecht, en door aan grondeigendom de voorkeur te geven als de meest aanbevelenswaardige vorm van bezit.

Het begrip *familie* was gewijzigd door de Franse Revolutie. Een verplichte vaste achternaam werd ingevoerd, de voornaamgeving wettelijk vastgelegd.[263] De mogelijkheid een burgerlijk huwelijk te sluiten en de invoering van de echtscheiding ontkerstenden het huwelijk. Maar als het ware geschrokken van zichzelf hadden de revolutionaire wetgevers sinds 1794, en vooral onder Napoleon vanaf 1803, de door de Revolutie toegestane grotere vrijheid voor de vrouw weer teruggedraaid tot het traditionele, onvrije voorrevolutionaire peil, 'de vrouw was hèt slachtoffer van de wetgevers van de Code Napoléon'.[264]

De verslechterde positie van de vrouw stond niet op zichzelf. Er was onder Napoleon een algemene toename van onvrijheid voor maatschappelijke randgroepen en ondergeschikten, zoals blijkt uit de herinvoering van de slavernij in de koloniën. Vrijwel alle macht kwam weer aan de huisvader. De man kreeg het recht zijn vrouw te doden bij overspel *in flagrante delicto*, terwijl hijzelf vrij uit ging als hij overspel pleegde buiten de echtelijke woning. Echtscheiding werd bemoeilijkt, de rechten van de bastaard zeer ingeperkt in vergelijking met de revolutionaire wetgeving. Bij arbeidsgeschillen telde het woord van de werkgever zwaarder dan dat van de werknemer.[265]

Maar haast niemand wilde na het vertrek van de Fransen nog terug naar het oude, naar de tijd van de heerlijke rechten, van tollen en tienden, van de overal verschillende munten, maten en gewichten, van de vele uitzonderingen voor standen en steden. Overigens was het de Fransen niet gelukt alles, wat zo vele eeuwen bestaan had, in nog geen twee decennia totaal af te schaffen of te veranderen; daar bleek meer tijd voor nodig te zijn. Sommige oude rechten, zoals tiendrechten, veer-, vis- en jachtrechten rekten op tal van plaatsen hun kracht van wet tot in de twintigste eeuw. Ook bleven mensen nog lang de oude maten, gewichten en munteenheden gebruiken.

De opheffing van de gilden opende de weg naar een vrije beroepskeuze voor allen die een ambacht wilden uitoefenen, opende ook de weg naar meer industrialisatie. De nu vrije concurrentie drukte het prijspeil. Maar er waren ook nadelen. Aan het productie- en handelsmo-

262 Furet, La révolution, 179. Zeer negatief over de oude rol van adel en clerus: België 1792-1815, 99-153 (Hélin).

263 Fehrenbach, E., Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht, die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten, (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 13), Göttingen 1974, 25-25. Haltern, U., Entwicklungsprobleme der bürgerlichen Gesellschaft, in: GG 5 (1979) 274-292 (Literaturbericht), 283. Franse Revolutie en Vlaanderen, 110 (Mager). Zie ook: Furet, La Révolution, 239. Familienaam enz.: RH, t. 264, 104 (1980) 413. Geschiedenis van het persoonlijk leven, IV, 363 (Corbin).

264 Furet, La Révolution, 240: '...c'est la femme la grande victime des législateurs du Code...'. Tulard, Napoléon, 260: 'La société napoléonienne a été, semble-t-il, profondément misogyne.' (de Napoleontische samenleving is, naar het schijnt, zeer vrouwvijandig geweest).

265 Echtscheiding, vrijheid voor de vrouw: Geschiedenis van het persoonlijk leven, IV, 35-39, 46 (Lynn Hunt). Phillips, R., Untying the knot, a short history of divorce, Cambridge 1991, 47-63, chapter 3: Secularization, the Enlightenment and the French Revolution. Gilissen, Historische inleiding, 530-532, 534: tekst uit de Code Civil over de echtgenoten. Dictionnaire critique de la Révolution Française, institutions et créations, Paris 1992, 148. The French revolution and the birth of modernity, F. Fehér (ed.), Berkeley 1990, 94 (Higonnet). Lyons, Napoleon Bonaparte, 97.

nopolie van de gildenmeesters kwam een einde, waardoor de bescherming van de stedelijke economieën verdween, zowel in de steden zelf, als ten opzichte van het goedkoper producerende, omringende platteland.[266] De kwaliteitsbewaking door het gilde viel weg, wat knoeierij in de hand werkte. De gildenorganisatie had de werknemer een betrekkelijke bescherming geboden, die de overheidsmaatregelen in de Franse Tijd afschaften.

De verhouding werkgever-werknemer wijzigde de Franse wetgever ten gunste van de eerste door de invoering van het *livret*. Het livret of werkmansboekje was niet iets geheel nieuws. In Frankrijk bestond het reeds sinds 1781. In dit voor elke arbeider verplichte boekje tekende de werkgever het gedrag van de werknemer aan, vaak in negatieve zin. De arbeider werd daardoor afhankelijk van zijn patroon en de politie kon zijn heen en weer trekken beter controleren. Het werkmansboekje moest bovendien voorkomen, dat de ene werkgever de andere de in de Franse Tijd schaarse arbeidskrachten afsnoepte.[267] De patroon hield uit eigenbelang het livret vaak niet bij, of vervalste het zelfs. Dat werd hem gemakkelijk gemaakt door het ontbreken van sancties in de wet, die dwongen tot het bijhouden van het livret. Controles door de politie faalden. Bij loongeschillen was de werkgever in het voordeel, want alleen zijn woord gold als wettig bewijs.[268]

In het algemeen opende de nieuwe arbeidswetgeving de weg tot nog groter uitbuiting, waar eerst na 1900 afdoende maatregelen tegen werden genomen. Deze voor de arbeidersklasse ongunstige ontwikkeling is typisch voor de Franse Revolutie. 'Voor de massa betekende de vestiging van burgerlijk-kapitalistische verhoudingen in economisch opzicht alleen de vervanging van de knechting als horige door de knechting als loonslaaf.'[269] Het is wat marxistisch overdreven geformuleerd, maar in de kern niet onjuist. Gold dit ook voor Nedermaas? Om te kunnen voorzien in de meest noodzakelijke levensbehoeften, zo becijferde men in 1803, moest een arbeider een dagloon van 1,05 francs halen.[270] Maar naar de ontwikkeling van lonen en prijzen in Nedermaas is nog geen onderzoek gedaan. Er kan dus geen oordeel geveld worden over de verbetering of verslechtering van de situatie der arbeiders. Voor Frankrijk viel het oordeel positief uit, doordat er tijdens de voortdurende Napoleontische oorlogen over het algemeen doorlopend gebrek was aan mankracht.[271]

Na het vertrek van de Fransen handhaafde het Nederlandse gezag de veranderingen in de grondeigendom en de afschaffing van herendiensten en tienden, al waren de laatste voorlopig niet geheel verdwenen. De door de Fransen begonnen opmetingen voor het moderne kadaster kwamen in NederlandsLimburg eerst in 1843 tot voltooiing.[272] De invoering van het deci-

266 De Maastrichtse brouwerijen bleken in de Franse Tijd niet opgewassen tegen de groeiende concurrentie van het platteland: Philips, Mestreechs aajt, 38.

267 La France à l'époque napoléonienne, 659 (Tulard).

268 Léon, Économies, 389. Tulard, Napoléon, 249. Lyons, Napoleon Bonaparte, 119-120.

269 'Für die Mehrheit der Bevölkerung bedeutete die Etablierung bürgerlichkapitalistische Verhältnisse in ökonomischer Hinsicht lediglich die Ersetzung der Fronknechtschaft durch die Lohnknechtschaft', aldus Walter Grab, in: Deutschland und die Französische Revolution 1789/1989, eine Ausstellung des Goethe-Instituts zum Jubiläum des welthistorischen Ereignisses, Stuttgart 1989, 12. Een algemene beschouwing over arbeiders in de tijd van de Franse Revolutie: Gayot, G., Die städtischen Unterschichten in Frankreich 1770-1820, in: Deutschland und Frankreich im Zeitalter der Französischen Revolution, H. Berding u.a. (eds.), (edition suhrkamp, 1521; NF, 521), Frankfurt/Main 1989, 339-369.

270 NAGN, XII, 107-108 (De Weerdt). La France napoléonienne, 607 (Tulard).

271 Tulard, Napoléon, 247. La France napoléonienne, 660 (Tulard).

272 Veldhorst, A.D.M., 'Voor het kadaster getekend: Gericke', van klerk in Kleef tot genobiliteerd gouverneur van Nederlands-Limburg, in: PSHAL 131 (1995) 159-198, 180-181. De oudste opmetingen voor een kadaster vonden plaats in Noord-Limburg: Aymans, G., Das Kataster im Herzogtum Kleve der Jahre 1731-38 und der Fall Gennep, in: PSHAL 123 (1987) 162-184. In de Oostenrijkse delen van Limburg bestond vóór de Franse Tijd ook al iets van een kadaster; zie: Dumont, Aux origines, 567-572, en: Lenders, P., Commissie voor de openbare lasten in Limburg (1778-1790, 1791-1794), in: De centrale overheidsinstellingen, II, 736-746. Het graafschap Grons-

male rekenen en van het decimale en metrieke stelsel bleken op de lange termijn een grote verbetering.[273] Het onder Napoleon ingevoerde handelsrecht was een stimulans voor handel en industrie.

Maar de algemene aanvaarding van al die nieuwigheden zou meer dan een eeuw vergen, zoals ook het geval was met de democratische grondbeginselen van de Franse Revolutie. In de achttiende eeuw was het duizendjarige, West-Europese maatschappelijke gebouw steeds bedenkelijker scheuren gaan vertonen. De mokerslagen van de Franse revolutionairen vergrootten de bouwvalligheid, maar de algehele instorting kwam eerst meer dan honderd jaar later. Een in de periode 1795-1800 in de Nederlanden aangegaan gedwongen huwelijk zou na verloop van een eeuw opbloeien in een hartelijk omhelzen van de eens zo verfoeide ideeën der Franse wederhelft.

Limburg ook veranderd?

Limburg volgde ook in deze periode de algemene Europese ontwikkelingen, maar: op afstand. De verderfelijke invloed van de evenzeer in Limburg uitgevochten Europese oorlogen nam af. In de achttiende eeuw zette een langzame toename van de bevolking in, waarvan de oorzaken nog steeds niet zijn ontraadseld.[274] Tussen 1762 en 1789 werden in het bisdom Luik 128 kerken geconsacreerd,[275] wat zonder een groeiende bevolking niet verklaarbaar is. Het graafschap Loon zal er ook zijn deel van hebben meegekregen. Rond 1800 had deze bevolkingstoename onder meer tot gevolg een klimmen van de gemiddelde leeftijd en een gelijktijdig langzaam verdwijnen van het eeuwenlange overwicht van jonge mensen in de maatschappij. De groei van de bevolking gaf mede de stoot tot verbetering van landbouw en veeteelt, van handel en verkeer en vergrootte het arbeidsreservoir voor de opkomende industrie.

De mentale, de innerlijke veranderingen zijn heel moeilijk te peilen. De geestelijke band tussen Kerk en gelovigen leek minder hecht te worden door een toename van de geestelijke zelfredzaamheid en een hang naar groter individuele vrijheid. Door deze ontwikkeling verloor het bovennatuurlijke, het buitenaardse voor velen steeds meer van zijn geheimzinnige en soms beklemmende glans. De 'onttovering van de wereld' (Entzauberung der Welt, Max Weber) kreeg vaart in het kielzog van de secularisatie.[276] Eerder is al opgemerkt, dat er in de houding tegenover God en wereld ook veel sleur was. Een scherpe sociale controle maakte het meelopen met de massa maar het meest verkieslijk voor degenen, die er weliswaar afwijkende ideeën op nahielden, maar hun gemoedsrust wensten te bewaren. Het is aannemelijk dat bij de grote massa de persoonlijke geestesgesteldheid, de individuele mentaliteit in 1815 niet veel anders was dan in 1795 of eerder.

De algemene indruk die de bestaande geschiedschrijving wekt van de Limburgse samenleving voor de gehele periode 1660-1840, is er een van rust en grote stabiliteit, plotseling verbroken door de brute overval van de Franse revolutionairen. Een gesloten, aan tradities hechtende en hechte volksgemeenschap zou toen tegen haar wil in het keurslijf van een moderne maatschappij gewrongen zijn. Of deze simpele voorstelling van zaken de juiste is, moet op

veld kende sinds ongeveer 1760 een kadaster, mondelinge mededeling Th.J. van Rensch.

273 Vullings, G.O.W., Republikeinse kalender en republikeinse maten en gewichten in het departement van de Nedermaas, 17971799, (onuitgegeven m.o.-scriptie), Sittard 1980.

274 Léon, Économies, 220-223. Pfister, Bevölkerungsgeschichte, 80.

275 Histoire de la Wallonie, 254.

276 Geschichtliche Grundbegriffe, V, 819 (Zabel). Gijswijt-Hofstra, M., Vragen bij een onttoverde wereld, (Amsterdamse historische reeks, kleine serie, 37), Amsterdam 1997.

zijn minst problematisch heten. Is het niet een romantisch beeld achteraf van een samenleving, die in zich verre van romantisch was?

Bevolking

Limburg was vóór 1800 een aan mensen leeg land. Bevolkingscijfers zijn schaars beschikbaar en onbetrouwbaar.[277] Het is een gewoon verschijnsel in de vóórstatistische tijd. Een standaardwerk[278] schetst de – mogelijke – ontwikkeling van de bevolking als volgt. Het Zuiden, het nu Nederlandse gebied beneden de grote rivieren, herbergde rond 1500 dertig procent van de bevolking. Dit percentage viel in de volgende drie eeuwen tengevolge van oorlogshandelingen terug tot vijftien procent, maar matige groei bleef het normale beeld.[279]

Het is overigens een vraag, of de hier gesuggereerde, enorme achteruitgang van dertig naar vijftien procent van de Nederlandse bevolking – indien juist – alleen te wijten valt aan oorlogshandelingen, want over de loop der bevolking in Limburg vóór 1750 bestaat veel onduidelijkheid. Waarschijnlijk moet er inderdaad rekening worden gehouden met enige ontvolking door de telkens weerkerende oorlogshandelingen. De steden leden eveneens daaronder door de verbreking van het handelsverkeer. Maar er dient tevens rekening gehouden te worden met emigratie. Noord-Limburg kende een herstel van het oorspronkelijke bevolkingsaantal in de periode 1650-1700, en daarna een stagnerende bevolkingsgroei tot 1750. De steden hadden tussen 1675 en 1815 mogelijk te lijden onder bevolkingsverlies (desurbanisatie). Het huidige Nederlands Zuid-Limburg kende een groei van circa twintig procent na 1750, die aanhield tot 1813, toen de groei nog vijftien procent bedroeg. Tabel 5.6 geeft een indruk van het aantal bewoners in de grotere plaatsen van het departement Nedermaas omstreeks 1800. Philips berekende voor Nederlands-Limburg een bevolkingsdichtheid van ongeveer 82 inwoners per vierkante kilometer, wat meer is dan in Friesland of in de Meierij van Den Bosch in de achttiende eeuw.[280] De al eerder vermelde bouw en consecratie van 128 kerken in het bisdom Luik tussen 1762 en 1789 wijst – naast toenemende welvaart – ook op een snellere aanwas van de bevolking.[281] Die groei in de achttiende en begin negentiende eeuw was overigens waarschijnlijk meer een gevolg van het dalen van de sterftecijfers, dan van het stijgen der geboorten.[282]

De Limburgse samenleving

De rauwheid van de samenleving bleef bestaan. Het leven was als voorheen kort en hard. Een karige, weinig gevarieerde voeding gaf de meerderheid van de mensen geringe weerstand te-

277 Er bestaat veel onderzoek omtrent bevolkingscijfers in het verleden. Een uitstekend beknopt overzicht van de huidige stand van het onderzoek, met uitgebreide bibliografie, geeft: Pfister, Bevölkerungsgeschichte. Voor de Nederlanden zie: de hoofdstukken over de demografische ontwikkeling tussen 1500 en 1800 van Van der Woude, Hélin, Scholliers en Vandenbroeke, in: NAGN, V, Bussum 1980. Voor Limburg: Philips, Enige aanduidingen. Mosmuller/Bertrand, Een schets. Zie ook Th.L.M. Engelen over Staats-Valkenburg, in: SSEGL 22 (1977) 68-110, en: Dezelfde over Kerkrade, in: SSEGL 35 (1990) 1-30.

278 Nederland 1500-1815, 78-79, 93-95, 104.

279 De Vries en Van der Woude, Nederland 1500-1815, negeren de emigratie naar en de zuigkracht van de Zeegewesten. Aanwijzingen hiervoor in: Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, N.W. Posthumus (ed), VI, 1703-1795, (RGP, 49), 's-Gravenhage 1922; Regtdoorzee-Greup Roldanus, S.C., Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen, (Economische en sociaal-historische onderzoekingen, 5), 's-Gravenhage 1936, 150-155; Lucassen, J.M.W.G., Naar de kusten van de Noordzee, trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900, Gouda 1984, 105-106.

280 Philips, Enige aanduidingen. Renes, De geschiedenis, 166 noot 26. Zie ook: Mosmuller/Bertrand, 54-55.

281 Histoire de la Wallonie, 254.

282 Haesenne-Peremans, La pauvreté, 138. Engelen, De bevolkingsontwikkeling, 108-109, constateerde in dit deel van Limburg wél een stijging van het aantal geboorten, waardoor het ook stijgende sterftecijfer meer dan gecompenseerd werd.

gen velerlei ziekten, waarvoor in het algemeen geen remedie bestond.[283] De nog lang gebruikte, goedkope vakwerkbouw – nu pittoresk, maar toen oncomfortabel – bood de meeste plattelanders weinig bescherming tegen de koude van de winter en de hitte van de zomer. Alleen de meer gegoeden konden zich stenen woningen veroorloven, die bovendien minder onderhoud vergden. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw leidde overigens de toenemende schaarste aan bouwhout tot hergebruik van oud hout of tot het verdwijnen van de vakwerkbouw. Verstening van een boerderij op het platteland ging vaak gepaard met de uitbouw van het algemeen gebruikelijke langgeveltype tot de modernere gesloten Limburgse hoeve.[284]

TABEL 5.6 GEMEENTEN IN HET DEPARTEMENT NEDERMAAS BOVEN DE DUIZEND INWONERS IN 1801

Bron: RAL, FA, inv.nr. 2106, niet gedateerd.

Plaats	*Aantal*	*Plaats*	*Aantal*	*Plaats*	*Aantal*	*Plaats*	*Aantal*
Maastricht	17.963	Maaseik	2.205	Lanaken	1.421	Wonk	1.123
Hasselt	5.824	Lummen	2.152	Wijlre en Cartils	1.394	Neer	1.113
Sint-Truiden	5.801	Beek	2.132	Heythuysen	1.384	Kuringen	1.095
Weert	4.395	Alken	2.022	Ubachsberg	1.320	Beverlo	1.086
Venlo	4.087	Bilzen	1.925	Roggel	1.256	Thorn	1.065
Roermond	3.788	Zolder	1.917	Merkstein	1.224	Maasniel	1.062
Nederweert	3.688	Wegberg	1.876	Elmpt	1.216	Koersel	1.058
Niederkrüchten	3.522	Geleen	1.800	Houthalen	1.191	Stramproy	1.054
Heerlen	3.218	Diepenbeek	1.787	Nuth	1.187	Neerpelt	1.032
Tongeren	2.973	Tessenderlo	1.787	Bree	1.184	Heusden	1.018
Kerkrade	2.883	Schinnen	1.716	Paal	1.170	Schimmert	1.017
Echt	2.588	Hoeselt	1.605	Vliermaal	1.169	Genk	1.016
Wittem	2.549	Wellen	1.587	Meerssen	1.149	Peer	1.005
Zonhoven	2.462	Halen	1.500	Overpelt	1.142		
Vaals	2.207	Voerendaal	1.462	Bocholt	1.135		

Een vergelijking tussen dorp en stad in deze tijd doet vermoeden, dat het leven van de stedeling veiliger en gezonder was, dan dat van de mens op het platteland. Hij leefde meer beschut tegen allerlei lijfelijke gevaren en de bedreiging van zijn have en goed. In geval van werkloosheid, honger en ziekte kon hij een beroep doen op de stedelijke instellingen van liefdadigheid. In de stad waren er verschillende van dergelijke instellingen, die bovendien ruimer konden bedelen dan de enkele parochiale instelling op een dorp.[285]

De Limburgers hadden in de achttiende eeuw algemeen de naam gewelddadig te zijn.[286] Meer in het bijzonder stond het platteland van de Landen van Overmaas erom bekend. De niet

283 Mosmuller, J.H.M., Het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg: een epidemische tijd, in: HHSG 2 (1992) 83-103. Het voedingspatroon geeft: Haesenne-Peremans, La pauvreté, 393.

284 Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850, A. Schuurman e.a.(eds), Amsterdam 1997, 164-165 (Schuurman). Boerderijbouw: Eggen, Vakwerkbouw. Bieleman, Geschiedenis, 159. De zogenaamd 'Romeinse' oorsprong van de gesloten Limburgse hoeve is een mythe.

285 Weber, Peasants, 154, maakt een vergelijkbare opmerking voor de negentiende eeuw in Frankrijk.

286 Brink, De grote overgang, 360-365, constateert hetzelfde voor Brabant. Hij onderscheidt twee soorten van vechten: het grof geweld, meestal in staat van dronkenschap, en het 'bekkensnijden', een ritueel om meningsgeschillen te beslechten.

weinige plakkaten van de Staten-Generaal tegen de strijdlust in hun partage haalden zelden wat uit. De moordkruisen langs de Limburgse wegen leggen nu nog getuigenis af van de misdaden uit het verleden. De Maastrichtse predikant en hoogleraar aan de Illustre School aldaar, Bachiene, merkte op '... het gemeene volk ten platten lande doorgaans kreegel en twistzuchtig' geeft zich over aan vechterijen en doodslagen'. Maar ook lof onthield hij de Overmase Limburgers niet '... dat ze wel wraakzuchtig bestonden tegen hen die hen beleedigden, maar ook dankbaar jegens hunne weldoeners [waren]'.[287]

Talrijk waren de vechtpartijen, die vaak uitliepen op doodslag. Er zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen. Er bestond – zoals altijd en overal – rivaliteit tussen personen en rivaliteit tussen buurtschappen en dorpen. Vooral na drankmisbruik leidde dit tot individuele vechtpartijen en soms complete veldslagen. Grensgeschillen speelden vaak ook een rol in een tijd, toen de afbakening van de akkers en van de gemene gronden niet altijd even duidelijk was. Het gebruik van de gemene gronden veroorzaakte veel haat en nijd, niet alleen tussen de dorpelingen onderling, maar ook ten opzichte van omliggende dorpen, die er rechten op hadden of meenden te hebben.

In het bijzonder kermissen waren berucht. Zij stonden niet alleen bij de kerkelijke overheid in een kwade reuk, vanwege de dan nog frequentere bijeenkomsten van jongens en meisjes, de *spinningen*, *labbayen* of *conventicula*,[289] maar ook bij de wereldlijke. In navolging van een dergelijk gebod voor het Land van Gulik uit 1770 en van de prins-bisschop van Luik in 1771 voor de Gulikse delen van het bisdom, schreven de Staten-Generaal in 1777 voor, dat er in de Staatse dorpen maar één kermis per jaar op dezelfde drie dagen (de zondag na 11 november, feest van Sint Martinus, en de twee volgende dagen) gehouden mocht worden. De dorpelingen noemden het smalend de 'Hollandse kermis'. Het was geen antikerkelijke maatregel, maar een poging tot ordening van de maatschappij. De gezagsdragers zagen hierbij over het hoofd, dat feesten er niet alleen waren voor het amusement. Op die vrije dagen werden ook zaken gedaan en menig huwelijk vond daar zijn oorsprong. Bovendien waren kermissen op verschillende tijdstippen een uitstekende gelegenheid om eens een ander dorp te bezoeken en andere mensen te leren kennen.[290]

Strenge verbodsbepalingen moesten verwondingen en doodslagen inperken. Verboden waren het bij zich hebben van zakpistolen, bajonetten, met ijzer beslagen knuppels, geweren en stokken met ijzeren punt. De voorkeur van de vechtersbazen ging uit naar de bajonet, een soort lange dolk met hol handvat, zodat hij op een stok gestoken kon worden. Vrijwel iedere man nam zo'n wapen mee, als hij zijn huis verliet. Toen de Staten-Generaal in de Landen van Overmaas vuur- en steekwapens verboden, gingen de vechtersbazen zich bedienen van met lood verzwaarde mispelaren stokken, beslagen met metalen pennen. Gewelddadigheid hoorde eveneens tot het dagelijks leven in het Land van Loon links van de Maas.[291]

287 Bachiene, V, 1035.

288 Zie voor de bestrijding: De centrale overheidsinstellingen, II, 818-819 (Augustyn). De ziekte woedde vooral in de Limburgse Kempen, aldaar, 820.

289 In 1697 verbood de kerkvergadering van Mechelen, waartoe ook het bisdom Roermond behoorde, dergelijke bijeenkomsten: GvNB I, 49 (Pirenne). NAGN, IX, 407-408 (Cloet). Baptist, J., Meisjes, rebellen en brandewijn in het oude land van Lummen (17de-18de eeuw), in: Limburg 58 (1979) 63-70. Schutgens, K., Botsing over jeugdvertier in achttiende-eeuws Buggenum, in: Munsters in de Maasgouw, 260-279.

290 Weber, Peasants, 379. De Moreau, Histoire, V, 68.

291 TSG 3 (1977) 178-179 (Engelen). Hall, J.H.M.M. van, Een onderzoek naar de rechtspraak in de Staatse Landen van Overmaas door de advocaat-fiscaal J.F. van Steelant in 1772, in: Ten werentliken rechte, 59-86, 74, 70-71. Knaepen, J. e.a. (eds), La Révolution, l'empire et le 19e siècle à Visé et dans sa région, Visé 1991, 24-25 noot 22. Daris, 1724-1852, I, 235. Limburg 37 (1958) 214-218 (Brustem). OLL 29 (1974) 58-59 (Baillien). De keurboeken van het graafschap Loon, 405: Vlijtingen, 430: Wellen, 448: Zichen-Zussen.

De Franse Tijd schijnt aan deze uitwassen – misschien ook voortkomend uit een grenzeloze verveling?[292] – min of meer een einde te hebben gemaakt. De kantonscommissaris van Loon verzuchtte nog in 1797, dat men er in dit land een spelletje van maakte om mensen af te slachten als beesten in een slagerij. Voorheen was men gewend bij een dergelijke overtreding zich vrij te kopen zonder bestraffing, maar republikeinse rechters keken daar anders tegen aan.[293] Zij bewerkten waarschijnlijk een mentaliteitsverandering. De staatkundige unificatie van Limburg in het departement Nedermaas (gedeeltelijk in Roer) en de modernisering van de wetgeving trokken duidelijke lands- en gemeentegrenzen, verscherpten het politietoezicht en versnelden de rechtspraak. Dit maakte het uitbarsten van gewelddadigheden minder gemakkelijk en misschien ook minder vanzelfsprekend. Gedeeltelijk waren de kloppartijen immers kermisfolklore, ingegeven door de traditie, buurt tegen buurt, dorp tegen dorp, dorp tegen stad. Grootschalige migratie kwam in Limburg niet voor, waardoor het aantal huwelijkskandidaten beperkt bleef.[294] De druk van de krappe huwelijksmarkt lokte gevechten om huwbare meisjes uit onder het mannelijke deel van de jonkheid, bestaande uit de ongehuwde mannen en vrouwen van een dorp. Diezelfde jonkheid dwong trouwlustigen van buiten het dorp om met bebloede koppen af te deinzen. De Franse conscriptiewetten gaven aanleiding tot snelle huwelijken, want wie getrouwd was, hoefde niet in militaire dienst.[295] De daardoor gewijzigde situatie op de huwelijksmarkt, gepaard aan de veranderde tijdsomstandigheden, verminderde mogelijk de prikkel om elkaar af te rossen tot bloedens toe en erger. Het neemt overigens niet weg, dat tot aan de Eerste Wereldoorlog verschillende plaatsen in Limburg bekend bleven om hun vechtlustigheid.

Welvaart

Een tijd lang heeft de mening ingang gevonden, dat de zeventiende eeuw een crisisperiode was voor de Zuidelijke Nederlanden en dus ook voor Limburg. Er werd zelfs gesproken van een ongelukseeuw. Na jarenlange discussies zijn die geluiden thans verstomd.[296] Het spreekt echter vanzelf, dat een tijdperk met telkens oorlogen en de grote cesuur van de Franse Tijd niet bevorderlijk geweest kan zijn voor een gestaag toenemen van de welvaart in Limburg. Er waren toppen en er waren dalen, maar de algemene tendens was toch langzaam stijgend. Ruwweg kan gesproken worden van vier periodes. Na de vrede van Westfalen en het einde van de naweeën van de Tachtig- en Dertigjarige Oorlog keerde de rust terug. De welvaart nam in Limburg heel langzaam toe, telkens weer achteruitgezet door de directe of indirecte invloed van de Europese oorlogen (zie tabel 5.1). Er was een periode van relatieve voorspoed in het begin van de zeventiende eeuw, maar daarna liep de economische bedrijvigheid terug tot het midden van de achttiende.[297] Tussen 1750-1795 was er een snel groeiende economie. Limburg was toen randgebied van de Oostenrijkse Nederlanden en het Luikse prinsdom, twee van de meest welvarende gebieden in het Europa van die dagen. De opgaande lijn brak af door de komst van de Franse revolutionairen in 1794. In de Franse Tijd, die op dit punt nog weinig onderzocht is,

292 Weber, Peasants, 235, suggereert dat het platteland vóór de moderne tijd veel verveling kende.
293 RAL, FA, inv.nr. 4319, Loon, 1797 november 12.
294 Zie ook TSG 23 (1997) 349 (De Waardt).
295 Lyons, Napoleon, 46.
296 Houtte, J.A. van, Onze zeventiende eeuw, 'Ongelukseeuw"?, (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, jg. 15, nr. 8), Brussel 1953. Koenigsberger, H.G., The crisis of the 17th century, a farewell?, in: Politicians and virtuosi, essays in early modern history, London 1986, 149-168.
297 Blom/Lamberts, 182.

had er na enige tijd herstel plaats, dat tegen het einde van het Napoleontisch keizerrijk afnam. Ook onder koning Willem I hetzelfde beeld: enkele jaren na 1815 begon de welvaart verder te stijgen om door de Belgische Opstand na 1830 weer afgeremd te worden.

Na de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) ging het in het bijzonder agrariërs voor de wind. Zo steeg in de Oostenrijkse gebieden de geldhoeveelheid van 22 gulden naar 39 gulden per hoofd van de bevolking.[298] Er zijn echter ook minder rooskleurige geluiden. De snelle aanwas van de bevolking in de achttiende eeuw paarde zich niet aan een even snelle stijging van het aantal arbeidsplaatsen. Daardoor daalden de lonen, stegen de pachtprijzen en namen werkloosheid en armoede toe.[299] De algemene levensstandaard bleef laag door de sociale ongelijkheid, maar in deze agrarische maatschappij in eerste instantie vooral door het relatief lage productiepeil en de gebrekkige verkeersmiddelen. Telkens wanneer het bevolkingspeil boven het productieniveau uitsteeg – dit gebeurde in de zestiende eeuw en in de lange periode 1730/1740–1800/1870 – groeide de arbeidsreserve en dus de werkloosheid, zakte het reële loon en steeg de armoede.[300] Een funeste gebeurtenis voor de economische ontwikkeling van Limburg was het trekken van de nieuwe staatsgrenzen in 1814-1815 en 1839-1840. De economie raakte daardoor grondig verstoord. Niet alleen door het verdwijnen van de ene, grote markt die het Franse Keizerrijk had gevormd, maar ook door het afkappen van oude economische banden met de directe omgeving van Limburg.[301]

Landbouw en veeteelt

De landbouw beleefde in de periode 1660-1840 in het algemeen een periode van bloei. In heel West-Europa schoten aan het einde van de zeventiende eeuw de prijzen voor de broodgranen omhoog. In het begin van de achttiende eeuw vielen die prijzen wat terug om in de rest van de eeuw op een hoog niveau te blijven, samen met de andere voedingsmiddelen. De Maastrichtse graan- en roggeprijzen, indicatief voor het gehele zuiden van Limburg, kenden een wat minder gunstige ontwikkeling: stijging tot 1685, scherpe prijsval tot ongeveer 1740 en daarna weer oplopende prijzen.[302] De pachtheren – abdijen, kloosters, kapittels, adel, burgers in de steden, pastoors op de dorpen[303] – profiteerden hiervan. Ook de Limburgse boer?

Een groot aantal boeren was eigenaar van de bewerkte grond, 77,5 procent op de zandgronden in het noorden en ongeveer veertig procent op de vettere gronden in het zuiden van Limburg. De kwaliteit van de Limburgse bodem veroorzaakte grote verschillen in de verdeling van het grondbezit. Op de magere zandgronden was het grondbezit van kerk en adel gering.

298 Jansen, Landbouw en economische golfbeweging, 240; Dezelfde, 114-127, een paragraaf onder het kopje: De periode van groei, 1740-1790; zie ook: Jansen, Lange golven, 42-43. Verhulst, Précis, 182-183. Stijging geldhoeveelheid: Revue du Nord 63 (1981) 86. NAGN, VIII, 158 (Hasquin).

299 Lenders, P., Europa in de 18e eeuw, de Oostenrijkse Habsburgers en de Nederlanden, in: De Oostenrijkse Nederlanden, het prinsbisdom Luik en het graafschap Loon in de 18e eeuw, bijdragen over cultuur, politiek en economie, (Publicaties in de reeks Kunst en Oudheden in Limburg, 32), Hasselt 1989, 13-24, 19, en aldaar, 61-69: Eycken, M. van der, Het economisch leven in het graafschap Loon tijdens de 18e eeuw. Asselberghs, De schatrekening, 175-192. Coun, Th., De financiële situatie van de gemeente Neerharen op het einde van het Ancien Régime, in: OLL 39 (1984) 145-171.

300 TvG 88 (1975) 464 (Scholliers). Een gelijke conclusie voor het Luikse in de periode 1730-1850: Haesenne-Peremans, La pauvreté, 444: het aantal armen steeg tot 1830 sneller dan de aanwas van de bevolking.

301 Vermeersch, Vereniging en revolutie, 21. Fehn, Kl., Die Kulturlandschaft in der Euregio Maas-Rhein, Entwicklungsphasen nach 1250, Relikttypen – angewandte historisch-geographische Kulturlandschaftsforschung, in: Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande, regionale Befunde und raumübergreifende Perspektiven, Georg Droege zum Gedenken, M. Nikolay-Panter e.a. (eds), Köln 1994, 23-39, 28.

302 Haesenne-Peremans, La pauvreté, 93. *Maastricht*: NAGN, VIII, 43 (Vandenbroeke).

303 De Vroede, Notabelen, 57.

In de Kempen bezat elke categorie drie procent van het totaal, de stadsburgers bovendien nog 16,5 procent van de landbouwgrond. De rest was eigendom van de boeren die het bewerkten, waarbij in het rechts van de Maas gelegen Land van Montfort een bezit van tien morgen (2,5-3 ha) als onderste grens voor het bestaansminimum gold.[304] Aanzienlijker was het aantal grootgrondbezitters op de vruchtbare lössgronden van de Haspengouw. Het aandeel van kerk en adel bedroeg daar respectievelijk dertig en vijftien procent. Stedelingen bezaten een ongeveer gelijk aandeel als in de Kempen, maar breidden dit in de Franse Tijd en later uit door de aankoop van nationale goederen. Welke verschuiving van kapitaal dat veroorzaakte, is nog steeds onbekend. Edith Ennen oordeelde voor het Rijnland, dat de Franse Revolutie er een ontzaglijke bezitsverschuiving bracht. Sommige groepen verrijkten zich, terwijl andere groepen aan de bedelstaf kwamen: kloosterlingen, priesters, allen die als leek bij de Kerk een bestaan vonden, adellijken, ambtenaren die onder het Ancien Régime hun ambt gekocht hadden, allen die hun betrekking verloren door de verandering van bestuur.[305] In hoeverre is Ennens opmerking juist en geldt zij ook voor Limburg?

TABEL 5.7 RAMPEN VOOR DE BOEREN TUSSEN 1500-1800

Bron: TSG 3 (1977) 175 (Engelen). NAGN, V, 280.

Jaar	*Calamiteit*	*Jaar*	*Calamiteit*
1556	Grote droogte	1717	Zware hagel
1573	Koude winter	1739-1740	Strenge winter
1586	Strenge winter, natte zomer	1742	Veepest; zware hagel, muizenplaag
1649	Late vorst, droge zomer	1769	Veepest
1698	Koude, natte lente	1770	Veepest[288]
1709	Strenge winter	1776	Strenge winter
1713-1720	Veepest	1783	Strenge winter
1716	Strenge winter	1795	Strenge winter

De financiële verhouding grootgrondbezitter-boer was wisselend. Er kwamen in de verschillende delen van Limburg naast elkaar zowel tijdpacht, als de meer frequente erfpacht en halfwinning voor. In het laatste geval deelden eigenaar en pachter gelijkelijk de jaarproductie van het bedrijf (zie ook hoofdstuk 2, p. 113). Over het algemeen trachtte de grondeigenaar uit eigenbelang de pachter aan zich te binden, wat de economische ontwikkeling van Limburg positief beïnvloedde. De eigenaar gaf bij misoogsten en verlies van de oogst door krijgshandelingen kortingen op de pacht, verstrekte zaaigoed en verleende kredieten voor de aankoop van vee, wat weer belangrijk was voor de vergroting van de mestproductie. Stedelijke grondeigenaren brachten zelfs structurele verbeteringen aan om de productiviteit te verhogen. De pachter gaven zij de kans zijn bedrijfsvoering te moderniseren door verbetering van de bedrijfsgebouwen, uitbreiding van de bedrijfsomvang en het scheuren van weiland om de graanproduc-

304 "Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen", rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof.Mr. A.Fl. Gehlen, (Werken LGOG, 16), Maastricht 1998, 202 (Venner).

305 Jansen, Heren en boeren, 1-2, schetst in hoofdzaak de toestand aan het einde van het Ancien Régime. In het prinsdom Luik en de Kempen zou het aantal eigengeërfden groot zijn geweest: NAGN, VIII, 76 (Vandenbroeke). Vgl. Ennen, E., Bonn während französischer Revolution und Kaiserreich, in: Gesammelte Abhandlungen, Bonn 1977, I, 372-387, 374-375) (oorspr. AHVN 166 (1964) 129-151).

tie te kunnen vergroten. Kerkelijke instellingen volgden na 1740 dit voorbeeld, maar de adellijke grondbezitters eerst op het einde van de achttiende eeuw.[306]

Alle boeren, of zij nu pachter of eigenaar waren, hadden zich te voegen naar de in hun dorp geldende gebruiken; dat stond zo ook in de pachtcontracten. Het dorp als gemeenschap besliste over het gebruik van de gemene gronden. Het dorp besloot in de Middeleeuwen ook wàt, wàår en wannèèr verbouwd werd, de al eerder genoemde *Flurzwang*. Het doel was de mogelijkheden tot overleven gelijkmatig te verdelen. Dat leidde tot de handhaving van het middeleeuwse drieslagstelsel. Na de Middeleeuwen verdween de dorpsdwang geleidelijk, zodat een ander, een vierjarig rotatiestelsel mogelijk werd. De verbouw van harde granen en handelsgewassen kon toen toenemen. Het agrarisch individualisme begon in Limburg veld te winnen vanaf de zeventiende eeuw. Oorspronkelijk kenden de dorpen de rijgenootswijze teelt: op een aantal naast elkaar gelegen percelen moesten alle landbouwers hetzelfde, dwingend voorgeschreven product telen. In de achttiende eeuw was deze dwang verdwenen. De Franse Tijd bevorderde het individualisme op de dorpen nog meer. Toen werd toegestaan de velden af te sluiten, waardoor het gemeenschappelijk weiderecht op de afgeoogste dorpsakkers verloren ging.[307]

De Franse revolutionairen wilden ook het verdelen van de gemene gronden bevorderen. In Nedermaas en Roer schijnt dit niet aan de orde te zijn geweest. Hier bleven de gemene gronden de onverdeelde eigendom van de burgerlijke gemeenten,[308] in zoverre zij er nog bezitter van was. De reglementering van het gebruik of de eerste verdeling van de gemene gronden dateerden uit de periode van de kolonisatie van het binnenland in de dertiende en veertiende eeuw. Tot het midden van de zeventiende eeuw schreed de opdeling van de gronden onder de dorpsgenoten voort. Toen begonnen steden en dorpsbesturen de gronden in bezit te nemen. Veel ervan hadden zij al lang vóór de Franse Tijd verkocht om oorlogsschulden te delgen, waardoor onder meer stedelijke grootgrondbezitters er eigenaar van werden.[309] De bevolkingsaanwas in de achttiende eeuw maakte ontginning van woeste gronden en de verdere verdeling van gemene gronden aantrekkelijk. In de Kempen werden de gemeenten aangespoord hun 'vroenten' te verkopen. Alleen de varkensfokkerij en schapenteelt ondervonden nadeel van het verdwijnen der gemene gronden en gingen achteruit.[310]

Na de crisisperiode 1580-1650 herstelde de landbouw zich. De bedrijfsvoering maakte nu een moderniseringsproces door. Er werden nieuwe gewassen ingevoerd, zoals klaver.[311] De opbrengst per bunder steeg en dat kon door een verhoging van de mestproductie, verbetering van de veestallen, uitbreiding van de weidegrond (aanleg van een huisweide), vergroting van de veestapel. Aan de landbouwwerktuigen, zoals de ploeg, werden technische verbeteringen doorgevoerd. De kleine pachters en keuterboeren hadden het geld niet om deze ontwikkeling te volgen en moesten naar andere bronnen van inkomsten omzien. Er was overigens weinig gereed geld onder de mensen. In het Land van Montfort gebeurden pachtbetalingen tot in de negentiende eeuw nog in natura.[312] De landarbeiders waren de grote verliezers van de economische ontwikkelingen. Na 1640 bleven hun lonen stabiel en na 1675 begonnen zij zelfs te dalen. In de tweede helft

306 Jansen, Lange golven, 6-7, 9.

307 Jansen, Lange golven, 7-8. *Flurzwang*: SSEGL 26 (1981) 38-39 (Jansen). *Rijgenotenteelt*: SSEGL 13 (1968) 83 (Jansen). *Vierjarig stelsel*: SSEGL 37 (1992) 9 (Jansen).

308 SSEGL 13 (1968) 83 (Jansen). Venner, De Meinweg, 331-339.

309 Aldus: Krings, Wertung. Zijn opvatting generaliseert te veel.

310 WPG, II, 281-282.

311 Bieleman, Geschiedenis, 129.

312 Brink, De grote overgang, 22.

van de achttiende eeuw verdienden landarbeiders nog maar de helft van wat zij een halve eeuw eerder kregen. Het aantal landarbeiders was in Limburg overigens gering.[313]

In de achttiende eeuw vond er een agrarische revolutie plaats, die leidde tot tal van verbeteringen in de landbouw. Een belangrijke stap vooruit in de landbouwtechniek was de invoering van de Brabantse ploeg, die met geringer trekkracht dieper kon ploegen. Wijzigingen in de teelt van de gewassen en de invoering van klaver en voedergewassen onder invloed van de fysiocraten leidden ook tot verbetering. De nieuwe voedergewassen vergrootten de beschikbare hoeveelheid veevoer en maakten de braak overbodig.[314] Het had ook een gunstige weerslag op de exploitatie van de mergelgroeven rond Maastricht, omdat de landbouw meer behoefte kreeg aan kalk en stikstofrijke meststoffen. De invoering van de verbouw van groenvoer en van voedergewassen maakten het braak laten liggen van een deel van de grond overbodig. Bovendien kon de boer nu zijn veestapel uitbreiden. Dat leverde meer mest op, wat weer leidde tot een verhoging van de graanproductie.[315] De grootste verandering – en tevens verbetering van het voedingspatroon – was echter het invoeren van de aardappelteelt. Het juiste tijdstip is voor Limburg onbekend. Na 1775 schijnt de verbouw vrij algemeen te zijn geworden. Een belangrijke teelt werd het niet, want nog omstreeks 1850 namen aardappelen samen met voedergewassen maar tien procent van het bebouwde areaal in beslag.[316] De belangstelling voor veeteelt was in Limburg gering. Vee was er vooral omwille van de mest. Om de kosten van de veeteelt te drukken, gingen de boeren de weiden met fruitbomen beplanten. Uit de Kempen kwamen opkopers naar Limburg voor de beste kwaliteiten fruit. Het overschot werd gebruikt voor de fabricage van cider, azijn en stroop.[317]

De achttiende eeuw was ook de tijd van de eerste, grootschalige ontginningen van de nutteloze heidegronden. Verschillende grootse plannen werden gelanceerd, maar na korte tijd getorpedeerd door het ontbreken van mest in voldoende hoeveelheden. Het gebrek aan mest maakte de uitvoering van de ontginningswetten van Maria Theresia (1772) in de Oostenrijkse Nederlanden illusoir. Als men ze al opvolgde, plantte men naaldbomen,[318] wat op verschillende plaatsen gebeurde. Pruisen boekte in die tijd meer succes met de bevordering van de ontginningen rond Goch en in het Land van Kleef.[319]

In de Franse Tijd ging het de boeren in sommige opzichten goed. De aansluiting bij Frankrijk vergrootte de markt. De invoering van het Continentaal Stelsel (1806) bevorderde de afzet. De erfpacht – in de praktijk dus feitelijk de eigendom van de grond – bleef bestaan en allerlei heerlijke rechten verdwenen.[320] Hoe het in Nedermaas werkelijk met de welvaart van de boer gesteld was, is slechts vaag bekend. Hij zou voortdurend gebalanceerd hebben op de rand van de armoede. De Franse maatregelen zouden het welvaartspeil hebben doen dalen beneden de stand van 1790. Over de algemene welvaart in de periode 1800-1814 is nauwelijks iets bekend.[321] Hier zal verder onderzoek opheldering moeten verschaffen.

In het algemeen voorzagen landbouw en veeteelt in de behoeften van de bevolking. In 1740

313 Jansen, Lange golven, 18-19. SSEGL 37 (1992) 2 (Jansen).
314 WPG, II, 282. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 173.
315 Alberts, II, 40. Philips/Jansen/Claessens, 2-7.
316 NAGN, VIII, 87, 89-91, 93 (Vandenbroeke). Verhulst, Précis, 169-172. Rutten, Bevolking, gezondheid, 4.
317 SSEGL 37 (1992) 13, 14 (Jansen).
318 Limburg in kaart en prent, 108.
319 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 345.
320 Gilissen, Historische inleiding tot het recht, 612. De Franse Revolutie en Vlaanderen, 140 (Scheelings).
321 Philips/Jansen/Claessens, 103, 105-106 (Jansen).

is de laatste hongersnood voorgekomen in België, oordeelde in het eerste kwart van de twintigste eeuw de grootmeester der Belgische geschiedschrijving, Pirenne. In het laatste kwart van de twintigste eeuw bevestigde Amerikaans onderzoek dit beeld.[322] Overal in Europa kwam er in de tweede helft van de achttiende eeuw een einde aan een biologisch regime, dat voortdurend schaarste en hongersnood veroorzaakte, ook als de weersomstandigheden niet tegenzaten (zie tabel 5.7). Het begin van de jaren 1740 was de laatste keer dat hongersnood een plotselinge stijging in het sterftecijfer veroorzaakte. De crisis van 1816-1817 deed zien dat het oude patroon nog niet geheel verdwenen was. De toename van de sterfte was toen ondanks de hoge voedselprijzen echter niet zo dramatisch als in het verleden. Vaak is beweerd dat het verdwijnen van epidemieën in Europa te danken was aan een immuniteit voor ziekten ontstaan na vele infecties. Maar het was eerder te danken aan een doeltreffender landsbestuur en aan een verhoging van de productie, die het ontstaan van hongersnoden uitsloot.[323]

Limburg kende in de moeilijke crisisjaren 1816-1817 geen hongersnood en al evenmin waren er hongeropstootjes, zoals elders. De situatie van de boer was echter zorgelijk. De eerder geschetste, mogelijke voordelen van de Franse Tijd gingen door de nieuwe, ongelukkig getrokken staatkundige grenzen verloren. Het dwong de boer minder marktgericht en meer autarkisch te gaan produceren. Vee bleef bijzaak; het hoofdproduct was graan, zoals voorheen. Maar graan ondervond zware concurrentie door de invoer van goedkoop Russisch graan in 1817 en later uit Frankrijk en het Rijnland. Het protectionisme van Frankrijk en Engeland versterkte deze tendens, terwijl Duitsland geen betekenis had als afzetgebied. De jaren van het Verenigd Koninkrijk en van de Belgische Opstand (1815-1830-1839) waren jaren van voortdurende malaise in landbouw en veeteelt.[324]

Industrie, handel en verkeer

Economisch gezien bleef Limburg van weinig belang. De geringe bevolkingsdichtheid en het lage welvaartspeil maakten de streek weinig aantrekkelijk voor een belastingheffer. Op het minder geschikte klimaat in Limburg voor het ontstaan van industrie is eerder gewezen, evenals op de verplaatsing van de van oorsprong middeleeuwse stedelijke nijverheid naar het platteland (p. 227). In de periode 1660-1840 kwam in die situatie niet veel verandering. De Landen van Overmaas kenden een opbloei van metaalnijverheid als huisindustrie. In het graafschap Geleen bestond een 'gilde van den eyseren', dat sloten, lantarens en metalen gereedschappen vervaardigde. Sittard stond bekend om zijn messen. De abten van Kloosterrade verbeterden de exploitatie van hun steenkolenmijnen in het Wormdal en legden betere afvoerwegen aan.[325] In het noorden van Limburg herleefde de middeleeuwse kleiindustrie te Tegelen, maar die zou eerst na 1830 echt belangrijk worden. In Sint-Truiden kende de kantnijverheid in de achttiende eeuw een bloei tot na de Franse Tijd.[326]

De enige spectaculaire industriële ontwikkeling in Limburg was de textielindustrie te Vaals, die aansloot bij het industriegebied rond Aken en in het Land van Herve met zijn uitlopers naar Vaals en Eijsden. De lutheraan Johan Arnold von Clermont had tussen 1761 en 1765

322 Pirenne, V, 272. Post, Subsistence crisis.
323 Post, Subsistence crisis, 108, 117, 123.
324 Philips/Jansen/Claessens, 112, 114-118. HHSG 6 (1996) 150 (Crutzen). Zie ook: Philips, J.F.R., De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden, in: SSEGL 12 (1967) 125, ook in: Acta Historica Neerlandica 3 (1970) 84-104.
325 Alberts, II, 37, 65.
326 Teeuwen, Uit aarde geschapen, 8. Alberts, II, 37, 67-68.

zijn weverijen van Burtscheid en Aken naar Vaals verplaatst, waar hij een fabrieksgebouw had laten neerzetten. Rond 1790 vonden daar 160 mensen werk. Daarenboven had Von Clermont meer dan tweeduizend thuiswevers in dienst. De boerenmensen rond Vaals waren goede spinners. Zij hielden zich meer met veeteelt dan met akkerbouw bezig. Hun handen waren daardoor zachter, zodat zij een fijnere draad konden spinnen dan de Gulikers, schreef de Duitse reiziger Forster, die in 1790 de fabrieken van Von Clermont bezocht.[327] Economisch gunstige factoren waren de aanwezigheid van kalkarm water, ruim aanbod van geschikte arbeiders, de lagere lonen op het platteland en betere handelsverbindingen via Staats gebied. In 1810 introduceerden de Von Clermonts de mechanische fabricage van wollen stoffen. Desondanks kon dit de neergang in de Limburgse textielnijverheid, die al sinds 1790 te bespeuren viel, niet tegenhouden. Een in 1777 in Vaals opgerichte naaldenfabriek bleef bestaan tot 1835.[328]

De vermelding van tweeduizend thuiswevers bij Von Clermont wees al op een andere ontwikkeling, de opkomst van nijverheid op het platteland in de zeventiende en achttiende eeuw. Wallonië was Limburg hierin sinds de Middeleeuwen voorgegaan met de verwerking van ijzer, lood, zink en kalmei (galmei) en de fabricage van textiel. Een grote stimulans ging daarbij uit van de aanwezigheid van waterkracht voor het aandrijven van molens.[329] Na een periode van stilstand in de zeventiende eeuw nam de plattelandsnijverheid in de achttiende eeuw een hoge vlucht ten zuiden van de lijn Aken-Maastricht-Sint-Truiden. De Franse Tijd bracht een voorbijgaande opbloei van de industrie. Fabrieken konden goedkoop onderdak vinden in leegstaande kloostergebouwen, zoals te Maastricht. Het Continentaal Stelsel sneed het Franse keizerrijk af van de wereldmarkt. Dat deed de fabricage van vervangingsmiddelen ontstaan, zoals cichorei in plaats van koffie en bietsuiker in plaats van rietsuiker. Grootschalig waren deze bedrijven niet en na het verdwijnen van de Fransen en hun Continentaal Stelsel in 1814 moesten dergelijke 'oorlogsindustrieën' over het algemeen vrij snel de poorten sluiten. Omstreeks 1820 was er in Limburg in hoofdzaak nog ambachtelijke bedrijvigheid en nauwelijks fabriekmatige productie. In Hasselt ging van de eens zo bloeiende jeneverstokerijen meer dan tachtig procent te niet door de concurrentie van de meer moderne Hollandse stokerijen.[330]

Voor de agrarische samenleving was de industriële ontwikkeling van grote invloed. Industrie kon meer mensen een bestaan verschaffen dan het boerenbedrijf. Er werd jonger getrouwd en het aantal gehuwden steeg. De bevolking nam toe, wat weer groter vraag deed ontstaan naar de producten van landbouw en veeteelt. Bovendien konden boeren met een marginaal bedrijfje een aanvulling op hun inkomen verdienen in de plattelandsnijverheid. Het moet een bescheiden aanvulling zijn geweest, want rond 1820 lagen de Limburgse lonen in de bedrijven (gemiddeld 50-65 cent per dag) veertig tot vijftig procent beneden het rijksgemiddelde. Het wijst op twee dingen: een groot aanbod van arbeidskrachten en een geringe vraag naar vakbekwaamheid.[331]

Net als in het Land van Herve in de achttiende eeuw met zijn in het buitenland rondreizen-

327 Forster geciteerd in: Agt, J.F. van, Zuid-Limburg, Vaals, Wittem en Slenaken, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, de provincie Limburg, Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, afl. 2), 's-Gravenhage 1983, 92.

328 Jansen, Golfbeweging, 222. LV, II, 210. SSEGL 33 (1988) 159-160. Renes, Geschiedenis, 145. Hovens, Fr., De komst van lakenfabrikant Johann Arnold Clermont naar Vaals, in: HHSG 8 (1998) 221-258.

329 Jansen, Lange golven, 37.

330 Brugmans, I.J. (ed), Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw, 2 dln, 's-Gravenhage 1956 (herdrukt 1977), met: Supplement, D. Damsma e.a. (eds), 's-Gravenhage 1979 (RGP, grote serie, 98, 99, 168). Alberts, II, 182-183.

331 Alberts, II, 183.

de venters leidde een soortgelijke ontwikkeling in de Kempendorpen – daar waren het de Teuten – tot een omzetting van de akker- in weidebedrijven. Dat paste beter bij het werkschema van de boer-handwerker of de boer-handelaar.[332] De industriële ontwikkeling bracht ook sociale verandering. Er begon naast de boerenstand, waarvoor te weinig grond beschikbaar was, een nieuwe klasse te ontstaan, die der industriearbeiders. Zij zou in de negentiende en twintigste eeuw van grote politieke en sociale betekenis worden.[333]

De ontluikende nijverheid en de groeiende landbouw en veeteelt deden handel en transport toenemen ondanks de mercantilistische politiek van Oostenrijk en de Republiek, die eigen bedrijvigheid met hoge invoerrechten afschermden tegen industrieproducten uit het buitenland. De toename van handel en verkeer verliep via twee wegen: de rivier de Maas en de verschillende grote landwegen. Sinds de Middeleeuwen doorkruisten twee grote wegen Limburg Keulen-Düren/Jülich-Aken-Maastricht-Tongeren-Brussel en Keulen-Vlodrop-Roermond-Antwerpen. De 'Maasbaan' van het Rijnland via Sittard-Urmond naar Loon en Brabant was van minder betekenis.[334] In de vroegmoderne tijd overvleugelde de noord-zuidverbinding via de Maas de west-oostverbindingen. Beide verkeersassen hadden hun bezwaren. De onverharde landwegen waren slecht en in het winterhalfjaar nauwelijks of niet begaanbaar. De leemachtige wegen in het zuiden van Limburg waren bij regenweer zo klef modderig, dat de wielen van de postwagen werden vastgezet en de paarden de wagen verder sleepten. Men vreesde anders dat het voertuig over de kop zou slaan.[335] De Maas leed als regenrivier onder de snel wisselende waterstanden, waardoor het transport kon stagneren. Het vervoer over de rivier omvatte kolen, ruw ijzer en ijzerwaren, hardsteen, leien, molenstenen, kalk, pijpaarde en hout uit Luikerland naar de West-Nederlandse zeegewesten en als retourvracht kaas, olie, zout, suiker, haring, stokvis, zoute vis, tin, lood en koloniale waren.[336] Talrijke transportdiensten op de Maas tussen Huy, Dinant en Fumay onderhielden in de zeventiende eeuw via de Maas de verbinding met Amsterdam.[337]

Handel over land met Noord-Nederland was na 1648 goedkoper dan de door meer tollen belaste Maasvaart. In het Noorden werd de landhandel, evenals in het Zuiden, nauwelijks belast.[338] Maar in zijn geheel genomen bleef transport over land economisch gezien veel minder aantrekkelijk, doordat karren nu eenmaal veel kleinere hoeveelheden waren konden vervoeren dan schepen. Beide verbindingen, zowel te land als te water, ondervonden hinder van tollen. Grote en kleine Limburgse potentaten beschouwden een verkeersweg door hun gebied als een melkkoe, waarvan zij profiteerden door een of meer tolkantoren op te richten. De heren slachtten echter de kip met de gouden eieren! Het grote aantal riviertollen (zie tabel 5.8)[339]

332 SSEGL 27 (1982) 913 (Jansen). Bloemen, M.E., Een sociale studie van een handelaarsgroep uit de Noorderkempen: de teuten tijdens de late 18e eeuw, in: Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandtalige verenigingen voor oudheidkunde en geschiedenis van België te Hasselt, 19-22 augustus 1982, L. Janssens (ed), Mechelen 1988, 2 dln, I, 269-274. Lenders s.j., P., Vrachtvoerders en teuten, retourmigranten in de oude Brabantse en Luikse Kempen (1500-1920), zin, opkomst en ondergang van een stroming, in: OLL 47 (1992) 167-211. Mertens, J., Handel en wandel van de teuten in de Duitse gewesten, studie van de migratie van 'Brabanders' en 'Luikenaars' tijdens de 16de-19de eeuw, (Publikaties van het Museum Kempenland te Lommel), Lommel 1995. Elders in Limburg kwam dit soort handel ook voor: Mosmuller, J.M.H., Marskramers in de Oostelijke Mijnstreek omstreeks 1800, in: SSEGL 38 (1993) 45-65.

333 NAGN, VIII, 100-101 (Vandenbroeke). Im Hof, Das Europa, 76-77.

334 Stercken, Königtum, 45 noot 65. Alberts, II, 43.

335 Ickenroth, Rijkspost, 52.

336 Alberts, II, 72. Kaart in: Kleine Atlas, 52. Over de handel van de Republiek met het achterland, waaronder Limburg, is weinig bekend: Nederland 1500-1815, 565.

337 Yernaux, La métallurgie, 93.

338 Yernaux, La métallurgie, 104.

339 Roebroeck, Hoe hebben, 57-61, somt een wat afwijkende lijst van tollen op.

en ook de verhoging der toltarieven veroorzaakten een vermindering van het vervoer op de Maas, dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw aanzienlijk toegenomen was. Bijgevolg verminderden ook de tolinkomsten. De tollen bij Navagne, Stevensweert en Roermond brachten in 1693-1699 samen ongeveer 180.000 gulden op en in 1719-1724 al minder dan 100.000 gulden. De belangrijke zouthandel verkoos de Rijn boven de Maas na de licentverhogingen van 1680 en 1683.[340] Het vervoer over land nam toe, gepaard gaande met zoveel mogelijk ontwijking van Pruisisch gebied, waardoor doorvoerrechten over de weg vermeden werden. In 1729 was de opbrengst der Maastollen te Well en Kessel nog slechts 17-18.000 Reichstahler (36-38.000 gulden Hollands), terwijl deze inkomsten vroeger voor het gehele Overkwartier, dus met inbegrip van de tollen te Roermond, Venlo en Stevensweert, tienmaal zoveel bedroegen. In 1770 leverden de Pruisische Maastollen niet meer dan 11-12.000 Reichstahler (ongeveer 20.000 gulden Hollands) op. De Hollandse kooplieden transporteerden omstreeks 1750 hun waren dertig tot vijftig procent goedkoper over de Rijn naar Ürdingen en vandaaruit in het omliggende gebied van de Nederrijn. Venlo ondervond er veel nadeel van.[341] Bij de opgegeven tolbedragen dient er wel rekening mee te worden gehouden, dat tolregisters niet meer dan een indicatie bevatten voor de totale omvang van de handel. Allerlei steden, instellingen en personen genoten gehele of gedeeltelijke vrijstelling van het betalen van tol, zodat bewaard gebleven tolrekeningen maar een fragmentarisch beeld geven van de werkelijke omvang van de economische bedrijvigheid.

TABEL 5.8 MAASTOLLEN IN LIMBURG (15E-18E EEUW)

Bron: GA Dordrecht, Archief Gemeene Maashandelaars. Zie: Maasgouw 100 (1981) 103 (v.d. Brand).

1. Namen	18. Well
2. Hermalle	19. Boxmeer
3. Agimont	20. Gennep
4. Luik	21. Mook
5. Herstal	22. Haps
6. Elven of Navagne	23. Middelaar
7. Maastricht	24. Cuyk
8. Rekem	25. Grave
9. Urmond en andere tollen	26. Ravenstein
10. Maaseik	27. Batenburg
11. Stevensweert	28. Megen
12. Roermond	29. Maasbommel
13. Asselt	30. Oyen
14. Hansem (onder Neer)	31. Lith
15. Kessel	32. Herwaarden
16. Venlo	33. St.-Andries
17. Grubbenvorst	34. Crêvecoeur

340 Bauduin, H., Bronnen voor de geschiedenis van de Limburgse Maashandel, in: De Maasgouw 81 (1962) 117-121. Alberts, II, 70-73.

341 Roebroeck, E., Hoe hebben, 50-74. Alberts, II, 64. Peters, Pruisisch Gelder, 169. NAGN, VIII, 202 (Everaert).

Toen het aantal tollen op de Maas begon te stijgen, verlegde de verkeersstroom zijn bedding gedeeltelijk en koos voortaan eerder de – betrekkelijk – goedkopere landweg. Betrekkelijk, want ook daar waren tollen. De handel tussen het Luikerland en de Republiek ging na 1650 steeds meer gebruik maken van de wegen door de Kempen.[342] Het industriegebied ten zuiden van de lijn Aken-Maastricht-Sint-Truiden verlegde aan het einde van de achttiende eeuw zijn aan- en afvoerweg zelfs naar het westen, naar de haven van Oostende.[343] Op de landwegen nam het aantal tollen toe naarmate in de achttiende eeuw meer nieuwe wegen werden aangelegd. De weg van Keulen naar Antwerpen had bijvoorbeeld tollen te Kerkrade en Sittard.[344]

Hinderlijk voor de handel waren de in de achttiende eeuw gehanteerde beschermende maatregelen. Dat deden niet alleen de Limburg omringende landen, Pruisen en Gulik-Berg, maar ook de eigen soevereinen als de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek. Het Overkwartier had hieronder bijzonder te lijden.[345] Het prinsdom Luik kende niet het protectionisme (mercantilisme) van de omliggende staten. Maar het hinderde de handel door de 'zestigste penning' (de soixantième) te gebruiken als vergeldingsmaatregel. Het was een in- en uitvoerbelasting, die de Luikenaren tegen de bedoeling in ook gebruikten als doorvoerbelasting, onder meer te Maaseik en in 1709 te Grathem.[346]

De nog altijd goedkopere landweg in Limburg was door zijn slechte staat van onderhoud echter geen al te beste vervanging voor de waterweg. Het was een algemeen West-Europees verschijnsel. In de loop van de achttiende eeuw trachtten de overheden in alle landen de verkeersverbindingen te verbeteren door verharde wegen aan te leggen.[347] Enige vooruitgang kwam er omstreeks 1770 in de Landen van Overmaas door de weg van Keulen naar de Maas met keien en grint te plaveien. Daarvan profiteerden de wegen van Maastricht via Meerssen naar Valkenburg en van Maastricht via Beek naar Sittard. De abdij Kloosterrade verhardde een deel van de weg Heerlen-'s-Hertogenrade-Geilenkirchen over een lengte van zeventien kilometer voor een vlottere afzet van de in Kloosterrade gedolven steenkool.[348] In de Zuidelijke Nederlanden groeide het verharde wegennet van 230 km in 1700 tot 2.850 km in 1794. Vooral het prinsdom Luik deed er veel aan. De Staten van Luik besloten in 1712 twee kasseiwegen aan te leggen, Luik-Sint-Truiden in aansluiting op het Brabantse wegennet en Luik-Hasselt-Den Bosch. De eerste was in 1713 klaar, de tweede in 1741 pas tot Hasselt, in 1770 tot Helchteren en in 1788 tot Lommel. De aansluiting met Den Bosch kwam er eerst in de Franse Tijd.[349] De weg Luik-Aken was al in 1783-1784 gereedgekomen. Het verkeer van personen was in Limburg nog niet groot. Toch namen het postverkeer en de postwagendiensten in de achttiende eeuw toe.[350]

In het departement Nedermaas was het Bureau van Bruggen en Wegen na 1800 zeer actief. Het ontwierp verschillende nieuwe verbindingen, zowel te water als te land. Het *Grand Canal du*

342 LV, II, 301 noot 575.
343 Pirenne, V, 276-277.
344 NAGN, VIII, 130 (Hasquin). Philips, R., De wijnhandel te Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw, in: Campus liber, 299-312, 301.
345 Depretz-Van den Casteele, S., Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw, in: TvG 78 (1965) 294-317.
346 Zie ook: Hansotte, Institutions, 145. Pirenne, V, 135 noot 1. Roebroeck, Hoe hebben, 66. NAGN, VIII, 129 (Hasquin), 202 (Everaert). Goossens, Étude, 31*.
347 Léon, Économies, 154-155.
348 Eenheid en scheiding, 70 (Van der Eycken).
349 NAGN, VIII, 188 (Everaert). Limburg in kaart en prent, 135. Eenheid en scheiding, 70 (Van der Eycken). Zie ook: Vercauteren, F.E.M., De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als onderdeel van de verbinding met Luik (1740-1745), Nijmegen 1956. Dezelfde, De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818), Nijmegen 1958.
350 Ickenroth, Rijkspost. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 351.

Nord, dat Antwerpen dwars door Limburg heen met de Rijn moest verbinden om de Hollandse Rijnhandel lam te leggen, bracht het echter niet verder dan het stuk tussen Lozen (gehucht onder Bocholt) en Beringe (gehucht onder Helden) en delen tussen Venlo en Neuss.[351] De inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 maakte het kanaal overbodig. Koning Willem I nam later het kanaalvak bij Weert op in de verbeterde verbinding te water tussen West-Nederland en het Zuiden, de Zuid-Willemsvaart, die in 1826 gereed kwam.

Het was vooral het geldgebrek van de Franse administratie, dat in het departement Nedermaas de verbetering van het verkeersnet belemmerde. Het Bureau van Bruggen en Wegen kon maar één landverbinding echt helemaal voltooien, de steenweg MaastrichtTongeren (1802/1804-1813).[352] Onder het Verenigd Koninkrijk maakte de regering van koning Willem I graag gebruik van de Franse ontwerpen en de eerste aanzetten van nieuwe tracés. In snel tempo volgde na 1815 de aanleg van de steenwegen Tongeren-Borgloon-Sint-Truiden (1817), Maastricht-Gulpen-Vaals-Aken (1825), Maastricht-Verviers (1829) en Hasselt-Diest (1829).[353]

Een bijzonderheid van het Limburgse handelsvervoer over land waren de kinkenvoerders, die als kramers de handel tussen de steden verzorgden. De koopwaar laadden zij in zakken op kinkenpaardjes (pony's). De korenkinken uit Aubel kochten in het land van Sittard en Maaseik graan op en voerden het op hun paardjes naar het Land van Luik. Uit Kerkrade trokken de kolenkinken naar de Maas met steenkool.[354]

Het vervoer van reizigers en post verbeterde langzamerhand in de achttiende eeuw. Marktschepen onderhielden al sinds het einde van de Middeleeuwen regelmatige beurtdiensten op de Maas vanuit verschillende plaatsen, Luik, Maastricht, Elsloo, Urmond, Stokkem, Maaseik, Roermond, Venlo. Maastricht en Venlo waren in Limburg een knooppunt van vaste postwagendiensten, die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw ontstonden voor het vervoer van reizigers. Oorspronkelijk verkregen particulieren een octrooi om een dienst te onderhouden. Maar die waren vooral op eigenbaat uit en niet zozeer op het verzorgen van goede verbindingen. Hetzelfde deed zich voor bij de brievenpost; winst maken stond ook daar voorop. Op 1 juli 1752 verving de Statenpost vanuit de hoofdplaats Den Haag de stedelijke posterijen; zij werden verdrongen of opgeheven. In 1761 kwam er een einde aan het vervoer van brieven en pakketten in de Republiek door de Duitse Rijkspost van de familie Von Thurn und Taxis. Maar in het tweeherige Maastricht bleef die Rijkspost bestaan. Het Hollandse kantoor in Maastricht kreeg echter na 1766 de overhand, waarna ook daar de (Luikse) Rijkspost verdween. In de Franse Tijd nationaliseerde de Franse staat de posterijen op 15 januari 1799. Het betekende een verbetering. Vroeger was er alleen zorg voor een goede verbinding met de zeegewesten, maar nu kwamen er verbindingen met het gehele Franse staatsgebied van de Pyreneeën tot de Rijn.[355]

Pauperisme

De armoede van brede volkslagen werd in de achttiende en negentiende eeuw tot hét grote sociale vraagstuk, dat eerst door grootschalige industrialisatie opgelost zou worden. Armen waren er in alle tijden, maar de tegen het einde van de zeventiende eeuw inzettende bevolkings-

351 Kulturraum Niederrhein, II, 33-34 (Hantsche).

352 Corten, G.J.P.M., Alignements droits, de ontwikkeling van het wegennet in het departement van de Nedermaas, 1794-1814, in: SSEGL 32 (1987) 126. Ubachs/Evers, 182.

353 Limburg in kaart en prent, 135.

354 HJLZ 4 (1983) 64 (Jonkergouw).

355 Brink, J.D. van den, Historisch overzicht van het Maastrichtsche postwezen, 's-Gravenhage 1936, 21-22. LV, I, 206-207.

groei deed hun aantal snel toenemen door het gebrek aan voldoende werk. Dit laatste besefte men niet. De heersende opvatting was, dat armoede een gevolg was van een persoonlijk en niet van een algemeen maatschappelijk falen. Men dacht het euvel simpel te verklaren uit de menselijke luiheid. Iedereen die recht van lijf en leden was, kon zijn brood verdienen, mits hij of zij maar wilde werken. Wie door ziekte of andere handicaps dat niet kon, had recht op de liefdadigheid van zijn medemens. Echte armoedebestrijding bestond daarom niet. Er werd slechts gezocht naar leniging van de nood en dat was een taak van de Kerk. De Staat rekende het alleen tot zijn taak het leger van armoedzaaiers, het grauw, in bedwang te houden, want de menigte der havelozen zonder vaste woon- of verblijfplaats groeide met de dag. Bedelarij en landloperij – vooral van vreemden – onderdrukte de overheid met harde hand. Met een zekere regelmaat organiseerden de verschillende landsbesturen in Limburg grensoverschrijdende klopjachten op zwervers, bedelaars en ander gespuis. De rechterlijke autoriteiten in de verschillende soevereiniteiten werkten dan nauw samen.

Armen werden een maatschappelijke plaag, die de niet-armen angst inboezemde. Achteraf bleek die angst ongegrond, want de paupers hebben nooit een politieke macht weten te vormen.[356] Een veel gebruikte benaming voor de algemene armoede was pauperisme,[357] maar die term dook eerst vrij laat in 1823 op in Engeland. Arm was sinds de Middeleeuwen iedereen die alleen zijn twee armen had om zijn kost te verdienen en niet beschikte over eigen vermogen.[358] Vaak was armoedebestrijding eigenlijk werklozenzorg. Op de dorpen rond Borgloon bijvoorbeeld vormden in de achttiende eeuw mensen zonder werk 93 procent van de ondersteunden.[359] De toenemende groei van de bevolking deed ook het aantal werklozen groeien.

Sinds de Middeleeuwen bestonden er liefdadige systemen om behoeftigen op te vangen. Maar in de loop van de achttiende eeuw schoten die steeds meer tekort. Bij de parochiële en stedelijke armentafels en allerlei particuliere caritatieve stichtingen stonden de te maken bedrijfskosten in geen verhouding meer tot het bedrag van de daadwerkelijk verleende hulp. De middelen om armen te helpen waren te veel versplinterd en liepen te vaak via allerlei oncontroleerbare, persoonsgebonden particuliere kanalen.[360] Toen werd armoede een probleem. Bestrijding van de armoede kreeg nu algemene aandacht. In de krachtige bestrijding van armoede en bedelarij komen moderne ideeën en een moderne mentaliteit tot uitdrukking.[361]

De welgestelden trachtten een oplossing te vinden door het scheppen van kunstmatige werkgelegenheid in werkhuizen. De ware armen vonden daar werk, voeding en onderdak. Tevens leerden zij er hun leven te beteren, want armoede werd gezien als een gevolg van zonde en ondeugd.[362] De werkhuizen bleken echter zelden een doeltreffende oplossing voor het vraagstuk van de armoedebestrijding. De Franse overheid ruimde na 1795 alle middeleeuwse ver-

356 Léon, Économies, 90-97. Zie ook p. 225, en: Abel, Massenarmut, 69. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 257.

357 De Brockhaus Real-Encyklopädie van 1846 maakte een onderscheid tussen armoede – die kon iedereen treffen – en pauperisme: Abel, Massenarmut, 60. Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 287, geeft het schrijnende lemma pauperisme uit de Brockhaus van 1846 letterlijk weer: 'Pauperismus ist da vorhanden, wo eine zahlreiche Volksklasse sich durch die angestrengteste Arbeit höchstens das notdürftigste Auskommen verdienen kann, auch dessen nicht sicher ist, in der Regel schon von Geburt an und auf Lebenszeit solcher Lage geopfert ist, keine Aussicht auf Besserung hat ... und dabei immer noch sich in reißender Schnelligkeit ergänzt und vermehrt.'

358 Omschrijving: Haesenne-Peremans, La pauvreté, 441. Algemeen overzicht: Gutton, La société et les pauvres. SdM, 52-53 (Schuler).

359 Werkloosheidsbestrijding: Bierebeeck, L., Armen en armenzorg in de streek rond Borgloon tijdens de achttiende eeuw: de Tafels van de Heilige Geest, in: Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandstalige verenigingen voor oudheidkunde en geschiedenis van België te Hasselt, 19-22 augustus 1982, L. Janssens (ed), Mechelen 1988, 2 dln, I, 263-267, 266.

360 Hudemann-Simon, La politique sociale, 608, 612.

361 Ennen, E., Die europäische Stadt des Mittelalters, (Sammlung Vandenhoeck), Göttingen 1979³, 240.

362 Haesenne-Peremans, Les pauvres, 19.

splintering op en maakte van de armenzorg een staatszaak,[363] wat koning Willem I in 1815 terugdraaide door weer de voorkeur te geven aan particuliere en kerkelijke ondersteuning.[364] Maar ook dat waren geen oplossingen van het armoedevraagstuk. De 'impuissance des pouvoirs', de onmacht der machthebbers tegenover het vraagstuk, zou nog lang blijven bestaan.[365]

In Limburg is tot nu toe niet zo heel erg veel gepubliceerd over het pauperisme en zijn bestrijding in de achttiende eeuw. Bekend is het grote euvel van de landloperij op het platteland, onder meer van zigeuners die de baan onveilig maakten.[366] In de steden zijn er tekenen die wijzen op toenemende zorg. Aan het einde van het Ancien Régime waren er in Maastricht een protestants weeshuis, een katholiek armenhuis voor het onderhoud van kinderen van behoeftige weduwen, een vondelingenhuis, een oudemannenhuis, het Sint-Gillishospitaal in Wyck-Maastricht, het conventje van Onze Lieve Vrouw der Zeven Weeën en het Sint-Martinushofje voor oude vrouwen, het gebrekkigenhuis voor bejaarden en invaliden en ten slotte het gesticht voor geestelijk gestoorden.[367] Daarenboven lagen her en der in de stad verspreid nog een aantal huisjes voor de huisvesting van armen.[368] Veel van deze stichtingen dateerden van eeuwen her. Van vrij recente datum waren het zinnelozenhuis (1754), ook wel tucht-, verbeter- en zinnelozenhuis genoemd,[369] en het katholiek armenhuis (1755). Het armenhuis beoogde in eerste instantie werkverschaffing voor arme jongens en meisjes en voor gebrekkigen. De daartoe opgerichte textielfabriek en andere methoden van werkverschaffing liepen uit op een fiasco, zoals op zo veel plaatsen gebeurde.[370] Vergelijkbare werkzaamheden verrichtten de opgenomen personen in het Roermondse Hospitaal Generaal (1738, 1754), een samenvoeging van allerlei liefdadige instellingen ter bestrijding van bedelarij en ter verbetering van godsdienstkennis onder behoeftigen. Mogelijk gebeurde dat in Roermond in navolging van het Luikse *Hôpital Général* uit 1727. In Tongeren kende men reeds sinds 1702 een dergelijke samenvoeging van liefdadige instellingen, Algemene Armentafel genoemd. Maastricht maakte tussen 1716-1729 vergeefse plannen voor de oprichting van een rasphuis. Een poging om te Tongeren in 1771 een dergelijk verbeterhuis voor bedelaars en zwervers op te richten, mislukte eveneens.[371]

363 Zie voor de Franse opvattingen en maatregelen: Haesenne-Peremans, Les pauvres, 98-99, en het inleidende hoofdstuk in: Het Burgerlijk Armbestuur. Hudemann-Simon, 613.

364 Zie het [Noord-]Nederlandse overzicht in: Nederland 1500-1815, 749-762. De algemene motiveringen voor het bedrijven van armenzorg: Armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd, themanummer TSG 22 (1996) nr. 4, speciaal 370 (McCants). *Zigeuners*: Goossens, Étude, 77. Jansen, J.C.G.M., Godsdienstig gedrag van joden en zigeuners in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 358-365, 362-363.

365 Haesenne-Peremans, La pauvreté, 189.

366 Voor een overzicht van landloperij in de Nederlanden en het gebied van de Nederrijn: Camps, R., Vagebonden in Venlo 1713-1794, in: PSHAL 124 (1988) 201-264, 203-208.

367 Tagage, Bakermat, 66 (naar gegevens in: GAM, Archief Burgerlijk Armbestuur).

368 PSHAL 43 (1907) 170 (Schaepkens).

369 Jansen, J.C.G.M., Waanzin en repressie, de zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in: SSEGL 23 (1978) 63-97.

370 R.K. Gesticht de Nieuwenhof voorheen r.k. Armenhuis, geschiedkundige bijdrage ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan, Maastricht 1955. Roebroeks, F.H.M., Inventaris van het archief van het r.k. gesticht De Nieuwenhof voorheen r.k. Armenhuis 1755-1955, (Inventarisreeks GA Maastricht, 1), Inleiding, 7-31.

371 *Roermond*: Alberts, II, 87-88. Weckx-Brummans, D.J.W., Armenzorg en godsdienstonderwijs te Roermond in het midden der achttiende eeuw, in: De periferie in het centrum, opstellen aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum, (Nijmeegse publikaties over de nieuwe geschiedenis, 1), Nijmegen 1986, 123-133. *Maastricht*: mondelinge mededeling drs. Ingrid Evers. *Tongeren*: Frère, M., Het armenwerkhuis te Tongeren, in: OLL 8 (1953) 108-114, Haesenne-Peremans, Les pauvres, 422 noot 70. Baillien, Oude stedelijke instellingen, 81-84, 94. De jurist Zeger van Espen (1646-1728) verstond onder *hospitaal* alle liefdadige instellingen van welke aard dan ook: Rengers Hora Siccama, D.G., De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht..., I, Utrecht 1905, 40.

Banditisme

Een uitvloeisel van het pauperisme in Limburg zou ook het banditisme zijn geweest, waaronder het zo tot de verbeelding sprekende optreden van de zogenaamde bokkenrijders. In de Limburgse geschiedschrijving over de achttiende eeuw is dit een van de meest beschreven[372] en ook meest omstreden onderwerpen. Mythevorming en emoties voerden veelal de boventoon en ondanks de vloed aan literatuur blijft er veel nog duister. Het onderwerp is omstreden, daar er zelden nuchter en onbevooroordeeld onderzoek gedaan werd naar Limburgse criminaliteit in het algemeen. Omstreden zal het verschijnsel ook blijven, zolang de achttiende eeuw in Limburg een stiefkind van het geschiedonderzoek blijft. Daardoor ontbreekt nog steeds een betrouwbaar algemeen kader om de bokkenrijders in te passen.

Hier worden slechts de twee meest recente algemene wijzen van benadering geschetst, die van Blok en van Augustus.[373] De eerste visie, die van de antropoloog Blok, is – van het standpunt van de historicus bezien – de traditionele, steunend op de processtukken. Niettegenstaande zijn uitgebreid bronnenonderzoek en de vele kleinere correcties op het bestaande beeld, verdedigt Blok in wezen de al jaren bestaande opvattingen; hij nam de bokkenrijdersbenden, hun bestaan, handel en wandel serieus. De tweede visie, die van de historicus Augustus, ziet het geheel anders; hij vond het bestaan van bokkenrijders een waanidee.

De mystificaties beginnen al met de naam 'bokkenrijder'. In de processtukken komt die naam niet voor. Het is een volksnaam, die eerst rond 1770 in zwang kwam, dus lang na het optreden van de eerste bende in de jaren dertig van de achttiende eeuw.[374] Bokkenrijders, aldus Blok, is een ten onrechte gebruikte verzamelnaam voor allerlei benden, die in de achttiende eeuw de Landen van Overmaas en aangrenzende gebieden onveilig maakten: de bende van Mistarius (eind jaren dertig, terechtgesteld te Hoensbroek in 1740), van Knauff (Kerkrade, begin jaren zestig), de 'Belgische' of 'Kempische bokkenrijders' (einde achttiende eeuw). De naam deugt al helemaal niet voor de Meerssener bende, onderdeel van de Grote Nederlandse Bende (1790-1799), die enige tijd haar hoofdkwartier in Meerssen had.[375]

Het bendewezen hield volgens Blok de Landen van Overmaas en omliggende gebieden in zijn greep en wel in drie fasen: circa 1730-herfst 1742, 1749-1750 en 1751-1774. Elk van de drie fasen eindigde met massale arrestaties, processen en executies.[376] In totaal ging het om ongeveer zeshonderd werkelijke of vermeende bendeleden, die voor de rechter werden gebracht. Het waren niet in hoofdzaak vreemdelingen, zoals vaak is beweerd en ook geen afgedankte of achtergebleven militairen. Op enkelen na waren het allemaal mensen geboren en getogen in de streek zelf, die vaak onderling waren verzwagerd. De meesten van hen waren overdag eerzame en niet onbemiddelde mensen, die 's nachts soms op roof uitgingen.[377] Er is dikwijls ondersteld, aldus Blok – en hij sloot zich bij die onderstelling aan – dat gedurende de derde fase de bendeleiders een maatschappelijke revolutie wilden ontketenen.[378] Maar ook Blok voerde daar geen enkel con-

372 Renes, Cultuurlandschap, 169 noot 243. Gales, B.P.A., E.J.G. van Royen, 'De fabrikanten van de geschiedenis', sociaal-economische geschiedschrijving in Limburg, themanummer '125 jaar Limburgse historiografie', in: PSHAL 125 (1989) 175, en de literatuurnoot 210 aldaar.

373 Deze twee visies zijn verwerkt in: Blok, Bokkerijders, en: Augustus, Vervolgingsbeleid. Zie ook De Maasgouw 111 (1992) 175-181 met besprekingen van Bloks werk door Augustus en Ubachs.

374 Blok, Bokkerijders, 31. Augustus, Vervolgingsbeleid, 146-147.

375 Blok, Bokkerijders, 31-33.

376 Blok, Bokkerijders, 35.

377 Blok, Bokkerijders, 54, 127-128. De contemporaine schrijver Bachiene onderstreepte al dat bokkenrijders inboorlingen waren en meestal tamelijk gegoed: Bachiene, V, 10-32.

378 Blok, Bokkerijders, 69-70, 115.

creet bewijs voor aan. Hij telde in zijn reeds genoemde drie fasen alles bij elkaar zeshonderd bendeleden. Het lijkt misschien veel, maar in feite was dat aantal nog geen twee procent van de totale bevolking bij een – geschat – bevolkingstal van een 36.000 bewoners[379] op het Zuid-Limburgse platteland. De misdadigers vormden dus geen massabeweging, maar een randgroep.

De historicus Augustus wilde in zijn afwijkende, andere visie op het Limburgse banditisme niet alleen uitgaan van de bewaard gebleven processtukken. De rechters zouden bevooroordeeld zijn geweest; zij zagen iets dat er niet was: een grote samenzwering van arm tegen rijk. De processen-verbaal van de verhoren gaven daardoor een scheve voorstelling van zaken. Augustus plaatste het Overmase fenomeen in een groter, een internationaal kader door aansluiting te zoeken bij algemene Europese verschijnselen. Hij trok een parallel met de toverijprocessen (1550-1650). De vervolging van bokkenrijders was naar zijn mening een waandenkbeeld en in plaats van in verschillende perioden optredende benden sprak Augustus liever van perioden van vervolging gericht tegen onschuldigen.[380] Een tweede parallel trok Augustus met de alom in WestEuropa bestaande zwerversplaag, die de overheid trachtte te bestrijden met harde repressie; de criminaliteit in de Landen van Overmaas was dus geen uitzonderlijk verschijnsel.[381] De waarde van de processtukken als primaire bron tastte Augustus aan door vraagtekens te zetten bij de procesvoering, vooral het afdwingen van twijfelachtige 'bekentenissen' door middel van de pijnbank. Er waren nog andere kwesties, merkte Augustus op, die de handelwijze van de rechters in een minder gunstig daglicht zetten. Waarom bemoeide de Brusselse Raad van Brabant zich met de procesvoering? En waarom behandelden rechtbanken in Gulik een zelfde soort gevallen anders, veel milder dan die in de Landen van Overmaas?[382] Augustus' conclusie 'In de verlichte achttiende eeuw is er in het gebied van het huidige Zuid-Limburg groot onrecht aangericht doordat veel politieke, justitiële en kerkelijke autoriteiten geloofden in het waanidee van een grote bende die zich met de duivel had verbonden.'[383]

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen, of deze conclusie juist is en welke van beide geschetste visies de meeste voorkeur verdient. Voorshands lijkt Augustus met zijn bredere en menselijker kijk het gelijk aan zijn zijde te hebben. Breder door de inbedding in een ruimere context, dan de gebeurtenissen in de Landen van Overmaas alléén, en menselijker door rekening te houden met alle ellenden die de slachtoffers van de vervolgingspsychose en hun familieleden is aangedaan.

Cultuur

In de 'verlichte achttiende eeuw' liep het geestesleven in Limburg op twee sporen. Er was een algemene voortzetting van het oude maatschappijbeeld, maar er waren ook tekenen van verandering. De oude, traditionele verhoudingen tussen de verschillende standen, tussen Kerk

379 Philips, Enige aanduidingen, 44-45.

380 Augustus, Vervolgingsbeleid, 76, 101-112, 143-150. Voor een vergelijkbare psychose: Verhaegen, La Belgique, IV, 259-262, verhaalt van een boevenverhaal uit 1804 in de gevangenis van Vilvoorden. Gevangenen attendeerden de rechterlijke instanties erop, dat de roverijen van de afgelopen jaren uitvloeisel waren van een grote geheime organisatie verspreid over Brabant, Vlaanderen en Henegouwen. De onderzoeksrechter was lichtgelovig en wilde naam maken. Zijn onderzoek belastte steeds meer mensen. In 1805 zaten een vijfhonderd verdachten gevangen. In april 1806 werden de meesten vrijgelaten: er viel geen spoor van bewijs te vinden.

381 Augustus, Vervolgingsbeleid, 76-82. Bendevorming in Noord-Brabant in de achttiende eeuw: GvNB, I, 45 (Pirenne).

382 Augustus, Vervolgingsbeleid, 117-124 (Raad van Brabant), 140-141 (Gulik). Ook Engelen wees op de betrekkelijke waarde van de processtukken: TSG 3 (1977) 191.

383 Augustus, Vervolgingsbeleid, 150.

en Staat, bleven in beginsel onaangetast. Ook de economische verhoudingen veranderden niet wezenlijk. Toch gloorde er iets nieuws. In de Oostenrijkse en Pruisische gebieden in Limburg – in de Staatse minder – kwamen van boven af opgelegde veranderingen in de maatschappij. De onderdanen spartelden tegen. Maar de traditie bleek niet onaantastbaar en dat was het geheel nieuwe. Het besef brak langzaam door, dat de maatschappelijke verhoudingen niet voor eens en altijd door God zo gegeven waren. Wie zich tegen verandering verzette, zou op den duur het pleit verliezen. Het jozefinisme in de Oostenrijkse streken was geen lang leven beschoren, maar hoe lang zou de grotere bemoeienis van de Staat werkelijk kunnen worden tegengehouden? In de Pruisische streken wekte het verlicht absolutisme overigens niet een dergelijk openlijk verzet als het jozefinisme in de Oostenrijkse.

Vaak wekt de bestaande geschiedschrijving de indruk, dat de modernisering van de maatschappij abrupt tot stand kwam door de Franse Revolutie. Ook in Limburg is dat het geval, maar ten onrechte. De Kerk, die steunpilaar van de traditionele samenleving, lag bij het begin van de Franse Tijd al lang onder vuur in die landen, waar de Staat trachtte de alleenheerschappij te verwerven. De paus werd gedwongen de jezuïeten op te heffen (1773). Tal van 'onnutte' kloosters in Frankrijk, Oostenrijk en andere landen moesten reeds jaren vóór de het begin van de Franse Revolutie verdwijnen. De vanzelfsprekendheid van de nevenschikking van Kerk en Staat verdween allengs uit het zicht om plaats te maken voor een onderschikking van de Kerk aan de Staat. Het *extra ecclesia, nullus salus* (buiten de Kerk is er geen heil), het monopolie op de eeuwige zaligheid dat de katholieke Kerk voor zich opeiste, raakte in katholieke landen aan twijfel onderhevig door de groeiende tolerantie ten opzichte van protestanten en joden. Maar de macht en invloed van de Kerk bleven ondanks alles overheersend.[384] Zuid-Nederlandse katholieke predikanten zagen echter in de tweede helft van de achttiende eeuw de bui al hangen. Bij alle predikanten in die dagen zijn staaltjes van klerikaal doemdenken te vinden. In 1768 – twintig jaar vóór het begin van de revolutieperiode – drukte er een de vrees uit, dat 'dese helsche [moderne] leeringen ... vroeg, of laet, met eenen slag omverre sullen werpen, den autaer, den troon, de regeeringe, en de wetten, is't dat den Godt van onse voorouders ... eyndelyk niet op en staet, om syne saeke te oordeelens en alle dese monsters tot de duysternissen te doen wederkeeren, uyt welke sy gekomen zyn.'[385]

Verlichting

Er vond door 'dese helsche leeringen' in het Europese denken na 1680 inderdaad een omkeer plaats. De 'verlichte achttiende eeuw' brak aan met haar optimistische kijk op de mens en zijn kunnen. De eeuw van de bevrijding van de menselijke geest, die de mens zou voeren tot zelfstandig denken in vrijheid. Bevrijd van alle vooroordelen, bijgeloof, geestdrijverij en fanatisme en met een daardoor verbeterde, want gezuiverde moraal zou de mens gelukkiger worden. De Eeuw van de Rede heet de achttiende ook wel wat al te optimistisch. Hampson, een kenner van de stroming, zag niet zozeer in de rede, als wel in de redelijkheid de drijvende kracht van de eeuw. De Verlichting was eerder een manier van leven of een geesteshouding, dan een leergang in natuurwetenschappen en wijsbegeerte.[386] Van meer gewicht is het bezwaar,[387] dat de heerschap-

384 Hampson, Enlightenment, 131.
385 Storme, H., Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en 18e eeuw, (ABB, 40), Brussel 1991, 137, 92 (citaat).
386 Lexikon der Aufklärung, 10. Hampson, Enlightenment, titel hoofdstuk 4, en p. 146.
387 Onder meer verwoord door: Verschaffel, T., Historici in de Oostenrijkse Nederlanden (1715-1794), proeve van een repertorium (Studiecentrum 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse letterkunde, Cahier, 15) Brussel 1996, Inleiding.

pij van de verlichte rede in de achttiende eeuw later te veel nadruk gekregen heeft. Het verlichte denken en doen was immers maar een dun vliesje op een eeuwenoude manier van leven.

Van de Verlichting valt geen eenduidige inhoudelijke definitie te geven;[388] alleen omschrijvingen van haar kenmerken zijn mogelijk. En dit te meer daar elk land de Verlichting op zijn eigen manier inkleurde, ondanks alle vertogen dat een verlicht mens een kosmopoliet, een wereldburger moest zijn. Een belangrijke karakteristiek was de overtuiging, dat deze aarde geen tranendal, maar een oord van geluk kon zijn. De Verlichting was in wezen optimistisch. Daarnaast groeide de zekerheid, dat verandering mogelijk was, dat de mens niet gebonden was door het bestaande, door de traditie. Als iets altijd zo was geweest, was dat in de achttiende eeuw nog voor veel mensen het bewijs dat het ook het beste was, omdat het door God zo en niet anders was gewild.[389] Deze opvatting doodde alle vitaliteit met als gevolg, dat de meeste Europese steden in de achttiende eeuw een slaperige indruk maakten,[390] om van de dorpen op het platteland nog maar helemaal te zwijgen.

Was Limburg verlicht in die eeuw? Er is hier en daar een zweem van aan te wijzen, maar als geheel gezien bleef Limburg in het oude spoor lopen. In de Nederlandstalige delen van België drongen de ideeën van de Verlichting met de daaraan gepaard gaande secularisatie eerst in de negentiende eeuw door.[391] Voor Limburg lijkt dit ook wel juist te zijn. Mogelijk is er een faseverschil geweest in de receptie van moderne ideeën tussen de voormalig Staatse en de andere delen van Limburg. In de Staatse streken bestond sedert de zeventiende eeuw de mogelijkheid tot groter pluriformiteit in denken en geloven door de geloofsvrijheid voor protestanten, en dat kan het insijpelen van verlicht denken hebben bevorderd. De Verlichting schoot geografisch gezien in de eerste helft van de achttiende eeuw het meest wortel in de driehoek Parijs-Londen-Amsterdam[392] en daar lag Limburg ver buiten. Een kort verblijf van Voltaire op kasteel Blijenbeek ten noorden van Venlo miste uiteraard in dit verband elke betekenis. Limburg zal niet geheel onbekend gebleven zijn met het algemene Europese tijdsverschijnsel en met zijn Franse en misschien ook Engelse vorm. De vraag, in hoeverre Limburg door zijn ligging op de taalgrenzen en via zijn Pruisische, Oostenrijkse en Gulikse gebieden ook invloed kan hebben ondergaan van de Duitse *Aufklärung*, heeft nooit de aandacht getrokken.[393]

De Verlichting was geen massabeweging. Het was een te kille, te rationele en cerebrale beweging om de massa mee te krijgen. Geloof en gevoel kwamen te kort.[394] De Verlichting was meer iets voor de *happy few*, die de nodige vorming, de vrije tijd en het geld bezat om zich te kunnen bezig houden met nieuwe culturele ontwikkelingen. Leesvaardigheid, alfabetisering waren nodig om er kennis van te kunnen nemen.[395] Onderzoek naar de graad van alfabetisering in de achttiende eeuw is voor Limburg nog niet gedaan. Hoog kan zij niet zijn geweest, gezien de toestand van het onderwijs. In Limburg waren die nieuwigheden ook bij de wel gealfabetiseerden heel dun gezaaid. Te oordelen naar de boektitels vermeld in achttiende-eeuwse catalogi van kloosterbibliotheken, was de belangstelling voor de Verlichting nul. Zij misten

388 Trajecta 6 (1997) 137 (Roegiers).

389 Hampson, Enlightenment, 66, 109-110. Im Hof, Das Europa, 141.

390 Hampson, Enlightenment, 137. In een zo kosmopolitische badplaats als Aken drong de Verlichting maar zeer langzaam door: Brecher, Kirchliche Reform, 422.

391 Vandenbroeke, Chr., Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het ancien régime, in: Beleid en bestuur, 383-389, 385.

392 Hampson, Enlightenment, 72.

393 Algemeen over de Duitse *Aufklärung*: Geschichtliche Grundbegriffe, I, 243-342 (Stuke). Lexikon der Aufklärung, passim.

394 Lexikon der Aufklärung, 22 (Schneiders).

395 Lexikon der Aufklärung, s.v. Lesen, 239-241 (Adam), schetst voor de Duitse landen een veel rooskleuriger beeld.

alle de kenmerken van een typische bibliotheek der Verlichting: overheersing van Franstalige werken, veel historische werken en weinig of in elk geval minder theologische. De verlichte departementsbibliothecaris van Nedermaas, Cavelier, had er in 1798 dan ook geen goed woord voor over.[396] Een veel bereisd man als de landcommandeur van de Duitse Orde, Frans Johann von Reischach (1784-1807), in de balije Alden Biesen te Rijkhoven (gemeente Bilzen), gepensioneerd keizerlijk generaal en een van de voornaamste en rijkste edelen in Limburg, voerde in de achttiende eeuw een uitgebreide correspondentie. Daaruit blijkt zijn grote belangstelling voor landbouw en pachtopbrengsten, voor de jacht en duizend andere aardse zaken. Hij repte echter met geen woord over de grote politiek van zijn dagen of over enig onderwerp, dat in verband gebracht zou kunnen worden met de Verlichting![397]

Omstreeks 1780 begon de Verlichting te lijden aan aderverkalking. De vaart was eruit. De Franse Revolutie bracht haar de genadeslag toe. Aanvankelijk begroetten de aanhangers der Verlichting enthousiast de gebeurtenissen van 1789 in Parijs en Frankrijk. Spoedig wendden zij zich vol afgrijzen van het drijven der revolutionairen af, toen dat bleek uit te lopen op tirannie en terreur. De botte veroveringsoorlogen van Napoleon maakten een einde aan elk idee van een Verlichte Internationale, aan de droom van een vereniging van alle wereldburgers. Heil verwachtte men aan het begin van de negentiende eeuw van de nationale staat, die als natuurlijk of historisch organisme de beschermer van volk en natie zou zijn.[398]

Als er al iets van Verlichting in Limburg te vinden zou zijn, dan moest het in een stad als Maastricht zijn.[399] Het was de enige grotere Limburgse stad in de achttiende eeuw; bovendien bewoond door een gemêleerde, beter opgeleide bovenlaag, die ontvankelijk zou kunnen zijn voor de verlichte ideeën. Gemêleerd qua positie in de maatschappij – rijke kanunniken en geestelijken, adel, garnizoensofficieren, vertegenwoordigers van de vrije beroepen – en gemêleerd qua opvattingen. Het katholicisme overheerste er weliswaar, maar er was in Maastricht waarschijnlijk toch groter pluriformiteit in denken en doen dan elders in Limburg. Pluriform was de stedelijke samenleving door de aanwezigheid van gereformeerden, van lutheranen en andere denominaties. Vooral de invloed van de garnizoensofficieren, een voortdurend vlottend deel van de *haute volée* van de stad, lijkt hier doorslaggevend te zijn geweest. Militairen waren altijd vreemde vogels in de steden. Officieren richtten er de eerste vrijmetselaarsloges en sociëteiten op. Voor de stadsburgers was dat niet mogelijk, daar zij geen vrijheid van vereniging bezaten. Officieren konden dat wel. Zij stonden als lid van het garnizoen met zijn eigen recht en rechtspraak vrij tegenover de burgerlijke stadsoverheid.[400] Maastricht met zijn vele hogere, Brabants-protestantse ambtenaren en zijn Illustre School had ook een nauwere binding met het noorden van de Nederlanden dan andere plaatsen in Limburg. Invloed van de Noord-Nederlandse Verlichting kan daarom niet uitgesloten worden geacht.[401]

In het bijzonder de loges der vrijmetselaars hadden en hebben de naam de verlichte ideeën

396 Lexikon der Aufklärung s.v. Bibliotheken, 67 (Adam). Cavelier aan de minister van Binnenlandse Zaken, 1798 oktober 2, afgedrukt in: OLL, 17 (1962) 8-9.

397 Ceyssens, A., De bibliotheek van het kruisherenklooster te Venlo, in: PSHAL 94/95 (1958/1959) 268-288, 285. Mertens, J., Van page tot landcommandeur, bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen, Bilzen 1998.

398 Schneiders, Zeitalter der Aufklärung, 128-129.

399 Zie voor een eerste, nu gedateerde, kennismaking met de Verlichting in Limburg het eerste hoofdstuk 'De Verlichting te Maastricht' in: Spiertz, Maastricht, en de enkele opmerkingen bij: Jans, R., Letterkunde in Limburg van de Frankische tot de Franse Tijd, in: LV, II, 373-414, 397-407. Verder: Ubachs/Evers, passim.

400 Im Hof, Das Europa, 234. Reitsma, H., Sociabiliteit, verlichting en christendom in Nederland, in: TG 19 (1992) 35-42, 38-40. Nog steeds ontbreekt een onderzoek naar de verhouding burgerlijke overheid – garnizoen in Nederlandse garnizoenssteden, ook te Maastricht.

401 Beknopte karakteristiek van de Noord-Nederlandse Verlichting: Lexikon der Aufklärung, s.v. Niederlande, 288-291 (Mijnhardt).

dreven door geestelijken, vooral jezuïeten. Na hun opheffing in 1773 probeerde de wereldlijke overheid de colleges van de paters zo goed en zo kwaad als het ging voort te zetten met behulp van seculieren. In Roermond kwam in 1777 een koninklijk, in Maastricht in 1781 een stedelijk college tot stand. Nieuwe onderwijsinstituten waren de protestantse Latijnse scholen te Maastricht (1636) en Venlo (1702), en de in 1682-1683 opgerichte protestantse Illustre School te Maastricht en een door franciscanen gedreven Latijnse school in Maaseik (1770). Roermond kreeg in het laatste kwart van de achttiende eeuw een koninklijk college met pensionaat. Een ordonnantie van 22 september 1777 legde de inrichting en het klassieke studieplan vast.[410] Een poging om te Venray in Pruisisch-Gelder met franciscanen uit Hasselt een hogeschool op te richten, mislukte. De Pruisische filosofisch-theologische school kwam in 1784 tot stand in Geldern. De bisschop van Roermond protesteerde vergeefs tegen het verplichte bezoek van deze school door zijn priesterkandidaten uit het Pruisische deel van zijn diocees. De protestantse scholen werden geen succes, ofschoon protestanten in het algemeen meer interesse toonden voor onderwijs dan katholieken.[411] Onderwijs was er vooral voor jongens. Meisjes kwamen niet verder dan bijschool of kloosterlijke kostschool voor wat middelbaar onderwijs. De kerkelijke overheid lette op de rechtgelovigheid van leraar en lering; de bemoeienis van de wereldlijke overheid was vrijwel nihil.[412]

Over de inhoud van het aan de dorps en bijscholen gegeven basisonderwijs is weinig bekend. De scholier kreeg kennis van de godsdienst bijgebracht en leerde wat lezen en schrijven, soms ook wat rekenen. In het later leven vervluchtigde het geleerde snel bij gebrek aan oefening. Het succes van het basisonderwijs in het verleden heeft men trachten te meten aan de hand van de bewaard gebleven huwelijksakten. Uit de mate waarin man en vrouw in staat waren hun handtekening onder de akte te zetten, zou ook hun geletterdheid blijken. Wie tekende met een kruisje was ongeletterd, niet gealfabetiseerd. Uit de gevonden percentages bleken meer mannen dan vrouwen te kunnen schrijven en bleek de stad meer gealfabetiseerd te zijn dan het platteland. Langzamerhand zijn er ernstige bedenkingen gerezen tegen deze methode. Zijn handtekening zetten kan na enige oefening iedereen zonder verder het schrijven en lezen machtig te zijn. Wie met een kruisje tekent, kan best wel de lees, maar niet de schrijfkunst beheersen. Aan die gegevens kunnen wij het schoolsucces van het Ancien Régime niet meten. Het is zelfs de vraag, of het hoofddoel van die school niet alfabetisatie maar socialisatie was, niet ten doel had het bijbrengen van leervaardigheden, maar het bijbrengen van de nodige vaardigheden voor het beleven van geloof en moraal in een katholieke maatschappij.[413]

Het vervolgonderwijs vertoonde ook ernstige mankementen, zowel didactisch als inhoudelijk.[414] Maar het was verstard en wars van vernieuwing. Het onderricht bleef het humanistische van twee eeuwen her met veel Griekse en Latijnse klassieken, weinig aandacht voor moedertaal of moderne talen, de modetaal Frans uitgezonderd, en al evenmin voor de zich in de achttiende eeuw snel ontwikkelende natuurwetenschappen.

De Franse onderwijsvernieuwing na 1795 raakte nauwelijks aan de dorps- en bijscholen.

410 De centrale overheidsinstellingen, II, 952, 954 (Put).

411 *Maastricht*: Ubachs, Twee heren, 212-225; Sassen, Illustre school. *Maaseik*: Daris, 1724-1852, I, 220. *Venray*: hogeschool in Venray-Geldern: Hövelmann, Gesammelte Abhandlungen, 296-300.

412 Polman, III, 170-173. Zie ook het inleidend hoofdstuk bij: Brepoels, Het lager onderwijs, en de op Noord-Nederland gerichte: Noordam, Historische pedagogiek, hoofdstukken 6 en 7.

413 Put, Cleijne Schoolen, 220-229.

414 Het onderwijs aan de koninklijke colleges in de Oostenrijkse Nederlanden was slecht; er was geen behoorlijk personeel, evenmin als behoorlijke boeken: Pirenne, V, 317.

Een verbetering daarvan was alleen mogelijk door middel van een onderwijzersopleiding. Alle deskundigen waren het daarover eens, maar het geld ervoor ontbrak. De nationalisatie van de kerkelijke instellingen en hun goederen vaagde ook het middelbaar en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs weg. De Staat nam nu de zorg voor dit onderwijs op zich, maar beperkte zich in hoofdzaak tot het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Als elk Frans departement kreeg ook Nedermaas in 1798 te Maastricht zijn *École Centrale*, die in 1804 omgezet werd in een *École Secondaire*, voorloper van het latere stedelijk gymnasium. Ook hier was het succes niet bijster groot. Het kostte veel moeite een goed docentencorps samen te stellen, terwijl de vooropleiding van de abituriënten te gebrekkig was om met vrucht het onderwijs te kunnen volgen.[415]

Verbetering na de Franse Tijd

De Franse schoolexperimenten was in het algemeen weinig succes beschoren. Zij bleven vooral door geldgebrek beperkt tot het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs; bovendien was de Franse Tijd te kort om diepgaande veranderingen in het onderwijs te doen beklijven. Tijdens het Verenigd Koninkrijk probeerde de regering van koning Willem I in het Zuiden eenzelfde verbetering van het basisonderwijs door te voeren, als in het Noorden reeds in 1806 (onderwijswet Van den Ende) was begonnen. In 1817 besloot de koning de Noord-Nederlandse onderwijswet in het Zuiden in étappes verplicht te stellen. In Maastricht, Roermond en Venlo kwamen modelscholen, de rijkslagere scholen, waar modern basisonderwijs gegeven werd en aspirantonderwijzers hun opleiding kregen. Hetzelfde gebeurde aan de stadsscholen van Sittard en Sint-Truiden. De in functie zijnde oudere onderwijzers zonder vooropleiding konden tijdens de vergaderingen van de veertien provinciale onderwijzersgezelschappen[416] weet krijgen van de nieuwe aanpak. De vervanging van het hoofdelijk door het klassikaal onderricht was een grote verbetering, ook om de stijgende toestroom van leerlingen op te kunnen vangen. De toekenning van salarissen voor onderwijzers verhoogde hun maatschappelijk aanzien. Met steun van rijk, provincie en particulieren kwamen er op de dorpen nieuwe schoollokalen.

Er was in Limburg een duidelijke opbloei van het basisonderwijs in de jaren twintig van de negentiende eeuw. Armenonderwijs werd weinig gegeven, omdat de gemeenten geen armenonderwijzer wilden betalen. Toch beschouwden filantropen de verbetering van het onderwijs en zijn uitbreiding tot volksonderwijs als een essentieel middel ter bestrijding van de armoede.[417] Geregeld basisonderwijs bleef echter vrijwel uitsluitend een zaak voor de kinderen van wat meer bemiddelde ouders. De remedie hiertegen had de invoering van de algemene leerplicht kunnen zijn, zoals in 1825 in het Rijnland gebeurde, al werd zij daar eerst na 1860 werkelijk algemeen.[418] Maar het opleggen van een algemene leerplicht zou in Nederland moeten wachten tot 1901 en in België tot 1914.

Veel van de bloei van de school hing af van de persoon van de schoolinspecteur. Het succes van pastoor Page in het tweede schooldistrict – tussen Sittard en Roermond – bewees het. Hij kon bovendien in het gedeeltelijk voormalig Gulikse district nog steunen op de rond 1790 opgedane ervaringen met de toen gevolgde Pruisische plannen voor de verbetering van het on-

415 Ubachs/Evers, passim. Het departement Roer kreeg zijn *École secondaire* eerst in 1811 te Aken: Erdmann, Cl., Aachen im Jahre 1812, (Erdkundliches Wissen, 78), Stuttgart 1986, 98.
416 Spiegel van Roermond 1994, 62-63 (Lucas) over het in 1825 te Roermond opgerichte gezelschap.
417 Haesenne-Peremans, Deshérité, 416. Dezelfde, Les pauvres, 171.
418 Janssen, Kleine Rheinische Geschichte, 324.

derwijs. In de jaren direct voor het uitbreken van de Belgische Opstand begon er echter verzet te rijzen tegen het in godsdienstig opzicht neutrale rijksonderwijs.[419] Het was de voorbode van de latere schoolstrijd in Nederland. Het na 1839 afgescheiden Belgisch-Limburgse deel van de provincie zou een andere ontwikkeling kennen.

Kunst en letteren

De opbloei van de welvaart in Limburg in de tweede helft van de achttiende eeuw viel af te lezen aan het uiterlijk van het Limburgse landschap. Stad en platteland kregen een ander aanzien. Kasteelheren vernieuwden hun kastelen[420] zowel buiten als binnen in moderne stijl, abten en kloosteroversten deden hetzelfde met hun abdijen en kloosters,[421] buitens (kasteelhoeven) en tuinen werden aangelegd, kerken en kapellen gebouwd of opnieuw aangekleed, de verstening van de steden schreed voort in de Louisstijlen. De Haagse Raad van State vergrootte en verbeterde de versterkingen rond de vestingen Maastricht, Venlo en Stevensweert. Zij kregen in de achttiende eeuw hun thans nog beperkt zichtbare vorm. Van burgerzin getuigt in het begin van de periode de bouw of herbouw van stadhuizen in verschillende steden: Maastricht (1664), Borgloon (1680), Bilzen (1685), Roermond rond 1700.

Het voornaamste, algemeen Europese kenmerk van de cultuur in de achttiende eeuw was haar verburgerlijking. De middenklasse, de opkomende bourgeoisie, begon steeds meer deel te nemen aan uitingen van cultuur (theater, concert, literatuur).[422] In Limburg met zijn weinige steden was er maar een dunne bovenlaag die tot de burgerij, de bourgeoisie, gerekend kon worden. Er zijn daardoor ook maar weinig sporen van verburgerlijking te vinden. Typisch voor de achttiende eeuw is de vooraanstaande positie van het Franse, de Franstalige cultuur op alle gebied. In Limburg was, voor zover bekend, het toneel geheel geënt op Franse voorbeelden en teksten.[423] Maastricht was omstreeks 1780 een centrum voor het drukken van Franstalig literair werk. Die producten waren echter in de eerste plaats voor de Franse markt bestemd en niet voor de afzet in stad en streek. Typisch voor de achttiende eeuw is in Limburg eveneens, net als in andere streken, de opkomst van literatuur in dialect.[424]

Limburg bleef een overgangsgebied, ook bij de ontwikkeling van een moderne cultuur; een overgangsgebied, dat bij gemis aan een eigen centrum voor wetenschap en kunst bijzonder openstond voor allerlei invloeden van buiten en hun onderlinge vermenging. Vroeger is wel gepoogd een typisch 'Limburgse' of 'Maaslandse' bouw en plastische kunststijl met een eigen vormentaal te ontdekken. Overtuigende bewijzen ervoor zijn niet geleverd en het bestaan ervan wordt thans ontkend.[425] De in Limburg werkende kunstenaars kwamen meestal van bui-

419 Brepoels, Het lager onderwijs, 313-321. Vleeshouwers, J.M.E., Van koster tot onderwijzer, pastoor Page en de onderwijsvernieuwing in het begin van de 19e eeuw, in: Magister artium, 182-200. Crutzen, Fr.G.H.M., De onderwijsvernieuwing in een aantal Zuidlimburgse gemeenten tussen 1815 en 1822, in: HHSG 3 (1993) 75-148. Dezelfde, Onderwijs op het platteland tussen 1815 en 1822, in: HHSG 4 (1994) 146-179.

420 Zie voor Nederlands-Limburg de kaart in: Kleine Atlas, 63.

421 Door het in de Oostenrijkse Nederlanden sinds 1753 hernieuwde verbod op het verwerven van goederen in de dode hand konden kloosters geen onroerend goed verwerven. Zij investeerden daarom in nieuwbouw en verbetering van bestaande gebouwen: Blom/Lamberts, 211, 215.

422 Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland (Veröffentlichungen des Max Planckinstituts für Geschichte, 1), H. Boockmann (ed), Göttingen 1972, 11 (Nipperdey).

423 Jans, R., Letterkunde in Limburg van de Frankische tot de Franse Tijd, in: LV, II, 395-409.

424 Spronck, L., De Maastrichtse dialektliteratuur voor 1840, in: Miscellanea trajectensia, 435-495.

425 Timmers was de voornaamste beschrijver en verdediger van een eigen 'Maaslandse' of 'Limburgse' stijl, vooral beklemtoond in het eerste hoofdstuk van Timmers, I. Den Hartog, Romanesque art, 218, ontkent vlakweg het bestaan van een Maaslandse stijl. Zie ook: Kubach, H.E., A. Verbeek, Romanische Baukunst an Rhein und Maas, (Architekturgeschichte und Kunstlandschaft, 4), Köln 1988.

ten de streek. Vaak hing het bestellen van een kunst- of bouwwerk af van de toevallige contacten, die de in Limburg wonende opdrachtgevers hadden met kunstenaars buiten Limburg. Architecten waren afkomstig uit Aken (Couven), uit Luik (Fayn, Comhaire), uit Brussel (Wincqs) en Münster in Westfalen (Schlaun). Er waren echter ook bekwame inheemse vakmensen en kunstenaars als de Maastrichtse architecten Gilles Doyen († 1736) en François en Matthias Soiron (1748-1843). Een veelheid van artiesten kleedde het inwendige van nieuwe of vernieuwde gebouwen in barokstijl aan: kunstschilders (de Zuid-Duitser Schöpf in de kerk van Houthem-Sint-Gerlach), beeldhouwers en schrijnwerkers, uit Luik vooral (Delcommune, Vivroux), stucwerkers uit Italië.[426] Het laat-achttiende-eeuwse bloeiende muziekleven te Roermond, dat de Franse Tijd overleefde, was te danken aan de luister, waarmee bisschop Van Hoensbroeck († 1793) zijn hof wilde omgeven.[427]

Aan beoefening van de wetenschappen kwam men in Limburg nauwelijks toe. Er waren opleidingen voor seculiere geestelijken in de seminaries te Sint-Truiden, Luik en Roermond en voor kloosterlingen in hun opleidingshuizen te Maastricht, Sittard, Weert en andere plaatsen. Zij leidden de aanstaande priesters op in veilig traditionele, orthodoxe en – toenemend naarmate de achttiende eeuw voortschreed – in ultramontaanse zin. Maar hun talrijke theologische disputen en gedrukte theses leverden geen nieuwe gezichtspunten op; zij herhaalden wat reeds bekend en goedgekeurd was.[428] Voor de Maastrichtse protestantse Illustre School gold hetzelfde. Sassen[429] vond geen gegevens over de invloed van de school op de stad, en dus ook niet op Limburg kan eraan worden toegevoegd. Het enig duurzame waren de historische werken van de geestelijken Mantelius (Mantels, 1599-1676) over Hasselt en het graafschap Loon,[430] van Knippenbergh (1662-1742)[431] over kerkelijk Gelder, van Ernst (1744-1817) over onder meer het middeleeuwse hertogdom Limburg en zijn latere Staten, in 1837 postuum uitgegeven.

De komst van de Fransen in 1794 zette een streep onder alle kerkelijke bemoeienis met wetenschap, kunst en cultuur. In Limburg werden alle kerkelijke bezittingen genationaliseerd, kloosters en andere instellingen gesloten en hun inventaris verkocht, ook in de Oostenrijkse streken in zoverre zij daar eerdere ingrepen van keizer Jozef II hadden overleefd. Veel kunstenaars en architecten moeten door het verlies van het kerkelijk mecenaat moeilijke tijden hebben doorgemaakt,[432] even moeilijk als hun voormalige opdrachtgevers, de geestelijken en kloosterlingen, het hadden door het verlies van de grondslag van hun levensvervulling en hun bronnen van inkomsten.

De Fransen gingen groots op hun culturele idealen. Zij zouden het volk op een hoger peil van beschaving verheffen, maar het bleek een holle frase. Over het mislukken van hun onderwijshervorming is al gesproken. Toen de Fransen in 1814 Limburg ontruimden, lieten zij een cultureel verkommerde streek achter. Het eertijds katholieke karakter van het landschap was op veel plaatsen verdwenen door het slopen van kapellen, heiligenbeelden en wegkruisen. Veel ker-

426 Schulte-van Wersch, C.J.M., De stukadoor Petrus Nicolaas Gagini en het Huis Eyll te Heer-Maastricht, in: PSHAL 116-117 (1980-1981) 285-350. [De oorspronkelijke koptitel begint ten onrechte met 'Het stucwerk van...]

427 Lemmens, J., La grandeur de la Société du Grand Concert de Ruremonde, een stukje Roermonds muziekverleden 1801-1839, in: De Maasgouw 110 (1991) 18.

428 Polman, III, 264-268.

429 Sassen, Illustre School, 20-21.

430 Verschaffel, De hoed, 135.

431 Alberts, W.J., Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, (MM, 24), Assen/Amsterdam 1978, 268. *Knippenbergh*: Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800, E.O.G. Haitsma Mulier e.a. (eds), (Bibliografische reeks van het NHG, 7), Den Haag 1990, 222-223.

432 Een Zuid-Nederlands voorbeeld van een gedupeerd kunstenaar (de kunstschilder J.P. Verhaghen, † 1811): NAGN, IX, 393 (Persoons).

kelijke gebouwen stonden er leeg en desolaat bij. Zij vervielen, werden geprofaneerd of afgebroken. Hun inventaris was verkwanseld, naar alle windstreken verstrooid of te niet gegaan. Veel van de belangrijkste voorwerpen van wetenschap en kunst hadden de Fransen in de jaren 1794-1796 naar Parijs overgebracht. Andere verdwenen in privéverzamelingen zoals die van Charles Clément Roemers in Maastricht of in die van de Roermondse notaris Guillon.

De tweede vrede van Parijs, in 1815, verplichtte de Franse Staat weliswaar tot teruggave van de geroofde voorwerpen, maar voor Limburg bleek dit te langen leste een loos gebaar. Er kwam weinig of niets terug.[433] Het minder dan magere resultaat viel niet alleen te danken aan de handige uitwijkmanoeuvres van de Franse regering. De Limburgers ondernamen zelf geen actie en de nieuwe Nederlandse staat was laks, als het erop aankwam het verdragsartikel ook toe te passen voor een buitengewest als Limburg. Deze houding contrasteerde met de grote en daadwerkelijke belangstelling van Willem I en zijn regering voor de bevordering van kunst en wetenschap.[434] Hun tijd zou te kort zijn om in Limburg iets wezenlijks te doen voor kunst en cultuur.

In de hoofdstad van de nieuwe provincie, Maastricht, was het een deel van de burgerij dat na 1815 de draad van vóór de Revolutie weer opnam. In 1822 stichtten een groep academisch gevormden een leesgezelschap, zij het nu op strikt wetenschappelijke grondslag, de *Société des amis des sciences, lettres et arts*.[435] Het gebeurde in die tijd op meer plaatsen in Limburg, maar met het onderscheid, dat de Maastrichtse Société voor alles wetenschappelijk wilde zijn. Onder de wetenschappen genoten de bètawetenschappen – natuurkunde, scheikunde, wiskunde, biologie – voorkeur. Voor het lidmaatschap was het bezit van een academische graad, of daarmee gelijk te stellen kennis, een strikt vereiste. De prominentste Maastrichtse wetenschapper van die dagen, de natuurkundige Jan Pieter Minckelers (1748-1824), de ontdekker van het lichtgas, was bij de oprichting echter al te afgeleefd om zich nog als lid te laten inschrijven.[436] In een eigen gebouw bracht de sociëteit een leeskabinet, een bibliotheek en drie kabinetten onder voor natuurlijke historie en oudheidkunde, penningen en mineralen. In de Sint-Pietersberg bij Maastricht richtte zij een museum in. De wetenschap werd bevorderd door het geven van lezingen en cursussen, het houden van tentoonstellingen, het uitgeven van een almanak met bijdragen van de leden, waarvan er verschillende later hoogleraar werden aan Belgische en Nederlandse universiteiten. In binnen en buitenland richtte de sociëteit een netwerk van correspondenten op. Het ruilverkeer met deze correspondenten leverde een schat aan boeken op, die thans berust in de Stadsbibliotheek Maastricht. Voor al deze activiteiten gaven stad en provincie soms enige subsidie. De grote bloei van de vereniging lag in de beginjaren. De Belgische Opstand beroofde de sociëteit van bijna een derde van de in Maastricht wonende leden; zij trokken grotendeels naar België. De nauwe binding met de Luikse universiteit ging door de Opstand eveneens verloren. Er was nog een negatieve factor, die de wederopbloei van de Société zal hebben belemmerd. De snel voortschrijdende ontwikkeling van de natuurwetenschappen vroeg om steeds meer geld voor het inrichten en onderhouden van een laboratorium en voor de aanschaf van instrumenten en chemicaliën. Het budget van de Société met haar gering aantal leden zal daarvoor na 1840 te bescheiden zijn geweest. Na 1840 kwam het oude elan niet meer terug en na 1855 leidde de sociëteit een slapend bestaan.

433 Ubachs/Evers, passim.
434 NAGN, XI, 96 (De Groot).
435 Evers, Op- en neergang, 183-222.
436 Jaspers, P.A.Th.M., J.P. Minckelers, 1748-1824, (VM, 2), Maastricht 1983. De in de negentiende eeuw overal opgerichte gasfabrieken stoelden allemaal op Minckelers' ontdekking.

De brede wetenschappelijke interesse, die de achttiende eeuw had gekenmerkt, was toen verdwenen. Onder invloed van de Romantiek had zij plaats gemaakt voor een op de regio gerichte, vooral historische belangstelling. Dat bleek toen in 1852 een deel der leden van de *Société des Amis* zich afsplitste voor de oprichting van een historisch gezelschap, voorloper van het in 1863 voor Nederlands-Limburg onder een Franse naam opgerichte Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Mogelijk was de stichting in 1852 een navolging van de een jaar eerder te Tongeren opgerichte *Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*,[437] die thans al sinds vele jaren eveneens een Nederlandstalige naam draagt.

Bibliografie

Administration, L', de la France sous la Révolution, (École pratique des Hautes Études, IVe section, Sciences historiques et philologiques, V, Hautes études médiévales et modernes, 69), Genève 1992.

Augustus, L., Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders, het ontstaan van een waandenkbeeld, in: PSHAL 127 (1991) 69-153.

Baillien, H., De oude stedelijke instellingen voor openbare weldadigheid te Tongeren, (Werken uitg. door de Bestendige Deputatie van de provincie Limburg, 2), Hasselt 1956.

Beleid en bestuur in de oude Nederlanden, liber amicorum prof. dr. M. Baelde, H.Soly, R. Vermeir (eds), Gent 1993.

België onder het Frans Bewind 1792-1815, H. Hasquin (ed.), Brussel 1993.

Berg, J. van den, Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18de eeuw, in: NAGN, IX, 331-344.

Berkvens, A.M.J.A., Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794, I: Spaans Gelre, instellingen, territorium, wetgeving (1580-) 1665-1702, II: Staats bezet en Oostenrijks Gelre (1702-1716; 1716-1794), Nijmegen 1990, 1992.

Blanning, T.C.W., Joseph II, (Profiles in power), London/New York 1994.

Blok, A., De Bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774), Amsterdam 1991.

Bos, N.J.P.M., Notabele ingezetenen, historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw, Brunssum 1995.

Brepoels, J., Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830), (MM, 22), Assen 1976.

Brink, G. van den, De grote overgang, een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan Woensel 1670-1920, (Memoria), Nijmegen 1996.

Châtellier, L., La religion des pauvres, les missions rurales en Europe et la formation du catholicisme moderne XVIe-XIXe siècles, Paris 1993.

Cloet, M., Het gelovige volk in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 389-417.

Cloet, M., Het gelovige volk in de 18de eeuw, in: NAGN, IX, 396-412.

Dhont, L., Politiek en institutioneel onvermogen 1780-1794 in de Zuidelijke Nederlanden, in: NAGN, IX, 139-159.

Droës, Fr., St. Verschuuren, Katholiek Nederland en de Verlichting, een werkboek, Tilburg 1987, 2 dln.

Engelen, Th.L.M., De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18de eeuw, in: SSEGL 22 (1977) 68-109.

Everaert, J., Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795, in: NAGN, VIII, 185-202.

France, La, à l'époque napoléonienne, communications prononcés lors du colloque de 25 et 26 octobre 1969 à la Sorbonne , par la Société d'Histoire Moderne pour le 200e anniversaire de la naissance de

437 Zie: Limburgs Haspengouw, bundel studiën uitgegeven bij gelegenheid van de honderdste verjaring van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Tongeren, Hasselt 1951.

Napoléon, in: Revue d'histoire moderne et contemporaine 17 (1970) 329-920.

Franse Revolutie, De, en Vlaanderen, de Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw, Handelingen van het colloquium, 12 december 1988 te Brussel, J., Craeybeckx, F.G. Scheelings (eds), Brussel 1989.

Furet, Fr., La révolution, de Turgot à Jules Ferry, 1770-1880, (Histoire de France Hachette, 4), Paris 1988.

Geloven in het verleden, studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet, E. Put e.a. (eds), (Symbolae, Facultatis Litterarum Lovaniensis, A/22), Leuven 1996.

Gijsen, J.M., Nikolaus Heyendal (1658-1733), Abt von Rolduc und seine Stellung zum Jansenismus, (MM, 3), Assen 1964, 2 dln.

Goossens, G., Étude sur les États de Limbourg et les Pays d'Outremeuse pendant le premier tiers du XVIIIe siècle suivie du texte de la Notitia de rebus statuum provinciae Limburgensis de l'abbé Heyendal, Kerkrade 1910.

Graumann, S., Französische Verwaltung am Niederrhein, das Roerdepartement 1798-1814, (Düsseldorfer Schriften zur Neuereren Landesgeschichte und zur Geschichte Nordrhein-Westfalens, 27), Essen 1990.

Gutmann, M.P., War and rural life in the early modern Low Countries, (MM, 31), Assen 1980.

Haesenne-Peremans, N., Deshérité et instruction dans la province de Liège au début du siècle dernier, in: Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis 9 (1978) 383-418.

Haesenne-Peremans, N., La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle, un siècle de tension sociale (1730-1830), (Bibliothèque de la faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 230), Paris 1981.

Haesenne-Peremans, N., Les pauvres et le pouvoir, assistance et répression au pays de Liège (1685-1830), (St&L, 81), Kortrijk-Heule 1983.

Hampson, N., The Enlightenment, (The Pelican history of European thought, 4), Harmondsworth 1968.

Hasquin, H., Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795, in: NAGN, VIII, 124-159.

Hudemann-Simon, C., La politique sociale de l'état français sur la rive gauche du Rhin occupée puis annexée, 1794-1814, in: Histoire, Économie et Société 15 (1996) 601-613.

Im Hof, U., Das Europa der Aufklärung, (Europa bauen), München 1995².

Janssens, P., Het lot van de Belgische adel in de revolutiejaren 1789-1799, in: De Achttiende Eeuw 28 (1996) afl. 12, 103-118.

Kamphuis, H.A., De invoering van de wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire, inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 – 19 maart 1797, (Publikaties Rijksarchief Limburg, 1), Maastricht 1995.

Kruistocht tegen het liberalisme, De, facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw, E. Lamberts (ed), Leuven 1984.

Lenders, P., De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia 1740-1780, in: NAGN, IX, 92-112.

Lenders, P., Ontwikkeling van politiek en instellingen in de Oostenrijkse Nederlanden, de invloed van de Europese oorlogen, in: Bijdragen tot de geschiedenis 64 (1981) 33-78.

Léon, P., Économies et sociétés préindustrielles, II: 1650-1780, Les origines d'une accélération de l'histoire, (P. Goubert (ed), Histoire moderne), Paris 1970.

Lexikon der Aufklärung, Deutschland und Europa, W. Schneiders (ed), (Die Deutsche Bibliothek), München 1995.

Lyons, M., Napoleon Bonaparte and the legacy of the French Revolution, London 1994.

Maurer, M., Kirche, Staat und Gesellschaft im 17. und 18. Jahrhundert, (EdG, 51), München 1999.

Minke, A., Un prélat concordataire dans les départements réunis: mgr. Zaepffel, évêque de Liège (1802-1808), Louvain-la-Neuve/Bruxelles 1985.

Mols, R., De seculiere clerus in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 369-382.

Mosmuller, J.H.M., R.M.M. Bertrand, Een schets van de bevolkingsontwikkeling in zuidelijk Zuid-Limburg, circa 1650-1795, in: HHSG 3 (1993) 36-57.

Nuyens, E.M.Th.W., De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839, (Werken LGOG, 2), Maastricht 1956 [met atlas].
Persoons, E., De reguliere clerus, een statistische benadering, in: NAGN, IX, 389-395.
Peters, L.A.H., Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw, enige aspecten van bestuur en volkshuishouding, in: PSHAL 55/56 (1969/1970) 125-204.
Polman o.f.m., P., Buiten de Hollandse Zending 1700-1795, (Katholiek Nederland in de achttiende eeuw, I), Hilversum 1968.
Post, J.D., The last great subsistence crisis in the Western world, Baltimore/London 1977.
Poullet, Pr., Les institutions françaises de 1795 à 1814, essai sur les origines des institutions belges contemporaines, (Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les provinces, Studia, 54), Bruxelles 1994 (oorspr. Bruxelles 1907), 2 dln.
Ramakers, E.P.M., Charles de Brouckère (1757-1850), in: De gouverneurs in de beide Limburgen, 8-25.
Ramakers, E.P.M., Maximilien de Beeckman (1781-1834), in: De gouverneurs in de beide Limburgen, 26-44.
Rensch, J.Th. van, Broederschappen in Maastricht 1400-1850, in: Hemelse trektochten, 7-88.
Rensch, J.Th. van, Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre, (enkele aspecten van zijn geschiedenis, competentie en de invloed van de achttiendeeeuwse rechtsontwikkeling in Pruisen), in: PSHAL 113 (1977) 193-268.
Roebroeck, E. Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw? In: SSEGL 15 (1970) 50-74.
Sassen, F., De illustre school te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794), (Mededelingen KNAW, afd. letterkunde, dl 35, 1), Amsterdam 1972.
Slag, De, van Lafelt om Maastricht, J.S.M. Daenen e.a. (eds), (VM, 28), Maastricht 1997.
Spiertz, M.G., Godsdienstig leven van de katholieken in de 17de eeuw, in: NAGN, VIII, 344-357.
Spiertz, M.G., Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, (MM, 1), Assen 1964.
Thissen, P., Reginaldus Cools OP (1618-1706), de marges van een bisschop na Trente, in: Trajecta 7 (1998) 21-42.
Tulard, J., Napoleon et le mythe du sauveur, Paris 1977[2].
Ubachs, P.J.H., De verkoop van de nationale goederen in de historiografie, in: PSHAL 123 (1987) 185-199.
Ubachs, P.J.H., Een Franse uithoek: Limburg 1794-1814, in: BMGN 104 (1989) 654-664.
Ubachs, W., De Nedermaas niemandsland, in: PSHAL 100 (1964) 149-226.
Vanysacker, Dr., Cardinal Giuseppe Garampi (1725-1792): an enlightened ultramontane, (Bibliotheek van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, 33), Brussels 1995.
Verbeek o.f.m., B., De geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804, (Collectanea franciscana neerlandica, V1) 's-Hertogenbosch 1937 [herdruk 1987 met nieuw voorwoord van R. Philips].
Verbeet, G.J.B., Limburg op de tweesprong, welvaart en politiek dilemma 1814-1839, Maastricht 1978.
Verhaegen, P., La Belgique sous la domination française, 1792-1814, 5 dln, Bruxelles 1922-1929.
Verlicht despotisme in de Nederlanden, Jozef II – Willem I, tekst van de voordrachten gehouden tijdens een symposium georganiseerd door de Werkgroep 18e eeuw van 18-20 september 1980 te Leuven/Brussel, in: Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw, nrs. 49-50, februari 1981.
Vermeersch, A.J., Vereniging en revolutie, de Nederlanden 1814-1830, (Fibulareeks, 45), Bussum 1970.
Wels, C.B., Nederland en Europa 1830-1840, in: NAGN, XI, 291-290.
Witte, E., De politieke ontwikkeling in België 1831-1846, in: NAGN, XI, 315-345.

Hoofdstuk 6

Twee provincies in twee koninkrijken 1840-1975

Politieke geschiedenis

Limburg in de negentiende eeuw was een fundamenteel ander Limburg dan vóór 1800 met een geheel andere politieke en maatschappelijke opbouw, althans wat het wettelijk kader betrof.[1] Het Nederlandstalige Limburg was nu in grote lijnen voor het eerst in zijn geschiedenis een administratief-geografische bestuurlijke eenheid, in plaats van een louter geografische schijneenheid van mensen met verwante dialecten en een in overgrote meerderheid eender geloof. Territoriaal gezien was het tussen 1815 en 1830 één aaneen gesloten staatsgebied onder één en dezelfde heerser met eenzelfde wetgeving voor allen. De scheiding van 1830-1839 handhaafde in wezen de in de Franse Tijd gebrachte territoriale eenheid, zowel voor het westelijke, Belgische, als voor het oostelijke, Nederlandse deel. De oude standsgroepen met hun verschillend recht – geestelijkheid, adel, boeren, stadsburgers, randgroepen als de joden – hadden moeten opgaan in een verzameling van gelijkwaardige staatsburgers. De moderne staat kende na de Franse Tijd alleen nog afzonderlijke individuen, die als gelijken behandeld dienden te worden. Voor de wet was in theorie iedereen gelijk. Het zou echter in de praktijk nog vele decennia duren, aleer de grondbeginselen van de moderne staat gemeengoed waren geworden, door allen aanvaard en toegepast.

In de periode na 1840 vallen in de Limburgse geschiedenis als twee belangrijke keerpunten te beschouwen de omstreeks 1870-1875 algemeen inzettende industrialisatie en de Eerste Wereldoorlog. De industrialisatie tastte de oude traditionele agrarische maatschappij in haar kern aan, de Eerste Wereldoorlog bezegelde de rijksgrenzen, zoals getrokken na het congres van Wenen in 1815 en na het verdelingsverdrag van Londen in 1839. In Nederlands-Limburg bleek er na 1914-1918 geen aarzeling meer te bestaan over een keuze vóór of tegen België. Belgische pogingen tot annexatie van de Nederlandse provincie vonden nauwelijks weerklank. Tijdens de oorlog was in Nederlands-Limburg het algemene besef gegroeid dat het Nederlanderschap de betere keuze was; de Nederlands-Limburger verzoende zich met de Nederlandse nationale staat.

Een andere maatschappij

De Franse revolutionairen hadden de oude standenvertegenwoordiging afgeschaft. Daardoor schiepen zij een Staat die oneindig machtiger was dan de Staat van het Ancien Régime. De ge-

1 Dit wettelijk kader na 1815 (bestuur, rechtspraak, belastingen, defensie, onderwijs, waterstaat, landbouw, jacht en visserij) beschrijft de ook voor Limburg bruikbare uitgave: Heijden, W.G.M. van der, J.G.M. Sanders, Noord-Brabant in de negentiende eeuw, een institutionele handleiding, 's-Hertogenbosch/Hilversum 1993.

hele negentiende eeuw door bleef er echter een bittere strijd bestaan over de grondslagen van de nieuwe staatsvorm. Rechts hield vast aan de godsdienst en de oude orde van vóór 1789 als grondslag van alle gezag, terwijl links die grondslag vond in de eigen principes van de Franse Revolutie.[2] Bij de weinige Limburgers die aan politiek deden, viel eveneens deze tweedeling te onderscheiden. Rechts stonden de conservatieven, die het verdwijnen van het oude bestel van vóór de Franse Tijd betreurden. Meer in het bijzonder waren zij vertegenwoordigd onder adel en hogere geestelijkheid. Links stonden de liberalen. Dat waren progressieve modernen, die de ideeën van de Verlichting en de verworvenheden van de Franse Revolutie koste wat kost willen behouden en verder wilden verspreiden. Zij waren vooral te vinden in de middengroepen bestaande uit academici en de in de Franse Tijd rijk geworden stadsburgers, de bourgeoisie.

Adel en hogere geestelijkheid, academici en bourgeoisie, het waren in Limburg allemaal heel kleine groepen. De politieke machtsvorming in Limburg links en rechts van de Maas berustte in de negentiende en nog ver in de twintigste eeuw voor een groot deel op de steun van de ambtsdragers van de katholieke kerk, al speelde in de negentiende eeuw ook de adel zijn rol. De aristocratische elite van notabelen verloor echter in de loop van de eeuw langzaam terrein.[3] Links van de Maas, in Belgisch-Limburg met zijn weinig talrijke burgerij, was de invloed van de adel in het maatschappelijk bestel groter dan rechts van de rivier, waar minder adellijke grootgrondbezitters woonden.[4]

De grote massa van de Limburgse bevolking had weinig of geen politiek besef. Zij liet zich vooral leiden door plaatselijke notabelen, de pachtheer, de burgemeester, de notaris, de pastoor vooral. De pastoor had gestudeerd, hoe kommerlijk dan ook in de eerste helft van de negentiende eeuw. De dorpspastoor had wat weet van de grote wereld daarbuiten, las soms boeken en een krant. Hij was op het dorp een van de weinigen met een vast inkomen, vrijgesteld van de dagelijkse harde arbeid, staand tussen de boerenmensen. Niet zelden was hij uit hun midden voortgekomen. In de stad was de invloed van de parochieherder geringer, maar Limburg telde weinig steden. De geringe graad van verstedelijking bracht ook met zich mee, dat de invloed van de progressieven, de 'modernen', de liberaal denkende universitair gevormden en de onlangs rijk geworden burgers, niet groot kon zijn.

Opvallend voor geheel Limburg was de late invloed van de landelijke politieke partijen, die eerst na de Tweede Wereldoorlog echt aan hun opmars begonnen. Vóór die tijd waren de persoonlijke bindingen met lokale politici belangrijker dan de programma's van de partij, waartoe zij behoorden. Typisch voor de politieke machtsuitoefening links en rechts van de Maas waren de netwerken van leidende clans, zoals zij tijdens het Ancien Régime ook al bestonden. De leden van die clans bekleedden én bij de wereldlijke én bij de geestelijke overheid vooraanstaande posities. Onderzoek hiernaar is nog niet gedaan. Maar het is bekend dat bepaalde families vaak gelijktijdig én wereldlijke én geestelijke gezagsdragers leverden, burgemeesters, rechters, dekens, pastoors.

2 AHR 99 (1994) 23 (Caroline Ford). Tabel 6.1 geeft een overzicht van de verschillen tussen de traditionele samenleving vóór de Franse Tijd en de moderne samenleving, zoals die in kiem ontstond door de Franse Revolutie.

3 NAGN, XIII, 479 (Redactie).

4 Belder, J. de, Adel en burgerij [in België] 1840-1914, in NAGN, XII, 78-98.

TABEL 6.1 HOOFDKENMERKEN VAN EEN TRADITIONELE EN EEN MODERNE SAMENLEVING

Bron: Blanning, Joseph II, London 1994, 20-21, naar: Wehler, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975.

Onderwerp	*Traditioneel*	*Modern*
Alfabetisatie	Laag	Hoog
Beroepen	Eenvoudig, stabiel	Gedifferentieerd, vloeiend
Bestuur	Plaatselijk, persoonlijk	Gecentraliseerd, anoniem
Bezetting van banen	Besloten, op uitnodiging	Open, onderlinge competitie
Communicatie	Persoonlijk	Gebaseerd op de media
Conflicten	Openlijk, vernietigend	Geïnstitutionaliseerd, onderdrukt
Economie	Agrarisch, zelfverzorging	Industriële technologie
Functies	Diffuus	Gespecialiseerd
Geesteshouding	Gericht op het innerlijk	Gericht op het uiterlijk
Gezinsopbouw	Grote familie overheerst [onjuist!]	Overheersing van het kerngezin
Godsdienst	Dogmatisch, de staat steunend	Geseculariseerd, scheiding kerk/staat
Inkomen	Laag, grote niveauverschillen	Hoog, neiging tot gelijkschakeling
Levensverwachting	Laag	Hoog
Mobiliteit	Laag	Hoog
Nederzettingspatroon	Landelijk	Stedelijk
Normen	Vast	Vloeiend
Opbouw van de maatschappij	Homogeen, stabiel, lokale groepen	Heterogeen, grote mobiliteit
Organisatiegraad	Laag, informeel	Hoog
Politieke deelname	Laag	Hoog
Productiviteit	Laag	Hoog
Rollen	Algemeen	Gespecialiseerd
Sociale mobiliteit	Laag	Hoog
Sociale controle	Rechtstreeks, persoonlijk	Onrechtstreeks, bureaucratisch
Sociale gelaagdheid	Hiërarchische gemeenschap, standenmaatschappij	Gelijkheid maar verdeeld op basis van prestaties in beroep
Technologie	Laag ontwikkeld	Hoog ontwikkeld
Waarden	Particularistisch	Universeel
Wetgeving	Godsdienstig, persoonlijk	Abstract, formeel, contractueel

Stromingen: conservatisme, liberalisme, socialisme, nationalisme

Conservatisme[5] was in Limburg de overheersende stroming. Het is een algemene houding afkerig van snelle veranderingen en vernieuwingen, met een voorkeur voor traditie en voor een ordelijke maatschappij, die uitersten mijdt. Conservatieven stelden geloof tegenover rede, traditie tegenover vrij onderzoek, een hiërarchisch opgebouwde maatschappij tegenover de gelijkheid van allen, gemeenschappelijke waarden te vinden in familie, beroeps- en lokale ge-

5 Dunk, H.W. von der, Conservatisme, (Pallas reeks), Bussum 1976. O'Sullivan, N., Conservatism, (Modern ideologies), London 1976. Geschichtliche Grundbegriffe, V, 216-217 (Kondylis).

meenschap tegenover individualisme, de natuurlijke of goddelijke wet tegenover de wereldlijke. Conservatieven waren voor decentralisatie van de macht en voor een leidende rol van de kerken. Zij ontwikkelden het subsidiariteitsbeginsel: in een wel geordende maatschappij laat de Staat zoveel mogelijk taken over aan lagere bestuursorganen en private instellingen. Ook in Limburg zal het conservatisme aan kracht hebben gewonnen onder invloed van de cataract aan veranderingen onder keizer Jozef II en de erop volgende Franse Tijd. Napoleon (1799-1814) speelde met zijn restauratieve maatregelen in op het algemene verlangen naar althans een gedeeltelijk herstel van het oude, naar herstel van de orde tegenover de wanorde van de Revolutie. Koning Willem I (1814-1840) volgde hem hierin na.[6]

In het algemeen zal de conservatieve houding van de Limburgse bevolking door deze bestuurlijke ontwikkelingen zijn versterkt. Van een regelrechte politieke stroming kon men in die tijd moeilijk spreken en van een politieke partij nog veel minder. Alleen al het ontbreken van de technische mogelijkheden tot onderlinge communicatie waren een te grote handicap voor een slagvaardige partijvorming. In de negentiende eeuw was een politiek geïnteresseerde de conservatieve, de katholieke of de liberale beginselen 'toegedaan', maar géén lid van een of andere partij. Het is in dit verband vooralsnog een open vraag of, en zo ja, in welke mate de gezagsverhoudingen van vóór 1800 ondanks de omwenteling tijdens de Franse Tijd in Limburg zijn blijven voortbestaan en nog hebben nagewerkt in de negentiende en zelfs de twintigste eeuw. Het wezenskenmerk van die twee eeuwen in Limburg was het feitelijk gelijk blijven van het maatschappelijk-politieke bestel, het ontbreken van schoksgewijze veranderingen. Er was wel verandering (politiek, maatschappelijk, in godsdienst, techniek en welvaart), maar het verliep allemaal uitermate geleidelijk.

Het liberalisme was de tegenhanger van het conservatisme. Liberalisme richtte zich op modernisering van de samenleving, op persoonlijke vrijheid en maatschappelijke vooruitgang. Als zodanig was de stroming direct bevrucht door de beginselen van de Verlichting en de Franse Revolutie. De liberale uitgangspunten verzetten zich sinds hun opkomst in de zeventiende eeuw vooral tegen onderdrukking en willekeur, tegen machtsmisbruik en onderdrukking van het individu door de staat. In de tweede helft van de negentiende eeuw bleken de liberale idealen steeds meer een illusie te zijn. Toen gingen de liberalen een meer positieve rol aan de staat toekennen met hun roep om sociale actie van staatswege en de bescherming van individuele rechten door de overheid.

Zoals eerder gezegd, waren er in Limburg slechts weinigen die zich achter het liberale vaandel schaarden. In hoofdzaak was het de kleine groep academici, die vóór 1830 aan de Luikse en in later tijd, vanuit Nederlands-Limburg aan de Noord-Nederlandse universiteiten en vanuit Belgisch-Limburg in Luik, Brussel en Gent had gestudeerd. In het nieuwe België waren zij de dragers van het unionisme, de naam die daar in de jaren 1830 en 1840 gegeven werd aan de samenwerking tussen katholieke klerikalen en – grotendeels ook katholieke – liberalen, een coalitie tussen intellectuele burgerij, adel en clerus.[7] De Belgische kardinaal Sterckx redde dit samengaan in 1832 en 1834 voor de pauselijke veroordelingen van het liberalisme van De Lamennais, priester en voorstander van de scheiding van Kerk en Staat, die uitgeroepen had 'Baptisez la Révolution' (doop de [Franse] Revolutie).[8] Het zogenaamde katholieke

6 NAGN, XI, 216-220 (Bornewasser). Blom/Lamberts, 262, 264.
7 Blom/Lamberts, 253.
8 Citaat bij: Bornewasser, J.A, Twee eeuwen kerk en staat, een veelledige confrontatie met de moderniteit, in: Geen heersende kerk, geen heersende staat, de verhouding tussen kerken en staat 1796-1996, J. de Bruijn e.a. (eds), Zoetermeer 1998, 29-60, 47. Voor de al-

liberalisme – een benaming die katholieke aanhangers van de liberale ideeën als een belediging zagen – was een kerkpolitieke richting die streed voor vrijheid van de Kerk, maar de liberale grondprincipes van volledige vrijheid en democratie verwierp. Deze tweeslachtigheid hing het katholieke liberalisme na 1848 steeds meer als een molensteen om de hals. Ten slotte zou het aan die tweeslachtigheid ten onder gaan.[9]

Het socialisme in zijn verschillende vormen was een derde hoofdstroming in de negentiende eeuw, naast conservatisme en liberalisme. Het utopisch socialisme kon op wortels wijzen tot in de Oudheid. Het moderne utopische socialisme begon onder de Franse Revolutie. Zijn voormannen streefden de verwerkelijking van een betere, een socialistische maatschappij na door hun medemensen, vooral de gezagsdragers, te overtuigen van de juistheid van de socialistische ideeën. Toen dit inderdaad een utopie bleek, splitste zich de aanhang in twee richtingen, de radicale en de gematigde. De radicale richting was medeoorzaak van de revoluties van 1848 en van de alom gevreesde Parijse Commune-opstand in 1871. De gematigde richting zou het pleit winnen en via parlementaire actie in de eerste helft van de twintigste eeuw mede de weg openen naar een betere, een menselijker maatschappij. Door de weerstand die zij opriep, zou zij tevens een grote bijdrage leveren tot de politisering van het openbare leven.[10]

Het socialisme was bovenal een beweging voor arbeiders, gericht op de verbetering van de levensomstandigheden van de arbeidende klasse. De beweging kreeg meer in het bijzonder aanhang in industriegebieden, bijvoorbeeld in het Waalse industriebekken rond Luik en Verviers en verder naar het zuiden in het Belgische Maasdal. Daar ontwikkelde zich ook een christelijke, katholieke tegenhanger van het oorspronkelijke socialisme, de School van Luik, genoemd naar de in die stad in 1886, 1887 en 1890 gehouden congressen. De School van Luik wilde de maatschappij hervormen door zelfhulp van de arbeiders en hun verenigingen. Burgerlijk katholiek Noord-Nederland voelde meer voor de zogenaamde School van Angers in Frankrijk, die de oplossing van de sociale kwestie dacht te vinden in een verdiept christelijk leven en bevordering van de naastenliefde. Revolutie, geweld, wezen beide paternalistisch-conservatieve scholen resoluut af. Zij wedden op christelijke naastenliefde en solidariteit.

Limburg stond in de negentiende eeuw onverschillig of afwijzend tegenover het socialisme. (De door de Kerk eveneens bestreden vrijmetselaars en communisten speelden in Limburg geen rol.) Grote industrie was er buiten Maastricht nauwelijks en dus bestond er ook geen aanzienlijk industrieel proletariaat, dat er belangstelling voor zou kunnen hebben. De sociale revoluties van 1848 en de Parijse Commune-opstand van 1871 wekten slechts afgrijzen. De Kerk versterkte die afkeer door de nadruk te leggen op de materialistische, dus verderfelijke en goddeloze instelling van het socialisme met zijn extremen: communisme en anarchisme. Eerst aan het einde van de negentiende eeuw zou het streven van de socialisten langzaam aan postvatten in Limburg, in Maastricht vanuit Noord-Nederland en in Tongeren vanuit Luik.[11]

Het streven naar meer democratie, naar groter volksinvloed, was naast het socialisme een andere boeman voor het christelijke, conservatief en traditionalistisch denkende deel van Europa en dus ook van Limburg. De Franse Revolutie schreef democratie hoog in haar vaandel; Napoleon maakte er vrijwel een einde aan en de Europese vorsten na hem handelden insge-

gemene achtergronden van het samengaan tussen liberaal en katholiek: De Valk, Roomser, hoofdstuk 3, De weg naar de vrijheden.

9 Maier, Revolution und Kirche, 304-306.

10 Kossmann, Lage Landen, 359.

11 *Maastricht*: Perry, Roomsche kinine. *Tongeren*: Massin, De opkomst. Coninckx, De politieke elite, 75. In: SSEGL 22 (1977) 161-162 maakte Philips naar aanleiding van Massins werk de opmerking, dat er niets bleek van Nederlandse beïnvloeding. Massin vernoemt echter wel, zij het vage, contacten.

lijks. In de tweede helft van de negentiende eeuw kon het streven naar meer invloed van de volksmassa op het landsbestuur niet meer onderdrukt worden. Het uitte zich onder meer in de drang naar uitbreiding van het kiesrecht. Ook hierin speelde Limburg geen rol. Waarschijnlijk door het ontbreken van een krachtige middengroep[12] was het politieke besef er te gering om veel belangstelling te hebben voor alles, wat met kiesrecht, met volksinvloed had te maken. Hier ziet men een overeenkomst met het aangrenzende Rijnland, waar de boeren – in tegenstelling tot die van de zuidelijke Rijnlanden – vóór de Maartrevolutie van 1848 en ook daarna niet gegrepen werden door de idealen van de Duitse democraten.[13]

Christen-democratie[14] was de christelijke, de katholieke vertaling van het streven naar groter volksinvloed. Christen-democratie werd als term meer gangbaar na 1848. Aanvankelijk waren haar uitgangspunten uitsluitend religieus-sociaal. Tegen het einde van de eeuw veranderde het steeds meer in een politieke beweging. Ook deze politieke richting vond in Limburg eerst laat ingang, juist door de geringe politieke interesse. Het gebeurde pas rond 1900, toen de landelijke politieke partijen ontstonden en zij hun invloed ook begonnen uit te strekken over Limburg links en rechts van de Maas.[15] De roomse clergé speelde er een grote rol in, hierbij gesteund door paus Leo XIII met zijn encycliek *Rerum novarum* (Over nieuwe zaken, 1891). De paus beoogde de werking van de christen-democratie te beperken tot een zuiver sociaalcaritatieve beweging.[16] Het laatste sloeg in Limburg wel aan. Maar politiek bedrijven volgens christen-democratische beginselen lukte eerst in de twintigste eeuw.

Een vierde drijvende politieke kracht naast conservatisme, liberalisme en socialisme in het Europa van de negentiende en twintigste eeuw was het nationalisme. Het is omstreden of het reeds middeleeuwse wortels had, maar in ieder geval is het al terug te vinden in de absolutistisch geregeerde staten van de zeventiende en achttiende eeuw. De grote aanjagers van het nationalisme waren de Franse revolutionairen. Na de Franse Tijd werd het nationalisme de leidende gedachte van de moderne Europese staten. Het thans Belgische deel van Limburg had geen moeite zich te scharen achter de beginselen van de Belgische revolutie van 1830; er zijn althans geen tekenen die wijzen op het tegendeel. Aan de nu Nederlandse kant van Limburg lag dat in negentiende en twintigste eeuw anders. Een natiebegrip zoals Noord-Nederland dat kende, ontbrak. Hier bestonden onder de politiek bewusten ook nationale stromingen, maar dan in negatieve zin. Zij wisten alleen wat zij beslist niét wilden. Het Nederland van na 1840 was niet het nationale huis, waarin zij wensten te wonen. Welk huis het dan wel zou moeten zijn, is altijd min of meer in het vage gebleven bij gebrek aan aantrekkelijke keuzemogelijkheden en bij gebrek aan charismatische leiders die een duidelijke weg wezen.

Ten slotte en ten langen leste zijn de overwegend katholieke Nederlands-Limburgers toch al tegensputterend opgegaan in het protestants getinte Nederlandse staatsverband. Ook hier dringt de vergelijking zich op met de oosterburen, de Rijnlanders, die zich in de negentiende eeuw als katholieke 'Muß-Preußen' morrend schikten in de Pruisisch-protestantse staat. De Rijnlanders werden door Berlijn gewantrouwd, net als de Nederlands-Limburgers door Den Haag. De tegenzin van de Rijnlanders ontsproot niet alleen uit het verschil van geloof en mentaliteit. Een grote rol speelde ook het meer moderne bestuur, waaraan de Rijnlanders in de

12 Philips/Jansen/Claessens, 163 (Philips).
13 Sperber, J., Rhineland radicals, the democratic movement and the revolution of 1848-1849, Princeton 1991.
14 Maier, Revolution und Kirche, passim.
15 Net als in Nederland waren in België politieke partijen tot 1914 eigenlijk niet meer dan lokale kiesverenigingen: Velthoven, Vlaamse, 47.
16 Maier, Revolution und Kirche, hoofdstukken 3 en 4.

Franse Tijd gewend waren geraakt.[17] Het is een open vraag, of het Franse bewind tussen 1794 en 1814 in Limburg de geesten gewend kan hebben aan een moderner bestuur dan het autocratisch Nederlands bewind van de eerste helft der negentiende eeuw.

Omstreden scheiding

In de jaren 1830-1839 haalden de grote mogendheden uit elkaar, wat nooit echt bij elkaar had gehoord. Tweemaal achtereen hadden machten van buiten Limburg een bestuurlijke eenheid opgelegd. In de Franse Tijd was het leeuwendeel onder de noemer van het departement Nedermaas gebracht, terwijl de streken rond Sittard en rond Venlo, het voormalig Pruisisch Gelder, in het departement Roer opgingen. Onder het Verenigd Koninkrijk kwam vrijwel alles samen in de ene Nederlandstalige provincie Limburg. Slechts aan de oostelijke rand ruilden Pruisen en Nederland wat lapjes grond met elkaar. De taalgrens tussen Duits en Nederlands zou in de volgende honderd jaar steeds meer gaan samenvallen met de rijksgrens. Iets vergelijkbaars – maar niet zo ingrijpend als aan de oostkant – deed zich voor aan de grens tussen Belgisch-Limburg en Nederlands-Limburg.[18] In de Franse (1794-1814) zowel als in de Hollandse Tijd (1815-1830) was de periode te kort geweest om tot meer dan een administratief verband te komen tussen de gebieden links en rechts van de Maas. De Conferentie van Londen splitste in 1830 de provincie Limburg van koning Willem I in tweeën. In 1839 bleef het kleinere, oostelijke deel aan het Koninkrijk der Nederlanden en het grotere, westelijke deel viel het nieuwe Koninkrijk België toe. De Maas werd tussen de twee staten grensrivier, van Eijsden tot bezuiden Roermond.

Het westelijke, Belgische deel van Limburg bezat qua vorm en verkeersstructuur meer eenheid dan het langgerekte oostelijke, Nederlandse deel. De voorgeschiedenis van het westelijk deel was die van het oude graafschap Loon, het Diets-Nederlandstalige deel van het prinsdom Luik. De voorgeschiedenis van het oostelijk deel was meer divers. Als wij niet verder teruggaan dan de direct voorafgaande eeuw, was die voorgeschiedenis dáár gelijktijdig Staats, Oostenrijks, Guliks en Pruisisch naast allerlei kleingoed aan heerlijkheden, die een band hadden met het Duitse Rijk. Links van de Maas was er dus een zekere oude eenheid, terwijl er rechts van de rivier een veel groter mengelmoes van soevereiniteiten bestond. Of dit afwijkende vertrekpunt van invloed geweest kan zijn op eventueel na 1840 verschillende ontwikkelingen in Belgisch- en Nederlands-Limburg, is nooit nagegaan.

De Limburgse kompasnaald kwam na 1840 geheel tot rust. Vóór 1795 was zij in Loon sinds de Middeleeuwen voor het bestuur op Luik gericht geweest en in economisch opzicht op Maastricht. En aan de andere kant van de Maas? Daar kon de naald tot het einde van het Ancien Régime haar noorden maar niet vinden. Zij wees in de loop der tijden en wisselend van gebied tot gebied naar Brussel, Den Haag, Wenen, Berlijn, Luik en Jülich. In 1795 werd Parijs richtpunt, twee decennia later Den Haag. Na een tussenspel in de jaren 1830-1839 van óf Brussel óf Den Haag, besliste de kabinetspolitiek van de grote mogendheden wat het nú weer zou worden: een tweedeling, Brussel voor de ene en Den Haag voor de andere kant, de West-Limburgers Belgisch, de Oost-Limburgers Nederlands. Er werd niet gevraagd naar de mening van de Limburgers zelf, de direct betrokkenen bij de verdeling. Het hoefde ook niet, want het zelf-

17 Schnabel, Deutsche Geschichte, IV, 108-118; Muß-Preußen: aldaar, 115.

18 Venner, G.H.A, Het ontstaan van de oostelijke rijksgrens van Limburg in regionaal perspectief, in: Van der Nyersen, 269-288. Cajot, J., De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens, in: Taal en tongval 29 (1977) 37-49.

beschikkingsrecht der volken zou eerst bijna een eeuw later tot richtsnoer worden bij het trekken van landsgrenzen.

België of Nederland?

Lang is het een communis opinio geweest – en zij bestaat nog steeds – dat de Limburgers rechts van de Maas massaal voor Brussel en het nieuwe België zouden hebben gekozen, als zij maar de kans hadden gekregen. Er zijn echter in Nederlands-Limburg onder de historici tegenstemmen geweest, die erop wezen, dat de zaken niet zó eenvoudig lagen. Zij betoogden al sinds het begin van de twintigste eeuw, dat er rechts van de Maas een niet te verwaarlozen tegengestelde stroming bestond, die eerder voor Den Haag dan voor Brussel opteerde.[19] Er is nog geen poging gedaan om de precieze verhouding tussen de pro-Belgische en pro-Nederlandse stroming meer uit te diepen. In elk geval moet het eventueel bestaan hebbende pro-Belgisch gevoel rechts van de Maas in de negentiende eeuw geleidelijk zijn afgenomen, zoals aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in 1918-1919 zou blijken.

In België zelf voelden veel Belgen – en niet alleen industriëlen[20] – zich bedrogen door de regelingen van 1839 en niet geheel ten onrechte. Zij waren van mening, dat Luxemburg in zijn totaliteit, Zeeuws-Vlaanderen en ook Nederlands-Limburg[21] een onvervreemdbaar deel van hun land waren. De grote mogendheden hadden hen die landsdelen wederrechtelijk onthouden. Bovendien zou het bezit van de Maaslinie met de vestingen Maastricht en Venlo het nieuwe België een betere bescherming hebben gegeven tegen het Pruisisch-Duitse imperialisme. Het hieruit voortvloeiend streven naar groter veiligheid en een zekere vorm van irredentisme, mondden in de loop van de negentiende eeuw uit in annexionisme.[22]

Toen tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in Belgische annexionistische kringen stemmen opgingen om tot daden over te gaan en naast Luxemburg en Zeeuws-Vlaanderen ook Nederlands-Limburg tot boven Venlo in te lijven bij België, vond dit streven weinig weerklank in de te annexeren Nederlandse gebieden. De Vlaamse, naar Nederland gevluchte activisten zetten de Nederlandse publieke opinie tegen België op. De activisten hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog met de Duitsers samengewerkt en haatten de Belgische Staat. Zij probeerden België nu een kool te stoven door geheime Brusselse regeringsinstructies voor annexionistische propaganda in Nederland te publiceren.[23] De grote mogendheden wilden echter in 1919-1920 bij de vredesbesprekingen in Versailles van geen Belgische annexaties in Nederland horen.[24] Maar zouden zij in Nederlands-Limburg een volksstemming hebben gehouden, dan zou het Koninkrijk der Nederlanden ongetwijfeld een eclatante overwinning hebben behaald, aldus de algemene opinie in Nederland en Limburg rechts van de Maas.

Tijdens het Interbellum was de verhouding België-Nederland niet veel beter dan vóór 1914. Onder de zich samentrekkende onweerswolken die de Tweede Wereldoorlog aankondigden,

19 Blonden, J., Limburg en de afscheiding van België, een onware legende weerlegd, in: Ons Nederland 5 (1933) 13; De Maasgouw 83 (1964) 81 (Rogier); Vroede, M. de, Vóór of tegen België, de openbare mening in het huidige Nederlands-Limburg in de jaren 1830, in: BGN 15 (1960) 140. Een uitgebreide literatuuropgave met betrekking tot dit probleem: Gijsen, Paredis, 143 noot 1.

20 Beleid en bestuur, 202 (François).

21 De Vlaamse schrijver Conscience en andere Belgen verzetten zich heftig tegen deze 'verkoop van de Limburgse broeders, tegen deze verkoop van mensenvlees': TvG 95 (1982) 564 (Gubin). Waele, M. de, De geest van Munster, de botsende economische en commerciële belangen van België en Nederland en de invloed op de wederzijdse beeldvorming (1830-1940), in: BMGN 115 (2000) 33-59.

22 Boogman, Van spel, 194, 232. Wagemans, Limburg, 92.

23 Wils, Honderd jaar, II, 88.

24 Wagemans, Limburg, passim.

kwam er wat meer toenadering.[25] Maar sinds de Tweede Wereldoorlog, de oprichting van Benelux (1944) en de groeiende eenwording van Europa met Limburg als een deel van de Euregio Maas-Rijn, klopt geen hart meer sneller bij de gedachte aan een mogelijke keuze voor of tegen België, voor of tegen Nederland.

Verhouding België-Nederland

Vóór die tijd, en in de negentiende eeuw al helemaal, was de algemene verhouding tussen België en Nederland niet meer dan redelijk te noemen. Hartelijk is zij in die jaren nooit geworden, ook niet toen het Oranjehuis plannen tot zijn herstel in België na 1848 definitief liet varen. Er waren voortdurend redenen tot ontstemming. In politieke ontwikkeling liep Nederland ten achter bij België, toen in politicis het modernste land van Europa. In het algemeen ging het België in de negentiende eeuw materieel en cultureel meer voor de wind dan Nederland.[26] Omstreeks 1860 was België een armer land dan Nederland, maar dertig jaar later was de achterstand omgezet in een voorsprong. De Belgen voelden zich dan ook in veel opzichten superieur aan de Nederlanders, wat nog versterkt werd door hun krachtig opgefokt nationaal zelfbewustzijn. België ging prat op zijn roemrucht 'Bourgondisch' verleden, waar Nederland dan jaloers zijn Gouden Eeuw tegenover stelde. In deze naijverige sfeer was het gewoon onmogelijk, dat België en Nederland in hun buitenlandse politiek één lijn trokken. Belgische voorstellen rond 1860 om gezamenlijk front te maken tegen het Franse imperialisme van Napoleon III door een federatie van neutrale staten (Nederland, België en het Rijnland), maakten in Den Haag geen schijn van kans. En met een toen door België voorgestelde douane-unie ging het dezelfde weg op.[27] Nederland hield België ook cultureel op afstand. In het Noorden bestond weinig belangstelling voor de taalstrijd in het Zuiden der Nederlanden en evenmin liep het volk van Nederland massaal warm voor Grootnederlandse of Dietse stromingen.[28]

TABEL 6.2 BEVOLKING VAN LIMBURG 1840-1990

Bron: Gouverneurs 1815-1989, 372-373.

Jaar/jaren	*Belgisch-Limburg*	*Nederlands-Limburg*	*Limburg*
1815			336.517
1840*	168.679	188.000	350.679
1912/1914	284.171	382.682	666.853
1940/1942	423.716	631.032	1 054.739
1988/1987	736.981	1 093.149	1 830.130

*Zonder de stad Maastricht en het aangrenzende dorp Sint-Pieter

25 Wagemans, Limburg, 133.
26 Algemene tegenstellingen tussen een industrieel België en een maritiem gericht Nederland: Boogman, Van spel, 204. Blom/Lamberts, 269. Economisch achterblijven van Nederland bij België tot aan de Eerste Wereldoorlog: Zanden, Een klein land, 64-66.
27 NAGN, XIII, 492, 493, 520 (Redactie).
28 Blom/Lamberts, 374.

In 1905 suggereerde een Brussels journalist, dat België en Nederland naast een tolunie ook een offensief en defensief militair verbond zouden sluiten, toen uiteraard gericht tegen het Germaanse imperialisme. De eerste reactie in Nederland was voorzichtig afhoudend, bang als men was de zo gekoesterde neutraliteit op te geven. De Nederlanders wilden de enthousiaste Belgen ook weer niet voor het hoofd stoten. Zij kozen voor het ideale wapen om elk ongewenst initiatief in de kiem te smoren: het oprichten van een Belgisch-Nederlandse commissie met liefst zes subcommissies. De commissieleden kwamen in de volgende jaren enige malen bijeen en na de derde algemene vergadering in 1910 stierf het streven tot inniger Belgisch-Nederlandse samenwerking de in het Noorden zo gewenste, stille dood.[29]

De koelheid van het Noorden ten opzichte van België strekte Nederlands-Limburg niet ten voordeel. De verhouding Maastricht-Hasselt was beter dan die tussen Den Haag en Brussel.[30] onderlinge geschilpunten tussen beide staten werden op regeringsniveau vaak niet in een geest van sereniteit benaderd. Dat had zijn weerslag op Limburgse zaken als de omstreden Belgische wateraftappingen van de Maas en de verbetering van de landinwaartse verkeersverbindingen met de haven Antwerpen. Volgens België was het zijn goed recht water aan de Maas te onttrekken voor zijn kanalen in de Kempen en voor bevloeiing van heideontginningen. Volgens Nederland en Nederlands-Limburg was het een grof onrecht, want het maakte de Maasvaart benoorden Maastricht onmogelijk. Het tussen Nederland en België in 1863 gesloten Maastraktaat bood maar gedeeltelijk soelaas.[31] De bij het scheidingsverdrag in 1839 overeengekomen aanleg van een verbinding Antwerpen-Rijn dwars door Nederlands-Limburg kwam er eerst na 1873 met de aanleg van de spoorlijn Antwerpen-Roermond-Gladbach, de zogenaamde IJzeren Rijn.[32]

Belgisch-Limburg

De kleinste provincie

De Belgische provincie Limburg begon haar bestaan met forse politieke frustraties. De grote mogendheden hadden de toch al minder belangrijke provincie, dun bevolkt en economisch weinig interessant, beroofd van haar rijkere helft over de Maas. Alle Limburgse afgevaardigden op één na stemden in 1839 te Brussel tegen het verdrag van de 24 Artikelen, dat de scheiding vastlegde. De Belgische gouverneur van Limburg en zijn provincieraad te Hasselt tekenden vergeefs protest aan tegen de verminking van de provincie: van de oorspronkelijke circa 4.600 km² restten na 1839 nog circa 2.400 km². Wat eens één van de grotere Belgische provincies was, werd de kleinste van het nieuwe België.[33]

De inwoners van de niet in België opgenomen delen van Luxemburg en Limburg stond het na 1839 vrij voor de Belgische nationaliteit te kiezen. Uit Nederlands-Limburg kozen ruim vijftienhonderd inwoners, minder dan één procent van de totale bevolking, voor België. Opmerkelijk is het hoge percentage Maastrichtenaren onder de emigranten, veertig procent. De Hasseltse gouverneur Lamberts de Cortenbach (1834-1843) kwam uit het Nederlands geble-

29 Elias, Vlaamse gedachte, IV, 282-284. NEVB, II, 1457-1458 (Boekestijn).
30 Zie bijvoorbeeld: Gouverneurs 1815-1989, 167 (Smeets), en 182, 183 (Van der Eycken).
31 Rondagh, F., De strijd rond de waterwegen tussen Nederland en België, in: PSHAL 88/89 (1952/1953) 99-118, met kaartjes. Behandelt het verdrag van 1863 over de aftappingen uit de Maas, de Maasvereeniging (1908), de Maaskanalisatie en de aanleg van het Albertkanaal (1930). Gouverneurs 1815-1989, 166-167 (Smeets). Eenheid en scheiding, 82-83 (Van der Eycken).
32 Hartgering-Koomans, M., De corridor door Limburg, in: BGN 19 (1965) 217-225.
33 150 jaar provinciaal beleid, 7.

ven Voerendaal. Eén van zijn opvolgers, Joseph Bovy (1872-1879), was Roermondenaar van origine.[34] De motivering voor de eventuele verandering van nationaliteit blijft in het schemerduister gehuld. Handelaars en arbeiders kozen om economische redenen voor België. Veel arbeiders lokten vooral de goede lonen die rond Luik betaald werden. Bij hoger opgeleiden speelde wellicht de liberalere Belgische politieke mentaliteit een rol. Er waren nogal wat beoefenaars van vrije beroepen die voor het in dat opzicht vrijere België kozen. De grotendeels landbouwende bevolking was honkvast, want aan haar grond gebonden. Het migratiepatroon in Nederlands-Limburg veranderde nu van richting. Vóór 1830 was het oostwest gericht, na 1840 werd het noordzuid.[35] Prosopografisch onderzoek zou wellicht meer licht kunnen verschaffen zowel in de keuze voor België, als in het migratiepatroon.

Belgisch-Limburg leefde én door zijn ligging, én door zijn geringe betekenis in demografisch en economisch opzicht aan de rand van het grote landsgebeuren. De nog steeds slechts fragmentarisch onderzochte provinciegeschiedenis na 1814 is daardoor weinig spectaculair. De politiek geïnteresseerden in de provincie waren in meerderheid conservatief en ultramontaans-klerikaal. Dit gegeven tekende de politieke situatie tot aan de Eerste Wereldoorlog en nog later. Edelen, grootgrondbezitters en geestelijken leidden de overwegend katholieke bevolking, die in overgrote meerderheid trouw volgde. Slechts in het zuiden van de provincie had het liberalisme en later het socialisme een pied-à-terre in en rond Tongeren. Het is overigens nog de vraag , of dit wijst op groter vrijzinnigheid gevoed vanuit Luik, of op een zich van nature afzetten in het Tongerse arrondissement tegen de provinciehoofdstad Hasselt.

Limburg links van de Maas moest na de scheiding tussen Noord- en Zuid-Nederland ingroeien in de jonge Belgische staat. De grote lijnen[36] van de Belgische politieke geschiedenis tussen 1839 en 1945 verliepen in een zestal fasen: via het einde van het unionisme tot 1846/47, de strijd tussen liberalen en katholieken (1847-1884), de hegemonie van de katholieke politieke meerderheid (1884-1914), de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), het Interbellum (1918-1939) en de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). Dit zestal fasen bepaalde de gang van de geschiedenis in Belgisch-Limburg.

Unionisme

Het unionisme (de politieke unie tussen katholieken en liberalen), was de Belgische oplossing voor het conflict tussen traditionalisten en modernen, tussen conservatieven en vooruitstrevenden, dat voor het eerst tot uiting kwam tijdens de Brabantse en Luikse Revolutie aan het einde van de achttiende eeuw. Het leefde na de Franse Tijd voort en kwam in 1828 met het Monsterverbond tot een tijdelijke verzoening, die mede ten grondslag lag aan de vorming van de Belgische Staat in 1830. Na dat jaar leefde het voort als een strijd tussen vrijzinnigen en katholieken.[37] Het unionisme was in zekere zin een vrucht van de Franse Revolutie. Het was tevens een voortzetting van de overgang van de autocratie van koning Willem I naar meer de-

34 Alberts, II, 186. Grauwels, J., Emigratie van Limburgers naar België 1839-1856, in: Van der Nyersen, 289-301, met op pp. 2942-95, en 297-301, naamlijsten en aantallen. Gouverneurs 1815-1989, 82 (Kellens), 193-212 (Mertens). Algemene uiteenzettingen: Natievorming van België en Nederland in de 19e eeuw, themanummer TvG 95 (1982) 481-636.

35 Grauwels, Emigratie, 296. Ook Bos, Notabele ingezetenen, laat zich in zijn hoofdstuk 'Migranten en optanten, de uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische opstand nader beschouwd' (pp. 223-242) nauwelijks uit over de motivering van de keuze voor België. Zie ook: Rutten, Bevolking, gezondheid, 11, 12.

36 Belgische standaardwerken over deze ontwikkelingen zijn: Luykx, Politieke geschiedenis, en: Witte, E., e.a., Politieke geschiedenis. Zie ook de desbetreffende bijdragen in: NAGN, dln XII-XV.

37 Vandeweyer, De jeugdjaren, 78. Het Monsterverbond lijkt overigens in Limburg van weinig betekenis te zijn geweest.

mocratie. Aanvankelijk waren de Belgen beducht geweest voor de door de revolutionairen toegestane vrijheid van godsdienst. In de jaren rond 1815 was deze vrees een van de redenenen voor het verzet tegen de door Willem I ingevoerde grondwet. Vijftien jaar later was het besef gegroeid dat de vrijheid van godsdienst ook een positieve kant had, want zij bood de Kerk de vrijheid haar leer en opvattingen met alle wettelijke middelen uit te dragen.[38]

Het Belgische unionisme van omstreeks 1840 was tegengesteld aan partijpolitiek. Het werkte met een katholiek-liberale coalitie, gemengde ministeries, een gemengde wetgevende meerderheid en veel compromissen. Te veelvuldig gebruik van kamerontbinding door de koning werd door het samengaan van katholiek en liberaal vermeden, maar het unionisme werkte ook de opkomst van partijen – veeleer politiek geïnteresseerde groepen – in de hand.[39] Een scherpe tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen verhevigde dat. Na het eind jaren veertig verdwijnen van de katholiek-liberale samenwerking, greep de wettig verkozen liberale meerderheid de macht en drukte haar politieke oogmerken zonder pardon door. Een handig gemanipuleerd cijnskiesstelsel, dat de hoogste en hogere welstandsklassen zeer bevoordeelde, vergemakkelijkte de politieke onverdraagzaamheid. De liberalen handelden aldus – met enkele onderbrekingen – na 1847, de katholieken veertig jaar later insgelijks onafgebroken tussen 1884 en 1914. Op standpunten van de minderheid sloeg de regerende meerderheid weinig of geen acht. Het gaf aan de Belgische politiek een geheel andere, een fellere kleur dan bij de Nederlandse buren. Typisch Belgisch lijken ook de telkens weerkerende, harde, buitenparlementaire acties om de regering te dwingen democratisch genomen besluiten terug te draaien.

Het unionisme lag de Belgisch-Limburgers wel. Bij hen bepaalden niet principes de politiek, maar regionale en lokale belangen en ook wel persoonlijke tegenstellingen. Gouverneur De Schiervel (1843-1857), vriend van katholieken én liberalen, loofde in het revolutiejaar 1848 de broederlijke samenwerking tussen de verschillende delen van zijn provincie. Zij kende een tegenstelling tussen het zuiden en noorden en ook een tussen Tongeren, de oudste stad van België, en het dorpse Hasselt, dat in 1839 tot hoofdplaats was gebombardeerd na het definitieve verlies van Maastricht met zijn vele centrale functies. Op het hoogste bestuursniveau hield Belgisch-Limburg echter heel verdraagzaam rekening met de bestaande regionale tegenstellingen. Zo was de bezetting van de zetels in de Bestendige Deputatie omstreeks 1850 steeds gelijk verdeeld tussen Noord- en Zuid-Belgisch-Limburg.[40]

Schoolstrijd

Heel duidelijk traden de scherpe Belgische politieke tegenstellingen op de voorgrond bij de strijd om de confessionele, de zogenaamde 'vrije school'. Het lager onderwijs (basisonderwijs) werd in België geregeld bij de onderwijswet van 1842. Elke gemeente werd verplicht een school op te richten, tenzij er in de plaatselijke behoefte aan onderwijs voldoende voorzien werd door privé-onderwijs, dikwijls gegeven door religieuze onderwijscongregaties, wat in veel gemeenten het geval was. De algemene toestand van het lager onderwijs was niet rooskleurig. Geschikte schoolgebouwen ontbraken op veel plaatsen, vaak was er zelfs geen on-

38 De Valk, Roomser, 76.
39 BGN 16 (1962) 157, naar: Lebas, C., L'union des catholiques et des libéraux de 1839 à 1847, étude sur les pouvoirs exécutif et législatif, Louvain/Paris 1960.
40 Gouverneurs 1815-1989, 116-117 (Kusters).

derwijzer; dit was onder meer de gewone situatie in de provincie Limburg.[41] De onderwijswet van 1842 was een compromis tussen de katholieke en de liberale opvattingen van die tijd. Hij gaf de school een godsdienstig karakter. Godsdienstonderwijs – wat vrijwel gelijk stond met katholiek godsdienstonderwijs – en moraalonderwijs – voor kinderen van vrijzinnige ouders – werden als verplichte vakken op alle scholen ingevoerd. Vrije scholen, eenmaal aanvaard, 'aangenomen', door de burgerlijke gemeente, kregen gemeentelijke subsidie, de plaatselijke pastoor controleerde als officieel onderwijsinspecteur het (godsdienst)onderricht. De katholieke kerk kreeg zo een grote invloed op de scholen in het overwegend katholieke België. De bevoogding door de clerus was een doorn in het oog van het meer vrijzinnige, maar desondanks toch grotendeels kerkgetrouwe katholieke deel van de bevolking. Deze meer gegoede, meer ontwikkelde, liberale katholieken grepen hun kans na de liberale stembusoverwinning eind jaren 1870. In 1879 verplichtte een liberale, antiklerikale wet alle gemeenten openbare lagere scholen op te richten en de vrije, dus meestal katholieke, scholen niet meer te subsidiëren. Dat was het beginsignaal voor de kort durende, felle, eerste Belgische schoolstrijd. Heel katholiek België – een overweldigende meerderheid – liep tegen de liberale schoolwet te hoop en in 1884 wonnen de katholieken de verkiezingen met glans.

De levensbeschouwelijke strijd rond de school en anderszins leidde net als in Nederland ook in Belgisch-Limburg tot partijvorming. Hasselt, Tongeren en Sint-Truiden bezaten stevige liberale kernen met eigen persorganen. In de politiek hadden zij echter geen schijn van kans vóór de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1899. Dat dwong de Belgisch-Limburgse katholieken toen tot organisatie van een katholieke politieke partij.[42] Er was meer strijd tussen katholiek en liberaal gekomen sinds de grondwetsherziening van 1892-1893. De katholieke meerderheid in het parlement manipuleerde de kieswetten in haar voordeel. Zij voegde bijvoorbeeld de arrondissementen Tongeren en Maaseik samen om de liberalen geen kans te geven op een zetel in het landsparlement. Tot 1904 koos Belgisch-Limburg slechts katholieken, en dan meestal conservatieven, in de volksvertegenwoordiging. Maar in 1908 ging dan toch de eerste Limburgse liberaal naar Brussel. Andere partijen hadden vóór 1914 in Limburg geen schijn van kans.[43]

De katholieke meerderheid in het parlement stond in 1884 de gemeenten toe het subsidiëren van de vrije scholen te hervatten. Godsdienstles kon dan voor of na school gegeven worden. Sinds hetzelfde jaar, het jaar van de katholieke overwinning, was lager onderwijs geen staatszaak meer, maar een zaak der gemeenten. In 1895 kwam er wel staatssubsidie, maar niet op gelijke voet. Door de gemeenten gesteunde vrije scholen kregen meer dan de niet gesubsidieerde.[44]

De Belgische schoolstrijd werd voor Nederlandse begrippen met ongekende vinnigheid gevoerd. Katholieke bladen schilderden leerlingen van niet-vrije scholen met graagte af als misdadigers in de dop, terwijl de liberale pers bij elke crimineel met genoegen vermeldde, dat hij gestudeerd had op een katholiek college of een patersschool.[45] Uiteindelijk deed de schoolstrijd de liberalen de das om. In 1880 bezocht in België tachtig procent van de schoolgaande kinderen een vrije school en 87 procent een vrije bewaarschool.[46] In 1895 waren nog slechts vier van de 202 Limburgse gemeenten in handen van liberalen. De katholieke partij was nu op-

41 KEOO, I, 192-193 (Van Petheghem).
42 Eenheid en scheiding, 134 (Lamberts e.a.).
43 Vanduffel, Industrialisatie, 96-97.
44 Van Rheenen, Deelname, 165.
45 Massin, Opkomst, 29.
46 Art, Kerkelijke structuur, 190.

permachtig, maar niet homogeen: Vlaamsgezinden (boeren, kleine middenstand en burgerij) verzetten zich binnen de partij tegen Fransgezinden (adel en bourgeoisie). Electoraal kon niet elke groep volledig aan zijn trekken komen; vandaar persoonlijke kandidaatstellingen, maar van de vorming van katholieke splintergroepen was geen sprake.[47]

In Belgisch-Limburg verliep de schoolstrijd op zijn Limburgs, dus minder fel. De strijd was nauwelijks uitgebroken toen de gouverneurszetel vacant kwam door het overlijden van gouverneur Bovy (maart 1879). Over de houding van de liberaal-katholiek Bovy in de beginnende schoolstrijd is niets bekend.[48] Zijn opvolger, de liberaal Goupy de Beauvolers, was een verdediger van de liberale lager onderwijswet van 1879. Hij moest samenwerken met een homogeen katholieke provincieraad, die slechts één liberaal onder zijn leden telde. De geheel uit katholieken samengestelde bestendige deputatie saboteerde de liberale onderwijswetgeving van Brussel. Botsingen tussen gouverneur en provinciebestuur konden daardoor niet uitblijven. Het einde van de schoolstrijd betekende volgens sommigen ook het einde voor Goupy's carrière als gouverneur, maar hij wist zich toch te handhaven. 'Bij zijn aanstelling werd hij een bron van verdeeldheid. Bij zijn dood (1894) was hij de gouverneur van alle Limburgers geworden.' Het pleit voor de verdraagzaamheid van de Belgisch-Limburgers. Maar evenzeer geldt voor die provincie nog steeds wat voor geheel België werd geconstateerd: 'De diepe weerslag van de schoolstrijd op de bevolking moet nog onderzocht worden.' De katholieke overwinning in de Belgische schoolstrijd vertoonde bijvoorbeeld negatieve effecten vergelijkbaar met de gevolgen van de onderwijswet, die de Franse minister Falloux in 1850 uitvaardigde. Net als toen in Frankrijk vervingen ook in België na 1880 ongehuwde en dus goedkopere priester-leraren gehuwde katholieke leken-leraren, die na de broodroof tot de vinnigste antiklerikalen gingen behoren.

Anti-conservatieve stromingen

Begin augustus 1914 overvielen de Duitsers België. De Maasforten werden in augustus ingenomen, de nationale redoute Antwerpen viel begin oktober. Het Belgische leger trok zich in het westen terug achter het riviertje de IJzer en zou daar tot het einde van de oorlog standhouden. Einde september 1914 was geheel Belgisch-Limburg in Duitse hand. Duizenden Belgen vluchtten bij de komst van de Duitsers naar het neutrale Nederlands-Limburg, maar de meesten keerden in het late najaar van 1914 weer naar huis terug. De oorlog versterkte de scheiding tussen het neutrale, vrije deel van Limburg links en het bezette deel rechts van de Maas, vooral toen de Duitsers poogden België hermetisch van de buitenwereld af te sluiten door een onder elektrische stroom gezette prikkeldraadversperring langs de grens met Nederland. De versperring moest het ontsnappen van Belgische oorlogsvrijwilligers via Nederland naar Engeland en het binnendringen van spionnen voorkomen.

De Belgen gingen gebukt onder vier jaren bezetting met vluchtelingenleed, voedselgebrek, demontage van fabrieken en deportatie van arbeiders naar Duitsland.[49] Het zou allemaal nog lang nawerken. Een belangrijk gevolg van de oorlog was de erkenning van de politieke gelijkwaardigheid van de socialistische arbeiderspartij. Haar nationalistische, patriottische opstelling in 1914-1918 bereidde haar integratie voor als erkende politieke partij in het naoorlogse Belgische parlementaire stelsel.

47 Campenhout, Daensisme, 107.
48 Gouverneurs 1815-1989, 210 noot 78 (Mertens).
49 Zie voor 1914-1918 in Belgisch-Limburg: De Eerste Wereldoorlog in Limburg, verslagen, K. Verhelst, R. van Laere (eds), (Limburgse documenten, 18), Hasselt 1997, 2 dln.

Het socialisme in Belgisch-Limburg was in het begin een armtierig wicht. De eerste sporen ervan waren te vinden in Bree (1889), maar in Tongeren (Paascongres 1909)[50] schoot het dieper wortel. Sinds 1904 trof men ook in het geïndustrialiseerde Lommel socialisten aan. Politieke invloed hadden zij vóór 1914 niet. Liberalen sloten wel eens een stembusakkoord met socialisten, maar veel succes leverde dat niet op.[51] Het zat de socialisten niet mee in een provincie, waar ze moesten oproeien tegen een zo streng katholieke mentaliteit. Zij maakten het zichzelf moeilijk door hun felle antigodsdienstig en antikerkelijk optreden. Om dit te verdoezelen en meer vat te krijgen op christelijke arbeiders noemden zij zich sinds 1885 Belgische Werklieden Partij (BWP), in plaats van Belgische Socialistische Partij.[52] Maar het onchristelijk imago zou de partij tot lang na de Tweede Wereldoorlog blijven aankleven en haar groei frustreren.

De positie van de katholieke kerk in Belgisch-Limburg was dermate sterk, dat de partij voor christen-democratie van de uit Aalst afkomstige priester Daens geen schijn van kans had in het traditioneel conservatief-katholieke Limburg.[53] Waarschijnlijk speelde hierbij ook het flamingantisme van de daensisten een negatieve rol.[54] Vanaf 1890 waren er christen-democratische kernen in Limburg, maar succes kenden zij niet. De liberalen steunden hen soms om de katholieken te verzwakken. Priester Daens sprak voor het eerst in 1900 te Tongeren in een liberale club. Twee priesters stichtten in Tongeren een democratische vakbond, die door verdachtmakingen bij de Luikse bisschop, omkoping en plaatselijke tegenwerking het bestaan onmogelijk werd gemaakt. De verkiezingen van 1904 leverden de daensisten geen enkel resultaat op en in 1908 evenmin. Tegen het met alle middelen, ook de laagste, gevoerde katholieke offensief konden zij niet op. De in 1914 verkozen christen-democratische arbeiderskandidaat was de ene zwaluw die nog geen lente maakt.[55]

Er was in Belgisch-Limburg te weinig proletariaat, dat bovendien zijn stem niet kon laten horen, omdat het ondersneeuwde in een bevolking van overwegend kleine boeren en burgers. De socialisten vonden vóór 1914 om dezelfde reden geen aanhang. Toch blijft het wansucces van het daensisme niet goed verklaarbaar. Het richtte zich immers juist tot landbouwers, kleine middenstanders en huispersoneel en behaalde buiten Belgisch-Limburg bij die groepen wel veel aanhang. Maar misschien moet de verklaring voor het niet aanslaan van deze christen-democratische beweging worden gezocht in de meegaande mentaliteit van de Belgisch-Limburger, waardoor de geestelijkheid de bevolking stevig in de greep had.[56]

Het diepste sneed een streven in, dat reeds vóór 1914 fors in opmars was: het flamingantisme.[57] Tijdens het ontstaan van de Belgische staat in 1830-1839 viel er niet te kiezen tussen het gebruik van, óf het Frans, óf het Nederlands in het Vlaamse deel van België. Er was slechts één bruikbare taal voor ontwikkelden en wel het Frans. In het Vlaamstalige deel bestonden allerlei dialecten, maar er was geen algemeen geaccepteerde eenheidstaal. Het Nederlands werd afgewezen, zowel om politieke als om confessionele redenen: het herinnerde te veel aan het protestantse Verenigd Koninkrijk. De stichters van het nieuwe België kozen daarom voor het Frans als de enige officiële landstaal. Deze keuze werd vrijwel onmiddellijk aangevochten. Zij leidde tot een strijd die meer dan een eeuw zou gaan duren.

50 Vanduffel, Industrialisatie, 152.
51 Campenhout, Daensisme.
52 Luykx, Politieke geschiedenis, I, 182 noot 5, 183.
53 Priester Daens bezocht in 1899-1901 verschillende malen Nederland, maar ook daar kreeg hij bij de overwegend conservatief gezinde katholieken geen voet aan de grond: Elias, Vlaamse gedachte, IV, 290.
54 Christelijke arbeidersbeweging, I, 96 (Wils).
55 Vanduffel, Industrialisatie, 176.
56 Campenhout, Daensisme, 108, 110, 111, 117.

In Belgisch-Limburg waren er vrij spoedig na het ontstaan van de nieuwe staat in 1830-1839 de eerste tekenen van strijd tegen het Frans en vóór erkenning van het Vlaams maar van een Vlaamse bewéging gericht op maatschappelijke verheffing was geen sprake. Het bleef bij liefdevolle beoefening van de eigen taal, meer niet.[58] In het Luikse kleinseminarie te Sint-Truiden – na 1843 voortzetting van dat te Kloosterrade (Rolduc) – vormden Vlaamsgezinde studenten in 1845 het gezelschap *Utile Dulce*, onder meer ter beoefening van hun moedertaal.[59] De Hasseltse drukkeruitgever Milis bevorderde omstreeks 1850 het gebruik van het Vlaams in Belgisch-Limburg. De uit het Antwerpse afkomstige David Traets gaf er in 1852-1859 een anti-Franstalig tijdschrift uit: *Hekel en luim*. Het Limburgse blad *De Onafhankelijke* uit Hasselt was zeer Vlaamsgezind en mengde zich herhaaldelijk in het taaldebat, naar de stijl van die tijd meestal in gezwollen bewoordingen.[60] In Hasselt ontstond anno 1859 het letterlievend gezelschap met een naam als een program: *De Vlaamsche Broeders van Limburg*.[61]

Maar Limburg was 'een sociaal windstille streek'.[62] Belgisch-Limburg speelde geen voortrekkersrol in de Vlaamse beweging van de negentiende eeuw. Alle belangrijke centrale functies: bisdom, rechtspraak, onderwijs, industrie, waren buiten de Belgisch-Limburgse provincie in de Maasmetropool Luik gevestigd, waardoor het in het gewest ontbrak aan hoger kader. De gerechtelijke arrondissementen Hasselt en Tongeren waren, samen met Brussel en Leuven, de meest verfranste van geheel Vlaanderen.[63] Vlaamsgezinde advocaten, op veel plaatsen voortrekkers van de Vlaamse beweging, waren er in Belgisch-Limburg daardoor nauwelijks of niet. Bovendien kwam het Vlaamse streven er maar moeizaam van de grond door het ontbreken van andere leidersfiguren.[64]

In het algemeen echter waren de Vlaamsgezinden, waarvan de kern voor een groot deel bestond uit het Vlaamse intellectuele middenkader (advocaten, artsen, leraren, onderwijzers),[65] vóór 1914 goed op weg tegemoetkoming te krijgen voor hun taal-[66] en andere grieven en voor een algemene inwilliging van hun eisen. De Eerste Wereldoorlog gooide helaas roet in het eten. Hij bood enkele meer radicale, flamingantistische richtingen een gunstige voedingsbodem voor hun ontplooiing. Achter het front aan de IJzer was het de Frontbeweging, die zich verzette tegen de franskiljonse overheersing van de Franstalige Belgische legerleiding. In het bezette België waren het de Vlaamse activisten, die Vlaanderen met steun van de Duitse bezetter volledige gelijkheid wilden verschaffen binnen België. Sommigen achtten dit alleen mogelijk in een federale staat, in een administratief gedeeld België.[67] De activisten stuitten in Belgisch-Limburg niet op openlijk verzet, maar hun succes bleef matig. De activistische hetze tegen de Franstalige kardinaal Mercier, primaat van België en patriottisch leider tegen de Duitsers, werkte als een boemerang. De aanvallen op de kardinaal maakten het activistisch streven

57 Zie voor de algemene historiografie van het flamingantisme: NEVB, I, 117-171 (Tollebeek).
58 Raskin, Romsée, 59. De geschiedenis van het Nederlands in Vlaanderen na 1830: NEVB, III, 2931-2946 (Willemyns/Haeseryn).
59 Hanson, Van Frans naar Nederlands, 200-203, 313 (ook 321), toont aan dat de grondslag hiervoor gelegd is op Rolduc.
60 St&L 84 (1972) 137 (Janssens).
61 Vanvinckenroye, Traets. Limburg 56 (1977) 241 (Vanvinckenroye). Limburg 63 (1984) 34-37, 101-105 (Hanson).
62 Vanvinckenroye, Traets, 315.
63 Raskin, Romsée, 14.
64 Limburg 73 (1994) 193 (Vandeweyer/Nijssen). TvG 102 (1989) 296. Eenheid en scheiding, 195-196 (Nissen).
65 Raskin, Romsée, 78.
66 Zie: NEVB, I, 474-486 (Wils), s.v. Bestuur, over het gebruik van het Nederlands.
67 In de jaren 1930 bestond er in Belgisch-Limburg onder de Vlaams-nationalisten neiging tot staatsfederalisme, maar dan liefst in een federatie met Nederland: OLL 50 (1995) 28 (De Wever).

verdacht in de ogen der gelovigen,[68] ook in Belgisch-Limburg. Dit ondanks de antipathie die Mercier koesterde voor de Vlamingen en hun streven. Zijn Luikse collega-bisschop, de Belgisch-Limburger Rutten, was het flamingantisme meer sympathiek uit pastorale bezorgdheid. Hij vreesde de gevaren voor het geloof, die hij in Limburg zag opdoemen door de komende industrialisering gespijsd met Waals kapitaal en geleid door Waalse vrijzinnigen. De Limburgse priesters steunden onder aansporing van Rutten het Vlaamse minimumprogramma van eisen, de splitsing van het leger in Vlaamse en Waalse afdelingen inbegrepen.[69] De vrees van de bisschop koesterde ook een deel van de Vlaams-katholieke nationalisten. Zij wilden niet alleen de Belgische staat weg, maar stonden ook vijandig tegenover een liberaal en pluralistisch maatschappijmodel. Het deed binnen het flamingantisme een revolutionaire onderstroom ontstaan, die in de crisisjaren na 1930 en tijdens de Tweede Wereldoorlog bovengronds zou komen.[70]

Het streven van Frontbeweging en Vlaamse activisten ging na de Duitse nederlaag in 1918 als een nachtkaars uit. Maar het had wel een lange nasleep. De franskiljons samen met de regerende politieke elite onder leiding van koning Albert I slaagden er net niet in de Vlaamse beweging uit te roeien door ze na 1918 af te doen als één grote collaboratie met de gehate Duitsers.[71] De beweging bleef leven dank zij vooraanstaande Vlamingen, die elke samenwerking met de Duitse bezetter hadden geweigerd.[72] Tijdens het Interbellum haalden deze Vlamingen-met-schone-handen – gesteund door een voortdurende volksagitatie – hun slag binnen met als climax de vervlaamsing van de rijksuniversiteit van Gent in 1930.

Belgisch-Limburg in de maalstroom van Belgische tegenstrijdigheden, 1918-1945

België kende tussen de twee Wereldoorlogen drie grote politieke kwesties:[73] opheffing van de sociale tegenstellingen, strijd tussen klerikalen en antiklerikalen, vooral rond het onderwijs, en de taalkwestie met daaraan gekoppeld de verhouding Vlaanderen-Wallonië-Brussel. Tenslotte speelde op de achtergrond ook de plaats van de koning in het parlementaire bestel een rol in het politieke krachtenveld. Het volkrijkere, Nederlandstalige deel van België geraakte politiek in het voordeel door de invoering van het enkelvoudig, algemeen kiesrecht voor mannen in 1919. (Volledig vrouwenkiesrecht kwam er eerst in 1948.) De economische overvleugeling van Wallonië door Vlaanderen zou echter moeten wachten tot de jaren 1960.[74] Al deze kwesties bepaalden uiteraard ook in Belgisch-Limburg het politieke leven.

De invoering van het enkelvoudig algemeen stemrecht ter vervanging van een partijpolitiek voordelig, want handig opgezet meervoudig stemrecht, maakte in België een einde aan de katholieke meerderheidsregeringen. Het Interbellum kende daardoor slechts coalitieregeringen van katholieken samen met, ofwel liberalen, ofwel socialisten. De sterk stijgende invloed van de politieke partijen versterkte de instabiliteit van de regeringen. Zij vergrootte tevens voor het hof en de koning de mogelijkheid om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op het

68 Vandeweyer, De jeugdjaren, 11-12. Vandeweyer, L., Kiezen tussen kardinaal en Kaiser, Vlaamse katholieke activisten tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: Trajecta 5 (1996) 134-155, 143-145.

69 Velthoven, Vlaamse, 250. Ook Belgisch-Limburgse leken legden dit verband tussen geloof en taal: Elias, Vlaamse gedachte, IV, 158. Wils, Honderd jaar, II, 79, 84.

70 Wever, Br. de, Greep naar de macht, Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde, het VNV 1933-1945, Tielt/Gent 1994.

71 Vandeweyer, De jeugdjaren, 19. Blom/Lamberts, 290-291.

72 Luykx, Politieke geschiedenis, I, 260-280. Witte e.a., Politieke geschiedenis, 148-152.

73 Zie ook: NEVB, I, 228.

74 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 153-156.

landsbeleid. Economisch gezien was het Interbellum een ongunstige tijd, meer in het bijzonder tijdens de grote economische depressie van de jaren dertig. De wereldcrisis vormde niet alleen een bedreiging voor de kapitalistische economie, maar ook voor de parlementaire democratie, die van verschillende kanten werd aangevallen.[75]

De Belgische bisschoppen riepen in de jaren 1930 – net als hun Nederlandse collegae – de katholieke kiezers op tot het bewaren van de eenheid. Een splintergroep als de Katholieke Vlaamsche Volkspartij[76] was in Belgisch-Limburg al in de jaren 1920 een fenomeen van het niet meer klakkeloos volgen van de wil van het episcopaat. De ene katholieke partij begon in de jaren 1930 stemmen te verliezen aan uiterst rechtse, fascistoïde partijen, aan de Waalse Rex en het Vlaams Nationaal Verbond (VNV). In België had de bisschoppelijke oproep tot eenheid minder succes dan in het confessioneel pluralistische Nederland, daar rexisten en VNV-ers in feite net zo katholiek waren als de leden van de katholieke partij, die de steun genoot van het Belgisch episcopaat.[77] In de Tweede Wereldoorlog zou dit in Belgisch-Limburg pijnlijk blijken.

De Duitse inval op 10 mei 1940, gevolgd door de capitulatie van het Belgische leger op 28 mei, verhevigde het politieke splijtingsproces, dat in de jaren 1930 virulent was geworden. De toen opgezweepte katholieke strijdbaarheid tegen de vijanden van het geloof had een deel van de Vlaamse jeugd geradicaliseerd, ook in Belgisch-Limburg. Die extreem katholieke jeugd bleek onder de Duitse bezetting heel gevoelig voor het fluiten van politieke vogelaars van diverse pluimage. In tegenstelling tot Nederland kreeg België na mei 1940 geen burgerlijk Duits bewind. De direct na de bezetting van het land ingestelde *Militärverwaltung* bleef er bestaan tot in juli 1944.[78] Wie niets zag in het voortbestaan van de Belgische eenheidsstaat in zijn toenmalige vorm, dacht na mei '40 zijn kans schoon te zien. Met steun van de Duitse autoriteiten hoopte elk zijn particuliere politieke doeleinden te verwezenlijken: óf een autonoom, federaal georganiseerd België, opgedeeld in Vlaanderen en Wallonië, óf een zelfstandig (Groot-)Dietsland binnen een Germaans Europa, óf een totaal opgaan in het ene, grote Duitse Derde Rijk. Net als in 1918 deed ook nu de Duitse nederlaag al deze toekomstdromen dromen blijven.

Die nederlaag begon zich af te tekenen in 1943. Het leidde tot een bloedige verharding van de (ondergrondse) strijd tussen de voor- en tegenstanders van een ander België. De Duitse bezetter met zijn collaborateurs aan de ene en de leden van verzetsgroepen[79] aan de andere kant kenden over en weer geen pardon. Dat maakte de oorlogsjaren 1940-1944 in België moorddadiger, harder en grimmiger dan die van 1914-1918. De Tweede Wereldoorlog eiste veel meer slachtoffers onder verzetslieden en collaborateurs dan de Eerste. In Belgisch-Limburg kwam het ondergronds verzet tegen de Duitsers en hun handlangers, vanwege hun diep donkerblauwe uniformen de 'zwarten' genaamd, betrekkelijk laat op gang. Maar het verzet was wel bijzonder gruwelijk, te gruwelijker door zijn verstrengeling met pure criminaliteit, banditisme en het beslechten van persoonlijke vetes.[80] In 1943 vielen in Belgisch-Limburg onder Duitsgezinden, of die daarvoor doorgingen, 19 doden en 14 gewonden. In de zomer van 1944 heerste er zelfs een kleine burgeroorlog: in april-juli 29 doden en alleen al in augustus 21 do-

75 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 154-155.
76 NEVB, II, 1646-1647 (Gerard).
77 Van Haver, Beminde gelovigen, 204. In België droeg de katholieke partij, net als de RKSP in Nederland een gezamenlijke vertegenwoordiging van de verschillende maatschappelijke standen, sinds 1921 de naam van Belgische Katholieke Unie. Na de Tweede Wereldoorlog noemde zich haar opvolger Christelijke Volkspartij (CVP). Zie: Luykx, II, 284-285.
78 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 222-223.
79 NEVB, III, 3292-3297 (Verhoeven).
80 Raskin, E., Gerard Romsée: gouverneur en secretaris-generaal in Wereldoorlog II, in: OLL 50 (1995) 51-70, 66, 67. Dezelfde, Romsée, passim.

den. Het heeft er minstens de schijn van, dat de aard van de Belgisch-Limburger feller was dan die van zijn buurman aan de andere kant van de grens, waar bij overvallen veel en veel minder slachtoffers vielen.

De bevrijding van België voltrok zich in de eerste dagen van september 1944 in snel tempo. Geheel Belgisch-Limburg was half september vrij van Duitsers, op kleine delen ten oosten van Zuid-Willemsvaart en Albertkanaal na. Toen begon een genadeloze afrekening met de collaborateurs, vooral genadeloos door de sinistere rol die de Belgische communisten daarin speelden. Naast het uitvechten van persoonlijke en partijvetes vergiftigden Waals-Vlaamse tegenstellingen de beoordeling van de collaboratie. Direct na de bevrijding werd de landelijke zuivering van onnationale elementen gebruikt om ook in Belgisch-Limburg allerlei oude rekeningen soms bloedig te vereffenen.[81]

Het politieke bewustzijn van de Belgisch-Limburgers was niet groot; het grootst nog wel in het zuiden van de provincie rond Tongeren, onder invloed van het nabije en politiek strijdbare Luiks-Waalse industriebekken. Dat verklaart het eerst in 1943 goed op gang komen van het ondergronds verzet en tevens zijn bloedige karakter. Daadwerkelijk verzet bestond vooral in het executeren van mensen. Voor minder primitieve verzetsvormen, zoals economische sabotage in de Limburgse kolenmijnen, brachten de Limburgse verzetsmensen weinig begrip op.[82] Het pro-Duitse VNV werd krachtig gesteund door de tijdens de bezetting aangestelde provinciegouverneurs Romsée (1940-1941)[83] en Lysens (1941-1944).[84] Zij benoemden tal van burgemeesters en andere functionarissen van hun politieke richting. Maar de overgrote meerderheid van de Limburgse bevolking haatte deze 'zwarten', die in Duitsgezindheid nog voorbij werden gestreefd door de aanhangers van de Duits-Vlaamse gemeenschap-SS (DeVlag-SS). Het VNV wenste een nationaal zelfstandig Vlaanderen, de DeVlag-SS volledige aansluiting bij Duitsland.

Koning Leopold III was in juni 1944 uit zijn paleis te Laken naar Duitsland gedeporteerd. Hij werd na zijn bevrijding in mei 1945 meegesleurd in de strijd rond de repressie, waardoor een terugkeer van de vorst naar België en zijn herstel op de troon voorlopig onmogelijk werd gemaakt. Hierbij was Leopolds persoonlijk optreden in het geding en niet het voortbestaan van het Belgische koningschap.[85] Volgens alles wat links en antiklerikaal was, had koning Leopold zich gecompromitteerd door zijn overgave aan de Duitsers in mei 1940 en daarna door ongrondwettig en pro-Duits gedrag. Leopolds in 1941 gesloten morganatische tweede huwelijk – hij was sinds 1935 weduwnaar – speelde ook een rol bij de negatieve beoordeling van de koning. Zijn terugkeer was bij het volksreferendum van maart 1950 voor meer dan veertig procent van de Belgen onverteerbaar, zij het niet in Belgisch-Limburg. Daar stemde ruim 83 procent van de bevolking vóór de terugkeer van Leopold op de troon. De pro-leopoldistische propaganda had het referendum voorgesteld als een kiezen tussen republiek of monarchie. Voor de Limburgers was de keuze dan snel gemaakt.[86]

De bloedige repressie[87] van de collaboratie en de moeizame oplossing van de konings-

81 Coninckx, Politieke elite, 100. Boeckx, B., Politiek geweld tijdens de bezetting, een prosopografische studie, in: OLL 50 (1995) 183-200, 184-185. Een overzicht van de strijd tussen collaboratie en verzet in Belgisch-Limburg geeft: Bouveroux, Terreur.

82 Bouveroux, Terreur, 95.

83 Zijn biografie: Raskin, Romsée; zie ook: de levensbeschrijving door dezelfde, in: NEVB, III, 2648-2650.

84 NEVB, III, 1972-1973 s.v.(Raskin).

85 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 235.

86 Vints, Broekx, 318.

87 NEVB, III, 2588-2600: de repressie na de Tweede Wereldoorlog (Huyse/Hoflack).

kwestie zouden de jaren 1944-1951 in het bijzonder tekenen. Begin augustus 1950, toen een algemene werkstaking het land dreigde lam te leggen, trad Leopold III terug ten gunste van zijn zoon Boudewijn. Met de troonsafstand kwam het einde in zicht van de koningskwestie. De harde repressie van de collaboratie met de Duitsers en de daarmee gepaard gaande misstanden zouden echter decennialang blijven nasmeulen in de Belgische samenleving. Belgisch-Limburg kende in deze jaren een restauratieve periode. Van de overgangssituatie na de Tweede Wereldoorlog maakten de katholieke gouverneur en zijn arrondissementscommissarissen gebruik om het katholieke karakter van Belgisch-Limburg ook politiek te verstevigen.[88]

Belgisch-Limburg en de splijting van de Belgische eenheidsstaat

De geschiedenis van de Belgische staat kende in de kwarteeuw na 1945 verschillende grote politieke problemen, waarvan hier alleen de voor Limburg direct belangrijke aangestipt worden: de na 1950 weer uitgebroken schoolstrijd en de communautaire en taalproblemen, die tenslotte uitmondden in de vorming van een federaal België.

In de schoolstrijd, die na 1950 oplaaide, stonden rechts en links, klerikaal en anti-klerikaal, opnieuw fel tegenover elkaar. De katholieke rechterzijde dreef in de jaren 1950-1954 de algehele subsidiëring van het vrije onderwijs door. Toen de katholieke meerderheidsregering in 1954-1958 werd opgevolgd door een linkse regering ontbrandde een tweede schoolstrijd, die echter niet zo vinnig was als de eerste in de jaren 1879-1884. De schoolstrijd van de jaren 1950 was een strijd om de middelbare en niet om de lagere school. Tevens een strijd om verdergaande democratisering van het middelbaar onderwijs. In 1958 kwamen de politieke partijen na bittere meningsverschillen tot een vergelijk, het Schoolpact. In 1959 bepaalde een nieuwe schoolwet, dat in het Belgische middelbaar onderwijs geen onderscheid meer gemaakt zou worden tussen het officiële en vrije onderwijs qua subsidiëring, onderwijsbevoegdheden en bezoldiging. Om de keuzevrijheid van de ouders tussen confessioneel en vrijzinnig onderwijs te verzekeren zou overal in België worden gezorgd voor voldoende onderwijs van rijkswege. Dit gold speciaal voor Vlaanderen, waar het vrije, confessionele onderwijs overheerste.[89] Al met al betekenden het Schoolpact en de eruit voortvloeiende schoolwet van 1959 een opsteker voor het middelbare katholieke, vrije onderwijs: in 1972 zat de grote meerderheid der leerlingen op de vrije scholen, zowel in het Nederlands- als Franstalige deel van het land.[90]

Het politieke hoofdprobleem na het einde van de Tweede Wereldoorlog was voor lange jaren van communautaire aard. Hoe moest de verhouding zijn tussen de Vlaamse en Waalse taalgemeenschap met als derde component de in meerderheid verfranste Brusselse agglomeratie midden in het Vlaamse land? De positie van het conglomeraat Brussel in de verhouding Vlaanderen-Wallonië was steevast dubbelzinnig. Voor Vlaanderen was Brussel een voortdurende steen des aanstoots, terwijl Wallonië het Brusselse Frans-Vlaamse conglomeraat niet kon omhelzen als culturele hoofdstad.[91]

De Vlaamse beweging was door de collaboratie met de Duitsers opnieuw in diskrediet geraakt, terwijl de Belgische politieke elite vasthield aan de Belgische eenheidsstaat van 1830. De beweging kende daardoor weinig succes; eerst aan het einde van de jaren vijftig kwam zij uit het slop. De uitvoering van de taalwetgeving gevoelde hiervan de weerslag. In Vlaanderen

88 Coninckx, Politieke elite, 131.
89 Luykx, Politieke geschiedenis, II, 467, 469-470, 476-477, 484-486, 488-489. Witte e.a., Politieke geschiedenis, 258, 264.
90 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 264.
91 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 325-336.

werd zij niet naar de geest uitgevoerd en in plaats van het gebruik van het Nederlands dikwijls aan het Frans de voorkeur gegeven. In het voordeel van de flaminganten werkte het toenemende demografische en financiële overwicht van Vlaanderen, gepaard aan een stijgende welvaart. De traditionele voedingsbodem voor het flamingantisme, de kleine burgerij, groeide naar evenredigheid. Vanaf omstreeks 1960 steeg in dit milieu de behoefte aan erkenning. Een jonge Vlaamse elite drong door in alle beleidsorganen. Met een beroep op haar numerieke meerderheid eiste zij ook de politieke meerderheid om de Vlaamse achterstanden op elk gebied weg te kunnen werken.

De omslag in de communautaire ontwikkelingen viel in de jaren 1960 met de wettelijke vastlegging van taalgrens (1962),[92] het taalcompromis (1963) en de splitsing van de Katholieke Universiteit Leuven in een Nederlands- en Franstalig deel (1969). De vaststelling van de taalgrens vergrootte Belgisch-Limburg met zes dorpen in de Voerstreek (1963), die oorspronkelijk bij de provincie Luik hoorden. Deze grenswijziging zou voor de komende decennia een haard van politieke onrust gaan vormen. Het taalcompromis zorgde eveneens voor onafgebroken politieke agitatie, doordat lagere overheden de regeling saboteerden. Hard omstreden was in de jaren 1966-1969 de splitsing van de universiteit in Leuven naar landstalen. Toen zij in 1969 doorging, eisten vrijzinnige Vlamingen een gelijke splitsing voor de Brusselse Vrije Universiteit, die eveneens in 1969 haar beslag kreeg.[93]

In de jaren 1970 en 1980 evolueerde België van een eenheids- naar een federale staat, bestaande uit drie landsdelen: het Nederlandstalige Vlaanderen, het Franstalige Wallonië en de met Wallonië verbonden Oostkantons, het Duitstalige Eupen-Malmédy; het Brussels Hoofdstedelijk Gewest benadrukt de aparte positie van de hoofdstad.[94] Na de federalisering van de Belgische staat moest de provincie Belgisch-Limburg haar Franstalige gemeenten aan de provincie Luik afstaan (1977) in ruil voor de zes Nederlandstalige gemeenten langs de Voer, die in dat jaar tot één gemeente Voeren werden samengevoegd.[95]

Nederlands-Limburg

Een moeilijke provincie

Het oostelijk deel van Limburg van Eijsden en Vaals in het zuiden tot Mook in het noorden viel in 1839 toe aan het Koninkrijk der Nederlanden. Op 12 mei 1839 gelastte koning Willem I zijn commissarissen Gericke en Borret het Nederlandse deel van Limburg weer in bezit te nemen en voorlopig te besturen. In juni kondigden de heren in alle Nederlands-Limburgse gemeentehuizen de koninklijke proclamatie van de wederinbezitneming af. Daarna reorganiseerden zij de besturen.

Het lijkt achteraf gezien in 1839-1840 allemaal van een leien dakje te zijn gaan, maar dat is toch meer schijn dan werkelijkheid. Vooral de gecompliceerde staatkundige situatie van Nederlands-Limburg bemoeilijkte de overgang. Buiten de gemeenten Maastricht en Sint-Pieter moest het Nederlandse gezag weer gevestigd worden, terwijl buiten de vestingen Maastricht

92 NEVB, III, 2956-2960 (Deweerdt).

93 Luykx, Politieke geschiedenis, II, 496-497, 520-521, 533-536, 550-551, 553-560, 572-576. Witte e.a., Politieke geschiedenis, 336-338.

94 Luykx, Politieke geschiedenis, II, 564-572. Witte e.a., Politieke geschiedenis, 339-342. NEVB, I, 651.

95 NEVB, III, 3521-3524 (Kesteloot), s.v. Voeren. De zes gemeenten waren: Moelingen, Remersdaal 's-Gravenvoeren, Sint-Martensvoeren, Sint-Pieters-Voeren en Teuven: NEVB, II, 2367.

en Venlo naast de Nederlandse ook nog de wetgeving van de Duitse Bond diende ingevoerd te worden. De koninklijke commissarissen ondervonden hierbij weinig medewerking van de burgemeesters ten plattelande. Er waren er nogal wat, die al die nieuwe voorschriften en regelingen aan hun laars lapten.[96] Gericke en Borret vatten hun positie van koninklijke commissarissen op als een vrijbrief voor een zelfstandig optreden buiten de landsregering om, wat in Den Haag kwaad bloed zette. De benoeming van Gericke tot eerste commissaris des konings in 1841 maakte althans aan deze wrijving een einde.[97] Zijn Nederlands-Limburg was weliswaar qua oppervlakte de kleinere helft van Limburg, 2.200 km² tegen 2.400 km², maar wel de volkrijkste, circa 188.000 tegenover circa 169.000 inwoners[98] met meer steden, meer industrie en meer delfstoffen.

De provincie Nederlands-Limburg was en is mentaal geen eenheid. Er was en is een duidelijk onderscheid van karakter tussen de inwoners van Zuid-, Midden- en Noord-Limburg. De dominerende positie van de liefst autonoom opererende hoofdstad Maastricht, de Limburgse stad van enige grotere omvang, compliceerde tot in de twintigste eeuw de verhoudingen nog meer. De opeenvolgende commissarissen des konings – in de wandeling nog altijd 'gouverneur' genoemd gelijk hun Hasseltse collega – hadden het maar moeilijk met het besturen van een gewest zonder eenheid en zonder duidelijk middelpunt, waar aan het openbaar bestuur van alles mankeerde. Een van de oorzaken was de verwarde wetgeving; in Nederlands-Limburg hadden sommige Franse regelgevingen uit de jaren 1794-1814 nog kracht van wet en daarentegen verschillende Nederlandse regelingen van na 1814 weer niet, zodat eigenlijk niemand wist waar men precies aan toe was.[99] Deze problematiek werd scherp gevoeld en in zijn ambtelijke rapporten helder verwoord door Van der Does de Willebois (1856-1874), de beste commissaris die Nederlands-Limburg heeft gehad in de negentiende eeuw.[100] Onder zijn opvolger De Kuyper (1874-1893) moest de regering in Den Haag zelfs tot de conclusie komen, dat Limburg 'een enigszins eigenaardige provincie' was, waar sommige burgemeesters er min of meer een gewoonte van maakten 's lands wetten te negeren of te overtreden.[101]

Maar ook naar buiten was Nederlands-Limburg een gecompliceerd geval. Dat viel vooral te wijten aan zijn tweeslachtige positie als bestuurseenheid. Limburg was binnen Nederland een gewone Nederlandse provincie, maar tegelijkertijd als hertogdom tot 1867 ook een deel van de Duitse Bond,[102] het buitenland dus. Dat betrok het gewest in de Europese politiek. Zijn voor een groot deel door buitenland omgeven, uitmiddelpuntige ligging compliceerde de positie van 'het te ver [van Den Haag] verwijderde Limburg'[103] nog meer. Het zou allemaal aanleiding geven tot tal van moeilijkheden. Het gewest heeft zich toen en later, soms véél later nog, steeds laten voorstaan op die bijzondere positie en heeft er niet zelden een uitzonderingspositie van proberen te maken binnen het Nederlandse staatsbestel. Dat bemoeilijkte het ingroeien van Nederlands-Limburg in de nationale Nederlandse staat, die de nieuwe provincie maar een lastig aanhangsel vond. Eigenlijk hebben pas de ervaringen van de Eerste Wereld-

96 Dingemans, De invoering, 475-481.
97 Gouverneurs 1815-1989, 85-91 (Van Kempen).
98 Gouverneurs 1815-1989, 372 (Redactie).
99 Gouverneurs 1815-1989, 279 (Beekelaar). De onduidelijkheid op wettelijk gebied is bekend, maar nooit onderzocht, zodat de kwestie hier slechts aangestipt kan worden.
100 Gouverneurs 1815-1989, 169 (Smeets).
101 Gouverneur De Kuyper hield uitdrukkelijk rekening met de aparte Limburgse mentaliteit: Gouverneurs 1815-1989, 219-220 (Huys). Citaat: 219.
102 Gouverneurs 1815-1989, 91 (Van Kempen). Voor de motivering van het lidmaatschap van de Duitse Bond zie in de tekst p. 372.
103 Citaat: Gouverneurs 1815-1989, 137 (Van Kempen).

oorlog (1914-1918), van het Interbellum en vooral de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) het opgaan van de provincie in de nationale staat voltooid. Dat was laat, heel laat, want spoedig daarna al begon de betekenis van de nationale staat af te nemen door de groeiende eenwording van West-Europa. Sindsdien verandert het klassieke idee van de nationale staat, mede onder invloed van het groeiende aantal bovennationale besluiten, die ook het leven in Nederland en Limburg steeds meer gaan bepalen.

Provinciaal bestuur

In politiek opzicht volgde de geschiedenis van Nederlands-Limburg na 1840 uit de verte de landspolitiek. Eerst na 1918 zou zij er langzamerhand een weerspiegeling van worden. Landelijk gezien maakte de koninklijke regering na 1840 plaats voor een regering door de volksvertegenwoordiging, die de gezeten burgerij aan het roer bracht. Op het niveau van provincie en gemeente werkte deze machtsverschuiving door. Het zwaartepunt van het bestuur verschoof daar van gouverneur en burgemeester naar provinciale staten en gemeenteraad. De getrapte standenvertegenwoordiging maakte na 1848 plaats voor een rechtstreeks gekozen volksvertegenwoordiging. Een censuskiesrecht ontleend aan het betalen van – veel – belasting beperkte de vertegenwoordiging van 'het volk' aanvankelijk echter tot de gezeten burgerij, die onder koning Willem II (1840-1849) aan de macht was gekomen. Eerst aan het einde van de negentiende eeuw zou deze samenballing van bestuursmacht bij de bezittende klasse verdwijnen. Toen verwierven steeds meer Nederlanders het kiesrecht, een ontwikkeling uitmondend in het algemeen kiesrecht voor mannen (1917) en voor vrouwen (1919) in het bezit van de Nederlandse nationaliteit.

De Nederlands-Limburgse politieke geschiedenis na 1840 is, net als die van de politieke ontwikkelingen aan de Belgische kant van de Maas, een in velerlei opzicht nog onbeschreven blad. Er bestaat geen onderzoek naar de uitwerking op de regionale politiek van de negentiende-eeuwse hoofdstromingen conservatisme, ultramontanisme, liberalisme[104] en zijn katholieke variant. De invloed van de overheersende politieke partij in de twintigste eeuw, de Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP), en die van haar opvolgsters na de Tweede Wereldoorlog, de Katholieke Volkspartij (KVP) en het Christen-democratisch Appel (CDA), is voor Nederlands-Limburg evenmin onderzocht.[105] Beter bekend is de opkomst en de tot de Eerste Wereldoorlog minieme invloed van het socialisme, maar een onderzoek naar de geschiedenis van die partij en haar invloed tijdens het Interbellum en later wordt node gemist.[106] Bij de herdenking van anderhalve eeuw scheiding van Limburg in 1989 is de handel en wandel van de hoogste vertegenwoordigers van de Kroon links en rechts van de Maas nagegaan[107] (zie tabel 7 in de bijlagen voor de na 1815 fungerende gouverneurs). De lacune in onze kennis van de algemene politieke geschiedenis van het Belgische en Nederlandse gewest is daardoor althans gedeeltelijk opgevuld.

Tot 1856 waren de Nederlandse gouverneurs – twee protestanten en één katholiek – vooral

104 Opmerkelijk was de vriendschap tussen de lutherse, liberale leider Thorbecke en de Maastrichtse katholiek-conservatieve industrieel Regout. Zie: Wit, C.H.E. de, Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848-1853, in: Maaslands melange, 275-289.

105 De algemene landelijke lijn beschreef: Bornewasser, J.A., Katholieke Volkspartij 1945-1980, I: Herkomst en groei (tot 1963), (KDC, Bronnen en studies, 26), Nijmegen 1995, waarin ook de geschiedenis van de RKSP. Limburgers en Brabanders stonden in 1891 aan de wieg van de voorloper van de katholieke partij, de katholieke kamerclub (Bornewasser, 23). Limburg leverde voormannen (Nolens, Charles Ruijs de Beerenbrouck, Cals) aan RKSP en KVP.

106 Zie: Perry, Roomsche kinine, en de door hem vermelde literatuur.

107 Gouverneurs 1815-1989.

hoge ambtenaren, die het vertrouwen van de koning genoten. Na 1848, het jaar waarin de macht van de koning verschoof naar zijn ministers, was het alléén de landsregering die van 1856 tot 1893 liberaal-katholieken aanstelde. In dat laatste jaar koos de liberale regering om partijpolitieke redenen[108] een conservatief-ultramontaans katholiek en Limburger, Gustave Ruijs van Beerenbroek,[109] tot haar hoogste vertegenwoordiger. Daarna waren het steeds orthodoxe katholieken, die de hoogste post bekleedden. In partijpolitiek opzicht waren dat na de Eerste Wereldoorlog leden van de in Nederland mederegerende Roomsch-Katholieke Staatspartij en na de Tweede Wereldoorlog van haar opvolgsters, de KVP en het CDA. Er was één uitzondering: de door de Duitse rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden in 1941 benoemde nationaal-socialistische katholieke Limburger, de NSB'er V.E.H.J.M. graaf Marchant et d'Ansembourg (1941-1944).

In Limburg werd steeds gepleit voor het aanstellen van Limburgers als gouverneur. Maar daar ging de landsregering eerst op in aan het einde van de negentiende eeuw. Geboren en getogen Limburgers golden in het regeringscentrum Den Haag als onbetrouwbaar.[110] Als de regering vóór die tijd katholieken benoemde, waren het steeds Brabanders en ook later koos zij zelden een Limburger. Uit hun politieke kleur blijkt echter, dat Limburg althans in zijn topambtenaar de vaderlandse politiek volgde, waar na 1848 de liberalen het voor het zeggen hadden en na 1900 steeds meer de confessionele partijen – in Limburg de katholieke partij – de overhand kregen. Het lag voor de hand, dat in een provincie die zo hechtte aan haar regionale eigenheid, de aanhankelijkheid tot het nieuwe vaderland niet groot was. Maar wat wilden de Limburgers dan wel? Dat bleef onduidelijk. In Nederlands-Limburg was het al niet anders dan in Belgisch-Limburg: de politieke lusteloosheid was groot. Ultramontaans en liberaal gezinde katholieken, leken en clergé en de weinige protestanten schuurden zich in de ontwikkelde en hogere kringen aan elkaar. Of het hier om principes ging, om regionale, persoonlijke of materiële ge- en verschillen moet bij gebrek aan onderzoek in het midden blijven. De overgrote meerderheid van de bevolking onderging de toestand van het ogenblik gelaten en leiders die een richting hadden kunnen wijzen, ontbraken. Dat laatste veranderde met de aanstelling van de koningsgetrouwe, streng conservatief-katholieke Limburger Gustave Ruijs van Beerenbroek in 1893. Iedereen zag in de provincie naar hem op, wat tekenend was voor de conservatieve publieke opinie in het gewest.

Separatisme

De aanvankelijke politieke instabiliteit in Nederlands-Limburg direct na 1840 viel samen met een algemene crisisperiode van de Nederlandse Staat.[111] In Limburg – waar sommigen (velen?) nostalgisch terugdachten aan het liberalere Belgische bestuur van 1830-1839 – bleek de instabiliteit uit het streven om de provincie af te scheiden van Nederland.[112] Mogelijk was er ook een verband met de economische crisis in de jaren 1844-1848. Eerst was er de mislukte poging van J.B.J.F. graaf Marchant et d'Ansembourg om Nederlands-Limburg in 1843-1844 alsnog bij

108 Gouverneurs 1815-1989, 267-268 (Beekelaar).

109 Aanvankelijk luidde de familienaam: Ruys de Beerenbrouck. De grootvader van de latere minister-president Charles (1873-1936) schreef consequent 'Ruijs van Beerenbroek', wat de vader van Charles, Gustave, in 1895 'verbeterde' in 'Ruijs de Beerenbrouck'. Gouverneurs 1815-1989, 270 (Beekelaar).

110 Gouverneurs 1815-1989, 146 (Smeets).

111 Boogman, Van spel, 103.

112 De beste samenvattende studie over de afscheidingsbewegingen: Boogman, Nederland en de Duitse Bond. Zie ook: Dezelfde: Rondom 1848, 66-71. De voortdurende aandacht voor het verschijnsel in de regionale geschiedschrijving bracht geen wezenlijk nieuwe inzichten. Zie: Heijden, R.P.W.J.M. van der, Revolutie in Vaals (1848), in: HHSG 5 (1995) 77-97, en de daar aangehaalde literatuur.

België te voegen.[113] Meer weerklank wekte het separatisme, het streven naar aansluiting van Nederlands-Limburg bij Duitsland, toen de Duitse Bond zich tot een vrijere, meer democratische samenleving scheen te ontwikkelen. Dat het optreden van de separatisten maar een politiek stormpje was, zou eerst achteraf blijken. In de jaren 1840 heeft het de gemoederen van politiek geïnteresseerde Limburgers[114] en van de bestuurders in Limburg en Den Haag danig beroerd. Niet het Nederlandse volk; dat had geen belangstelling voor het Limburgse separatisme. De toonaangevende vaderlandse pers was geporteerd voor het afstoten van Limburg, dat wormvormig aanhangsel van de Nederlandse staat. De minister van Financiën zag zelfs een voordelige koehandel, als hij Limburg zou kunnen uitruilen tegen gunstige economische regelingen met het groeiende, nieuwe Duitsland.[115]

De grote gangmaker voor een aanhechting van Nederlands-Limburg bij Duitsland was J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel-Heusch (Oosterhout/Valburg 1799-Vlodrop 1872). Het was typisch een man uit een tijd, dat het nationalisme nog in opkomst was. De Geldersman Van Scherpenzeel stamde af van een familie uit het graafschap Loon.[116] Tijdens de Belgische Opstand was hij overtuigd pro-Belgisch: in 1835 nam hij de Belgische nationaliteit aan. Negen jaar later liet hij het hoofd naar de Duitse kant hangen en werd hij propagandist voor een aansluiting van Nederlands-Limburg bij het snel in betekenis toenemende Duitsland. Was hij een groot politicus of leider? Zijn politieke tegenstander Ruijs van Beerenbroek, 'Hertoglijk Limburgsche Commissaris voor de Duitsche Bondszaken' vergeleek hem met O'Connell (1775-1847), de Ierse vrijheidsheld, een man van heel wat zwaarder kaliber. De Nederlands-nationaal denkende Limburger Beerenbroek vond Van Scherpenzeel maar '...een kortzichtige, door partijzucht verblinde en door politieke hartstocht bezeten utopist, wiens hol rhetorische betoogtrant voor die van veel nationalistische Duitse radicalen nauwelijks onderdeed.' Honderd jaar later kenschetste de historicus Boogman Van Scherpenzeel als een vurig idealist, een handig opererend demagoog, gespeend van zin voor realiteit, progressief-conservatief en romantisch.[117] België was voor Van Scherpenzeel het politieke ideaal, niet Duitsland dat van Nederland niets moest hebben en vice versa. De leidende positie in de staat kwam de adel toe, vond Van Scherpenzeel, en een staatscentralisme naar Frans model was zonder meer verwerpelijk. Pro-Duits was hij echter helemaal niet, al evenmin als zijn provinciegenoten in het algemeen.[118] Boogman veronderstelde zelfs, dat Van Scherpenzeel met zijn actie uiteindelijk beoogde Nederlands-Limburg weer bij België te voegen.[119] De enkele medestanders van stand die Van Scherpenzeel had, waren nog groter lichtgewichten dan hijzelf.

Sinds 1844 was Van Scherpenzeel een openlijk voorstander van de afscheiding van Limburg van Nederland. De provincie zou een zelfde status moeten verwerven als Luxemburg, dus een apart hertogdom moeten worden onder het Huis van Oranje. De regerende vorst Willem II lag ook in Nederlands-Limburg goed. Was hij niet 'de vriend der roomsen' en een

113 Boogman, Duitse Bond, 204.
114 Toen het op stemmen aankwam, bracht slechts de helft van de – weinige – stemgerechtigden zijn stem uit: Dingemans, De invoering, 485.
115 Boogman, Duitse Bond, 483 noot 2. Boogman, Rondom 1848, 68-69. Dingemans, De invoering, 482-483.
116 Van Scherpenzeel woonde te Roermond. Hij was heer van Mierlo, Hout en Broek, huwde Roermond 1828 Maria Isabella Clout († 1867). De familie Clout stamde uit Den Bosch en verwierf het kasteel De Zangerij onder Eigenbilzen in het begin van de zeventiende eeuw. Zie Muusse e.a., De familie De Heusch in de provincie Limburg, in: OLL 16 (1961) 149-168.
117 Boogman, Duitse Bond, 674 (citaat). Boogman, Rondom 1848, 67. Boogman gaf de lichtgewicht Van Scherpenzeel te veel eer; zie: Eenheid en scheiding, 171 (Manning).
118 Boogman, Duitse Bond, 335-337, 334, 339, 570 noot 1.
119 Boogman, Duitse Bond, 373 en elders.

vriend van de apostolisch administrator voor Limburg, Paredis?[120] In de eerste maanden van 1844 ageerden Van Scherpenzeel en zijn aanhang fel voor hun ideeën, maar het liep op niets uit.[121] Vier jaar later, na de februari- en maartrevoluties van 1848, leek een nieuw en beter moment tot optreden gekomen.[122]

Verzet tegen een eventuele afscheiding was er weinig. De tegenstanders hielden zich stil. Zij hadden geen organisatie, geen leiders en vooral schortte het aan innerlijke overtuiging. Naar hun mening moest er rekening mee worden gehouden, dat de separatisten wel eens zouden kunnen winnen! De apostolisch administrator, bisschop Paredis van Roermond, persoonlijk vriend van koning Willem II én van Van Scherpenzeel,[123] zat in een moeilijk parket. Hij was, net als de separatisten, gekant tegen de Nederlandse liberalen die onder leiding van Thorbecke zojuist de leiding van het land hadden veroverd. De bisschop was echter óók tegen afscheiding van zijn apostolisch vicariaat uit het Nederlandse staatsverband. Toch hield hij separatistisch gezinde pastoors en kapelaans niet tegen. Hij waarschuwde alleen tegen provocerende politieke uitlatingen.[124] Mogelijke steun voor de Nederlandse regering van de kant van de in heel Limburg zo invloedrijke clergé viel daardoor weg. De separatisten woonden vooral op het platteland in Zuid-Limburg. Geminacht werden zij niet. De Limburgse hoofdstad Maastricht hield zich alleen uit pragmatische en materiële overwegingen buiten de afscheidingsbeweging.[125]

Op 19 juli 1848 verklaarde het Duitse Parlement te Frankfurt aan de Main dat Nederlands-Limburg een deel van Duitsland was en zou moeten worden losgemaakt uit het Nederlandse staatsverband. Op 21 juli raakte dit bekend, wat leidde tot vreugde in alle grotere plaatsen van Zuid-Limburg.[126] Sommige gemeenten wilden de bondsvlag uitsteken, wat het provinciebestuur goed vond, ook achteraf als het eigenmachtig gebeurd was. Het Nederlandse gezag reikte immers niet verder dan 'de vrees voor bezetting en wapenen zich uitstrekt', schreef gouverneur Van Meeuwen.[127] De zwakte van de Nationale Vergadering in Frankfurt en ook haar onverschilligheid voor Limburg deed het aanvankelijk enthousiasme van separatistische Limburgers voor een andere politieke koers snel uitdoven. Zeker toen de Nederlandse regering eindelijk haar tanden liet zien. Nederlands-Limburg bleef na 1848-1849 weliswaar lid van de Duitse Bond, maar het was niet meer dan een papieren lidmaatschap.[128]

Den Haag zond de minister van Buitenlandse Zaken(!) Lightenvelt naar Limburg om de provincie weer in het gareel te brengen.[129] Hij herstelde het Nederlands gezag in de korte periode tussen zijn aankomst op 26 juli te Maastricht en zijn vertrek op 7 augustus. Een mobiele colonne haalde overal de Duitse Bondsvlaggen neer en maakte de plattelandsbevolking diets dat het ogenblik voor afscheiding nog lang niet gekomen was. Toen ook nog duidelijk werd dat het parlement in Frankfurt geen enkele machtsbasis had, was het met het separatisme in Limburg snel gedaan. In mei 1849 gaven de Limburgse vertegenwoordigers Van Scher-

120 Gijsen, Paredis, 258.
121 Boogman, Rondom 1848, 66.
122 Boogman, Duitse Bond, 674.
123 Gijsen, Paredis, 262.
124 Boogman, Duitse Bond, 357. Gijsen, Paredis, 263-264.
125 Boogman, Duitse Bond, 691. Heijden, R.P.W.J.M. van der, Bedreigd Maastricht, de dreiging van het Limburgs separatisme en de reactie van de Maastrichtse bevolking, in: SSEGL 36 (1991) 87-108, 108.
126 Boogman, Duitse Bond, 504. Dingemans, De invoering, 485.
127 Boogman, Duitse Bond, 509-510, 518.
128 Dingemans, De invoering, 488-489.
129 Dingemans, De invoering, 486.

penzeel en Schoenmaeckers († 1856) teleurgesteld hun zetel in het parlement te Frankfurt op. Limburg bleef Nederlands, dank zij de mislukking van de revolutie in Duitsland en de tegenstand van de Europese mogendheden die geen verandering wensten. In Limburg zelf was het een allen en alles overheersend lokaal patriottisme, dat enige aanhankelijkheid voor Duitsland, voor Nederland of voor België tot een fata morgana maakte. Waar buitenstaanders iets meenden te ontwaren, zagen de inboorlingen niets![130]

Het Nederlandse gezag had in Nederlands-Limburg in feite geen ogenblik echt gevaar gelopen. De actie van Van Scherpenzeel en consorten bleek een oprisping te zijn, meer niet. Wat er ondergronds misschien nog aan pro-Duitse gevoelens in Nederlands-Limburg voortleefde, stierf af toen in Duitsland de strijd tussen Groot- en Klein-Duitsers, tussen Oostenrijkers en Pruisen, tussen katholieken en protestanten in de jaren 1860 ten voordele van de laatsten werd beslecht.[131] Pruisen was voor de Limburgers geen graag geziene buur! Toen de Nederlandse provincie na 1867 niet meer tot de Duitse Bond behoorde, werd het Pruisisch-Duitse imperialisme ook voor Limburg een wezenlijk gevaar. De Limburgers zagen, gelijk de rest van de wereld, met ontzag op naar de wetenschappelijke en andere prestaties van Pruisen en Duitsland,[132] maar de rijksgrens tussen Nederland en Duitsland, tussen Limburg en Pruisen, kon toch maar beter blijven waar zij was.[133]

De agitatie van de separatisten had ogenschijnlijk gemakkelijk weerklank kunnen vinden in een Nederlands-Limburg, dat nog onlangs zijn vierde grote politieke omzwaai binnen een halve eeuw had beleefd, de aanhechting bij Nederland opgelegd door het scheidingsverdrag van Londen. Voor potentiële ontevredenen en querulanten was er stof te over om zich niet zo maar bij de in 1839 bekrachtigde staatkundige situatie en haar gevolgen neer te leggen. Het zou tot na de Eerste Wereldoorlog en voor sommige Limburgers zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog duren, eer allen zich hadden verzoend met een leven binnen het Nederlandse staatsverband.

Het hertogdom Limburg, 1848-1887(-1906)

De staatkundige positie van de provincie moet verwarrend zijn geweest voor de Nederlands-Limburgers, die daar belangstelling voor hadden. Hun geboortestreek was in 1839 bij Nederland gevoegd. Maar er was een complicatie door de koppeling aan de politieke situatie van het hertogdom Luxemburg. In de jaren 1860 werd dit de aanleiding voor de Limburgse Kwestie.[134] Het grondgebied van Luxemburg was in 1839 voor de helft aan het nieuwe België toegevallen. Luxemburgs gewicht als lid van de Duitse Bond verminderde daardoor. Ter compensatie kreeg de Bond op voorstel van koning Willem I er Nederlands-Limburg als lid bij, met uitzondering van de Maasvestingen Maastricht en Venlo en hun vestingkring.[135] Nederlands-Limburg was maar een lauw lid van de Duitse Bond, maar het formeel-juridische lidmaatschap was een reden te meer voor veel hoofdbrekens in Den Haag. Voor de landsregering vormde Limburg een integrerend bestanddeel van de Nederlandse staat, maar de dubbelzinnige poli-

130 Boogman, Duitse Bond, 594-595. Boogman, Rondom 1848, 70-71. Eenheid en scheiding, 121 (Rutten).

131 Gouverneurs 1815-1989, 164 (Smeets).

132 Indrukwekkend beschreven in het derde deel van Schnabels Deutsche Geschichte.

133 Camp, R. Op den, 'Noch Fransch, noch Pruissisch, maar Nederlandsch!', publieke opinie en Nederlands-nationaal gevoel in de Nederlandse provincie Limburg rond 1870, in: De Maasgouw 111 (1992) 81-102, waar ook vermelding van de relevante literatuur.

134 Evers, Ingrid M.H., 'Liever Turks dan Pruisisch', de publieke opinie in de provincie Limburg 1866-1867, in: De Maasgouw 100 (1981) 129-149.

135 Dingemans, De invoering, 490-491, geeft een nauwkeurige omschrijving van beide vestingkringen (met kaartjes).

tieke situatie van een Limburg, dat Nederlands en daarnaast óók nog een beetje Duits was, maakte het dwarsdrijvers makkelijker zich van die Nederlandse staat af te wenden. Bovendien moest Nederland met zijn bondscontingent Limburgse jagers in geval van oorlog de Bond militair bijstaan, waardoor Nederland in een Europees conflict betrokken kon raken.

De opheffing van de Duitse Bond in 1866 en zijn vervanging door een Noord-Duitse opvolger bood de gelegenheid Limburg geheel los te maken uit elke binding met Duitsland. De Franse keizer Napoleon III wilde Luxemburg kopen van Willem III en inlijven bij Frankrijk. Bismarck eiste daarop de toetreding van Limburg tot de zojuist opgerichte Noord-Duitse Bond als compensatie voor de uittreding van het bondslid Luxemburg, als dat hertogdom aan Frankrijk zou worden verkocht. Maar toen in 1867 duidelijk werd, dat de verkoop niet door zou gaan, liet de 'ijzeren kanselier' zijn eis ten aanzien van Limburg vallen. De Nederlandse regering ging graag akkoord met de volledige vernederlandsing van Limburg door het slaken van elke band met Duitsland![136] De grond om te spreken van een 'Hertogdom Limburg' was nu vervallen, want die benaming had alleen zin binnen het Duitse bondsverband. De bijzondere titel voor de provincie Limburg in de Nederlandse grondwet verdween bij de grondwetswijziging van 1887, maar de provincie bleef zich nog tot 1906 trots sieren met de titel 'hertogdom'.[137]

Nederlanders tegen wil en dank?

Limburg kreeg in de negentiende eeuw zijns ondanks in toenemende mate te maken met bemoeienis van de Nederlandse Staat. Nederlands-Limburg voelde zich in het Nederlandse staatsbestel een vreemde eend in de bijt, waar de rest van Nederland wat meewarig op neerkeek. Het lelijke eendje reageerde voortdurend verongelijkt op het invoeren van algemene landelijke regelingen voor bijvoorbeeld militie, onderwijs en belastingen. Geheel ten onrechte was dit niet. Den Haag behandelde Romp-Limburg na 1840 als onverschillig welke andere Nederlandse provincie en dat trok de rechtvaardige verhoudingen binnen Nederland toch wel scheef. Limburg was nu eenmaal niet zonder meer vergelijkbaar met onverschillig welke andere Nederlandse provincie.

Als grote steen des aanstoots in de negentiende eeuw kon de in Limburgse ogen ongelijk verdeelde belastingdruk aangevoerd worden. 'Limburg betaalt van al wat het bezit, het kan niets aan het oog van de fiscus ontrukken, want de Limburgse fortuinen bestaan in land en hypotheken; men bezit er geen staatspapieren en andere bronnen van inkomsten, die onbelast zijn en de grote fortuinen van andere gewesten in rijkdom uitmaken.' Aldus klaagde in 1865 het Limburgse kamerlid K.A. baron de Bieberstein over de onrechtvaardige bevoorrechting van de Hollandse kooplui en renteniers onder het vigerende belastingstelsel. De baron verwoordde hier de sociale tegenstelling tussen grondbezit en kapitaal, die typerend was voor de overgang van Ancien Régime naar moderne tijd. Het was de irritatie van de agrarische randprovincies die zichzelf beschouwden als fiscale wingewesten, ook al was de belastingdruk er per hoofd van de bevolking nauwelijks de helft van die in Holland of Utrecht. Wat de Limburgse grootgrondbezitters dwars zat, was de belastingvrijstelling van het effectenbezit in tegenstelling tot het wel aangeslagen grondbezit.[138]

136 Spiertz, M.G., Limburg uit de Duitse Bond, in: PSHAL 102 (1966) 11-29.
137 Ommeren, H.R. van, Over de aanduiding 'Hertogdom Limburg', in: De Maasgouw 96 (1977) 11-27. Gouverneurs 1815-1989, 165 en noot 132 aldaar (Smeets).
138 TvG 110 (1997) 246-247 (Van der Laarse).

Afkeer van de drukkende belastingen vormde een negatieve reden om te kiezen voor het separatisme.[139] Het belastingvraagstuk is het best onderzochte onderwerp uit het negentiende- en twintigsteeeuwse verhaal over het telkens weer opflakkerende Limburgse politieke ongenoegen. Nederlands-Limburg was in de negentiende eeuw een niet zo welvarend gewest, dat weinig bijdroeg in de landelijke belastingen; het gewest liet in dit opzicht alleen de provincie Drenthe achter zich. Naar verhouding bracht Limburg aan belastingen slechts de helft op van wat West-Nederland bijdroeg. Toch klaagde men voortdurend over te zware belastingen. Het is natuurlijk een klacht van alle tijden bij alle belastingplichtigen. Maar geheel onterecht was het Limburgse klagen niet. Het in de negentiende eeuw bestaande belastingstelsel belastte, zoals gezegd, vooral grond- en huizenbezit. Het schatte bovendien de pachtwaarde van de grond te hoog in. Een agrarische provincie als Nederlands-Limburg betaalde daardoor naar verhouding meer dan de verstedelijkte gebieden in het westen van het land. Een andere wijze van wonen in huizen met meerdere stookplaatsen en meerdere, zij het ook kleine, vensters deed bovendien de belasting op haarden en ramen in Nederlands-Limburg zwaarder drukken.

Reden tot voortdurend misnoegen gaven ook de accijnzen op brandstoffen, geslacht en gemaal. De opbrengst van de accijnzen op brandstof, slachtvlees en gemalen graan werden in hun totaliteit voor het gehele gewest geschat en dan per gemeente omgeslagen naar gelang het aantal inwoners. De belasting had op die wijze met het werkelijke, individuele verbruik niets uit te staan en drukte zodoende vooral op de grote gezinnen. (Het moderne idee dat een Staat er in de eerste plaats moest zijn voor de zwaksten in de samenleving begon eerst langzaam te groeien.)[140] Het was in feite een hoofdelijke belasting die daarom in de volksmond de tekenende benaming 'kopgeld' kreeg. De admodiatie – het omslaan van het aan de gemeente opgelegde bedrag per inwoner – was een taak van de gemeentebesturen. Bestuurders maakten zich door hun admodiatie uiteraard niet geliefder bij hun plaatsgenoten, waardoor zij een reden te meer hadden om het 'kopgeld' te verafschuwen.[141] De Indische baten uit de opbrengsten van het koloniale Cultuurstelsel stelden de Nederlandse regering na 1850 in staat de verschillende accijnzen geleidelijk af te schaffen.[142]

Na het verdwijnen van het kopgeld bleef het gekrakeel rond het houden van processies de provinciale gemoederen verhitten. Een processie was niet zo maar een kerkelijke aangelegenheid onder vele. Het was een maatschappelijk gebeuren, waaraan de gehele gemeenschap van stad of dorp deel had, in veel plaatsen hét hoogtepunt van het jaar. Het botte, juridische formalisme van de bestuurders, die een processie uitsluitend zagen als een openbare godsdienstoefening, vond bij de Limburgers alleen maar onbegrip. Bestuurlijk verzet tegen processies dateerde niet van vandaag of gisteren. Reeds vóór de Franse Tijd bestonden er in katholieke streken ambtelijke bezwaren, maar tot een regelrecht verbod was het nooit gekomen, ook later niet onder het Verenigd Koninkrijk.[143] Wel begon de processiecultuur in de Zuidelijke Nederlanden toen onder invloed van de maatregelen van de wereldlijke overheid af te wijken van

139 Boogman, Duitse Bond, 359. NAGN, X, 336. Bos, N.J.P.M., Belastingen als bron voor economische en sociale geschiedenis in de eerste helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor Limburg, in: ESHJb 54 (1991) 50-101, herdrukt in: Bos, Notabele ingezetenen, hoofdstuk 2. De verdere uiteenzetting steunt op dit hoofdstuk van Bos, tenzij anders vermeld. Zie ook: GvNB, I, 106-109 (Pijnenburg), voor een vergelijkbare situatie in Noord-Brabant.

140 GvNB, I, 78, 106 (Pijnenburg).

141 De Maasgouw 105 (1986) 60 (A.J. Geurts). In Maastricht en Venlo werd alleen accijns op brandstof geheven. Een voorbeeld van de admodiatie in de praktijk [in de Noord-Limburgse gemeente Bergen] voor het jaar 1848: De Maasgouw 83 (1964) 123-126 (Nuyens).

142 GvNB, I, 104 (Pijnenburg).

143 Margry, P.J., Processie-excercities, strategieën van overheid en kerk bij de beteugeling en de stimulering van processies in Nederland en België, 1815-1825, in: Dynamiek van religie en cultuur, 60-79, beschrijft de perikelen tijdens het Verenigd Koninkrijk.

het algemene Europese patroon.[144] De grondwet van 1848 bracht de beperking van openbare godsdienstoefeningen tot gebouwen en besloten plaatsen. Daarbuiten mochten zij alleen gehouden worden mits vanouds gebruikelijk. De juristerij en de politiemaatregelen naar aanleiding van deze bepaling flakkerden telkens weer op, het meest in de jaren 1873-1880. De politie verstoorde op tal van plaatsen in Nederlands-Limburg dorpsprocessies en bedevaarten, in die tijd ook processie genoemd. Na 1880 ontstonden er nog wel eens conflicten rond processies in pas opgerichte parochies, ommegangen die dus niet vanouds gebruikelijk konden zijn. Thans is het houden van een processie geen punt meer, ofschoon het verbod nog steeds bestaat.[145]

Limburg wordt Nederlands, 1900-1945

De benoeming in 1893 van Gustave Ruijs van Beerenbroek tot gouverneur van Limburg was een politieke zet geweest van het liberale ministerie in de strijd om de hervorming van het kiesrecht. De conservatieve 'oude' Ruijs was een fel tegenstander van uitbreiding van het aantal kiezers. De edelman Ruijs meende dat regeren slechts iets was voor de 'aristoi', de besten, de hoogst geplaatsten uit het volk: de adel en de meer gegoeden. Het gemakkelijk beïnvloedbare 'gewone volk' zou in Ruijs' aristocratische optiek zijn stem toch alleen maar verkopen voor geld, bier en borrels. Uitbreiding van het kiesrecht leidde slechts tot een regering van volksmenners. In de Tweede Kamer lag hij daarom dwars en door zijn grote invloed op zijn katholieke partijgenoten verhinderde hij de vorming van een politieke meerderheid voor verandering van de kieswet. Na zijn vertrek uit de Kamer bleef hij ongeveer alles bestrijden wat in Nederland maar naar vernieuwing zweemde, waaronder ook de uitbreiding van het kiesrecht. Die uitbreiding viel evenwel niet tegen te houden. In 1917 moest de 'oude' Ruijs als gouverneur de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen meemaken en in 1919, een jaar na zijn pensionering, de invoering van hetzelfde recht voor vrouwen.[146] De ironie der geschiedenis had gewild dat hij tegen wil en dank de dageraad van een moderner, democratischer Limburg had moeten zien gloren.

In Nederlands-Limburg veranderde er in de politieke constellatie niet veel door de invoering van het algemeen stemrecht. De landelijke politieke partijen drongen nu ook door in de gewestelijke verkiezingsstrijd. De Limburgse politiek bleef echter gedomineerd worden door regionale, lokale en persoonlijke geschillen. In de RKSP heerste een elite van ondernemers, grote landbouwers, enige onderwijzers en vrijgestelden, die de kleine boer, ambachtsman of arbeider niet aansprak. Maar uit trouw aan de Kerk en uit traditie stemden zij toch op de katholieke staatspartij.[147] De politieke lusteloosheid was doorlopend groot. In 1919 brachten de eerste algemene verkiezingen in Maastricht negen socialisten – waaronder één vrouw – in een gemeenteraad van 25 leden. Maar dat was de ene zwaluw, die nog geen lente maakt: in 1922 vielen 'de roeien' (de roden) terug naar zeven zetels in een raad die na uitbreiding van de gemeente met nog niet door het socialisme aangetaste dorpen 31 zetels telde.[148] De socialistische antireligieuze propaganda maakte hun partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), vóór

144 Margry, P.J., Processie-excercities (zie voorgaande noot), 77.

145 Heere o.s.c., L., De processie van Maaseik naar Kevelaer en het processieverbod, in: De Maasgouw 83-(1964) 25-30. Hutschemaekers, G., Limburgse processieperikelen, 1873-1880, in: De Maasgouw 99 (1980) 117-127,184-208, met in de bijlagen de wetsteksten en andere relevante stukken. Crutzen, Fr.G.H.M., Geloven op straat, openbare godsdienstoefeningen buiten de gebouwen en besloten plaatsen in de dekenaten Gulpen en Meerssen, 1848/1857, in: HHSG 2 (1992) 116-162.

146 Gouverneurs 1815-1989, 265-266, 272-273, 275, 277-278, 292 (Beekelaar).

147 Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, 45.

148 Perry, Roomsche kinine, 265.

1940 onmogelijk als aanvaardbaar alternatief voor de katholieke kiezer die iets anders wilde.

De katholieke dominantie in Limburg bleef onbedreigd, waarbij bisschop en clergé krachtig meehielpen.[149] Zij werd nog versterkt toen in 1922 ook de vrouwen mochten meestemmen. Telkens weer betraden katholieke[150] en andere politieke splintergroepjes het toneel, maar veel succes kenden zij niet. Aanzienlijke bijval kreeg de landelijke partij Nationaal Socialistische Beweging (NSB) in Zuid-Limburg bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1935, gedragen door de golven van grote ontevredenheid tijdens de crisisjaren na 1930. Maar het succes van de NSB was snel voorbij, toen het Limburgse establishment met bisschop en priesters aan de spits krachtig stelling nam tegen deze fascistische partij.[151] Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 keerden vele verdwaalde schapen weer terug in de oude vertrouwde stal van de Roomsch-Katholieke Staatspartij. Eerst in de jaren 1960 en 1970 zou de katholieke overheersing in de Limburgse politiek worden gebroken.[152]

Oorlogsjaren, 1940-1945

Op 10 mei 1940 bezetten de Duitsers zonder veel strijd Nederlands-Limburg. Na de capitulatie van het Nederlandse leger op 14 mei kwam de provincie eerst onder Duits militair en met ingang van 29 mei 1940 onder Duits burgerlijk oppergezag, een rijkscommissaris in Den Haag.[153] Het provinciaal bestuur van Limburg kreeg in Maastricht naast gouverneur Van Sonsbeeck een Duitse toezichthouder, de 'Beauftragte des Reichskommissars in den besetzten niederländischen Gebieten', de Akenaar Willi Schmidt. De Duitsers lieten in Nederland alleen fascistische partijen, zoals de NSB, voortbestaan. Zij verboden elke actie van andere politieke partijen, met uitzondering van de in de zomer van 1940 opgerichte Nederlandse Unie. De Unie wilde als eenheidspartij een concentratie zijn van niet-nationaal-socialistische, dus niet-fascistische krachten. De toeloop tot de concentratie was door het als anti-Duits en anti-NSB gevoelde gebaar enorm.[154] De RKSP ging in de zomer van 1940 grotendeels op in de Unie, vooral in het zuiden des lands. In Limburg telde de Unie 100.000 leden.[155] Einde 1941 verbood de Duitse bezetter de Nederlandse Unie. Ook de kleinere fascistische partijtjes verdwenen van het toneel, zodat tot het einde van de oorlog alleen de NSB overbleef.

De Nationaal Socialistische Beweging had haar grootste verkiezingssucces in Nederlands-Limburg gekend in de jaren rond 1935. De snelle nederlaag van het Nederlandse leger in mei '40 en de geallieerde nederlaag in België en Frankrijk in mei-juni toonden de superioriteit van de Duitsers. Zij leken onoverwinnelijk en de toekomstige meesters van Europa. Daardoor kreeg de NSB na mei 1940 weer de wind in de zeilen. Uit opportunisme stroomden vele nieuwe leden toe. 'Meikevers' noemde de harde kern van vóór de oorlog de nieuwkomers smalend. Over de Limburgse aanhang van de NSB, haar omvang en sociale opbouw verkeren wij nog steeds in het ongewisse. De verkiezingsuitslagen van 1935 en 1937 zijn geanalyseerd, maar zij zeggen uiteraard niets over een actief lidmaatschap van de partij. Over de drijfveren

149 Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, 44

150 De fascistisch getinte katholieke splintergroepen vonden hun beschrijver in: Joosten, L.M.H., Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940, (HES historische herdrukken, 16), Utrecht 1982² (oorspr. Hilversum 1964).

151 Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, 44.

152 Dittrich, K., Een revolutie in Maastricht, de verkiezingen van 1967-1984, in: Tussen twee bruggen, Maastricht in de tijd van Baeten, bundel opstellen over Maastricht tijdens de ambtsperiode van Mr. A.M.I.H. Baeten als burgemeester ..., Maastricht 1985, 335-362.

153 Het volgende naar: Gouverneurs 1815-1989, 343-351 (Dorren), tenzij anders vermeld.

154 Woltjer, Recent verleden, 135.

155 De Jong, Het koninkrijk, XII/1, 170. Philips, Een verkenning, 242, waar ook een opsomming van de voornaamste leden in Limburg.

van NSB-leden komen onderzoekers niet veel verder dan meer of minder waarschijnlijke veronderstellingen.[156] Ook over de invloed van in ZuidLimburg wonende Rijksduitsers,[157] of over Nazi-invloed uit het aangrenzende Duitsland, is weinig bekend.

In 1941 begon de bezetter dieper in te grijpen in het bestuur van provincies en gemeenten. Het eerste was gouverneur Van Sonsbeeck aan de beurt. Hij had zich sinds het begin van de Duitse bezetting welwillend-afwijzend opgesteld tegenover de Duitse verlangens en eisen. Op 5 februari 1941 werd hij vervangen door de NSB'er Marchant et d'Ansembourg, die als 'commissaris der provincie' in trouwe samenwerking met Beauftragte Schmidt de Nederlandse provincie zou leiden tot de verdrijving der Duitsers in september 1944. Provinciale staten en gemeenteraden waren in de Duitse, fascistische optiek volksvertegenwoordigingen die gemist konden worden. Zij strookten niet met het Führerprincipe, met de dictatoriale leiding van een staat. In 1941 kregen de zittende staten- en gemeenteraadsleden hun congé. Toen stapten ook 44 burgemeesters op na aandringen van de Roermondse bisschop en tegen de zin van Van Sonsbeeck. In plaats van de verdwenen volksvertegenwoordigers kregen gouverneur en burgemeesters, waaronder steeds meer NSB'ers, enkele benoemde adviseurs naast zich, ambtenaren dus en geen democratisch gekozen functionarissen. Het openbare politieke leven kwam geheel tot stilstand en alleen in de illegaliteit konden plannen gesmeed worden voor een politiek herstel na de Duitse nederlaag.

Verzet tegen de vijand, 1940-1945

Duitsers waren in Nederland en in Nederlands-Limburg nooit erg geliefd geweest, ook niet vóór 1933, het jaar waarin de dictatuur van Hitler begon. De felle afwijzing van Nazi-Duitsland door de Roermondse bisschop Lemmens, gesecondeerd door de priesters en religieuzen in zijn bisdom en vrijwel de gehele regionale pers, had de overgrote meerderheid van de Limburgers nog afkeriger gemaakt van de Duitsers en hun idealen. Tijdens en na de bezetting van Nederlands-Limburg in mei '40 gedroeg de bevolking zich voorzichtig. Velen kenden de verhalen van het brute Duitse optreden in augustus-september 1914 tegen de zogenaamde francs-tireurs (vrijschutters) in België, de barse behandeling van de Belgen tijdens de Eerste Wereldoorlog en het wreedaardig optreden na 1933 in eigen land tegen iedereen, die het nationaal-socialisme niet zinde. Dat maande tot uiterste terughoudendheid. In de volgende vier oorlogsjaren bleef dit de algemene houding van de Limburger: afwijzing in passiviteit. Er was grote belangstelling voor radionieuws uit Engeland en voor de vrije nieuwsgaring door de illegale pers. De landelijke illegale kranten vonden ook in Nederlands-Limburg gretig aftrek. De verspreiding was zo goed georganiseerd, dat een Limburgse illegale persproductie van enige omvang of duur niet nodig was, al verschenen er wel tal van blaadjes, meestal eendagsvliegen. Hun inhoud vond vele instemmende lezers, maar slechts weinigen voelden zich door de ondergrondse propaganda tot daden aangespoord. Misschien was het ook maar het beste, want grote, nutteloze bloedbaden zijn op die wijze voorkomen. De Duitser werd gehaat, maar werd zelden metterdaad bestreden. De haat bleef bij de massa binnenskamers.

De meerderheid van de bevolking hoopte vanaf het begin van de bezetting op de Duitse nederlaag; die hoop werd in 1942-1943 zekerheid. De meesten keken vol leedvermaak van de zijlijn toe hoe de geallieerden, Engeland, Rusland en Amerika, Duitsland met zijn bondgenoten

156 Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg. Cammaert, I, 54, 68.
157 In 1930 waren dat er 15.000 volgens De Jong, Het koninkrijk, I, 508. Op p. 511 de druk op in Zuid-Limburg wonende Duitsers.

almaar verder in het nauw dreven. Intussen verengde zich het dagelijkse leven tot een strijd om het bestaan, die zich steeds meer concentreerde op het naakte overleven. Het bemachtigen van een deel van de schaarser wordende eerste levensbehoeften werd voor velen een dagtaak. Allen leden dag in, dag uit, onder de beklemmende, want levensbedreigende oorlogssfeer, onder een fundamentele bestaansonzekerheid en het groeiende materiële gebrek aan het levensnoodzakelijke. De hoop op bevrijding van alle ellende hield de mensen overeind. Het vuriger beleden geloof, de in het geniep beluisterde radio-uitzendingen uit de vrije wereld, de illegale pers en het geruchtencircuit waren hierbij tot steun. Gelaten werd het einde van de oorlog afgewacht, een houding die kenmerkend was voor het grootste deel van de bevolking van bezet Europa.

Niet alle Limburgers konden zich echter vinden in deze gelatenheid. Eerst op lokaal niveau en later in Nederlands landelijk verband probeerden zij de vijand rechtstreeks afbreuk te doen.[158] De ligging van de Nederlandse provincie tussen Duitsland en België was hierbij van groot voordeel. Direct al in mei-juni '40 hielpen verschillende mensen gevluchte Belgische en Franse krijgsgevangenen over de landsgrens. Toen de luchtbombardementen op Duitsland in intensiteit begonnen toe te nemen, ontstonden er netwerken om neergehaalde vliegtuigbemanningen aan krijgsgevangenschap te onttrekken en naar Engeland te smokkelen. Van immens groter betekenis was de humanitaire hulp aan mensen die door de Duitsers werden vervolgd: joden – vooral hun kinderen – en onderduikers van allerlei slag. De Limburgse geestelijkheid en bevolking boden hun een schuilplaats en bezorgden hun het noodzakelijke om te leven.

Meer spectaculair waren de pogingen de Duitsers gewapenderhand te bestrijden. Eerst bleef het bij individuele acties. Een landelijk georganiseerd gewapend verzet kwam tot stand in de zomer van 1943 ter bescherming van de Landelijke Onderduikorganisatie (LO). Soms had de LO behoefte aan gewelddadige acties om aan distributiebonnen en geld te komen door distributiekantoren en banken te overvallen. Dat leidde tot het oprichten van de Landelijke Knokploegen (LKP) als hulp voor de LO. Van oudere datum dan de LKP was de Ordedienst (OD).[159] In oorsprong was de OD een landelijke organisatie van militairen voor militairen. Na de capitulatie van 1940 begonnen, kreeg zij eerst meer vaart en inhoud in 1942. Hoofddoel was de handhaving van gezag en orde – vandaar haar naam – na de aftocht van de Duitsers. Voor vele leden was dit een te passieve opstelling. Zij werd echter niet doorbroken, waardoor de OD tijdens de oorlog altijd van geringe betekenis is gebleven, ook in Limburg. Deze constatering neemt niet weg, dat individuele leden van de OD wél daadkrachtig zijn opgetreden.

In Limburg is het gewapende verzet beperkt gebleven. Er was ook niet zo'n behoefte aan gewapende overvallen op distributiekantoren en andere overheidsinstellingen zoals elders in Nederland. De Limburgse organisaties voor onderduikers hadden immers goede contacten met de distribuerende en controlerende instanties voor de voedselvoorziening. Het Limburgse verzet kende ook niet de opdeling in verschillende verzetsvormen. Speciale strijdgroepen werden daardoor overbodig geacht. De grootste rem op verzet met de wapens in de hand was echter van morele aard. De merendeels katholieke Limburgse verzetsmensen stuitte het tegen de borst anderen te verwonden of te doden. Hun geestelijke leidslieden versterkten hen in deze afkeer.[160] Het Limburgs verzet werd bovendien gefnuikt door het lokaal patriottisme: elk

158 De volgende tekst steunt op het tweedelige werk van Cammaert, tenzij anders vermeld.
159 Schulten, J.W.M., De geschiedenis van de Ordedienst, mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie, Den Haag 1998. Kritisch besproken in: BMGN 115 (2000) 347-348 (Amersfoort).
160 Cammaert, II, 766.

dorp, elke stad had zijn of haar eigen verzetsgroep of -groepen, die maar moeilijk tot samenwerking konden komen. In Nederlands-Limburg is er daardoor weinig sprake geweest van georganiseerde, gewapende strijd tegen de Duitsers en hun handlangers. Het open Limburgse landschap leende zich trouwens niet voor wat groter opgezette, gewapende acties. De georganiseerde mogelijkheid tot gewapend verzet kwam laat tot stand en de vroege bevrijding van Zuid-Limburg in september 1944 maakte dergelijk verzet in een groot deel van de provincie overbodig.[161]

De grote vraag blijft: wat is het nut geweest van al deze ondergrondse en voor de deelnemers letterlijk levensgevaarlijke acties? Individueel moeten de oprecht bewogenen, de strijders uit principe, naast de doeners en de avonturiers onder hen, de voldoening gehad hebben dat zij in de oorlogsjaren hun plicht deden, of iets ondernamen, dat strookte met hun karakter. Volgens een voorzichtige schatting waren er in Nederlands-Limburg 2.200 verzetsmensen, waarvan er 250-300 het einde van de oorlog niet meer beleefden.[162] Zij hebben in een zware tijd gedaan, wat zij meenden te moeten doen, met inzet van hun eigen leven. Velen van hun gewest- en landgenoten en ook anderen hielpen zij in hun barre nood en niet zelden redden zij hen het leven. Dat blijft hun onwaardeerbare verdienste. Hun invloed op de directe oorlogshandelingen door sabotage en het verzamelen van inlichtingen voor de geallieerden was echter verwaarloosbaar klein, ondanks de velerlei inspanningen om de vijand ook op die wijze afbreuk te doen. Ten slotte lijkt het op zijn minst problematisch, dat het Nederlands-Limburgse verzet heeft bijgedragen tot een sneller ingroeien van de provincie in de nationale Nederlandse staat. Het lokaal patriottisme was na 1945 zeker niet minder dan vóór 1940.[163]

Bevrijding en wederopbouw, 1945-1950

Half september 1944 stopte de geallieerde opmars ten oosten van de Maas met voor Nederlands-Limburg desastreuze gevolgen.[164] In het begin van de maand hadden de Amerikanen een operatie op touw gezet om Aken vanuit het zuiden en noorden in de tang te kunnen nemen. Vandaar een snelle beweging op hun linkerflank, die Zuid-Limburg, Maastricht, Sittard en Heerlen, de bevrijding bracht. De westelijk van de Amerikanen oprukkende Engelsen waren meer geïnteresseerd in een directe doorstoot naar Nijmegen en Arnhem, zodat het midden en noorden van Nederlands-Limburg voorlopig niet werd bevrijd. Eerst in november bereikten ook de Engelsen over de gehele linie de Maas ten noorden van Maasbracht. Het resterende Limburg boven Sittard bleef na september Duits gebied. In de herfst en winter van 1944-1945 werd het een fel omstreden frontgebied. Steden als Roermond en Venlo[165] liepen zeer

161 Uit de LKP zijn na de bevrijding in Zuid-Limburg de Koninklijke Stoottroepen ontstaan, die met de geallieerden meevochten tegen de Duitsers. Zie: Cammaert, I, 795-814.
162 Cammaert, II, 1159.
163 Leerssen, J., De bezetting tussen regionaal en nationaal perspectief, in: De Maasgouw 114 (1995) 41-50.
164 Er bestaat een vloed aan – meestal populaire – oorlogsliteratuur in boek- en artikelvorm met betrekking tot Nederlands-Limburg en afzonderlijke Nederlands-Limburgse plaatsen. Zie: Oorlog en bevrijding in Limburg. literatuuroverzicht, in: De Maasgouw 114 (1995) 117-128 (Ramakers). Enkele titels die een groter gebied bestrijken: Baghus, P.J.H., De slag om de Roerdriehoek, het Duitse bruggehoofd tussen Maas en Roer september 1944-januari 1945, (MM, 34), Assen 1981; Cammaert, A.P.M., Tussen twee vuren, fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg, september 1944-mei 1945 (MM, 38), Assen 1983; Cammaert, A.P.M., Sporen die bleven, razzia's en deportaties in de herfst van 1944 in Noord- en Midden-Limburg, Helden 1996. Een betrouwbaar, samenvattend werk over de oorlogshandelingen in 1940 en in 1944-1945 in geheel Limburg, zowel links als rechts van de Maas, ontbreekt. Voor 1940 in Nederlands-Limburg de delen uit het Nederlandse generale stafwerk over de Tweede Wereldoorlog: Kamerling, C.D., J.J.C.P. Wilson, De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg mei 1940, 's-Gravenhage 1952, en: Nierstrasz, V.E., J.J.C.P. Wilson, De verdediging van Noord-Limburg en Noord-Brabant mei 1940, 's-Gravenhage 1953.
165 Camps, R., Venlo in het voorjaar van 1945, in: De Maasgouw 114 (1995) 77-118.

zware oorlogsschade op, evenals de vaak hevig omstreden dorpen. Op het platteland blies de Duitse genie de als uitkijkpost bruikbare kerktorens op, waardoor veel kerkgebouwen verloren gingen.[166] De bevolking van steden en dorpen in het Duitse deel van Limburg ging gebukt onder razzia's van de zonder enig pardon optredende Duitse veiligheidsdiensten. Valide mannen pakten zij op om in Duitsland dwangarbeid te verrichten, terwijl verzetsmensen en onderduikers gearresteerd werden en vaak zonder enige vorm van proces geëxecuteerd. In december en januari 1944-1945 volgde de gedwongen evacuatie van de gehele Noord-Limburgse bevolking naar de provincies Friesland en Groningen. De geallieerden troffen in februari-maart 1945, toen zij de Duitsers eindelijk uit geheel Limburg verdreven, een rampgebied aan met vernielde dorpen en vrijwel zonder mensen. Die keerden langzaam uit Noord-Nederland terug na de algehele capitulatie van de Duitse strijdkrachten op 5 en 8 mei 1945. De materiële wederopbouw van hun verwoeste geboortestreek kon beginnen.

De grote verwoestingen en plunderingen in bezet Nederland deden stemmen opgaan om van Duitsland een soort herstelbetaling te verkrijgen door het annexeren van Duits gebied. Sommigen wilden tot aan de Rijn gaan, anderen wilden het te annexeren gebied nog veel verder uitstrekken. De Duitse bevolking van het geannexeerde gebied had dan maar te verdwijnen over de Rijn om plaats te maken voor Nederlanders. Ook in Limburg vond dit streven aanhang. Vooral in Noord-Limburg bestonden er na 1945 plannen tot annexatie van het Rijnland ten noorden van de lijn Aken-Neuss. Maar de aarzelende houding van de Nederlandse regering op dit punt, de pertinente afwijzing van grootscheepse annexaties door de Britse autoriteiten in hun Duitse bezettingszone, waartoe het Rijnland behoorde, en het begin van de Koude Oorlog smoorden dit Nederlandse annexionisme in de kiem. In 1949 kwamen er slechts wat kleinere grenscorrecties tussen Nederland en Duitsland.[167] Gebied van enige omvang werd toen geannexeerd rond het aan de provincie Gelderland grenzende plaatsje Elten en in Limburg rond Tüddern ten oosten van Sittard. Veertien jaar later gaf Nederland beide annexaties terug aan Duitsland.

De Limburgse wederopbouw op politiek gebied had in mei 1945 al een hele ontwikkeling achter de rug.[168] Het herstel van het politieke leven was half september 1944 begonnen direct na de bevrijding van de provinciehoofdstad Maastricht. Gouverneur Van Sonsbeeck trad op 18 september weer in functie en probeerde het oude provinciebestuur vlot te trekken. Eenvoudig was dat niet in de heersende chaos, die extra gecompliceerd werd, doordat voorlopig alleen het zuiden van Nederland vrij was van Duitsers. Naast het herstelde, reguliere bestuur fungeerde sinds de bevrijding het zogenaamde Militair Gezag namens de Nederlandse regering in Londen, terwijl ook de verzetsmensen een recht van inspraak opeisten krachtens hun verdiensten in het bestrijden van de vijand tijdens de oorlogsjaren. De toestand werd nog gecompliceerder niet alleen door de vele opgepakte NSB'ers en andere collaborateurs, maar ook door ongeroepen politieke tinnegieters, die elk voor zich munt probeerden te slaan uit de onoverzichtelijke situatie.

Het Militair Gezag mikte op bestuurlijke vernieuwing. Het zette vooral oud-illegalen in bij het herstel van het Nederlandse bestuur en de bewaking van de openbare orde. Vooroorlogse

166 Kaart in: Kleine Atlas, 32.

167 Opmerking in: AHVN 188 (1985) 230, naar aanleiding van: Niederlande und Nordwestdeutschland, W. Ehbrecht, H. Schilling (eds), Köln/Wien 1983.

168 Fundamenteel: Termeer, H., 'Het geweten der natie', de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944-mei 1945, Assen 1994. Hierop steunt de volgende tekst, tenzij anders aangegeven. Zie ook: De Maasgouw 114 (1995) 129-136 (recensie van Termeers werk door Nissen) en de reactie hierop bij: Philips, Een verkenning, 238-239.

bestuurders werden gewantrouwd, meer in het bijzonder als zij gedurende de jaren na 1940 voor korter of langer tijd in functie waren gebleven. In Maastricht kwam op 22 september 1944 de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN) tot stand. Deze bundeling van verzetsmensen werd spoedig overvleugeld door de afdeling Eindhoven van de GOIWN die op 22 november 1944 werd opgericht. Noord-Brabant nam nu de vlag der vernieuwing over. Het frontverloop speelde Brabant in de kaart. Dat gewest was einde oktober vrijwel geheel vrij van Duitsers, terwijl dat in Limburg eerst een half jaar later het geval was. Naast de GOIWN fungeerden ook de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) als vernieuwende kracht. De BS bestonden in meerderheid uit manschappen die na de bevrijding toetraden en geen verzetsverleden hadden. De leiding van de BS was grotendeels gerekruteerd uit oud-illegalen, die een tweeledig doel voor ogen hadden: met de geallieerden meevechten voor de verdere bevrijding van Nederland en daarnaast een geestelijke strijd leveren voor de vernieuwing van het naoorlogse Nederland. Voor het laatste waren zij slecht toegerust. Hun ideeën over de herinrichting van de naoorlogse maatschappij kenmerkten zich door simpelheid, antiburgerlijkheid en romantiek. De hoge idealen gingen spoedig ten onder in het alledaags politiek bedrijf van geven en nemen.

In de vorming van een nieuw politiek bestel in Nederland heeft het bevrijde Zuid-Limburg slechts een zeer bescheiden rol gespeeld. Dat kwam niet door het ontbreken van kader. Mensen die leiding konden geven waren in voldoende mate aanwezig.[169] Het kwam ook niet door een Brabants overwicht, maar door een anders geaard zijn van het Limburgse politieke streven. Limburg mikte meer op herstel dan op verandering. De vraag is terecht gesteld, of dit misschien typisch Limburgs mag heten, deze keuze voor maatschappelijke continuïteit.[170]

De vernieuwers, vooral uit de rijen der oud-illegalen, trompetten overal rond, dat er een geheel ander Nederland moest komen met een geheel ander, verjongd bestuur, zonder verzuiling en zonder de hokjesgeest van vóór 1940. Limburgers als dr. Beel, later onder meer minister-president, Cobbenhagen, hoogleraar in Tilburg, de pater redemptorist Bleijs en de Heerlense aalmoezenier van de arbeid Roncken bliezen hun partij mee. De vernieuwers kregen steun van de bovengronds gekomen illegale pers en vooral van koningin Wilhelmina en prins Bernhard, opperbevelhebber van de BS. De (Zuid-)Limburgse geestelijkheid hield zich als corps afzijdig in het debat. Zij miste de leiding van haar bisschop. Bisschop Lemmens was in de winter van 1944-1945 mee naar Friesland getrokken, toen de Duitsers de bevolking van Roermond dwongen tot evacuatie. De geestelijken in het bevrijde zuiden van de provincie besloten zich te bepalen tot hun pastorale werk.[171]

In het derde kabinet Gerbrandy (23 februari-24 juni 1945) zagen de vernieuwers hun woordvoerders in de landsregering opgenomen. De polarisatie tussen GOIWN en BS aan de ene en de oude gezagsdragers aan de andere kant verdween nu langzamerhand. Toch is er van vernieuwing of verandering weinig terecht gekomen. De oude politieke machten wonnen langzaam terrein. In het Zuiden waren dat de RKSP, nu KVP, en de andere, vooroorlogse katholieke organisaties, die ruggensteun kregen van de bisschoppen. De vrees van het Nederlands episcopaat voor algemene, dus godsdienstig neutrale organisaties was sterker dan hun verlangen naar een herrezen en vernieuwd vaderland. De provincie en het provinciebestuur kwamen in het vertrouwde kalme, vooroorlogse vaarwater toen na reguliere verkiezingen in

169 Zie de lijst van persoonlijkheden bij: Philips, Een verkenning, 263-265.
170 Philips, Een verkenning, 238-239.
171 Philips, Een verkenning, 244.

1946 voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog de Provinciale Staten in nieuwe, maar naar de geest oude samenstelling aantraden.[172]

Doorbraak of afbraak? De jaren na 1950

De naoorlogse politieke koers was toen al uitgezet. Na de bevrijding van geheel Nederland in de zomer van 1945 toonden velen onder de intellectuelen[173] – niet onder de massa – een verlangen naar verandering, naar vernieuwing. Er moest een Doorbraak komen, een opzijzetten van de oude traditionele, confessionele tegenstellingen ten bate van een nieuwe politieke constellatie, waarin alleen de opvattingen van rechts tegenover links, van conservatief tegenover progressief, bepalend zouden zij voor de landspolitiek. Het was voor vele anderen – en die vormden de meerderheid – echter een stap te ver en van een Doorbraak kwam niets in huis. Ook niet in Limburg, waar na uitvoerige discussies in winter en voorjaar van 1944-1945 de overgrote meerderheid had besloten te kiezen voor een herstel van het oude en tegen een radicale vernieuwing. Kerkelijke uitspraken keurden deze keuze achteraf goed.[174]

Limburg keerde terug naar het oude, vertrouwde vooroorlogse politieke patroon met een alles en allen dominerende RKSP – sinds 1945 KVP – en het min of meer gedogen van andere landelijke partijen, die het in Limburg zelden verder dan tot partijtjes brachten. Daarnaast bestonden er jaar in, jaar uit in voortdurend wisselende benamingen en samenstellingen lokale belangenpartijtjes, meestal plaatselijke afsplitsingen van de KVP. De communisten stookten in de Oostelijke Mijnstreek, maar hun invloed ging weinig diep en was van korte duur. Het uitbreken van de Koude Oorlog in 1947 nekte hen. Meer succes hadden de sociaal-democraten, die zich hergroepeerden in de Partij van de Arbeid (PvdA). Binnen die partij was ook een werkgemeenschap van progressieve katholieken actief. Maar de PvdA werd in Limburg nauwelijks geaccepteerd en haar katholieke leden werd er het leven zuur gemaakt. Dat leidde zelfs tot broodroof, toen in 1954 een mandement van het Nederlands episcopaat verscheen, waarin de bisschoppen onder meer hun gelovigen een dergelijke samenwerking met de socialisten verboden. De Maastrichtse, katholieke gymnasiumleraar dr. Sjeng Tans, in later jaren partijvoorzitter van de PvdA (1965-1969) en de grote man achter de oprichting van de Universiteit Maastricht in de jaren 1970, was er het meest prominente slachtoffer van.[175]

Het decennium 1960-1970 bracht een omkeer in het Limburgse politieke bedrijf. De grote onderwerpen van de landelijke politiek beheersten steeds meer het politieke debat en steeds minder waren het regionale en lokale kwesties die de aandacht vroegen. De belangstelling voor provinciale en gemeentelijke politiek liep terug, wat bleek toen Nederland in 1971 de stemplicht afschafte. De oude kaders begonnen weg te vallen; een machtswoord van de Roermondse bisschop kon, evenmin als in 1954, in de jaren 1970 en 1980 het tij keren. Het geloof was niet meer het enige lichtbaken in het stemhokje bij het maken van een politieke keuze, en de dominante invloed van de KVP kalfde af. De materiële, zakelijke belangen wonnen het steeds meer van de ideële, gedragen door het godsgeloof.

172 Gouverneurs 1815-1989, 351-358 (Dorren).
173 Woltjer, Recent verleden, 161.
174 De Jong, Het koninkrijk, XII/1, 183-184, afkeer van de arbeiders voor vernieuwing: 212. Philips, Een verkenning, 262. Pasture, Kerk, 24-25, constateert voor België hetzelfde; ook daar betekende 1945 geen breuk.
175 Klijn, A., Sjeng Tans: martelaar, held, heilige?, in: SSEGL 42 (1997) 91-104.

In het begin van de negentiende eeuw moeten het godsgeloof en de beleving van de godsdienst in Limburg vrijwel ongerept zijn geweest, waarschijnlijk niet veel anders dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Waarschijnlijk, want het geloofsleven in Limburg na het concilie van Trente is nog geen voorwerp van onderzoek geweest. Ook een historische beschrijving van de godsdienstige situatie vanaf het begin van de negentiende eeuw tot aan Vaticanum II (1962-1965) blijft een desideratum. Dat geldt zowel voor het institutionele, als voor het inwendige leven der Kerk.[176]

Er zijn wel belangrijke deelonderzoeken gedaan, zoals die over de in 1853 aangetreden eerste bisschop van Roermond,[177] maar een kerkgeschiedenis van het bisdom in de negentiende en twintigste eeuw wacht nog steeds op haar onderzoeker en beschrijver. De bij gebrek aan beter nog voortdurend gebruikte Roermondse bisdomgeschiedenis van Habets reikt niet verder dan het begin van de Franse Tijd. Nieuwere, goede overzichten bestaan er voor het bisdom Roermond niet. Aan de Belgische zijde van de Limburgse Maas is het niet anders. Voor het Luikse bisdom is er evenmin een modern, samenvattend werk. Daar moet de eveneens negentiende-eeuwse, verouderde kerkgeschiedenis van de Limburger Daris nog steeds dienst doen als standaardwerk; maar het loopt niet verder dan 1852. Over het in 1967 van Luik afgesplitste bisdom Hasselt is er uiteraard nog nauwelijks iets. Het is daarom niet mogelijk een bevredigende samenvatting te geven van de kerkgeschiedenis van Limburg na 1840.

Het aantal open vragen is legio. Wat te zeggen over de rekrutering, opleiding en mentaliteit van de seculiere en reguliere geestelijkheid? Hoe begeleidde zij de aan haar toevertrouwde gelovigen bij leven en dood? Wat was de inhoud van de catechese aan de hand van de Mechelse catechismus,[178] de inhoud van de prediking? Welke katholieke persorganen waren er en welke rol speelden zij? Was er een specifieke lekenspiritualiteit? Hoe werd het persoonlijk gebedsleven gevoed? Had de Kerk al of niet succes met de door haar voorgehouden huwelijksmoraal? Hoe ving de Limburgse Kerk de snel in omvang groeiende katholieke bevolking op door stichting van nieuwe parochies en kerkenbouw?[179] Wat waren de ontwikkelingen op het gebied van de kerkelijke kunst, de kerkmuziek? Was het bisdom Roermond een buitenbeentje in Nederland, of was het een normaal Nederlands bisdom? Hoe waren de contacten tussen de bisdommen Luik, Roermond[180] en Keulen en wat was hun invloed? En dan de andere denominaties, waaronder het protestantisme in zijn verschillende vormen de voornaamste was. Sinds in 1932 het degelijke Gedenkboek van de Nederlands Hervormde Gemeente in Maastricht verscheen, zijn er wel deelonderzoeken gedaan, maar een samenvattend werk over de jongste twee eeuwen protestantisme in Limburg ontbreekt.

In wijder verband kan voor de inpassing van de Limburgse kerkgeschiedenis in de algemene kerkgeschiedenis een zelfde lacune geconstateerd worden.[181] Limburg was een deel van de

176 Het inwendig leven – vooral in de twintigste eeuw – beschreef op het niveau van de parochie zonder wetenschappelijke pretenties, maar zeer informatief: Wiertz, F.J.M., Geloven in Schaesberg, een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap 1700-1975, Schaesberg 1975.

177 Gijsen, Paredis, wil en kan, gezien zijn onderwerp, géén algemene Limburgse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw zijn. Veel essentiële zaken worden door de auteur slechts aangestipt.

178 Gijsen, Paredis, 371.

179 Een tipje van deze sluier werd opgelicht door: Delheij/Jacobs.

180 Het bisdom Roermond hielp vele jaren het bisdom Luik door het uitlenen van priesters: Jacobs, A.P.J., Limburgse priesters in het bisdom Luik, in: Religie aan de grens, 125-141. Het gebeurde nog in de jaren 1930: Gijsen, J.M., Rolduc, een roeping, Roermond 1989³, 41.

wereldkerk. Het lag in het verleden niet op een eiland, zoals soms al te gemakkelijk gedacht wordt, en zijn leidslieden waren goed op de hoogte van de gebeurtenissen in het buitenland. Hoe reageerde Limburg op brandende kerkpolitieke en theologische kwesties in Frankrijk, Duitsland, Italië in de negentiende en twintigste eeuw? Was er als elders ontkerkelijking en voortschrijdende secularisering? Wat speelde er rond de kerkelijke veroordeling van het ontologisme van de Limburgse filosoof en theoloog Gerard Casimir Ubaghs (1800-1875), wiens leer jarenlang in het Roermondse bisdom bij de priesteropleiding werd gedoceerd?[182] Wat was de invloed van de Kulturkampf in Duitsland in de jaren 1870 en 1880, de invloed van de kerkstrijd in Frankrijk rond 1900? Was er verband tussen de opheffing in 1876 van de concordaatsbepalingen in Nederlands-Limburg en de in 1870 herziene Belgische regeling met betrekking tot het beheer van de kerkfabrieken?[183] Welke invloeden onderging de Limburgse clergé, de Limburgse Kerk, van de internationale discussie rond het arbeidersvraagstuk? Leidde de toenemende inpassing van Nederlands-Limburg in de Nederlandse staat tot meer 'verhollandsing' van het bisdom Roermond?[184] Sloeg de internationale liturgische beweging, de internationale missiebeweging aan?

Gezien al deze – en andere – open vragen, kan hier zelfs niet bij benadering een dekkend overzicht van de kerkgeschiedenis van Limburg verwacht worden voor de negentiende en twintigste eeuw. Het gebrek aan voldoende vooronderzoek maakt dit onmogelijk. Het zal moeten blijven bij het aanstippen van hoofdzaken, waar meer over bekend is.

Een Kerk in een geseculariseerde wereld

Conservatieve rechtsen zagen rond 1840 de godsdienst als de grondslag voor alle orde en gezag. De progressieve linksen – de liberalen – waren weliswaar antiklerikaal, maar in meerderheid niet antigodsdienstig. Misschien sommigen wel in hun persoonlijk leven, echter niet als staatsburger. Ook zij beschouwden de handhaving van het primaat van de godsdienst als een voornaam, zo niet het voornaamste fundament van de maatschappij, al was het maar als middel om het 'gewone volk' rustig te houden en het bestaande maatschappelijk bestel te handhaven. Dat 'gewone volk' in Limburg bleef, naar het zich thans laat aanzien, van geslacht op geslacht katholiek uit getrouwheid aan de traditie. De troebelen van de Franse Tijd en hun nasleep hadden hierin geen verandering gebracht.

De Kerk als instituut had echter in die tijd zwaar geleden.[185] Vóór de Franse Tijd was zij de gelijkwaardige partner van de Staat geweest; nu was zij een vereniging naast andere in een gelaïciseerde Staat. Bovendien ook nog een vereniging die voor haar financiering met handen en voeten aan die Staat gebonden was. De Franse revolutionairen hadden de katholieke kerk als instituut volledig uitgekleed. De nog middeleeuwse opbouw met meestal adellijke bisschoppen en een lager kerkelijk bestuurskader, gerekruteerd uit adel en gezeten burgerij, was aan kant gezet. Het kerkelijk bezit aan landerijen en anderszins was door de Staat genaast. Het concordaat van 1801 erkende de Kerk weliswaar weer als een belangrijke vereniging in de

181 Voor de algemene kerkhistorische problematiek van deze periode: Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970.
182 Gijsen, Paredis, 408. Hij vermeldt slechts voorzichtigheid na de veroordeling: 408-409, 426.
183 AGN, X, 160 (Simon).
184 Gijsen, Paredis, 459 – en op andere plaatsen – legt nogal de nadruk op het 'niet-Hollands' zijn van het Roermondse bisdom.
185 Zie in het algemeen Ubachs/Evers. Met 'kerk' wordt steeds de katholieke kerk bedoeld, daar zij in Limburg de kerk van vrijwel de gehele bevolking was.

Franse staat, maar ook niet méér dan dat. De organisatie van bisdommen en de bezetting van bisschopszetels was voortaan staatszaak, evenals hun financiering. Maar de Staat gaf niet met gulle hand, integendeel. De onderschikking van de Kerk aan de Staat, eens een nevenschikking, leidde tot groot wederzijds wantrouwen. Wantrouwen, achterdocht, zou een van de hoofdkenmerken worden van de verhouding tussen Kerk en Staat in de negentiende eeuw. Anderzijds zou de Kerk in de tijd na de Franse Revolutie, in de negentiende en twintigste eeuw, een toevlucht en een verdedigster worden van het individu, dat zij beschermde tegen de tirannieke, zich met alles bemoeiende moderne Staat.[186]

Limburg hoorde in de Franse Tijd als departement Nedermaas onder het nieuwe bisdom Luik met uitzondering van Sittard en omstreken en het platteland rond Venlo, die als delen van het departement Roer onder het bisdom Aken vielen. Tijdens het Verenigd Koninkrijk (1815-1830/1839) was de provincie Limburg na de opheffing van het bisdom Aken in 1821 in zijn geheel een deel van het bisdom Luik. De splitsing van Limburg door de definitieve scheiding tussen België en Nederland in 1839 dwong Rome naar een oplossing te zoeken voor het onder Nederland gebleven deel.[187] Een kerkelijke indeling van Nederlands-Limburg bij Brabant torpedeerde de Limburgse geestelijkheid, afkerig als zij was van de boerse Brabantse collega's, ook van de Maastrichtse deken Van Baer, die zichzelf de meest geschikte kandidaat vond om de Kerk in Nederlands-Limburg te gaan leiden.[188] De Limburgse clergé voelde er meer voor bij Luik te blijven en zo niet, dan maar een apart bisdom Roermond op te richten. Koning Willem II gaf zijn gezant in Rome opdracht te pleiten voor het laatste. De curie koos voor een tussenoplossing. In 1840 werd Nederlands-Limburg als apostolisch vicariaat afgescheiden van het bisdom Luik met de Roermondse pastoor Paredis – geboren te Bree in 1795 – als administrator. Hij werd in 1853 bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland de eerste bisschop na de Franse Tijd van een geheel nieuw bisdom Roermond, precies samenvallend met de Nederlandse provincie Limburg.[189]

De van de adellijke top ontdane Limburgse Kerk was sinds de Franse Tijd een pastoorskerk geworden. Het bestuur van het bisdom (bisschop, kathedraal kapittel) en andere diocesane bestuursorganen was bemand met tot hogere bestuursfuncties opgeklommen pastoors. Na de Franse Tijd was de keuze voor een kerkelijke carrière voor jongere zonen van de adel niet meer vanzelfsprekend, in Luik net zo min als in Roermond. Dat leidde tot een algemene verburgerlijking – een Europees verschijnsel – van de Kerk en haar opvattingen, want de nu carrière makende pastoors waren gerekruteerd uit de middenklassen. De Limburgse Kerk van de negentiende eeuw bleef een plattelandskerk met opvattingen stoelend op de dorpssamenleving, opvattingen die in de groeiende steden minder goed pasten. Zij was ook een volkskerk met een ongedifferentieerde zielzorg voor allen zonder onderscheid, wat leidde tot spanningen tussen 'hogere' en 'lagere' standen, tussen meer en minder ontwikkelde gelovigen.

Een groot voordeel van de nieuwe verhoudingen was het smaller worden van de kloof tussen kerkelijk bestuur en kerkvolk, dat vóór de Franse Revolutie ver afstond van zijn adellijke

186 De Valk, Roomser, 97, naar het geciteerde uit een standaardwerk over het liberalisme: Ruggiero, G. de, Storia del liberalismo europeo, Milano 1971³, 386-390.

187 Historische atlas van Limburg, II, 4: Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-40). Over de kerkelijke jurisdictie in Limburg 1830-1840: De Maasgouw 97 (1978) 67-83 (Munier). Reorganisatie van het kerkelijk bestuur in Limburg en Brabant na de afscheiding van België: PSHAL 112 (1976) 135-250 (Munier), met kaartje en in de bijlagen, 170-250, de officiële stukken.

188 Munier, Paulus Antonius van Baer, 86-88.

189 Alberts, II, 201-202.

bisschop en hogere geestelijken. Een nadeel van het nieuwe was de grotere nabijheid van de bisschop tot zijn onderhorige geestelijkheid, waardoor het bisschoppelijk bestuur nog autocratischer kon worden dan vóór 1800. De seculiere clerus was met handen en voeten gebonden aan zijn almachtige bisschop.[190] De gewone gelovige had van die binnenkerkelijke machtsverhoudingen weinig weet. Hij kende alleen zijn pastoor en kapelaan en soms wat paters uit zijn directe omgeving. Van alles wat in de Kerk daarboven uitging, had hij weinig notie.

De clerici waren rond 1850 intellectueel en cultureel niet zeer gevormd (de bisschoppen vonden het best: geleerde priesters waren maar lastig[191]), wel methodisch maar niet mystiek vroom, gericht op actief handelen, gemoedelijk en eenvoudig.[192] De ideale priester van de negentiende eeuw was de *pastor zelosus et pius*, niet een geleerde, maar een ijverige en vrome herder, die sober leefde, eerbaar was en bovenal onderdanig aan het kerkelijk gezag.[193]

Herstel en wederopbouw van het instituut Kerk

Het kerkelijk bestuur kon dan na 1800 wel gereorganiseerd zijn, maar dat betekende nog niet dat het kerkelijk leven bloeide. In de Franse Tijd en in de jaren van het Verenigd Koninkrijk (1815-1840) maakte de katholieke kerk in Limburg een weinig florissante indruk. De priesterstand verkeerde rond 1830 in een vrij desolate situatie. Er was een tekort aan priesters.[194] De beschikbare geestelijken waren meest op leeftijd en slecht onderlegd. De oprichting van een grootseminarie te Roermond in 1841 en de overname van het Luikse kleinseminarie Rolduc twee jaar later zouden uiteraard eerst op de lange termijn verbetering kunnen brengen.

TABEL 6.3 NOG BESTAANDE KLOOSTERGEMEENSCHAPPEN ANNO 1822

Bron: Daris 1724-1852, IV, 294-295 volgens opgave van de gouverneur.

Plaats	*Naam*	*Leden*	*Opmerkingen*
Hasselt	Begijnen	10	
Loon [Borgloon]	Begijnen	14	
Maaseik	Kapucijnen	6	
Sint-Truiden	Begijnen	10	
Vrijherne	Eremieten	4	'geven onderwijs dus nuttig'
Weer	Franciscanen	6	

N.B. De opgave van de gouverneur is onvolledig. Hij vermeldde onder meer niet de begijnen (Maricollen/Marollen; aantal onbekend) te Grubbenvorst, die krankzinnigen verpleegden, de hospitaalzusters op verschillende plaatsen, zoals te Hasselt, de franciscanen in Sint-Truiden (1802-1842). Dergelijke kloostergemeenschappen werden door de lokale autoriteiten stilzwijgend geduld.

190 De Valk, Roomser, 348.

191 De Valk, Roomser, 271-272.

192 NAGN, XI, 125-126 (Aubert). De Valk, Roomser, 112-113, voor de geest en het algemene, lage ontwikkelingspeil van geestelijken in het begin van de negentiende eeuw. In zijn Dagboek, gepubliceerd in: De Maasgouw 99, 100 (1980, 1981), kraakt pastoor Jos Habets menige kritische noot over het lage ontwikkelingspeil en de geringe culturele belangstelling van zijn confraters.

193 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 213. Art, Kerkelijke structuur, 115.

194 Aanvankelijk waren er slechts een zestal wijdingen per jaar. In de jaren 1820 steeg dit aantal tot gemiddeld twintig uit Belgisch-Limburg en dertien uit Nederlands-Limburg: Eenheid en scheiding, 157 noot 4 en 5 (Lamberts).

Roepingen voor het priesterschap waren schaars, om van roepingen voor het kloosterleven maar helemaal te zwijgen. In Limburg maakte de heersende Napoleontische wetgeving de (her)oprichting van kloosters vrijwel onmogelijk. Maar het is toch opvallend, dat in een streek vóór 1800 zo rijk aan kloosters, na 1814 hoegenaamd geen serieuze poging was gedaan tot herstel van het kloosterleven, terwijl er uit de geen twintig jaar geleden opgeheven instellingen nog tientallen leden in leven waren. Bovendien was er nog het voorbeeld van (her)opgerichte, 'nuttige' kloosterinstellingen voor onderwijs en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden.[195] Het parochieleven was een doodse bedoening.[196] Zo goed en zo kwaad als het ging, vegeteerde het voort op de oude wortelstok van vóór de Franse Tijd.

Een probleem was de verhouding van Kerk en Staat. Koning Willem I had zich verplicht de bepalingen van het concordaat van 1801 te blijven uitvoeren in de gebieden, waar bij zijn ambtsaanvaarding het concordaat gold. De provincie Limburg behoorde hier ook toe. De afscheiding van België bracht geen verandering voor het Belgische deel van de provincie. De verhouding tussen Kerk en Staat werd in 1831 op typisch Belgische wijze geregeld door de verschillende standpunten met elkaar te verzoenen. De nieuwe bepalingen waren zelfs aantrekkelijker vergeleken met wat de Franse en Hollandse regimes geboden hadden.[197] Er kwam in België na de afscheiding van Noord-Nederland géén staatsgodsdienst, ook geen volledige scheiding van Kerk en Staat, maar een regeling die de katholieke kerk bevoordeelde[198] en waar ook Belgisch-Limburg van profiteerde. Het concordaat van 1801 geldt er daardoor in grote lijnen nog steeds, waardoor de Belgische Kerk toch weer niet zo vrij was als de grondwet voorschreef, want de burgerlijke overheid hield een financiële vinger in de pap.[199]

De wezenlijke verandering die de bepaling van de vrijheid van meningsuiting in de Belgische grondwet van 1831 bracht, drong pas langzamerhand door. Vrijheid van meningsuiting betekende immers principieel afstand doen van de constantijnse staatsopvatting met haar volstrekte eenheid van katholieke leer, recht, moraal en openbaar gezag, een staatsopvatting die tijdens keizer Constantijn († 336) gestalte had gekregen. De door de Kerk gevreesde gelaïciseerde samenleving behoorde sinds 1831 tot de grondwettelijk gegarandeerde mogelijkheden. In een door en door katholiek land als België bleef deze mogelijkheid eerder theoretisch dan reëel, daar katholieken onbelemmerd konden werken aan de herovering van de politieke structuren via de heropbouw van de kerkelijke instellingen. Dit vooruitzicht verklaart waarschijnlijk waarom het Belgische episcopaat tegenover liberalisme en liberalen een vrij soepele en verzoenende houding aannam, wat in strijd was met de officiële politiek van het Vaticaan, die bleef zweren bij de eeuwenoude eenheid van Kerk en Staat.[200]

Het episcopaat kreeg gelijk. De Belgische kerkleiders speelden het klaar door te dringen tot de Belgische elite via het bondgenootschap met grootgrondbezit, adel en kerkgezinde intellectuelen. Zij heroverden op die manier hun voorrangspositie uit het Ancien Régime en vonden

195 Stokman, S., De religieuzen en de onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830, 's-Gravenhage 1935.

196 Deze bevinding van Art, (bijvoorbeeld Art, Kerkelijke structuur, 139), voor Gent lijkt ook grotendeels toepasbaar op Limburg. Zie als demonstratie van lauw geloofsleven het tweede hoofdstuk in: Tagage, Maastricht bakermat. Zie ook: Gijsen, Paredis, 377-378.

197 Witte, Politieke geschiedenis van België, 27.

198 NAGN, XI, 122-123 (Aubert).

199 Art, Gent, 175. Zie voor de verhouding Staat-Kerk in België de inleiding van A. Minke in: Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de kerkfabriek en van andere parochiearchieven, W. de Keyzer e.a. (eds), met een historisch overzicht door A. Minke, (Algemeen Rijksarchief en rijksarchief in de provinciën, Miscellanea archivistica, Studia, 96) Brussel 1997, vooral 35-36. In Frankrijk geldt het concordaat van 1801 nog steeds in de Elzas: de departementen Moezel, Beneden- en Bovenrijn.

200 Witte, Politieke geschiedenis van België, 27.

tevens aansluiting bij een algemene tendens in de Kerk, die na 1840 pleitte voor een actieve deelname van de geestelijken aan het openbare leven.[201] In Nederlands-Limburg liep de ontwikkeling parallel. Burgerlijke en kerkelijke overheden werkten daar op basis van vrijwilligheid nauw samen en wel zo nauw, dat er in de loop van de negentiende eeuw in feite een nieuwe, homogene staatskerk ontstond. Er vormde zich links en rechts van de Maas een *clerocratie*, een priesterregering, met een alomtegenwoordige en almachtige geestelijkheid, die via nauwe banden met de wereldlijke overheden het provinciale leven stuurde.[202] In Nederlands-Limburg hadden leken tot 1840 de overhand, van 1840-1950 was het woord aan de clergé, na 1950 nam de invloed van priesters vrij snel af en traden leken weer meer op de voorgrond. Het afbrokkelende gezag van de clergé had twee oorzaken. Aan de ene kant was dat een kwestie van ontwikkeling. Aanvankelijk hadden priesters en paters daarop het monopolie, maar de uitbreiding van het onderwijs en de grotere deelname aan het hoger onderwijs deed de leken snel hun evenknie en op veel terreinen hun meerdere worden. Aan de andere kant werd – vooral na de jaren 1950, 1960 – autoritair gezag niet meer zo gemakkelijk geaccepteerd als voorheen.

In Limburg was men van de staatskerk van vóór 1800 na 1840 overgegleden in een ander soort staatskerk, die eerst na 1950 haar greep op de massa verloor. Er was één groot verschil tussen de opstelling van bisschop en geestelijkheid links en rechts van de Maas. De Belgische geestelijkheid met haar bisschoppen voorop was politiek fel geëngageerd. Hun Nederlandse confraters veel en veel minder. Wellicht is dit verklaarbaar uit een confessioneel kleurverschil. De Belgische Staat was katholiek getint en werkte meestal samen met het episcopaat, de Nederlandse Staat was protestants getint en dat sloot samenwerking met het episcopaat uit.

In Nederlands-Limburg is nog in de negentiende eeuw een einde gemaakt aan de bepalingen van het concordaat van 1801. Maar tot aan de opheffing in 1876 zou de regeling in Nederlands-Limburg een steen des aanstoots blijven, zowel voor geestelijke als wereldlijke overheid.[203] De parochiegeestelijkheid kreeg een salaris uit de staatskas, maar de bedeling was zo schriel, dat in 1814-1815 verschillende parochiepriesters aandrongen op herstel van de kerkelijke tienden.[204] De wereldlijke overheid voerde de bepalingen van het concordaat met tegenzin uit. Voor veel gemeenten betekende het nakomen van de concordataire bepalingen (medefinanciering van kerkgebouw en eredienst, vrije woning voor parochiegeestelijken) een zware last en wel zo zwaar, dat openbare voorzieningen (wegen, waterlossingen, enzovoort) en niet te vergeten het onderwijs, er wel onder moesten lijden. Het leidde in veel gemeenten tot spanningen tussen pastorie en gemeentehuis, net als in België.[205] In het bijzonder de liberaal-katholieke gouverneur Van der Does de Willebois (1856-1874) ergerde zich aan weer een Limburgse uitzonderlijkheid.[206]

Van der Does prees niet zonder reden de regeringsgezinde[207] bisschop Paredis, want die

201 BMGN 94 (1979) 249 (Witte). Art, Kerkelijke structuur, 272. Deelname aan het openbare leven: Schnabel, Deutsche Geschichte, IV, 206-207.

202 AGKKN 31 (1989) 294-295 (Raedts). In de paragraaf over het politieke leven werd al op deze binding gewezen (zie p. 349). Bij de dood van de Roermondse bisschop Hanssen in 1958 sprak de Maastrichtse deken Jenniskens nog van 'een bisdom, waarin de bisschop zich verzekerd mag weten van de onwankelbare steun van de burgerlijke overheid': Van katholiek Limburg, 95.

203 Tot welke onaangenaamheden dit leidde bij de oprichting van nieuwe parochies en de bouw van nieuwe kerken, waarin ook de landsregering en de provincie zeggenschap hadden, demonstreren: Delheij/Jacobs, passim.

204 Niet gedateerde [1814, 1815?] concept-brief van pastoor Page uit het Parochie-archief Limbricht over de bezoldiging van de priesters, in: Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden, J. Lebens e.a. (eds), Beek-L. 1978, 179.

205 Art, Kerkelijke structuur, 175.

206 Gouverneurs 1815-1989, 159-161 (Dorren).

207 Gijsen, Paredis, 258. Eenheid en scheiding, 127 (Lamberts c.s.). Van der Does noemde Paredis 'wel gezind en handelbaar ... wanneer slechts de, in zijn oog wezenlijke belangen der Kerk en de gevoeligheden der geestelijkheid onaangeroerd gelaten en ontzien werden.' RAL, PA, Kabinet nr. 34: kerkelijke zaken, 1858 maart 2.

wenste al in 1855 het Napoleontisch decreet van 1809 voor de kerkfabrieken te vervangen door het reglement, dat de andere Nederlandse bisdommen in dat jaar invoerden.[208] Paredis wilde van de staatsinmenging af. Waarschijnlijk wenste hij in zijn bisdom vrij te zijn van alle bemoeienis van de burgerlijke overheid, van door die overheid benoemde leken in de kerkbesturen en bovenal van elke inperking van zijn macht. De bisschop kreeg in 1876 zijn zin. Bij de stemming in de Tweede Kamer over het slaken van de afwijkende Limburgse en Zeeuws-Vlaamse banden tussen Kerk en Staat betoogden de liberalen echter, dat de afschaffing van het decreet voor de kerkfabrieken zou leiden tot een onbeperkte invloed van de bisschop, ook in het beheer van de kerkelijke goederen, en tot het verdwijnen van het lekenelement uit dat beheer. In de Eerste Kamer stemden de vier Limburgse afgevaardigden als enigen tegen de afschaffing,[209] misschien juist wel omdat zij de lekeninvloed wensten te behouden.[210]

Omzien in bewondering

Deze variatie op een bekende boektitel[211] typeert uitstekend de houding van de Kerk in de negentiende eeuw ten opzichte van de maatschappij. Haar leiders en de geestelijkheid, met de gelovigen in hun kielzog, bewonderden kritiekloos de samenleving van het Ancien Régime en a fortiori van de Middeleeuwen als ideaal voor de Kerk. Deze romantische verheerlijking, gevoed door een afschuw van de moderne tijd, de eeuw na de Franse Revolutie, leidde tot een grove vertekening van de historische werkelijkheid in voorbije tijden. In België en Nederland werd het devotionele middeleeuwse verleden gemobiliseerd uit afweer tegen de moderne maatschappij, in België bovendien tegen de Franstalige cultuurinvloed.[212] Maar niet alleen de katholieken koesterden bewondering voor wat geweest was. Zij was in de negentiende eeuw algemeen bij allen die zich in hun eigen tijd niet thuis voelden,[213] maar het lag wel voor de hand, dat deze nostalgie bij katholieken te eerder aansloeg.

De negentiende eeuw was de Kerk vijandig, zo ervoeren althans vele gelovigen hun tijd. De toenmalige katholieke kijk op de wereld was niet erg optimistisch, veeleer pessimistisch. De Kerk bevond zich in het defensief.[214] Het was ook een eeuw vol angst voor omverwerping van de bestaande maatschappij, angst voor revolutie. Die van 1789 in Frankrijk was het grote schrikbeeld en in 1830 (Frankrijk, België, Polen), 1848 (Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Italië) en 1871 (Communeopstand in Frankrijk) herhaalden zich de aanvallen op de bestaande maatschappij. De Kerk leek een belegerde veste en de paus het grote slachtoffer. De Franse revolutionairen en Napoleon hadden de plaatsbekleder van Christus op aarde diep vernederd. In 1848 moest de paus vluchten voor zijn godvergeten belagers. In 1870 verloor hij zijn laatste restje wereldlijke macht, de toegesnelde zoeaven, waaronder een handjevol Limburgers,[215] ten spijt. Wat moest er van Europa worden? Katholiek Europa zag de paus en de godsdienst als de

208 Rogier, Katholieke herleving, 172-173.
209 Habets, Cronijkje, in: De Maasgouw 96 (1977) 184-185.
210 Bij het herstel van de Nederlandse hiërarchie in 1853 was hetzelfde gebleken. In Limburg was men toen niet zo enthousiast, bang als men was voor de opheffing van het Concordaat. Zie: Katholiek Nederland 1813-1913, I, 50.
211 Het levensverhaal van Annie Romein-Verschoor: Omzien in verwondering (1971).
212 La christianisation des campagnes, 90 (Elm).
213 Schulze, Staat, 185, 210.
214 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 141.
215 Er kwamen Nederlands-Limburgse zoeaven uit Maastricht, Meerssen, Ulestraten, Valkenburg, Roermond etc. Een Limburger uit Thorn sneuvelde bij het beleg van Rome, drie stierven in oktober 1870 in het hospitaal te Maastricht, een Sittardenaar te Hasselt: Habets, Cronijkje, 113.

grote redder. De Franse priester Lamennais had het al in 1826 verwoord: 'Zonder paus geen Kerk, zonder Kerk geen christendom, zonder christendom geen samenleving.'[216] In de loop van de negentiende eeuw steeg de verering voor de paus, zijn ambt en persoon tot ongekende hoogten. In Nederlands-Limburg zó hoog, dat de priester, kerkhistoricus en latere rijksarchivaris Jozef Habets (1829-1893) die euforie hekelde. Het leek er volgens hem bij kerkelijke plechtigheden soms op, dat de paus hoger stond dan het altaarsacrament, hoger dan God zelf![217] De angst voor de tijdgeest en de algemene aanhankelijkheid voor de paus maakten het de behoudenden, de conservatieve en ultramontaanse krachten, gemakkelijk het bestuur van de Kerk in hun richting te stuwen om in hun ogen ongewenste ontwikkelingen de kop in te drukken.[218]

Ultramontanisme en liberalisme

Het ultramontanisme[219] (Zie ook pp. 299 en 390) na 1830 was een stroming die aanleunde bij het anti-liberale traditionalisme. De traditionalisten wezen het rationalistisch denken van de Verlichting af. De ultramontanen kwamen op voor de onafhankelijkheid van de Kerk, voor haar eerste positie in de maatschappij en voor een blijvende samenwerking tussen Kerk en Staat, wat inhield dat de moderne, geestelijke vrijheden, zoals de vrijheid van godsdienst en de scheiding van Kerk en Staat, principieel werden bestreden. De moderne wereld was zonder meer verderfelijk voor het geloofsleven.[220] In Limburg viel er van de tegenstelling liberaal-ultramontaan minder te bespeuren, wat misschien mede te wijten was aan de slecht opgeleide geestelijkheid, aan het lage ontwikkelingspeil in het algemeen, en het ontbreken van een krachtige burgerstand, traditioneel de drager van het verzet tegen het ultramontanisme.

De generatie van 1800 was onwetend op godsdienstig gebied, in tegenstelling tot de generatie van 1830. Toen die rond 1860 het roer overnam, keerde de wind en na de publicatie van de pauselijke *Syllabus errorum* (Lijst van dwalingen) in 1864 veranderde de algemene religieuze mentaliteit in Limburg. De Syllabus gaf een opsomming van verwerpelijke, moderne ideeën, die de paus scherp veroordeelde in de begeleidende encycliek *Quanta cura* (Met welk een zorg). De ultramontanen zagen de veroordelingen als een pauselijke goedkeuring van hun denken. Ook in België en Nederland bleef dit niet zonder gevolgen.

Tussen 1870 en 1878 kreeg België zijn deel van de algemene verkramping van de Kerk, de ultramontanisering brak er plotseling door. Al het religieuze stond voorop, samen met de onderschikking van allen en alles aan de leiding van de bisschoppen. Op lokaal niveau was de parochie onder leiding van de pastoor het middelpunt voor de opbouw van de katholieke samenleving. In 1881 keurde paus Leo XIII het extreme ultramontanisme af. Hij spoorde de Belgen aan de grondwettelijke instellingen te gebruiken en te respecteren. Maar het ultramontanisme bleef in België een levende kracht, ondanks onder meer de Limburgse priester Eugeen-Jan Keesen, die zich in zijn krant *Le Constitutionnel du Limbourg belge* achter de paus schaarde.[221]

In Nederlands-Limburg liep de ontwikkeling gelijk op. In 1856 werd in Roermond een

216 Citaat bij: Cholvy, Religion, 61.

217 De Maasgouw 97 (1978) 27-28. Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 140, spreekt van 'papologie'. Zie ook: De Valk, Roomser, hoofdstuk 5: Van herder tot koning, veranderingen in beeld en functie van het pausschap bij de Nederlandse katholieken in de negentiende eeuw.

218 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 208.

219 Lamberts, Kruistocht, 13, 15 (Roegiers).

220 McLeod, Religion and the people, 47-49.

nieuwe krant opgericht, De *Maas- en Roerbode*, die als spreekbuis van bisschop Paredis een heftige campagne inzette tegen de Papo-Thorbeckianen – de met de liberale regeringsleider Thorbecke samenwerkende katholieken – om het liberaal-katholicisme in het bisdom uit te roeien. In 1860 verloren de liberale katholieken het pleit.[222] Het Nederlands-Limburgse ultramontanisme onderging invloeden vanuit België, Belgisch-Limburg, het Rijnland misschien, en vanuit Noord-Brabant. In dat Nederlandse buurgewest was in 1870 te 's-Hertogenbosch een ultramontaans-katholieke kiesvereniging opgericht, die drie jaar later navolging vond in Nederlands-Limburg. In naam van de paus en de Syllabus, en onder leiding van reguliere en seculiere priesters stookten de Maastrichtse *Courrier de la Meuse*, de Bossche *Het Huisgezin* en andere kranten het ultramontaanse vuurtje in de provincie op. Habets betreurde het. In de families leidde de drijverij naar zijn mening maar tot verdeeldheid en net als in België zouden nu liberale katholieken tegenover klerikale katholieken komen te staan. Limburg was katholiek en had tot nu toe volksvertegenwoordigers gekozen, die in hun persoonlijk leven katholiek, maar in hun politiek denken liberaal waren, wat Limburg steeds ten voordeel strekte. Waarom dus veranderen?[223]

Wie in Nederlands-Limburg buiten bisschop Paredis achter de schermen de directe aanstichters waren van de omslag in de politiek, is voorshands onduidelijk, maar Habets was in elk geval niet hun partijman! Hij stond een open Limburg en een open katholicisme voor.[224] Eén ding is zonneklaar: het Nederlands-Limburgse katholicisme in de negentiende eeuw voorstellen als één grote, eensgezinde schare gelovigen onder de kromstaf van Roermond is een mythe. Er waren ook na 1840 van de overheersende roomse lijn afwijkende meningen en standpunten, in het verlengde van dergelijke standpunten in het buitenland. Van Belgisch-Limburg kan mutatis mutandis hetzelfde worden gezegd.

De voortschrijdende clericalisering van de samenleving ondervond in Limburg weinig of geen tegenstand. Elders omstreden kerkelijke beslissingen als de afkondiging van de dogma's van de Onbevlekte Ontvangenis van Maria (1854) en de onfeilbaarheid van de paus (1870) vonden alleen maar warme instemming; er zijn althans geen tekenen van het tegendeel. Potentiële tegenstanders als de liberaal-katholieken, die tot de Eerste Wereldoorlog overal bleven voorkomen, werden naar de zijlijn gemanoeuvreerd en monddood gemaakt. Hetzelfde gebeurde met priesters en kloosterlingen, die het met de algemene gang van zaken in het bisdom niet eens waren. Zij hielden zich stil, of – en dat werd als een satanische beslissing uitgekreten – verlieten ambt en klooster, stille verachting en een onzeker bestaan ten trots. Anderen – waarschijnlijk de meerderheid van de dissidenten – conformeerden zich aan de algemene, kerkelijke beleidslijnen.

De Venrayse priester Henricus Andreas Poels (1868-1948)[225] is van dat laatste in Nederlands-Limburg het meest imposante voorbeeld. Poels' leven werd een waar 'succes door mislukking'! Hij kwam in botsing met zijn superieuren tengevolge van de in het laatste decennium van de negentiende eeuw oplaaiende strijd rond het modernisme. Er was een wat vage,

221 Lamberts, Kruistocht, 233 (De Maeyer).

222 Eenheid en scheiding, 129 (Lamberts c.s.).

223 GvNB, I, 380 (Nissen). Habets, Cronijkje, 113.

224 Zie hierover ook: Valk, J.P. de, Joannes Joseph Habets (1829-1893) als Limburger en als geestelijke, in: PSHAL 129 (1993) 274-283. De Valk wijst (p. 282) onder meer op minder frisse ontwikkelingen in Roermond midden jaren 1870, zich baserend op: Rijswijk, A. van, Liberalen en clericalen in hun strijd rond het Bisschoppelijk College te Roermond, in: Historische opstellen over Roermond en omgeving, Roermond 1951, 428-436.

225 Colsen, Poels. De Valk, Roomser, hoofdstuk 7: De bisschop en de exegeet, het conflict tussen C. Bottemanne en H. Poels, 1898-1901.

niet nauw te omschrijven stroming onder katholieke filosofen en theologen die de Kerk bij de tijd wilden brengen, aansluiting wilden doen vinden bij de moderne maatschappij. Voor de behoudende krachten in de Kerk was dat zogenaamde modernisme[226] een levensgroot schrikbeeld, een ketterij. In 1907 veroordeelde paus Pius IX (1903-1914) het modernisme in al zijn uitingen zonder onderscheid. De Kerk oogstte daarmee het verwijt principieel vijandig te staan tegen over elke verandering in de maatschappij en aartsconservatief te zijn.

Poels studeerde na zijn priesterwijding in 1891 bijbelwetenschap te Leuven, want hij zou professor worden aan het Roermondse grootseminarie. Als gevierd wetenschapper sloeg hij nieuwe wegen in bij de uitleg van de bijbel. Conservatieven konden dat niet waarderen: Poels vonden zij een modernist, die zij als integralisten – voorstanders van het ene, integrale, ware geloof, uiteraard zoals zij dat verstonden[227] – moesten verre houden van de priesteropleiding. Dat lukte en na een kort docentschap in een missiehuis te Antwerpen (1897-1899) en een al even kort kapelaanschap in Venlo (1899-1901) week Poels noodgedwongen uit naar de Verenigde Staten voor een kortstondig lectoraat (1904-1910) aan de katholieke universiteit van Washington DC. Kortstondig, want ook daar achtervolgden hem de integralisten met hun achterklap en dwongen hem ten slotte naar Nederland terug te keren. Bisschop Drehmanns van Roermond ontving de ontslagen lector, die steeds moeilijkheden veroorzaakte, niet met open armen. Hij benoemde de erkende bijbelgeleerde en kosmopoliet – Poels was met hart en ziel Limburger, maar geen chauvinist – tot rector van het gehucht Welten bij Heerlen, in 1910 nog een dorp. Dit gebeurde op instigatie van het Tweede Kamerlid, de Venlonaar en priester Nolens, die een geestelijke zocht om zich in het Nederlands-Limburgse mijngebied te ontfermen over het lot van de mijnwerkers.[228] Welten zou voor de krachtmens en wetenschapper Poels het startplatform worden voor een levensgang in een geheel andere richting: bouwheer en leider van de katholieke arbeidersbeweging in Nederlands-Limburg, met een internationale uitstraling. Zijn evenknie in Belgisch-Limburg was de priester P.J. Broekx (1881-1968), waarmee Poels regelmatig contact had. Broekx, bijgenaamd 'de Mussolini van de Tramstraat' (in Hasselt), was vanaf 1913 de grote gangmaker van de sociale werken in de provincie Belgisch-Limburg. Zijn eerste oogmerk was de met de komst van de kolenmijnen samenhangende opkomst van het socialisme de pas af te snijden.[229] Zijn arbeidersbeweging bevorderde tevens het tot stand brengen van een meer divers industriepatroon, hierin na de Tweede Wereldoorlog onder meer gesteund door gouverneur Louis Roppe (1914-1982).[230]

Kerk en arbeider

Poels plompte midden in een vijver die reeds in volle beroering was. Het arcadische Limburg[231] waar bisschop Paredis eens zo gelukkig mee was geweest, begon plaats te maken voor een meer geïndustrialiseerd Limburg met andere vragen aan de Kerk, dan uit een boerenmaatschappij opklonken. De beroering rond de 'sociale kwestie' bereikte sinds het laatste kwart

226 Handbuch Jedin, VI/2, 435-436 (Aubert), wijst op de diffuse betekenis van de term.

227 Zie voor de algemene, Nederlandse achtergronden: De Valk, Roomser, hoofdstuk 10: De kardinaal en de ketterjager, het duel tussen W.M. van Rossum en M.A. Thompson, 1912-1914.

228 Alberts, II, 250.

229 Alberts, II, 248. Vints, Broekx. Messing is van oordeel (Geschiedenis van de mijnsluiting, 625 noot 19) dat én katholieken én socialisten de mogelijkheid tot verbreiding van het socialisme in de Nederlandse Mijnstreek tijdens het Interbellum overschat hebben. Gold dit misschien ook voor Belgisch-Limburg?

230 Zie: Vints, Broekx, passim. Samenwerking met Roppe: aldaar, 306. Roppe: NEVB, III, 2663-2664 (Ruys/Wouters).

van de negentiende eeuw ook Nederlands-Limburg. Eerst in de industriestad Maastricht en wat later in het toen opkomende mijngebied rond Heerlen.

De sociale kwestie kwam niet alleen voort uit een drang naar een betere verdeling van de welvaart. Zij ontstond ook uit een roep om respect, respect voor de arbeider, voor zijn waardigheid als mens, een waardigheid die de kapitalistische maatschappij hem ontzegde.[232] Bovendien was zij een uitvloeisel van het in het vorige hoofdstuk (p. 328-330) beschreven pauperisme. In de negentiende eeuw bleek het pauperisme niet in te dammen en steeds meer in omvang toe te nemen. Door de groeiende industrialisatie ontstond een bezitloos proletariaat, dat zich van de kerken afwendde, toen die ook geen oplossing wisten voor zijn nood. Ontkerstening was een algemeen maatschappelijk verschijnsel, maar het kwam onder arbeiders scherper tot uiting, doordat zij geen 'vierde stand', maar een nieuwe maatschappelijke laag vormden, wezenlijk onderscheiden van de agrarisch-burgerlijke samenleving.[233] Het klakkeloos verband leggen tussen religiositeit en industrialisatie is overigens niet zonder gevaar. Het is niet zo dat de mate van industrialisering de mate van godsdienstigheid in ongunstige zin beïnvloedt, omdat de aanhankelijkheid voor de godsdienst in hoge mate autonoom is, los staat van de materiële omstandigheden.[234]

In de katholieke kerk waren het in de eerste plaats leken, die hulp trachten te bieden met werken uit christelijke naastenliefde; priesters hielden zich aanvankelijk afzijdig. Het grote voorbeeld waren de in 1833 te Parijs opgerichte Vincentiusconferenties. Zij bestonden sinds 1846 ook in Nederland, met een conferentie te Maastricht[235] sinds 1848, spoedig gevolgd op tal van andere plaatsen in het bisdom Roermond. Maar de nood was vele malen groter dan christelijke naastenliefde kon omvamen. Langzaam begon het ook in de Kerk van Limburg te dagen dat een andere aanpak noodzakelijk was, wilde men niet een groot aantal gelovigen de kerk uitjagen. De eersten die hierop aandrongen waren Maastrichtse geestelijken: de jezuïet Van Gestel in 1868 en kapelaan Wijnen in 1887. Van Gestel voerde in een academisch betoog tegen het liberalisme de bedenkelijke toestanden in de fabrieksstad Maastricht aan, toestanden die Wijnen later met schrijnende voorbeelden illustreerde.[236]

Paus Leo XIII wees in 1891 de gelovigen de weg voor een oplossing van de sociale kwestie met zijn encycliek *Rerum novarum* (Over nieuwe zaken), in 1901 gevolgd door een pauselijke aanbeveling van de christen-democratie in de encycliek *Graves de communi re* (Over gewichtige maatschappelijke zaken) als tegenwicht voor het liberalisme, socialisme en de al even afkeurenswaardige sociaal-democratie. In Rerum novarum legde de paus echter ook verband tussen ethiek, sociale rechtvaardigheid en moderne economie en dat was de cruciale betekenis van deze encycliek.[237] De pauselijke adviezen veroorzaakten spanningen onder het katholieke kerkvolk, ondanks de hoge verering die de paus als Christus' plaatsbekleder genoot. Conservatieven – zij voerden in katholiek Nederland de boventoon[238] – gaven aan de pauselijke woorden een minimalistische, progressieven een maximale uitleg. De bisschop van Roermond la-

231 Rogier, Katholieke herleving, 208. Jansen/Rutten, 339-355, 405, voor een korte schets van het Limburgs Arcadië.
232 McLeod, Religion and the people, 46.
233 Handbuch Jedin, VI/2, 240 (Köhler).
234 Cholvy, Religion, 222. McLeod, Religion and the people, chapter 7: The working class.
235 De Vincentiusvereniging in Maastricht, een aspect van de stadsgeschiedenis vanaf 1848, H. Evers e.a. (eds), Maastricht 1998. Geen liefdewerk is ons vreemd, 150 jaar Vincentiusvereniging in Nederland, Den Haag 1996, 93-100. Zie ook: Tagage, Maastricht bakermat, 65-66.
236 Rogier, Katholieke herleving, 322.
237 Christelijke arbeidersbeweging, I, 350 (Pasture).
238 De Valk, Roomser, 194-195.

veerde er tussendoor, maar verheelde zijn voorkeur voor de conservatieven niet. Zijn meer vooruitstrevende collega in Luik, Doutreloux, becommentarieerde in 1894 Rerum novarum uitvoerig en oogstte daarmee de publieke lof van de paus.[239]

Priesters en arbeiders

Echt wakker werd het Roermondse bisdom pas toen er kapers op zijn kust verschenen, de moderne apostelen van het socialisme, die een gelukkige aarde zonder hemel beloofden. Van Maastricht dachten de Noord-Nederlandse socialisten een voorpost te maken in het voor hen 'donkere' Zuiden. Tot de invoering van het algemeen kiesrecht (1917) en het einde van de Eerste Wereldoorlog zou dat overigens niet lukken.[240] Burgerlijke en kerkelijke overheid, gesecondeerd door de pers, spanden samen om de socialistische opmars te keren. Pastoors en paters begonnen hun schapen te waarschuwen voor het rode gevaar en kerkelijke sancties toe te passen op openlijke sympathisanten van de goddeloze, materialistische socialisten. Die begingen blunders met hun propaganda voor en verkoop van voorbehoedmiddelen en met het aanstellen van een uitgetreden en gehuwde pater kapucijn als rode propagandist. De katholieke voormannen werd de bestrijding van het socialisme zo wel erg gemakkelijk gemaakt.[241] De socialistische actie bewerkte dat de katholieken in Maastricht – spoedig gevolgd door die van het gehele bisdom Roermond – nu wel gedwongen waren uit hun lethargie te ontwaken om daadwerkelijk iets te gaan ondernemen tegen sociale misstanden.

In Belgisch-Limburg zag men een gelijke ontwikkeling als antwoord op de in de provincie gevoerde socialistische werving uit Luik, Brussel en andere plaatsen. Toen in Maastricht de geestelijkheid zich tegen het socialisme begon te weren door het organiseren van de arbeiders, was Belgisch-Limburg hen hierin al voorgegaan. De schoolstrijd was in de Belgische provincie de katalysator voor de organisatie van tal van maatschappelijke verenigingen, die een steun konden zijn in de strijd om de school. De schoolstrijd wekte de al bestaande organisaties op tot groter strijdbaarheid, ook op sociaal gebied. Onder invloed van figuren als priester Eugeen Keesen, de leken Joris Helleputte en Adrien de Corswarem,[242] werd het fundament gelegd voor een groeiende christelijk sociale beweging.[243]

Vanaf 1894 stichtten katholieken in Belgisch-Limburg sociale organisaties voor boeren om zich van de steun van het platteland te verzekeren. In 1900 groepeerden de vele lokale verenigingen zich tot een gewestelijke boerenbond met gematigde Vlaamse en sociale aspiraties, Voorzitter was ridder De Corswarem, volksvertegenwoordiger voor Hasselt, ook actief in de Boerenbond, het Davidsfonds en het Hasselts Leesgezelschap, een herenclub van Vlaamsgezinde intellectuelen. Hun opvatting was nog ouderwets: liefdadigheid in plaats van sociale gelijkberechtiging.[244] De start was moeizaam in een overwegend agrarische provincie, waar een industriearbeider een zeldzaamheid was.[245]

239 Christelijke arbeidersbeweging, I, 83 (Gérin).

240 Tekenend in dit verband is de geringe weerklank die de Spoorstaking van 1903 in Maastricht en Limburg vond: Schwanen, H.M.M., Limburg, de 'Limburger Koerier' en de spoorwegstakingen van 1903, (onuitgegeven scriptie m.o. Sittard), Heerlen 1975. Gouverneurs 1815-1989, 282.

241 Perry, Roomsche kinine, passim.

242 Corswarem: NEVB, I, 804-805 (Roppe/Boudrez). Helleputte: NEVB, I, 1419-1421 (Wils).

243 Eenheid en scheiding, 134 (Lamberts c.s.).

244 Campenhout, Daensisme, 107-108.

245 In 1903 verklaarde gouverneur Pitteurs dat maar twee procent van de bevolking in de industrie werkte. Tot 1914 veranderde dit niet: Massin, Opkomst, 7. Vanduffel, Industrialisatie, 151; zie aldaar ook de tabel op p. 155 met het geringe aantal vakbondsleden, verklaarbaar uit angst voor de patroons.

Opmerkelijk was in Belgisch-Limburg, dat leken uit de elite de aanzet gaven. Priesters ontbraken niet; maar de bisschop en zijn geestelijkheid speelden bij het in gang zetten van de beweging niet zo een overheersende rol als in Nederlands-Limburg.[246] De bisschop woonde niet in Belgisch-Limburg, maar in het Waalse Luik, wat de communicatie moeilijker maakte. De Belgische clerus, die aanzienlijk in aantal gegroeid was, trok echter na 1880 de leiding van de op allerlei gebied bestaande katholieke organisaties beslist naar zich toe.[247] Pastoor Keesen uit Tessenderlo – sinds 1894 senator – ging hierin voorop. Op aandringen van de bisschop van Luik, de Ophovenaar Rutten (1841-1927),[248] kwam in Belgisch-Limburg in 1904 het Secretariaat voor Maatschappelijke Werken tot stand. Naar Nederlands voorbeeld trachtte het secretariaat sociale problemen door overleg op te lossen. Het hield zich onder meer bezig met het oprichten van weerstandskassen (ziekte, bijstand, pensioen) en het stichten van een retraitehuis te Alken. In 1903 ontstond te Hasselt het Limburgse Werkliedenverbond, dat later opging in het Algemeen Christelijk Vakverbond.[249]

Organisatie van de arbeiders

Bisschop Drehmanns (1900-1913) van Roermond liet zich alleen privé uit over de sociale kwestie. Waar de andere Nederlandse en ook de Belgische bisschoppen na 1891 vele malen spraken over Rerum Novarum, zwegen de bisschoppen Boermans en zijn aangewezen opvolger Drehmanns in het openbaar. Gezamenlijke brieven van het episcopaat ondertekende Drehmanns niet met uitzondering van een brief tegen het alcoholisme in 1898.[250] De bisschop van Roermond kon echter niet tegenhouden, dat de arbeiders zich begonnen te organiseren.

De eerste arbeidersvereniging in zijn bisdom ontstond in 1875 te Vaals naar Akens voorbeeld. Zij had nauwelijks invloed op de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Nederlands-Limburg.[251] Het neemt overigens niet weg, dat de voormannen van de Nederlands-Limburgse arbeidersbeweging, katholieken zowel als socialisten, vóór de Eerste Wereldoorlog vaak overlegden met hun collega's in het Rijnland en in het nabije België. De arbeidersbeweging was vanaf het begin een internationale beweging – iets wat vaak vergeten wordt – met veel internationale contacten over en weer.[252] Welke precieze invloed dit had op de ontwikkelingen in de grensprovincies Limburg is onbekend.

Met de opkomst van de kolenmijnen in Nederlands-Limburg begon in 1903 op instigatie van Nolens[253] de – al gauw machteloze – Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersvereenigingen in Limburg. Hieruit kwam in 1907 een echte vakorganisatie voort, weer naar Duits voorbeeld,

246 Eenheid en scheiding, 143, 144 (Lamberts c.s.).

247 Lamberts, Kruistocht, 58 (Lamberts c.s.). Righart, Katholieke zuil, 170, verklaart de ontwikkeling uit toenemende pastorale zorg voor de arbeider.

248 NEVB, III, 2676-2678 s.v. (Wouters).

249 Alberts, II, 247-248. Limburg 63 (1984) 39-40 (Indekeu).

250 SSEGL 36 (1991) 120 (Jansen). Jansen zoekt de verklaring in de nabijheid van de Duitse arbeidsmarkt en de onwil van Drehmanns om zich als organisatiedeskundige op te werpen, wat zijn collegae wel deden.

251 Alberts, II, 249. Franssen, M., Acht eeuwen St. Pauluskerk Vaals, Vaals 1994, 127. De arbeidersbeweging in Aken sinds 1869: Lepper, H., Kaplan F.E. Cronenberg..., in: ZAGV 79 (1968) 57-148.

252 Duidelijk komt dit internationalisme naar voren in het speciale nummer van de Revue du Nord 73 (1991) 233-554: Cent ans de catholicisme social dans la région du Nord, actes du colloque de Lille, 7 et 8 décembre 1990. Zie ook: TSG 25 (1999) 488-489, waar Pasture in zijn bespreking van: Meeuwen, J. van, Lijden aan eenheid, katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929), Hilversum 1998, wijst op dit ontbreken van de internationale dimensie; Gribling, Nolens, 99-101; Philips/Jansen/Claessens, 220 (Claessens); Philips, Gezondheidszorg, 264; Handbuch Jedin, VI/2, 207-216 (Köhler). Een bibliografische aanzet voor de bestudering van dit internationalisme geeft E.C.M. Fleré in: SSEGL 24 (1979) 83-126.

253 Gribling, Nolens, 101, 104.

door uit Duitsland teruggekeerde mijnwerkers. Hun Christelijke Mijnwerkersbond was interconfessioneel, zoals zij dat in Duitsland gewend waren geweest. Dit soort interconfessionalisme was overigens een zuiver verstandshuwelijk en had niets met een ontluikende oecumene te maken.[254] Bisschop Drehmanns stond het interconfessionalisme aarzelend toe en week daarmee af van zijn Nederlandse confraters. De paus wees het interconfessionalisme in 1912 voor Duitsland af, zij het niet absoluut.[255] Het Nederlands episcopaat had het al in 1906 zonder meer afgewezen. Bedoeld voor verschillende beroepsgroepen, maar dan wel zuiver katholiek, was de oprichting van de Limburgse R.K. Werkliedenbond en het vrijwel gelijktijdig ontstaan van verschillende andere vakorganisaties.[256]

Deze tweesporigheid was een demonstratie van de spanning tussen organisatie vooral omwille van welvaartsverbetering, of vooral omwille van behoud van het (katholieke) geloof. Arbeiders voelden meer voor het eerste en wezen het tweede af, omdat zij de invloed van priesters niet wilden.[257] Deze houding geeft grond aan de onderstelling, dat een (groot?) deel van de katholieke werkers buiten de invloed van de katholieke arbeidersorganisaties bleef, of er slechts papieren lid van was. Priesters waren in de ontluikende organisaties onmisbaar, niet alleen als geestelijk leider, maar als manusje van alles. Het secretariaat, het penningmeesterschap, vaak ook het voorzitterschap en tal van andere taken moesten de kapelaans en pastoors op zich nemen, omdat het de lekenleden schortte aan de nodige ontwikkeling.[258] De inschakeling in het verenigingsleven betekende voor de priesters een aanzienlijke verzwaring van hun taak, dat staat buiten kijf. Een open vraag blijft, of zij niet beter werk hadden kunnen doen door hun dadendrang te richten op de niet georganiseerden.[259] De verenigingsactiviteiten van vooral jonge priesters kunnen er ook op wijzen, dat het normale parochiewerk, waarvoor zij toch in de eerste plaats opgeleid en bestemd waren, niet meer voldeed aan hun dadendrang.

Poels achtte de aanwezigheid van de priester vanzelfsprekend. Niet om de arbeidsvoorwaarden te verbeteren, dat was niet zijn doel. Poels' oogmerken waren niet sociaal, maar voor alles pastoraal: bestrijding van het socialisme, de positie van de Kerk versterken, het geloof verdiepen. Organiseren niet voor hier beneden, maar voor hierboven![260] Hij trachtte het christendom een belangrijke rol te laten spelen in de zich almaar verder vertakkende boom van werknemersorganisaties. Daarom moest de priester er tegenwoordig zijn, want de mensen hadden leiding nodig.[261] Poels zweefde een organisatie voor ogen, die het harmoniemodel tussen patroon en arbeider redde en alle individualisme uitbande. Het probleem voor de katholieke kerk was immers, dat haar gelovigen behoorden tot verschillende sociale klassen, waardoor automatisch wrijvingen ontstonden. Om dit soort tegenstellingen te overbruggen, ontwikkelde Poels het dubbele systeem van stands- en vakorganisaties. Duitsland was Poels hierin voorgegaan en België zou hem hierin volgen.[262]

De theoretische achtergrond voor hun streven vonden Poels en zijn Limburgse medestan-

254 Bornewasser, Katholieke zuil, 143.

255 Gribling, Nolens, 103. Christelijke arbeidersbeweging, I, 142 (Gerard). In: Handbuch Jedin, VI/2, 498-499, 520, 522, wijst Aubert op het bestaan van een zelfde richtingenstrijd in Duitsland, de Berlijnse en de Keulse school. Paus Pius X steunde de Berlijnse richting, maar wees de door de Keulse aartsbisschoppen gedragen Keulse interconfessionele richting niet uitdrukkelijk af.

256 Alberts, II, 250. Koppenjan, Verzuiling, 114-115.

257 Koppenjan, Verzuiling, passim. Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 323 noot 8.

258 Christelijke arbeidersbeweging, I, 126 (Gerard).

259 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 323.

260 Kreukels, Mijnarbeid, 473. Van Zanden, Een klein land, 104.

261 Koppenjan, Verzuiling, 123.

262 Christelijke arbeidersbeweging, I, 137 (Gerard).

ders, waaronder Charles Ruijs de Beerenbrouck, in het solidarisme, dat de sociaal-economische ordening dacht te verwezenlijken door de gezamenlijke medeverantwoordelijkheid van alle betrokkenen. Het solidarisme vond onder katholieken grote aanhang. Het legde minder nadruk op zuiver materiële belangen en meer op geestelijke ontwikkeling, culturele vorming, medezeggenschap en maatschappelijk overleg.[263] Vakorganisaties hadden hun specifieke werkterrein binnen hun eigen vakgebied, hun bedrijfstak, waarbij de collectieve arbeidsovereenkomst inbegrepen was. Standsorganisaties verenigden hen die zich gelijkwaardig vonden krachtens geboorte, fortuin, positie of een combinatie ervan. Een 'stand' was dan een groep personen die mede bij elkaar hoorde door de vervulde maatschappelijke functie. Deze opzet van de Limburgse of Heerlense School onder leiding van Poels bestreed de Leidse School onder leiding van Aalberse. De laatste zag niets in standsorganisaties en bepleitte de uitbouw van vakorganisaties.[264] De bisschoppen van Nederland legden in 1916 het onderscheid van Poels vast als richtlijn, maar dat maakte geen einde aan de discussie over een of twee soorten organisaties. In Limburg, zowel rechts als links van de Maas, kwam de zuivere vakorganisatie, gericht op de stoffelijke belangen van de leden, eerst volop aan bod na de Tweede Wereldoorlog.

De strijd om stands- of vakorganisatie was een symptoom van een algemeen West-Europees debat rond persoonlijke verschillen van inzicht, organisatorische problemen en de verhouding van Kerk en Staat, waarbij veel priesters Kerk en Wereld gescheiden wensten te houden. Nu het steeds duidelijker werd, dat een wereldorde op ultramontaanse grondslag geen werkelijkheid zou worden, trokken zij zich uit de wereld terug. Paus Leo XIII in zijn latere jaren en paus Pius X (1903-1914) gingen hun priesters hierin voor.[265] De pragmatisch ingestelde Poels hekelde deze houding als 'supranaturalisme'.[266] Uiteindelijk zouden Poels en de Limburgse school de slag verliezen. Hij en zijn medestanders slaagden er niet in de standsorganisatie tot het leidend beginsel van de gehele Nederlandse katholieke arbeidersbeweging te verheffen.[267] Het standenconcept kende in Nederlands-Limburg wel succes op het gebied van de jeugdbeweging, met studentenclubs en de katholieke verkennerij voor jongeren uit beter gesitueerde milieus, met patronaten[268] en Jonge Wacht voor de arbeidersjeugd, clubs voor de middenstandsjeugd en daarnaast aparte organisaties voor meisjes.[269] In Belgisch-Limburg bloeide de jeugdbeweging voor jongens en meisjes op tussen 1920 en 1930: Katholieke Arbeidersjeugd, Boerenjeugdbond, Katholieke studentenactie, jeugdverbond voor Katholieke Actie.[270] Zeventig procent van de werkende bevolking was er in de jaren 1950 georganiseerd.[271]

Priesters stonden in negen van de tien gevallen aan de wieg van de arbeidersorganisatie. Het was mede een uitvloeisel van het negentiende-eeuwse paternalisme. Met een naïeve arrogantie oordeelden clergé en leidende standen dat arbeiders machteloze, domme schapen waren,[272] die de vaderlijke hand van priesters niet konden missen. De clergé gaf voor vele jaren

263 Philips, Gezondheidszorg, 263-264.
264 Zie het vierde hoofdstuk bij: Gribling, J.P., P.J.M. Aalberse 1871-1948, Utrecht 1961.
265 GG 17 (1991) 284 (Loth).
266 Alberts, II, 251-252. SSEGL 18 (1973) 62-63 (Linssen). SSEGL 36 (1991) 138 (Jansen). 241 Koppenjan, Verzuiling, 131. Eenheid en scheiding, 139, 142 (Lamberts c.s.).
267 Koppenjan, Verzuiling, 131. Eenheid en scheiding, 139, 142 (Lamberts c.s.).
268 Zie voor de algemene doelstelling rond 1930: Van Haver, Beminde gelovigen, 184.
269 Eenheid en scheiding, 140 (Lamberts c.s.).
270 Van Haver, Beminde gelovigen, 182-183.
271 RBPH 70 (1992) 1118-1119 (Art).
272 Hellemans, Strijd, 92. Zie ook bij: Kreukels, Mijnarbeid, 319-323, over het geringe vertrouwen van de geestelijkheid in haar gelovigen.

vorm en leiding aan de organisaties van en voor werkenden. Verbetering van de materiële positie sloot de clergé als strijdpunt niet uit, maar als bestuurder richtte zij haar aandacht toch liever op verbetering van de gezondheidszorg en de huisvesting, dan op de verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Dat laatste zou haar maar in botsing kunnen brengen met de leidende standen. De eerste zorg bij alle organisatie was het behoud van het geloof van de georganiseerde werkers, behoud van hun band met de Kerk, een streven, waarin een deel van de katholieke elite de priesters steunde. De ironie der geschiedenis wil, dat de arbeidersorganisaties een van de hefbomen zijn geweest voor het losser maken van de band met de Kerk. Arbeiders kregen mede door hun organisatie niet alleen groter welvaart, maar ook de kans op groter ontwikkeling van hun intellectuele gaven dan gezien hun afkomst mogelijk was en de burgermaatschappij wenselijk vond. Speciaal was dit het geval in Belgisch-Limburg, waar begaafde arbeiders de cursussen konden volgen van de Sociale Hogeschool te Heverlee/Leuven, naast de lessen in de vele na 1927 in Belgisch-Limburg opgerichte studiekringen.[273]

Meer ontwikkeling en groter welvaart leidden tot groter zelfstandigheid en geestelijke vrijheid, ook ten opzichte van de Kerk en haar bedienaren en tegenover de leidende standen in Limburg.[274] Tussen de twee wereldoorlogen begon de sociale kwestie langzaam haar scherpste kanten te verliezen, om na de Tweede Wereldoorlog te verdwijnen. Het eindresultaat was echter niet wat de arbeiderspriesters, strijders voor sociale gerechtigheid en bovenal voor het behoud van het ware geloof, in het begin van de twintigste eeuw hadden beoogd, integendeel. De niet georganiseerden, en zij vormden steeds een aanzienlijke groep, stonden waarschijnlijk altijd al losser ten opzichte van de Kerk, maar ook de georganiseerden onttrokken zich nu aan de leiding van de clerus en gingen steeds meer hun eigen weg, in Nederlands-Limburg eerder dan in Belgisch-Limburg.[275]

Geloofsleven

Poels typeerde in 1903 het geloofsleven van de negentiende eeuw: 'Wat ons katholieken de vorige eeuw het meest heeft geschaad, is niet het gebrek aan devoties, het is ook niet de overmoed of te grote voortvarendheid van enkelen, maar het is het gebrek aan frisse, wakkere moed, de inertie der grote schare, het is dat soort heimwee naar een verleden, dat nooit of nimmer terug zal keren.'[276]

Het heimwee naar het verleden is eerder genoemd (p. 389). Hier gaat het om de laksheid der grote schare. Poels' verwijt was te weinig genuanceerd. Het miskende de oprechtheid van de vele, vele naamlozen onder de gelovigen, die in hun persoonlijk leven, in hun gezin en op hun werk leefden naar de hen in hun jeugd ingeprente beginselen van de godsdienst; het waren góede mensen. Het miskende ook de ijver die vele lekengelovigen hun leven lang betoonden voor de Kerk. Poels laakte echter de in zijn ogen te geringe strijdbaarheid, de te geringe betrokkenheid bij het instituut Kerk, dat hij als priester boven alles stelde. Een losse band met het instituut was er eigenlijk altijd geweest. Zij was er ook in een tijd toen een katholiek van de wieg tot het graf intensief werd begeleid door katholieke scholen, instellingen en organisa-

273 Vints, Broekx, 262.

274 De strijd tussen boeren en heren rond 1900 bij de fusie van de Maatschappij van Landbouw en de Christelijke Limburgsche Boerenbond is daar een voorbeeld van: Philips/Jansen/Claessens, 219-220 (Claessens).

275 Waarschijnlijk zal het belang van de vakorganisaties voor hun directe doel – verbetering van de arbeidsvoorwaarden – gerelativeerd moeten worden. Voor de Nederlandse steenkolenmijnen werd hun geringe belang aangetoond door: Kreukels, Mijnarbeid.

276 Poels op de vijfde Katholiekendag te Weert in 1903. Aangehaald in: SSEGL 11 (1966) 110 (Roebroeck).

ties.[277] De massa mocht dan wel gelovig, zelfs kerks zijn, maar haar betrokkenheid bij de Kerk had altijd iets afstandelijks, iets passiefs. Voor hoevelen in het verleden zal de deelname aan het kerkelijk verenigingsleven niet iets vanzelfsprekends geweest zijn, dat zonder enthousiasme aanvaard werd 'omdat het zo hoorde'? Voor hoevelen zullen kerkelijke manifestaties – plechtige hoogmissen, processies, bedevaarten, begrafenissen, huwelijken, communiefeesten, wijdingen, eerste missen van neomisten, het horen van befaamde kanselredenaars – niet vooral een spektakel zijn geweest, een ontsnappen aan de sleur van alledag? Zeker in een tijd toen het leven veel minder afleiding bood en veel minder vrije tijd kende? Toen die afleiding er in velerlei vorm wel kwam en de vrije tijd toenam, begon de interesse in de 'Roma pompa' te verschralen en de belangstelling voor kerkelijke hoogtijden, voor het kerkelijk leven in het algemeen, liep terug. Wijst het ook op verlies van geloof?[278]

Kloosters

In het begin van deze paragraaf (p. 384-385) is geschetst hoe de Kerk in Limburg een slechte start maakte in de negentiende eeuw. Na 1830-1840 kwam er langzaam fris leven in een ingeslapen geloofsgemeenschap. De noden van de tijd gaven werk aan in Limburg nieuw gestichte religieuze gemeenschappen,[279] de Franciscanessen van Heythuysen (1835) voor het onderwijs, de Zusters van de Heilige Carolus Borromeus (Zusters Onder de Bogen) voor ziekenverpleging en onderwijs (Maastricht 1837), de Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis voor het onderwijs (Maastricht 1840), de Broeders van Sint Franciscus (Helden-Koningslust 1849) voor ontginning van woeste gronden, de zusters van de Heilige Jozef (Maastricht 1853) voor verlaten kinderen (zie ook tabel 6.4). De tijd van de Belgische Opstand (1830-1840) met zijn volledige vrijheid van vereniging was gunstig voor het stichten van kloosters in het toen links en rechts van de Maas Belgische Limburg. Het aantal beschikbare priesters, zowel seculieren als regulieren, steeg en hun opleiding verbeterde, al bleef de algemene tendens van die opleiding sterk moraaltheologisch en rigoristisch.[280]

De vele Limburgse kloostervestigingen in de negentiende eeuw weerspiegelden de geest van de tijd. Hun hoofddoel was caritatief, waarbij vooral vrouwen het voortouw namen. Mannelijke kloosterlingen waren er – zoals overal in de christenheid – veel en veel minder. Nieuw waren de lekenbroeders van Maastricht en van Helden-Koningslust, met een caritatief doel (onderwijs, jeugdzorg, ziekenzorg), daarnaast vestigingen of hervestigingen van seculieren, redemptoristen, jezuïeten en franciscanen, voor de opleiding van eigen aspiranten, onderwijs en ambulante zielzorg in de parochies. Kort na 1870 kwamen daar voor ziekenzorg in Heerlen nog de zusters en broeders van Savelberg bij en in Sittard voor onderwijs de Liefdezusters van Sittard.

277 Voorbeelden van de door de geestelijkheid gehanteerde, intensieve controlemethoden in de jaren 1920-1930: Kreukels, Mijnarbeid, 328, 333.

278 De Franse kerkhistoricus Cholvy wijst op het gevaar de mate van geloof te meten aan de mate waarin de voorgeschreven kerkpraktijk nagekomen wordt. De moderne beoefening van de kerkgeschiedenis heeft geleid tot grote belangstelling voor de massa, maar heeft daarbij echter het individu uit het oog verloren. Het individu kan niet kerks zijn, of zelfs antiklerikaal, maar dat hoeft nog niet 'ongodsdienstig' te betekenen, of te wijzen op ontkerstening, zelfs als de omstandigheden ervoor gunstig zijn: Cholvy, Religion, 152.

279 Gegevens naar het manuscript Nuyens in het RAL met als eindjaar 1875, toen door de komst van tal van kloosterlingen tengevolge van de Kulturkampf in Duitsland een geheel andere situatie ontstond.

280 De Valk, Roomser, 275.

TABEL 6.4 KLOOSTERSTICHTINGEN IN NEDERLANDS-LIMBURG, C. 1800 TOT 1875

Bron: manuscript Nuyens (zie noot 279).

Stichting	*Orde/Congregatie*	*Plaats*	*Opmerkingen*
?	Maricollen/Marollen	Grubbenvorst	Ouder dan de Franse Tijd. In 1859 aangesloten bij de ursulinen.
1840	Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis	Maastricht	
1843	Ursulinen	Sittard	
	Birgitinessen	Weert	
1844	Franciscanen	Venray	
1845	Zusters van Tilburg	Roermond	Louisahuis, opgeheven 1929
1848	Religieuses du Sacré Coeur	Vaals	Zusters van het Heilig Hart ·
	Franciscanessen van Heythuysen	Mook	
1849	Broeders van Sint Franciscus	Helden-Koningslust	
1850	Ursulinen van Tildonk (B)	Maastricht	
	Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis	Weert	
1851	Jezuïeten	Sittard	
	Franciscanessen van Heythuysen	Thorn	
	Redemptoristinnen	Gulpen	
1852	Broeders van O.L.V. van Zeven Smarten	Heythuysen	Ook Broeders van De Heibloem genaamd
	Jezuïeten	Maastricht	
	Franciscanessen van Heythuysen	Maastricht	
	Zusters van Tilburg	Gulpen	
	Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis	Roermond	
1853	Ursulinen	Roermond/Posterholt	
	Passionisten	Helden-Koningslust/Herten	
	Zusters van de H. Jozef	Maastricht	
	Franciscanen	Maastricht	
1854	Minderbroeders conventuelen	Urmond	
	Zusters van Tilburg	Venlo	
1856	Zusters van Barmhartigheid	Maastricht	Soeurs de la Miséricorde
	Zusters van Onze Lieve Vrouw	Wolder-Maastricht	
1857	Franciscanessen van Heythuysen	Brunssum	
1859	Ursulinen	Kerkrade	
	Arme dienstmaagden van Jesus Christus	Amstenrade	
1861	Zusters van Tilburg	Venlo	Ziekenhuis tot 1953
1862	Zusters van Tilburg	Gennep	Sint-Norbertusgesticht
1863	Franciscanessen van Heythuysen	Heerlen, Wyck-Maastricht	
	Redemptoristen	Roermond	Onze-Lieve-Vrouw in het Zand
1865	Dames du Saint Sacrément	Maastricht	Opgeheven 1866
	Ursulinen	Echt	
	Franciscanessen van Heythuysen	Valkenburg aan de Geul	
	Zusters van Tilburg	Horst	Opgeheven 1892
1869	Franciscanessen van Heythuysen	Nederweert	
	Zusters van Tilburg	Weert	
1873	Zusters van Savelberg	Heerlen	
1874	Zusters van Savelberg	Schaesberg	
	Broeders van Savelberg	Heerlen	

In Belgisch-Limburg verliep de groei van de kloosters eveneens voorspoedig. In de overgrote meerderheid van de gemeenten was daar in 1947 een klooster gevestigd. Meest waren het zusterkloosters, die op de dorpen het vrije onderwijs voor meisjes verzorgden. De invloed van de Belgische religieuze congregaties in het overwegend katholieke onderwijs was groot, een invloed die trouwens gold voor de gehele verzorgingssector. In Belgisch-Limburg was er in de negentiende eeuw in vergelijking tot de andere Vlaamse provincies een algemene achterstand op het gebied van maatschappelijke zorg. De religieuzen sprongen hier in door personeel te leveren voor een aantal stedelijke, burgerlijke ziekenhuizen en voor een reeks eigen instellingen.[281] Opvallend was in Belgisch-Limburg het vrijwel ontbreken van beschouwende kloosters. In Nederlands-Limburg was dat anders. In 1985 telde die provincie vijftien contemplatieve kloosters voor vrouwen en drie voor mannen.[282]

Duitse en Franse invloeden

Het hiervoor geschetste beeld van de religieuze gemeenschappen in Nederlands-Limburg wijzigde zich na 1875 drastisch tengevolge van de Kulturkampf in Duitsland en, toen die luwde, door de strijd rond de scheiding van Kerk en Staat in Frankrijk omstreeks 1900. Veel religieuzen ontvluchtten hun vaderland en zochten elders een toevlucht, onder meer in Limburg. Daar vonden ook de door de Duitse politie gezochte bisschoppen Melchers (Keulen), Brinkmann (Münster) en Martin (Paderborn) onderdak. Het grootseminarie in Roermond nam een zeventigtal Keulse theologanten op. In de grensparochies diende bisschop Paredis duizenden Duitsers het vormsel toe.[283] Een bijzonder gevolg van de Kulturkampf was in Nederlands-Limburg de stichting in 1875 van de Duitse missiecongregatie van de paters van het Goddelijk Woord (S.V.D.) te Steijl-Tegelen door de Rijnlander Arnold Janssen (1837-1909).[284] De komst van zoveel Duitse en Franse religieuzen, mannen en vrouwen met andere opvattingen en levensstijl, moet invloed gehad hebben op het kerkelijk leven, want ook zij deden aan zielzorg of gaven onderwijs, maar die invloed is nog nooit gepeild. Meer in het bijzonder is over de invloed van Franse kloosterlingen, waaronder veel vrouwen, niets bekend.[285] Uit onderzoekingen in Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk bleek een feminisering van de religie in de negentiende eeuw: vrouwen bezochten regelmatiger de kerkelijke diensten, namen meer deel aan bedevaarten, en de vrouwelijke kloosters bloeiden. Is er in Limburg ook sprake geweest van deze feminisering en meer in het bijzonder van een feminisering der devoties onder invloed van – vooral – Franse zusters met hun 'dévotion sucrée', hun suikerzoete godsvrucht?[286]

De Kulturkampf woedde vooral in de jaren 1872-1878 in Pruisen. Het aan Pruisen grenzende Nederlands-Limburg ondervond er grote invloed van door kloosterlingen die aan de Nederlandse kant van de grens een veilig heenkomen zochten voor de antikerkelijke wetgeving. In ruim zestig verschillende plaatsen vestigden zich in de Nederlandse provincie Duitse religieuzen, met een 650 personen als maximum. Zij kwamen bij voorkeur naar de wat grotere

281 Eenheid en scheiding, 132 (Lamberts e.a.).
282 Eenheid en scheiding, 160 noot 46. Nederland: Piusalmanak, jaarboek voor katholiek Nederland 1985, A.M. Garritsen (ed), Deventer 1985.
283 Katholiek Nederland 1813-1913, I, Nijmegen 1913, 73.
284 Handbuch Jedin, VI/2, 290-291 (Bandmann).
285 Elias, Vlaamse gedachte, IV, 350, wijst voor België op een grotere verfransing na 1900, onder invloed van de door uitgeweken Franse zustercongregaties opgerichte meisjespensionaten.
286 GG 18 (1992) 175 (Paletschek). 'Dévotion sucrée' naar: Maritain, J., Art et scolastique, Paris 1919. Over de eeuwenlange Franse invloed op de vroomheid der Nederlanden: Rogier, Katholieke herleving, 179-180. De grote betekenis van kloostervrouwen voor de uitbouw van de gezondheidszorg beschreef: Philips, Gezondheidszorg.

plaatsen, die per spoor redelijke verbindingen met het buitenland hadden. De steden Maastricht, Roermond en Venlo met hun naaste omgeving kenden dan ook de meeste 'Duitse' kloosters.

Waarom kozen zo velen voor Limburg? Een rijksgrens betekende in de negentiende eeuw niet zo'n scherpe scheiding als na de Eerste Wereldoorlog en de contacten over en weer waren gemakkelijk en frequent. De bevolking van de Nederlandse provincie was vrijwel geheel katholiek. Zij ontving de vluchtelingen met open armen, waarbij bisschop Paredis en de ultramontaans gezinde provinciale landadel voorop gingen. De Nederlandse regering controleerde de binnenkomst van Duitse religieuzen in de eerste jaren (1872-1876) uit vrees voor mogelijke wrijvingen met het grote buurland. Maar toen die uitbleven, legde de Nederlandse regering de religieuze immigranten geen strobreed meer in de weg. De keuze voor Nederland lag al zonder meer voor de hand: het voerde een makkelijker toelatingsbeleid voor vreemdelingen dan België. Daardoor kwamen er in Nederlands-Limburg veel meer Duitse stichtingen tot stand dan in de naast gelegen Belgische grensprovincie Luik.[287] De burgerlijke gemeenten zagen de Duitsers graag komen. Meer inwoners betekende meer geld in de gemeentekas en groter omzet voor de neringdoenden, temeer omdat Duitse vestigingen vaak kostscholen voor betalende leerlingen oprichtten om in hun onderhoud te kunnen voorzien.[288] Voor de stichtingen in Nederlands-Limburg van Franse gevluchte religieuzen zullen mutatis mutandis wel dezelfde motieven hebben gegolden.

Parochieleven

Het aan het begin van de negentiende eeuw zo doodse parochieleven begon na 1830, 1840 een nieuwe, frissere kleur te krijgen. Vooral de volksmissies gaven een nieuw elan aan de zeer devotioneel[289] gekleurde geloofsbeleving van de doorsnee parochiaan. De volksmissie – een geestelijke opknapbeurt voor een gehele parochie, die meestal één of twee weken duurde – was al sinds de rekatholisering in de zeventiende eeuw gebruikelijk. Eerder is opgemerkt (p. 295) dat het onzeker is, of ze in de zeventiende en achttiende eeuw ook in Limburg met enige regelmaat plaatsvonden. Na de Franse Tijd pasten vooral de redemptoristen het middel met succes toe. Parochies die door de paters bezocht waren, bloeiden spectaculair op. Omstreeks 1845 liep de belangstelling voor de originele volksmissies terug en na 1860 kwam er de parochieretraite[290] voor in de plaats, al bleef de oude naam 'volksmissie' bestaan.[291] Herrezen oude broederschappen van vóór de Franse Tijd en nieuw gestichte godsdienstige verenigingen, de zogenaamde congregaties, naar sekse en stand gescheiden in verenigingen voor man-

287 Müllejans, R., Klöster im Kulturkampf, die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preussischen Kulturkampfes, (Veröffentlichungen des Bischöflichen Diozesanarchivs Aachen, 44), Aachen 1992, 48.

288 Gegevens ontleend aan de onuitgegeven scriptie geschiedenis m.o.: Pernot, R.A.J.G., Limburg en de Duitse Kulturkampf 1872-1880, Sittard 1978. Een vergelijkbaar onderzoek voor Franse religieuze immigranten rond 1900 ontbreekt. In Belgisch-Limburg kwamen door de Kulturkampf ook Duitse leerlingen: Hanson, Van Frans naar Nederlands, 299 noot 540.

289 Gijsen, Paredis, 170. Zie ook de karakterisering van de toenmalige spiritualiteit bij: Rogier, Katholieke herleving, 342-344. Was het Limburgse geloofsleven véél anders dan Rogier voor Holland schetst?

290 De naamgeving 'parochieretraite' loopt parallel met de opbloei van het retraitewerk, vooral door paters jezuïeten en redemptoristen. Omstreeks 1900 hadden alle rangen en standen gelegenheid om binnen hun sociale stand jaarlijks een retraite te doen en dertig, veertig jaar later was het ook voor de schooljeugd gewoon om in schoolverband jaarlijks drie tot vier dagen retraite te doen: Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 325.

291 Art, Kerkelijke structuur, 199, 234. Voor de opzet van een volksmissie (Aken 1715): Brecher, Die kirchliche Reform, 138-141. Borchgrave, Chr. de, De volksmissie als pastorale strategie, de missie-activiteiten van de redemptoristen in Vlaanderen, 1918-1940, in: De dynamiek van religie en cultuur, 107-122.

nen en vrouwen, voor heren en dames, moesten dat door volksmissie en parochieretraite verwekte nieuwe elan levend houden. Het was een zuiver binnenkerkelijke beweging, waarbij de parochie en de parochiekerk in het middelpunt stonden. Het overgrote merendeel van het verenigingsleven in de negentiende eeuw speelde zich in het katholieke Limburg af in en rond de eigen parochiekerk, onder oppertoezicht van de pastoor, de herder van de kudde.

De tweede helft van de eeuw bracht daarin langzaam verandering. Er kwamen nieuwe devoties en godsdienstige verenigingen bij. Bisschop Paredis van Roermond beval in 1873 die van het Heilig Hart van Jezus aan.[292] Daarmee hing een grote eucharistische vroomheid samen,[293] zich onder meer uitend in het Veertigurengebed, een driedaagse verering van het Altaarsacrament, liefst georganiseerd ten tijde van carnaval of kermis om de gelovigen van de straat te houden. De paters redemptoristen propageerden de verering van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand en de aartsbroederschap van de Heilige Familie voor de kerstening van het gezinsleven, opgericht in 1844 te Luik door de uit Venlo geboortige officier Henri Belletable (1813-1855).[294]

De toenemende mobiliteit van de mensen had ook haar invloed. De aanleg van spoorwegen maakte het mogelijk vrij goedkoop verre bedevaartsoorden te bezoeken: Lourdes, La Salette, Paray-le-Monial, waar Margaretha Maria Alacoque (1647-1690)[295] indertijd de verering van het Heilig Hart propageerde, en niet te vergeten Rome. Het internationale ultramontanisme orchestreerde deze bedevaartbeweging, want volkomen spontaan was zij niet.[296] Er bestond wel een grote behoefte aan en niet alleen omwille van het er eens uit zijn. In een tijd dat geneeskundige verzorging nog onvoldoende, of onbereikbaar want voor velen onbetaalbaar was, kon een bedevaart uitkomst bieden. De grote meerderheid van de pelgrims kwam immers met een zeer concreet doel: afweer of genezing van ziekte of kwaal.[297]

In kloostertuinen en in tal van parochies verrees als nieuw geestelijk middelpunt een Lourdesgrot, waar de Onbevlekte Ontvangenis werd vereerd. Het Mariaoord Tienray (gemeente Meerlo-Wanssum) trok in de zeventiende en achttiende eeuw scharen pelgrims, maar de bedevaarten gingen te niet in de Franse Tijd. Omstreeks 1875 knoopte de pastoor bij de oude traditie aan, maar veranderde de devotie. Vroeger gold zij Maria, Troosteres der Bedrukten; voortaan zou het de meer moderne Onze Lieve Vrouw van Lourdes zijn. Na een Lourdesbedevaart deed de pastoor een Lourdesgrot in zijn parochiekerk bouwen.[298] De grote Mariadevotie, zich vooral uitend in een propaganda voor het rozenkransgebed in de huiselijke kring, was typisch voor de periode. De maand mei was háár maand, zoals maart die van Sint Jozef, juni die van het Heilig Hart en oktober die van de rozenkrans.[299] De groeiende Mariaverering kwam voort uit een behoefte aan geborgenheid binnen 'de boze wereld' en was zeker niet vrij van sentimentaliteit, maar dat was eigen aan de tijd.[300] Tijdens het Interbellum valt overigens op dat het

292 Hiermee hangt samen dat Sittard een bedevaartplaats werd van Onze Lieve Vrouw van het H. Hart: BIN, Limburg, 903-922 (Boselie/Kreukels). Zie: Delheij/Jacobs, 101-104.

293 Gijsen, Paredis, 444.

294 BIN, Limburg, 1079-1083 (Caspers).

295 Zij werd in 1920 heilig verklaard, wat een grote impuls betekende voor de verering van het H. Hart. De Belgische jezuïeten organiseerden de devotie zeer efficiënt in de H. Hartbonden, die in Belgisch-Limburg veel succes hadden: Van Haver, Beminde gelovigen, 198-202.

296 Lamberts, Kruistocht, passim.

297 Van Haver, Beminde gelovigen, 147-148.

298 Delheij/Jacobs, 108110. BIN, Limburg, 1051-1057 (Moonen).

299 Gijsen, Paredis, 336, 445.

300 Handbuch Jedin, VI/2, 273 (Bandmann).

Roermondse bisdom onder de grote Mariavereerder bisschop Lemmens geen enkele Mariaverschijning beleefde, terwijl zij in dezelfde tijd in het nabije Wallonië op verschillende plaatsen (Banneux, Beauraing) wel voorkwamen.

Seksualiteit en huwelijk

Een kwestie die de geestelijkheid – ook de gelovigen? – zeer benauwde, was het seksuele leven in het algemeen[301] en het huwelijksleven van de Limburgse katholieken in het bijzonder. Volgens een kerkelijke bron was het daarmee bij het begin van Paredis' optreden slecht gesteld, al werd het drankmisbruik nog meer gelaakt.[302] Het had er vaak de schijn van dat het gehele katholieke geloofsleven slechts bestond uit het onderhouden van twee van de tien geboden, het zesde en het negende. Paus Pius IX veroordeelde in de achtste paragraaf van zijn Syllabus uit 1864 een veertiental dwalingen rond het huwelijk, dwalingen die het kerkelijke huwelijksrecht betroffen, het kerkelijk huwelijk achterstelden bij het burgerlijke.[303] De beminde gelovigen zal dit aspect weinig geraakt hebben. De geestelijkheid hield hen met wisselend succes de algemene kerkleer voor: seksueel contact was alléén toelaatbaar binnen een huwelijk met een partner van hetzelfde geloof en gericht op het verwekken van kinderen. De celibataire priester leefde de jeugd een hoog geacht ideaal voor, dat tot navolging noodde. Het huwelijk werd vanaf de preekstoel en in geschriften zo beladen met ge- en verboden, dat het eigenlijk maar beter was zich niet op dat pad vol voetangels en klemmen te wagen. De geestelijkheid lette op een strenge scheiding van de geslachten. In school en jeugdvereniging, bij uitvoeringen in het parochiehuis;[304] in veel parochies werd die scheiding zelfs tijdens de diensten binnen het kerkgebouw doorgevoerd: mannen rechts, vrouwen links.

De algemene volksgewoonten in sexualibus waren evenwel lange tijd anders dan de Kerk voorhield. Sinds de Contrareformatie maakte de beleving van het huwelijk een zestal fasen door wat betreft het al dan niet hebben van voorechtelijk geslachtsverkeer.[305] Hierin viel een opgaande beweging tot 1670-1680 te onderkennen en een neergaande tendens tot omstreeks 1750, waarna met het einde van het Ancien Régime het aantal voorechtelijke concepties weer toenam. Het offensief van de geestelijkheid er tegen leek toen succes te hebben. Er volgde een nieuwe stagnatie of terugval in het aantal voorechtelijke concepties in de jaren 1825-1875, maar toen kwam er in de periode 1870-1890 een maximum met veertig tot vijftig procent voorhuwelijkse zwangerschappen, gevolgd door een daling in de laatste jaren van de negentiende eeuw tot omstreeks 1950-1960. De fasering is gebaseerd op onderzoek in Vlaanderen, maar bleek – althans op zijn minst voor een gedeelte – ook op te gaan voor de arrondissementen Maaseik en Tongeren.[306]

Is dit voldoende grond om er een algemene tendens voor het huwelijkspatroon in geheel Limburg uit af te leiden? De gegevens zijn te schaars om de vraag met ja of neen te beantwoorden. In een stad als Maastricht vertoonde de arbeidersklasse een huwelijksgedrag, afwijkend

301 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 211, 317-319.
302 Gijsen, Paredis, 224.
303 Zie paragraaf 8: Dwalingen over het christelijk huwelijk, in: De encycliek Quanta cura van 8 december 1864, met syllabus der voornaamste dwalingen, Zeinstra/Sanders (eds), Hilversum 1949, 44-45.
304 Poppel, Fr. van, Trouwen in Nederland, een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw, (AAG-bijdragen, 33), Wageningen 1992, 230-231, 577.
305 Vandenbroeke, Chr., Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16e eeuw, in: Bijdragen tot de geschiedenis 62 (1979) 193-230.
306 Vandenbroeke (als voorgaande noot), 221. Zie ook: Rooijakkers, Rituele repertoires, 367; Van der Woude in zijn recensie van: Kok, Langs verboden wegen (1991), in: BMGN 111 (1996) 257-259; Brink, De grote overgang, 425 noot 54.

van het door de geestelijkheid als ideaal voorgehouden burgerlijke patroon. Volgens Wijnen, eerst kapelaan in de arbeidersparochie van Sint Matthijs en later van 1884-1887 rector van het weeshuis De Nieuwenhof, was bij 75 procent van de Maastrichtse arbeiders het huwelijk een moetje. In 1852 bleek van de permanent bedeelde vrouwen 44 procent zwanger bij het trouwen. De verkering was echter vast: een jongen bleef bij het ene meisje en trouwde haar ook, als zij al een of twee kinderen had. Een bijkomend probleem was het wettelijk huwelijksverbod voor dienstplichtige mannen (jonger dan 24) om te trouwen.[307] Kerkelijke theorie en maatschappelijke realiteit botsten hier op elkaar en noodgedwongen koos de minder bemiddelde voor de realiteit, maar wees promiscuïteit af. Dit bleek bij de arbeidsenquête van 1887. Een Maastrichtse arts met een kwart eeuw praktijk in een armenwijk verklaarde toen bijna nooit venerische ziekten te hebben aangetroffen.[308] De vraag blijft: hoe was het elders in Limburg, want de seksuele situatie in de industriestad Maastricht zal in de negentiende eeuw wel niet zonder meer gelijk te stellen zijn aan die in het verdere, hoofdzakelijk agrarische Limburg.[309]

Het moderne trouwgedrag, huwen op jongere leeftijd, kwam in Nederlands-Limburg het eerst voor in Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek (1909), in de Westelijke Mijnstreek (1930) en in het industriegebied ten oosten van de Maas in Midden-Limburg (1947). Toepassing van anticonceptie was merkbaar vanaf 1909. Er waren duidelijke verschillen tussen de vruchtbaarheid van huwelijken in de stad, zoals de betrekkelijk lage in Maastricht en de hogere op het platteland. Het was allemaal niet alleen afhankelijk van economische omstandigheden: Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek waren duidelijk 'moderner' dan het meer traditionele platteland en de rest van Limburg.[310] Deze veranderingen gingen buiten de Kerk om. Er werd wel vanaf de preekstoel, in de biechtstoel en in de kerkelijk gezinde pers tegen gefulmineerd, maar altijd op bedekte wijze, want men zou eens slapende honden wakker kunnen maken!

De strijd rond de seksualiteit was mede een uiting van de meer algemene opvatting, dat de moderne wereld uiterst verderfelijk was voor een zuiver geloofsleven.[311] Er waren geestelijken die deze mening niet volmondig onderschreven, maar zij vormden een minderheid. Alles wat niet uit onverdacht katholieke bron kwam, was slecht; opera en toneel waren iets voor liberalen.[312] Theater,[313] film, moderne kunst, literatuur, pers, radio, mode, het was allemaal even verderfelijk. De strijd tegen de slechte wereld concentreerde zich rond de seksualiteit. Aparte verenigingen, zoals de Offensiefbeweging in België – in Belgisch-Limburg, gesterkt door het voorbeeld van de Nederlands-Limburgse *Credo Pugno*-clubs[314] – en het Belgische *Zedenadel, bond voor openbare zedelijkheid* (1933) met zijn Nederlandse tegenhanger *Voor Eer en Deugd*, betrokken de loopgraven.

307 Maenen, Regout, 57-58. Gegevens naar: Het Burgerlijk Armbestuur, I, 178, 180.

308 Een kwaad leven, de arbeidsenquête van 1887, II: Maastricht, J. Giele (ed), Nijmegen 1981 (oorspr. Sneek 1887), 42 (verhoor dokter Fouquet). Maenen, Regout, 58.

309 Hetzelfde geldt voor een algemeen aanvaarde graadmeter van katholiciteit, het vervullen van de zondagsplicht. In 1920 kwam twintig procent van de parochianen van de Maastrichtse arbeidersparochie Sint Matthijs niet in de zondagsmis: Ubachs, P.J.H., Sint Matthijs, (MS, 13), Maastricht 1983, 49. Bij een telling in 1956 woonde 54,5% van de Maastrichtse bevolking op zondag een mis bij, van de mannen boven de 13 jaar 47,1% en slechts 31,7% van de fabrieksarbeiders: SSEGL 11 (1966) 4 (Roebroeck). In 1988 was het algemene percentage tot 18% gedaald: Het nieuwe Limburg, 318 (Nissen).

310 Engelen, Th.L.M., Het voortplantingspatroon gemoderniseerd, de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg tussen 1850 en 1960, in: PSHAL 126 (1990) 172-193, waar op p. 192 gegevens over de opkomst van het moderne trouwgedrag.

311 Rogier, Katholieke herleving, 116. Van Haver, Beminde gelovigen, hoofdstuk 9: Dreigende gevaren.

312 Blom/Lamberts, 259.

313 Schillings, Toneel en theater, 131-133.

314 Credo, Pugno (ik geloof, dus ik strijd) weerspiegelt de strijdlustige geest van – een deel van – de katholieke, Nederlands-Limburgse jeugd uit die jaren.

Het is onmeetbaar, of de Kerk met al deze tegenacties succes had. De nadruk die vanaf de preekstoel voortdurend op de pastoraal van het ideale gezin werd gelegd, was echter te abstract en vervreemdde na 1950 de gelovigen van de Kerk.[315] Nog geen twintig jaar later bleek de tijdens het Interbellum met zoveel verve aangegane strijd slechts een lang achterhoedegevecht te zijn geweest. De katholieke kerk toonde zich weinig weervast tijdens de maatschappelijke stormen, die woedden over de westerse wereld. Tradities kwamen in revisie, ook in de kerk van Rome.[316]

Verzuiling

De meest opmerkelijke verandering in het negentiende-eeuwse parochiale patroon was de opkomst van verenigingen die niet meer een zuiver binnenkerkelijk doel hadden. De nieuwe soort was allereerst gericht op gepaste vrijetijdsbesteding en daarna eerst op verdieping van het geestelijk leven. De patronaten, voor jongens eerst en wat later ook voor meisjes, moesten onder de vaderlijke leiding van een geestelijke de opgroeiende jeugd van de straat houden en het geloof bewaren. Iets dergelijks gebeurde voor de volwassen werkers met verenigingen in navolging van de Sint-Jozefsgezellen van de Duitse priester Kolping (1813-1865). Het waren de kiemen van een in de twintigste eeuw weids opbloeiend rooms verenigingsleven voor alles en iedereen, de grondslagen voor de katholieke zuil.

De sociale actie met haar vele organisaties van einde negentiende en begin twintigste eeuw lag in Nederland en België ten grondslag aan het steeds verder doordringen van dit typische verschijnsel, dat de naam verzuiling heeft gekregen. Het verschijnsel was niet nieuw. De oorsprong ervan lag in de zestiende en zeventiende eeuw door de splitsing van de westerse christenheid in verschillende confessies. Elke confessie – in de twintigste eeuw ook elke politieke richting[317] – schermde zich mentaal af en zette zijn eigen systemen op om de geloofsgenoten van de eigen groep onderwijs en caritatieve hulp te verschaffen.[318] De verdraagzamer opvattingen van de Verlichting en de Franse Tijd verhulden voor korte tijd de onderlinge verschillen en tegenstellingen. Na 1815 kwamen die langzamerhand weer bovendrijven en naarmate de negentiende eeuw vorderde, begonnen de op godsdienst en ideologie gebaseerde verschillen de overhand te krijgen. De Belgische katholieken bouwden hun zuil uit vanaf de congressen van Mechelen, eind jaren 1860.[319] In Nederland kwam de verzuiling eerst omstreeks 1900 goed op gang met de uitbouw van de sociale organisaties.[320]

De verzuiling was in hoofdzaak een beweging van verontruste personen – in België vooral priesters, veel meer nog dan in Nederland[321] – die door een sterk, functioneel organisatieleven hun geloofsgenoten naar buiten wilden afschermen voor elke bedreiging van hun geloof, en die binnenkerkelijk streefden naar vrede tussen verschillende sociale groepen.[322] Via dat orga-

315 Eenheid en scheiding, 148 (Lamberts c.s.).
316 Een korte samenvatting van deze veranderingen in Nederland: Woltjer, Recent verleden, hoofdstuk 3: Tradities in revisie.
317 Verzuiling was geen zuiver kerkelijke aangelegenheid, geen uitsluitend kerkelijke strategie tegen secularisering. Het was vooral een poging tot verticale integratie van verschillende sociale groepen: Christelijke arbeidersbeweging, I, 35 (Gerard).
318 Nederland 1500-1815, 751.
319 NAGN, XIII, 483 (Redactie).
320 Over de verzuiling bestaat een vloed aan literatuur. Als algemene inleiding voor de in Limburg dominante katholieke verzuiling kan verwezen worden naar: Righart, De katholieke zuil, waar België in hoofdstuk IV en Nederland in hoofdstuk V aan bod komen. Over verzuiling in België het themanummer Pilarisation-Verzuiling in: Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis 13 (1982) 1-176, en: Hellemans, Strijd. *Belgisch-Limburg*: Massin, W., De opkomst, en: Coninckx, D., De politieke elite. *Nederlands-Limburg*: Bornewasser, Katholieke zuil, en: Koppenjan, Verzuiling.
321 Righart, Katholieke zuil, 172.
322 Christelijke arbeidersbeweging, I, 35 (Gerard).

nisatieleven schiepen de verontrusten een nieuwe vorm van sociale controle.[323] Was dat in Limburg einde negentiende eeuw en in de twintigste eeuw wel nodig? De bevolking was in doorsnee niet strijdbaar, vrijwel homogeen katholiek, weinig welvarend en laag ontwikkeld. Van binnenuit was er geen bedreiging van het geloof te verwachten en er waren geen tekenen van maatschappelijke disharmonie; van buitenaf kon de invloed van afwijkende ideeën niet groot zijn. Dat laatste was gedeeltelijk schijn. In Belgisch-Limburg bestond, vooral in het zuiden van de provincie, een grote pendel naar het Luikse industriegebied, waardoor vrijdenkerij en socialisme doordrongen. Bovendien was er de seizoensarbeid in het Rijnland, waar men uit geheel Limburg zowel links als rechts van de Maas naar toe trok. In Nederlands-Limburg was de industriestad Maastricht een beurse plek in het, althans ogenschijnlijk, egaal katholieke Limburg. Na 1900 bracht de opkomst van de mijnindustrie veel mensen met andere opvattingen binnen. In de Nederlandse mijnen was het hoger kader buiten de provincie gerekruteerd, evenals een groot deel van de mijnwerkers, dikwijls uit Midden- en Oost-Europa. In Belgisch-Limburg gebeurde een tiental jaren later hetzelfde: het kader Waals en onder de mijnwerkers na 1920 veel Italianen en Polen. Van allerlei kanten drongen zo links en rechts van de Maas 'onlimburgse' denkbeelden en levensgewoonten binnen, die het geloof zouden kunnen bedreigen. Katholieke en regionale motieven om tot afweer over te gaan liepen hier dooreen.[324]

Er was dus wel reden voor verontrusting over de toekomst van de Kerk, het geloof en de zeden. Een strak gereglementeerd organisatieleven onder leiding van priesters moest hier een dam tegen opwerpen. Althans, zo voelde het een leidende groep priesters en leken, maar niet allen. Er waren onverdacht katholieke priesters en notabelen in Nederlands-Limburg die er een andere mening op na hielden en een paternalistisch, strak georganiseerd kerkelijk verenigingsleven voor alle terreinen van de maatschappij helemaal niet nodig vonden. In Belgisch-Limburg, waar het traditionele katholicisme van een katholieke meerderheid de andersdenkenden permanent naar de zijlijn verwees, was deze afwijzende tendens minder duidelijk.[325] De verzuiling in Limburg was verklaarbaar, maar het was geen algemeen verschijnsel.[326] Aan de basis was de mate van verzuiling veel groter dan aan de top.[327] Er waren leidinggevende en ook andere gelovigen die er op zijn minst neutraal tegenover stonden en die het door dik en dun katholiek georganiseerd zijn van alle katholieken niet beschouwden als een conditio sine qua non voor het oprecht katholiek zijn. Meer in het bijzonder gold dit voor de gesloten, zeer traditioneel denkende en handelende dorpsgemeenschappen, die zich verzetten tegen het katholieke maatschappelijk absolutisme. Maar het bleef daar een achterhoedegevecht.[328]

De katholieke verzuilers hebben in de eerste helft van de twintigste eeuw de wind mee gehad.[329] Zij zouden als 'overwinnaars' het meest de aandacht trekken in de geschiedschrijving; de antiverzuilers zijn in de schaduw gebleven. Een nader onderzoek over de verhouding tussen de voor- en tegenstanders van de verzuiling blijft een desideratum.[330] Het hoogtepunt van

323 Van Vugt, De verzuiling, 55.
324 Woltjer, Recent verleden, 36.
325 Trajecta 6 (1996) 277 (Gevers).
326 Voor de verzuiling in het onderwijs: Van Vugt, De verzuiling, 48-55.
327 Woltjer, Recent verleden, 119-120. Van Zanden, Een klein land, 86.
328 Hierop wijst: Van Vugt, De verzuiling, 51.
329 Verzuiling slaagde het beste bij de katholieke bevolkingsgroep: Woltjer, Recent verleden, 122.
330 Bornewasser, Katholieke zuil, 143-148, en: Van Vugt, De verzuiling, 56.

de verzuiling viel in het Interbellum, het tijdperk van het 'extraverte triomfalisme'.[331] Opvallend was het in die tijd door de geestelijke leiders gebruikte brallende veldheersproza,[332] waarmee zij voortdurend de katholieke scharen ten aanval opriepen, zeker als zij waren van de overwinning. Of was het eerder fluiten in het donker ter overwinning van de angst een verloren strijd te strijden? Ook het voortdurend schermen met ledencijfers moest met het grote getal het grote gelijk bewijzen. Maar kwantiteit is nog geen kwaliteit!

De Tweede Wereldoorlog zag de verzuilde organisaties in Nederlands-Limburg ten onder gaan door maatregelen van de bezetter. In Duitsland leidden dezelfde maatregelen na 1933 tot een inniger binding van de gelovigen met hun Kerk. In Nederlands-Limburg viel dat niet te bespeuren. Misschien omdat die vier oorlogsjaren daar te kort voor waren. In Nederlands-Limburg verliep het herstel van de vooroorlogse situatie na 1944 vlot, maar na een paar jaar was de vaart eruit. Het mandement van de Nederlandse bisschoppen uit 1954 – in hoofdzaak opgesteld door hulpbisschop Hanssen en seminariepresident Feron van het bisdom Roermond – probeerde de klok terug te draaien door een dam op te werpen tegen het verval van het katholieke eenheidsfront op organisatiegebied, maar vergeefs. Het woord van de bisschoppen had zijn vroegere kracht verloren.[333] Het machtswoord van de Nederlandse bisschoppen in 1954 liep vrijwel parallel met het optreden in hetzelfde jaar van de Belgische bisschoppen tegen het Algemeen Christelijk Vakverbond. Kardinaal Van Roey betichtte het vakverbond ervan aan te zetten tot staking. Dat was volledig in strijd met de werkelijkheid en het ACV legde de bisschoppelijke vermaning naast zich neer. Hetzelfde gebeurde nogmaals in 1966 bij de strijd om de vervlaamsing van de Leuvense universiteit.[334]

In Nederland taande de belangstelling voor kerkelijk gebonden verenigingen, hun ledental daalde, sommige verdwenen en andere fuseerden met socialistische en neutrale organisaties tot algemene, kerkelijk neutrale belangenverenigingen. Deze teloorgang van de Nederlandse zuilen is iets uitzonderlijks. In andere landen, waaronder België, bleven zij bestaan. In Belgisch-Limburg konden de verzuilde organisaties zich grotendeels handhaven tot op de dag van vandaag, hun posities zelfs nog verstevigen via vakbonden en mutualiteiten (ziekenfondsen). De politieke constellatie was daar anders, de organisaties waren daar meer democratisch en de invloed van de geestelijkheid minder. De Belgische zuilorganisaties hielden stand door hun verstrengeling met de overheidsdiensten, hun dienstverlening en sociaal nut.[335]

Na de Tweede Wereldoorlog stierf ook de Katholieke Actie in Nederland een stille dood. Paus Pius XI (1922-1939) zette de beweging in 1925 op met het doel de leken in te schakelen in het hiërarchisch apostolaat van de Kerk.[336] In Nederland kwam zij op gang in de tweede helft van de jaren dertig. De reeds hoge organisatiegraad van de Nederlandse katholieken remde een vlotte ontwikkeling. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kon zij onder de Duitse bezetting als binnenkerkelijke vereniging blijven bestaan en beleefde toen een hoogtepunt. Daarna ebde het elan weg. In België was het enthousiasme groter en het succes blijvender, vooral op

331 Van Haver, Beminde gelovigen, 270.

332 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 330.

333 Goddijn, W., Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement, in: Hervorming zonder schisma, historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, W. Goddijn, G. Knuvelder (eds), Hilversum 1980, 33-64. Woltjer, Recent verleden, 292. Blom/Lamberts, 358-360. De rigide toepassing van het mandement in het bisdom Roermond bevorderde daar waarschijnlijk onkerksheid en onkerkelijkheid: Van katholiek Limburg, 115 (Peters, Fellinger).

334 Christelijke arbeidersbeweging, I, 323 (Pasture).

335 Pasture, Kerk, 415. Eenheid en scheiding, 147, 155 (Lamberts c.s.). Blom/Lamberts, 297, 299, 306.

336 Handbuch Jedin, VII, 310-313 (Iserloh).

het gebied van de jeugdbeweging (Chiro-jeugd, studenten, scouts).[337] Feitelijk was de Belgische Katholieke Actie in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog een herstelbeweging als onderdeel van een brede reactie tegen de democratie,[338] maar ook daar verloor de Katholieke Actie terrein toen de behoefte aan verinnerlijking en spiritualisering van het geloofsleven groeide en de behoefte aan massale geloofsmanifestaties (bedevaarten, congressen, massaspelen en -betogingen) in gelijke mate afnam.[339] De algemene werking en invloed van de Katholieke Actie in de Limburgse Kerk is een open vraag.

De Limburgse Kerk op weg naar het derde millennium

De sluiting van het Tweede Vaticaans Concilie in 1965 en de oprichting van een Belgisch-Limburgs bisdom Hasselt in 1967 voor het Nederlandstalige deel van het bisdom Luik markeerden een omslag. De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog hadden een poging tot restauratie gezien, een restauratie van de vooroorlogse Kerk. Na 1950 drong bij kerkleiders en gelovigen langzaam het besef door dat een dergelijke restauratie niet meer haalbaar was. De secularisatie[340] schreed voort, welvaart en mobiliteit van de bevolking namen toe, het kennispeil steeg. De clerus begon steeds onzekerder te worden over zijn taakopvatting. Hij raakte onderling verdeeld en het aantal roepingen voor het priesterschap daalde drastisch.[341] Het tijdperk van de mondige leek binnen de Kerk brak aan. De inhaalslag van het tussen 1962 en 1965 gehouden concilie scheen de ouverture te worden voor een algehele vernieuwing van de Kerk. Er werd al gesproken van een tweede Contrareformatie.

Uiterlijk gezien was het in 1967 vanzelfsprekend, dat het te grote bisdom Luik gesplitst werd. Een splitsing via de taalgrens lag dan in de gegeven Belgische verhoudingen voor de hand; het nieuwe bisdom Hasselt, samenvallend met de provincie Limburg, was Nederlandstalig. Innerlijk werd er in diezelfde jaren een omslag kenbaar in de kerkelijke verhoudingen en opvattingen, zowel links als rechts van de Maas. In Nederlands-Limburg was de mislukking van het mandement van 1954 een teken aan de wand: de gelovigen waren niet meer bereid hun bisschoppen blindelings te volgen. De macht van de clergé taande. Steeds meer leken namen in besturen van verenigingen en scholen de plaatsen van priesters in. Een dramatische teruggang van roepingen voor het priester- en kloosterleven verminderde de alomtegenwoordigheid van de Kerk in Limburg. De priesters ontruimden hun machtsposities in het openbare leven en trokken zich in het kerkgebouw terug. Hun aantal werd kleiner, hun gemiddelde leeftijd steeg, hun daadkracht verminderde.

De veranderingen in de Limburgse Kerk voltrokken zich niet allemaal zo maar voetstoots. Behoudende gelovigen verzetten zich met hand en tand tegen elke wijziging van het oude, vertrouwde kerkpatroon, nieuwlichters ging het allemaal veel en veel te langzaam en langs de kant keek de grote middenmoot, zoals altijd, zwijgend toe. De aanstelling van een behoudende bisschop te Roermond in 1972 vermocht de teruggang in Nederlands-Limburg niet te stuiten. In Belgisch-Limburg verliep de ontwikkeling minder dramatisch, maar in feite was er

337 Eenheid en scheiding, 144, 146, 154 (Lamberts c.s.). Van Haver, Beminde gelovigen, 181. In Belgisch-Limburg was het de Katholieke Studentenactie of Jong Vlaanderen die de Katholieke Actie gestalte gaf: NEVB, II, 1636-1638 (Vos).

338 Christelijke arbeidersbeweging, I, 188 (Gerard). Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 296.

339 Hellemans, Strijd, 115.

340 Chadwick, O., The secularization of the European mind in the nineteenth century, (Canto), Cambridge 1990.

341 Eenheid en scheiding, 150 (Lamberts c.s.). De innerlijke onzekerheid van de geestelijkheid eind jaren 1950 openbaarde zich in het Roermondse bisdom ook door een toenemende onderlinge verdeeldheid: Van katholiek Limburg, 116-117 (Jacobs).

slechts een faseverschil met Nederlands-Limburg. Links en rechts van de Maas was het een 'ontzuiling in twee snelheden'.[342] In 1967 ging in Belgisch-Limburg 67 procent van de bevolking 's zondags naar de kerk en de andere kerkelijke cijfers (doopsel, huwelijk, begrafenis) lagen nog veel hoger. Bijna zeventig procent was aangesloten bij de christelijke mutualiteit (ziekenfonds), de meerderheid koos altijd CVP, de arbeiders stemden bij vakbondsverkiezingen met meer dan zestig procent voor het ACV.[343] Maar de daling was ook in Belgisch-Limburg niet tegen te houden. Het aantal kerkse katholieken kon in het bisdom Hasselt eind jaren tachtig nog op 85-90 procent worden geschat, maar het zondagse kerkbezoek was toen gedaald tot 28 procent.[344]

Typisch was ook nu weer de conservatieve, restaurerende reactie van de leiders van de Kerk in Limburg en elders, die weinig anders was dan na het concilie van Trente in de zestiende en na de Franse Revolutie in de negentiende eeuw, zij het dat de kerkelijke leiders nu de massa met de modernste communicatiemiddelen probeerden te bereiken. Maar ook in de tweede helft van de twintigste eeuw behielpen de voorgangers zich met de oude vormen: sacramenten, seminarieopleiding, devoties, bedevaarten, processies en andere soortgelijke geloofsmanifestaties. Zij wisten de massa daarmee niet te boeien en de trouwe kerkgangers slonken tot een klein hoopken,[345] zodat ook de Limburgse Kerk in de pas kwam te lopen met een mondiale ontwikkeling binnen de katholieke kerk. De toekomst schijnt om een anders gerichte katholieke kerk te vragen, maar het hoort niet tot de taak van de historicus daarover te speculeren.

Het niet-roomse Limburg

In Belgisch-Limburg waren protestanten tot in de recente tijd een uitzondering.[346] In Nederlands-Limburg was de confessionele situatie wat meer gevarieerd. Daar hadden zich sinds de Reformatie in het Gulikse Land kleine kernen van protestanten weten te handhaven en meer in het bijzonder in plaatsen die na de Tweede Maasveldtocht van 1632 voor langere tijd in handen van de Staten-Generaal waren gekomen: Maastricht en Venlo, sommige dorpen in de Landen van Overmaas, zoals Beek, Vaals en Eijsden. Van andere denominaties waren alleen nog de joden van enige betekenis in de Maassteden en in enkele verkeersknooppunten op het platteland, waar zij zich vooral bezighielden met veehandel.[347] Aanhangers van andere richtingen (vrijmetselaars, Jehova's getuigen, om er enkele te noemen) bleven in Limburg witte raven. Hetzelfde gold voor onkerkelijken in Nederlands-Limburg; hun aantal begon in de tweede helft van de twintigste eeuw te stijgen. In 1960 1,1%, in 1971 2,8% en dan plotsklaps in 1985 23,1% van de totale bevolking der provincie.[348]

De protestantse gemeenten beleefden in de Franse Tijd een stille tijd. Door het vertrek van de Staatse garnizoenen en van veel ambtenaren waren de gemeenten aanzienlijk minder talrijk dan voorheen. Onder het bewind van Napoleon ging de aandacht van de wereldlijke overheid

342 Eenheid en scheiding, 148 (Lamberts c.s.).
343 Vints, Broekx, 331.
344 Eenheid en scheiding, 153 (Lamberts c.s.).
345 In Nederlands-Limburg was in 1986 57,8% katholiek (in 1947 94,5%): Knippenberg, Religieuze kaart, 174.
346 Zie het niet gepubliceerde proefschrift verdedigd aan de Universitaire faculteit voor protestantse godgeleerdheid te Brussel door: Vanhees, J., Protestanten in Limburg (1518-1918), onderzoek naar het bestaan van protestanten en protestantse gemeenschappen in Belgisch- Limburg tijdens de periode 1518-1918, Brussel 1993.
347 Kaart in: Kleine Atlas, 47.
348 Knippenberg, Religieuze kaart, hoofdstuk 7.

meer uit naar de katholieken dan naar de protestanten.[349] Dat veranderde onder het Verenigd Koninkrijk. Alle protestantse gemeenten in Limburg – ook de Lutherse (Hoogduitse) en Waalse (Franse) gemeenten te Maastricht en de Hoogduitse te Sittard – werden toen ingedeeld bij de classis Maastricht, die voor de Zuidelijke Nederlanden was ingesteld naast een classis Brussel. Nieuwe predikanten werden aangesteld, die regelmatig hun traktement ontvingen. In de loop van de negentiende eeuw kwamen er nog gemeenten bij in Weert (1859), Blitterswijk (1860) en Grevenbicht (1862), die eerder hoorden tot respectievelijk Roermond, Venlo en Urmond.

Het Nederlands-Limburgse protestantisme in zijn verschillende denominaties bleef in de negentiende en twintigste eeuw een randverschijnsel.[350] Limburgse protestanten waren sterk met het Noorden verbonden en dat was in het chauvinistische, katholieke Nederlands-Limburg geen aanbeveling. Protestanten waren 'anders' en hoorden er niet echt bij. Het aantal lidmaten bleef gering, ofschoon hun maatschappelijke invloed groter was dan hun getal deed verwachten, doordat zij vaak leidende functies bekleedden bij de overheid en in het leger. In het verzuilde Limburg waren ook de Limburgse protestanten verzuild met eigen verenigingen voor armen- en ziekenzorg, voor onderwijs, voor ontspanning en jeugd. Uitzonderlijk bleven zij echter binnen het Nederlandse protestantisme. Er is in Limburg geen sprake geweest van een strijd tussen vrijzinnigheid en orthodoxie, geen aanhang voor Afscheiding noch Doleantie. In de protestantse diaspora kon het kleine aantal gelovigen zich dat niet permitteren. Bovendien telden de Limburgse kerkgemeenten waarschijnlijk weinig 'cleyne luyden', die door hun lagere maatschappelijke status eerder gedisponeerd waren voor aansluiting bij Afscheiding of Doleantie.

Minder nog dan de protestanten telden de joden mee in Limburg. In 1809 was in Nederlands-Limburg 0,4% der bevolking jood, in 1930 nog 0,1% en in 1947 na de holocaust 0,06%. Een rol van enige betekenis in het Limburgse kerkelijke leven hebben zij door hun geringe aantal nooit gespeeld. Soms veroorzaakten zij wrijving. Meer in het bijzonder was dit het geval in de crisisjaren 1930-1940. Samenhangend met de toenemende jodenvervolging in Duitsland kwamen er steeds meer joden over de grens. Dat leidde tot spanningen, zowel in Nederlands- als in Belgisch-Limburg: de middenstand zag de immigranten als een economische bedreiging.[351] De kort daarop volgende gruwelen van de Duitse bezetting maakten een einde aan het vluchtelingenprobleem en aan de joodse gemeenschappen zonder meer. In 1988 telde Nederlands-Limburg nog slechts 106 joden.[352]

Maatschappelijke geschiedenis

In de anderhalve eeuw na 1840 beleefde Limburg de omslag van een agrarische naar een industriële maatschappij.[353] Het was een algehele verandering van een samenleving, die sinds de Middeleeuwen haar bestaan in hoofdzaak baseerde op landbouw en veeteelt. In de twintigste eeuw zou deze omslag zich kenmerken door een snelle groei van de economie, gepaard aan de toeneming van de algemene welvaart en een sterke afname van de ongelijkheid in de maat-

349 Gedenkboek 1632-1932, 180-192 (Quarles van Ufford). Op dit hoofdstuk uit het Gedenkboek en de hoofdstukken van Suringar en Ten Bruggenkate voor de periode 1816-1932 steunt de volgende tekst, tenzij anders vermeld.

350 Zie bij Knippenberg, Religieuze kaart, de hoofdstukken 3 en 4.

351 Cammaert, I, 369-384. Massin, W., Van K.V.V. tot V.N.V., Vlaamse ondertonen in Limburg 1929-1940, in: OLL 45 (1990) 211-262, 258. NEVB, I, 307 (Saerens); NEVB, II, 1521 (Caestecker).

352 Knippenberg, Religieuze kaart, 288.

schappij; standsverschillen sleten af.[354] De grote aanjager van dit proces was de industrialisatie,[355] die een zodanige invloed uitoefende op alle facetten van de samenleving, dat men spreekt van een industriële revolutie. Het is een tweeledig begrip. Industriële revolutie betekent in engere zin een technische verandering, vooral de overgang van handwerk, huisindustrie en manufacturen, naar gemechaniseerde arbeid in fabrieken. In wijdere zin omvat het begrip de revolutionaire overgang van de agrarische naar de geïndustrialiseerde maatschappij, met het erbij behorende ontstaan van nieuwe rangen en standen.[356] Beide gevolgen van de industriële revolutie, zowel in engere als in wijdere zin, zag Limburg in de negentiende eeuw. Het ontstaan van nieuwe rangen en standen – de sociale mobiliteit – is in Limburg nog nauwelijks onderzocht.[357]

Karakteristiek voor de omslag in Limburg was het trage industrialiseren en vertechniseren van de maatschappij in de negentiende eeuw. De ligging aan de rand van de staten België en Nederland heeft hier veel toe bijgedragen. Het keerpunt van agrarische naar industriële hoofdbedrijvigheid lag in Limburg ongeveer rond het jaar 1875. In Maastricht viel het eerder. Daar begon de aanzet tot industrialisering in de jaren 1830, als een uitloper van het Waalse industriebekken. In Nederlands-Limburg als geheel kwam de vaart eerst goed erin door de opkomst van het mijngebied rond Heerlen in het begin van de twintigste eeuw en in Belgisch-Limburg iets eerder door de beginnende industrialisering van de Noorderkempen. In de Kempen maakte de goedkope bouwgrond en het ruime aanbod van gewillige menskracht[358] het gebied aantrekkelijk voor het vestigen van chemische en metaalindustrie vanuit Wallonië. Rond Heerlen was het de aanwezigheid van steenkool, die mijnen en toeleveringsbedrijven aantrok. Menskracht was daar in mindere mate aanwezig. De bevolking van de streek rond Heerlen voelde niet veel voor het werk ondergronds, waardoor een sterke immigratie op gang kwam. Buitenlanders van allerlei slag kleurden in de mijnstreek voortaan het Zuid-Limburgse leven. In Belgisch-Limburg gebeurde hetzelfde na de opening van de eerste kolenmijnen tijdens het Interbellum.

Voor Wallonië is geconstateerd[359] dat er reeds tussen 1850 en 1870 een fundamentele omslag plaats vond. Een maatschappij gekenmerkt door massale armoede veranderde in een samenleving met een betrekkelijke welvaart voor de massa. Het was een verandering die niet zonder invloed bleef op de cultuur van de samenleving in het Walenland. Mogelijk hadden deze veranderingen in het Waalse industriebekken ook hun uitstraling op de gang van de samenleving in Limburg.

Bevolking

De geschiedenis van Limburg in het jongste tijdvak is gekenmerkt door de bevolkingsexplosie, parallel lopend aan een algemene, mondiale ontwikkeling, de demografische transitie.[360]

353 NAGN, X, 253-254 (Veraghtert). Een algemene beschouwing over deze industriële revolutie: Vries, P.H.H., Hoe het Westen rijker werd. 'The rise of the West' in economisch perspectief, in: TG 25 (1998) 291-321.

354 Woltjer, Recent verleden, 270.

355 Van Zanden, Een klein land, 248.

356 GG 17 (1990) 102 (Hardach).

357 Voor een eerste aanzet: Bosch, D. van den, De laatste eer aan de eerste stand, aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw, in: TSG 6 (1980) 181-210.

358 Witte e.a., Politieke geschiedenis, 139.

359 Leboutte, Reconversions, 141.

360 Jansen/Rutten, 76-80.

De motor van deze groei was de dalende sterfte en niet een toename van geboorten. De ontwikkeling in beide provincies verliep parallel, maar de Nederlandse kant telde vanaf het begin meer mensen dan de Belgische, wat verklaarbaar is uit de mindere kwaliteit van de bodem in een groot deel van Limburg links van de Maas. In 1840 woonden aan weerszijden van die rivier in Limburg in totaal 336.617 mensen en anderhalve eeuw later hadden de twee provincies samen 1.830.130 inwoners, of 5,5 keer zoveel.[361] Steden waren er in de eerste helft van de negentiende eeuw nauwelijks. In 1840 kwam slechts Maastricht, de enige grotere stad in geheel Limburg, boven de twintigduizend inwoners. Honderd jaar later bleven onder de grotere plaatsen alleen Roermond, Sint-Truiden, Tongeren en Lommel onder de twintigduizend. De Belgische plaatsen Genk en Hasselt en de Nederlandse Heerlen, Kerkrade en Venlo waren daar in 1940 ver bovenuit gestegen. Heerlen, Kerkrade en Genk dankten respectievelijk na 1900 en 1920 hun spectaculaire groei – in Heerlen/Kerkrade een verdrievoudiging van het aantal inwoners – aan de mijnindustrie.

Het ongedeelde Limburg had gezondere leefverhoudingen dan de rest van het Verenigd Koninkrijk, zoals bleek uit de statistische onderzoekingen van de Belg Quételet († 1874). Het sterftecijfer – vooral van zuigelingen – in het ongedeelde Limburg nam een middenpositie in ten opzichte van de andere provincies. In latere jaren bleef deze gunstige verhouding bestaan, ofschoon de sterftecijfers in Nederlands-Limburg toen hoger waren dan in Belgisch-Limburg. Een verklaring voor het niveauverschil tussen Limburg en de andere provincies valt moeilijk te geven. Een mogelijke factor is de geringere graad van verstedelijking in Limburg. Driekwart van de Limburgers woonde in de negentiende eeuw op het platteland. Eerst rond 1890, in de jaren van de agrarische crisis, begon het Nederlands-Limburgse sterftecijfer in ongunstige zin af te wijken.[362]

De gestage groei van de bevolking kon niet verhelen dat de algemene gezondheidstoestand van de Limburgers in de negentiende eeuw slecht was. De levensomstandigheden waren hoogst ongunstig. Gebrekkig gehuisvest in bedompte woningen voedden de Limburgers zich eenzijdig met vaak ondeugdelijk voedsel,[363] dronken zij slecht drinkwater, en stonden zij bloot aan allerlei infecties veroorzaakt door slecht opgeslagen mest, door afval en ongedierte. Van de Limburgse dienstplichtigen viel één op de vijf af wegens gebrekkige gezondheid of andere gebreken.[364] Tegen het einde van de negentiende eeuw kwam er langzaam vooruitgang in de gezondheidszorg door een betere organisatie van de geneeskundige verzorging. De moderner inrichting van ziekenhuizen, de stichting van sanatoria en de oprichting van het Nederlands-Limburgse Groene Kruis (1910)[365] markeerden in de twintigste eeuw de verbetering.

De bevolkingsgroei bleef niet zonder gevolgen voor het Limburgse landschap. De boerendorpen groeiden eerst langzaam in omvang, evenals de steden. De groei versnelde bij het vestigen van industrieën en vergroeide op tal van plaatsen tot wanstaltigheid door de komst van de mijnen. De gebrekkige verbindingen dwongen de mijndirecties bij de mijnen zelf voor huisvesting van de arbeiders te zorgen, alvorens Poels omstreeks 1910 met zijn woningbouwverenigingen een andere richting insloeg.[366] Het was enerzijds een voor- en anderzijds een

361 Cijfers: Gouverneurs 1815-1989, 372-373.
362 Philips, Gezondheidszorg, 5-6, 10.
363 Het is een mythe, dat boeren gezond aten. Zij voedden zich weinig gevarieerd met het goedkoopste voedsel, om de goede, verhandelbare producten van hun bedrijf over te houden voor de verkoop. Voedingspatroon in de Kempen: Vanduffel, Industrialisatie, tabel 9.
364 Philips/Jansen/Claessens, 140 (Philips). NAGN, XII, 99 (Craeybeckx).
365 Philips, Gezondheidszorg, 187-196.
366 Philips, Gezondheidszorg, 168-169. Kreukels, Mijnarbeid, 105-130, 299-312.

achteruitgang. De huizen waren veel beter dan wat arbeiders tot dan toe in Limburg gewend waren geweest, maar het planloze bouwen van 'koloníeën' ontsierde het landschap.

Een aanwijzing voor de toename van de vrijwel homogeen katholieke bevolking in Limburg is de bouw en verbouw van nieuwe kerken. Sinds het herstel der hiërarchie in 1853 waren in Limburg tot 1903 65 nieuwe kerken geconsacreerd.[367] Het aantal parochies en rectoraten steeg onder bisschop Schrijnen (1914-1932) van 202 naar 243, terwijl hij opdracht gaf tot het bouwen van een tachtigtal kerken.[368] Vergelijkbare cijfers voor Belgisch-Limburg ontbreken. Toename van de bevolking leidde tot ontginning van woeste gronden op grote schaal en tot uitbreiding en verbetering van de infrastructuur voor het toenemende verkeer, waarop later wordt teruggekomen. Al die veranderingen veroorzaakten diepgaande ingrepen in het uiterlijk van het Limburgse landschap.

Welvaart

In 1840 was Limburg nog steeds een agrarisch land. Als er al wat industrie was, had die een ambachtelijk karakter in hoofdzaak gebaseerd op bewerking van de voortbrengselen van landbouw en veeteelt. Uitzonderingen van wat grotere industriële omvang waren de uit de Middeleeuwen stammende steenkolenmijnen te Kerkrade, de iets later ontstane pottenbakkersnijverheid te Tegelen – rond 1850 ging zij teloor[369] – en de tijdens de Belgische Opstand in Maastricht opgekomen glas- en aardewerkindustrie. In de achttiende eeuw hadden zich nieuwe vormen van kleinschalige industrie ontwikkeld: strohoedenfabricage in het dal van de Jeker, hoeden in Amby, textielindustrie in Vaals en andere plaatsen, jeneverstokerijen te Hasselt.[370]

De Limburgse welvaart en de Limburgse middelen van bestaan vertoonden na 1840 enkele specifieke kenmerken.[371] Allereerst een erg laag inkomen per hoofd van de bevolking, lager dan elders in Nederland en België;[372] een achterstand die eerst in de twintigste eeuw geleidelijk verdween om plaats te maken voor de welvaart van de verzorgingsstaat. De landbouw stoelde tot diep in de twintigste eeuw op het kleine gemengde gezinsbedrijf, terwijl de economische dienstverlening in handen was van niet-Limburgers. Kenmerkend was ook het in Nederlands-Limburg tussen 1770 en 1895 meermalen mislukken van aanzetten tot industrialisatie door gebrek aan Limburgs kapitaal en door de ligging tussen twee grote industriegebieden, het Rijnland en het Luikerland. Limburg was in hoge mate economisch afhankelijk van buiten de grenzen gelegen centra, maar toch speelden in het lokale leven lokale en regionale netwerken de hoofdrol, wat zich onder meer uitte in de keuze van de huwelijkspartner, die bij voorkeur in de directe omgeving werd gezocht.[373]

De welvaart in Limburg kende na 1840 in het algemeen een stijgende trend, maar niet permanent. Een aanwijzing hiervoor bieden de variaties in lichaamslengte van de Nederlandse dienstplichtigen. Daaruit kan tussen 1800 en 1914 een indeling in vier welvaartsperioden wor-

367 Katholiek Nederland 1813-1913, I, 80.
368 Gijsen, Paredis, 304, 341. Eenheid en scheiding, 137 (Lamberts). Delheij/Jacobs, 202, noemen het getal van 78 neogotische of neoromaanse nieuwe kerken, gebouwd tussen 1852 en 1914.
369 Eenheid en scheiding, 29 (Jansen).
370 Eenheid en scheiding, 16, 19-20 (Jansen).
371 SSEGL 41 (1996) 232-233 (Jansen).
372 Het inkomen moet wel heel laag geweest zijn, waar een wetenschappelijke enquête uit 1854-1855 voor België constateerde, dat alleen de best betaalde arbeiders, mijnwerkers en metaalarbeiders, beter af waren dan de gedetineerden in de Belgische gevangenissen! Zie: Blom/Lamberts, 258.
373 Eenheid en scheiding, 120-121, en: 123 noot 24 (Rutten).

den afgeleid. De eerste twintig jaren van de negentiende eeuw zijn de moeilijkste periode van de hele negentiende eeuw, met als dieptepunt het jaar 1817. Tussen 1820 en 1860 herstelde en consolideerde de welvaart zich; het consumptiepeil verbeterde structureel. Na 1860 begon de levensstandaard tot 1880 te stijgen, maar stagneerde dan tot 1914 en viel in de ergste jaren van de landbouwcrisis (1885-1895) zelfs terug tot het peil van 1870.[374] De twintigste eeuw zag dan de gestage opgang naar de huidige welvaartsstaat. De Staat begon het overal steeds meer als zijn taak te zien om de armoede te bestrijden en de algemene welvaart te bevorderen door sociale wetgeving (sociale bijstand, pensioenen, verzekeringen tegen ziekte, invaliditeit en anderszins) en steun aan het economisch leven. Er was wel eens een terugval, zoals tijdens de grote wereldcrisis[375] in de jaren 1930, maar de algemene welvaart vertoonde een vrijwel ongebroken opgaande lijn. De industrialisatie zette steeds verder door en verschafte bijna iedereen werk, waardoor het spook van het pauperisme verdween.

Landbouw en veeteelt

Mechanisering en industrialisering

Het eerste grote keerpunt in het Limburgse agrarische bedrijf lag in de Franse Tijd. De traditionele samenlevingsstructuren en het erbij passende juridische bestel van het Ancien Regime verloren toen hun dwingend karakter door de nieuwe, Franse wetgeving. De boeren kregen de vrijheid hun bedrijf naar eigen goeddunken in te richten, wat de weg opende voor het eerder toepassen van nieuwe technieken. Het tweede grote keerpunt viel in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Vóór die tijd was de uitkomst van het agrarische bedrijf onvoorspelbaar. Een slechte zomer bracht een slechte oogst met stijgende prijzen en soms honger.[376] Daarin kwam verandering door de snelle ontwikkeling der natuurwetenschappen met hun grote ontdekkingen. De uitvinding van kunstmest en zijn invoering[377] slaakten na 1875 de eeuwenoude, onverbrekelijke afhankelijkheid, die er bestond tussen de beschikbare oppervlakte aan akkerland en de omvang van de veestapel. Het landbouwbedrijf werd onafhankelijk van de hoeveelheid mest die het vee produceerde. Technische ontwikkelingen na 1850-1860 maakten het bedrijf minder afhankelijk van menselijke arbeidskracht door een toenemende mechanisatie, waarbij lokale smeden een rol speelden.[378] Het invoeren van beroepsonderwijs voor veeteelt, land- en tuinbouw gaf de bedrijfsvoering haar theoretische ondergrond, terwijl de ontstane boerenorganisaties (landbouwcoöperaties)[379] een rationeler aanpak stimuleerden. Landbouwverzekeringen in allerlei vormen dekten de bedrijfsrisico's af. In de jaren vóór het begin van de twintigste eeuw had het begin van een agrarische revolutie plaats, vergelijkbaar met de industriële revolutie van enkele decennia eerder.[380]

Op grond hiervan kan de geschiedenis van de landbouw en veeteelt in Limburg ingedeeld

374 Rutten, W.J.M.J., De levensstandaard in Limburg van de Franse Tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog, een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen, in: SSEGL 40 (1995) 123-157. In het arrondissement Maaseik was in 1890 42% van de dienstplichtigen ongeschikt voor militaire dienst, terwijl dat percentage voor geheel België slechts 14% bedroeg: NEVB, II, 1896.

375 Voor Maastricht gedemonstreerd in: Werkloosheid en werk te Maastricht in de jaren dertig, C. Cillekens, W. Roebroeks (eds), Maastricht 1983.

376 NAGN XII, 12 (Veraghtert).

377 Bieleman, Geschiedenis, 219.

378 Starmans/Daru, Industrieel erfgoed, 149.

379 Philips/Jansen/Claessens, 220 (Claessens).

380 Roebroeck, Geschiedenis, 148. Jansen/Rutten, 392, gebruikten liever de term 'agrarische evolutie', omdat de veranderingen zich over meerdere decennia uitstrekten en geen plotselinge omslag vertoonden. Maar dat bezwaar – als het er al een is – geldt eveneens voor de algemeen aanvaarde term 'industriële revolutie'.

worden in vier perioden: vóór de Franse Tijd het traditionele, zich traag wijzigende agrarische bedrijf, in de jaren 1795-1890 de geleidelijke overgang van de traditionele naar een moderne agrarische bedrijfsvoering, dan de 'Agrarische revolutie' tussen 1890 en 1914 – slechts weinig beïnvloed door de grote landbouwcrisis (1878-1895)[381] – en ten slotte na de Eerste Wereldoorlog de steeds verder voortschrijdende specialisatie.[382] In de twintigste eeuw ontwikkelden landbouw en veeteelt zich tot een industrie, tot agribusiness. Het moderne agrarische bedrijf stootte een groot deel van de vroegere activiteiten af. Grondstoffen als veevoer en mest kwamen voortaan van buiten het bedrijf, de verwerking van de agrarische producten vond elders plaats. Een boerderij was in de tweede helft van de twintigste eeuw geen grotendeels autarkische productie-eenheid meer, maar een schakel in een keten van meerdere bedrijven.

Positie van de plattelandsvrouw

De industrialisering van landbouw en veeteelt bracht ook verandering in het boerengezin en de positie van de vrouw daarin. Omstreeks 1900 overheerste in Limburg het gezinsbedrijf. Het was toen de organisatievorm bij uitstek in landbouw, ambacht, kleine nijverheid en handel. In zulke bedrijven was er wel een gezinshoofd, gewoonlijk een man, die formeel leiding gaf, maar hij was geen alleenheerser over het familiebezit. Hij nam de beslissingen steeds in overleg met zijn vrouw. Ook was hij niet in staat het gezin alleen in stand te houden. De inzet van de arbeidskracht van vrouw, kinderen en soms nog een paar verwanten, was onontbeerlijk. In dit soort bedrijven was de positie van de vrouw buitengewoon sterk. In ambacht en detailhandel zorgde zij voor de afzet; de man werd slechts geraadpleegd bij technische kwesties. Hij was de vakman, zij de koopvrouw. In de landbouw waren de rollen nog preciezer verdeeld: akkerbouw en fruitteelt waren mannenzaken, de veeteelt – met uitzondering van de paarden voor de akkerbouw – en de moestuin vielen onder de boerin. Bij het werk op het land secondeerde de vrouw haar man en zorgde bovendien nog voor het huishouden en de kinderen. Haar overbelasting werd opgevangen door een inwonend familielid of een dienstmeid. De toenemende vertechnisering van de maatschappij maakte een einde aan deze traditionele structuur, waarin de vrouw zo'n grote rol speelde. In alle economische sectoren verloor zij in landbouw en veeteelt een flink deel van haar verantwoordelijkheden.[383]

Mentaliteit

Al die veranderingen bleven niet zonder invloed op de mentaliteit van de Limburgers. De steeds betere beheersing van de natuur en het afdekken van allerlei bedrijfsrisico's veranderden de geesteshouding van de Limburgse boerenmensen. Van onderdanige, op traditionele paden lopende, zuinige zwoegers werden zij zelfbewuste, rationele, zelfstandige ondernemers, die open stonden voor alles wat nieuw was.[384] Zij woonden na 1960 in toenemende mate als een kleine minderheid van agrarische industriëlen op een verstedelijkt platteland. Er kwam toen een ommekeer in het migratiepatroon. In de eerste helft van de twintigste eeuw vloeide het arbeidsoverschot van het platteland af naar de industrie, de steenkolenmijnen in het bijzonder, en naar de steden. Na 1960 keerde de migratiestroom om: de stedelingen zoch-

381 Bieleman, Geschiedenis, 217, wijst op de mythe, dat de modernisering van de Nederlandse landbouw door de grote landbouwcrisis is begonnen. De crisis werkte hooguit versnellend.

382 Roebroeck, Geschiedenis, 149. Jansen/Rutten, hoofdstuk III en IV.

383 Eenheid en scheiding, 13-14 (Jansen). SSEGL 37 (1992) 169 (Jansen).

384 Korsten, J., Standhouden door veranderen, de Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen (1896-1996) Nijmegen 1996.

ten nu het platteland op als ideale woonomgeving.[385] De instroom van niet-dorpelingen bracht veranderingen in de dorpssamenlevingen die hun weerslag hadden op de mentaliteit en de gemeentepolitiek.[386] Veertig jaar later was de liefde voor het platteland weer wat bekoeld.

Productie en rendement

Limburg kan – simpel gezegd – in twee grote landschappen worden onderscheiden: het vruchtbare lössgebied in het zuiden, zich uitstrekkend over Haspengouw en de – vroegere – Landen van Overmaas en ten noorden daarvan een gebied van mindere kwaliteit, waar de zandgrond overheerst in de Belgische Kempen en het land van Peel en Maas. Er was in de negentiende eeuw nog veel woeste grond. Maar die verdween door ontginningen naarmate de eeuw vorderde. In de Belgisch-Limburgse dorpen leidde de ontginning van gemeentegronden tot opstootjes van de kleine boeren, die uit die gronden een deel van hun inkomsten trokken.[387]

Het zwaartepunt van de teelten lag in de negentiende eeuw in de verbouw van graangewassen,[388] vooral rogge op de zandgrond en tarwe – op goede grond de belangrijkste inkomensbron voor de boer[389] – op de vettere gronden. Tuinbouw was in het begin van de negentiende eeuw eerst in opkomst, gevolgd door de fruitteelt[390] in de tweede eeuwhelft. De veeteelt was van secundair belang, ofschoon zij toenam naarmate de eeuw vorderde, ook door de omzetting van bouwland in weiland, dat met fruitbomen werd beplant.[391] Het kleinbedrijf overheerste.[392] In Belgisch-Limburg verminderde de landbouw door de crisis van de jaren negentig. Er kwam groter aandacht voor slachtvee en de verbouw van voedergewassen, voor tuinbouw en fruitteelt. In Haspengouw ging men over op fruitteelt: 4.500 ha in 1850 en 12.500 ha in 1914. De jeneverstokerijen in en rond Hasselt leverden graanpulp als veevoeder.[393] In Belgisch-Limburg, noch in Nederlands-Limburg kwam overigens een industrie van enige betekenis van de grond, die steunde op de voortbrengselen van landbouw of veeteelt. In Nederlands-Limburg bestonden bijvoorbeeld kleine stroopfabriekjes, die derde soort fruit verwerkten. Ook de Haspengouwse stroopfabricage, daar steunend op de suikerbietenteelt, was kleinschalig.[394]

Dit nog min of meer traditionele beeld verdween nog vóór 1914 na de jaren 1875 tot 1900 met een voortdurend stagnerend welvaartsniveau.[395] Het gemengde bedrijf bleef hoofdzaak, maar de inkomsten kwamen nu niet meer alleen uit de akkerbouw, maar steeds meer uit de veeteelt (varkens, kippen) en tuinbouw. Er was in de boerengezinnen aanvankelijk een overschot aan arbeidskracht dat werd ingezet voor seizoenarbeid elders: stenen bakken in het Rijnland, tijdelijk werk in de lokale industrie, of voor de Belgisch-Limburger in Wallonië,

385 Jansen/Rutten, 396. Geldt hun constatering ook voor Belgisch-Limburg?
386 In Limburg is deze omslag nog niet onderzocht. Zie: Munters, R., Het einde van de boerenstand als maatschappelijke bovenlaag op het Gelderse platteland, in: Anderhalve eeuw Gelderse landbouw, de geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland, J. Bieleman e.a. (eds), Groningen 1995, 421-440.
387 Philips/Jansen/Claessens, 200-204 (Philips). NAGN, X, 184-185 (Vandenbroeke/Vanderpijpen). NAGN, XII, 101 (De Belder).
388 In Belgisch-Limburg was circa zeventig procent van de grond met graan bebouwd in de negentiende eeuw: NAGN, X, 185-186 (Vandenbroeke/Vanderpijpen).
389 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 169.
390 Bieleman, Geschiedenis, 282.
391 Philips/Jansen/Claessens, 179 (Philips). NAGN, X, 197-200 (Vandenbroeke/Vanderpijpen). Bieleman, Geschiedenis, 281-282.
392 Philips/Jansen/Claessens, 114, 116, 163, 169 (Philips). NAGN, X, 204 (Vandenbroeke/Vanderpijpen).
393 150 jaar provinciaal beleid, 16.
394 Nijssen, R., Inventaris van het archief van de P.V.B.A. Stroopfabriek Meekers te Borgloon, Brussel 1999, 7-10.
395 Jansen/Rutten, hoofdstuk 2: Bevolkingsontwikkeling en welvaartsstructuur (Rutten).

waar de plattelander een graag geziene arbeidskracht was.[396] De Waalse directie van de Zinkwitfabriek in Eijsden had omstreeks 1890 voorkeur voor boerenmensen. Zij waren ijverig, matig, leergierig, tevreden en minder veeleisend. Zij werkten graag en goed onder alle omstandigheden. In hun vrije tijd deden zij aan tuin- en veldarbeid voor eigen behoeften, wat hen afhield van nietsdoen(!) en het doen van nutteloze uitgaven, aldus het oordeel van de fabrieksdirectie.[397] De opkomende mijnindustrie bood minder soelaas voor het opvangen van het overschot aan arbeiders, omdat – buiten Kerkrade – mijnarbeid bij de boerenbevolking weinig aanzien genoot.[398]

Na 1900 verdween deze vermenging van agrarische en niet-agrarische activiteiten. Het was ongetwijfeld de meest ingrijpende vernieuwing in de Limburgse landbouw. Elke boer wilde eigen baas zijn en blijven, wat bij de grote gezinnen leidde tot voortdurende bedrijfssplitsingen, vooral in Noord- en Midden-Limburg. De steeds in omvang afnemende bedrijven moesten zich voornamelijk toeleggen op tuinbouw en intensieve veehouderij om het hoofd boven water te kunnen houden. Een zwak punt was de afzet van de geteelde producten. De boer was afhankelijk van rondtrekkende opkopers die een minimumprijs betaalden. In de jaren vóór 1914 kwam in deze onbevredigende situatie verbetering door de handel te leiden via boter- en eiermijnen, groenten- en fruitveilingen.[399]

De kwart eeuw tussen het uitbreken van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zag een keer ten goede. In 1940, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog stond de Limburgse landbouw er beter voor dan in 1914 dank zij een rationele en efficiënte bedrijfsvoering. Maar er waren niet geringe problemen. De maatregelen om in Nederland de gevolgen van de wereldcrisis na 1930 te beteugelen, leidden tot de ongezonde situatie, dat de Limburgse boer voor een groot deel van zijn inkomen afhankelijk werd van regeringssteun. Hij kreeg die te eerder, doordat zijn partij, de Roomsch-Katholieke Staatspartij, in deze crisisjaren steeds deel uitmaakte van de landsregering. Maar de producenten hadden op de prijsvorming geen invloed meer, ook niet door verkoopcoöperaties. Er kwamen vóór 1940 duidelijke, structurele problemen aan het licht. De toekomst van het kleine bedrijf was onzeker geworden; schaalvergroting werd noodzakelijk. Er waren te veel meewerkende gezinsleden die de noodzakelijke vernieuwingen in de exploitatie tegenhielden. Specialisatie zou verbetering moeten brengen in de zorglijke toestand van het gemengde bedrijf. Verhoging van de productiviteit was het toverwoord geworden, ondanks de crisismaatregelen van de overheid die juist aandrong op productiebeperking.[400]

De jaren van de Tweede Wereldoorlog waren in figuurlijke zin donkere jaren voor het reilen en zeilen van het boerenbedrijf in Limburg. De boer kon toen zijn prestaties maar beter onder de korenmaat houden, als hij van zijn productie zo min mogelijk wilde leveren voor vaste, lage prijzen aan overheidsinstanties en zoveel mogelijk aan de (zwarte) 'vrije markt'. In de Belgisch-Limburgse dorpen leidde de levering voor de voedseldistributie in de jaren 1941-1944 tot ernstige wrijvingen met de overheid en relletjes.[401] Betrouwbare cijfers voor productie

396 Deze seizoensarbeid heeft de laatste decennia de aandacht getrokken. Zie bijvoorbeeld voor Nederlands-Limburg het tendentieuze: Marijnissen, H., A. Ranke-Fabels, De weg over de grens, Nijmegen 1977 (3e druk 1978), en voor Belgisch-Limburg: Kusters, J., De trek der duizenden, Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914, Eisden 1998.

397 Zinkwit 90 jaren, 102.

398 Dieteren o.f.m., R., De migratie in de Mijnstreek 1900-1935, [in: SSEGL 4 (1958)], i-xiv, 1-232, Maastricht 1959, 193.

399 Jansen/Rutten, 147-150. Dekker, J.C., Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg 1892-1950, overleven door samenwerking en modernisering, een mentaliteitsstudie, Middelburg 1996.

400 Jansen/Rutten, 197-198.

401 Coninckx, Politieke elite, 109.

en prijzen in de jaren 1940-1945 zijn er niet, maar waarschijnlijk waren het voor de boer gouden jaren in financieel opzicht.

Gouden jaren had de boer niet altijd gekend. Na de Franse Tijd zette vooral in de akkerbouw een prijsdaling in die voortduurde tot na 1820. Twintig jaar later begonnen de prijzen aan te trekken. De vraag nam toe door de groei van de bevolking en de industrialisering van de landen rond Nederland.[402] De financiële resultaten per Limburgs bedrijf zijn voor de negentiende eeuw zo goed als niet bekend.[403] In het algemeen kan worden aangenomen, dat de kleine boer met moeite de normale bedrijfsuitgaven kon dekken, zodat hij weinig ruimte had voor verbetering van zijn bedrijf. Grote boerderijen daarentegen beleefden vóór het uitbreken van de agrarische crisis (1875-1890) een zeer gunstige tijd. Gedurende de loop van de negentiende eeuw zette over de gehele lijn een langzame verbetering in. Ontginningen deden meer bouwgrond ter beschikking komen.[404] Vrijhandel en verbetering van de verkeersverbindingen bevorderden de afzet en hadden een gunstige invloed op productie en prijsontwikkeling. Tuinbouw werd steeds belangrijker.

De twintigste eeuw kende de grote economische wereldcrisis van 1930-1940, de voor de agrariër voorspoedige jaren van de Tweede Wereldoorlog, gevolgd door een gestage opgang. Specialisatie, schaalvergroting en vergroting van de productie waren toen de toverwoorden. Kleine, onrendabele bedrijven werden weggesaneerd, zodat de kleine boer vrijwel verdween en ten slotte aan het einde van de twintigste eeuw alleen goede ondernemers en welvarende bedrijfsleiders overbleven.[405] Het deel van de Nederlands-Limburgse beroepsbevolking dat in de agrarische sector zijn brood verdiende, was in 1986 gedaald tot acht procent (in 1909 nog 41 procent) van de totale werkende bevolking.[406] Nederlands-Limburg was geen agrarische provincie meer. Dienstverlening[407] en industrie hadden de overhand gekregen. Het gemiddelde inkomen lag tussen 1920 en 1930 twintig procent onder het rijksniveau, maar nu steeg het snel en daarmee de algemene welvaart.[408] In het laatste kwart van de twintigste eeuw was de plaats van de agrariër in Limburg geheel veranderd. Aan het begin van de eeuw had hij qua getal een eerste positie in de Limburgse samenleving. In de volgende decennia bouwde hij een voorkeurspositie op dank zij de steun van de confessionelen in de regering. Na de Tweede Wereldoorlog evolueerde de boerenstand steeds meer tot een randgroep en aan het einde van de eeuw lijkt het erop, dat alleen nog die agrarische bedrijven zullen overleven, die de internationale concurrentie aankunnen.[409]

Industrie

De overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde maatschappij verliep in Limburg traag. Er waren tal van remmende factoren van materiële en immateriële aard: weinig grondstoffen voorhanden, een weinig ontwikkelde infrastructuur (slechte verkeersverbindingen te

402 Bieleman, Geschiedenis, 211-214.

403 Tenzij anders aangegeven steunt de tekst hier op: Philips/Jansen/Claessens, 197-198, 207 (Jansen), 270-247 (Claessens).

404 Het belangrijkste voorbeeld de ontginning van de Peel rond Griendtsveen: Philips/Jansen/Claessens, 251-253 (Claessens). Jansen/Rutten, 264, 279.

405 Jansen/Rutten, 264, 279.

406 Jansen/Rutten, 370.

407 Hierbij dient in het bijzonder gedacht te worden aan het sinds circa 1880 opkomende toerisme naar 'schilderachtig Limburg', dat na de Tweede Wereldoorlog op het platteland een belangrijke bedrijfstak zou worden.

408 Eenheid en scheiding, 41, 45 (Jansen).

409 Nederland: Van Zanden, Een klein land, 91, 191-192.

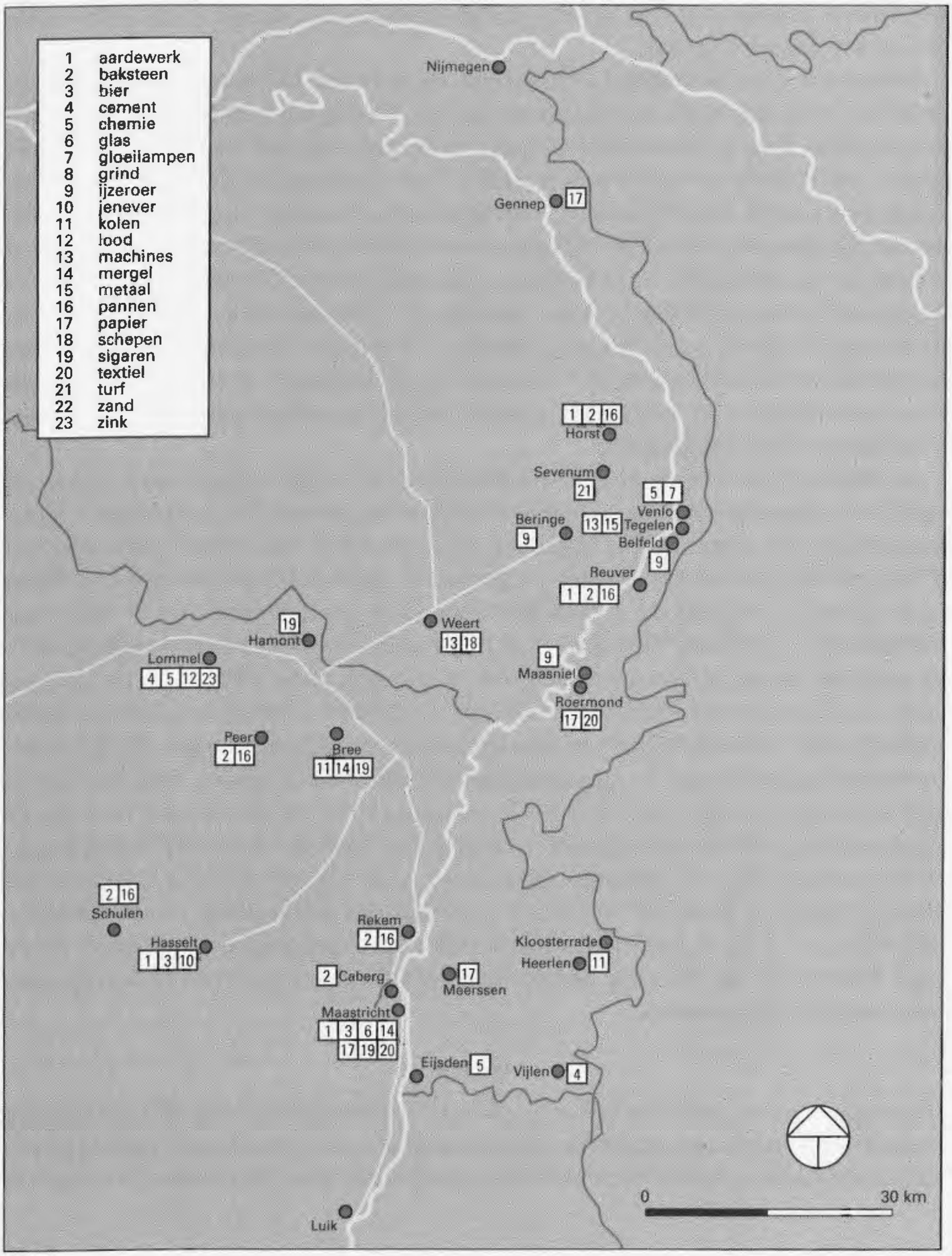

Industrie in Limburg vóór 1914.

land en te water, ontbreken van een goed ontwikkeld bankwezen[410]), gebrek aan technische kennis en aan bedrijfskapitaal voor ondernemers, die zich bovendien op een te kleine afzetmarkt oriënteerden.[411] Alleen grootgrondbezitters beschikten over grote vermogens, maar zij

410 Het was nog in 1930 een algemeen Nederlands verschijnsel: Van Zanden, Een klein land, 58.

voelden er weinig voor om deel te nemen aan industriële ondernemingen. Geld voor investering in de nijverheid was dus niet beschikbaar.[412]

Een ligging tussen twee grote, vroeg geïndustrialiseerde gebieden in het Rijnland en Wallonië moedigde eigen industrialisatie niet aan, ofschoon de landsgrenzen in de regio Maastricht – Aken – Luik geen absoluut obstakel vormden voor de industrialisatie, net zo min als dat in de regio Luxemburg-Saargebied-Lotharingen het geval was.[413] De rijks- en provinciale overheid hielden zich in het algemeen tot in de tweede helft van de twintigste eeuw afzijdig. Lokale overheden waren daarentegen wel geneigd de plaatselijke industrie een helpende hand toe te steken.

Van immateriële aard was de afkeer die de katholieke kerk toonde voor het werk in fabrieken. De nog geheel op een agrarische maatschappij ingestelde Kerk verwierp de fabrieksarbeid als materialistisch, afstompend en geestdodend. Dergelijke arbeid maakte de mens los van God in tegenstelling tot de arbeid van de boer, die in de natuur zijn Schepper vond. De Kerk gaf daarom uit vrees voor geloofsafval de voorkeur aan een leven en werken op het land, met op zijn best wat huisindustrie.[414] Een wat wonderlijk argument. Industrialisatie betekende immers ook een versterking van het gezinsleven, omdat trekarbeid niet meer nodig was en jongeren nu in hun vertrouwde omgeving konden blijven, want daar vonden zij werk.[415] Mogelijk oefende ook de mentaliteit van de Limburgse bevolking negatieve invloed uit op de industrialisatie. Limburgse ondernemers waren vaak conservatief en afkerig van het invoeren van technische vernieuwingen in hun bedrijf'.[416] Veel Limburgers waren bovendien liever vrij man op hun armzalige keuterboerderij, dan arbeider met vast loon in een fabriek onder een baas.

De eerste tekenen van industrialisatie[417] zag Limburg in het laatste kwart van de achttiende eeuw (p. 323): textiel in het zuiden van de Landen van Overmaas en te Maastricht, strovlechterij in het Jekerdal rond Wonck, jeneverstokerijen in Hasselt, net als de vele brouwerijen[418] allemaal kleinschalige, weinig gemechaniseerde bedrijven. Omstreeks 1850 waren zij grotendeels teniet gegaan, de brouwerijen uitgezonderd. De periode 1775-1850 was de fase van de Limburgse proto-industrialisatie met haar drie kenmerken: opkomst van een plattelandsindustrie die niet produceerde voor eigen gebruik, arbeid in het winterseizoen voor boeren met te weinig grond om te kunnen rondkomen en de commerciële binding tussen stad en platteland: de stedelingen leverden grondstoffen die de plattelanders verwerkten. Meer werk op het platteland betekende meer inkomsten en dus de mogelijkheid eerder een gezin te stichten. De huwelijksleeftijd zakte en de bevolking begon te groeien, wat weer zou hebben bijgedragen tot verarming en proletarisatie van de plattelandsbevolking.[419] Gebrek aan arbeidskrachten was er niet door de snelle groei van de bevolking. De verpauperde massa bood een onuitput-

411 Eenheid en scheiding, 27 (Jansen).

412 SSEGL 30 (1985) 65 (Jansen).

413 Economische betrekkingen, 224-225, 235 (Leboutte). Het lijkt er overigens wel op dat de Nederlands-Limburgse bevolking bij het zoeken van een levenspartner honkvast was en weinig contacten over de grenzen aanging: Eenheid en scheiding, 120-121, en: 123 noot 24 (Rutten).

414 AGN, X, 211 (Van Houtte).

415 Leboutte, Reconversions, 167.

416 Eenheid en scheiding, 15 (Jansen).

417 De industrialisatie wordt hier beschreven aan de hand van: Eenheid en scheiding, 13-68: Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989 (Jansen), tenzij anders vermeld. Een algemeen overzicht geven ook: Starmans/Daru, Industrieel erfgoed, 21-25, met een opsomming van Nederlands-Limburgse bedrijven sinds de achttiende eeuw (zie tabel 6.6).

418 Philips, R., Limburgse brouwerijen en bierdrinkers, vier opstellen over bierbrouwerijen en bierconsumptie, voornamelijk in Nederlands-Limburg, (Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum Limburg, 2), Maastricht 1999.

419 Leboutte, Reconversions, 126-127.

telijk reservoir aan arbeiders.[420] Maar het waren letterlijke dommekrachten door hun gebrek aan scholing. Regout in Maastricht moest voor zijn glasblazerij en aardewerkfabriek geschoolde krachten gaan zoeken in het Walenland en in Engeland.

De eerste aanzet tot wat later een grote industrie zou worden, was de tijdens de Belgische Opstand ontstane glas- en aardewerkfabricage (1834, 1836) van Regout in Maastricht. Het was het prille begin van de industrialisatie van Limburg. Vlot verliep het proces niet. De Belgische Revolutie van 1830 had een verlammende werking op de vernieuwing van de industrie, maar na 1835 zette zij definitief door. Tussen 1830 en 1850 volgde de sprong van de kwalitatieve naar de kwantitatieve uitbouw.[421] In Limburg hield alleen Maastricht het Belgische tempo enigszins bij. Daarbuiten kwam de vaart er eerst in na 1870, het jaar van de oprichting van de zinkwitfabriek in Eijsden, gevolgd door de industrialisering in de Noorderkempen na 1885. Vóór die tijd was de industriële bedrijvigheid buiten Maastricht over het algemeen kleinschalig. In Rekem waren steen- en pannenbakkerijen, evenals in Peer, Bree en Schulen, en pottenbakkerijen in Hasselt en Bree, vergelijkbaar met de kleiwarenindustrie in het noorden van Nederlands-Limburg.[422] Papier werd gefabriceerd in Meerssen, Roermond en Gennep. Roermond had een grote textielfabriek. Sigarenmakerijen bloeiden sinds 1850 in Bree, Hamont en Neerpelt, maar al die bedrijvigheid was slechts van lokale betekenis, evenals de mijnbouw in Kerkrade. Er was een groot gebrek aan belangstelling voor innovatie en in het algemeen aan ondernemingszin.[423]

Mijnindustrie

Omstreeks 1900 zijn er drie kernen van grootindustrie in Limburg: Maastricht met vooral aardewerkfabrieken, Midden- en Noord-Limburg tussen Roermond en Venlo met pannenbakkerijen, steenfabrieken en metaalnijverheid, de Noorderkempen en Tessenderlo met chemische industrie. In opkomst was de mijnindustrie rond Heerlen.[424] Het voornaamste kenmerk van al deze industriële bedrijvigheid, Noord-Limburg uitgezonderd, was het drijven op Belgisch en Frans kapitaal en niet-Limburgs kaderpersoneel, veel Walen in de Kempen[425] en in de Heerlense mijnen 'Hollanders', niet-Limburgers.[426] Het gevaar van buitenlandse kapitalistische inmenging was zo invoelbaar, dat nog tijdens het Interbellum de Groot-Nederlandse beweging er garen bij dacht te spinnen. De Utrechtse hoogleraar Gerretson pleitte rond 1930 voor een Midden-Nederlandse beweging onder verwijzing naar het Frans-Belgische kapitalistische gevaar in Limburg en de andere zuidelijke provincies. Daarmee dacht hij Brabant en Limburg lekker te maken voor een samengaan van Vlaanderen met Nederland en zo zijn Groot-Nederlands streven kracht bij te zetten.[427] In de Nederlandse mijnbouw werd de buitenlandse invloed afgeremd door in 1901 te besluiten tot staatsexploitatie. Dat stuitte de macht van vreemde kapitaalverstrekkers en te grote immigratie van arbeidskrachten.[428] De exploitatie door de Staat zou in Nederlands-Limburg een positieve invloed uitoefenen op het geheel van arbeids-

420 Schulze, Staat, 157.
421 NAGN, X, 130, 272 (Veraghtert).
422 Teeuwen, Uit aarde geschapen.
423 Vints, Broekx, 14.
424 De geschiedenis van deze industrie schetsen: Kreukels, Mijnarbeid, (tot 1940), en voor de gehele periode van haar bestaan: Messing, Geschiedenis van de mijnsluiting.
425 Vanduffel, Industrialisatie, 58.
426 Het aantal 'buitenlanders', niet-Limburgers, nam in de 20e eeuw snel toe: in 1900 nog geen 12%, bedroeg het dertig jaar later 22%. Limburg 1900-2000, 23.
427 Wils, Honderd jaar, II, 213.
428 Woltjer, Recent verleden, 23.

voorwaarden in de mijnindustrie.[429] In de Belgische Kempen kwam de beoogde staatsexploitatie nooit van de grond.

Korte tijd floreerde ook de exploitatie van bruinkool, die in dagbouw werd gewonnen in Brunssum en Heerlen, en bij Sittard en Tegelen.[430] Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren vier groeven in werking. Zij rendeerden door het grote tekort aan brandstof in die jaren. (De productie en de werkgelegenheid in de steenkoolmijnen zag een ruime verdubbeling in de jaren 1913-1920).[431] Na 1919 bleef nog maar één bruinkoolgroeve bij Heerlen in bedrijf,[432] die haar bestaan rekte tot 1960.

TABEL 6.5 BEGIN EN EINDE VAN DE STEENKOLENMIJNEN IN LIMBURG

Bron: Renes, Geschiedenis,187; Messing, Geschiedenis, 53; TSG 25 (1999) 308 (Van Meulder); Historisch vademecum.

Plaats	*Naam van de mijn*	*Oprichting*	*Integratie*	*Sluiting*
Kerkrade	Neuprick	?		1904
Kerkrade	Domaniale Mijn	12e eeuw?		1969
Heerlen	Oranje-Nassau I	1899		1974
Spekholzerheide	Willem-Sophia	1902		1969
Schaesberg	Oranje-Nassau II	1904		1971
Terwinselen	Wilhelmina	1906		1969
Eygelshoven	Laura	1907	1967 met Julia	1970
Hoensbroek-Treebeek	Emma	1914	1965 met Hendrik	1973
Heerlerheide	Oranje-Nassau III	1917	1967 met Oranje-Nassau IV	1973
Winterslag		1917		1989
Brunssum	Hendrik	1918	1965 met Emma	1973
Beringen		1922		1992
Eisden		1923		1988
Lutterade	Maurits	1923		1967
Waterschei		1924		1987
Eygelshoven	Julia	1926	1967 met Laura	1974
Heerlerheide	Oranje-Nassau IV	1928	1967 met Oranje-Nassau III	1973
Zolder-Helchteren		1930	Met volgende	1992
Houthalen		1938	Met voorgaande	1992
Vlodrop	Beatrix	1952		1962 gestaakt

De problemen in het Nederlandse en Belgisch-Kempische steenkoolgebied liepen grotendeels parallel. De onmogelijkheid voldoende personeel aan te trekken uit de mijnstreken zelf leidde na 1900 tot een immigratiegolf van buitenlandse arbeiders.[433] De erbarmelijke leefomstandigheden door gebrek aan woonruimte en anderszins losten de Nederlandse onderne-

429 Kreukels, Mijnarbeid, 470.
430 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 379-380.
431 Van Zanden, Een klein land, 137, naar: Kreukels, Mijnarbeid, 552, 559.
432 Starmans/Daru, Industrieel erfgoed, 141.
433 Versteegh, A.P., De onvermijdelijke afkomst, de opname van Polen in het Duitse, Belgische en Nederlandse mijnbedrijf in de periode 1920-1930, Hilversum 1994.

mingen vanaf de Eerste Wereldoorlog op in samenwerking met Kerk, lokale overheden en particulieren. In België waren de problemen niet anders. Daar zochten de mijnen geheel alleen naar een oplossing. De afzetmogelijkheden van de Kempische steenkool waren beperkt: alleen levering aan de Waalse cokes-, ijzer- en staalnijverheid. Nevenindustrieën, zoals de Staatsmijnen die in Nederland oprichtten (cokes, gas, chemische industrie), kwamen in de Kempen niet van de grond. Voor dergelijke nevenactiviteiten werd de Kempische steenkool naar het Walenland getransporteerd, wat de Waalse mijndirecties het verwijt opleverde koloniale economie te bedrijven.[434]

De mijnen rendeerden zolang het grootste deel van de energiebehoefte gedekt werd door het verstoken van kolen. Dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog, toen olie en gas langzamerhand de vraag naar steenkool deden verminderen. Bovendien nam de animo voor het zware werk in de mijnen af. In 1958 ontstond de eerste steenkolencrisis. De mijnindustrie raakte in de rode cijfers. Het proces bleek onomkeerbaar te zijn. De Nederlandse overheid begon langzamerhand in te zien dat het met kunstgrepen handhaven van de werkgelegenheid in de steenkoolindustrie goed geld naar kwaad geld gooien was. (Zij deed het overigens Hollands zuinig!). De regering besloot in 1965 tot het beëindigen van de kolendelving.[435]

De Kempische mijnen sloten hun poorten de een na de ander in de jaren 1980 en begin 1990. Zij hadden zich tot begin 1965 volledig weten te handhaven, vooral ook door de enorme vraag naar steenkolen direct na de Tweede Wereldoorlog, een vraag die aanhield tot halverwege de jaren 1950. De mijnexploitanten hadden geprofiteerd van het gunstige ondernemingsklimaat in Belgisch-Limburg. Daar was het gemakkelijk om aan personeel te komen dat voor een laag loon hard wenste te werken,[436] terwijl de kapitaallasten laag waren. De inkrimping van de steenkoolproductie en de invoer van goedkopere buitenlandse kolen leidden na 1960 tot een economisch proces tegengesteld aan de ontwikkeling in Nederlands-Limburg. Aan de overzijde van de Maas was de industrie tot 1960 gegroeid; na 1960 kwam die groei tot stilstand. In de Belgische Kempen gebeurde het tegenovergestelde. De afvloeiende mijnwerkers vormden daar een arbeidsoverschot dat gebruikt kon worden voor een grote herindustrialisatie, dank zij een goed gewestelijk ontwikkelingsbeleid met als paradepaardje de Fordautofabrieken te Genk. In Nederlands-Limburg gingen ontslagen mijnwerkers naar de Duitse mijnen in het Rijnland, die beter betaalden dan in Nederland. Een arbeidsoverschot ontbrak daar en aan meer industrialisatie viel in de jaren 1960 niet te denken.

Het jaar 1965 was even kritiek voor de mijnen in de Kempen als voor die in Nederlands-Limburg. In tegenstelling tot Nederland aarzelde men in België om over te gaan tot het sluiten van de mijnen. Een eerste, plotse sluiting van de mijn te Zwartberg leidde in januari 1966 tot rellen, waarbij twee doden vielen. De Belgische regering ging overstag en beloofde een geleidelijke, gesubsidieerde sluiting van de mijnen. Het Belgische beleid kende structureel meer succes dan het Nederlandse. Nederland subsidieerde arbeidsplaatsen, België investeringen, wat in Nederland financieel zwakke bedrijven aantrok in tegenstelling tot de kapitaalkrachtige bedrijven, die zich in de Kempen vestigden. Ten nadele van de bevolking van zowel Belgisch- als Nederlands-Limburg was er, ondanks de parallelle moeilijkheden, van enige coör-

434 Het bracht gouverneur Verwilghen in 1938 op het idee in Belgisch-Limburg een cultureel centrum op te richten met medewerking van de mijndirecties. Zij droegen hun winsten de provincie uit en mochten daar wel iets voor terugdoen. Belgisch-Limburg mocht geen kolonie worden. Vints, Broekx, 277.

435 Voor het gehele sluitingsproces: Messing, Geschiedenis van de mijnsluiting.

436 De Belgische provincie Limburg had in 1950 een achterstand van 34 procent op het gemiddelde nationale inkomen. Tussen vooral 1965 en 1982 werd de achterstand ingelopen. Economische betrekkingen, 217 (Jansen).

dinatie in het herstructureringsbeleid geen sprake. De rijksgrens bleek in de tweede helft van de twintigste eeuw een niet te nemen horde.[437]

De maatschappelijke gevolgen van de mijnsluitingen in Nederlands Zuid-Limburg waren groot. Het zou ongeveer twintig jaar duren, voordat de werkloosheid hier daalde tot het landelijk peil.[438] Maar dat was het meetbare gevolg van de sluitingen; de niet direct meetbare effecten waren waarschijnlijk veel ingrijpender. De komst van de mijnen had het leven in de mijnstreek drastisch gewijzigd. De mijnindustrie beheerste alle sociale en culturele aspecten van het leven, in nauwe samenwerking met de kerken waaronder als grootste de katholieke domineerde, en de mijnwerkersorganisaties. De wat vreemd aandoende nauwe samenwerking tussen Kerk en industrie steunde op de overweging van de clergé dat behoud van het geloof het socialisme de wind uit de zeilen nam en zo de arbeidsrust bevorderde, een overweging die de mijndirecties onderschreven.[439] Zij deden dit uit puur economische overwegingen. Het voortdurende tekort aan arbeidskrachten na de Tweede Wereldoorlog en het voorkomen van arbeidsonrust dwongen de mijnondernemingen ertoe goede lonen uit te betalen en in samenwerking met de clergé het socialisme en communisme te bestrijden. Daarvan profiteerden niet alleen de mijnwerkers en hun gezinnen, maar ook een veel grotere groep van de bevolking, door tal van voorzieningen in de sociaal-economische sfeer, die van de Nederlands-Limburgse mijnstreek een verzorgingsstaat 'avant la lettre' maakten.[440]

De inwoners van de mijnstreken lieten zich leiden door kerkleiders en mijndirecties. Zij deden het graag, aldus een veel verspreide mening. (Over de immigranten in de Limburgse mijnstreken wordt in dit verband niet gerept). De Limburger zou qua karakter immers volgzaam zijn, vlug tevreden, geen doorzetter en weinig kritisch. Toen in de jaren 1960 het maatschappelijk bestel door de deconfessionalisering en de sluiting van de mijnen onder de slopershamer kwam, wist de gemoedelijke, weinig creatieve Limburger zich geen raad. Ontredderd en schamperend zag hij een ontwikkeling aan, die naar zijn gevoelen slechts de ondergang kon betekenen. Het blijft overigens een open vraag in hoeverre de ontwrichting te wijten viel aan de mijnsluitingen en in hoeverre aan algemene, nationale en internationale, maatschappelijke ontwikkelingen.[441]

Delfstoffen[442]

Steenkool was het uitgangspunt voor het ontstaan van een omvangrijke chemische industrie in Nederlands-Limburg. De eerste aanzet was het bij de staatsmijn Maurits te Lutterade-Geleen in 1929 gestarte Stikstofbindingsbedrijf (SBB). Het bedrijf verwerkte het kolengas dat overbleef na verkoop van het gas aan industrie en gasbedrijven. In later jaren kwam daar de productie van allerlei kunststoffen uit voort, een productie die na de sluiting van de mijnen steunde op het van buiten Limburg aangevoerde aardgas. De algemene doelstelling na 1970 was diversificatie door de vervaardiging van speciale chemische producten en fijnchemie, waarop de uit de Staatsmijnen voortgekomen multinational DSM mikte.[443]

437 Eenheid en scheiding, 47-49, 53. (Jansen).
438 Woltjer, Recent verleden, 472.
439 Kreukels, Mijnarbeid, 130-145, 312-319, 317-318.
440 Van katholiek Limburg, 89 (Felling, Peters).
441 Messing, Geschiedenis van de mijnsluiting, 85-87, 494.
442 Een volledig overzicht van alle delfstoffen, hun productie en verwerking in Nederlands-Limburg geeft de tabel van Starmans/Daru, Industrieel erfgoed, 142-143.
443 Messing, Geschiedenis van de mijnsluiting, 450. Van Zanden, Een klein land, 56.

TABEL 6.6 INDUSTRIEËN IN NEDERLANDS-LIMBURG VOORAL NA 1830 EN TOT 1930[444]

Bron: Starmans/Daru, Industrieel erfgoed, 21-25; * = omstreeks dat jaar.

Stichting	*Naam*	*Plaats*	*Product(en)*	*Opmerkingen*
?	Konings	Swalmen	Metaal	
1740*	Van de Boel	Thorn	Kleiwaren	
1807	Burghoff	Roermond	Papier	
1834	Regout	Maastricht	Kristal	Kristalunie
1834	Regout	Maastricht	Spijkers	
1836	Regout	Maastricht	Aardewerk	Sphinx
1842	Regout	Maastricht	Geweren	
1842	Van Boom	Maasbree	IJzergieterij	
1844	Teeuwen	Tegelen	Kleiwaren	
1845	Laumans	Tegelen	Kleiwaren	
1848	Regout	Maastricht	Gas	
1850	Lhoëst-Weustenraad	Maastricht	Papier	Sappi
1850	Giesbers	Roermond	Constructiewerkplaats	
1850*	Thissen	Helden	Kleiwaren	
1851	Clermont-Chainaye	Maastricht	Aardewerk	Céramique
1852	?	Roermond	Textielververij	
1852	Cuypers-Stoltzenberg	Roermond	Kunstnijverheid	
1853	N.A. Bosch	Maastricht	Aardewerk	
1854	Kamp-Soeten	Tegelen	IJzergieterij	
1871	Zwarte Ruiter	Maastricht	Bier	
1871	Rocour	Eijsden	Zinkwit	Zinkwit
1875*	Cuypers	Echt	Pannen	
1875*	Van der Grinten	Venlo	Boterkleursel	Océ
1877	Hillen-Penning	Maasbree	?	
1877	Stoompannenfabriek	Echt	Pannen	
1885	Russel	Tegelen	Kleiwaren	
1885	Van de Griendt	Griendtsveen	Turfproducten	
1889	Regout	Maastricht	Aardewerk	Mosa
1890*	Pope	Venlo	Gloeilampen	
1892	Janssen-Dings	Belfeld	Kleiwaren	
1892	Laumans	Reuver	Kleiwaren	
1895	Van Basten Batenburg	Tegelen	Briefhouders	E. Janssen (1921)
1900	De Valk	Echt	Pannen, kleiwaren	
1901	Tiglia	Tegelen	Kleiwaren	
1902	Vaessen	Weert	Stoombascules	
1903	Zinkwit	Maastricht	Zinkwit	
1904	Janssen-Willemsen	Reuver	Gresbuizen	
1905	Canoy-Herfkens	Tegelen	Kleiwaren	
1906	Weerter Scheepsbouwmij	Weert	Schepen	
1909	Ned. Gresbuizen	Belfeld	Gresbuizen	
1910	Heldens Steenfabriek	Helden	Kleiwaren	
1914	Noten	Swalmen	Pannen	
1919	Breuer-Doesborgh	Tegelen	Machines	
1920	Driessen-Billekens	Tegelen	Metaalgieterij	
1921	Poeth	Tegelen	Metaalgieterij	
1926	ENCI	Maastricht	Cement	
1930	Zinkwit	Maastricht-Limmel	Zinkwit	

In de Belgische Noorderkempen ontstond reeds in de jaren 1890 naast metaalproductie (zink, lood) een uitgebreide chemische industrie (lood, zink, arsenicum, kopersulfaat, zwavelzuur, buskruit, dynamiet, meststoffen, zwavelzuur); beide loten waren afleggers van de industrie in het Walenland.[445]

De kennis van het milieu stond in die tijd nog in de kinderschoenen. Toch wist men heel goed, dat industrie de omgeving kon verpesten. Bij de vestiging van de zinkwitfabriek in het Nederlandse Eijsden had dat al in 1870 problemen opgeleverd en ook bij de vestiging van chemische industrie in de Noorderkempen rond 1880 rezen er bezwaren onder de bevolking.[446] Het had niet veel effect. De kennis van het milieu en de wettelijke mogelijkheden om aantasting te voorkomen waren in die tijd nu eenmaal te gering.

Onder de overige delfstoffen (zand, grind, klei, mergel, ijzeroer, turf[447] uit de Peel) waren in Limburg klei en mergel het uitgangspunt voor een industrie van grotere omvang. Zand en grind uit groeven en uit de Maas waren basisproducten in de bouw en bij de wegenaanleg. In de negentiende eeuw en meer in het bijzonder in de jaren 1870 en 1880 werd in de beekdalen van de westelijke Limburgse Kempen ijzererts (ijzeroer) ontgonnen, wat leidde tot grondverbetering door het opruimen van de ijzeroerlaag.[448] In Nederlands-Limburg werd enige tijd ijzeroer gewonnen bij Beringe, Belfeld en Maasniel.[449] De verwerking van klei is eerder vermeld. Zij bloeide met de onvermijdelijke ups en downs tot het einde van de jaren 1960. De opkomst van allerlei nieuwe bouwmaterialen (beton, kunststof) dwong toen een aantal bedrijven de werkzaamheden te staken.[450] Mergel was eeuwenlang gebruikt als meststof op de akkers en als bouwmateriaal. De ontdekking en de fabriekmatige bereiding van portlandcement dateerde van 1840 en werd sinds 1870 in België toegepast.[451] Mergel was daarbij een belangrijk bestanddeel. Een fabriek in Vijlen bij Vaals begon de productie op Nederlands gebied in 1877 en rekte haar bestaan tot 1921. De ongunstige ligging, ver van grote verkeersverbindingen, deed het bedrijf niet van de grond komen. Een Belgisch-Zwitsers consortium – weer buitenlands kapitaal dus – kocht het bedrijf op, toen de mergel van de Sint-Pietersberg bij Maastricht gunstiger perspectieven bood. In 1926 startte daar de Eerste Nederlandse Cement-Industrie (ENCI). Ook in de Noorderkempen werd cement geproduceerd.[452]

Metaalindustrie

Aanvankelijk bezat de Limburgse metaalindustrie een geringe omvang. Het waren meest kleine toeleveringsbedrijven voor andere industrieën, in het bijzonder de mijnindustrie. Een metaalindustrie van enige allure had in Limburg ook weinig toekomst tussen de giganten in Rijnland en Luikerland. Dat veranderde na 1950. Belgisch-Limburg stond bekend om zijn ruim aanbod van werkkrachten en het gunstige arbeidsklimaat. Een groot concern als de Fordautofabrieken vestigde daarom in de jaren 1960 zijn Belgische nederzetting in Genk, nadat zij eerst waren komen overleggen met de grote voorman van de Belgisch-Limburgse arbeiders, de pries-

444 Voor de kolenmijnen zie tabel 6.5.
445 Vanduffel, Industrialisatie, 46-58. Vints, Broekx, 14.
446 Zinkwit 90 jaren, 60, 62, 70, 72, 74. Vanduffel, Industrialisatie, 49.
447 Zie voor de winning van turf: Renes, Landschappen van Maas en Peel, 374-379, 417.
448 OLL 41 (1986) 26, en op veel andere plaatsen.
449 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 380.
450 Teeuwen, Uit aarde geschapen, 390.
451 AGN, X, 119-120 (Stuijvenberg).
452 SSEGL 17 (1972) 61-64 (Philips). Renes 1988,182. Massin, Opkomst, 8-9.

ter Broeckx († 1968).[453] Toch bleef Belgisch-Limburg qua werkgelegenheid de op één na laatste – de achtste – plaats innemen onder de Belgische provincies, vóór Belgisch-Luxemburg. In 1970 was de provincie één plaats geklommen en liet toen ook de provincie Namen achter zich.[454] In Nederlands-Limburg kwam een zelfde soort industrie in Born van de grond door de noodzaak oud-mijnwerkers aan werk te helpen. De DAF-autofabriek uit Eindhoven vestigde er een fabriek voor de bouw van middenklasse-wagens. De fabriek was te danken aan de Nederlandse Staat, die een ruim aandeel van de vestigingskosten droeg in het kader van de economische herstructurering van Nederlands-Limburg na de sluiting van de Nederlandse mijnen.[455] De grote inspanningen van de Nederlandse overheid kenden helaas weinig succes. Het duidelijkst viel dit af te meten aan het werkloosheidspercentage in Zuid-Limburg in 1976: 10,6%, vier procent hoger dan het landelijk gemiddelde en dat zou nog een hele tijd zo blijven.[456]

Infrastructuur

De Limburgse infrastructuur was in 1840 weinig beter dan aan het einde van de Franse Tijd, ofschoon zij onder koning Willem I met voortvarendheid was aangepakt. Het ontbrak vooral aan goede verbindingen te land. In de verbetering van de infrastructuur kunnen na 1840 een aantal fasen worden onderscheiden. De negentiende eeuw werd vooral gekenmerkt door de bouw van spoorwegen tussen de steden, waaraan gekoppeld een versnelling van de onderlinge communicatie door de aanleg van telegraaflijnen. Aan het einde van de eeuw ontsloot de buurtspoorweg het platteland, maar tijdens het Interbellum zouden bus en auto de tram tot een ouderwets vervoermiddel maken. De twintigste eeuw bracht in Limburg de waterwegen weer op de voorgrond met de kanalisatie van de Maas en de aanleg van het Albert- en Julianakanaal, vrijwel gelijktijdig gepaard aan een drastische uitbouw en verbetering van het landwegennet om tegemoet te kunnen komen aan de eisen van het groeiende autoverkeer.

Landwegen

De aanleg van rijkswegen verliep onder Willem I voorspoedig. Tijdens het Verenigd Koninkrijk kwamen verschillende steenwegen gereed (p. 328). Links van de Maas bestond er sinds de achttiende eeuw een verbinding over land vanuit Luik over Hasselt naar Lommel, in 1818 doorgetrokken naar het Noorden, die in de negentiende eeuw haar complement te water kreeg door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart. Maar het grote manco van het Limburgse verkeersnet was het ontbreken van een goede landverbinding op de rechteroever van de Maas, vanuit Luik via Maastricht, Sittard, Roermond, Venlo naar het Noorden. Het zou tot de tweede helft van de negentiende eeuw duren aleer daarin definitief verbetering kwam.

De jonge Belgische staat ging gestaag door met de verbetering van het wegennet in Limburg. De nieuwe provinciehoofdstad Hasselt kreeg steenwegen met Diest (1839), Sint-Truiden (1838), Genk (1840) en ten slotte Maastricht (1847-1852). Het waren alle rijkswegen. Door geldgebrek bouwde de Belgische staat in Belgisch-Limburg tot 1850 minder wegen dan gepland. In de tweede eeuwhelft kwamen er nieuwe wegen tot stand, vooral in de Kempen: Hamont-Bree-As-Munsterbilzen, Achel-Peer, Herk-de-Stad-Beringen en andere.[457]

453 RBPH 70 (1992) 1118-1119 (Art).
454 Pasture, Kerk, 288 (tabel 12 aldaar).
455 Messing, Geschiedenis van de mijnsluiting, 300.
456 Eenheid en scheiding, 49-53 (Jansen).
457 Eenheid en scheiding, 84-85 (Van der Eycken).

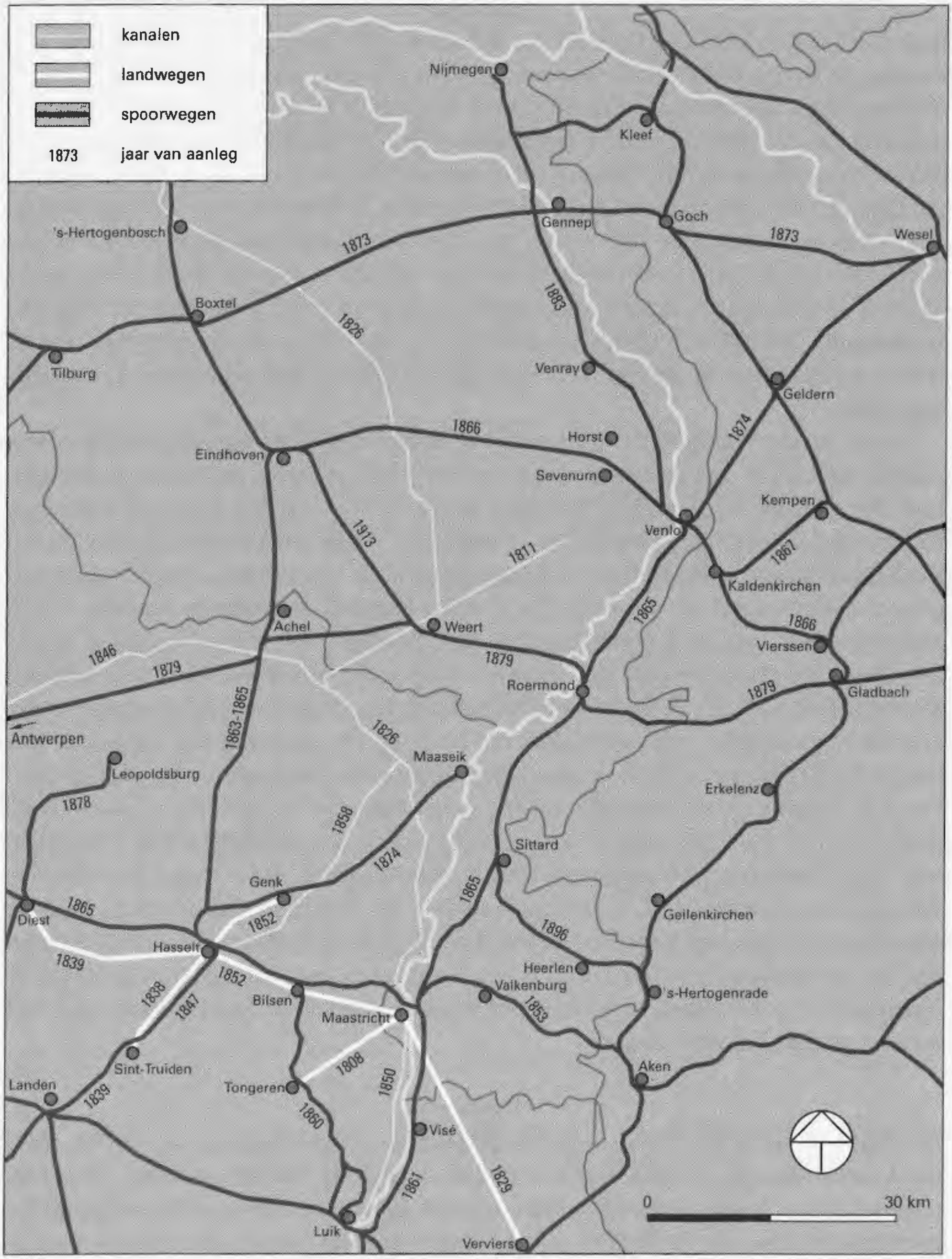

Verkeersverbindingen vóór 1914.

De Belgische Opstand maakte voorlopig een einde aan de verbetering van de verkeersverbindingen rechts van de Maas. In 1840 was de toestand van het daar bestaande net slechter dan in 1830, door het achterwege blijven van het nodige onderhoud. Er werden in 1843 toch nog enkele doorgaande wegen gebouwd vooral ter verbetering van de verbinding met Noord-Nederland: Maastricht-Roermond-Venlo-Nijmegen, Venlo-Kaldenkirchen en in 1853 Venlo-Herungen.

Spoorwegen

In de jaren van de Belgische Opstand was het denken veranderd over wat nu de beste verkeerswegen waren. Tijdens de decennia vlak voor de opkomst van de spoorwegen heerste er in West-Europa een ware kanaalkoorts.[458] De aanleg van de Zuid-Willemsvaart was daar een exponent van. Na 1830-1840 kwam hierin verandering: de toekomst was aan de spoorweg. België liep met de aanleg van 'ijzeren wegen' voorop. De eerste spoorweg in Limburg dateert van 1839, de verbinding tussen Landen en Sint-Truiden, in december 1847 verlengd tot Hasselt.[459] Aan de Nederlandse kant van de Maas bouwden particuliere ondernemers met in hoofdzaak Duits kapitaal de lijn Aken-Valkenburg-Maastricht, voltooid in 1853. Drie jaar later werd zij verlengd tot Hasselt, waar een verbinding tot stand kwam met het Belgische spoorwegnet. Het geldelijk succes van de verbinding was niet groot. Het geldgebrek van de spoormaatschappij en de geringe medewerking van Belgische zijde belemmerden een goede exploitatie.[460]

De vaak minder prettige verhouding tussen Nederland en België werd ook gevoed door verschillen van inzicht over de aanleg van een spoorverbinding tussen Antwerpen en het Rijnland, de zogenaamde IJzeren Rijn. De Belgen was in 1832 een corridor toegezegd dwars door Nederlands-Limburg in de richting van Düsseldorf.[461] België had echter sinds 1843 na een kostbare aanleg een verbinding met Duitsland geopend via Luik en Aken en wenste daarnaast geen concurrentie van een goedkope lijn door het laagland. Desondanks vormden zich in Roermond en Maastricht spoorwegcomité's om de aanleg van de verbinding met de Rijn te bevorderen. Roermond verzette zich tegen een tracé via het onbetekenende Sittard, want het wenste zelf een halte aan de lijn. Maar de Nederlandse regering was zonder meer tegen welke Belgische spoorlijn dan ook door Nederlands-Limburg. Het ministerie van Defensie in Den Haag wilde de lijn bovendien alleen laten lopen via een reeds bestaande vesting, Maastricht of Venlo, en nergens anders, want elke andere grensovergang zou de bouw van nieuwe verdedigingswerken en dus extra uitgaven vergen. In 1873 kwam dan eindelijk toch de concessie af voor een lijn Antwerpen-Weert-Roermond-Mönchen-Gladbach, aan te leggen door de maatschappij Grand Central Belge. Hiermee was voldaan aan de verplichting in artikel 12 van het scheidingsverdrag tussen Nederland en België uit 1839: een weg of kanaal door België aangelegd tot aan de Maas bij Sittard zou op Belgisch verzoek mogen verlengd worden tot aan de Duitse grens. Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was de lang omstreden spoorlijn een zeer profijtelijke verbinding.[462]

Tramwegen

Het spoorwegnet verbond alleen de grotere plaatsen en de tussenliggende dorpen. De aanleg van buurtspoorwegen zorgde voor een verdere ontsluiting van het platteland. De eerste (stoom)tram in Limburg verbond in 1888 Leopoldsburg met Bree. In hetzelfde jaar kreeg Venlo een paardentram naar het dichtbij gelegen Tegelen en Steijl. Van Maastricht uit kwamen lij-

458 NAGN, X, 346 (Veraghtert).

459 150 jaar provinciaal, 12. Eycken, M. van der, Een spoorweg door de heide: de lijn Hasselt-Maaseik en de S.A. du Chemin de fer de Maeseyck, in: OLL 41 (1986) 159-188, 160.

460 Eenheid en scheiding, 76 (Van der Eycken). Voor de verder tot stand gekomen verbindingen zie tabel 6.7.

461 Colenbrander, H.T., Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, in: RGP, Grote serie, dl 42, 's-Gravenhage 1919, 336, en in: RGP, Grote serie, dl 50, 's-Gravenhage 1922, 381-387; Handelingen Tweede Kamer 1872-1873, nr. 110.

462 Hartgering-Koomans, M., De corridor door Limburg, in: BGN 19 (1965) 217-225. Eenheid en scheiding, 79-80 (Van der Eycken). Spoorwegnet rond 1870: kaart in: Kleine Atlas, 50. Het gebruik van de IJzeren Rijn na 1918: De Maasgouw 99 (1980) 94-97.

nen tot stand naar Kanne-Glons (1894), naar Maaseik (1898) en Tongeren (1909). Het Belgisch-Limburgse tramnet had in 1914 een lengte van 498 km. Nederlands-Limburg liep achterop met de aanleg van tramlijnen.

TABEL 6.7 LIMBURGSE SPOORVERBINDINGEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Bron: Economische betrekkingen, 54; Jenniskens, Het spoor; Eenheid en scheiding, e.a.

Verbinding	*Openingsdatum/jaar*
Landen-Sint Truiden	6 oktober 1839
Maastricht-Aken	23 oktober 1853
Maastricht-Hasselt-(Landen)	1 oktober 1856
Tongeren-Bilzen	1860
Maastricht-Luik	10 november 1861
Luik-Hasselt-Eindhoven	1863-1866
Hasselt-Diest-Antwerpen	1865
Maastricht-Roermond-Venlo	6 november 1865
Eindhoven-Venlo-Kaldenkirchen-Viersen	29 oktober 1866
Venlo-Kempen	23 december 1867
Boxtel-Gennep-Wesel	1873
Hasselt-Maaseik; Venlo-Straelen	1874
Venlo-Osnabrück	31 december 1874
Tienen-Diest-Leopoldsburg; Tongeren-Borgloon-Sint-Truiden	1878
Antwerpen-Weert-Roermond-Mönchen-Gladbach	15 februari 1879
Venlo-Venray-Nijmegen	1883
Sittard-Heerlen-Herzogenrath	1 mei 1896

Het onderscheid tussen Belgische en Nederlandse buurtspoorwegen was de spoorbreedte: in België meest smalspoor, in Nederland normaalspoor, zodat daar een directe verbinding met de grote spoorweg geen problemen opleverde. Bovendien schommelden de tramwagons dan minder. Een grotere Nederlands-Limburgse tramlijn was die van Venlo-Maasbree-Helden (1912), in 1913 verlengd tot Nijmegen.[463]

Verkeersverbindingen na 1914

De Eerste Wereldoorlog betekende ook voor de verkeersverbindingen een keerpunt.[464] Voor de mijnontginningen kwamen er in Belgisch-Limburg en Nederlands-Limburg nog enkele spoorlijnen bij, zoals eerder vermeld. Maar de vaart was eruit door de snelle opkomst van auto en autobus, die gemakkelijker de dorpen konden bereiken dan het aan rails gebonden vervoer. De buurtspoorwegen leden daar het eerst onder. Tot de Tweede Wereldoorlog leidden zij een kwakkelend bestaan en de vernielingen tijdens de oorlog gaven hen de genadeslag. De enige uitzondering vormde het elektrische tramnet rond Heerlen voor het vervoer van mijn-

463 Eenheid en scheiding, 81 (Van der Eycken). Kaart in: Kleine Atlas, 51.

464 Een uiterst voorname stap vooruit in de Limburgse infrastructuur vóór 1914, de verbeteringen in het postverkeer en de opkomst van telegraaf (de Nederlandse Rijkstelegraaf opende zijn kantoor te Maastricht op 1 juni 1854: Flament, Chroniek, 162) en telefoon, moet hier bij gebrek aan onderzoek buiten beschouwing blijven. Telefonie: Wit, O. de, Telefonie in Nederland 1877-1940, opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem, Amsterdam 1998.

werkers. Na 1945 hield de elektrische tram nog ettelijke jaren de concurrentie met de bus vol. Dit in tegenstelling tot de stoomtram Maastricht-Vaals (1922-1938), die al vóór de Tweede Wereldoorlog de dienst staakte.[465]

De toekomst na 1914-1918 was dus aan auto, vrachtauto en bus, wat al gauw vroeg om verbetering en uitbreiding van het bestaande wegennet. Tijdens het Interbellum werden de Nederlandse rijkswegen gemoderniseerd (Rijkswegenplan 1929). Grote snelwegen kwamen er na de Tweede Wereldoorlog.[466] Als eerste de Boudewijnsnelweg (1956-1964), thans E313, door Belgisch-Limburg, en omstreeks dezelfde tijd de A2 door Nederlands-Limburg. De E39, thans ook E313, verbond België met Duitsland, dwars door Limburg heen via Stein-Heerlen. De secundaire wegen werden verbeterd; rondwegen om de steden moesten het doorgaande verkeer buiten de woonkernen houden.

In de jaren 1970-1980 begon ook in Limburg het verzet tegen de aantasting van het milieu door het almaar meer asfalteren van land voor verkeerswegen.[467] Het eerste 'slachtoffer' werd in de jaren 1970 de A24, de snelweg die Hasselt met Eindhoven moest verbinden, dwars door belangrijke natuurgebieden heen. Slechts in de Noorderkempen werd uiteindelijk een klein stuk van de fel bestreden snelweg gerealiseerd, evenals een nergens op aansluitende hangbrug over het Albertkanaal te Hasselt. De verdere ontwikkeling van de wegenaanleg werd daardoor ongewis, terwijl het wegverkeer bleef groeien en groeien. Het op bescheiden schaal in de jaren 1970 en 1980 vanaf vliegveld Beek (Maastricht-Aachen Airport) gestarte vliegverkeer bood geen soelaas.

Waterwegen

Waterwegen waren in het heuvelachtige Limburg een niet direct voor de hand liggende verkeersverbinding. Maar koning Willem I wenste het Noorden een goede en goedkope verbinding met het Luikse industriebekken te bezorgen en liet daarom de Zuid-Willemsvaart aanleggen. In 1826 was zij gereedgekomen als verbinding van Maastricht met Den Bosch en de zeegewesten. Het kanaal was ontworpen voor de toen grootste binnenschepen (zeshonderd ton) en maakte bij Weert voor een gedeelte gebruik van het onder Napoleon klaar gekomen deel van het Grand Canal du Nord, dat vanuit Antwerpen de Rijn bereikbaar had moeten maken. De kosten voor de aanleg van de Zuid-Willemsvaart waren begroot op 3,7 miljoen gulden, maar liepen op tot 4,5 miljoen.[468] Het geld was uitstekend besteed: de handel van Limburg met het Noorden steeg in de volgende jaren met sprongen.

Bij het begin van het Verenigd Koninkrijk was de Maas met haar sterk wisselende waterstanden de enige waterweg geweest die het Luikse industriebekken verbond met het Noorden. Geen wonder dat handels- en verkeerskringen juichten, toen de Zuid-Willemsvaart een betrouwbaarder vaste verbinding betekende. Voor het nieuwe België waren beide waterwegen weinig interessant, gericht als zij waren op de zeehavens in Nederland. Na 1840 moesten daarom kanalen door de Kempen de industrie rond Luik verbinden met de eigen zeehaven Antwerpen; het door België gefinancierde kanaal Luik-Maastricht (1850) was er een onderdeel van. In 1846 kwam het Kempisch kanaal Antwerpen-Bocholt klaar met in 1858 een zijtak

465 Eenheid en scheiding, 85-88 (Van der Eycken). Jansen, Fr., Sporen van de tram Maastricht-Vaals, historische wandelroute en geschiedenis, Maastricht 1997.
466 Renes, Landschappen van Maas en Peel, 416.
467 Eenheid en scheiding, 90-91 (Van der Eycken).
468 GvNB, I, 157 (Ten Horn-Van Nispen). Twee eeuwen Rijkswaterstaat, 103-104. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 368.

naar Hasselt. Al deze kanalen onttrokken hun water voor een groot deel aan de Maas, waardoor de rivier nog slechter bevaarbaar werd. Nederland protesteerde vergeefs (zie ook p. 355). In de twintigste eeuw voldeden de Kempenkanalen niet meer. De Belgische staat bouwde toen ter vervanging het Albertkanaal tussen Luik en Antwerpen (1930-1939), dat na 1970 geschikt werd gemaakt voor de duwvaart.

De Maas bleef de gehele negentiende eeuw door moeilijk tot niet bevaarbaar. Tussen 1890 en 1900 was de vaargeul ten zuiden van Venlo verbeterd.[469] Onderhandelingen met België over een betere verdeling van het Maaswater leidden tot niets. De ontdekking van steenkolen in de Kempen (1901) en de groeiende exploitatie van de kolenlagen rond Heerlen maakten een verbetering van de afvoer via de Maas urgent. België stelde in 1900 een plan voor ter kanalisatie van de Maas tussen Ternaaien en Smeermaas, waarop Nederland antwoordde met een verder reikend plan: kanaliseren van het traject Visé-Maasbracht. Een werkgroep kwam in 1912 met een nog grootser opzet: kanalisatie van Visé tot Grave. Twee jaar later maakte het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een einde aan alle plannenmakerij.[470]

Nederland besloot tot een alleengang, want de precaire brandstofsituatie tijdens de Eerste Wereldoorlog had duidelijk aangetoond, dat aanvoer van steenkool uit Zuid-Limburg van levensbelang was voor het land. De regering nam het besluit tot een kanalisatie van de Maas van Maasbracht tot Grave (1929), waar via het Maas-Waalkanaal (1927) een aansluiting kwam op Waal en Rijn. Het kanaal Wessem-Nederweert (1929) zou op Nederlands gebied een verbinding leggen tussen Maas en Zuid-Willemsvaart ter bevoorrading van Noord-Brabant en Zeeland. Deze verbeteringen van de Nederlands-Limburgse waterwegen kregen hun beslag in de jaren 1920 en 1930.

In 1919 werd nog eens met België overlegd over de gemeenschappelijke kanalisatie van de Maas ten zuiden van Maasbracht, maar zonder resultaat. In 1921 ging Nederland over tot de aanleg van het laterale Julianakanaal, dat in 1934 in bedrijf kwam. Het moeilijk bevaarbare stuk Maas tussen Maastricht en Maasbracht werd daardoor omzeild. De aanleg van het Albertkanaal (1930-1939) was hierop het Belgische antwoord. Om Antwerpen te bevoordelen ten koste van Rotterdam kwam er tussen Albert- en Julianakanaal slechts een verbinding voor schepen tot 450 ton, de beruchte Stop van Ternaaien. Na de Tweede Wereldoorlog was deze hobbel in het samenwerkend Beneluxgebied een fossiel, maar het duurde nog tot 1961 aleer het obstakel verdween en vergrote sluizen de geheel vrije vaart tussen het Belgische en Nederlandse kanaal tot stand deden komen.[471]

Onderwijs

De voortdurende algemene verhoging van de welvaart na 1840 zou onmogelijk geweest zijn zonder een algemene verbetering van het onderwijs op alle niveaus. Sinds de Franse Revolutie was onderwijs staatszaak. De vroegere drager van het onderwijs, de Kerk, werd eruit gedrongen. Goedschiks gebeurde dat niet. De kerken en hun aanhang hebben zowel in België als in Nederland een taaie strijd gevoerd om hun invloed in de school te behouden. In de twintigste eeuw is de strijd in beide landen beslecht met een compromis, waarbij de Staat de bo-

469 GvNB, II, 127 (Ten Horn-Van Nispen).
470 Eenheid en scheiding, 83-84 (Van der Eycken).
471 NAGN, XIV, 115-116 (De Vries). Eenheid en scheiding, 89-90 (Van der Eycken). Kaart in: Kleine Atlas, 53, 54. Renes, Landschappen van Maas en Peel, 370.

venhand behield. Het onderwijs is in de negentiende en twintigste eeuw de grote eenmaker van de nationale staat geworden. Daar leerde de jonge mens dat hij een deeltje was van een groter geheel dan zijn familie of geboortestreek, een staatsburger van de Belgische of de Nederlandse Staat.

In het vorige hoofdstuk (p. 339) werd beschreven hoe onder het Verenigd Koninkrijk het basisonderwijs (toen en later 'école primaire' of 'lager onderwijs' genaamd) verbeterde.[472] Er kwam een schoolinspectie in verlichte geest, het moderne klassikale stelsel moest het groeiend aantal leerlingen opvangen, er kwamen meer en betere leermiddelen, de rijkskweekscholen in Haarlem en Lier leverden vakbekwame leerkrachten en hun nog vaak onbevoegde collega's konden meer kennis en ervaring opdoen in de vergaderingen van de onderwijzersgezelschappen. Willem I had veel aandacht voor het onderwijs, want hij begreep dat een in zijn zin goed functionerend schoolsysteem de kinderen zou opvoeden voor de natiestaat, die hem voor ogen zweefde.

De opgaande lijn brak in 1830 af door de Belgische Opstand, wat zowel in Belgisch-Limburg als in Nederlands-Limburg niet zonder gevolgen bleef.[473] Het onderwijs werd nu Belgisch-nationaal, of Nederlands-nationaal ingekleurd. De verdere ontwikkeling in België en Nederland verliep overigens in de negentiende en twintigste eeuw in veel opzichten parallel. Benamingen en tijdstippen varieerden, maar de algemene trends en de problemen met hun oplossingen waren aan beide zijden van de grens niet wezenlijk verschillend.[474]

Er was één uitzondering: de taalstrijd,[475] die uit de aard der zaak in het Belgische onderwijs van invloed was vóór 1914. Deze strijd speelde zich in hoofdzaak af in het middelbaar en hoger onderwijs. Met uitzondering van de scholen in Venlo en Sint-Truiden was na 1830 spoedig het gehele Limburgse middelbare onderwijs Franstalig. Buiten de lesuren waren de leerlingen verplicht Frans te spreken. Nederlands stond wel op het lesrooster, maar met weinig lesuren. Na 1870 kwam er in België verandering door enerzijds de groei van de belangstelling voor de moderne talen en anderzijds de toenemende invloed van het flamingantisme. Veel Vlaamssprekende middenstanders verzetten zich echter tegen de invoering van het Nederlands, omdat hun kinderen in hun later beroepsleven kennis van het Frans nodig hadden.[476] In de twintigste eeuw zette echter de 'verhollandsing' door en won. De bisschoppelijke colleges te Bree, Peer en Neerpelt liepen hierin voorop, het kruisherencollege van Maaseik was als eerste in Vlaanderen in het schooljaar 1909-1910 geheel Nederlandstalig. Het hoger onderwijs zou moeten wachten tot na de Eerste Wereldoorlog, maar in die strijd was Belgisch-Limburg bij gebrek aan een universiteit niet direct partij.

Basisonderwijs in België na 1840

De grote gebeurtenissen die bepalend werden voor de ontwikkeling van het basisonderwijs waren in België[477] de grondwet van 1831, de onderwijswet van 1842, de ondergronds al jaren smeulende schoolstrijd[478] die in 1879 tot uitbarsting kwam (p. 357-358), de invoering van de

472 Zie ook: Noordam, Historische pedagogiek, 76-83.
473 NAGN, XI, 142 (De Vroede).
474 Een samenvattend overzicht met de oude gezichtspunten geeft: Van Rheenen, Deelname.
475 Hanson, Van Frans naar Nederlands.
476 Raskin, Romsée, 17.
477 Zie het lemma België in: KEOO, I, 191-228 (Van Peteghem).
478 In 1846 was de schoolinspectie in de praktijk aan de pastoor toevertrouwd, wat vrijzinnigen niet namen: NAGN, XI, 123 (Aubert).

algemene leerplicht (1914), en salariëring van het onderwijzend personeel door de Staat, die belanghebbenden rechtstreeks uitbetaalde (1919). Kenmerkend voor de Belgische vrijheidsgeest was de nog altijd geldende bepaling van de eerste grondwet van het nieuwe koninkrijk: het onderwijs geven is vrij en elke belemmering is verboden (art. 127). Dat was de politieke kant, die door de scherpe partijtegenstellingen een ongestoorde ontwikkeling van het onderwijs in de weg stond. Vooral het godsdienstonderwijs was een troetelkind der katholieken en een steen des aanstoots voor vrijzinnigen. Inhoudelijk verbeterde het onderwijs door de oprichting van rijksnormaalscholen (rijkskweekscholen), waaronder een voor meisjes te Hasselt. De algemene kwaliteit van het basisonderwijs bleef slecht in de negentiende eeuw.

Het schoolbezoek nam toe, maar de absolute onderwijsvrijheid hield ook in dat ouders eerst in 1914 verplicht werden hun kinderen onderwijs te laten volgen. Evenals elders in België waren er in Belgisch-Limburg tal van gemeenten die een schoolgebouw, noch een onderwijzer hadden. Het maatschappelijk aanzien van de volksonderwijzer was laag en groeide tergend langzaam. Maar het Belgische onderwijs kende in de negentiende en twintigste eeuw dezelfde verschijnselen als het Nederlandse: toename in kwantiteit en kwaliteit, gepaard aan verhoging van de status van onderwijzer. In Belgisch-Limburg bleef de graad van alfabetisatie echter laag. Eén op de vijf kinderen in België boven de acht jaar kon in 1900 lezen noch schrijven, waarbij meisjes de kroon spanden. De school werd alleen in de winter regelmatig bezocht en na het verlaten van de school werd er nauwelijks meer iets gelezen en nog minder geschreven. Boeken en kranten vond men niet in Kempische boerenhoeven. Aan de Nederlandse kant van de Maas was het niet anders.[479] In Nederlands-Limburg lag de graad van alfabetisering beneden het landelijke, Nederlandse gemiddelde.[480]

Basisonderwijs in Nederland na 1840

Bij de scheiding tussen Nederland en België in 1839 lag Noord-Nederland op onderwijsgebied voor.[481] Er was sinds 1806 een schoolwet, die onder Willem I een verbetering van het basisonderwijs bracht, ook in Limburg. Het wil nog niet zeggen dat de toestanden in het basisonderwijs rooskleurig waren. Het schortte aan algemene maatschappelijke belangstelling voor het onderwijs en daardoor aan geld, aan gebouwen en vooral aan behoorlijk onderlegde onderwijzers. De drie bestaande Nederlandse kweekscholen (Nutskweekschool te Groningen 1797, rijksscholen te Haarlem en Lier 1817) hadden voor Nederlands-Limburg weinig betekenis. In die provincie leerden de onderwijzers – onderwijzeressen waren er zo goed als niet – het vak zoals een timmerman zijn ambacht door bij een oude rot in het vak mee te lopen en de kunst af te kijken. Rond 1850 kwam er enige verbetering toen ervaren onderwijsmensen met zogenaamde normaallessen begonnen, meer theoretisch gerichte avondcursussen, die beschouwd kunnen worden als voorlopers van de na 1875 algemeen wordende kweekscholen.

Nederland kende voor het basisonderwijs lange tijd alleen de vaag christelijk getinte openbare school, een school voor alle gezindten, bekostigd uit de staatskas. Zo regelde het de onderwijswet van 1806, en zijn opvolgers uit 1857 en 1878 huldigden geen ander standpunt. Het geven van onderwijs was niet zo vrij als in België. Ouders die een goed christelijke of katholieke basisschool wensten, stond het vrij een dergelijke 'bijzondere school' te beginnen, maar wel op eigen kosten. De oprichting van religieuze congregaties, waaronder drie Nederlands-

479 Vanduffel, Industrialisatie, 84, 86, 94 noot 76. Buijs, Over 'lelies van onschuld', passim.
480 Brink, De grote overgang, 29. NAGN, VII, 257-264 (Van der Woude).
481 Zie: Noordam, Historische pedagogiek, 76-84. KEOO, III, 173-175.

Limburgse: de Franciscanessen van Heythuysen (1835), de Zusters Onder de Bogen (Maastricht, 1837) en de Broeders van Maastricht (1840),[482] maakte – net als in België – op veel plaatsen goedkoop katholiek onderwijs mogelijk. Dat had in België evengoed als in Nederland wel zijn prijs. De graad van professionalisering van het onderwijs bleef lange tijd laag en de directe invloed van de voor het geld zorgende rijke katholieken en van de geestelijkheid op het onderwijs bleef tot in de twintigste eeuw groot.[483]

De ongelijkheid voor de wet van confessionelen en niet-confessionelen leidde ook in Nederland tot een na 1870 oplaaiende schoolstrijd, veel minder fel dan in België, maar wel veel langduriger. In 1889 viel de eerste overwinning te boeken: een bescheiden rijkssalariëring voor onderwijzers aan bijzondere scholen. In 1917 kwam er een volledig compromis tot stand: alle lagere scholen, zowel openbare als bijzondere, zouden door de Staat gesubsidieerd worden, mits zij voldeden aan de door de wet gestelde eisen.[484] De subsidiëring van bijzonder middelbaar en hoger onderwijs verschoof de regering voorlopig naar later. In de praktijk werd dit: tot na de Tweede Wereldoorlog.

De door conservatief katholieken zo verketterde lager onderwijswetten van 1857 en 1878 brachten in materiële zin een aanzienlijke verbetering van het basisonderwijs tot stand. De opleiding van onderwijzers, en nu ook onderwijzeressen, verbeterde met sprongen door de oprichting van kweekscholen met een uitgebreid examenprogramma, aangevuld met het instellen van allerlei onderwijsakten die speciale lesbevoegdheden gaven voor het lager onderwijs. Een betere salariëring verhoogde het maatschappelijk aanzien van de tot dan zeer laag gewaardeerde schoolmeesters. De inrichting van schoolgebouwen verbeterde door voorschriften omtrent bouw en hygiëne. Het aantal verplichte schoolvakken nam toe: niet alleen meer lezen, Nederlandse taal, schrijven en rekenen, maar ook vaderlandse geschiedenis, natuurkunde, aardrijkskunde, plant- en dierkunde, tekenen, nuttige en fraaie handwerken voor de meisjes, gymnastiek zelfs, moesten de toekomstige staatsburger en -burgeres gereed maken voor de maatschappij der volwassenen. De algemene strekking van het onderwijs, ook het bijzondere, was het geven van een opvoeding in nationale geest.

Het Nederlands-Limburgse basisonderwijs

Eerder is opgemerkt (p. 388) dat de liberaal-katholieke gouverneur Van der Does de Willebois (1856-1874) zich ergerde aan Limburgse uitzonderlijkheden. Een van zijn *bêtes noires* was de belabberde staat van het basisonderwijs in de aan zijn leiding toevertrouwde provincie. Het ging hem om het openbare onderwijs, want het alternatief, katholiek bijzonder onderwijs, vond hij als liberaal-katholiek niet zo nodig en ging hem als neutraal bestuurder bovendien niet aan. De Limburgse lokale overheden vonden basisonderwijs eigenlijk maar bijzaak. Zij financierden mondjesmaat hun openbare gemeentescholen, die in de praktijk katholieke scholen waren in een voor bijna honderd procent katholiek gewest. Conservatief en liberaal gezinde katholieken hadden er beiden vrede mee.

Onder Van der Does keerde de wind door een nationale, Nederlandse ontwikkeling, de strijd tussen liberalen en christelijken rond het onderwijs. In Nederlands-Limburg werden de liberalen vertegenwoordigd door katholieke regeringsgezinden met Van der Does voorop. Tegenover zich vonden zij conservatieve katholieken onder leiding van bisschop Paredis. De Ne-

482 Tot omstreeks 1880 waren de Broeders van Maastricht ook werkzaam in Belgisch-Limburg, te Hasselt en Tessenderlo.
483 La christianisation des campagnes, II, 562 (Wynants).
484 KEOO, III, 182.

derlands-Limburgse gemeentebesturen neigden meer naar de kant van de bisschop dan van de regering, want al die nieuwe voorschriften voor het onderwijs deden een extra aanslag op de gemeentekassen. Verbetering van het onderwijs vonden vooral dorpsbestuurders niet zo nodig, want dat kostte maar geld!

De schoolstrijd vóór de katholieke, bijzondere school ontbrandde in Nederlands-Limburg na het onderwijsmandement van de Nederlandse bisschoppen, die in 1868 de neutrale, openbare school voor katholieke kinderen afwezen. De fel antiliberale bisschop Paredis[485] van Roermond liep voorop in de strijd voor de bijzondere school. Zijn Limburgers volgden hem aarzelend. Het strijdbare van de katholieken in het Noorden misten zij in hun als harmonisch beleefde, geheel katholieke leefomgeving. Waar was die herrie rond de school goed voor? De Limburgse openbare scholen waren in feite toch geheel en al katholiek, van de laagste tot de hoogste klas, en het bevoegd gezag – het gemeentebestuur – homogeen katholiek? Het bijzonder onderwijs was daardoor in Limburg geen halszaak. Het kwam alleen van de grond in plaatsen, waar zich op verzoek van een kerkbestuur of liefdadige stichting leden van een onderwijscongregatie neerlieten, die voor een grijpstuiver onderwijs gaven.[486]

Omstreeks 1900 veranderde de situatie. De invoering van de leerplicht in Nederland (1901) vergrootte niet alleen de vraag naar onderwijs, maar legde de gemeenten ook zwaardere verplichtingen op. De economische ontwikkelingen, vooral de stormachtig groeiende mijnindustrie, braken Nederlands-Limburg open. Vreemdelingen trokken met honderden binnen en vestigden zich metterwoon. Het karakter van een weliswaar neutraal, maar katholiek getint neutraal basisonderwijs bleek niet langer houdbaar, toen de schoolbevolking confessioneel gemengd werd. Vóór die tijd was de dorpsschool wel openbaar-neutraal, maar in wezen katholiek: leerkrachten én leerlingen beleden allen hetzelfde geloof. Toen er zich ook andersdenkenden in de gemeenten vestigden, namen deze geen genoegen met een dergelijke school. Zij eisten een werkelijk neutraal onderwijs, waaraan het gemeentebestuur gevolg moest geven krachtens de wet. Het tegengif tegen die neutraliteit was de oprichting van bijzondere, katholieke parochiescholen. Deze omslag vond plaats in de periode 1910-1920. Het aantal leken in het katholieke onderwijs nam met sprongen toe. Als drukkingsgroep kregen de leken nu meer gewicht in het bijzonder onderwijs en de bisschop kreeg moeite de lekenscholen naar zijn hand te zetten. In de jaren 1920, na de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs, begon het bijzonder onderwijs aan een spectaculaire opmars. Het openbare onderwijs bleef slechts bestaan in de kleinste dorpen met schooltjes voor jongens en meisjes samen. Daar handhaafde zich de openbare, maar in feite katholieke school, waar het gemeentebestuur het voor het zeggen had en niet de pastoor. De bisschop, zijn onderwijsinspecteur, de priester Van Gils, en hun geestverwanten was dit een doorn in het oog. Tussen 1924 en 1936 werden al die schooltjes, op negentien na, omgezet in katholieke bijzondere scholen. Het gebeurde niet zonder verzet van alle betrokkenen: gemeentebesturen, onderwijspersoneel en ouders. Vooral financiële belangen – niet zelden weggemoffeld achter de stichtelijke parolen van een principieel katholicisme – speelden hierin een grote rol. Deze katholieke schoolstrijd liep nog tot in de jaren 1950 en had groot succes. In 1960 waren er in Nederlands-Limburg 31 protestantse, zeven neutrale en veertien openbare scholen; alle andere scholen voor basisonderwijs in de provincie waren katholiek.[487]

485 Gijsen, Paredis, 184, 247, 327.
486 Van Vugt, De verzuiling, 19-32, is uitgangspunt voor de volgende tekst.
487 Eenheid en scheiding, 159 noot 34.

De strijd werd uitgevochten over de ruggen en hoofden heen van de Limburgse leken-onderwijzers en -onderwijzeressen.[488] Door het aanvankelijk ontbreken van enige vakorganisatie konden zij geen vuist maken. Bovendien liep de eenheid in de vakgelederen telkens stuk op de met de lekenscholen concurrerende religieuze onderwijscongregaties, die eerder de kant van het kerkelijk gezag dan van hun collega's, de leken, kozen. De Roermondse bisschop verbood het lidmaatschap van een landelijke neutrale onderwijsbond. Rond 1900 moesten de leken zich aansluiten bij een toen ontstane diocesane bond, wilden zij gehoord worden, totdat zij in 1933 erin slaagden het nationale Katholieke Onderwijzersverbond (KOV) op te richten. De positie van de leek-onderwijzer was steeds omstreden, zowel principieel als financieel, afhankelijk als hij of zij was van het schoolbestuur, op tal van plaatsen tevens kerkbestuur, met de pastoor als voorzitter. Niet weinigen hebben een levenslange wrok tegen de clergé overgehouden aan die strijd voor de katholieke school.

Voortgezet en middelbaar onderwijs

Het voortgezet en middelbaar onderwijs verliep rond 1840 in Limburg nog geheel en al in de trant van de oude Latijnse school. In België kwam er in 1850 een regeling voor het middelbaar onderwijs. Nederland veranderde het door de oprichting van de hogere burgerschool (HBS, 1863), een school zonder klassieke talen. De betekenis van het gymnasium met zijn humanistische nadruk op de klassieken nam hierdoor af, zeker toen het gymnasium niet meer het alleenrecht had als toegangspoort tot het academisch onderwijs. Bij het begin van de Belgische Opstand telde Limburg zes instellingen voor middelbaar onderwijs, alle in handen van de gemeente. In het volgende decennium groeide het aantal tot tien, waarvan er zes onder bisschoppelijk toezicht stonden (zie tabel 6.8).

Het Belgische middelbare onderwijs werd getekend door de taalstrijd, zoals eerder geschetst (p. 361). De ontwikkeling van het Nederlandse middelbare onderwijs verliep in rustiger banen. Het kende een uitbreiding van het aantal schooltypen binnen het middelbaar onderwijs: de hogere burgerschool (HBS) zonder klassieke talen, de middelbare meisjesschool (MMS), het lyceum, een mengvorm tussen gymnasium en HBS. Het hele systeem was gebaseerd op de middelbaar onderwijswet van Thorbecke uit 1863, waar wat later de school voor (meer) uitgebreid lager onderwijs (MULO, later ULO) bijkwam voor kinderen van geschoolde arbeiders en kleine middenstanders. (In het schoolsysteem weerspiegelden zich ook de maatschappelijke rangen en standen!) De zogenaamde Mammoetwet, die in 1968 in werking trad, trachtte meer eenvormigheid te brengen in het welige woud van schooltypen. In België kende men volgens de wet van 1850 een splitsing in Grieks-Latijnse humaniora, wetenschappelijke studiën en handelsstudiën. De kaderwet van 1971 bracht daar meer structuur in het stelsel en hield, evenals de Nederlandse Mammoetwet, rekening met de geestelijke ontwikkeling van de leerling door het inbouwen van meer keuzemogelijkheden.

488 Van Vugt, De verzuiling, 32-47, schetst de positie van het Limburgse onderwijspersoneel tussen 1860-1940.

TABEL 6.8 MIDDELBARE SCHOLEN IN LIMBURG IN 1840

Bron: Hanson, Van Frans naar Nederlands, 19-22.

Plaats	*Bestuur*	*Gesticht*	*Opmerkingen*
Beringen	gemeentelijk	?	1837 bisschoppelijk
Hasselt	gemeentelijk	?	Voortzetting École secondaire 1804
Kloosterrade/Rolduc	bisschoppelijk	1831	Bisschoppelijk
Maastricht	gemeentelijk	1817	Voortzetting École secondaire 1804
Roermond	gemeentelijk	1824	
Sint-Truiden	gemeentelijk	?	1837 gepatroneerd (bisschoppelijk)
Sittard	bisschoppelijk	1831	College Kallen; 1837 bisschoppelijk
Tongeren	gemeentelijk	?	
Venlo	gemeentelijk	1834	
Venray	gepatroneerd	1837	1837 bisschoppelijk
Weert	gemeentelijk	?	1837 gepatroneerd (bisschoppelijk)

Gepatroneerd: particuliere school, meestal onder leiding van geestelijken, en door de gemeente gesubsidieerd.

Beroepsonderwijs

De negentiende eeuw zag het prille begin van handelsscholen en tal van andere schoolsoorten voor beroepsgerichte opleidingen. Het beroepsonderwijs voor techniek en bedrijf begon aan zijn grote opmars in de twintigste eeuw. In de negentiende eeuw kende Limburg alleen (stads)tekenscholen, zoals in Maastricht (1819), maar die school deed meer aan artistiek dan aan nuttig tekenen. In 1926 werd zij niet voor niets een kunstacademie, de Middelbare Kunstnijverheidsschool, sinds 1959 Stadsacademie. In de Jan van Eyck-academie (1948) kreeg Maastricht een instituut voor hoger kunstonderwijs.[489]

Eerst in 1911 opende Maastricht een zuiver technische school, Hasselt was vijf jaar eerder hierin voorgegaan met de Limburgsche Ambachtsschool en Sint-Truiden opende de zijne een jaar na Maastricht.[490] Het Interbellum bracht een snelle uitbreiding, waarbij in het agrarische Nederlands-Limburg het landbouwonderwijs voorop liep (zie tabel 6.8), in dezelfde tijd kreeg het beroepsonderwijs voor vrouwen meer gestalte, zoals de oprichting van een vroedvrouwenschool te Heerlen (1911) en van een landbouwhuishoudschool te Posterholt (1914) duidelijk maakt.

Kerkelijk onderwijs

De Franse Tijd had de invloed van de Kerk op het Limburgse onderwijs geheel ten onder zien gaan. Na 1815 probeerde de Kerk haar invloed te herwinnen, vooral op het middelbaar onderwijs, maar zij botste op de verlichte beginselen van koning Willem I en zijn ambtenaren. De grote invloed van de Staat op het onderwijs zou één van de oorzaken zijn van de Belgische Op-

489 Schaepkens van Riempst, J., Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht, in: PSHAL 67 (1931) 187-232, 194. Wouters, Van atheneum, 110, 119 noot 172. Dickhaut, M., Gezicht van Maastricht, (VM, 22), Maastricht 1995, 54, en 137 noot 83.
490 Eenheid en scheiding, 160 noot 49.

stand. In de jaren 1815-1830 ontstond er een ietwat vreemde situatie. Het staatsonderwijs moest kerkelijk neutraal zijn, maar in feite had de Kerk er grote invloed, doordat veel docenten priester waren. Tal van wereldheren en paters waren brodeloos geworden door de opheffing van de kerkelijke instituten in de Franse Tijd. De concordataire kerk na 1801 had maar aan een minderheid van de clergé een nieuw bestaan verschaft. Het middelbaar onderwijs leunde echter nog zwaar op kennis van de klassieken en bood daardoor werk en inkomsten aan ambteloze of slecht bezoldigde priesters.[491]

TABEL 6.9 STICHTINGEN VAN BEROEPSONDERWIJS IN NEDERLANDS-LIMBURG 1920-1955

Bron: HH, III, 246 (Reijnders).

Jaar	*Plaats*	*Soort*	*Opmerking*
1931	Afferden (later Well)	Lagere landbouwschool	
1947	Baarlo	Lagere landbouwschool	
1946	Broekhuizenvorst	Lagere landbouwschool	Opgeheven 1958
1932	Echt	Lagere landbouwschool	
1947	Gronsveld	Lagere landbouwschool	
1929	Gulpen	Lagere landbouwschool	
1930	Helden	Lagere landbouwschool	
1945	Heythuysen	Lagere landbouwschool	
1938	Horst	Lagere landbouwschool	
1947	Horst	Middelbare landbouwschool	
1949	Horst	Lagere technische school	
1926	Maastricht	Middelbare Kunstnijverheidsschool	Stadsacademie (1959)
1928	Meerssen	Lagere landbouwschool	
1947	Merkelbeek (later Schinnen)	Lagere landbouwschool	Opgeheven 1955
1948	Nederweert	Lagere landbouwschool	Opgeheven 1964
1946	Ottersum	Lagere landbouwschool	Opgeheven 1964
1955	Panningen	Middelbare landbouwschool	
1923	Roermond	Lagere technische school	
1949	Roermond	Middelbare landbouwschool	
1939	Sittard	Lagere landbouwschool	Opgeheven 1962
1927	Venlo	Middelbare landbouwschool	
1922	Venray	Lagere landbouwschool	
1946	Voerendaal (later Heerlen)	Lagere landbouwschool	
1922	Weert	Lagere landbouwschool	

In het tussen 1830 en 1840 op Maastricht na geheel Belgische Limburg maakte de bisschop van Luik, Van Bommel, gebruik van de grote vrijheid die de jonge staat bood. In 1831 richtte hij in de voormalige abdijgebouwen van Kloosterrade (Rolduc) een kleinseminarie annex normaalschool voor onderwijzers op.[492] De apostolisch administrator voor Nederlands-Limburg,

491 Een typerend voorbeeld: de overname van de middelbare school in Venray door de paters franciscanen in 1844 stuitte op verzet van de deken, die de school gebruikte om het salaris van zijn geestelijken te verbeteren: Gijsen, Paredis, 242.
492 Hanson, Van Frans naar Nederlands, 200-203.

Paredis, stichtte in 1841 een grootseminarie te Roermond en kocht het kleinseminarie Rolduc in 1843 van bisschop Van Bommel. Deze bracht zijn kleinseminarie over naar Sint-Truiden.[493] De verkoop van Rolduc zou tot decennialange onaangenaamheden leiden tussen Luik en Roermond.[494]

Rolduc werd onder de Nederlandse katholieken een begrip. Het was hét nationale middelbare opleidingsinstituut; Paredis' poging ook van de normaalschool Rolduc een nationaal instituut voor de opleiding van onderwijzers te maken mislukte echter.[495] De zonen van de katholieke Nederlandse elite kregen te Rolduc een gedegen gymnasiale opleiding als voorbereiding op universiteit of priesterschap. Wie dat niet wenste, kon na 1863 een opleiding aan de hogere burgerschool (HBS) volgen als voorbereiding op een carrière in handel of techniek. De HBS te Rolduc, die in 1872 van drie- vijfjarig werd, was in katholiek Nederland een witte raaf. Katholieken wezen immers dat schooltype af als materialistisch en goddeloos, waardoor zij de kans misten het katholieke onderwijs te verbeteren.[496] Het gevolg was dat het Rijk in Nederlands-Limburg overging tot het stichten van Rijks-HBSsen in Roermond en Venlo.[497] Maastricht weigerde een rijksschool en stichtte een eigen gemeentelijke HBS met het motief, dat een rijksschool een bedreiging zou vormen voor de katholieke levenssfeer in de stad, het roomse bezwaar dat nog bijna een eeuw opgeld zou doen.[498] Maar waarschijnlijk moest deze schoon en vroom klinkende reden verbloemen, dat de gemeente baas in eigen huis wenste te blijven en naast haar gemeentelijk gymnasium geen concurrerende rijksinstelling wilde dulden.

De aanwezigheid van liberaal-katholieken in zijn bisdom was een nachtmerrie voor bisschop Paredis. Hij bestreed ze via zijn 'eigen' krant, *De Maas- en Roerbode*, via zijn 'in alle kerken en kapellen waarover een rector is aangesteld' voorgelezen bisschoppelijke brieven en niet in de laatste plaats via de scholen, waar de toekomstige vooraanstaande katholieken hun vorming kregen. Vandaar zijn streven de middelbare scholen in de steden van het bisdom om te zetten in bisschoppelijke colleges. Achtereenvolgens lukte dat in Weert (1851) en Roermond (1854), terwijl de Sittardse Latijnse school door de jezuïeten werd overgenomen (1850). Voor het middelbaar onderwijs aan meisjes bevorderde Paredis de stichtingen van de zusters ursulinen en – uitsluitend voor de hogere standen – de vestiging van de 'Dames du Sacré Coeur' in Vaals (1848).[499] De scholen in de provinciale hoofdstad Maastricht en in Venlo bleven echter een liberaal bolwerk, waarop bisschop Paredis geen vat kreeg.[500] Maar hem komt de eer toe in Nederlands-Limburg de grondslag gelegd te hebben voor een solide uitbouw van het middelbaar onderwijs in de eerste decennia van de twintigste eeuw.[501]

Verbetering van de kwaliteit van het onderwijs was niet de eerste zorg van de Roermondse bisschop. Hij wilde vooral rechtzinnig katholiek onderwijs en in zijn tijd waren het velen met hem eens: geloof ging boven wetenschap.[502] Geloofsoverdracht was belangrijker dan kennisoverdracht; een opvatting die ook de religieuze onderwijscongregaties huldigden. Door scha-

493 NEVB, II, 1732-1733 (Kellens).
494 Manning, Van Bommel, 170-171.
495 Gijsen, Paredis, 247, 327.
496 Matthijsen, Intellectuele emancipatie, 73. Een min of meer verzwegen bezwaar was het gebrek aan katholieke leraren met lesbevoegdheid voor wis- en natuurkunde, wat het volledig bemannen van katholieke HBS-sen onmogelijk maakte.
497 De Rijks in Venlo, van hogere stadsschool tot Rijksscholengemeenschap, J.C. Feller e.a. (eds), Venlo 1980.
498 Wouters, Van atheneum, 90-91.
499 Rijckevorsel, L.M.L. van, Een wereld apart, geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland, Hilversum 1996, schildert het pensionaatsleven voor meisjes, onder meer in het pensionaat Blumenthal te Vaals.
500 Gijsen, Paredis, 240-243, 245.
501 Matthijsen, Intellectuele emancipatie, 81.
502 Gijsen, Paredis, 244.

de en schande wijs geworden zag de bisschop echter in, dat een bisschoppelijke benoeming zonder meer van een priester nog niet een bevlogen en kundig docent maakte. Paredis begon daarom zijn toekomstige leraren uit te zenden naar katholieke universiteiten: Leuven, Rome, Münster. Niet naar de Noord-Nederlandse, want dat waren haarden van het verfoeilijke liberalisme. Bisschop Paredis voelde wel wat voor een Nederlandse katholieke universiteit, maar vond daarvoor geen gehoor bij zijn collega-bisschoppen.[503]

Hoger onderwijs

Uit Nederlands-Limburg studeerden leken wel in de Noord-Nederlandse universiteitssteden, al gingen er ook naar Leuven: onverdacht katholiek, dichterbij en dus goedkoper, of naar de Technische Hochschule in Aken voor de opleiding tot (mijn)ingenieur. De taalbewuste Belgisch-Limburger studeerde in Leuven en ook wel in Gent na de vernederlandsing van die rijksuniversiteit (1930). Tot diep in de twintigste eeuw zou Limburg verstoken blijven van hoger onderwijs. De democratisering van het onderwijs en de toename van de bevolking brachten Limburg zijn hogere opleidingen in Diepenbeek voor Belgisch-Limburg (1968) en in Nederlands-Limburg te Maastricht de eerste aanzet voor een universiteit (1972). Het was een rijksinstelling, dus gericht op alle gezindten zonder onderscheid. Maastricht had intussen voor kunstonderwijs al eerder hogere opleidingen gekregen: de Jan van Eyck-academie voor beeldende kunsten (1948), de toneelacademie (1950) en het muziekconservatorium (1956). In Heerlen kwam een hogere technische school (HTS, 1968) en Sittard herbergde een filiaal van de in 1912 opgerichte Tilburgse Katholieke Leergangen voor de opleiding van leraren voor het middelbaar onderwijs.

Een aparte vorm van hoger onderwijs was de zesjarige opleiding van kandidaten voor het priesterschap aan de grootseminaries van het bisdom Roermond en aan de daarmee vergelijkbare opleidingen van de priestercongregaties, die hun opleidingshuizen in de Nederlands-Limburgse provincie hadden gevestigd. Er is niet zo heel veel over deze inrichtingen bekend, niet over het lerarencorps, de aantallen studenten en hun achtergrond, noch over inhoud en peil van het onderwijs.[504] Naarmate de negentiende eeuw vorderde, moet het onderwijs verbeterd zijn, zoals overal in de katholieke kerk gebeurde op aandringen van Rome. Priesteropleidingen waren geen strikt universitaire instellingen, maar bij de redemptoristen in Wittem en de jezuïeten in Maastricht was het niveau daarmee vergelijkbaar. Hoogstwaarschijnlijk was dit ook het geval in de vestiging van de Duitse jezuïeten in Valkenburg. Door de Kulturkampf uit hun vaderland verdreven bouwden zij grote kloostercomplexen te Exaten bij Baexem, en te Valkenburg het studiehuis voor de Duitse provincie, een collegium maximum.[505] Vanuit Exaten bestookten de Duitse jezuïeten de boekenmarkt in Duitsland met hun vaak polemische boeken en brochures en verspreidden zij hun befaamde tijdschrift *Stimmen aus Maria-Laach* (thans *Stimmen der Zeit*). Alle belangrijke Duitse jezuïetenauteurs hebben in de jaren tussen 1880 en de Eerste Wereldoorlog voor kortere of langere tijd in Exaten of Valkenburg gewerkt.

503 Gijsen, Paredis, 244-245.
504 In welke richting de geestelijkheid in Roermond dacht, kan men enigszins opmaken uit de opzet van het voorbereidende filosofieonderwijs in Rolduc in de negentiende eeuw: Roda Sacra, 76-79 (Sassen). Winkler heeft 'de stellige indruk', dat het grootseminarie Roermond qua niveau tot na 1950 niet het peil haalde van de andere grootseminaries in Nederland en zeker niet het peil van de opleidingen voor regulieren: Van katholiek Limburg, 132.
505 Keulen, H.J.M., Van Jezuïetencollege tot Academie voor Bewustzijnsontwikkeling [te Valkenburg], in: HHSG 6 (1996) 185-224.

Alles wat de mens doet, valt in feite onder de term 'cultuur'.[506] Maar velen vatten het begrip minder ruim op. Voor hen is het alles wat kenmerkend is voor het peil van beschaving, voor de verfijning van het geestelijk en zedelijk leven, het schone in het leven van de mens; kort gezegd: alléén het hogere en schone. Hier wordt onder 'cultuur' bijeengebracht, hetgeen betrekking heeft tot wetenschappen, kunsten, letteren en pers in Limburg na 1840. Het draagvlak hiervoor was in Limburg tot ver in de twintigste eeuw smal. Het had geen deel aan de na 1815 algemene culturele opbloei in de Zuidelijke Nederlanden.[507] Er was in het dun bevolkte, armelijke gebied geen grootkapitaal dat geldelijke steun kon verlenen, noch waren er instellingen die het beoefenen van wetenschappen of kunsten op grootschalige wijze konden bevorderen. Bovenal was alle cultuur kerkelijk beïnvloed door voor- en afkeuren, ge- en verboden van de clergé, waartoe ook de invloed van oud-seminaristen gerekend dient te worden. Als leek waren zij in hun later leven vaak cultuurbeoefenaar, dank zij hun betere scholing.

Wetenschappen

De wetenschappen vonden in Limburg in negentiende en twintigste eeuw een bescheiden toevlucht in verschillende met dat doel opgerichte genootschappen. 'Wetenschappen' is misschien een wat te ruim bemeten etiket voor hetgeen de Limburgse genootschappen in het algemeen presteerden. Het waren eerder populair-wetenschappelijke gezelligheidsverenigingen dan serieuze wetenschappelijke instituten. Debet daaraan waren het in het algemeen lage ontwikkelingspeil en het besloten karakter.

Een uitzondering op deze regel vormde een Maastrichts gezelschap, de al eerder genoemde *Société des amis des sciences, lettres et arts* (p. 342), dat na de afscheiding van België zijn bestaan rekte tot in de jaren 1850. Zijn doelstelling was nadrukkelijk wetenschappelijk. Een strenge ballotage moest het wetenschappelijk peil van het gezelschap verzekeren. Het liet alleen bezitters van academische graden of een daarmee gelijk te stellen opleiding toe. De *Amis* vonden een gedeeltelijk vervolg voor hun streven in de weinig vitale *Société historique et archéologique* (1852), die na een kwakkelend bestaan in 1864 met haar vijftien leden toetrad tot het in 1863 opgerichte *Oudheidkundig genootschap in het Hertogdom Limburg*, dat nu nog bestaat als *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*.[508] Hiermee vergelijkbaar was het in 1851 opgerichte Tongerse historische gezelschap, terwijl Hasselt, net als Roermond en Venlo, ook nog taal- en letterkunde eraan toevoegde. Uit hun naam spreekt vaak de wat vage, algemene doelstelling. In tegenstelling tot andere genootschappen echter streefde het in Maastricht gevestigde historisch genootschap, net als eertijds de *Amis*, een serieus wetenschappelijk doel na: het uitgeven van bronnen voor de geschiedenis van Limburg als grondslag voor een later te schrijven geschiedenis van het gewest.

Bijna honderdvijftig jaar later moet men constateren, dat dit doel nog steeds niet gehaald is, ondanks de verwetenschappelijking van de regionale geschiedbeoefening die na 1950, 1960 inzette.[509] De opzet van het historisch genootschap bleek te ambitieus te zijn voor de ca-

506 Zie voor een beknopte uiteenzetting over cultuur en cultuurgeschiedenis: Ubachs/Evers, 118-119, en de daar vermelde literatuur.

507 NAGN, XI, 149 (Art).

508 De Maastrichtse genootschappen zijn beschreven door Ingrid Evers en Geurts/Janssen: Evers, Op- en neergang; Geurts, P.A.M., A.E.M. Janssen, Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg, enige historiografische aspecten, in: 125 jaar Limburgse historiografie, [themanummer] PSHAL 125 (1989) 47-99.

509 Ubachs, P.J.H., Kleio in de provincie, in: PSHAL 125 (1989) 13-23, en: Dezelfde, De 'Publications' bekeken, 109 boeken Limburgse geschiedenis, 1864-1988, aldaar, 33-46.

paciteiten van de tot in de tweede helft van de twintigste eeuw altijd notabele leden, meer liefhebber en zoeker van gezelligheid dan toegewijd wetenschapper. Het ontbrak de leden aan opleiding, aan geld en bovenal aan een goed doordacht plan dat zij met taaie volharding trachtten te verwezenlijken. Het was het lot van vele regionale historische genootschappen.

Er was één terrein waarop Limburgse, waarop in het bijzonder Maastrichtse geleerden wereldfaam verwierven in de achttiende en negentiende eeuw, de paleontologie. In de Sint-Pietersberg bij Maastricht groeven blokbrekers in 1766 de eerste resten van een 'krokodil' uit, in 1770 gevolgd door een kop van een zelfde fossiel dier, dat later *mosasaurus*, maashagedis, werd gedoopt. Plotsklaps stond Maastricht in het centrum van de Europese wetenschappelijke belangstelling. Geleerden van naam en faam bezochten de stad om het fossiel te bewonderen en te bestuderen. In de Franse Tijd verdween de kop naar Parijs, maar de belangstelling bleef bestaan voor de ondergrond, waarin het dier gevonden was. In Maastricht bestudeerden Jean Casimir Ubaghs (1829-1894) en vooral de apotheker en paleontoloog De Bosquet (1814-1880) de Maastrichtse krijtformaties, waarnaar een geologisch tijdperk werd genoemd, het 'Maestrichtien'.[510]

TABEL 6.10 GELEERDE GENOOTSCHAPPEN IN LIMBURG IN NEGENTIENDE EN VROEG-TWINTIGSTE EEUW

Gesticht	*Plaats*	*Naam*	*Doel*	*Opmerkingen*
1822	Maastricht	Société des amis des sciences, lettres et arts	Geschiedenis	Opgeheven c. 1855
1851	Tongeren	Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	Geschiedenis	
1852	Maastricht	Société historique et archéologique	geschiedenis	Opgeheven 1864
1855	Roermond	Letterkundig genootschap De Lelie	Letterkunde	Opgeheven 1863
1858	Hasselt	De Vlaamsche Broeders van Limburg	Taal- en letterkunde	
1863	Maastricht	Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg	Geschiedenis	Thans Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
	Venlo	Gezelschap Erycius Puteanus	Algemeen	Opgeheven 1888/1890
1893	Roermond	Provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen	Geschiedenis, letterkunde	In 1929 gefuseerd met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
c. 1900	Roermond	Natuur- en Letterkundig Genootschap	Algemeen	
1912	Maastricht	Natuurhistorisch Genootschap	Biologie, paleontologie	

Ubaghs had ook belangstelling voor de prehistorie. In het Bosscherveld bij Maastricht ontdekte hij paalwoningen uit de La Téne-periode (500-ovC).[511] De winkelier en latere politiecommissaris Cudell was de eerste echte opgraver in de provincie Limburg. Hij onderzocht rond 1820 te

510 Zie de Mosasaurusaflevering in: Natuurhistorisch Maandblad 84 (1995) 468. PSHAL 21 (1884) 192 (Ubaghs). LV, I, 109. Zie ook: Kruytzer, E.M., J.T. Binkhorst van den Binkhorst, burgemeester en geoloog, 1810-1876, in: Miscellanea trajectensia, 641-660.
511 PSHAL 21 (1884) 192 (Ubaghs). LV, I, 109.

Rimburg de Romeinse nederzetting met brug over de Worm.[512] Zijn werk zetten anderen voort, waaronder de rijksarchivaris Jozef Habets (1829-1893) als meest vooraanstaande.[513] Het was allemaal werk van liefhebbers, dat in 1940 culmineerde in het boek van de Beekse huisarts Beckers en zijn zoon.[514] Het kritische voorwoord dat de archeoloog Van Giffen (1884-1973) voor dit werk schreef, maakte duidelijk dat de opmars van de op wetenschappelijke wijze bedreven archeologie ook in Limburg niet meer te stuiten zou zijn. De wetenschappelijke archeologie in Limburg was tijdens de Eerste Wereldoorlog begonnen met de opgravingen van Holwerda (1873-1951) in Ravensbosch-Valkenburg.[515] Zij werd na de Tweede Wereldoorlog voortgezet met de opgravingen van Glazema. In de ondergrond van aan oorlogsverwoesting ten prooi gevallen Limburgse kerken zocht hij naar sporen van de eerste kerkbouw ter plaatse. De resultaten van zijn werk[516] verhelderden de periode van de vroege kerstening. De groeiende betekenis van de archeologie kwam in de tweede helft van de twintigste eeuw tot uiting in de oprichting van een afdeling archeologie in het Maastrichtse Bonnefantenmuseum met een eigen conservator, en de aanstelling van een stadsarcheoloog in de gemeente Maastricht (1979).

De kerkelijke wetenschappen (theologie, bijbelexegese, kerkgeschiedenis) vonden in Nederlands-Limburg op tal van plaatsen hun beoefenaars in de opleidingsinstituten voor geestelijken. De studiehuizen van de Nederlandse jezuïeten te Maastricht, van hun Duitse confraters te Exaten en Valkenburg, en van de redemptoristen te Wittem waren de koplopers. Het is overigens onbekend, of deze instellingen bevruchtend zijn geweest voor het wetenschappelijke of, ruimer genomen, het intellectuele leven in Limburg. Zij waren immers in de allereerste plaats gericht op de wetenschappelijke behoeften van de eigen leden en niet bestemd voor de streek, waar het studiehuis was gevestigd. Er is opgemerkt[517] dat de snelle opheffing van al deze studiehuizen in de jaren 1965-1967 een achteruitgang betekende voor Limburg, waarvoor de oprichting van de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (UTP) te Heerlen slechts enige compensatie bood. Gezien de beperkte doelstelling van al de opleidingen, die fuseerden in de Heerlense hogeschool, klinkt het argument niet overtuigend. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de regionale invloed van de wetenschapsbeoefening aan de universitaire opleidingen te Diepenbeek (1968) en Maastricht (1972).[518] Ook die instellingen hebben geen innige binding met de regio; hun invloed was eerder van economische dan van intellectuele aard. Langzamerhand maakten zij echter een einde aan het wegsijpelen van intellect naar elders en wonnen zij aan invloed op de regionale en lokale politiek.

Kunsten

Het Limburgse kunstklimaat kon zich in wat betere omstandigheden verheugen dan het wetenschappelijke.[519] De Romantiek, een reactie op de kille verstandelijkheid van de achttiende-

512 De Maasgouw 106 (1987) 202-204 (Jamar/De Grooth).
513 Jamar, J.T.J., Jos Habets als archeoloog, in: PSHAL 129 (1993) 257-263.
514 Beckers sr., H.J., G.A.J. Beckers jr., Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg, twintig jaren archaeologisch onderzoek, Maastricht 1940. Over Beckers sr.: PSHAL 125 (1989) 202-203 (Jamar).
515 Holwerda, H., De Romeinsche 'tempel' van het Ravensbosch bij Valkenburg, in: PSHAL 54 (1918) 1-6.
516 Glazema, P., Opgravingen in de r.k. kerk te Wessem (L), in: PSHAL 83 (1947) 237-244; Dezelfde, Oudheidkundige opgravingen in de door de oorlog verwoeste Limburgse kerken, in: PSHAL 84 (1948) 197-280; Dezelfde, Vorm en oorsprong van de rechtgesloten zaalkerk, in: PSHAL 85 (1949) 173-198.
517 Van katholiek Limburg, 134 (Winkler).
518 Knegtmans, P.J., De Medische Faculteit Maastricht, een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied, Assen/Maastricht 1992.
519 Voor Maastricht is het negentiende-eeuwse kunstklimaat beschreven: Evers, Ingrid M.H., Maastricht in de negentiende eeuw, aspecten van het kunstklimaat, in: Théodore Schaepkens, Maastricht 1810-Sint-Joost-ten-Node 1883, (VM, 14), Maastricht 1990, 15-45, noten: 136-139.

eeuwse Verlichting, was de grote cultuurstroming, waardoor het beheerst werd in de negentiende eeuw, met uitlopers in de twintigste. In het overwegend katholieke Limburg moest deze stroming wel aanslaan. De Romantiek betekende immers niet alleen een wedergeboorte van gevoel en verbeelding, maar ook het herleven van de zin voor traditie en verleden. Die traditie en dat verleden waren christelijk, waren katholiek! De Middeleeuwen werden in harten en hoofden in meer dan volle luister hersteld als het hoogtij van een christelijk, een rooms Europa. Het 'omzien in bewondering' zag alleen de zonzijde van een allesbehalve christelijk en evangelisch middeleeuws Europa,[520] maar dit terzijde. De door de Franse Revolutie zo vernederde katholieke kerk maakte zich graag meester van de Romantiek, die onder verwijzing naar de middeleeuwse kerk haar grote gelijk scheen te bewijzen. De roomse kerk speelde dan ook op alle gebieden van kunst een eerste viool in het negentiende-eeuwse West-Europa. Dit betekende tevens dat de invloeden van de Romantiek in Limburg internationaal waren, dat wil zeggen algemeen Europees. Ook op dit gebied lag Limburg weer niet op een eiland; er waren vele soorten van beïnvloeding en grensoverschrijdende contacten tussen uitvoerende kunstenaars.

Architectuur

Buiten utiliteitsgebouwen als fabrieken werd er in de negentiende eeuw aan profane gebouwen in Limburg vrijwel niets van enige allure neergezet. De gestage groei van de bevolking dwong het Roermondse bisdom echter tot het stichten van nieuwe parochies met nieuwe kerkgebouwen; ook hadden er belangrijke restauraties plaats zoals in Roermond (Munsterkerk), Maastricht (Sint-Servaas en Onze-LieveVrouwekerk) en de kerk van Sint-Odiliënberg. De snelle groei van het aantal religieuzen deed het aantal, vaak massale, kloostergebouwen toenemen. Naar die kloostergebouwen is nog nauwelijks onderzoek gedaan, naar kerken des te meer.[521] Elk dorp, elke nieuwe parochie stelde er een eer in de grootste, de nieuwste en dus de mooiste(?) kerk te bezitten. Net als in Frankrijk was de bouw van een nieuwe kerk 'la grande affaire',[522] die de betrokken dorps- of buurtgemeenschap deed zinderen van goedgeefsheid en dadendrang om uit te steken boven de omgeving. Architecten en vervaardigers van kerkelijke kunst vonden daardoor in het Roermondse bisdom ruim emplooi in de negentiende en twintigste eeuw. Hoe de nieuwe kerk eruit zou moeten zien was geen probleem: neogotisch, de overheersende internationale kunststijl. Voor katholieke kerken en zelfs voor katholieken in het algemeen, was de neogotiek al gauw de enig aanvaardbare stijl.[523]

De neogotiek verdrong die andere kunststroming in de kerkenbouw, het classicisme; dat werd iets voor liberalen.[524] De bouw van de kerk van Amstenrade uit 1852 markeerde deze breuk en tevens dat Nederlands-Limburg wat achterliep op de ontwikkelingen in België, dat al in 1843 zijn eerste neogotische kerk zag verrijzen.[525] Classicistische kerkinterieurs vielen ten offer aan een neogotische beeldenstorm. Groot was hierbij de invloed van de Roermondse architect Pierre J.H. Cuypers (1827-1921). Zijn architectenbureau, eerst in Roermond, dan

520 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 71-72.

521 Delheij/Jacobs, passim. Belgisch-Limburg: Driessen, W., Neogotische bouwkunst in Limburg, van pittoreske spitsbogen naar een katholieke huisstijl, in: Ons Heem 40 (1986) nrs. 3-4; Meul, V., W. Jaminé, van waterstaatskerk tot mijncité, een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921), Hasselt 1999.

522 Cholvy, Religion, 64.

523 Een voorbeeld: Joris Helleputte, volksvertegenwoordiger voor Maaseik, tevens vurig voorstander van de neogotiek: NAGN, XIII, 400 (Wijs).

524 Blom/Lamberts, 259. De Nederlands-Limburgse kerkenbouw in deze periode is gecatalogiseerd door Delheij/Jacobs.

525 De Maasgouw 112 (1993) 78 (Delheij). Joris Helleputte (1852-1925), architect en politicus, J. de Maeyer, L. van Molle (eds), (KADOC-Artes, 1), Leuven 1998, 2 dln [1: biografie, 2: oeuvrecatalogus].

in Amsterdam (1865-1894) en daarna weer in zijn vaderstad Roermond gevestigd, bouwde op vele plaatsen in Nederland neogotische kerken en andere gebouwen. Daarnaast voerde hij tal van restauraties uit, in neogotische stijl uiteraard. Zijn grote steun en bevorderaar was de Maastrichtenaar Victor de Stuers (1843-1916), hoge regeringsambtenaar in Den Haag. Cuypers trok uit Nederland en daarbuiten tal van architecten aan, waardoor Roermond tussen 1850 en 1900 een centrum van Nederlandse bouwkunst was.[526] Voor de stoffering van de interieurs in zijn kerkgebouwen zette Cuypers in Roermond een industrie voor kerkelijke kunst op, waar de bouwpastoors voor hun nieuwe kerk een complete uitzet konden aanschaffen: neogotische kerkmeubels, beelden, liturgische gewaden en vaatwerk. Cuypers' collega's, waaronder Kayser, Franssen, de Duitser Weber, bouwden in dezelfde trant. Kaysers Mariabasiliek in Sittard en zijn Pauluskerk in Vaals zijn er goed bewaarde voorbeelden van.

Er was veel epigonenwerk bij, imitatie zonder bezieling in bouw en uitdossing van tal van kerken in de negentiende eeuw. De navolging van de middeleeuwse bouw- en interieurkunst stak schril af bij het doorleefde van de middeleeuwse voorbeelden. Aan zuivere kitsch ontsnapte de kerkelijke kunst in deze tijd ook niet, met als dieptepunt de veel gelaakte weeïge zoetheid van de 'style Saint Sulpice'. Het valt moeilijk te duiden waarom deze stijl vrij algemeen geaccepteerd werd.[527] Het verschijnsel is, zoals reeds eerder opgemerkt, wel toegeschreven aan het overwicht dat de vrouwelijke (Franse) onderwijscongregaties in de negentiende eeuw in de opvoeding hadden, samenhangend met de voorname rol die de vrouw in het algemeen toen in de kerk had als trouwste kerkganger en congregatielid.[528]

De eersten die in Limburg de almacht van Cuypers' opvattingen omtrent de ware kerkbouwstijl metterdaad aanvochten, waren de Maastrichtse architecten Boosten en Ritzen. Zij ontwierpen tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog de Koepelkerk te Maastricht, een centraalbouw. Er stak een storm van verontwaardiging op: dat was geen kerk, maar een moskee, een circus.[529] De overgrote meerderheid van de nieuwe kerken gebouwd tijdens het Interbellum vormde qua stijl een mild mengsel van neogotiek – soms neoromaans – en iets wat puur Limburgs heette, omdat er zoveel mergel en Kunrader steen in was verwerkt. Na de Tweede Wereldoorlog was er van een min of meer uniforme kerkenbouwstijl totaal geen sprake meer.

Profane bouwwerken kwamen in Limburg vooral tot stand na 1900. De opkomst van de mijnindustrie deed tal van utiliteitsgebouwen ontstaan naast woonwijken voor de huisvesting van de employés. De bevolkingsexplosie na de Tweede Wereldoorlog en andere ideeën over volkshuisvesting deden er nog een schepje bovenop. Een goed algemeen overzicht ontbreekt, maar één ding is zeker: de stijlkenmerken zijn internationaal en van een specifiek Limburgse stijl valt niets te ontdekken.

Schilderkunst

Het voornaamste kenmerk van de katholieke kunst in de negentiende eeuw was toeëigening, het zich meester maken van de middeleeuwse kunst.[530] Zeer scherp kwam dit tot uiting in de beschildering van de nieuwe kerken, die een (quasi-)middeleeuwse uitdossing kregen. Cuypers' Roermondse kunstateliers zorgden ook hier weer in het merendeel der gevallen voor uit-

526 De Maasgouw 115 (1996) 232 (Put/Delheij), naar aanleiding van: Jansen, J.C.G.M., Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940, Zwolle 1994.
527 Handbuch Jedin, VI/2, 267-268, 277 (Bandmann).
528 McLeod, Religion and the people, 31-32, 34.
529 Mes, W.A.A., De Koepelkerk, (MS, 46), Maastricht 1997.
530 Trajecta 6 (1997) 349 (Gaalman).

voering en uitvoerders. Hun werk blonk uit door perfect vakmanschap, maar niet door originaliteit, en hun namen zijn thans vergeten. Decennialang was de katholieke kerk de grote opdrachtgever, maar omstreeks 1960 viel deze geldbron weg. De Kerk in Limburg is ontegenzeggelijk een grote stimulans voor de kunstbeoefening geweest. Of dit leidde tot onvruchtbare eenzijdigheid, is nog niet nagegaan.

In Maastricht met zijn gevarieerde opleidingen voor beeldende kunsten ontstond omstreeks 1900 iets dat leek op een nieuwe kunstrichting, op een 'school'. Achteraf bleek het meer een streven dan een kunnen te zijn. Het grote probleem was – en dat gold en geldt trouwens voor alle Limburgse kunstbeoefening in al zijn vormen – het ontbreken van voldoende cultureel draagvlak. Ook een kunstenaar moet leven en om te kunnen leven voldoende betaald werk krijgen. Veel jong talent vertrok daarom en maakte naam buiten de provincie. Wat voor Limburg restte was een plaatselijke en provinciaal gekleurde artisticiteit,[531] bedreven door kunstenaars van hooguit het tweede plan (Graafland, Jonas, Eyck, Levigne).

Muziek

Voor de muziekbeoefening kan in grote lijnen hetzelfde geconstateerd worden. Het draagvlak voor de professionele muziekbeoefening was smal en echt grote talenten als de violoncellisten Batta († 1902) en Hollmann († 1926) maakten carrière buiten Limburg. De grensligging van Limburg bevorderde dat vele kunstenaars, en daaronder ook de mindere goden, voor hun opleiding naar het buitenland trokken om in de centra van de muziekcultuur, zoals Wenen en Parijs of dichter bij huis in Luik, Aken, Brussel en Keulen, hun kunnen te verfijnen.[532] In een grotere plaats als Maastricht ontstond een symfoniegezelschap bemand met lokale beroepsmusici, vaak leraar aan de Stedelijke Muziekschool, en amateurs. Na 1945 groeide het gezelschap te Maastricht uit tot het Limburgs Symfonie Orkest (1955).

In het begin van de hier beschreven periode was muziek in Limburg vrijwel uitsluitend een kerkelijke aangelegenheid. Buiten het kerkgebouw kwam openbare muziekbeoefening in opera of concert zelden voor. In de kerk moesten de diensten opgeluisterd worden met muziek en zang. De Gregoriaanse zang bevond zich in 1840 in een periode van verval. Het zou tot het begin van de twintigste eeuw duren aleer daarin verbetering kwam.[533] In kerken die het konden betalen ging de voorkeur uit naar de concertmissen, naar opera riekende zang begeleid door orkestmuziek. 'En wat er [in de negentiende eeuw] op de plattelandskoren aan zoogenaamde muziek gezongen en georgeld werd, dat is niet te gelooven, voor wie het niet zelf gehoord of met de stukken voor zich gezien heeft,' tekende het gedenkboek van de Nederlandse katholieke kerk in 1913 misprijzend aan. Het Provinciaal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie verbood de aanwezigheid van de vrouw in een kerkkoor en stond ter begeleiding van de zang alleen het orgel toe (1865). Deze twee bepalingen betekenden het einde van de concertmissen.[534] Onder de in Limburg grote invloed van het Duitse Cäcilien-Verband (1868)[535] begon toen de wederopstanding van het Gregoriaans. Het streven van het Cäcilien-

531 SSEGL 41 (1996) 232-233 (Jansen). Provincialisme in de kunst: De estafette, kijken naar honderd jaar beeldende kunst in Limburg, P. Fransman e.a. (eds), Nuth 2000; hierin vooral: Gast, N., Zonnig, blij, levensecht werk, 114-143.

532 Dijk, H. van, Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg, (MM, 50), Leeuwarden/Maastricht 1991. Dezelfde, Kerkmuziek in Maastricht gedurende de negentiende eeuw, in: Magister artium, 201-210. De volgende tekst steunt op Van Dijks uiteenzettingen, tenzij anders vermeld.

533 Van Laarhoven, De Kerk van 1770-1970, 146-147.

534 Katholiek Nederland 1813-1913, II, 118.

535 Handbuch Jedin, VI/2, 292-296: Der Streit um die Kirchenmusik (Köhler).

Verband om de kerkmuziek te zuiveren door het propageren van de zogenaamde Caeciliaanse stijl – een Duits-romantisch genre gestoeld op de oude polyfone stijl – vond onder Limburgse componisten veel aanhangers.

In de negentiende eeuw zag Limburg de opkomst van muziekgezelschappen voor harmonie- en fanfaremuziek. Onder de eersten waren de Harmonie van Horst (1811) en de Koninklijke Harmonie van Roermond (1819), mogelijk een gedeeltelijke voortzetting van het hoforkest van bisschop Van Hoensbroeck uit de jaren 1780-1790. In 1825 volgde Maastricht met het Philharmonisch Gezelschap, verre peetvader van de thans nog bestaande Koninklijke Harmonie.[536] De betekenis van deze gezelschappen voor het sociale leven in Limburg was en is groot. Niet zozeer vanwege de vaak uitstekende muzikale prestaties, maar veeleer door het levend houden van de band tussen de leden en als symbool van plaatselijke trots. Harmonieën en fanfares stonden aan de wieg van een bloeiend verenigingsleven in Limburg. Zij hadden een gunstige invloed op andere kunstuitingen, zoals het toneel. In het zomerseizoen gingen zij op concours en in de stille wintertijd waren het vooral gezelligheidsverenigingen, die hun leden en plaatsgenoten aangenaam vermaak bezorgden. Op heel veel plaatsen ontstonden uit de leden van harmonieën en fanfares toneelclubs.

Toneel

De periode na 1840 was gunstig voor het ontstaan van toneelclubs en tal van andere verenigingen. De grondwet van België stond vrijheid van vereniging toe in 1831, Nederland volgde in 1848. Er was nu geen enkele wettelijke hinderpaal meer om tot in het kleinste dorp iets in verenigingsverband te gaan ondernemen. Het verklaart meteen waarom de bloei van het gezamenlijk beoefenen van muziek, toneel, letteren, van andere kunstuitingen en sport[537] begon in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Toneel was er in Limburg gespeeld sinds de Middeleeuwen. Toen was het eerst kerkelijk en later vooral schooltoneel. In de achttiende eeuw kende alleen Maastricht enige theatercultuur, waarin toneelgezelschappen uit den vreemde bij voorkeur Franse stukken opvoerden. In de Franse Tijd sneuvelde deze toneelcultuur en in het begin van de negentiende eeuw stond Limburg op toneelgebied weer praktisch met een blanco lei.[538] De heropbloei begon in plaatsen als Maastricht en Roermond, in de onderwijscolleges, waaronder Rolduc de eerste plaats innam, en in de vele dorpen waar een lokale club, dikwijls onderdeel van het muziekgezelschap, in de winter toneel speelde.

De geschiedenis van het toneel in Limburg na 1840 maakt geen grootse indruk qua repertoire noch spelprestaties. Het was nog heel vaak pure rederijkerij of patronaatstoneel. De uitvoeringen in colleges zoals Rolduc,[539] bereikten misschien wel het beste niveau. De voorkeur bij de keuze van het repertoire ging lang uit naar romantische draken met veel bloed en kuise liefde of dolle kluchten met kunst- en vliegwerk. Stukken in het plaatselijk dialect vonden een gretig onthaal. Bijbelse onderwerpen waren ook in trek, want met een bijbels stuk kon de toneelclub zich makkelijker indekken tegen een pastorale banbliksem tijdens de zondagspreek. De Limburgse clergé bespiedde traditiegetrouw met argusogen het toneel als een voortduren-

536 Ubachs, P.J.H., Ingrid M.H. Evers, Koninklijke Harmonie van Maastricht, (MS, 41), Maastricht 1996.
537 Sportbeoefening werd in deze periode van vermaak voor rijken vermaak voor allen. Zij vulde steeds meer een groter deel van de groeiende vrije tijd, maar er is in Limburg nog nauwelijks onderzoek naar gedaan.
538 Schillings, Toneel en theater, is de grondslag voor de volgende tekst, tenzij anders vermeld.
539 Enige opmerkingen hierover in: Roda Sacra, 84, en vooral: Schillings, Toneel en theater, passim.

de bron van gevaar voor geloof en – vooral – zeden. De pastoor oefende op de dorpen een strenge censuur uit en een Maastrichtse burgemeester als Van Oppen (1910-1937) zag als hoofd van politie autoritair toe op de zedelijkheid van de in de Stadsschouwburg op te voeren toneelstukken, hierin gesecondeerd door de jonge Charles Ruijs de Beerenbrouck tijdens zijn raadslidmaatschap (1896-1918). De preuts Victoriaanse zedelijkheid was voor regisseur en spelers richtsnoer bij de keuze van de stukken en de aankleding. Mannen vertolkten vrouwenrollen in travestie en op veel dorpen waren twee afzonderlijke voorstellingen gebruikelijk: 's middags voor de vrouwen en 's avonds voor de mannen.

In Nederlands-Limburg begon tegen het einde van de negentiende eeuw in de grotere plaatsen het Noord-Nederlandse beroepstoneel door te dringen, al liep het daar alleen storm als de lichte muze in blijspel of operette op de planken kwam. De echte liefhebber zocht zijn heil in Aken of Luik. Ook op toneelgebied was het culturele draagvlak weer klein, wat voortdurend bleek uit het gevecht om de altijd karige overheidssubsidies.[540] De Zuid-Nederlandse Opera, een beroepsgezelschap dat ook in Belgisch-Limburg speelde, kan hier fungeren als pars pro toto en prominent slachtoffer. Na twintig succesvolle jaren viel in 1971 het doek voorgoed om plaats te kunnen maken voor het in 1965 opgerichte beroepsgezelschap Stichting Groot-Limburgs Toneel, waar de provinciale en gemeentelijke subsidiënten aan weerszijden van de grens meer in zagen. Dit interregionale Groot-Limburgs Toneel hield het precies tien jaar vol. In 1975 moest de stichting in Hasselt besluiten tot opheffing, toen de twee provincies Limburg de subsidie stopzetten. Van betekenis voor de interregionale samenwerking tussen Nederlands- en Belgisch-Limburg waren en zijn de toneelwedstrijden. In België waren zij in de negentiende eeuw heel gebruikelijk. De Maastrichtse sociëteit Momus volgde dit voorbeeld met een 'Grote wedstrijd in de Nederlandsche tooneelkunde' te Maastricht in de winter van 1882-1883. Uit Tongeren nam het gezelschap 'De Vlaamsche Kring' deel en uit Hasselt 'Sinte-Cecilia', naast een vijftiental andere toneelgezelschappen uit België en Nederland. In de winter van 1893-1894 herhaalde Momus het eerdere succesvolle toernooi. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond het Toernooi der Lage Landen, voortgekomen uit het in 1952 voor de eerste keer te Elsloo georganiseerde Toernooi der Maasgouwen. Het was tevens een markering van de altijd grote invloed van Vlaanderen en van Vlaamse stukken op het toneelleven in Nederlands-Limburg.

Letteren

Bijna een halve eeuw geleden werd al geconstateerd dat er geen specifiek Limburgse letterkunde bestond. Het vertrekpunt voor een eigen letterkunde – een eigen Limburgse taal – ontbrak immers.[541] Er waren en zijn echter wel in Limburg geboren of daar wonende literatoren, die hun Limburgse leefomgeving als inspiratiebron gebruikten voor hun Nederlandstalige werken. In 1840 was dat nog niet zo vanzelfsprekend. De toen naar België uitgeweken J.Th.H. Weustenraedt (1805-1849) kreeg enige faam in de Frans-Belgische literatuur. In Limburg verwierf hij een kwade faam met zijn licht scabreuze 'Persessie vaan Sjerrrepenheuvel'. Die 'Persessie' (Maastrichts dialect voor bedevaart) was misschien des te verwerpelijker, omdat de dichter het waagde de geestelijkheid te hekelen om haar slechte omgangsvormen, geringe aandacht voor de uiterlijke verzorging van de eredienst en oppervlakkige preken.[542] De werken van anderen die in

540 Erenstein, R.L., e.a., Maastricht theatergezicht, tweehonderd jaar theaterleven in Maastricht, (VM, 9), Maastricht 1987, is een doorlopende demonstratie van het smalle draagvlak en een karige overheid.
541 LV, II, 374 (Jans).
542 SSEGL (1966) 69 (Roebroeck).

de negentiende eeuw roem verwierven (Beltjens, Écrevisse, Dautzenberg, Van Hasselt, Seipgens[543]), zijn thans vergeten. In de twintigste eeuw kregen de katholieke schrijvers[544] opvolgers (de romancière Marie Koenen, Emile en Frans Erens, Matthias[545] en Pierre Kemp, paters als Hilarion Thans, Schreurs en Molenaar en anderen). Frans Erens en Pierre Kemp[546] vonden algemene landelijke erkenning. Een 'succès de scandale' kende de naturalistisch schrijvende onderwijzer Maas in zijn jonge jaren met zijn romans over het harde leven in de Peel.[547]

De Romantiek had ook de volkstaal, het dialect, op de voorgrond geschoven. De Maastrichtse sociëteit Momus (1839) schreef de beoefening van het dialect hoog in het vaandel.[548] Het grote probleem bij het beoefenen van de dialectliteratuur was de veelheid van Limburgse dialecten, die niet zonder meer voor elke Limburger algemeen verstaanbaar zijn. Maar een toneelstuk in het lokale dialect trok en trekt altijd scharen plaatsgenoten. In het begin van de twintigste eeuw betreurden steeds meer Limburgers de aantasting van het Limburgs volkseigene, wat dat dan ook moge zijn. De industrialisatie, vooral de mijnindustrie, deden een ander Limburg ontstaan, waarin sommigen een verlies zagen. Zij zetten zich ertegen te weer, ook door het streven het dialect – eigenlijk de dialecten – te behouden. In 1926 werd de vereniging V.E.L.D.E.K.E (Voor Een Limburgs Dialect Een Krachtige Eenheid) opgericht ter beoefening en behoud van de Limburgse dialecten. Los daarvan verschenen in verschillende plaatsen (Maastricht, Sittard, Roermond, Venlo) woordenboeken van het eigen dialect, proefschriften bestudeerden lokale dialecten en als kroon op het werk kwamen sinds 1965 de afleveringen van een Woordenboek der Limburgse Dialecten van de pers.[549]

Schrijven doet men om gelezen te worden. Er is tot op heden in Limburg weinig onderzoek naar het leesgedrag gedaan, maar het panorama is niet opbeurend.[550] Vóór de invoering van de algemene leerplicht in Nederland (1901) lag de graad van alfabetisering in Nederlands-Limburg waarschijnlijk niet hoger dan in Belgisch-Limburg, waar de leerplicht eerst in 1914 werd ingevoerd. Daarna verdween deze achterstand langzamerhand, maar dat wil nog niet zeggen dat Limburgers van niet-lezers schielijk lezers werden. Er waren verschillende remmende factoren. Lezen kostte geld voor het kopen van krant, boek of tijdschrift en dat hadden de meestal weinig welvarende Limburgers er niet voor over. Een krant kon er misschien nog af, maar dan hield het ook op. De mogelijkheid om boeken te lenen was tot in de tweede helft van de twintigste eeuw beperkt door de geringe ontwikkeling van het bibliotheekwezen. Bovendien was een katholiek geen zoeker, maar een allesweter. Zijn geloof deed bij hem geen vragen opkomen die mogelijk door lezen konden worden verhelderd, zo niet opgelost. Geestelijken zagen in lectuur in allereerste instantie een gevaar voor het ware geloof. Op dit punt verruilden zij hun bemoedigende taak voor een ontmoedigende. Het katholieke leeszaalwerk kwam moeizaam van de grond en de gemeenten vonden mondjesmaat subsidiëren eigenlijk al te veel. Tekenend is het

543 Zie over hem en zijn schrijvende tijdgenoten de inleiding in: Nissen, P., De akkoorden van het gemoed, het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw, een bloemlezing, Roermond 1986.

544 Nissen, P.J.A., Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg, in: Van katholiek Limburg, 145-217.

545 Gorissen, Mathias Kemp.

546 Jägers, G.J.M., Pater en poëet: Johannes van Well (1866-1943) en Pierre Kemp (1886-1967), een literatuurhistorische studie, in: PSHAL 128 (1992) 68-120.

547 Dam, J.P.A. van den, J.M.W.G. Lucassen, H.H.J. Maas, 1877-1958, onderwijsman, literator en journalist, (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 37), Tilburg 1976.

548 Evers, Ingrid M.H., De Momus, (MS, 8), Maastricht 1982.

549 Een korte geschiedenis van dit woordenboek: SSEGL 46 (1998) 207-211.

550 Buijs, Over 'lelies van onschuld', waaraan het volgende ontleend is. Gegevens voor Belgisch-Limburg en de werking van het Davidsfonds in die provincie: Wijs, Honderd jaar, passim.

ontbreken van positieve steun voor de Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening (KCVL). De vereniging ontstond in 1952 ter bevordering van het lezen in het bisdom Roermond. Door de strenge patronage van de geestelijkheid werkte zij meer als een schrikdraad rond het boek, dan als een stimulans tot lezen. Gemeenten en provincie onderstreepten dat op hun manier door de subsidiekraan slechts te laten druppelen als de KCVL aanklopte.

Toch verbeterde de situatie ondanks alles. De algemene stijging van het welvaartspeil en de toenemende vrije tijd bevorderden ook het lezen in Limburg. Er kwamen meer leeszalen, met een nieuw genre katholieke boeken, dat niet meer zo naar wijwater rook als vroeger. De democratisering van het middelbaar onderwijs deed de ontwikkeling en in het verlengde daarvan de belangstelling voor het boek toenemen. De tanende invloed van de clergé verjoeg de kerklucht; de ramen gingen wijd open en van lectuurverboden werd niets meer gehoord. Desondanks bleef voor de overgrote meerderheid van de Limburgers de krant de enige lectuur, totdat de opmars van de televisie na 1960 het dagblad overbodig scheen te maken en de 'ontlezing' begon.

Media

Eerder moest de invloed in Limburg van moderne communicatiemiddelen als telegraaf en telefoon buiten beschouwing blijven bij gebrek aan onderzoek (zie noot 464 in dit hoofdstuk). Voor de media (kranten en tijdschriften, fotografie, film, radio, televisie) geldt hetzelfde. Ze zijn ofwel van te recente datum om de aandacht van een onderzoeker getrokken te hebben (film,[551] radio,[552] televisie), ofwel slechts fragmentarisch (kranten) ofwel nauwelijks onderzocht (tijdschriften, fotografie).[553]

Over de Limburgse dagbladpers is niet zo heel veel bekend buiten wat min of meer lokale onderzoeken.[554] Een paar grote lijnen kunnen er echter wel worden getrokken. De Belgische grondwet van 1831 verwezenlijkte het programma van het Monsterverbond, de unie der opposities: vrijheid op alle gebied, ook voor de pers.[555] Deze vrijheid oefende een duidelijke invloed uit. In de Zuidelijke Nederlanden verschenen in 1828 71 periodieken, in 1848 was dat tot 202 aangegroeid (137 Frans- en 52 Nederlandstalige). Het aantal abonnees steeg van 21.747 in 1830 naar 61.408 in 1848.[556] In Nederland duurde het nog tot 1848 aleer er vrijheid van drukpers kwam. In beide landen bleef de verspreiding van dagbladen moeilijk door het dagbladzegel, een belasting die de kranten onnodig duur maakte en zodoende de verspreiding van het vrije woord in de weg stond. Nederland schafte deze belasting in 1869 af, België deed het in twee fasen: in 1848 voor binnenlandse en in 1883 voor buitenlandse bladen. Maar ook daarna bleef het tot in de twintigste eeuw heel gewoon, dat een enkel abonnement door meerdere gezinnen werd gelezen.

De krant was dus heel lang geen massa-artikel en is daardoor niet onbeperkt bruikbaar als kenbron voor de algemene publieke opinie in de negentiende en ook nog wel de twintigste eeuw. De dure krant bereikte in de negentiende eeuw slechts een bovenlaag, maar het waren

551 Een overzicht: Holthuizen, Fr., R. Braad, Limburg in bewegend beeld 1911-1996, catalogus van film- en videomateriaal over Nederlands-Limburg, Venlo 1997.

552 Een journalistiek overzicht van de Nederlands-Limburgse radio-omroep: Cammaert, A.P.M., Etherslag aan de Maas, vijftig jaar radio-omroep in Limburg, (Limburg-Reeks, 3), Maastricht 1995.

553 Voor de tijdschriften van Belgisch-Limburg kan verwezen worden naar de serie: Bibliografische analyses uitgegeven door de afdeling Culturele Aangelegenheden van het Provinciebestuur van Belgisch-Limburg, waarin R. van Laere zijn bibliografische ontleding gaf van tijdschriften als: De Kabouter uit het Land van Loon, De Zangschool, en andere.

554 Voor de Belgisch-Limburgse pers bestaat een repertorium: Vroede, M. de, De Belgisch-Limburgse pers van 1830-1860, Leuven 1963. Voor Nederlands- Zuid-Limburg het journalistieke overzicht: Overhof, S., De krant in Zuid-Limburg, (Limburg-Reeks, 2), Maastricht 1995.

555 BMGN 112 (1997) 512 (Wils).

556 NAGN, XI, 150 (Art).

wel de leidinggevenden, de smaakmakers: in Limburg aan de ene kant de geestelijkheid met de conservatieve katholieken en aan de andere kant de liberaal-katholieken, minder genegen aan de leiband van de clergé te lopen. Deze scheiding weerspiegelde zich ook in het Limburgse perswezen, al is 'perswezen' hier wel een erg groot woord voor de druksels van de eerzame plaatselijke drukkers, die wat bijverdienden door enkele keren per week of maand een nieuwsblad of -blaadje – vaak niet veel meer dan een advertentieblad – uit te geven! Maar zij moesten rekening houden met de wensen van hun clientèle en kruidden dus hun nieuws naar ieders smaak, waardoor er enkele richtingen in hun voortbrengselen kunnen worden onderscheiden. Samenhangend met de lokale oorsprong van veel Limburgse bladen is hun kortstondigheid; een nieuw blad was vlug opgezet en verdween ook weer even makkelijk als het was ontstaan. Inherent aan dat vluchtige bestaan is het ontbreken van archief: geen administratie van abonnees, geen oplagecijfers, soms is zelfs alleen maar de naam van het blad bekend, omdat er geen enkel exemplaar bewaard bleef.

De jarenlange felle strijd tussen katholiek en liberaal, tussen klerikaal en antiklerikaal in Belgisch-Limburg heeft daar tot groter aandacht geleid voor de provinciale persproducten dan in Nederlands-Limburg. Slechts in vier Belgisch-Limburgse gemeenten werden tussen 1830 en 1860 kranten uitgegeven: Hasselt (uitsluitend Franstalig), Tongeren (uitsluitend Nederlandstalig),[557] Sint-Truiden en Peer. De eerste krant verscheen te Tongeren in 1831. Het *Journal du Limbourg Belge* was de belangrijkste Limburgse krant in de negentiende eeuw. De meerderheid der bladen was katholiek, vijf waren liberaal, twee progressief. Elf bladen waren Frans- en zeventien Nederlandstalig. Vooral na 1860 nam het Nederlandse overwicht sterk toe.[558] In Belgisch-Limburg verscheen toen te Hasselt het ultrakatholieke *De Onafhankelijke der Provincie Limburg* met als antiklerikale tegenhanger *La Vedette du Limbourg*. Wees het verschil in taalgebruik al op recht- of vrijzinnigheid? La Vedette, die te Tongeren verscheen was tot 1858/1860 apolitiek, maar in 1872 geëvolueerd tot een uiterst antiklerikaal blad.[559] Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de dagbladpers in Belgisch-Limburg zal in deze Belgische grensprovincie echter ook rekening gehouden moeten worden met de invloed van Luik en van Maastricht.[560]

Maastricht was van oudsher een drukkerscentrum.[561] Nieuwsbladen verschenen er al sinds 1746, al was Roermond in dit opzicht Maastricht nog eens honderd jaar voor geweest. De ontwikkeling in Maastricht liep in de negentiende eeuw langs dezelfde lijnen als geschetst voor Belgisch-Limburg. Vlak voor de Belgische Opstand verscheen in de stad *L'Éclaireur*, het anti-regeringsgezinde blad met de dichter Weustenraed als hoofdredacteur. Later bestond in Nederlands-Limburg een met Belgisch-Limburg vergelijkbare scheiding tussen rechtzinnig katholieke en meer vrijzinnig liberale bladen. In 1866 vielen bij de grotere bladen de volgende stromingen te onderscheiden: de ultramontaanse *Courrier de la Meuse*, de liberaal-katholieke *Ami du Limbourg*, *Nieuwsbode* en *Volksvriend* en ten slotte het blad van bisschop Paredis, de katholiek-conservatieve *Maas- en Roerbode*.[562]

Elke plaats van enige betekenis kreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn eigen

557 NEVB, II, 2431.
558 BGN 18 (1964) 302-303.
559 St&, L 59 (1972) 161 (Lermyte).
560 De Maasgouw 84 (1965) 158-159 (Munsters).
561 Tot 1815 [voorlopig] bibliografisch beschreven in Heynen I en II. Zie ook de aanvullende artikelen van G. Nypels in: De Maasgouw 83 (1964) 21-26, en 175-182, van Th. Wingens in dezelfde jaargang, en van Bogers over Maastrichtse kranten in de periode 1792-1814 in: PSHAL 127 (1991) 154-182.
562 De Maasgouw 100 (1981) 135 (Ingrid Evers).

dagblad. Tegen het einde van de eeuw kwamen al die bladen in het rechte, orthodox katholieke spoor of zij verdwenen. Wie in Nederlands-Limburg de ultramontaanse persproducten niet beliefde, kon terecht bij nationale, vrijzinnige bladen als onder andere *De Telegraaf* (liberaal) en *Het Volk* (socialistisch). Een typisch voorbeeld van een veel gelezen Nederlands-Limburgse krant was het in 1846 te Heerlen ontstane blad dat, na afwisselend in het Duits en Nederlands te zijn verschenen, sinds 1869 bekend bleef als De *Limburger Courier* (later Koerier) met in 1878 een oplage van 3.093 stuks, die in 1883 gestegen was naar 5.100 en in 1893 naar 19.800 stuks. Het was niet bijzonder indrukwekkend voor een blad dat zichzelf trots afficheerde als 'hoofdorgaan van de provincie'.[563] Aan het begin van de twintigste eeuw had De Limburger Koerier een geestelijke als hoofdredacteur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de Limburgse pers – waaronder De Limburger Koerier in het bijzonder – neutraal of pro-Duits; alleen de dichter Matthias Kemp in zijn *Maastrichter Krant* was pro-Belgisch.[564] Tijdens de Tweede Wereldoorlog voer De Limburger Koerier een pro-Duitse, nationaal-socialistische koers, wat het bijna honderdjarige blad bij de bevrijding in september 1944 de kop kostte.[565] Zijn Belgisch-Limburgse tegenhanger, de in 1933 opgerichte krant *Het Belang van Limburg*, weigerde tijdens de Tweede Wereldoorlog te verschijnen en is nog steeds de leidende krant in Belgisch-Limburg.[566]

Bibliografie

150 jaar provinciaal beleid, een terugblik op de belangrijkste beleidsopties van 150 jaar provinciebestuur van Limburg, Hasselt 1986.

Art, J., Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914, (St&L, 71), KortrijkHeule 1977.

Boogman, J.C., Nederland en de Duitse Bond 1815-1851, (Historische studies Rijksuniversiteit Utrecht, 5), Groningen/Djakarta 1955, 2 dln [doorgepagineerd].

Boogman, J.C., Rondom 1848, de politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858, Bussum 1978.

Bornewasser, J.A., De katholieke zuil opnieuw doorgelicht, in: AGKKN 26 (1984) 119-148.

Bouveroux, J., Terreur in oorlogstijd, het Limburgse drama, (Mens & Tijd), Antwerpen/Amsterdam 1984.

Buijs, A., Over 'lelies van onschuld', verboden vruchten en boekheidenen: een geschiedenis van het lezen in Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw, in: SSEGL 43 (1998) 37-87.

Caljé, P.A., J.J.C. den Hollander, De nieuwste geschiedenis, (Aula, 842), Utrecht 1996³.

Cammaert, A.P.M., Het verborgen front, geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, (MM, 55), Leeuwarden/Mechelen 1994, 2 dln.

Campenhout, Fr. van, Bijdrage tot de geschiedenis van het Daensisme in Zuid-Limburg, in: Limburg 65 (1986) 106-117.

Cholvy, G., La religion en France de la fin du XVIIIe siècle à nos jours, nouvelle édition mise à jour et augmentée, Paris 1998.

Christelijke arbeidersbeweging, De, in België, E. Gerard (ed), (KADOC-studies, 11), Leuven 1991, 2 dln.

Coninckx, D., De politieke elite in Limburg (1936-1946), in: OLL 50 (1995) 71-133.

Delheij, V., A. Jacobs, Kerkenbouw in [Nederlands-]Limburg 1850-1914, neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten, Sittard 2000.

563 Oplagecijfers: Overhof, Krant in Zuid-Limburg, 29, 31.
564 De Maasgouw 108 (1989) 5 (Gorissen).
565 Brauer, J., J. Driever, Krantenstrijd in Maastricht 1944-1949, in: SSEGL 28 (1983) 64-91.
566 NEVB, I, 429-430 (Durnez); NEVB, II, 24-56 (Redactie).

Dingemans, P.A.W., De invoering en afkondiging van de Duitse Bondswetgeving, een aspect in de verhouding Limburg-Duitse Bond, in: PSHAL 115 (1979) 475-490.
Gijsen, J.M., Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd, (MM, 8), Assen 1968.
Gouverneurs, De, in de beide Limburgen 1815-1989, J.H.M. Wieland e.a. (eds), (Werken LGOG, 11), Maastricht 1989.
Gribling, J.P., Willem Hubert Nolens 1860-1931, uit het leven van een priester-staatsman, (MM, 26), Assen 1978.
Hanson, M., Van Frans naar Nederlands, de taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914, (MM, 49), Leeuwarden/Maastricht 1990.
Haver, J. van, Voor u, beminde gelovigen, het rijke roomse leven in Vlaanderen 1920-1950, Tielt 1995.
Hellemans, St., Strijd om de moderniteit, sociale beweging en verzuiling in Europa sinds 1800, (KADOC-studies, 10), Leuven 1990.
Jansen, J.C.G.M., W.J.M.J. Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw, (MM, 52), Leeuwarden/Mechelen 1992.
Katholieke encyclopedie voor opvoedingen onderwijs, 's-Gravenhage/Antwerpen 1951-1954, 3 dln.
Katholiek Nederland, Het, 1813-1913, ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid, J.A. Loeff e.a. (eds), I, Nijmegen 1913.
Knippenberg, H., De religieuze kaart van Nederland, omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden, Assen/Maastricht 1992.
Koppenjan, J., Verzuiling en interconfessionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1920, in: TSG 12 (1986) 109-134.
Kossmann, E.H., De Lage Landen 1780-1940, anderhalve eeuw Nederland en België, Amsterdam/Brussel 1976.
Kreukels, L.H.M., Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid, geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940, (MM, 42), Assen/Maastricht 1986.
Leboutte, R., Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique, les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XVIIIe siècles, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 251), Paris 1988.
Luykx, Th., Politieke geschiedenis [van België], Amsterdam/Brussel 1977[4], 2 dln.
Maenen, A.J.Fr., Petrus Regout 1801-1878, een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht, (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 7), Nijmegen 1959.
Maier, H., Revolution und Kirche, zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie, Freiburg i.Br. 1988[5].
Massin, W., De opkomst van het socialisme in Limburg, 1890-1914, de moeilijke doorbraak in een sterk verzuilde katholieke maatschappij, Diest, 1975.
Matthijsen, M., De intellectuele emancipatie der katholieken, (Sociaal kompas, 4), Assen 1958.
McLeod, H., Religion and the people of Western Europe 1789-1970, (Opus Books), Oxford 1981.
Messing, F.A.M., Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg, noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975, Leiden 1988.
Overhof, S., De krant in Zuid-Limburg, (Limburg-Reeks, 2), Maastricht 1995.
Pasture, P., Kerk, politiek en sociale actie, de unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België 1944-1973, (HIVA-reeks, 14), Leuven/Apeldoorn 1992.
Perry, J., Roomsche kinine tegen roode koorts, arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920, (De Nederlandse arbeidersbeweging, 14), Amsterdam 1983.
Philips, J.F.R., Een verkenning van het sociaal-politieke landschap in Zuid-Limburg in de bevrijdingstijd, in: Regionale geschiedenis zonder grenzen, opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.G.M. Jan-

sen, (Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1), Maastricht 1998, 235-265.
Philips, R, Gezondheidszorg in Limburg, groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940, (MM, 32), Assen 1980.
Raskin, E., Gerard Romsée, een ongewoon man, een ongewoon leven, Antwerpen/Baarn 1995.
Rheenen, H. van, De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914), in: SSEGL 40 (1995) 161-185.
Righart, H., De katholieke zuil in Europa, een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland, Amsterdam 1986.
Roda Sacra 1104-1954, (Rolduc's jaarboek 34 (1954)), Roermond 1954.
Roebroeck, E., De geschiedenis van de landbouw in Limburg, in: BGN 20 (1966) 147-157.
Rogier, L.J., Katholieke herleving, geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853, 's-Gravenhage 1956.
Schillings, H., Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw, (MM, 23), Assen/Amsterdam 1976.
Starmans, J.C.J.M., M.M.R. Daru-Schoemann, Industrieel erfgoed in Limburg, verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relicten, (MM, groot formaat, 7), Leeuwarden/Maastricht 1990.
Teeuwen, P.J.M., Uit aarde geschapen, aspecten van het bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965, (MM, 51) Leeuwarden/Maastricht 1990.
Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998, H.W. Lintsen e.a. (eds), Zaltbommel 1998.
Valk, J.P. de, Roomser dan de paus?, studies over de betrekkingen tussen de H. Stoel en het Nederlandse katholicisme 1815-1940, Nijmegen 1998.
Vandeweyer, L., De jeugdjaren van het Vlaams-nationalisme, in: OLL 50 (1995) 7-22.
Vandeweyer, L., Kiezen tussen kardinaal en Kaiser, Vlaamse katholieke activisten tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: Trajecta 5 (1996) 134-155.
Vanduffel, Fr., Industrialisatie en verandering, Lommel tussen 1890 en 1914, (MM, 37), Assen 1983.
Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg, E. Henau, T. van den Hoogen (eds), (UTP-katern, 6), Heerlen 1988.
Vanvinckenroye, F., David Traets (1813-1895), animator van het Vlaamse cultuurleven, in: OLL 38 (1983).
Vellenga, S.Y.A, Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme, (MM, 19), Assen 1975.
Velthoven, H. van, De Vlaamse kwestie 1830-1914, macht en onmacht van de Vlaamsgezinden, (St&L, 82), Kortrijk-Heule 1982.
Vints, L., P.J. Broekx en de christelijke arbeidersbeweging in Limburg 1881-1968, (KADOC-studies, 8), Leuven 1989.
Vugt, J. van, De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg, in: AGKKN 23 (1981) 17-60.
Wagemans, K., Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920, in: SSEGL 43 (1998) 89-133.
Wils, L., Honderd jaar Vlaamse beweging, geschiedenis van het Davidsfonds, 3 dln, Leuven 1977, 1985, 1989; I: tot 1914, II: 1914 tot 1936, III: in en rond de Tweede Wereldoorlog.
Witte, E., e.a., Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden. Antwerpen 1990[5].
Woltjer, J.J., Recent verleden, de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw, Amsterdam 1992.
Wouters, H.H.E., Van atheneum tot lyceum, honderd jaar gemeentelijk V.H.M.O. in Maastricht, Maastricht 1964.
Zanden, J.L. van, Een klein land in de 20e eeuw, economische geschiedenis van Nederland 1914-1995, Utrecht 1997.

Besluit

Mijn rondgang door meer dan tweeduizend jaar Limburgse geschiedenis is ten einde. De politieke geschiedenis was bij de beschrijving ervan de voornaamste leidraad. Het was een keuze uit praktische overwegingen. Politieke geschiedenis geeft een duidelijk chronologisch schema gelardeerd met feiten; zij is het bekendst, want in de bronnen en literatuur het meest direct grijpbaar. Politieke geschiedenis blijft daarom het voertuig bij uitstek om helder de veranderingen aan te geven op de korte en kortste termijn. Zonder een degelijke kennis van de politieke geschiedenis is het bovendien niet mogelijk andere takken van de geschiedenis van de mens, zoals economische, rechts-, kerk-, kunst- en cultuurgeschiedenis, goed te verstaan.

Achter het feitelijke relaas over de stroom van politieke gebeurtenissen van eeuw tot eeuw, gaat echter een andere geschiedenis schuil, die van de langzame veranderingen, de geschiedenis op de lange termijn. Tijdens de beschrijving van tweeduizend jaar Limburgse geschiedenis is daar verschillende malen de aandacht op gevestigd. Hier worden die langzame veranderingen nog even kort samengevat met als merktekens de grote omslagpunten.

Limburg kende in de afgelopen tweeduizend jaar vier grote keerpunten in zijn geschiedenis: een halve eeuw voor Christus' geboorte de inlijving van het gebied door de Romeinen, aan het begin van de Middeleeuwen de germanisering en christianisering onder de Franken, omstreeks 1600 het behoud van het rooms-katholicisme, ten slotte rond 1800 de gedwongen opgang naar de moderne, hedendaagse maatschappij door de komst van de Franse revolutionairen.

Het eerste keerpunt viel omstreeks het jaar van Christus' geboorte: de inlijving bij het Romeinse Rijk, tevens het begin van een geschiedenis steunend op schriftelijke bronnen. De verschillende stammen die Limburg bewoonden, kwamen toen onder het ene bewind van de keizer in Rome, die een heldere bestuursindeling invoerde. Het bestaande Keltische wegennet deed hij verbeteren en uitbreiden. Militaire posten zorgden voor de veiligheid op en langs dit net. Zij vormden tevens de kern voor soms nu nog bestaande nederzettingen. Het Romeinse leger dwong vrede en rust af, de *pax romana*. De bevolking begon toe te nemen en landbouw en veeteelt beleefden een tijd van bloei. Bossen moesten plaats maken voor landbouwbedrijven, de vele villae der Romeinen. Het Latijn, ofschoon verbasterd, werd vermoedelijk de algemene voertaal. In Limburg vermengden zich de inheemsen met immigranten uit alle delen van het Romeinse Rijk. De nieuwkomers brachten een andere cultuur mee, waaronder nieuwe vormen van godsverering, zoals het nog jonge christendom.

Zes eeuwen na de komst van de Romeinen volgde het tweede grote keerpunt, toen de Germanen – in Limburg waren dat de Franken – de macht overnamen. Hun staatsidee kende geen alleenheerser, die oppermachtig heerste over al zijn onderdanen. De Germaanse staatsidee werd belichaamd door de vorst die samen met zijn vazallen regeerde. Hun almacht was echter beperkt. De uitgestrektheid van het rijk en de gebrekkige communicatiemiddelen stonden een heerschappij over alles en allen in de weg en ook een voortdurend rondreizende vorst

slaagde er niet in de eenheid van het rijk te bewaren. Dat bood de vazallen de mogelijkheid in de loop der Middeleeuwen eigen machtsgebieden te scheppen, waardoor het rijk uiteenviel in deelstaten, die door de feodalisering steeds verder versplinterden. Een nog belangrijker fenomeen met een langduriger en dieper doordringende invloed, was de kerstening van de Franken en de keuze die zij daarbij maakten. Zij wendden zich af van het Byzantijnse arianisme en kozen voor het Romeinse christendom en de paus. In tegenstelling tot andere Germaanse volken, die wel voor het arianisme hadden gekozen, maakten de Franken daardoor de aansluiting mogelijk bij de cultuur van de Romeins-katholieke bevolking van het Middellandse Zeegebied en het opgaan in de Germaanse cultuur van de oorspronkelijke, Gallische bevolking die in het Frankische machtsgebied woonde. De Franken voerden Limburg binnen in de christelijke Kerk van Rome, waardoor de Limburgse cultuur de kenmerken zou krijgen van de Germaans-christelijke beschaving. Op die wijze bouwden zij voort op hetgeen de Romeinen hadden gebracht. Dit voortbouwen bleek vooral uit de handhaving van het christendom als staatsgodsdienst, uit de Frankische bisdommen, die aansloten bij de Romeinse kerkindeling, op het blijven gebruiken van het Latijn als officiële voertaal en uit de overname van de algemene Latijns-Romeinse cultuur, die door de Kerk en haar bedienaren een christelijk stempel kreeg.

Toen de Middeleeuwen ten einde liepen, volgde een bevestiging en versterking van de in de vijfde en zesde eeuw gemaakte keuze voor het Romeinse christendom. Rond 1600 werd het duidelijk, dat Limburg zijn roomse signatuur zou behouden door binnen de invloedssfeer te blijven van de dynastie der Habsburgers, eerst de Spaanse en later de Oostenrijkse, die beiden hadden gekozen voor de na het concilie van Trente hernieuwde katholieke kerk. Onder hun invloed bleef Limburg eenkleurig rooms-katholiek met uitzondering van de oostelijke rand met het Rijnland, waar de confessionele kleur gemengd was.

Tweehonderd jaar later volgde het vierde en voorlopig laatste grote keerpunt. Het was een veel groter ingreep dan de veranderingen rond 500 of rond 1600, het was een breuk. Omstreeks 1800 trachtten de Franse revolutiemannen een geheel nieuwe, een geheel andere maatschappij te scheppen, een samenleving die de wezenskenmerken van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd aan kant zou zetten. Voortaan zouden de onderdanen, zou het volk, de bron van de staatsmacht zijn en niet meer de vorst. Het volk zou bestaan uit een veelheid van gelijkwaardige individuen, want allen waren zij voor de wet gelijk, ongeacht hun geboorte of bezit. De revolutionairen sneden de eeuwenoude, nauwe band tussen Kerk en Staat door. Godsdienst was geen staatszaak meer, maar een vrije, persoonlijke keuze van elke staatsburger afzonderlijk. In de Franse Tijd konden de Limburgers kiezen voor dit andere, dit geheel nieuwe maatschappelijk bestel. Limburg wees die keuze in meerderheid af en bleef het oude, vertrouwde omarmen. De strijd tussen traditie en verandering, tussen behoud en vernieuwing (zie tabel 6.1) was in Limburg na 1800 snel beslist. Het in overgrote meerderheid agrarische gewest koos voor behoud. Mede debet aan die conservatieve keuze was een onevenwichtige sociale opbouw. De bovenlaag, de elite, was smal, in Nederlands-Limburg nog smaller dan aan de overkant van de Maas, en van die elite ging geen impuls uit tot maatschappelijke verandering. Middenstanders, burgers, ontbraken grotendeels, evenals industriearbeiders. De Belgische Opstand in de jaren 1830-1839 nekte een mogelijk aanwezige drang naar verandering, zoals Maastricht demonstreerde in zijn in 1822 opgerichte *Société des Amis* (zie p. 342, 443), die na 1830 een vleugellamme vogel was.

Het verhinderde allemaal niet, dat de Limburgers willens nillens in politiek opzicht mee

moesten in de ontwikkeling naar een moderne staat, de Staat van onze eigen tijd. Waarschijnlijk een nog veel grotere maatschappelijke ingreep was in de negentiende en twintigste eeuw het langzaam verdwijnen van de agrarische samenleving met landbouw en veeteelt als voornaamste middelen van bestaan om plaats te maken voor een geïndustrialiseerde maatschappij, die losser kwam te staan tegenover de natuur en God. Het hoogkerkelijke gewest van boeren en landarbeiders werd een laagkerkelijk gewest van ondernemers en industriearbeiders.

Nu, bij het begin van het derde millennium, begint zich een vijfde keerpunt af te tekenen: het opnieuw opgaan van Limburg in een groter verband – groter dan de nationale staat – gelijk in het eerste millennium, toen Limburg eerst een onderdeel werd van het Romeinse Rijk en later van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Limburg begint thans los te raken uit het Belgische en Nederlandse nationaal verband om op te gaan in een Verenigd Europa. Dat is echter toekomst en de toekomst is niet het domein van de historicus. Hij ziet ex professo steeds achterom en niet vooruit. Het vijfde grote keerpunt in de geschiedenis van Limburg is een historie, die nog eens beschreven zal moeten worden.

Afb. 23 *Standbeeld van Ambiorix op de Markt in Tongeren, opgericht in 1866.*

Afb. 24 *De Romeinse thermen te Heerlen.*

Afb. 25 *Zaalkerkje van Erpekom (B), thans in het Openluchtmuseum Bokrijk.*

Afb. 26 *Vroegromaans zaalkerkje te Lemiers, gemeente Vaals.*

Afb. 27 *Parochiekerk van de Heilige Wiro te Sint-Odiliënberg. Oorspronkelijk een Romaanse munsterkerk uit de 11e eeuw.*

Afb. 28 *Voormalige begijnhofkerk (c. 1300) te Sint-Truiden.*

Afb. 28a *Middeleeuwse parochiekerk van de H. Salvius te Limbricht.*

Afb. 29 Kasteel Horn (c. 1400), zetel van de graven van Horn.

Afb. 30 De Sint-Quintinuskerk (c. 1500) te Hasselt.

Afb. 31 De Cellenbroederskapel (c. 1500) te Maastricht.

Afb. 32 *Grafzerk van Hendrik van Merode (†1564) en zijn vrouw Franoise van Brederode (†1553) in de Sint-Ursulakerk te Lanaken.*

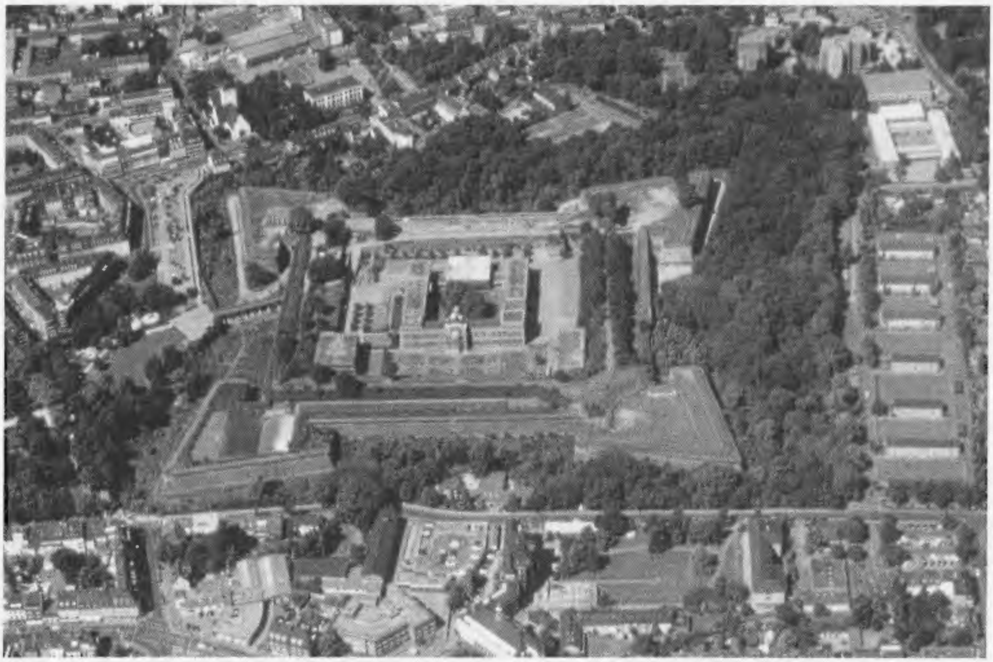

Afb. 33 Citadel uit de 16e eeuw van Jülich, hoofdstad van het vroegere hertogdom Gulik.

Afb. 33a De Loretokapel (1685) en kluis (1708) van Vrijhern bij Hoeselt (B).

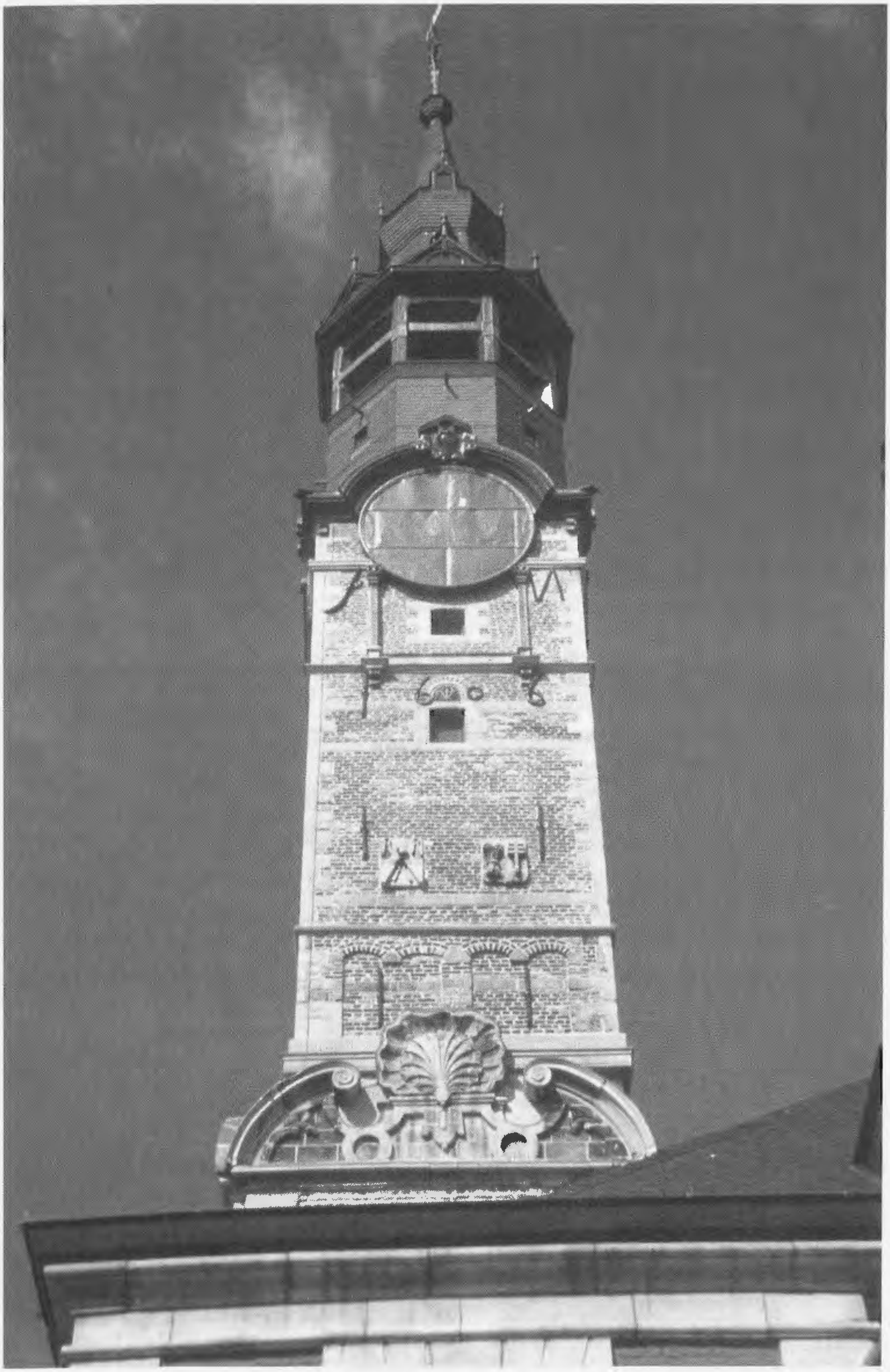

Afb. 34 Belfort (1606) te Sint-Truiden.

Afb. 35 Stadhuis van Venlo, gebouwd rond 1600. Foto c. 1910.

Afb. 35a Stadhuis (1685) van Bilzen in renaissancestijl. Daarachter de torenspits van de parochiekerk.

Afb. 36 *Peer, stadhuis in Vlaamse stijl, gebouwd in 1653.*

Afb. 37 *Stadhuis van Maastricht, in 1664 in gebruik genomen; toren 1685.*

Afb. 38 *De Markt te Maaseik met patriciërshuizen uit ongeveer 1700.*

Afb. 39 *Stadhuis van Roermond, gebouwd rond 1700. Foto c. 1910.*

Afb. 40 Gemeentehuis van Dalhem (B), provincie Luik. Het stadje was van 1661 (Partageverdrag) tot 1785 (Verdrag van Fontainebleau) hoofdplaats van het Staatse gedeelte van het Land van Dalhem.

Afb. 41 De protestantse kerk te Urmond, gebouwd 1685.

Afb. 42 Monument bij Lafelt (B) ter herinnering aan de veldslag in 1747, waarbij de verenigde Oostenrijkse, Engelse en Staatse troepen door de Franse legers van Lodewijk XV werden verslagen.

Afb. 43 Het kasteel van Heks (B), voormalig jachtverblijf van prins-bisschop Frans Karel van Velbrck (c. 1770).

Afb. 44 Monument van de Boerenkrijg te Hasselt, opgericht 1898.

Afb. 45 *Vakwerkhuizen te Herkenrade (NL), gemeente Sint-Geertruid.*

Afb. 46 *Watermolen te Wijlre.*

Afb. 47 Impressie (c. 1865) van de glas- en aardewerkfabriek De Sphinx van de firma Petrus Regout & Co te Maastricht.

Afb. 48 Sluizen in het Albertkanaal bij Kwaadmechelen.

Afb. 49 De Noordervaart te Beringe, gemeente Helden-Panningen, met depot van Landbouwbelang.

Afb. 49 a De Zuid-Willemsvaart.

Afb. 50   *Het Stikstofbindingsbedrijf van Staatsmijnen te Geleen in 1932. Op de achtergrond de Staatsmijn Maurits.*

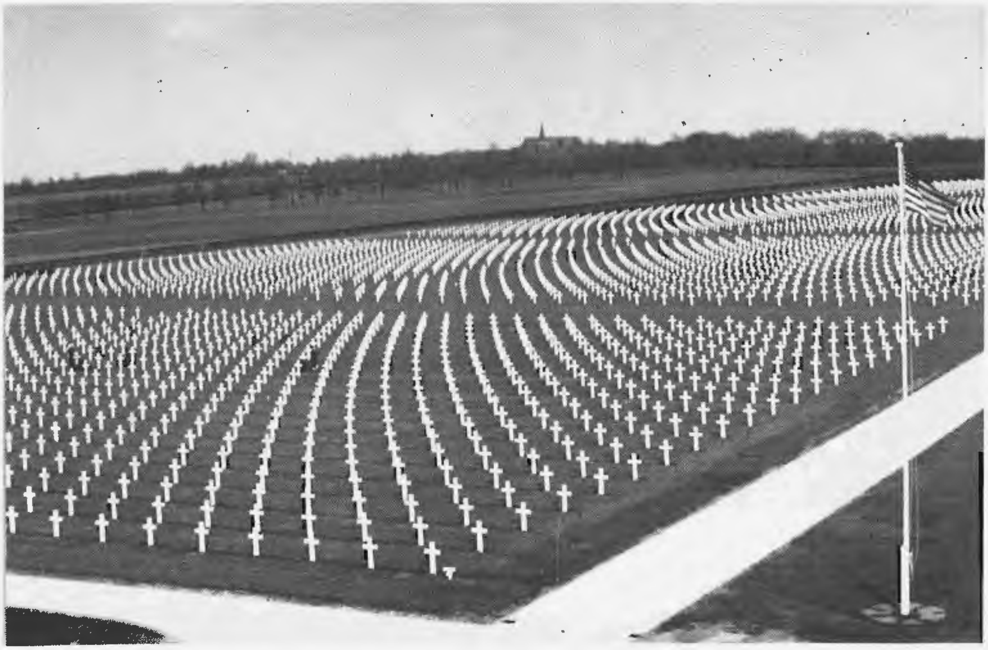

Afb. 51   *Amerikaanse oorlogsbegraafplaats te Margraten.*

Algemene bibliografie

Algemene werken en artikelen

Abel, W., Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland, (Kleine Vandenhoeck-Reihe, 352-354), Göttingen 1972.

Alberts, W.J., De landbrief van 1375 in het licht van de interregionale ontwikkeling, in: Van standen tot staten, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975, (Stichting Stichtse Historische Reeks), Utrecht 1975, 41-50.

Algemene geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen, J.A. van Houtte e.a. (eds), Utrecht 1949-1952.

Algemene geschiedenis der Nederlanden in vijftien delen, D.P. Blok e.a. (eds), Haarlem/Bussum/Weesp 1979-1983.

Angenendt, A., Das Frühmittelalter, die abendländische Christenheit von 400 bis 900, Stuttgart 1995[2].

Angenendt, A., Geschichte der Religiosität im Mittelalter, Darmstadt 1997.

Becker, N., Das Land am unteren Niederrhein, Untersuchungen zur Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des ländlichen Raumes vom Hohen Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit (1100-1600), (Rheinisches Archiv, 128), Köln/Weimar/Wien 1992.

Becker, Th.P., Konfessionalisierung in Kurköln, Untersuchungen zur Durchsetzung der katholischen Reform in den Dekanaten Ahrgau und Bonn anhand von Visitationsprotokollen 1583-1761, (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Bonn, 43), Bonn 1989.

Bredero, A.H., De ontkerstening der Middeleeuwen, een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom, (Mens en tijd), Baarn/Kapellen 2000[2].

Bieleman, J., Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950, veranderingen en verscheidenheid, Meppel/Amsterdam 1992.

Bijsterveld, A.J.A., Du cliché à une image plus nuancée: la formation et la conduite des curés en Brabant du Nord de 1400 à 1570, in: La christianisation des campagnes, 221-233.

Blécourt, A.S., H.F.W.D. Fischer, Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht, Groningen 1959[7].

Blom, J.H.C., E. Lamberts (eds), Geschiedenis van de Nederlanden, Baarn 1993[2].

Boekholt, P.Th.F.M., E.P. de Booy, Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd, Assen/Maastricht 1987.

Boogman, J.C., Van spel en spelers, 's-Gravenhage 1982.

Brecher, A., Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 80/81), Münster 1957.

Centrale overheidsinstellingen, De, van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795), Aerts E. e.a. (eds), (Algemeen Rijksarchief en rijksarchief in de provinciën, Studia, 55), Brussel 1994, 2 dln. [doorgepagineerd].

Christianisation, La, des campagnes, actes du colloque du C.I.H.E.C. (25-27 août 1994), J.-P. Massaut, M.-E. Henneau (eds), (Institut Historique Belge de Rome, Bibliothèque, 38-39), Bruxelles/Rome 1996, 2 dln.

Constructie van het eigene, culturele vormen van regionale identiteit in Nederland, C. van der Borgt e.a. (eds), (Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 25), Amsterdam 1996.

Daris, J. Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle, (oorspr. Liège 1884) [samengebonden met:].

Daris, J. Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIIe siècle, 2 dln in 1 bd, Bruxelles 1980 (oorspr. Liège 1877).
Deutsche Militärgeschichte in sechs Bänden 1648-1939, Militärgeschichtliches Forschungsamt (eds), Herrsching 1983 (oorspr. München 1964-1979).
Dynamiek, De, van religie en cultuur, geschiedenis van het Nederlands katholicisme, M. Monteiro e.a. (eds), Kampen 1993.
Economische, De, geschiedenis van Nederland, J.H. Stuyvenberg (ed), Groningen 1977.
Elias, H.J., Geschiedenis van de Vlaamse gedachte 1780-1914 in vier delen, Antwerpen 1963-1965.
Feine, H.E., Kirchliche Rechtsgeschichte, die katholische Kirche, Köln/Wien 1972[5].
Franzen, A., Die Kelchbewegung am Niederrhein, ein Beitrag zum Problem der Konfessionsbildung im Reformationszeitalter, (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung, 13), Münster/W 1955.
Franzen, A., Die kölner Archidiakonate in vor- und nachtridentischer Zeit, eine kirchen- und kirchenrechtsgeschichtliche Untersuchung über das Wesen der Archidiakonate und die Gründe ihres Fortbestandes nach dem Konzil von Trient, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 78/79), Münster/W 1953.
Gabel, H., Widerstand und Kooperation, Studien zur politischen Kultur rheinischer und maasländischer Kleinterritorien (1648-1794), (Frühzeit-Forschungen, 2), Tübingen 1995.
Geschiedenis van het persoonlijk leven, van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog, M. Perrot (ed.), Amsterdam 1989 (oorspr. Parijs 1987), 5 dln.
Geschiedenis van Noord-Brabant, 1796-1996, H.F.J.M. van den Eerenbeemt (ed), Amsterdam/Meppel 1995-1997, 3 dln.
Gilissen, J., Historische inleiding tot het recht, overzicht van de wereldgeschiedenis van het recht, de bronnen van het recht in de Belgische gewesten sedert de 13e eeuw, geschiedenis van het privaatrecht, Antwerpen 1981.
Gutton, J.-P., La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles), (Collection SUP), Paris 1974.
Handbuch der Kirchengeschichte, H. Jedin (ed), Freiburg 1962-1979, 7 dln in 10 bnd.
Histoire de la Wallonie, Genicot, L. (ed), (Univers de la France et des pays francophones, histoire des provinces), Toulouse 1973.
Hövelmann, Gr., Zur Landesgeschichte am unteren Niederrhein, gesammelte Beiträge, (Veröffentlichungen des Historische Vereins für Geldern und Umgegend, 88), Geldern 1987.
Hoven en banken in Noord en Zuid, derde colloquium Raad van Brabant, Tilburg, 30 en 31 januari 1993, B.C.M. Jacobs, P.L. Nève (eds), (Brabantse rechtshistorische reeks, 7), Assen/Maastricht 1994.
Hsia, R., Po-Chia, The world of catholic renewal 1540-1770, Cambridge 1998.
Humblet, J.E., Jalons pour une histoire religieuse de la Wallonie, (Église-Wallonie, 2), Bruxelles 1984.
Israel, J.I., The Dutch Republic, its rise, greatness, and fall 1477-1806, (The Oxford history of modern Europe), Oxford 1995.
Janssen, W., Kleine Rheinische Geschichte, Düsseldorf 1997.
Janssens, P., De evolutie van de Belgische adel sinds de Late Middeleeuwen, (Gemeentekrediet, historische uitgaven, reeks in-8°, 93), Brussel 1998.
Justice, grâce et législation, J.M. Cauchies (ed), (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions, cahier 2), Bruxelles 1994.
Kirche, Die, in ihrer Geschichte, ein Handbuch, K.D. Schmidt, e.a. (eds), Göttingen 1960-...
Knippenberg, H., De religieuze kaart van Nederland, omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden, Assen/Maastricht 1992.
Kruistocht, De, tegen het liberalisme, facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw, E. Lamberts (ed), Leuven 1984.
Laarhoven, J. van, De Kerk 1770-1970, (Post/Abbink, V), Nijmegen 1974.
Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990, R. Aerts e.a. (eds), Nijmegen 1999.

Leupen, P., Keizer in zijn eigen rijk, de geboorte van de nationale staat, Amsterdam 1998.
Marchandisse, A., La fonction épiscopale à Liège aux XIIIe et XIVe siècles, étude de politologie historique, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 272), Liège 1998.
Mecenseffy, Gr., Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, Graz/Köln 1956.
Mellink, A.F., De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544, (Nederlandse Herdrukken, 1), Leeuwarden 1981 (oorspr. Groningen 1954).
Moreau, É. de, Histoire de l'église en Belgique, (Museum Lessianum, section historique, 1-7), Bruxelles 1940-1952, 7 dln.
Nederlandse literatuur, een geschiedenis, M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (ed), Groningen 1993.
Nève, P.L., Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden, competentie-territoir-archieven, (MM, 14), Assen 1972.
Noordam, N.F., Historische pedagogiek van Nederland, een inleiding, Nijkerk 1979.
Paravicini, W., Guy de Brimeu, der Burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen, (Pariser historische Studien, 12), Bonn 1975.
Pfister, Chr., Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1500-1800, (EdG, 28), München 1994.
Population, La, des villes européennes, banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850, Bairoch e.a. (eds), Genève 1988.
Post, R.R., G.A.M. Abbink, Kardinaal De Jong's handboek van de kerkgeschiedenis in vier [vijf] delen, Nijmegen 1962-1974.
Poullet, Pr., Les institutions françaises de 1795 à 1814, essai sur les origines des institutions belges contemporaines, (Archives Générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces, Studia, 54), Bruxelles 1994 (oorspr. Paris 1907), 2 dln.
Put, E., De Cleijne Schoolen, het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw-1795), (Symbolae, series B, 7), Leuven 1990.
Raedts, P.G.J.M., Toerisme in de tijd?, over het nut van middeleeuwse geschiedenis, Nijmegen 1997.
Rheinische Geschichte in drei Bände, F. Petri, G. Droege (eds), Düsseldorf 1978-1984. [Meerdere herdrukken].
Rooijakkers, G., Rituele repertoires, volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853, (Memoria), Nijmegen 1994.
Schieffer, R., Die Karolinger, (Urban-Taschenbücher, 411), Stuttgart 1997².
Schnabel, Fr., Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert, München 1987 (oorspr. Freiburg i.Br. 1929, 1933, 1934, 1937), 4 dln.
Schulze, H., Staat und Nation in der europäischen Geschichte, München 1995².
Schulze, H.K., Vom Reich der Franken zum Land der Deutschen, Merowinger und Karolinger, (Siedler, Deutsche Geschichte, 2), Berlin 1998³.
Slicher van Bath, B., De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850, Utrecht/Antwerpen 1976³.
Smets, J., Les pays rhénans (1794-1814), le comportement des Rhénans face à l'occupation française, (Contacts, série II, 22), Bern etc. 1997.
Territorien, Die, des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, Land und Konfession 1500-1650, 3: Der Nordwesten, A. Schindling, W. Ziegler (eds), (KLK, 51), Münster/W 1995².
Verhulst, A., Précis d'histoire rurale de la Belgique, Bruxelles 1990.
Verschaffel, T., De hoed en de hond, geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794, Hilversum 1998.
Volksfrömmigkeit in der frühen Neuzeit, H. Molitor, H. Smolinsky (eds), (KLK, 54), Münster/W 1994.
Vries, J. de, The economy of Europe in an age of crisis, 1600-1750, Cambridge 1976.
Vries, J. de, A. van der Woude, Nederland 1500-1815, de eerste ronde van moderne economische groei, Amsterdam 1995.
Vroede, M. de, Notabelen en kleine lieden, het inkomen van de Zuid-Nederlandse en Luikse plattelandsclerus in de 18de eeuw, (Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, 118), Leuven 1998.

Weber, E., Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France 1870-1914, London 1979 (oorspr. 1977).
Welvaart in wording, sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen, W.J. Alberts e.a. (eds), 's-Gravenhage 1977[2].
Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden, J.A. Bornewasser e.a. (eds), 3 dln, Amsterdam 1977.
Witte, E. e.a., Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden, Antwerpen 1990[5].

Werken en artikelen met betrekking tot Limburg

Alberts, W.J., Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg sedert de vroegste tijden, I: (tot 1632), II: (1632-±1918), (MM, 15, 17) Assen 1974[2].
Asselberghs, V.J.J.M., De schatrekening van Horst over 1753, in: Van heren en gemeentenaren, (HH, II), P.A.M. Geurts e.a. (eds.), Horst 1988, 175-192.
Bachiene, W.A., Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden, V, Generaliteitslanden, Staats-vlaanderen en Staats-brabant, Amsterdam 1779.
Baerten, J., Het graafschap Loon (11e-14e eeuw), ontstaan, politiek, instellingen, (MM, 9) Assen 1969.
Berkvens, A.M.J.A., Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794, 2 dln, (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, 19, Werken OVR, 22), Nijmegen 1990, 1992.
Beuningen, P.Th. van, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop, bijdrage tot zijn biografie (1525-1576), (MM, 5), Assen 1966.
Boeren, P.C., Heiligdomsvaart Maastricht, schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten, Maastricht 1962.
Bos, N.J.P.M., Notabele ingezetenen, historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw, Brunssum 1995.
Brepoels, J., Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830), (MM, 22), Assen 1976.
Burgerlijk Armbestuur, Het, twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen in Maastricht 1796-1996, B.P.A. Gales, e.a. (eds), (VM, 26, 27), Maastricht 1997, 2 dln.
Campus liber, bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag, A.H. Jenniskens e.a. (eds), (Werken LGOG, 8), Maastricht 1982.
Coenen, D. Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts, Untersuchungen zur Geschichte der Konfessionsbildung im Bereich des Archidiakonates Xanten unter der klevischen und brandenburgischen Herrschaft, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 93), Münster/W 1967.
Colsen c.m., J., Poels, Roermond/Maaseik 1955.
Dorp en stad in Limburg, ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen, Zutphen 1981.
Dumont, Br., Aux origines des communes, les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle, genèse, structures, évolution, (Crédit communal, Collection histoire in 8°, 89), Bruxelles 1994.
Eenheid en scheiding van de beide Limburgen, verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen, (MM, 47), Leeuwarden/Maastricht 1989.
Eggen, C., Vakwerkbouw in Limburg, Weert 1989.
Evers, Ingrid M.H., Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht, de Société des amis des sciences, lettres et arts, 1822-ca. 1855, in: PSHAL 127 (1991) 183-222.
"Flittich erforscht und gecolligeert", opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis, A.M.J.A. Berkvens e.a. (eds), Maastricht 1995.

Franssen, H., De houding van de adel van het Land van Valkenburg en het Verbond der Edelen in 1565, in: De Maasgouw 101 (1982) 68-87.
Gedenkboek der Nederlandsche hervormde gemeente van Maastricht, 1632-1932, Bax, W. e.a. (eds), Maastricht 1932.
Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795, P.J. Meij e.a. (eds), Zutphen 1975.
Geschiedenis van Hoensbroek, J.M. van de Venne e.a. (eds), Hoensbroek 1967.
Gijsen, J.M., Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd, (MM, 8), Assen 1968.
Gouverneurs, De, in de beide Limburgen 1815-1989, J.H.M. Wieland e.a. (eds), (Werken LGOG, 11), Maastricht 1989.
Grauwels, J. (ed), Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters, 1529-1545 (MM, 13), (ed), Assen 1972.
Gutman, M.P., War and rural life in the early modern Low Countries, (MM, 31), Assen 1980.
Habets, J., Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, 3 dln, Roermond 1875-1892.
Habets, J., Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, voortgezet door W. Goossens, dl 4 in 2 stukken, [De Franse Tijd], Roermond 1927.
Hamans, P.W.F.M., Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813), Brugge 1986.
Hansotte, G., Les institutions politiques et judiciaires de la principauté de Liège aux temps modernes, Bruxelles 1987.
Harsin, P., Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795; I: La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes 1477-1505, II: Le règne d'Érard de la Marck 1505-1538, III: Politique extérieure et défense nationale au XVIe siècle; Liège 1957, 1955, 1959. [Niet verder verschenen.]
Hartmann, J.L.H., De reconstructie van een middeleeuws landschap, nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw), (MM, 44), Assen/Maastricht 1986.
Hartog, E. den, Romanesque architecture and sculpture in the Meuse valley, (MM, groot formaat, 8), Leeuwarden/Mechelen 1992.
Hemelse trektochten, broederschappen in Maastricht 1400-1850, Th.J. van Rensch e.a. (eds), (VM, 16), Maastricht 1990.
Hermans, Fr.J., L.H.M. Wessels, Cultureel leven in de provincie, het 'Gezelschap Puteanus' te Venlo, in: PSHAL 126 (1990) 120-153.
Heynen, E., Maastrichtse drukken, (1552-1816), een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliografie, in: PSHAL 83 (1947) 1-174, 84 (1948) 1-140.
Historische opstellen over Roermond en omgeving, [uitgegeven bij het] eeuwfeest 1851-1951 [van het] Bisschoppelijk College Roermond, A. van Rijswijck e.a. (eds), Roermond 1951.
Historisch vademecum Venlo, 1343-1993, R. Camps, Th. Huijs (eds), (Publikaties van het Gemeentearchief Venlo, 1), Venlo 1993.
Hoof, J.P.C.M. van, E.P.M. Ramakers, De militair-strategische betekenis van Maastricht, in: Morreau, Bolwerk, xv-xliv.
Ickenroth, J., De Rijkspost in Limburg, Amstelveen 1995.
Jansen. J.C.G.M., Heren en boeren in Limburg 1150-1800, in: SSEGL 27 (1982) 1-21.
Jansen, J.C.G.M., Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800, een analyse van de opbrengst van tienden, (MM, 30), Assen 1979.
Jansen, J.C.G.M., Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg [1300-1900], in: SSEGL 26 (1981) 1-62.

Keurboeken, De, van het graafschap Loon en het omliggende, einde 16e-einde 18e eeuw, J. Behets, J. Grauwels (eds), in: Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België 30 (1980-1981), 257-469.

Krings, W., Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, eine historisch-sozialgeographische Studie, (MM, 20), Assen 1976.

Kulturraum Niederrhein, Der, I: Von der Antike bis zum 18. Jahrhundert, II: Im 19. und 20. Jahrhundert, D. Geuenich (ed), Bottrop/Essen 1996, 1997, 2 dln.

Kupper, J.L., Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et des Lettres de l'Université de Liège, 228), Paris 1981.

Limburg's verleden, geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, Maastricht 1960, 1967, 2 dln.

Luyn, P.B.N. van, Stadt Sittardt, een grensoverschrijdend verleden, Sittard 1993.

Lyna, J., Het graafschap Loon, politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis, Beringen 1956.

Maaseik, Ontstaan en groei van een grensstad, M. Boonen, e.a. (eds), Antwerpen 1994.

Maaslands melange, opstellen over Limburgs verleden dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag, B.C.M. van Hellenberg Hubar e.a. (eds), (Werken LGOG, 14), Maastricht 1990.

Mertens, A., Loons, Diets en Luiks, Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538), (MM, 62), Maastricht 2000.

Miscellanea trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662 – 31 juli – 1962, (Werken LGOG, 4), Maastricht 1962.

Morreau, L.J., Bolwerk der Nederlanden, de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13de eeuw, (MM , groot formaat, 2), Assen 1979.

Munier, ss.cc., W.A.J., De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw, in: PSHAL 123 (1987) 42-145.

Munier ss.cc., W.A.J., Paulus Antonius van Baer 1788-1855, Maastricht 1992.

Munire ecclesiam, opstellen over 'gewone gelovigen', aangeboden aan prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag, J.C.P.A. van Laarhoven e.a. (eds), (Werken LGOG, 13), Maastricht 1990.

Munsters in de Maasgouw, archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg, bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters m.s.c., bij zijn tachtigste verjaardag, A.H. Jenniskens e.a. (eds), (Werken LGOG, 9), Maastricht 1986.

Nieuwe Limburg, Het, herstructurering en ontwikkeling, J. Soeters e.a. (eds), Schiedam 1990.

Peters, L.A.H., Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw, enige aspecten van bestuur en volkshuishouding, in: PSHAL 5556 (1969-1970) 125-204.

Philips, J.F.R., Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van het huidige Nederlands Limburg, in: SSEGL 20 (1975) 1-47.

Philips, J.F.R., J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914, (MM, 4), Leeuwarden/Mechelen 1992 (oorspr. Assen 1965).

Philips, R. Mestreechs aajt, geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier, (VM, 1), Maastricht 1982.

Pronkstukken, Venlo 650 jaar stad, A.A.J.J. van Pinxteren, J.M.W.C. Schatorjé (eds.), Venlo 1993.

Religie aan de grens, aspecten van de Limburgse kerkgeschiedenis, negende verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, R. de la Haye e.a. (eds), Delft 1997.

Rensch, Th.J. van, Het middeleeuwse gasthuis te Horst, in: HH, I, Horst 1986, 43-56.

Rensch, Th.J. van, Van kisten en kompen, archiefzorg op het Limburgse platteland van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw, in: Achter de minderbroeders, opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg, R. de la Haye e.a. (eds), (Publicaties Rijksarchief in Limburg, 4), Maastricht 1996, 57-76.

Roermond, stad met verleden, negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis, G.A.H. Venner (ed), Roermond 1985.

Rutten, W., Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht, in: SSEGL 43 (1998) 1-36.
Schaïk, R. van, Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550), Hilversum 1987.
Smeets, F.Th.W., (ed), Lemborgh, het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht, Assen 1984.
Stercken, M., Königtum und Territorialgewalten in den rhein-maasländischen Landfrieden des 14. Jahrhunderts, (Rheinisches Archiv, 124), Köln/Wien 1989.
Stöve, E., Die Religionspolitik am Niederrhein im 16. Jahrhundert und ihre geschichtlichen Folgen, in: Kulturraum Niederrhein, I, 67-92.
Tagage, S., Maastricht bakermat van een congregatie, 1800-1850, (Geschiedenis der Broeders van Maastricht, I), Maastricht 1965 [niet verder verschenen].
Teeuwen, P.J.M., Uit aarde geschapen, aspecten van het bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965, (MM, 51), Leeuwarden/Mechelen 1991.
Ten werentliken rechte, opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis, A.M.J.A. Berkvens e.a. (eds), Maastricht 1990.
Timmers, J.J.M., De kunst van het Maasland, 2 dln, (MM, groot formaat, 1 en 3), Assen 1971, 1980.
Ubachs, P.J.H., Ingrid M.H. Evers, Ongewilde revolutie, Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814, Maastricht 1994, in: PSHAL 130 (1994) 1-251.
Ubachs, P.J.H., S. Tagage, De Maastrichtse cellebroeders en hun kapel, Maastricht 1977².
'Van der Nyersen upwaert', een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als rijksarchivaris in Limburg, (Werken LGOG, 7), Maastricht 1981.
Venner, G.H.A., De Meinweg, onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalig Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822 (MM, 40), Assen/Maastricht 1985.
Venner, J.G.C., Beeldenstorm in Hasselt 1567, achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prinsbisschop van Luik, ((MM, 48), Leeuwarden/Maastricht 1989.
Wouters, H.H.E. e.a., Maastrichtse boekdrukkunst vroeger en nu, 1553-1953, [tentoonstellingscatalogus], Maastricht 1953.
Yernaux, J., La métallurgie liégeoise et son expansion au 18e siècle, Liège 1939.
Zinkwit, 90 jaren zinkwitindustrie in Nederland, 1870-1960, Maastricht 1961.

Encyclopedische werken

Andresen, C., G. Denzler, dtv Wörterbuch der Kirchengeschichte, München 1982.
Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen, P. Dinzelbacher (ed), (Kröners Taschenausgabe, 469), Stuttgart 1993.
Geschichtliche Grundbegriffe, historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, O. Brunner e.a. (eds), Stuttgart 1972-1997, 7 dln en 2 dln register.
Haberkern, E., J.Fr. Wallach, Hilfswörterbuch für Historiker, Mittelalter und Neuzeit, mit einem Geleitwort von H. Oncken, (UTB, 119-120), München 1972³ (oorspr. Freiburg 1935), 2 dln.
Köbler, G., Historisches Lexikon der deutschen Länder, die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (Beck's Historische Bibliothek), München 1995⁵.
Lexikon der deutschen Geschichte, Personen, Ereignisse, Institutionen, von der Zeitwende bis zum Ausgang des 2. Weltkrieges, G. Taddey (ed), Stuttgart 1977 [herdruk 1983].
Lexikon des Mittelalters, München/Zürich 1980-1999, 9 dln.
Nijhoffs geschiedenislexicon, Nederland en België, H.W.J. Volmuller (ed), 's-Gravenhage/Antwerpen 1981.
Nolet, W., P.C. Boeren, Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen, Nijmegen 1995 (oorspr. Amsterdam 1951).

Sachwörterbuch der Mediävistik, P. Dinzelbacher (ed), (Kröners Taschenausgabe, 477), Stuttgart 1992.
Theologisch woordenboek, H. Brink e.a. (eds), Roermond/Maaseik 1952-1958, 3 dln.
Territorien-Ploetz, Geschichte der deutschen Länder, I: Die Territorien bis zum Ende des alten Reiches, G.H. Sante e.a. (eds), Würzburg 1978 (oorspr. 1964).
Timmers, J.J.M., Christelijke symboliek en iconografie, Haarlem 1978[3].
Volkert, W., Adel bis Zunft, ein Lexikon des Mittelalters, München 1991.

Bibliografieën

Bibliografie betreffende de Nederlandse kerkgeschiedenis, in: TNK [sinds 1998, jaarlijks].
Bibliografie der geschiedenis van Nederland, samengesteld in opdracht van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, H. de Buck, E.M. Smit (eds), Leiden 1968. [Herdruk: Utrecht 1979].
Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland, G. van Herwijnen e.a. (eds), (Acta collegii urbanae Societatatis Historicorum Internationalis), Leiden 1978.
Bibliographie de l'histoire de Belgique, in: RBPH [jaarlijks].
Bibliographie de l'histoire urbaine de Belgique, Aubry, M., e.a. (eds), Luxembourg, 1992-1993, Liège 1994.
Chapman, Gr., Mosan art, an annotated bibliography, (Reference publications in art history), Boston, Mass., 1988.
Gerin, P., Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1789-21 juillet 1831, Leuven 1960.
Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving in Gelderland 1520-1650, uitgegeven bronnen en literatuur, M.G. Spiertz, G.J. Mentink (eds), (Gidsen voor kerkhistorisch onderzoek, 4) Utrecht 1988, 2 dln.
Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving in Nederland, 1520-1650, M.G. Spiertz, J.A.M.M. Janssen (eds), (Kerkelijke archieven, 1), Den Haag 1982.
Gids voor de studie van reformatie, contra-reformatie en katholieke herleving in Limburg, 1520-1700, uitgegeven bronnen en literatuur, M.G. Spiertz, L.J.J. Willems (eds), (Gidsen voor kerkhistorisch onderzoek, 5), Utrecht 1991, 2 dln. [Dl 1 ook: Rijksarchief in Limburg, Inventarisreeks, 47, Maastricht 1991.]
Heyst, M.G.M.A. van, Auteursregister op de delen 1-80 (1879-1961) van [het tijdschrift] De Maasgouw, Maastricht 1971.
Heyst, M.G.M.A. van, Beknopte bibliografie van monografieën betreffende de geschiedenis van Limburg tot 1815, in: LV, II, 781-825.
Kroniek, lijst van de voornaamste in [het jaar]... verschenen boeken en artikelen op het gebied van de Nederlandse geschiedenis, supplement op de BMGN, 's-Gravenhage 1994-... [jaarlijks].
Pirenne, H., Bibliographie de l'histoire de Belgique, Hildesheim/New York 1979 [oorspr. Bruxelles 1931[3]).
Ryckaert, M., Verhaeghe, Fr., Stadsgeschiedenis van België, een selektieve bibliografie, (Gentse stadshistorische reeks, 3), Gent 1987.
Ubachs, P.J.H., 125 jaar 'Publications', een bibliografie van de voornaamste bijdragen, in: PSHAL 125 (1989) 267-323 [met register].

Voornaamste periodieken

Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal, 1 (1991)-, jaarlijks.
Limburg, maandelijks tijdschrift voor [Belgisch-]Limburgse geschiedenis, oudheidkunde, kunst en

folklore, 1919-1996, maandelijks.
Limburg – Het Oude Land van Loon, 1997-...
Maasgouw, De, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde, uitgave van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1879-..., viermaal per jaar.
Oude Land van Loon, Het, orgaan van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van [Belgisch-]Limburg, 1946-1996, jaarlijks.
Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, uitgave van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, sinds 1863, jaarlijks.
Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, uitgave van het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, sinds 1958, jaarlijks [eerder: Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, 1955-1957].

Hulpwetenschappen

Archivistiek

Archieven, De, in [Nederlands-]Limburg, R.M. Delahaye e.a. (eds), (Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, 13), Alphen aan den Rijn 1986.
Archives de l'État, Les, dans les provinces, aperçu des fonds et collections, II: Les provinces wallonnes, Bruxelles 1975.
Archives diocésaines, Les, de Liège, inventaires des fonds modernes, A. Deblon e.a (eds), Louvain/Paris 1978.
Archives nationales, J. Favier (ed), Paris 1978, 2 dln.
Coppejans-Desmedt, H., G. Asaert, Overzicht van de fondsen en verzamelingen in de rijksarchieven, Brussel 1988.
Rijksarchief, Het, in de provinciën, overzicht van de fondsen en verzamelingen, I: De Vlaamse provinciën, Brussel 1974.
Staatsarchiv Düsseldorf, Das, und seine Bestände, (Veröffentlichungen der staatlichen Archives des Landes NordrheinWestfalen, Reihe A: Inventare staatlicher Archive), Siegburg 1957-...
Tihon, C., M. van Haegendoren, Archives générales du Royaume, aperçu des fonds et des inventaires, Bruxelles 1955.

Chronologie

Dijk, M. van, De jaarstijl van de hoofdschepenbank Heerlen en haar onderbanken in de late Middeleeuwen, in: De Maasgouw 110 (1991) 87-94 [met uitvoerige literatuuropgaven].
Grotefend, H., Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, Hannover 1991[13] [en later].
Historisch vademecum, Limburg 1900-2000, P. Arnold e.a. (eds), Maastricht 1999.
Jansen, H.P.H., Kalendarium, geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen, (Prismaboeken, 1496), Utrecht/Antwerpen 1971 [meerdere herdrukken].
Lietzmann, H., Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000, 4. Auflage durchgesehen von K. Aland, Berlin/New York 1984.
Strubbe, E.I., L. Voet, De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden, Antwerpen/Amsterdam 1960 [Ongewijzigde herdruk 1991].
Ubachs, P.J.H., Herleidingstabellen voor de republikeinse en gregoriaanse kalender, in: PSHAL 130 (1994) 221-248.

Genealogie

Haye, R. De La, Limburgse voorouders, handleiding voor genealogisch onderzoek in Limburg, Maastricht 1994.

Geografie en cartografie

Atlassen en kaarten

Atlas de géographie historique de la Belgique, L. van der Essen e.a. (eds), Bruxelles/Paris 1919-1932 [Verschenen: de kaarten 3-7 met toelichting].
3. Le duché de Lothaire et le marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle (1095).
4. VIII/IX: La Belgique au XVIIe siècle (1648-1713).
5. X: La Belgique en 1786 (les Pays-Bas autrichiens).
6. XI: La Belgique sous la domination française (1794-1814).
7. XII: La Belgique dans le royaume des Pays-Bas (1814-1830). XIII: La Belgique de 1830 à 1839.
Ferraris, Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van graaf J. de,. (1771-1778), uitg. door de Koninklijke Bibliotheek van België en het Gemeentekrediet van België, Brussel 1965-1974.
Geschichtlicher Atlas der Rheinlande. Fr. Irsigler, G. Loffler (eds), (Publikationen der Gesellschaft fur Rheinische Geschichtskunde, 12), 2. Abteilung; 1b, N.F., Köln 1982-... [Verschenen: een twaalftal afleveringen].
Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz, W. Fabricius (ed), (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde; 12), 1. Abteilung, a: Karten, b: Erläuterungen, Bonn 1894-1909.
Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz, H. Aubin und J. Niessen (eds), Köln/Bonn 1926 [herdruk: 1950].
Geschiedkundige atlas van Nederland, A.A. Beekman e.a. (eds), 3 dln kaarten, 14 dln toelichtende tekst, 2 dln aanvullingen, 's-Gravenhage 1912-1938 [met: Verbeteringen en aanvullingen, 's-Gravenhage 1932, 1935, 2 dln].
Grosser historischer Weltatlas; I: Vorgeschichte und Altertum, München 1953 [meerdere herdrukken], II: Mittelalter, München 1970, III: Neuzeit, München 1957 [meerdere herdrukken], 3 dln. [en 2 dln 'Erläuterungen'].
Grote historische provincie atlas 1:25.000, Limburg 1837-1844, P.W. Geudeke e.a. (eds), Groningen 1992.
Hettema's grote historische atlas, Den Haag/Hasselt 1977[21].
Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden, Assen 1976-1991 [1996]. [Niet verder verschenen. Elke kaart met toelichtend tekstdeeltje.]
I. Staatkundige kaarten
4. De staatkundige kaart van Limburg en aangrenzende gebieden in de jaren 1543-1548, W.M. van de Boel e.a. (eds), 1990.
8. De tegenwoordige provincies Limburg en omliggende gebieden in de Franse Tijd (1802), E.M.Th.W. Nuyens (ed), 1977.
II. Kerkhistorische kaarten
2. Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie Limburg en omliggende gebieden (1559-1801), W.A.J. Munier (ed), 1976.
3. Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie Limburg en omliggende gebieden (1801-1821), W.A.J. Munier (ed), 1978.
4. Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840), W.A.J. Munier (ed), 1991.
Historische doorkijk op het MHAL-gebied, historische golfbewegingen in de grensregio Maastricht/Heerlen, Hasselt/Genk, Aken, Luik, J.Th. Leerssen e.a. (eds), Maastricht 1994.

Kleine atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt/Maastricht 1989.
Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Limburg naar officieele bronnen bewerkt, Groningen 1984 [oorspr. Leeuwarden 1866].
Limburg, grote provincie atlas 1:25.000, Groningen 1989.
Tranchot, J.J., von Müffling, Kartenaufnahme der Rheinlande (1803-1813, 1816-1820) [und] Ergänzungsblättern (1826-1828), Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen (ed), (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, 12), Bonn 1968.

Werken

Limburg in kaart en prent, historisch cartografisch overzicht van Belgisch- en Nederlands-Limburg, E. van Ermen e.a. (eds), Tielt 1985.
Ontsluiting en gebruik van historische landkaarten, H.P. Neuheuser e.a. (eds), (Werken LGOG, 10), Maastricht/Köln 1988. [Titel – en gedeeltelijk de tekst – ook in het Duits].
Renes, J., De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap, (MM, groot formaat, 6), Assen/Maastricht 1988 [met 5 kaarten in cassette].
Renes, J., Landschappen van Maas en Peel, een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg, (MM, groot formaat, 9), Leeuwarden/Maastricht 1999 [Met 4 kaarten in cassette].

Metrologie

Desweisen, G., Landmatentolk voor de provincie Limburg, herleidingstafels van Limburgs 18 verschillende oude vlaktematen tot nieuwe, systematisch en omgekeerd, Maastricht 1990 [Oorspr. Gulpen 1880].
Vergelijkend overzicht van de oude maten van het département Neder-Maas met de nieuwe, P.J.H. Ubachs e.a. (eds), Maastricht 1999.
Verhoeff, J.M., De oude Nederlandse maten en gewichten (Publikaties Meertens-Instituut, 3), Amsterdam 1982.

Paleografie

Lezen in Brabantse bronnen, begrippenapparaat bij Brabants oud-schrift, A. van der Veen, R. Wols (eds), (BRG-publicatie), 's-Hertogenbosch 1989[2].
Roks, G.L.A., Oud schrift in Limburg, een oefenboek, Maastricht 1993.
Verdenhalven, Fr., Die deutsche Schrift, the German script, ein Übungsbuch, Neustadt an der Aisch 1989.

Sigillografie

Corpus sigillorum neerlandicorum, de Nederlandse zegels tot 1300, H. Brugmans, K. Heeringa (eds), 's-Gravenhage 1937-1940, 3 dln.
Raedt, J.Th. de, Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants (Belgique – Royaume des Pays-Bas – Luxembourg – Allemagne – France), recueil historique et héraldique, Bruxelles 1898-1901, 4 dln.

Bestuurders in Limburg

Bisschoppen van Tongeren/Maastricht/Luik vóór 1559

Bron: Strubbe/Voet, met correcties naar: Kupper, Église impériale, 496-500.
Data vóór 1000 zijn vaak onzeker. Tussen <> tegenbischoppen.

Jaren	*Naam*	*Jaren*	*Naam*
4e/5e- eeuw	Servatius (Aravatius)	1119-1121	Fredericus van Namen
511/2(?)	Falco	1121-1121	<Alexander I van Gulik>
533 (()	Agricola	1122-1128	Adalbero (Albero) I van Leuven
535-549	Domitianus	1128-1135	Alexander I van Gulik
?	Monulfus	1134-1145	Adalbero (Albero) II van ChinyNamen
614	Bettulfus	1145-1164	Henricus II van Leyen (Leez)
623-629	Johannes Agnus (het Lam)	1164-1167	Alexander II van Oeren (Orée)
647-650	Amandus	1167-1191	Radulphus van Zaeringen
650-669/670	Remaclus	1191-1192	Albertus I van Leuven
669-670	Theodardus	1192-1193	<Lotharius van Hochstaden>
675-701	Lambertus	1193-1195	Simon van Limburg
675/6-682/3	<Faramond>	1194-1200	Albertus II van Cuyck
c. 700-727	Hubertus – vertrek naar Luik	1200-1229	Hugo II van Pierrepont
735	Floribertus	1229-1238	Johan II van Eppes (of: Rumigny)
737/738-769	Fulcharius (Fulcricus)	1238-1239	Willem van Savooie
769-787	Agilfridus	1240-1246	Robert I van Thourotte
787-810	Gerbaldus	1247-1274	Hendrik III van Gelre
810-832(?)	Waltcaudus	1274-1281	Johan III van Enghien
832-840	Erardus (Pirardus)	1282-1291	Johan IV van Vlaanderen
840-852(?)	Hartcarius (Hircarius)	1291-1296	Zetel niet bezet
852/6-901	Franco	1295-1301	Hugo III van Châlons
904-920(?)	Stephanus	1301-1302	Adolf van Waldeck
920-945	Richarius	1303-1312	Thibaut van Bar
920-922	<Hilduïnus>	1313-1344	Adolf van der Mark
945-947	Hugo I	1345-1364	Engelbert van der Mark
947-953	Fabertus	1364-1378	Jan van Arkel
953-955	Ratherus	1378-1389	Arnold van Horn
955-959	Baldericus I van Henegouwen	1378	<Eustachius Persand van Rochefort>
959-971	Eraclus (Everaclus)	1389	Theoderik van der Mark; weigert ambt
972-1008	Notgerus	1389-1418	Jan van Beieren
1008-1018	Baldericus II van Loon	1406-1408	<Theoderik van Horn of van Perwez>
1018-1021	Walbodo (Woldobonus)	1418-1419	Jan van Wallenrode
1021-1025	Durandus	1419-1456	Jan van Heinsberg
1025-1037	Reginardus	1456-1482	Lodewijk van Bourbon
1037-1042	Nithardus	1482-1484	Zetel niet bezet
1042-1048	Wazo	1482-1505	Jan IX van Horn
1048-1075	Theoduinus	1505-1538	Erard van der Mark
1075-1091	Henricus I van Verdun	1538-1545	Cornelis van Bergen op Zoom
1091-1119	Otbertus	1544-1557	George van Oostenrijk
1119	<Alexander I van Gulik>	1557-1565	Robert II van Bergen op Zoom

Bron: Strubbe/Voet e.a.

Bisdom Luik		*Bisdom Roermond*	
Jaren	*Naam*	*Jaren*	*Naam*
1557-1565	Robert II van Bergen op Zoom	1561-1588	Willem Damas Lindanus
1564-1580	Gerard van Groesbeek	1588-1596	Zetel niet bezet
1581-1612	Ernest van Beieren	1596-1609	Hendrik van Cuyk
1612-1650	Ferdinand van Beieren	1610-1639	Jacob a Castro
1650-1688	Maximiliaan Hendrik van Beieren	1639-1651	Zetel niet bezet
1688-1694	Jan X Lodewijk van Elderen	1651-1657	Andreas Creusen
1694-1723	Jozef Clemens van Beieren	1657-1659	Zetel niet bezet
1724-1743	George II Lodewijk van Bergen	1659-1666	Eugène Albert d'Allamont
1744-1763	Jan XI Theodoor van Beieren	1666-1672	Zetel niet bezet
1763-1771	Karel Nicolaas Alexander	1672-1673	Lancelot de Gottignies
	d'Oultremont	1673-1677	Zetel niet bezet
1772-1784	Frans Karel van Velbrück	1677-1700	Reginald Cools
1784-1792	Cesar Constantijn Frans van	1701-1722	Angelus d'Oignies et d'Estrées
	Hoensbroek	1722-1741	Frans Lodewijk Sanguessa
1792-1801	Frans Anton Maria Const. de	1741-1744	Zetel niet bezet
	Méan de Beaurieux	1744-1746	Jozef Anselm Frans Werbrouck
1802-1809	Jean Évangeliste Zaepffel	1745-1769	Jan Anton de Robiano
1809-1829	Zetel niet bezet	1769-1774	Hendrik Jan Kerens
1829-1852	Cornelis Richard Anton van	1774-1793	Filip Damiaan van Hoensbroek
	Bommel	1793-1801	Jan Baptist Robert van Velde de Melroy en
1852-1879	Théodore Alexis de Montpellier		Sart-Bomal
1879-1901	Victor Joseph Doutreloux	1801-1853	*Bisdom opgeheven* (1840-1853 Vicariaat
1901-1923	Martin Hubert Rutten		Limburg)
1924-1961	Lodewijk Jozef Kerkhofs	1853-1886	Johan Augustinus Paredis
1961-1986	Willem Maria van Zuylen	1886-1900	F.A.H. Boermans
1967-1989	Jozef Maria Heuschen [Hasselt]	1900-1913	J.H. Drehmanns
1989-	Paul Schruers [Hasselt]	1914-1932	Laurens J.A.H. Schrijnen
		1933-1958	J.H.G. Lemmens
		1958	J.M.J.A. Hanssen
		1958-1972	Piet Moors
		1972-1992	Jo Gijsen
		1992-	Frans Wiertz

Regerende hertogen van Brabant

Bronnen: WPG, I, 156-157; Strubbe/Voet.

Regeringsjaren	*Naam*	*Bijgenaamd*	*Waardigheid*	*Gehuwd met*
1095-1139	Godfried I	met de Baard	Hertog van Lotharingen (1106) Markgraaf van Antwerpen (1106)	Ida van Namen
1139-1142	Godfried II	de Jonge		Lutgardis van Sulzbach
1142-1190	Godfried III	de Moedige		[1] Margaretha van Limburg [2] Imagina van Loon
1190-1235	Hendrik I	de Krijgshaftige		[1] Mathilde van Boulogne [2] Maria van Frankrijk
1235-1248	Hendrik II	de Edelmoedige		[1] Maria van Zwaben [2] Sophia van Thüringen
1248-1261	Hendrik III	de Barmhartige		Aleidis van Bourgondië
1261-1267	Hendrik IV			
1267-1294	Jan I	de Overwinnaar	Hertog van Limburg	[1] Margaretha van Frankrijk [2] Margaretha van Dampierre
1294-1312	Jan II	de Vredevolle		Margaretha van York
1312-1355	Jan III	de Triomfator		Maria van Evreux
1355-1406	Johanna			[1] Willem IV van Holland [2] Wenzel van Luxemburg
1406-1415	Anton van Bourgondië			[1] Johanna van Saint-Pol [2] Elisabeth van Görlitz
1415-1427	Jan IV			Jacoba van Beieren
1427-1430	Filips van Saint-Pol			
1430-1467	Filips	de Goede	Graaf van Vlaanderen	Isabella van Portugal
1467-1477	Karel	de Stoute		[1] Isabella van Bourbon [2] Margaretha van York
1477-1482	Maria	van Bourgondië		Maximiliaan van Habsburg

Bronnen: WPG, I, 182; Strubbe/Voet.

Regeringsjaren	*Naam*	*Bijgenaamd*	*Waardigheid*	*Gehuwd met*
Huis Wassenberg				
1033-1053	Gerard I	Flamens	Graaf v Teisterbant	
1058-1082	Diederik		Graaf v Veluwe	
1082-1129	Gerard II			[1]Clementia v Gleiberg [2]Irmgard v Zutphen
1129-1141	Gerard III			
1141-1182	Otto I		Graaf v Gelre en Zutphen	Richardus v Beieren
1207-1229	Gerard IV			Margaretha v Brabant
1229-1271	Otto II			[1]Margaretha v Kleef [2]Phillipina v Dammartin
1271-1326	Reinoud I		Graaf v Gelre en Zutphen	[1]Irmgard v Limburg [2]Margaretha v Vlaanderen
1318-1343	Reinoud II	de Zwarte		[1]Sophia v Berthout [2]Eleonora v Engeland
1343-1361	Reinoud III			Maria v Brabant
1361-1371	Eduard			
1371	Reinoud III			
1371-1379	Machteld			
Huis Gulik				
1371-1402	Willem I	van Gulik		Catharina v Holland
1402-1424	Reinoud IV			Maria v Harcourt
Huis Egmond				
1423-1465	Arnold	van Egmond		Catharina v Kleef
1465-1471	Adolf	van Berg		Catharina v Bourbon
1471-1473	Arnold	van Egmond		
1477	Karel	de Stoute		
1477	Adolf	van Egmond		
1477-1479	Catharina	van Egmond		
1477-1482	Maria	van Bourgondië		Maximiliaan van Oostenrijk
1482-1492	Filips	de Schone		
1492-1538	Karel	van Egmond		Elisabeth v Brunswijk
1538-1543	Willem II	van Gulik		

Bron: Strubbe/Voet.

Regeringsjaren	*Naam*	*Bijgenaamd*	*Waardigheid*	*Gehuwd met*
1033	Theodericus en Riquinus	de Lembruch		
1056	Frederik	van Luxemburg	Hertog van Neder-Lotharingen	
1041, 1072	Tieboldus			
Huis Arlon				
1061, 1070	Walram I	Udo		Judith v Luxemburg
Huis Neder-Lotharingen/Limburg				
1082-1114	Hendrik I		Graaf van Arlon	Adelheid von Bothenstein
1119-1139	Walram II		Graaf van Arlon	
1139-1167	Hendrik II		'Hertog van Limburg' Graaf van Arlon	Mathilde van Saffenberg
1167-1221	Hendrik III		Graaf van Arlon	Sophia (van Saarbrücken?)
1221-1226	Walram III		Graaf van Arlon	[1] Cunegundis van Valkenburg [2] Ermesinde van Luxemburg
1226-1247	Hendrik IV		Graaf van Arlon	Irmgard van Berg
1247-1280	Walram IV			[1] Jutta van Kleef [2] Cunegundis van Brandenburg
1280-1283	Irmgard			Reinoud van Gelre en Zutphen
Huis Brabant				
1288-1294	Jan I			

(zie verder de tabel: Hertogen van Brabant)

Bron: Strubbe/Voet.

Regeringsjaren	*Naam*	*Bijgenaamd*	*Waardigheid*	*Gehuwd met*
944-952	Rudolf			
966-973	Garnerus	Werinharius	Graaf van Valenciennes	
1015-1046	Gislebert			
1046-1080	Emmo en Otto			Emmo (Zwanehilde)
1082-1125	Arnulf I			Agnes van Mainz en Rieneck
1135-1142	Arnulf II		Burggraaf van Mainz en graaf van Rieneck(?)	
1142-1171	Lodewijk I		Burggraaf van Mainz en graaf van Rieneck(?)	Agnes van Rheineck
1171-1194	Gerard		Burggraaf van Mainz en graaf van Aschaffenburg	[1] Maria van Gelre [2] Adelheid van Oberfranken
1197-1218	Lodewijk II			Ada van Holland
1218	Hendrik	Proost van Maastricht		
1218-1221	Arnulf III		Burggraaf van Mainz en graaf van Rieneck(?)	Aleidis van Leuven
1221-1227	Lodewijk III		Burggraaf van Mainz en graaf van Rieneck(?)	
1227-1273	Arnulf IV			Johanna van Chiny; Isabella van Condé
1273-1279	Jan			Mathilde van Gulik
1279-1323	Arnulf V		Graaf van Chiny	Margaretha van Vianden
1323-1336	Lodewijk IV		Graaf van Chiny	Margaretha van Lotharingen
1336-1361	Diederik van Heinsberg		Graaf van Chiny	Cunegundis van der Marck
1361-1362	Godfried van Dalenbroek			Filippa van Gulik
1362-1366	Arnulf van Rummen			Elizabeth van Vlaanderen

Bron: Gouverneurs 1815-1989.

1815-1828 Charles de Brouckère
1828-1830/31 Maximiliaan de Beeckman

Belgisch-Limburg		*Nederlands-Limburg*	
Ambtstermijn	*Naam*	*Ambtstermijn*	*Naam*
1830-1831	F.K.A. de Loë	1831-1841	vacant
1831-1834	Jean-François Hennequin	1841-1845	J.E.P.E. Gericke
1834-1843	Werner de Lamberts	1845-1846	P.D.E. MacPherson
1843-1857	L.P.L.M. de Schiervel	1846-1856	E.J.P. van Meeuwen
1857-1871	Th. t'Serclaes de Wommersom	1856-1874	P.J.A. van der Does de Willebois
1871	P.J.Fr. de Decker	1874-1893	Édouard de Kuyper
1872-1879	Joseph Bovy	1893-1918	Gustave Ruijs van Beerenbroek
1879-1894	A.E.L.H.G. Goupy de Beauvolers	1918	Charles Ruijs de Beerenbrouck
1994-1914	H.Th.J. de Pitteurs-Hiégaerts	1918-1936	E.O.J.M. van Hövell tot Westerflier
1914-1919	vacant	1936-1941	Willem van Sonsbeeck
1919-1927	Th. De Renesse	1941-1944	V.E.H.J.M. Marchant et d'Ansembourg
1928-1940	Hubert Verwilghen		
1940-1941	Gh.L.M.G. Romsée	1944-1947	Willem van Sonsbeeck
1941-1944	Jozef Lysens	1947-1963	J.Fr.M.A.H. Houben
1944-1950	Hubert Verwilghen	1963-1977	Ch.J.M.A. van Rooy
1950-1978	L.I.J.H. Roppe	1977-1990	J. Kremers
1978-1995	H.J.C.G. Vandermeulen	1990-1993	E. M. Mastenbroek
1995-nu	H. Houben-Bertrand	1993-nu	B.J. van Voorst tot Voorst

Tijdtafel

Vóór het begin van de christelijke jaartelling

300.000	Oudste sporen van menselijke aanwezigheid in de Belvédèregroeve te Caberg-Maastricht.
120.000-30.000	Neanderthalers. Sporen te Kessel-Eik, Weert, Nieuwenhagen, Gulpen en op andere plaatsen.
c. 10.000	Einde van de laatste IJstijd (Weichsel/Würm).
-c. 6000	*Oude Steentijd.*
c. 8000-c. 6000	Tjongercultuur.
c. 8000-c. 4300	*Midden Steentijd.* Vuursteenwinning in Valkenburg.
5300-4900	In Geleen en Sittard nederzettingen van bandceramiekers.
c. 4000	Nederzettingen van de Michelsbergcultuur in Maastricht-Heugem en Heerlen.
c. 4300-c. 1700	*Nieuwe Steentijd.*
c. 4000-c. 1600	Vuursteenateliers bij Rijckholt, Eijsden.
2800-2300	Midden-Neolithische Limburggroep.
1700-1500	Vroege Bronstijd.
1600-c. 600	*Bronstijd.* Urnenveldvolken. Grafheuvels. Vestiging van Kelten. Stichting van dorpen.
c. 7000	*IJzertijd.* Grafheuvels. *Celtic Fields* (raatakkers). Maasovergangen bij Maastricht en Roermond. Invallen van Germanen.
650-450	Urnengrafveld van Sittard-Hoogveld.
500	Begin van de Grote Volksverhuizing. Keltisering.
57	Strijd en nederlaag van de Eburonen tegen de Romeinen.
54	Overval van de Eburonen onder hun aanvoerders Ambiorix en Catuvolcus op de Romeinen.
51	Julius Caesar vernietigt de Eburonen. Oprichting van de Romeinse provincie Gallia Belgica. Het gebied van de Eburonen wordt ingenomen door de Ubiërs, Cugernen en Sugambren.
38	De Ubiërs vestigen zich tussen het huidige Keulen en Bonn.
27	Invoering van de Romeinse bestuursindeling: provincies Aquitanië, Lugdunum (Lyon), Belgica. Tot de laatste behoort Limburg.
17	Limburg komt onder de nieuw opgerichte provincie Germania Inferior.
	Sugambren en Tencteren vernietigen een Romeins legioen in Zuid-Limburg.
c. 6	Geboorte van Jezus Christus

Na het begin van de christelijke jaartelling

47	Begin van de aanleg van de *limes* langs de Rijn samen met de aanleg van het Romeinse wegennet in het achterland.
69-70	Mislukte opstand van de Bataven onder Gaius Iulius Civilis, die onder meer een nederlaag lijdt bij de Pons Mosae, de brug over de Maas (op de plaats van het latere Maastricht?).
81-96	Keizer Domitianus verdeelt de militaire gewesten langs de Rijn in Germania Inferior en Germania Superior, Beneden- en Oppergermanje. Onder Germania Inferior (later Germania Secunda) hoorde ook Limburg.
c. 70-c. 270	Rustige tijd met gestage ontwikkeling van landbouw en veeteelt, van handel en verkeer.

	Verdere uitbouw van het wegennet. Ontstaan van grafvelden langs die wegen.
Eind 2e eeuw	Eerste tekenen van christendom in Limburg.
Na 250	Germanen van over de Rijn beginnen het Romeinse gebied binnen te dringen. De door de Romeinen gestopte Volksverhuizing komt weer op gang. Nederzettingen te Maastricht en Heerlen verwoest, maar herbouwd en ommuurd.
c. 270	Inval van vijandige stammen, waaronder Franken, van over de Rijn. Tongeren en Trier platgebrand.
357-358	Strijd met binnengedrongen Franken om twee forten aan de Maas, mogelijk in de nabijheid van Maastricht.
357-360	Onder Julianus de Afvallige (keizer 361-363) herstel van de orde in Gallië. De Franken verslagen.
c. 360	Dood van Servatius, bisschop van Tongeren/Maastricht.
391	Erkenning van het christendom als Romeinse staatsgodsdienst.
c. 450	Verwoesting van Keulen. De Romeinse heerschappij tussen Rijn en Maas gaat definitief over in handen van de Franken.
491	De Thoringi rond Tongeren door Chlodowech onderworpen.
496/497	Chlodowech verslaat de Alamannen te Tolbiac (Zülpich bij Aken).
c. 500, kerstmis	Doop van Chlodowech met zijn krijgers door Sint Remigius van Reims.
511	Bij de dood van Chlodowech wordt het Frankische Rijk verdeeld in Austrië en Neustrië. Limburg viel waarschijnlijk onder Austrië.
535	Officiële erkenning van de overbrenging van de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht.
Na 550	Definitief begin van de kerstening. In Maastricht bouwt Monulfus een kerk.
561	Na een nieuwe deling hoort Limburg zeker onder Austrië.
595	Koning Childebert II (575-596) houdt een Maartveld – vergadering met zijn leger – in Maastricht tussen het Maartveld te Andernach (594) en vóór dat te Keulen (596).
628	Stichting van de abdij te Sint-Truiden.
c. 640	Ontstaan van de Lex Ribuaria, een modernisering van het recht der Salische Franken.
687	Pepijn van Herstal uit het geslacht der Karolingen neemt de macht over. Verlegging van het zwaartepunt van het Frankische Rijk van het westen naar de dalen van Moezel, Maas en Rijn.
8e eeuw	Stichting van de abdijen Susteren, Aldeneik, Munsterbilzen en Sint-Odiliënberg.
705	De domesticus (beheerder van een groep koninklijke domeinen) Dodo laat bisschop Lambertus te Luik vermoorden.
714	De kapel en het klooster te Susteren schenkt Pepijn II uit zijn familiegoed aan bisschop Willibrord.
716-741	Karel Martel, bastaard van Pepijn, regeert als koning, ofschoon hij zich hofmeier blijft noemen.
742, april 2(?)	Geboorte van Karel de Grote, misschien te Aken.
751	Pepijn de Korte grijpt de macht.
768-814	Karel de Grote (na 800 Keizer van het Westen).
794	Vanaf dit jaar Aken middelpunt van Karels rijk.
800	Keizerkroning van Karel de Grote.
814 januari 28	Dood van Karel de Grote.
814-840	Lodewijk de Vrome keizer.
830-850	Eerste golf invallen van de Noormannen.
843	Verdelingsverdrag van Verdun. Limburg deel van het Middenrijk.
858	Koning Lotharius II schenkt Sint-Pietersberg (thans Sint-Odiliënberg) aan de bisschop van Utrecht als uitwijkplaats voor de Noormannen.
870	Verdelingsverdrag van Meerssen (waarschijnlijk gesloten te Eijsden ten zuiden van Maas-

	tricht). De grens tussen Oost- en West-Francië loopt langs Maas, Ourthe en Moezel.
877	Koning Karel de Kale stelt vast, dat het grafelijk ambt in de gouwen erfelijk is.
878 november 1 en 2	Sluiting van het verdrag van Voeren. Het herstelt en handhaaft de afspraken in 870 te Meerssen/Eijsden gemaakt over de verdeling van Francië.
879-884	Tweede golf invallen van de Noormannen.
881 herfst-882	Noormannen verwoesten Aken, Maastricht, Tongeren en andere plaatsen tussen Maas en Rijn. Zij slaan een kamp op te Ascloa (Asselt bij Roermond?). Karel III de Dikke belegert het kamp en koopt hun aftocht.
889	De Duitse koning Arnulf van Karinthië schenkt het Servatiusstift te Maastricht aan de bisschop van Trier.
891	In de slag aan de Geul lijdt het Oostfrankische leger de nederlaag tegen de Noormannen, maar koning Arnulf verslaat hen op 1 september bij Leuven.
892	Een slechte oogst en een dreigende hongersnood doen de Noormannen uitwijken naar het noorden van de Nederlanden, waar de strooptochten doorgaan tot 1010.
895	Koning Arnulf stelt zijn bastaard Zwentibold aan tot koning van Lotharingen en Bourgondië.
895 juni 5	Zwentibold schenkt de kerk te Susteren aan de abdij van Prüm in de Eifel.
898 mei 11	Op het feest van Sint Servatius wordt te Maastricht de Sint-Servaasabdij overgedragen aan het bisdom Trier.
10e-12e eeuw	Ontstaan van afzonderlijke landsheerlijkheden, die vanaf 1150 ongeveer praktisch zelfstandig zijn.
900 augustus 13	Koning Zwentibold sneuvelt en wordt te Susteren begraven.
919	Hongaren plunderen het platteland tussen Rijn en Maas.
929	Na enige tijd nu eens deel van Oost-, dan weer van West-Francië te zijn geweest komt Lotharingen en dus ook Limburg, bij het Duitse Rijk. Het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel gaat van de bisschop van Trier over aan de hertog van Lotharingen.
936 augustus	Otto I laat zich te Aken tot koning kronen. In hetzelfde jaar verheft hij Lotharingen tot hertogdom.
942 november	De Duitse koning Lodewijk IV bemiddelt in Visé tussen de strijdende partijen in West-Francië, waarbij hij tegelijkertijd de aanspraken op Lotharingen (weer) opgeeft.
953	Aartsbisschop Bruno van Keulen (953-965), dux Lotharingiæ (hertog van Lotharingen), bezoekt als vredestichter Luik en Maastricht.
954	Hongaarse ruiters dringen door tot in de omgeving van Maastricht. Otto I verdrijft hen.
966	Keizer Otto I ruilt met de bisschop van Trier het in de stad Trier gelegen keizerlijke klooster Oeren tegen het Trierse Servatiusstift in Maastricht. De keizer verstevigt daardoor zijn macht in Neder-Lotharingen.
968	Gerberga schenkt met toestemming van keizer Otto I haar weduwgoed, het rijksgoed Meerssen met 85 boerderijen, aan de kerk van Reims.
972	Notger bisschop van Luik. Opbloei van wetenschappen en kunsten.
992	Bisschop Ansfried van Utrecht sticht de abdij Thorn.
999	De aartsbisschop van Keulen ruilt met de bisschop van Luik de Luikse parochies Mönchen-Gladbach en Rheydt tegen de Keulse Tegelen, Lobberich en Venlo. Eerste vermelding van Venlo onder de naam 'Vennelon'.
1015	Giselbert, eerste graaf van Loon.
1049	Paus Leo IX wijdt de kerk van Voerendaal.
1075-1122	Investituurstrijd tussen paus en koning/keizer eindigend met het concordaat van Worms.
1075	De graaf van Gelre ontvangt de villa Echt bij Roermond in leen van de graaf van Namen.
1093	Theodorik van Sint-Truiden schrijft het Leven van Sint Trudo.
1081	Hendrik van Verdun, bisschop van Luik, kondigt in zijn bisdom een godsvrede af.
1096	De in Wassenberg wonende graaf Gerhard noemt zich voor het eerst graaf van Gelre.
1101	Het graafschap Limburg verheven tot hertogdom. Van 1101-1106 bezat de Limburgse her-

	tog ook de titel hertog van Neder-Lotharingen, verleend door keizer Hendrik IV.
1104	Stichting van de abdij Kloosterrade (Frans: Rolduc).
1106	Keizer Hendrik V schenkt Godfried I met de Baard, graaf van Leuven, de hertogstitel van Neder-Lotharingen.
1106 maart 22	Slag bij Visé: rebellen verslagen door keizer Hendrik IV met hulp van Luikse bisschoppelijke troepen.
1114	Het Gelres en Kleefs gebied verwoest in de strijd van de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Neder-Lotharingen tegen koning Hendrik VI. Hendrik, eerste graaf van Kessel.
1118/19	Valkenburg komt aan het Huis Heinsberg.
1122	Concordaat van Worms beëindigt strijd tussen paus en keizer.
1128	Walram II, graaf van Limburg (1119-1139), wordt hertog van Neder-Lotharingen.
1135	Stichting van de abdij Averbode.
1136	De Limburgse hertog verwerft de heerlijkheid Rode, het latere Land van 's-Hertogenrade, en de voogdij over de abdij Kloosterrade (Rolduc).
1150	Ontstaan van de Annales Rodenses.
1165 december 29	Heiligverklaring van Karel de Grote.
1170	Henric van Veldeke schrijft zijn Sente Servas, de legende van Sint Servaas.
1182	Stichting van de cisterciënzerabdij Herkenrode.
1185	Stichting van de cisterciënzerabdij Hocht onder Lanaken.
1192-1235	Hertog Hendrik I van Brabant, de stokebrand in Limburg.
1195	Ontdekking van de steenkool in Luikerland.
1196, 1216	Stichting en herstichting van de cisterciënzerabdij Val-Dieu (Godsdal).
1200	Stichting van proosdij voor norbertinessen te Neer.
1201	Stichting van proosdij voor norbertinessen te Houthem-Sint-Gerlach. De partij der Duitse Welfen vergadert te Maastricht.
1202/1204	De Brabantse hertog beleend met de rijksstad Maastricht en het rijkskapittel van Sint Servaas.
1204	Graaf Otto van Gelre geeft zijn allodiale goederen (allodium = erfgoed) Dieteren, Wehr en Geleen in leen aan de bisschop van Luik.
1213 oktober 13	Hugo de Pierrepont, bisschop van Luik, verslaat de hertog van Brabant, Hendrik I, te Steps bij Montenaken, Belgisch-Limburg.
1214	Roermond verwoest door de Duitse keizer Otto IV. Eerste aanstelling van een officiaal (kerkelijk rechter) in het bisdom Luik.
1214 juli 27	Slag van Bouvines: Frankrijk verslaat keizer Otto IV met zijn bondgenoten, waaronder Engeland, Vlaanderen en Brabant.
1218	Stichting van de Munsterabdij, een cisterciënzerabdij, te Roermond.
1219	Stichting van een proosdij voor norbertinessen te Kessel.
1220	De Duitse Orde vestigt zich te Alden Biesen ten noordoosten van Tongeren. Omstreeks 1280 vestigt zij een refugie binnen de wallen van Maastricht, de Nieuwe Biesen.
1222	Sacramentswonder te Meerssen.
1229	Luikse stedenbond verenigt Luik, Huy, Dinant, Sint-Truiden, Maastricht, Tongeren en Fosses ter verdediging van de belangen der inwoners.
1230 (1231?)	Mogelijke verlening van bijzonder recht aan Roermond.
na 1230	Vestiging van de bedelorden in de Maassteden.
1243	Bijzonder recht van Sittard vernieuwd. Stichting van de cisterciënzerabdij Rotem bij Halen, Belgisch-Limburg.
1244	Heerlen en het Land van Dalhem worden Brabants.
1272	Eerste vermelding van Venlo als *oppidum* (misschien in de betekenis van stad).
1278	Na de moord op de graaf van Gulik en zijn zoon in Aken vestigt de Brabantse hertog daar zijn invloed.

1280	Dood van de laatste hertog van Limburg, Walram IV.
1283-1288	Limburgse Successieoorlogen na de dood van hertogin Irmgardis van Limburg. Vijandigheden tussen de adelsfamilies Mulrepas en Scaevendries. Strijd tussen Brabant (gesteund door de graven van Berg, Mark, Kleef en Holland, en de opstandige Keulse burgerij) en Gelre (gesteund door de Keulse aartsbisschop, de graven van Vlaanderen, Luxemburg en Nassau).
1284 februari	De Alde Caerte regelt het tweeherig bestuur van Maastricht door bisschop van Luik en hertog van Brabant. De regeling kwam waarschijnlijk tot stand door bemiddeling van de Maastrichtse franciscanen tijdens de zoen (vrede) van Gulpen.
1288	Een synode te Luik ordent het kerkelijk leven in het bisdom Luik.
1288 juni 5	Slag bij Worringen ten noorden van Keulen beëindigt de Limburgse Successieoorlog. Gelre en zijn bondgenoten verslagen door Brabant, dat het hertogdom Limburg verwerft.
1288/1289	Het Land van 's-Hertogenrade wordt Brabants.
1292	Stichting van een kapittel in de Sint-Petruskerk te Sittard.
1315	Een Luikse stedenbond verenigt de steden Luik, Fosses, Couvin, Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht tegen de bisschop.
1326	De graaf van Gelre koopt de heerlijkheid Kessel.
1327	Valkenburg en zijn bondgenoten verslagen in een veldslag bij Gulpen.
1328 september 25	Veldslag bij Hoeselt tussen bisschop van Luik en zijn onderdanen.
1329	Kasteel van Valkenburg, woning van de roofridder Reinoud, door de Brabantse hertog veroverd.
1334	Eijsden verworven door Valkenburg.
1339 maart 19	Graafschap Gelre tot hertogdom verheven door keizer Lodewijk de Beier wegens de steun van Gelre aan Engeland, keizerlijk bondgenoot in de Honderdjarige Oorlog.
1343 september 1	Venlo krijgt bijzondere rechten.
1349	De Gouden Bul maakt Brabant met Limburg en de Landen van Overmaas los uit het Duitse Rijk.
1356	Verheffing van Gelre tot hertogdom.
1356 januari 3	Door een landcharter, de Blijde Inkomste geheten, verlenen de hertogen Johanna van Brabant en haar man, Wenzel van Luxemburg, hun Brabantse onderdanen inspraak in het landsbestuur, in rechtspraak en financiën.
1357	De heerlijkheid Valkenburg verheven tot graafschap.
1359	Landvrede tussen Gelre en Kleef.
1364	Brabant verwerft als onderpand het Land van Valkenburg met Eijsden.
1366 september	Graafschap Loon ingelijfd bij het prinsdom Luik.
1371 augustus 22	Slag bij Baesweiler: Gelre en Gulik verslaan Brabant. De Gelderse hertog verraderlijk omgebracht.
1371-1379	Troonstrijd in Gelre tussen de twee dochters van hertog Reinoud II (1339-1343).
Na 1385	Bourgondië begint op te dringen in Limburg.
1387 februari 15	Hertogin Johanna van Brabant schenkt het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas in vruchtgebruik aan Filips de Stoute, hertog van Bourgondië.
1378	Brabant koopt het grootste deel van de rechten op Heerlen.
1388	Stichting van de universiteit te Keulen.
1389 augustus	Filips de Stoute neemt tegen schadeloosstelling Valkenburg, Gangelt en Waldfeucht over van de pandhouders, de heren van Gronsveld en van Merode, die daarna in zijn dienst treden.
1390	Geboorte van de Limburgse schilder Jan van Eyck († 1440).
1393	Gelre en Gulik in personele unie verenigd.
1396	De Brabantse soevereiniteit over het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas overgedragen aan hertog Filips van Bourgondië. Antoon, tweede zoon van Filips, zal opvolgen in Brabant.

1400	De hertog van Gelre koopt Born, Sittard en Susteren van Brabant. In 1423 komen de drie plaatsen aan Gulik.
1401	Johanna van Brabant staat voor de Staten in Brussel haar rechten op Limburg en Overmaas definitief af aan Bourgondië.
1402/1403-1471	De kartuizer Dionysius, geboortig van Rijkel (Belgisch-Limburg), theoloog en mysticus in de kartuize van Roermond.
1406	Na het overlijden van hertogin Johanna van Brabant volgt Antoon van Bourgondië haar op. Oprichting van de Raad van Brabant.
1408 september 23	Slag van Othée. Nederlaag voor de Luikse ambachtsgilden, nadat zij het beleg van Maastricht opgeheven hadden.
1415	Hertog Anton van Brabant sneuvelt te Azincourt (F).
1418	Ridderschap en steden van het Gelders Overkwartier sluiten een verbond ter handhaving van hun belangen en rechten tegenover de landsheer en zijn raad. Het verbond wordt het jaar daarop door de hertog erkend.
1419	De hertog van Bourgondië, Jan zonder Vrees, heer van de Landen van Overmaas en hertog van Limburg.
1420	Verbond van Aken verenigt tal van Limburgse territoria en steden tegen het misbruik van het kommerrecht, het elders gijzelen van stadsburgers voor schulden van andere medeburgers. Burgerlijke rechtszaken behandelt voortaan de rechtbank van de woonplaats van gedaagde.
1423	Gulik verwerft Born, Susteren en Sittard van Gelre.
1425 december 9	Paus Martinus V staat Jan IV, hertog van Brabant, toe in Leuven een universiteit op te richten.
1429	Namen komt onder het bestuur van Filips de Goede.
1430	Filips de Goede van Bourgondië ingehuldigd als hertog van Brabant. Brabant definitief onder Bourgondië.
1455	De neef van Filips van Bourgondië, Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik.
1461	Loon geteisterd door de bende van de Compagnons de la Verte Tente (de Groene Bende) en de bende der Kluppelslagers, beide onder leiding van Raas van Heers.
1465 december 22	Verdrag van Sint-Truiden herstelt de bisschop van Luik in zijn waardigheden en erkent de hertog van Bourgondië als erfelijk voogd over het prinsdom.
1467-1477	Karel de Stoute, hertog van Bourgondië.
1467 oktober 21	In de slag bij Brustem verslaat Karel de Stoute de Luikenaars, waarna hij zich meester maakt van Sint-Truiden, Tongeren en Hasselt.
1473	Roermond en Venlo veroverd door Karel de Stoute. Inlijving van Gelre bij Bourgondië. Oprichting van de Raadkamer van Bourgondië te Maastricht (tot 1477) met filialen ('Raad van Gouvernantie') te Blerick en Hasselt.
1477 januari 5	Karel de Stoute sneuvelt voor Nancy.
1477 februari 11	Hertogin Maria van Bourgondië verleent het Groot Privilegie aan de Staten-Generaal, wat het einde betekent van het merendeel der Bourgondische veranderingen in het staatsbestel van de Nederlands-Bourgondische gebieden.
1477 augustus 19	Te Gent huwt Maria († 1482) Maximiliaan van Oostenrijk.
1481	Venlo wordt lid van de Duitse Hanze.
1482-1492	Regentschap van Maximiliaan voor de minderjarige Filips de Schone (1478-1506).
1482	De Loonse steden door Maximiliaan ingenomen en geplunderd, Hasselt het eerst. Het is het begin van tien jaren onrust in Luikerland en Loon, waar Bourgondië de bisschop steunt tegen zijn oproerige onderdanen.
1492	Herstel van de vrede in het Luikse. De koning van Frankrijk en Maximiliaan erkennen de neutraliteit van het prinsbisdom. Einde van de invloed van de gilden in Luik en Loon.
1496	Filips de Schone huwt Johanna van Aragon.

1500 februari 24	Karel V te Gent geboren († 1558).
1502	Johanna van Aragon, moeder van Karel V, wordt universeel erfgename van het Spaanse wereldrijk.
1506-1555	Karel V, heer der Bourgondische Nederlanden na de dood van Filips de Schone.
1511	Vergeefs beleg van Venlo door de Bourgondiërs.
1515	Karel V, heer der Nederlanden, meerderjarig verklaard.
1516	Karel wordt koning van Spanje.
1517 oktober 31	Maarten Luther treedt met zijn theologische meningen in de openbaarheid.
1518 april 27	Verdrag van Sint-Truiden tussen bisschop en Maximiliaan van Oostenrijk verplicht tot onderlinge bijstand tussen Nederlanden en prinsdom, terwijl de bisschop zich persoonlijk verplicht tot steun aan de heer der Nederlanden.
1519	Karel V tot keizer van het Duitse Rijk gekozen.
1520	De paus veroordeelt Luthers theologie.
1521	De Rijksdag te Worms doet Luther in de rijksban.
1531	Hervorming van het centraal bestuur in de Bourgondische Nederlanden: de landvoogdes wordt voortaan bijgestaan door drie adviescolleges, de Raad van Financiën, de Geheime Raad en de Raad van State.
1534	Hertog Karel van Gelder vermaakt zijn landen na zijn dood aan koning Frans I van Frankrijk. De onderdanen wensen Willem van Kleef als opvolger.
1534-1535	Verbrandingen van wederdopers te Maastricht en Luik.
1538	Executies van wederdopers in het graafschap Loon.
1538 februari 10	Willem van Kleef-Gulik te Roermond ingehuldigd als toekomstig opvolger van de Gelderse hertog Karel van Egmond.
1538 juni 30	Hertog Karel van Gelre overlijdt te Arnhem.
1540	Hertog Willem van Kleef verbindt zich met Frankrijk. Oorlog met Bourgondië.
1543 maart 24	De Geldersen verslaan het leger van Karel V bij de Kempekoel te Sittard.
1543 september 7	Verdrag van Venlo: Gelre met het Overkwartier ingelijfd bij de Bourgondische Nederlanden. Einde van de penetratie van Frankrijk in Limburg. Zegepraal van het roomse geloof.
1543 september 12	Het traktaat van Venlo regelt de verhouding tussen Karel V en zijn nieuwe Gelderse onderdanen.
1548 juni 26	Verdrag van Augsburg: de Bourgondische Nederlanden vormen de Bourgondische Kreits binnen het Duitse Rijk.
1549	De Pragmatieke Sanctie regelt de erfopvolging voor alle Bourgondisch-Nederlandse gewesten op dezelfde voet, zodat zij nooit van elkaar gescheiden zullen worden.
1550	Streng plakkaat (Bloedplakkaat) tegen ketterijen in de Bourgondische Nederlanden.
1554	Grote stadsbrand in Roermond.
1555 september 25	Godsdienstvrede van Augsburg legt de Bourgondische Nederlanden vast op het katholieke geloof van zijn heer.
1555 oktober 25	Karel V geeft het bestuur van de Bourgondische Nederlanden over aan zijn zoon, Filips II (1555-1598).
1559	Nieuwe kerkelijke indeling voor de Nederlanden met drie aarts- en 15 suffragaanbisdommen. Het oude bisdom Luik moet gebied afstaan voor een nieuw bisdom Roermond. Limburg valt voortaan kerkelijk onder drie bisdommen: Luik, Keulen en Roermond. Omschrijving van het bisdom Roermond in de bul Regimini universalis (1561).
1561	Publicatie van de Confessio Belgica, de eerste Nederlandse calvinistische geloofsbelijdenis.
1565	Afkondiging (met beperkingen) van de conciliebesluiten van Trente voor de Bourgondische Nederlanden.
1566 juli	Bijeenkomst van de tegen Filips II en zijn politiek gekante edelen te Sint-Truiden buiten de Bourgondische Nederlanden.
1566 augustus 10	Begin van de Beeldenstorm in Zuid-Vlaanderen. In Limburg wordt gestormd te Maastricht (29 september), Roermond, Venlo (5 oktober), Hasselt (19 januari 1567).

1568-1648	Tachtigjarige Oorlog.
1568 april	Eerste gevecht van de Tachtigjarige Oorlog bij het Gulikse Dalheim ten oosten van Roermond. Nederlaag van de heer van Villers tegen koninklijke troepen.
1568 juni 6	De graaf van Horn, Filips van Montmorency-Nivelle, te Brussel terechtgesteld, samen met Lamoraal, graaf van Egmond, wegens verzet tegen koning Filips II.
1568 herfst	Eerste vergeefse inval in de Nederlanden door Willem van Oranje via Wittem en Stokkem aan de Maas.
1569 maart 31	Plechtige inhuldiging van Wilhelmus Lindanus, eerste bisschop van Roermond.
1572	Tweede vergeefse inval van Willem van Oranje in de Nederlanden via Roermond.
1572 juli 23	Roermond stormenderhand ingenomen en geplunderd; 23 geestelijken vermoord door de troepen van Oranje.
1574	Legertocht langs de Maas van Lodewijk van Nassau om de koninklijke troepen voor Leiden weg te lokken.
1574 april 14	Slag op de Mokerheide; de rebel Lodewijk van Nassau verslagen en gedood.
1576 oktober 8	Pacificatie van Gent.
1576 oktober 20	Spaanse Furie in Maastricht; 1.200-1.500 slachtoffers.
1577 oktober	Parma volgt Don Juan op als landvoogd.
1578 juli 12	De Staten-Generaal stellen een Religievrede voor.
1579 januari 6	Unie van Atrecht. De conservatief-katholieke gewesten, Henegouwen, Artois en Douai, sluiten zich aaneen en zoeken verzoening met Filips II.
1579 januari 23	Unie van Utrecht. Een aantal rebelse gewesten en steden sluit een verdedigend verbond tegen Spanje.
1579 april 11	Venlo – sinds 1578 Staats – sluit zich aan bij de Unie van Utrecht.
1579 juni 29	Inname van Maastricht door Parma; mogelijk een duizendtal slachtoffers onder de burgerij en duizend onder het garnizoen.
1585 juni 28	Venlo capituleert voor Parma.
1588	Stichting van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.
1589 maart 30	De bisschop van Luik schrijft voor, dat alle onderdanen in zijn prinsdom katholiek moeten zijn.
1592, 1594	Mislukte aanslagen van de Staatse stadhouder Maurits op Maastricht.
1597 mei 21	Vergeefse poging van de Staatsen Venlo te verrassen.
1598 mei 5	Onder beperkende voorwaarden staat koning Filips II de Bourgondische Nederlanden af aan zijn dochter Isabella Clara Eugenia en haar aanstaande man Albertus van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden, de Aartshertogen.
1600	De Staten van Limburg sluiten met de Staten-Generaal in Den Haag een verdrag van sauvegarde, waardoor de vier Landen van Overmaas neutraal worden tegen betaling van een jaarlijkse contributie. De commandanten van Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem moeten zowel Staatse als Spaanse troepen vrij laten passeren. De commandant van de hoofdvesting Limbourg aan de Vesdre is hiervan uitgesloten.
1601-1602	Grote muiterij in het koninklijke leger met middelpunt te Weert.
1602	Eerste Maasveldtocht onder opperbevel van Maurits ter herovering van de Zuidelijke Nederlanden mislukt.
1609-1621	Twaalfjarig Bestand tussen Noord en ZuidNederland.
1609-1614	Kleefs-Gulikse Successieoorlog.
1609 juni 10	Bij het verdrag van Dortmund besluiten de twee pretendenten voor de Gulik-Kleefse erfenis voorlopig samen te regeren en katholieken, lutheranen en calvinisten vrije godsdienstoefening toe te staan.
1614 november 12	Verdrag van Xanten verdeelt de Gulik-Kleefse erfenis in een Brandenburgs deel (Kleef en Mark) en een Palts-Neuburgs deel (Gulik en Berg) met onder meer de ambten Millen en Born en het stadje Sittard.
1618-1648	Dertigjarige Oorlog in Duitsland met weerslag in Limburg.

1621 juli 13	Dood van Albertus van Oostenrijk. De Zuidelijke Nederlanden keren terug onder direct Spaans bewind. Aartshertogin Isabella Clara Eugenia, weduwe van Albert, landvoogdes.
1626	Aanleg van een kanaal tussen Maas en Rijn, de Fossa Eugeniana (Venlo-Rheinberg). Doel: het Noord-Nederlandse handelsmonopolie breken door de Rijn- en Maashandel af te leiden naar Antwerpen.
1632	Tweede Maasveldtocht onder Frederik Hendrik ter herovering van de Zuidelijke Nederlanden. Venlo, Straelen, Roermond, Erkelenz, Sittard, Maastricht en Limbourg aan de Vesdre veroverd voor de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden.
1633	Inname van Rheinberg door Frederik Hendrik doet de Fossa Eugeniana al haar waarde verliezen.
1635	Derde Maasveldtocht – samen met Frankrijk – mislukt. Tienen verwoest.
1637	Venlo en Roermond heroverd door koninklijke troepen.
1644	Het Maastrichtse garnizoen bezet Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem. De neutraliteit van die plaatsen gaat verloren.
1648	Vrede van Münster in Westfalen staat Maastricht af aan de Republiek. Een Spaans-Staatse commissie, de Chambre mi-partie, ter regeling van de finesses, onder meer in de Landen van Overmaas die door beide partijen opgeëist worden.
1656	Afkondiging van het Echtreglement voor de Generaliteit in de Landen van Overmaas. Grote stadsbrand van Aken.
1661	Partagetraktaat deelt de Landen van Overmaas, Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalem tussen Spanje en de Republiek.
1661-1663	Ratificatie van de besluiten van de Chambre mi-partie en definitieve verdeling van de Landen van Overmaas.
1665	Grote stadsbrand van Roermond.
1667	Grote stadsbrand van Tongeren.
1672-1678	Guerre de Hollande.
1673	Verwoesting van het kasteel van Valkenburg. Maastricht door Lodewijk XIV ingenomen
1676	Vergeefs beleg van Maastricht door stadhouder Willem III.
1678	Vrede van Nijmegen. Herstel van de oude situatie in Limburg.
1684	Grote stadsbrand van Maaseik.
1701-1713	Spaanse Successieoorlog.
1701	Bouw van het fort Sint-Pieter bij Maastricht, waar de bisschop van Luik eerst in 1718 mee akkoord gaat.
1713	Vrede van Utrecht. De Spaanse Landen van Overmaas aan Oostenrijk. Herverdeling van het Overkwartier van Gelder tussen de Republiek, Oostenrijk en Pruisen. Venlo aan de Republiek, Roermond aan Oostenrijk.
1715 november 15	Barrièretraktaat. Stevensweert aan de Republiek ter versterking van de Maaslinie. De Republiek verwerft de soevereiniteit over het Land van Montfort.
1729	Vestiging van paters kapucijnen te Wittem.
1735	Begin van de modernisering van het bestuur in de Oostenrijkse Nederlanden.
1740-1780	Keizerin Maria Theresia.
1740-1748	Oostenrijkse Successie-oorlog.
1747	Slag bij Lafelt.
1748	Inname van Maastricht door de Fransen; vrede van Aken.
1778	De vier Statenvergaderingen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas verenigd tot één college.
1780-1790	Keizer Jozef II.
1783 maart 17	Opheffing van onnutte kloosters in de Oostenrijkse Nederlanden.
1784	Opening van een theologische hogeschool te Geldern voor Pruisisch-Gelder.
1785	Verdrag van Fontainebleau brengt enkele kleine grenswijzigingen in de Landen van Overmaas.

1786 december 1	Opening van het generale seminarie te Leuven met filiaal te Luxemburg.
1788-1790	Brabantse Revolutie.
1789	Revolutie in Frankrijk en in Luik.
1792, najaar	Eerste bezetting van Limburg door Franse revolutielegers. Beleg van Maastricht.
1793	Slag bij Aldenhoven; verdrijving van de Fransen; Maastricht ontzet.
1794	Tweede bezetting van Limburg door Franse revolutielegers.
1794 november 4	Inname van Maastricht. Geheel Limburg in Franse handen.
1794-1814	Franse Tijd
1795 april 5	Vrede van Basel; Pruisen staat zijn bezittingen links van de Rijn af.
1795 mei 16	Vrede van Den Haag; afstand van Maastricht en van de Staatse Generaliteitslanden in Zeeuws-Vlaanderen, Brabant en Limburg.
1795 augustus 31	Oprichting van het departement Nedermaas.
1795 oktober 1	Inlijving van het grootste deel van Limburg bij Frankrijk als departement Nedermaas (Meuse Inférieure). Het restant van Limburg komt onder Roer (Roër).
1795 oktober 13	Verbod van openbare godsdienstoefeningen.
1795 november 25	Opheffing van seminaries, kapittels en van de nog bestaande religieuze verenigingen zoals broederschappen; doorvoering niet absoluut, zoals bij zoveel Franse maatregelen.
1796 juni 17	Invoering van de burgerlijke stand volgens de wet van 20 september 1792.
1796 september 1	Opheffingsdecreet voor de kloosters in de Verenigde Departementen met uitzondering van instellingen voor ziekenzorg en onderwijs.
1797 oktober 7	Geestelijkheid moet de eed van haat tegen het koningschap afleggen.
1797 oktober 17	Vrede van Campoformio. Oostenrijkse Nederlanden aan Frankrijk afgestaan.
1797 november 25	Opheffing van alle kapittels en nog bestaande kloosters.
1798	Oprichting van de École Centrale te Maastricht.
1798 september 5	Invoering conscriptie (wet van Jourdan en Delbrel).
1798 okt-dec	Boerenkrijg in Oost-Vlaanderen en de Kempen.
1799 november 9	Staatsgreep van 18 brumaire. Napoleon aan de macht.
1801 juli 15	Concordaat tussen paus en Frankrijk: de Staat stelt bisschoppen aan, de paus bevestigt hen in hun ambt. Nedermaas onder het bisdom Luik, Roer onder Aken.
1802 april 29	Benoeming van de bisschoppen Zaepffel voor Luik en Berdolet voor Aken.
1802 juli 25	Mgr. Berdolet neemt bezit van de Akense bisschopszetel
1802 augustus 22	Mgr. Zaepffel neemt bezit van de Luikse bisschopszetel.
1803 juli 30-aug. 3	De Eerste Consul bezoekt samen met zijn vrouw Josephine de departementen Nedermaas en Ourthe.
1804	Omzetting van de École Centrale te Maastricht in een École Secondaire.
1804-1808	Aanleg steenweg Maastricht-Tongeren.
1806 april 4	Publicatie van de keizerlijke catechismus
1808 oktober 17	Dood van Mgr. Zaepffel, bisschop van Luik.
1809	Dood van Mgr. Berdolet, bisschop van Aken.
1814 januari	Verdrijving van de Fransen uit Nedermaas
1814 janaug	Commissarissen van de Soevereine Vorst beheren de voormalige Limburgse Generaliteitslanden.
1814 januari-mei	Maastricht en Venlo ingesloten door de Bondgenoten
1814 mei 5 en 8	Maastricht en Venlo aan Willem I overgedragen.
1814 augustus 1	Willem I verkrijgt de Zuid-Nederlandse provincies ten westen van de Maas hem toegewezen bij het traktaat van Londen van 20 juni.
1815-1830	Verenigd Koninkrijk
1815-1840	Willem I, koning der Nederlanden.
1815 mei 12	Inbezitneming van de Zuidelijke Nederlanden door Willem I.
1815 augustus 24	Afkondiging Grondwet van 1815. Oprichting provincie Limburg.

1817	De kloostergebouwen van Kloosterrade (Rolduc) bezit van het bisdom Luik voor het vestigen van een kleinseminarie. Aanleg van de rijksweg Tongeren-Sint-Truiden
1817 najaar	De Noord-Nederlandse onderwijswet van 1806 zal in het Zuiden trapsgewijs worden ingevoerd.
1822-1826	Aanleg van de Zuid-Willemsvaart, geopend 26 augustus 1826.
1821	Opheffing bisdom Aken. Kerkelijke districten Horst en Sittard onder Luik.
1825	Aanleg van de rijksweg Maastricht-Aken.
1829	Aanleg van de rijkswegen Maastricht-Verviers en Hasselt-Diest.
1830-1839	Belgische Opstand
1830 augustus 25	Uitbreken van de opstand te Brussel.
1830 oktober	Eerste tekenen van opstand in Hasselt en Sint-Truiden, maar de orde wordt hersteld.
1830 oktober 16	Proclamatie van de prins Van Oranje erkent de Belgen als onafhankelijke natie onder zijn leiding. De Belgen kunnen deelnemen aan de verkiezingen voor het Nationaal Congres, uitgeschreven door het Voorlopig Bewind.
1830 november 3	Verkiezingen voor het Nationaal Congres.
1830 november 4	Opening van de conferentie der Mogendheden te Londen.
1830 november 24	De Oranjedynastie uitgesloten van de Belgische troon.
1830 december 20	Het Verenigd Koninkrijk door de Mogendheden ontbonden. Willem I behoudt zijn rechten op Luxemburg.
1831-1865	Leopold van Saksen-Coburg, koning der Belgen.
1831 januari 20	Grensprotocol te Londen vastgesteld. Holland behoudt alles binnen de grenzen van 1790. De overige gebieden zijn behalve Luxemburg voor België.
1831 juni 26	Grote Mogendheden aanvaarden de XVIII Artikelen. Deling van de Nederlanden volgens toestand van 1790. Over de toekomst van Maastricht, Limburg en Luxemburg volgen nadere besprekingen.
1831 augustus 2-12	Tiendaagse Veldtocht. Herziening van de deling: tegen de helft van Luxemburg verkrijgt Willem I de helft van Limburg rechts van de Maas.
1831 oktober 14	De XVIII Artikelen aan Willem I aangeboden. België verliest definitief Maastricht en half Limburg, terwijl ook Luxemburg gedeeld wordt.
1833 juni 6	Herstel van de vrije Maasvaart.
1833 november 18	Conventie van Zonhoven herstelt de verbinding tussen Maastricht en het Noorden, zoals de Mogendheden reeds 9 januari 1831 oplegden.
1834	Begin van de fabrieken van Regout te Maastricht.
1836 april 30	Aanneming van de Belgische provinciewet.
1839 april 19	België verklaart zich akkoord met de gewijzigde 24 artikelen over de scheiding tussen Noord en Zuid.
1839 september 5	De Bondsdag te Frankfurt aan de Main neemt de Nederlandse delen van Limburg als Hertogdom Limburg (1839-1867) op in de Duitse Bond met uitzondering van de vestingkringen van Maastricht en Venlo.
1840-nu	Twee provincies Limburg
1840-1848	Willem II, koning van Nederland en hertog van Luxemburg.
1840	Oprichting van de provincie Nederlands-Limburg en van het ermee samenvallende Apostolisch Vicariaat Roermond, onder leiding van mgr. Paredis, dat afgescheiden wordt van het bisdom Luik.
1842	Eerste onderwijswet in het nieuwe België.
1843	Eerste regeling voor de Belgische wateraftapping uit de Maas; goedkeuring van de prise d'eau te Hocht.
1843-1846	Aanleg van het Kempenkanaal tussen Zuid-Willemsvaart en Antwerpen.
1845	De Domaniale Mijn te Kerkrade gaat uit het staatsdomein voor 99 jaar over aan de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij.
1845-1850	Aanleg van het kanaal Maastricht-Luik.
1846	De provinciale weg Maastricht-Nijmegen gereed.

1846/1847	Einde van de samenwerking tussen katholieken en liberalen in België.
1848-1849	Separatistische beweging in Nederlands-Limburg voor aansluiting bij Duitsland.
1849-1890	Willem III, koning van Nederland en hertog van Luxemburg (tot 1867).
1851	Aanneming van de Nederlandse provinciewet.
1852	Vestiging van het collegium maximum der jezuïeten te Maastricht (opgeheven in 1967).
1853	De spoorlijn Aken-Valkenburg-Maastricht geopend. Oprichting van het tweede bisdom Roermond; mgr. Paredis de eerste bisschop.
1863	Nieuwe regelingen voor de aftappingen uit de Maas door België; de prise d'eau te Hocht buiten werking (opgeheven in 1934). Definitieve ondergang van de Maasvaart.
1865-1909	Leopold II, koning der Belgen.
1865	Begin van de kanalisatie van de Maas in België.
1867	Willem III treedt uit de Duitse Bond; Limburg rechts van de Maas nu geheel Nederlands gebied.
1870	Stichting van de Zinkwitfabriek te Eijsden.
1873	Belgische taalwet over het gebruik van het Nederlands in strafzaken.
1874	Nederlands verbod op kinderarbeid beneden 12 jaar.
1875-1890	Grote agrarische crisis
1878	Belgische taalwet over het gebruik van het Nederlands bij het landsbestuur.
1879	Nieuwe Belgische schoolwet laïciseert het onderwijs. Begin van heftige schoolstrijd.
1883	Belgische taalwet over het gebruik van het Nederlands in het middelbaar onderwijs.
1884-1914	Katholieke hegemonie in België.
1887-1889	Eerste begin van de sociale wetgeving in België: oprichting van nijverheids- en arbeidsraden, wetgeving over sociale woningbouw, vrouwen en kinderarbeid.
1890-1898	Koningin Emma, regentes der Nederlanden.
1890	Oprichting van de christelijke Belgische Boerenbond.
1890-1899	Uitbreiding van de Belgische taalwetgeving: Nederlandstalige colleges aan rijksuniversiteiten (1890), gebruik van het Nederlands in Brusselse en Luikse beroepshoven (1891), Vlaamse burgerwachten ééntalig Nederlands (1897), gebruik van het Nederlands in de militaire rechtspraak.
1893	Begin van de steenkoolwinning rond Heerlen door de Maatschappij tot exploitatie van de concessies Oranje-Nassau en Carl (Oranje-Nassau II).
1898-1948	Wilhelmina, koningin der Nederlanden.
1900 juni 24	Aanneming van de Wet tot Staatsexploitatie van Steenkoolmijnen in Nederland
Na 1900	Bloei van de baksteen- en kleiwarenindustrie in Nederlands Noord-Limburg.
1901	Oprichting van de (Nederlands-)Limburgsche Land en Tuinbouwbond (LLTB). Invoering van de leerplicht in Nederland.
1901 augustus 2	Ontdekking van de Kempense steenkool te As door de Leuvense professor André Dumont.
1902	Oprichting van de Staatsmijnen in Nederland
1903	Opening van de eerste Nederlandse staatsmijn, Wilhelmina, te Terwinselen.
1906	Afschaffing van de titel 'Hertogdom Limburg' voor Nederlands-Limburg.
1906 september	Het Belgisch episcopaat wil met zijn 'Instructions aux directeurs et aux professeurs des collèges libres d'humanités sur l'enseignement de la langue flamande' de hegemonie van het Frans in het middelbaar onderwijs veilig stellen. Aanzienlijk gezagsverlies voor de bisschoppen in Vlaanderen.
1908	Oprichting te Eijsden van de eerste Nederlandse Maasvaartvereniging.
1909	Oprichting van de N.V. Maatschappij tot Verkoop van den Electrischen Stroom der Staatsmijnen in Limburg. Oprichting van de eerste coöperatieve groenteveiling te Venlo. Limburgs volkslied 'Waar in 't bronsgroen eikenhout'.
1910-1934	Albert I, koning der Belgen.

1910	Nieuwe Belgische taalwet vervlaamst het middelbaar onderwijs in Vlaanderen.
1911	Invoering vervroegde kindercommunie door paus Pius X.
1914	Invoering van de algemene leerplicht in België met de bepaling, dat de moedertaal voertaal is in het onderwijs. Opening van de eerste kolenmijn in de Belgische Kempen te Winterslag
1914-1918	Eerste Wereldoorlog.
1914 aug-sept	Belgisch-Limburg door de Duitsers bezet.
1915 juni 12	Wet tot kanalisatie van de Limburgse Maas in Nederland aangenomen.
1917	In Winterslag worden de eerste Kempenkolen gedolven.
1917 februari	Oprichting door de Duitse bezetter van de Raad van Vlaanderen, die begin 1918 Vlaanderen volledig zelfstandig verklaarde.
1918 november	Duitse troepen keren uit België via Nederlands-Limburg naar Duitsland terug.
1918-1919	België probeert Nederlands-Limburg tot aan Venlo te annexeren.
1923	Opening van de rooms-katholieke universiteit te Nijmegen.
1925	Staatsmijn Maurits in bedrijf. Haar Stikstofbindingsbedrijf (SSB) de kiem voor de chemische industrie van de latere DSM.
1925 oktober 22	Prinses Juliana steekt de eerste spade voor het Julianakanaal.
1927	Opening van het Maas-Waalkanaal. Afwijzing van de aanleg van het Schelde-Rijnkanaal door Nederland.
1929-1935	Kanalisatie van de Maas op Nederlands gebied tussen Maasbracht en Grave.
1929	Opening van het kanaal Wessem-Nederweert.
1930 mei 31	Koning Albert I steekt op de Sint-Pietersberg de eerste spade voor het Albertkanaal.
1934 februari 17	Koning Albert I verongelukt te Marches-les-Dames.
1934-1951	Leopold II, koning der Belgen.
1934 mei 7	Prinses Juliana opent het Julianakanaal.
1939 juli	Het Albertkanaal Luik-Antwerpen geopend.
1939-1945	Tweede Wereldoorlog.
1940 mei 10-13	Limburg door de Duitsers bezet.
1940 mei 15	Capitulatie van het Nederlandse leger.
1940 mei 28	Capitulatie van het Belgische leger.
1940 mei 29	Nederlands-Limburg onder het Duits Rijkscommissariaat in Nederland.
1940 juni 1	Belgisch-Limburg onder de Militärverwaltung in België.
1941-1944	Graaf Marchant et d'Ansembourg NSB-commissaris in Nederlands-Limburg.
1942 oktober 5	Lutterade-Geleen getroffen door luchtaanval.
1943-1944	Oprichting van ondergrondse Duitse bedrijven te Valkenburg, Bemelen en Kanne door de Organisation Todt.
1944 augustus 18	Maastricht getroffen door Amerikaans luchtbombardement.
1944 september	Bevrijding van Belgisch-Limburg en van Nederlands-Zuid-Limburg.
1944 september 5	Oprichting van de Benelux te Londen.
1944 najaar	Deportaties van dwangarbeiders uit Nederlands-Noord-Limburg.
1944 oktober	Genk bij vergissing door de Amerikaanse luchtmacht gebombardeerd.
1945 januari	Evacuatie van de bevolking van Nederlands-Noord-Limburg naar Noordoost-Nederland.
1945 maart	Geheel Nederlands-Limburg bevrijd.
1945 april 10	Nationalisatie van de Nederlandse steenkoolmijnen (in 1948 opgeheven).
1945 mei 5 en 8	Capitulatie van het Duitse Rijk. Einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa.
1948-1980	Koningin Juliana der Nederlanden.
1950 juli 22	Terugkeer van koning Leopold II in België.
1951-1991	Boudewijn, koning der Belgen.
1954	De Nederlandse bisschoppen proberen per mandement hun gelovigen af te sluiten van moderne ontwikkelingen in staat en maatschappij.
1956-1964	Aanleg van de Boudewijnsnelweg, thans E313, door Belgisch-Limburg.

1958 november 20	Het Schoolpact tussen de Belgische partijen maakt een einde aan de tweede schoolstrijd.
1960 juni 4	Nederland geeft de geannexeerde Duitse gebieden, waaronder Tüddern, aan Duitsland terug.
1961	Voortzetting van de sluiting van de Waalse steenkolenmijnen.
1962 november 8	Belgische taalgrenswet hevelt de zes Voergemeenten over naar Belgisch-Limburg.
1963 augustus 1	De in 1949 door Nederland geannexeerde Selfkant teruggegeven aan Duitsland.
1965	Besluit tot sluiting van de Nederlandse mijnen in Limburg.
1966	Oprichting Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen (opgeheven in 1999).
1968 augustus	Opening van de Economische Hogeschool Limburg te Diepenbeek.
1969 november 13	Tweede Kamer besluit tot oprichting van achtste medische faculteit in Maastricht.
1970 jan.-feb.	Mijnstaking in Belgisch-Limburg.
1971 mei 28	Oprichting van het Universitair Centrum te Diepenbeek.
1974	Oprichting van de Euregio Maas-Rijn: Belgisch-Limburg, Nederlands-Limburg en de regio Aken. Twee jaar later toetreding van de provincie Luik.
1976 januari 9	Koningin Juliana opent de Universiteit Maastricht.
1980-nu	Koningin Beatrix der Nederlanden.
1990	De universiteiten van Aken, Luik en Maastricht richten het samenwerkingsverband ALMA op. Het Limburgs Universitair Centrum te Hasselt treedt in 1992 ook toe.
1991-nu	Albert II, koning der Belgen.

Fotoverantwoording

Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, Rijkel (B): afb. 1, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 23, 25, 28, 30, 32, 34, 35a, 36, 38, 43, 44
Fotografie Bert van Doorslaer/PCCE: afb. 21
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: afb. 26, 27, 29, 31, 33a, 35, 39, 41, 45, 46, 49, 50, 51
Fotografie Herman Wijenberg/SHCL: afb. 3, 5, 6, 18, 20, 37, omslagfoto
Centraal Archief DSM, Geleen: afb. 4, 11, 15, 17
Thermenmuseum Heerlen: afb. 24
Stichting Werkgroep Industriële Archeologie, Maastricht: afb. 47
Dienst Voorlichting van de gemeente Kerkrade: afb. 22
Fotografie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: afb. 2
Fotografie E. van Mackelenbergh: afb. 13
Dienst voor de Scheepvaart, Hasselt: afb. 48
Fotografie S. Peters, Inden/ Förderverein Festung Zitadelle Jülich e.V.: afb. 33
Eventuele rechthebbenden die door de redactie niet konden worden getraceerd, kunnen zich melden bij de Stichting Maaslandse Monografieën te Maastricht.

Register van personen, plaatsen en zaken

Niet geïndiceerd werden passim voorkomende en verder niet nader gespecificeerde namen als: Limburg, Limburgers, Belgisch-Limburg, Nederlands-Limburg, Maas, Maastricht, Aken, Luik. Bij het alfabetiseren zijn 's en Sint meegenomen; bij heiligen is Sint verwaarloosd.

Middeleeuwse namen worden als moderne geschreven: Heinsberg, Dirk van; Marck, Erard van der.

Een moderne landaanduiding bij toponiemen geeft aan, dat de naam buiten het beschreven Limburgse gebied valt. Een * (asterisk) verwijst naar een voetnoot of tabel op de pagina. Boek-, kranten- en tijdschrifttitels zijn *gecursiveerd*. Naar een afbeelding wordt verwezen door een *gecursiveerd* paginacijfer.

Afkortingen: *bb*: aartsbisschop; *b*: bisschop; *dp*: departement; *gr*: graaf, gravin; *gv*: goeverneur; *h*: heilige; *he*: hertog; *hr*: heer; *ke*: keizer; *ko*: koning; *z*: zie; *zz*: zie ook

A2, A24, snelweg 432
aagt z hacht
Aalberse, P.J.M., politicus 397
Aalst (B) 360
aanklager 29, 60, 268*, 322
aardewerk 42, 64, 65, 72, 158, 422, 478
aartsdiaken 98, 100, 111, 143, 205, 209, 290; aartsdiakenaat 98
Aartshertogen 169, 175, 181, 182, 207, 221
aartspriester z aartsdiaken
abdij 73, 74, 93, 94, 98, 104, 114, 340
abdissen, abten 205
absolutisme 81, 175, 207, 221; verlicht 263, 264, 333; maatschappelijk 407
academici 347, 349
acatholici z niet-katholieken
accijns 263, 275, 374
Achel 428
Achterhoek (NL) 179, 180
achternaam 312
Actie, Katholieke 397, 408-409; sociale 406
activisten, Vlaamse 353, 361, 362
Actus Sancti Servatii 121
adel 28, 60, 62, 67, 72, 78, 79, 82, 83, 92, 97, 104, 109, 112, 113, 114, 119, 127, 143, 150, 177, 197, 206, 225, 263, 265, 266, 268, 275, 287*, 310, 311, 312, 320, 335, 346, 347, 349, 359, 370, 375, 384, 387
adelsheerschappij 81; -predikaat 265
administratie 271
admodiatie 374
Adolf, he 136
Advent 229
advertentieblad 453
advocatus z voogd
Aecken, Peter van, beeldsnijder 232
Afden (D) 306
Afferden 161
affiniteit 33
aflaat 105, 141, 143, 194
afpersing 172
Afscheiding 411
afweermiddelen, sacramentele, para-sacramentele 218
agribusiness 416
Agricola, pastoor 200
Aiol, -handschrift 122
Aisne, rivier 69
Aken, bisschop 291, 309; bisdom 385; Dom 163; Domkapittel 129; Mariastift 101; Oberhof 30; vrede (1748) 264; Technische Hochschule 442; woud 54
akkerbemesting z mest
akkerbouw 43, 117, 226, 317, 416, 417; -land 68, 415
akkers, Keltische z raatakkers
Alacoque, Margaretha Maria h 403
Albert I ko 362
Albertkanaal 364, 428, 432, 478
Alberts, W.J., historicus 37
Albertus van Oostenrijk, aartshertog 181
alcoholisme 395
Aldeneik 77, 103, 104, 107, 119,

141, 150; abdij 61, 73, 242
alexianen z cellenbroeders
alfabetisatie 73, 80, 334, 338, 435
Algemeen Christelijk Vakverbond 395, 408
Alken 395
Alkmaar (NL) 165
Allamont b d' 287
Allerheiligste 212
allodium 104
almanak 342
Alpen 130
Altaarsacrament 141, 151, 207, 213, 300, 390, 403
Alva, landvoogd, 175, 198, 204, 222
Amandus h 59
ambacht z gilde
ambachtslieden 92
Ambiorix 45, 461
Amblève, rivier 54
ambosat 181
ambt, onverkoopbaarheid 271
ambtenaar 129, 177, 217, 271, 272, 320, 410; ambtenarij 134, 257
ambtman z drossaard
ambtssacraliteit 78; -uitoefening 102
Amby-Maastricht 72, 414
Amerika 186, 377
Ami du Limbourg 454
Amstenrade 446, heren van 197; Agnes Huyn van, annunciate 207*; Huyn van graaf 207
Amsterdam (NL) 325, 334, 447
anabaptisten z wederdopers
anachoreet z kluizenaar
analfabetisme 73,102, 213
anarchie 152; anarchisme 350
Andernach (D) 82
Anerbenrecht z erfrecht
Angers (F), School van 350
angst 110, 218
Anna h 162, 295, 297; Anna-te-Drieën, Sint 162
annalen 121
Annales Rodenses 121
annexatie 346, 380
annexionisme 33, 353
Ansfried b 83, gr 83
antiklerikalen 359, 362, 365, 453
Antiochië 295
antisemitisme 108
Antonius met het varken h 107
Antwerpen (B) 59, 116, 150, 158, 161, 177*, 183, 184, 219, 300, 328, 355, 392, 432, 433; nationale redoute 359; provincie 280
Antwerpen-Rijnverbinding 355
apostelbalk 162
appel 113
appèl 30
Aquitanië (F) 59
Aragon, Ferdinand van 135
arbeider 96, 392-394, 414*, 418, 421; industrie- 325; land- 33
arbeidersbeweging 392, 395
Arbeidersjeugd 397
arbeiderspartij, socialistische 359
arbeiderspriester 398
arbeidsklimaat 427; -loon 112, 157, 225, 313, 319, 321, 324; -overschot 416, 424; -reserve 319; -rust 425; -voorwaarden 398; -vrij 209; -wetgeving 313
Arcanua, godin 43
Arcen 65, 291
archeologie 21, 445
archief 29, 453; departements- 271; dorps- 226; -stukken 118, 161; -wezen 38
architectuur 119, 446-447
Ardennen (B) 24, 25, 41, 43, 67, 100, 117, 158
Arduinna, godin 43
Are graafschap 82
arianisme 58, 458
aristocratie 63; Keltische 64
aristoi 375
Armagnacs 131
armband 44
arme 329
armenfonds 99; -huis 142; -huisjes 223; -tafel 52, 99, 111, 112, 155, 164, 190, 215, 225, 228, 274, 285, 316, 329, 330
armmeester 31, 99, 111
armoede 112, 319, 328-330, 339, 412, 415
Arnhem (NL) 38, 129, 379; Hof 138, 191; Sint Lucasmarkt 158
Arnulf ko 55, 81
ars moriendi 107
arsenicum 427
artefact 21, 61
artisticiteit, provinciale 448
Artois (F) 138
As 428
Ascloa, Asclon 54
Asselt 47, 114, 259
Assemblée Constituante z Vergadering, Wetgevende
Assemblée Nationale z Vergadering, Nationale
assisen, hof van 274
Atlanticum 41
Atuatuca z Tongeren
Aubel (B) 226, 328
Aufklärung z Verlichting
Augsburg (D), 197; godsdienstvrede (1555) 199, 200
Augusta Trevirorum z Trier
augustijnen 105, 148, 223, 231, 297, 300
Augustinus h 103; regel van – 103, 147; reguliere kanunniken van Sint 104
Augustus, L., historicus 331, 332
Auster, Austrië 50, 51
auto 428, 431
autobus 428, 431, 432
autocratie 134
Avernas graafschap 86
Avignon (F) 101, 102
avondmaal 150
Avonds, P., historicus 87*
Azië 186
azijn 322

baaierd z beyart
Bachiene, W.A., 317
badgebouw 71
Baer, P.A. van, deken 385

Baesweiler 90
Baetasii 45
Baexem 281
bajonet 317
baksteen 228
Balbases, markies de los, z Spínola
Balderik gr 82-83
balije 38, 97
Balkan 64
Balticum 158
bandceramiekers 25, 42
banditisme 331-332, 363
Banholt 43
bank 175
bankier 307*
bankinstelling 307; -wezen 420
banmijl 159, 227
Banneux (B) 404
barbaarsheid 76
Barbara h 297
baring 224
baron du Saint Empire 265
Barrièretraktaat (1715) 259
basilica 73
basisonderwijs, 253, 337, 338, 339, 357; België 434-435; Nederland 435-436; zz onderwijs
bastaard 224, 312; bastaardij 224
Bathen, Jacob, drukker 166
Batta, A., violoncellist 448
Bavai (F) 47
Bazel (CH), vrede (1795) 268
Beaujean, H.A., leraar 35
Beauraing (B) 404
Becays-Ferrand de la Caussade, prefect 273
Beckers sr., jr., archeologen 445
bedden, lange 43
bede 127; -geld 186
bedelarij 329
bedeling z armentafel
bedelorde 105, 145, 297
bedevaart 107, 194, 207, 212, 218, 221, 230, 284, 294, 295, 301, 307, 375, 399, 401, 403, 410, 450; straf- 141; -plaats 94, 103, 119
bedrijfssplitsing 418
Beeckman gv, M. de 280
Beegden 29
Beek 97, 193, 216, 286, 289, 327
Beek, vliegveld z Maastricht-Aachen Airport
Beel, L.J.M., politicus 381
Beeldensnider, Arnt, beeldsnijder 162
Beeldenstorm 163, 198
beeldhouwwerk 65
beeldsnijkunst 160-163
Beesel 65, 162, 261
beesten, ijzeren 226
begaarden z bogaarden
begijnen 103, 108, 147, begijnhof 105
begraafplaats 266
begrafenis, begraven 45, 56, 100, 268, 294, 399, 410
beierd z beyart
Beieren (D) 189, 264
Beieren b Ernest van 189, 205, 206, 208, 224; b Ferdinand van 189, 205; Jan van 131; Maximiliaan Hendrik van 192
bekergraven 43
bekering 59
Belang van Limburg, Het 454
belang, algemeen 96
belasting op haarden en ramen 374
belastingdruk 274, 373, 374; indirecte 265; -gaarder 31; -monopolie 78; -pachter 28, 64; -quote 130; -vrijdom 146, 265, 275, 275*
belegeringstechniek 94
Belfeld 261, 427
Belgica Secunda 60, 61
Belletable, H., officier 403
Beltjens, Ch., literator 451
Bemelen 47, 162, 190
bemesting 117
Bende, Groene 156; Grote Nederlandse, Meerssener – 331
benedictijnen 148
Benedictus h 103; regel – 103
Benedictus XIV p 295
beneficie 145, 195, 305, 307
Benelux 354; -gebied 433
Berdolet, M.A., b 309
Berg (D), hertogdom 182
Berg 190
Berg van Barmhartigheid 223
Bergen (B) 64, 281, 229
Beringe 328, 427, 479
Beringen 428
Berlijn (D) 261, 351, 352
Bernadotte, J., generaal 278
Bernhard, prins 381
Bernissem-Sint-Truiden 97, 122
beroep, hoger 30
beroepskeuze 312
Berwinne, rivier 104
bestaansminimum 320
Bestand, Twaalfjarig 170, 171, 181-182, 191, 201, 222, 230, 231
Bestendige Deputatie 357, 359
bestuurskosten 265, -organisatie, 133
beton 427
Bettulfus b 59
Betuwe 46, 54, 87, 180
beuk 41
bevalling 224
bevloeiing 355
bevolking 114, 155-157, 315, 412-414; -aantal 332, 413;-aanwas 72, 77, 112, 225, 321; -administratie 207;-daling 154; -dichtheid 44, 46, 48, 155, 156; explosie 447; -grootte 113; -groei 92, 314; -verlies 315
bevoogding 358
Bevrijding (1944-1945) 379-382, 480
bevrijding 77, 364, 378
bewaarschool, vrije 358
beweging, Groot-Nederlandse – 422; Midden-Nederlandse – 422; Vlaamse – 365
beyart 111
bezetting 310
bezit 312; -verschuiving 114, 320

bibliografie 36, 39, 40, 298
bibliotheek 166, 342, 451; klooster- 334; pastoors- 300; Verlichte – 335
Bieberstein de Rogalla Zawadski, K.A. baron de, kamerlid 373
biecht 299, 300
biens de première origine, -de seconde origine 275
bier 31, 115, 158, 225; -brouwerij 227
Biesen 38; Alden – 97, 164, 246, 256, 335; Nieuwe – 97
bijbel 150; -exegese, -wetenschap 392, 445
bijen 28; -houderij 26
bijgeloof 143, 192, 201, 295, 333; zz toverij
bijschool 123
Bilzen 86, 105, 184, 233, 281, 335; stadhuis 340, 471
Binnenlandse Strijdkrachten (BS) 381
bisdom 100*
Bismarck, O. von, kanselier 373
bisschop (functie) 86*, 98, 100, 102, 119, 201, 223, 225, 290, 291, 309, 386, 395, 437
blasfemie 207
Bleijs c.ss.r., L.A., 381
Blerick 47, 68, 72
Blijde Inkomste, Brabantse 96, 127, 131
Blijenbeek 177; kasteel 334
blijspel 450
Blitterswijk 68, 411
Bloed, Heilig 107
Blok, A., cultureel antropoloog 331, 322
Bocholt 162, 297, 432
bode 28
bodemgesteldheid 21
boek 159, 166; -binderskunst 166; -drukkunst 159, 166; -verluchting 121, 166
boekweit 113
boer 33, 68, 78, 172, 319, 346, 351, 398*; vrije- 63, 67
Boerenbond 394, Boerenjeugdbond 397
Boerenkrijg (1798) 269, 476
Boerenoorlog (1625) 219*
Boermans, F.A.H., b 395
boete 53, 108; -tarief 143
bogaarden 147
bokkenrijders 35, 222, 253, 331-332
bokking 158
Bokrijk, openluchtmuseum 73
Bologna (I) 164
Bommel b, C.R.A. van, 293, 309, 440
Bond, Duitse 282, 283, 367, 370, 372, 373; Noord-Duitse 373
Bondgenoten 277, 278
bondsvlag 371
bonen 113, 115
Bongart, Willem van de 206
Bonn (D) 178, 278
bontwerk 158
Boogman, J.C., historicus 370
boom z valhek
Boosten, A., architect 447
Borgh b, Van den z Castro
Borgharen-Maastricht 288
Borgloon 86, 89, 135, 162, 166, 175, 229, 243, 328, 329
Born 71, 86, 109, 132, 150, 151, 168, 197, 200; heerlijkheid 90; ambt 89, 146, 189, 199, 200, 272, 289, 428
Borret, koninklijk commissaris 366, 367
bos 25, 41, 67, 68, 113*, 114, 174; -hoeve 114-115
Bosquet, J.A.H. de, apotheker 444
boter 112; -mijn 418
Boudewijn ko 365
Boudewijnsnelweg 432
Boulogne (F) 47
Bourbon, familie 278; Lodewijk van 127
bourgeoisie 340, 347, 359
Bourgondië, hertogdom 51, 85, 90, 92, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 136, 138, 156, 171; Anton van, he 131, Maria van, he 132, 134, 135; Huis 134
Bourgondisch 31, 354
Bourguignons 131
Bouvines (F), veldslag 127
bouwkunst 121, 160, 447
bouwland 115
bouwmateriaal 227; -pakket 115; -steen 65, 117
Bovy gv, J. 356, 359
Boxmeer (NL) 87
braak 27, 113, 322
Brabander 154
Brabant 25, 87, 127, 155, 156, 179; graafschap 53, hertogdom 38, 85-86, 88, 89-91, 92, 95, 109, 125, 131, 134, 145; Jan, he 87, Johanna van, he 91, 131, Margareta van 119
Brabant, provincie, Noord- 24, 278, 283, 385, 391, 422; Staats- 24; West- 183
brand 172; -cultuur 41
Brandenburg (D) 182, 183, 199, 200, 309; Brandenburg-Pruisen (D) 189
brandgraf 56
brandmerken 274
brandschat, -ting, Brandschatz z contributie
brandstichting 176
brandstof 227, 374
Breda (NL) 100
Brederode, Françoise van 232
Bree 64, 360, 422, 428, 430, 434
Bremen (D) aartsbisdom 108
Bretagne (F) 51, 107
Breust 86
brievenpost z post
brigands z rovers
Brimeu de Humbercourt, George de z Humbercourt
Brinkmann, J.B., b, Münster 401
Broeders van de H. Joseph 399; van de Onbevlekte Ontvangenis, 436
Broeders van het Gemene Leven 147, 218, 230
Broeders van Maastricht z

Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis
Broeders van Savelberg z Broeders van de H. Joseph
broederschap 105, 111, 141, 194, 212, 218, 284, 295, 402; – altaarsacrament 297, – rozenkrans- 297; -meester 31
Broekx, J.P., priester 392, 428
Bronckhorst, Maximiliaan van 145
Bronkhorst-Batenburg, Catharina van 197
bronnen 21
brons 72
Bronstijd 43, 64
brood 115, 225; -graan 225, 319
Brouckère gv, Ch. de 273, 280
brouwerij 226, 421
brug 69
Brugge (B) 85
bruinkool 423
Brussel (B) classis 366; Geheime Raad 299; – Koninklijke Bibliotheek 122; Vrije Universiteit 366
Brunssum 117, 228, 423
Brustem 28, 77, 164; veldslag 132
Buchten 43, -Op den Welder 65
Buggenum 29, 73, 104
buitenhuis 340
burcht 78, 81, 84, 93, 340
bureaucratie 271
burgemeester 28, 347; zz maire
burger z stadsburger
burgerij 114, 277, 359, 384; gezeten – 368
burgermaatschappij 398; -oorlog 363; -recht 96, 97, 111, 223
burgerschool, hogere 438, 441
burgerskind 145
Buron o.f.m., Abraham 165
Burtscheid (D) 288, 324
buskruit 427
Büttgen (D) 186
buurtkapel 99-100
buurtspoorweg 428, 431
Bylant, Van 197
Byzantium 73
Caberg-Maastricht 41, 42
Cäcilien-Verband 448-449
Cadier en Keer 25
Caesar, Caius Iulius 41, 44, 45, 46
Caestert 44, 64
Calvarie, Meester van de Beekse -162
calvariegroep 162
calvinisme 148, 187, 190, 191, 197*, 198, 199, 200, 206, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 254, 257, 285, 288, 335
Cambacérès, jurist 274
Camers van Justitiën 80
Campanus z Kempen
campinia 24
Campoformio (I), vrede (1797) 268
Canisius s.j., Petrus 212, 213
capitulatie 186, 285, 363, 376, 378, 380
Carboon 25
caritas 111-112, 224, 306
Carolus Borromeus h 230
carrière 218, 304, 307, 311, 385
carrus z wagen
cartularium 122
casa z herenhoeve
Castilië, Ferdinand van ko, Isabella van ko 135
Castro, A -, b Roermond 196, 284
castrum 59
catechismus 151*, 298; Heidelbergse – 293; Mechelse 212-213
Catharina h 296
Cauwenberg, Van, ritmeester 187
Cavelier, bibliothecaris, 335
celibaat 143, 194, 283
cellenbroeders 103, 108, 146, 147, 308*, 467
Celtic Fields z raatakkers
cement, portland- 427; Eerste Nederlandse Cement-Industrie (ENCI), 427
censuur 450
centena z honderdschap
centenarius 53, 80, 134, 139, 169, 207, 222, 311
centraalbouw 447
Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersvereenigingen in Limburg 395
centuriatio 66
Ceuclum z Cuijk
Chambre mi-partie 170, 187, 190, 215, 254, 257, 285
Chappe, Cl., ingenieur 273
charter z landbrief
chauvinisme 32
Childerich ko 50; -III ko 51
Chimay (F) 100
Chiro-jeugd 409
Chiroux 189
Chlodowech 57-58; ko 50-51
Chlodwig III ko 60; – zz Chlodowech
choralen 165
chorepiscopus z koorbisschop
chorizantes z dansers
christen 62; -dom 51, 55, 56, 57, 59, 61, 76, 396; -geloof 106; -heid 141
Christen-democratisch Appel (CDA) 368
christianisatie z kerstening
Christoffelbeeld 162
Christus, Lijden, Dood, Hart 107; -monogram 57
Churchill, John z Marlborough
cichorei 324
cider 322
Cigernen z Cugernen
cijns 109; -kiesstelsel 357
circus 447
cisterciënzers 166
Civilis, Gaius Iulius 46, 48
civitas 46, 57, 60, 62; – Tungrorum 46, 61; – Ubiorum 46
Clairvaux, Bernardus van h 97
clan 67, 82, 347
classicisme 446
Clemens XIV p 295
Cleresie, Bisschoppelijke 300
clergé 284, 295, 349, 351, 358, 371, 376, 385, 388, 395, 397, 398, 409, 425, 438, 440, 450;

opleidingspeil 442*
clericus 102, 110, 121
Clermont, Johan Arnold von, industrieel 249, 323-324
clerocratie 388
clerus z clergé, geestelijkheid
Clovis z Chlodowech
Cobbenhagen, M., econoom 381
Code Napoléon 274, 281
Codex criminalis Carolina 222
codificatie 168-169, 222, 223
coenobiet z kloosterling
cokes 424
collaboratie 362, 363, 364
college, bisschoppelijk 434, 441; stedelijk 338
collegium maximum 442
Colonia Aggripina z Keulen
comes z gouwgraaf
Comhaire, N., architect 341
comitatus z graafschap
commanderij 97
commendatio, commendatus, 63
Commune-opstand (1871) 275, 350, 389
communicanten 226
communie, plechtige 213
communisme 350, 364, 382
Compagnons de la Verte Tente z Bende, Groene
conceptie, voorechtelijke 404
concert 340; -mis 448
Concert, Europees 253
conciliarisme 166
Concordaat (1801) 276, 279, 291, 292, 293, 294, 307-309; opheffing 384, 388
concubinaat 207, 208
condominium, bitter 187*; zz tweeherigheid
condottieri 176
confessie 190, 200, 214, 217, 406
confessionalisering 196; confessionelen 419, 436
congregatie, leken- 402
Conscience, auteur 353*
conscriptie 269, 273, 318
consensus z toestemming
conservatieven 356, 358, 393, 394
conservatisme 159, 264, 302, 347, 348-349
consistorie 289
Constantijn ke 58, 387
Constitutie (1791) 271
Constitutionnel du Limbourg belge, Le 390
consumptiepatroon 66; -peil 415
continuïteit 56, 57, 67, 69, 71-72; bestuur 311*; maatschappelijke 381
Contrareformatie 195, 221, 404, 409
contrarevolutie 277
contributie 174, 180, 186, 255; -systeem 256
controle, sociale 407
Cools b, R., 287
coöptatie 29
Coriovallum z Heerlen
Cornelis h 107
corpus z gemeenschap
corruptie 180
Corswarem, A. de, politicus 394
Courrier de la Meuse 391, 454
Couven, J.J., architect 341
Crassier, L. de, historicus 35
Credo Pugno-clubs 405
crematie z lijkverbranding; zz begrafenis, brandgraf
Creusen b, A., 295
criminaliteit 331, 332, 363, 358
Criminele Ordonnantiën 222
crisis 66, 112, 155, 158, 225; agrarische 416, 419; economische- 115, 219; inkomens- 225; (1816-1817) 323; (1930-1940) 318, 321, 363, 411, 418, 419
Cudell, M., archeoloog 444
Cugernen 45
Cuijk 46, 47, 52
cultuur 70-74, 443; Franstalige 340; -geschiedenis 22; -laag 79; -landschap 26; -patroon 31-34; stedelijke 110
Cultuurstelsel 374
curé z pastoor, kanton-
curia z bank
curtis z herenhoeve, hof
Cusa, Nicolaas van 154, 166
Cuyckius b 204
Cuypers, P.J.H., architect 447, 448

Daens, A.A., priester 360
daensisme, daensisten 360
DAF-autofabriek 428
dagblad 452, 453; -zegel 452-453
dagbouw 423
Dalenbroek 259
Dalheim 175
Dalhem 82, 177, 184, 186, 289, 474; graafschap 130; Land 54, 86, 187, 265
dansers 108, 149, 193
danspartijen 201; -woede 106
Daris, J., historicus 383
Datheen, P., reformator 293
Dautzenberg, J.M., literator 451
David ko 52
Davidsfonds 394
De Traiecto instaurato 165
decentralisatie 349
dediticii 47
dekenaat 208*, 293
Delcommune, R., beeldhouwer 341
delfstoffen 425-427
demarcatielijn 282
Demer, rivier 24, 184; -kanaal 184
democratie 128, 282, 301, 351, 409; christen- 351, 360, 393
Den Haag (NL), 184, 186, 287, 352, 353, 354, 355, 367, 369, 370, 430; vrede (1795) 268
Denys s.j., Hendrik 206
deportatie 359
derde-ordeling z tertiaris
desservant z pastoor, succursaal
desurbanisatie 315
Deurne 24
devaluatie 158
Deventer (NL) 165
Devolutieoorlog 255

devotie 194, 207, 230, 295, 401, 403, 410
Devotie, Moderne 147, 149
devotieboeken 213, 298; -prentjes 229, 230, 298
devotionaliteit 294
dialect 32, 122, 280, 340, 346, 360, 449, 451
Dibbets, B.C.J., militair 281
diefstal 29
dienst, militaire 318, 413, 414; -plicht 21
dienstverlening 419
Diepenbeek 97, 173, 442; universiteit 445
Diest (B) 20, 184, 328, 428
Diets 54, 154, 354; Dietsland 363
Dijle, rivier 184
Dijon (F) 130
Dilsen 72, 152
dinanderie z geelgieterskunst
Dinant (B) 68, 117, 160, 325
Directoire 302
Doctrinale 151*
dodendans 107
Does de Willebois gv, P.J.A. van der, 367, 388, 436
dogma 106; dogmatiek 306; zz Maria
Doleantie 411
dolk 317
Domaines nationaux z domeinen, nationale
domein 68; koninklijk – 52
Domeinen, Dienst der 215; nationale – 276*
domeingoed 276*
Domeinraad, Nassause 226
dominee 215, 286
dominicanen 105, 122, 148, 297, 300
dominocratie 285
Domitianus b 58, 59
Dommel, rivier 156
Donau, rivier 51
Donk 103
dood 223; zalige – 297
doodslag 29, 256, 317
doop 59, 100, 106, 149, 150, 224, 410; -beloften, vernieuwing – 213; kinder- 151; -naam 107; -poel 59; -vont 59, 161, 162, 245
doop-, trouw- en begraafboeken 207, 208, 223
doopsel z doop
Doorbraak 382
Doornik (B) 50
doorvoerhandel 87, 117; -recht 326
dopen z doop
dopers z wederdopers
Dordrecht (NL) 117, 183, 229
Dorestad (NL) 69
dorp 26-27, 79, 94, 115, 174; hoop- lint-, 27; straat- 47; -economie 26; -gemeenschap 407; -heer 29; -meester 28; -school 437; -vorm 114
Douai (F) 231
douanegerecht 180; -unie 354
Doutreloux b, V.J., 394
Douwerman, Hendrik, beeldsnijder 162
Doyen, Gillis, architect 341
draagvlak, cultureel 448, 449
draak 23
drakenburcht 23
drank 275; -misbruik 317; -zucht 106
Drehmanns b, J.H., 395, 396
Drenthe (NL) 168, 180
drieslagstelsel 27, 113, 321
drinkwater 413
droits réunies 275
drossaard 29, 89, 200
drost z drossaard
druïde, 55, 62
drukpers 229, 233
dubbelkruis 161
Duisburg (D), universiteit 231
Duits 121, 154, 280
Duitsers 43*, Groot-, Klein- 372
Duitsland, Zuid- 43
Duitstalig 213, 287, 289
Duits-Vlaamse gemeenschap-SS 364
duivel 106, 218, 332; -uitdrijving 201
Duras, graafschap 86
Düren (D) 158
Düsseldorf (D) 8, 271 166; -Hauptstaatsarchiv 3
duwvaart 433
Dyck (D) graafschap 82
dynamiet 427
dynastie 84, 96, 104

E39, snelweg 432, E313 z Boudewijnsnelweg,
Eaucourt (F) 216
Eburonen 44-45
Echt 29, 31, 83, 94, 104, 126
Echtreglement 258, 287
echtsacrament z huwelijk
echtscheiding 312
Éclaireur, L' 453
École Centrale 339; École Secondaire 339
economie 63, 64, 65, 77, 112, 118, 152, 154, 157-159, 224, 318, 393; koloniale 424
Écrevisse, P., literator 451
edelen z adel
edelsmeedkunst 119, 161
eed van haat 307; van trouw 302
eedafleggers 308
eenheid 127, 128, 129, 149; Limburgse- 37
eenheidsstaat 80, 148, 363, 366
eetkeuken 65
Eeuw, IJzeren, 171
Eginhard z Einhard
Egmond, gf van 198; Anna van 197; Arnold van 132; Karel van 136, 138
eieren 115; eiermijn 418
Eifel (D) 81
Eigenbilzen 64
eigendom 109, 276, 311; -recht, 68
eigene, het 33
eigenkerk 60, 98, 100; -klooster 83, 104
Eijsden 23, 64, 90, 94, 113, 116, 183, 185, 216, 227, 285, 286, 287, 289, 323, 352, 366; Zinkwitfabriek 418, 422, 427
eik 41

Eindhoven (NL) 381, 428
Einhard 51
Elbe, rivier 51
Elen 158
eletto 181
elite 33, 118, 177, 218, 221, 230, 232, 336, 347, 369, 387, 395, 398; België 365; Vlaamse 366
Elsloo 42, 43, 86, 116, 173, 176, 284, 328, 450; Meester van 162
Elten (D) 380
Elvenschans z Navagne
embargo 172, 183
emigratie 32, 213, 219, 315, 355
emmer, bronzen 64
Emmerik (D) 161
emmertarwe 66
Engeland 85, 90, 92, 116, 126, 127, 136, 150, 158, 161, 182, 228, 232, 253, 259, 268, 277, 279, 282, 323, 329, 359, 377, 378, 401, 422
engelbewaarders 218
Ennen, Edith, historicus 320
Epen 23
epidemie 174
episcopaat 100, 388, 395, 396
erasmianisme 150*
Erasmus, Desiderius 199
eredienst 274
eremiet z kluizenaar
Erens, Emile -, Frans -, literatoren 451
erfdeling 53, 259
erfenis, Gulik-Kleefse 171, 189; Spaanse 259
Erkelenz 20, 158, 159, 184, 198, 230
Ernst, S.P., augustijner koorheer, historicus 306, 341
Erpekom 73, 462
erwten 115
Espen, Zeger van, jurist 300
ethiek 393
Etrusken 65
Eucharistie, Heilige z Altaarsacrament
Eugenius IV p 147
Eupen (B) 288; Eupen-Malmédy (B) 366
Euregio Maas-Rijn 354
evacuatie 380
evenwicht 254
Everzwijn der Ardennen z Marck, Willem van der
evolutie, agrarische 415*
E-wegen 48
Exaten 442, 445
exegese 306
exorcisme z duiveluitdrijving
export z uitvoer
exulanten z geloofsvluchtelingen
Eyck, Ch., kunstschilder 448; Hubert en Jan van 159
Eycken, M. van der, archivaris 38
Eygelshoven 156, 160

fabrieksarbeid 421
Falco b 58
Falloux, Frans onderwijsminister 359
familie 78, 110-111, 312; -goederen; -mausoleum 104; -regering 96
Familie, Heilige 403
fanatisme 333
fanfare 449
Farnese z Parma
Fayn, architect 341
Febronius z Hontheim
feestdagen, kerkelijke, geboden 208, 209; - bd Roermond 225*
feminisering 401, 447
feodalisering, feodaliteit 83-84
feodum 83-84
Feron, F., seminariepresident 408
fijnchemie 425
Filips de Goede 132, 138; – de Schone 134, 135; – de Stoute he 130, 131, 138
Filips II ko 151, 171, 177, 179, 196, 221, 207; – IV ko 187
film 405, 452
filosofen 284, 392
filosofie 231, 305
finalisme, historisch 19
financiën 263, 274-275
fiscus, koninklijke 67
Fixum 263
Flachenstaat 79
flagellanten z geselaars
flamingantisme 360, 362, 366, 434
Fleurus (B), veldslag 268
Flurzwang 27, 321
foktechniek 66
Fontainebleau (F), verdrag (1785) 257, 266
Forster, G., auteur 324
fortificatiekunst 164
Fossa Eugeniana 184
fotografie 452
Fourons z Voeren
franc 269
Francia rhinensis 50, 59
Francië 82; West- 54
franciscanen 105, 122, 147, 148, 297, 338, 399
Franciscus h 147
francs-tireurs 377
Franken 48, 49-50, 62, 63, 66, 67
Frankfurt aan de Main (D) 117, 159; Parlement, Nationale Vergadering 371, 372
Frankrijk, Noord- 54, 94, 116
Frans 133, 151, 280, 281; Oud- 122
Frans I ko 171
Fransen 43*
Fransgezinden 359, franskiljons 362
Franssen, C., architect 447
Franstalig 285, 289, 360, 366, 434, 453
Frederik de Grote ko 264
Frederik Hendrik, stadhouder 173, 174, 184, 186, 229
Frederik III ke 134
fresco 57
Friesland (NL) 53, 138, 168, 315, provincie 380, 381
Frontbeweging 361, 362
fruitteelt 113, 322, 416, 417
Fumay (B) 325
functionalisering 266
fysiocraten 322

Gachard, L.P., archivaris 38
Gallia Belgica 45, 46
Gallië 46, 69; Noord- 48 Galliërs 43*, 44, 48
Gallo-Romeinen 58
galmei 117, 227, 324
Gangelt 90
gans 28, 65
garnizoen 176, 177, 179, 181, 189, 198, 199, 273, 277, 335, 410
gas 424; aard- 425; licht- 342
gasthuis 27, 100, 111, 142, 143, 145, 155, 223
geboorte 315, 413; onwettige 224
gebruiksrecht 68
Gedenkboek (1632-1932) 383
gedetineerden 414*
geelgieter 161, -kunst 162
Geer z Jeker
geërfde 27, 28, 29, 31
Geertruidenberg (NL) 178
geestelijkheid, 346, 347, 378, 395, 451, 453; absentie 194; inkomen 195, 218*; opleiding 194, 194*; proletariaat 194; zz clergé
geestesbeschaving 72-74
geheugen, politieke 310
Geijsteren 73
geit 65, 66
geld 113, 225, 307; -belegging 104; -hoeveelheid 319
Gelder, 341; Oostenrijks 273; Opper- 278; Pruisisch 24, 268, 306, 338, 352; Staats Opper- 261, 279
Gelderland 180, 254; synode van – 287; provincie 380
Geldern 84, 85, 105, 149, 179, 181, 184, 185, 198, 255, 259, 261, 284; landdag 263; theologisch-filosofische school 306
Gelderse land- en stadsrechten 169, 222
Geldersman 154
Geleen 42, 162, 252; graafschap 206, 323
geleerden 165-167
geleiderecht 87
geletterdheid z alfabetisatie
gelijkheid, paritaire 190-191, 215, 232, 268, 311; territoriale 289
gelijkstelling, financiële 437
Gellik 72
geloof 150, 338; -afval 421; -beleving 141; -inhoud 106; vrijheid van -keuze 150, 334
geloof en zeden 450
geloofsleven 102-107, 149, 151, 218, 293, 303, 398-399
geloofsvluchtelingen 196
Gelre 82, 127, 135, 154, 156; zz Overkwartier
Gelre graafschap 85, 86, 88, 89-91, 92, 121; hertogdom 109, 125, 129, 131, 133, 134, 136, 138, 140, 168, 171, 177, 180, 185, 200; Adolf van 166; Adolf jr van 132, 133, 134; Eduard van 90
gemaal (belasting) 374
gemeenschap 92
Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers 381
gemeente 27-31, 99, 215, 226; -huis 118
gemeente, Hoogduitse, lutherse 411; Waalse, Franse 411
gemeentegronden 417; -politiek 417; -raad 368, 377
Gemert (NL) 97
genadeoord 21
genealoog 265
geneeskunst 223
Generaliteitslanden 258, 272, 278; Limburgse 190
genezing 223
Genk 72, 73, 251, 413, 428
Gennep 73, 84, 97, 117, 139, 186, 216*, 261, 289, 422
genootschappen, geleerde 443, 444
gens 45*
Gent (B) 135, 219, 349, 442; Pacificatie (1576) 176, 177; vervlaamsing universiteit 362
Geraardsbergen (B) 256
Gerard de Vlaming 81
Gerard I gr Loon 86
Gerberga he 82, 221
Gerbrandy, P.Sj., minister-president 381
gerechtigheid 52
gerechtsbode 29
gereformeerden z calvinisme
Gerhard IV gr 119
Gericke, koninklijk commissaris 366, 367
Gerlach h 97, 103, 104, 107, 221, 341
Germaans 71; Germanen 43, 45, 48, 49, 56, 60, 62, 64, 65
Germania 41
Germania libera 46
germanisatie 58
Gerretson, Fr.C., hoogleraar 422
Gerson, Jean, theoloog 151
gerst 27, 65, 66, 113
geschiedbeoefening, regionale 443
Geschiedenis van de beide Limburgen 37
geschiedenis, economische – 225; politieke – 22, 457; regionale 37*
geschiedschrijving 34-38
geselaars 108, 149, 193
geselbroeders z geselaars
geslacht (belasting) 374
geslachten, scheiding 404
geslachtsleven 140; -verkeer, voorechtelijk 224, 405
Gestel s.j., A. van 393
Geul, rivier 23, 24, 42, 54, 55, 204, 209, 227
Geulle 176, 287, 289
gewelddadigheid 316-318
gewelfschildering 106, 119
gewetensvrijheid 200
gewichten 312
Gezag, Militair 380-381
gezel 97
gezin 110; ideale – 406; -bedrijf 414, 416; -budget 337; -leven 421
gezondheidstoestand 413; -zorg 398

gichten z realisatie
gichtregister 30
gierst 42, 65, 66
gigant 70, gigantenzuil 70
gilde 96, 118, 128, 135, 145, 153, 191, 227, 232, 312-313
gildenbepalingen 227; -meester 99
Gils, P.J.M. van, priester 437
Gingelom 66, 86
Gis(e)la, 54
Giselbert 52; gr 53; -I 81; -II gr 82
Givet (F) 133
glas 72; -raam 106
Glazema, P., archeoloog 445
Glons (B) 431
Goch (D) 322
Goddelijk Woord, paters van het 401
godencultus 70
Godfried met de Baard gr 108
Godfried, ko 54
Godgewijden 102-105
Godsdal z Val-Dieu
godsdienst 91, 110, 401; Keltische – 55; publieke – 216; staats- 230, 387
godsdienstbeleving 70, 298; -kennis 218, 330; -oefening; vrije 181, 187, 200; -onderricht z onderwijs, catechismus-; -zin 194
godsgeloof, 213, Germaans 57
Godsrijk 151, 152
Godsvrede z landvrede
godsvrucht 295
goed, zwart z goederen, nationale
goederen, nationale 275, 276, 292, 311, 320
Goer, Maria van 197
Gondulfus z Bettulfus b
Goslar (D) 69, 108
Goten 51
gotiek 163
Gouden Eeuw 354
goudschat 64
Goupy de Beauvolers gv, A.E.L.H.G., 359
gouverneur 367, 368
gouwgraaf 52, 53
Graafland, R., kunstschilder 448
graafschap 53
graan 66, 67, 112, 117, 158, 226, 227, 321, 323, 417; winter-, zomer- 27, 113; -productie 225, 226, 320
graanprijs, Maastrichtse 319
graden, verboden huwelijks- 224
Graetheide 81
Graf, Heilig 141
Graf, kanunnikessen van het H. 145, 231
grafelijkheid 53
grafheuvel 43, 48, -cultuur, Nederrijnse 43
grafio z gouwgraaf
grafkerk 94, 119; -kist 65; -kunst 163; -opschrift 57; -veld 47, 49; -zerk 232
Grand Central Belge, spoorwegmaatschappij 430
Grathem 42, 327
grauw, het 225, 329
Grauwels, J., archivaris 38
grauwzusters 308*
Grave (NL) 90, 176, 291, 433
Graves de communi re, encycliek 393
gregoriaans (muziek) 448, 449
Gregorius van Tours, historicus 58
Gregorius VII p 101
grens 20*, 272, 279, 318, 319; -geschillen 317; rijks- 352
Grevenbicht 111, 411
Grieken 231
Grieks 125
Grignoux 189
grind 427
groenland 115
groenten-, fruitveiling 418
groenvoer 322
groep 77-78, 79, 109
Groesbeek b, Gerard van 198, 221
grondbezit 79, 80, 81, 84, 113-114; -eigendom 312, 313, 319-320; -exploitatie 113-114; -lasten 265
gronden, gemene 26, 27, 256, 317, 321
grondheer 77; -heerlijkheid 131
grondstoffen 96
grondwet 278, 293, 357, 375, 387; eed op de – 309
Groningen 138, 168, 180; provincie 380; Nutskweekschool 435
Gronsveld 126, 229, 284; graafschap 139, 140, 145, 176, 205, 206, 278, 313*; kasteel 187
Groot Privilegie 134
grootgrondbezit 113, 276, 320, 387; -bezitter 63, 143, 347, 373, 420
grootindustrie 422; -kapitaal 443
Groot-Limburgs Toneel, Stichting, 450
Grootnederlands 354
grootseminarie z seminarie
Groot-Spouwen 86
Grubbenvorst 47, 300, 386*
Gruitrode 97, 232
Guillon, Ch., notaris 342
Gulik 199, 332; graafschap 85, 87, 88-89, 90; hertogdom 40, 86, 109, 125, 139, 168, 178, 182, 200, 225, 284, 289; Land 54, 117, 151, 410
Gulik, stad z Jülich
Gulik, Willem van he 91
Gulik-Berg hertogdom 146, 200, 288, 327
Gulik-Gelre-Zutphen 132
Gulik-Kleef hertogdom 85, 138, 146, 182, 183, 199-200; Willem van he 138; Willem V he 199
Gulpen 23, 25, 47, 70, 71, 90, 128, 285, 287, 289, 290, 328
gymnasium 438

haacht z hacht
Haagsittard 156*
Haarlem (NL), rijkskweekschool 434, 435

Habets, J., historicus 383, 390, 391, 445
Habsburg 136, 182, 183, 189, 259, familie -, Huis - 134, 135, 264,
Haccourt (B) 66
hacht 174
Haelen 29
Hafkenscheid c.ss.r., B. 296
Hagewilre 156*
Halen 104
halfvrije 62, 63, 68
halfwin 113; halfwinning 320
hameide z valhek
Hamont 181, 422, 428
Hampson, historicus 333
hand, dode 145, 146
handboek 38, 39
handel 68-69, 89, 92, 94, 95, 96, 116-118, 157-159, 228-229; doorvoer- 229, rivier-, zee- 183
handelsgewassen 321
Hanssen, J.M.J., hulpbisschop 408
Hanze, Duitse 117-118
hardsteen 325
haring 158, 325
harmonie (muziekcorps) 449
harmoniemodel 396
Hart van Jezus h 296, 403
Hartbond, Heilig 403*
Hartelstein 173, 197
Hasbania gouw 24
Haslac, Haslon 54
Haspengouw 48, 65, 66, 82, 86, 98, 113, 158, 173, 226, 256, 259, 268, 297, 320, 417; Droog – 27; Vochtig- 24, 25, 82; aartsdiaken 207, aartsdiakenaat 194
Haspinga graafschap 24
Hasselt, A.H.C. van, literator 451
Hasselt, Basileeërs 189; bisdom 383, 409; dekenaat 207; Hasselts Leesgezelschap 394; jenever 414, 417, 421; Judeeërs 189; kathedraal Sint Quintinus 160; provincieraad 355, 359; refugie Herkenrode 162, 164, 247; toneelgezelschap Sinte Cecilia 450
Hattuarië 83
haver 27, 65, 113, 225
HBS z burgerschool, hogere
Heel 47
heemkundeonderwijs 35
Heer 29
Heerlen 379, 412, 413, 423, 454; Welten 392
heerlijkheid 174, 310; vrije 109, 126, 168, 259, 311
Heers 187
heerschappij 68
heide 25, 26, 41; -ontginningen 355
heidenen 55, 58, 59
Heijen 261
heiligdomsvaart 141
heilige 107, 204, 218; -levens 106, 121-122; nationale 207; -verering 192
Heilige Geestgoederen 99
heiligenbeeld 106
heiligendagen 295
Heimbach, Bernard, schoolrector 233
Heimo 119
Heinsberg 82, 84; graafschap 85; Dirk van 89; Jan van 132
Hekel en luim 361
heks z toverij
Helchteren 327
Helden 431
Helden 64; -Koningslust 399
Helleputte, J., politicus 394
Hemels Palmhof, Het 298
Hemersdaal 103
Hendrik I he Brabant 85-86
Hendrik II ko/ke 83
Hendrik IV ko 182
Henegouwen (B) 82
Henegouwen-Holland graafschap 131
hennep 65, 113, 226
Hennequin 280
Herbenus, Mattheus, humanist 165
herbergbezoek 201
heremiet z kluizenaar
heren 398*; -hoeve 68
herendienst 77, 109, 175, 268
Herk, rivier 184
Herk-de-Stad 94, 135, 139, 428
Herkenbosch 135, 291
Herkenrode 103, 119, 141; abdij 232, 256
Herstal (B) 51, 173
herstelbetaling 380
herstructureringsgebied 425
Herten 259
Herungen 429
Herve (B), Land 24, 174, 226, 323, 324
Hervormde Kerk in Limburg 289
hervorming in hoofd en leden 146, 148, 201
Hervorming z Reformatie
hervormingsbeweging 148
Hessel, schatbewaarder 121
Hessen, huurlingen 187, 229
Hettergouw 52
Heyendal, N. abt 286, 301
Heynen f.i.c., E., bibliograaf 298
Heythuysen 281; Franciscanessen 399, 436
hiërarchie, bisschoppelijke 385; herstel 294; kerkelijke, wereldlijke 100
hiernamaals 55
historiografie z geschiedschrijving
Hitler, A., Führer 377
hoba z hoeve
Hochstaden, graafschap 82
Hocht 103; abdij 232; graafschap 86
hoeden 414
Hoegaarden (B) 226
Hoens, H.A., onderwijzer 35
Hoensbroeck b, F.D. van 267, 291, 341
Hoensbroek 164, 246, 331
hoeve 68, 114; Limburgse 316, 316*
hoevenarij 113
hof 114; zz vroonland

Hof der XXII (rechtbank) 135
Hof van Gelre 30; van Justitie 80
hofcultuur 128
hofmeier 51, 60, 67
hofschool 73
hofstelsel 114
Hogere Technische School (HTS) 442
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat 445
Holland (NL) 31, 33, 87, 178, graafschap 90; koninkrijk 328
Hollanders 282, Hollands 294
Hollandse Tuin 192
Hollmann, J., violoncellist 448
holocaust 411
Holt, Hendrik van, beeldsnijder 162
Holtblerick-Veldenkamp 65
Holthuys, Dries, beeldsnijder 162
Holt-Kortessem 97
Holwerda, J.H., archeoloog 445
homines novi 311
honderdschap 53
hondsdolheid 107
Hongarije 43, 107, 117
honger 220, 316, 415; -nood 115, 156, 229, 323
Hontheim b, J. N. von 276*
hoofdgeld 63
hoofdvaart 30
Hoogcruts 175
Hoogen o.s.cr., J., pastoor 306
hoogkerkelijk 459
Hoogmogenden z Staten-Generaal
hoornvee 107
hop 226, 227
Horn 29, 84, 87, 106, 198, 465; graafschap 85, 104, 128, 129, 130, 139, 197, 232
Horst 111, 162, 228, 272, 279, 281, 291, 300, 449; Antoniusbroederschap 145; Sint Lambertuskerk 160
hospitaal z gasthuis
hout 117; scheeps- en timmer- 158; -verwerking 44
Houthem 221, 288; Rondenbosch- 47; -Sint-Gerlach 104; norbertinessen, 266
Hubertus h 107, 221
huiden 65, 227
Huisgezin, Het 391
huishouden 416
huisindustrie 159, 323, 412, 421
huisvader 110; -vesting 398, 413; -weide 321
huizenbouw 44
Huizinga, J., cultuurhistoricus 22
hulpbisschop z koorbisschop
hulptroepen 48
Hulsberg 288; Goudsberg- 47
Humanisme 125, 159, 230; humanist 76, 165
Humbercourt 133
huurlingen 172-173, 174, 179
huursoldaten z huurlingen
huwelijk 100, 109, 110-111, 224, 233, 287, 288, 308, 311, 317, 318, 404-406, 410; clandestien, geheim – 205; -gedrag 404; gemengd – 294; -leeftijd 421; onwettig 224; partnerkeuze 414; sacrament 205; -verbod 405; -zaken 110
Huy (B) 68, 69, 117, 160, 325
Huyssens s.j., P., architect 232
hypocaustum z vloerverwarming
hypotheek 29

Iberiërs 48
Ierland 281
IJssel, rivier 136, 138
ijstijd 24, 41; Kleine IJstijd 156
ijzer 324, 325; -erts-bewerking 117; -oer 427;-productie 228
IJzer, rivier 359, 361
IJzertijd 43; Late 64
illegaliteit 377
Illyriërs 48
Imitatio Christi z Navolging
immigratie 32, 228, 412, 422, 423
immuniteit 60
imperialisme 353, 354, 355, 372
import 178
inboorling 190*
incluse 105
individu 109, 110, 314-385, 399*; individualisering 159; individualisme, agrarisch 321
industrialisatie 227, 309, 312, 328, 346, 362, 393, 412, 414, 415, 421, 422, 424; proto- 421
industrie 68-69, 116, 117, 157, 159, 226, 227-228, 314, 323, 419-422; chemische 422, 424, 425; neven- 424
infanterie, Nederduitse 172
infecties 413
infrastructuur 419, 428-433
ingenieur 442
inhumatie z begraving
inkomen 414, 419
inkwartiering 173
inlijving 310
innovatie 422
inquest 212
inquisitierechtbank 108
Inspectie der Archieven in Nederlands-Limburg 38
inspraak 127
integralisme 392
interconfessionalisme 396
internationalisering, internationalisme 160, 395
interpretatio romana 56, 70
interventie 268
investituur 101
Investituurstrijd 79, 81, 100-102, 119
invoerrecht 178
inwoner 27
Irmgardis he Limburg 87
irredentisme 353
Isabella Clara Eugenia, aartshertogin 181, 183, 207, 213
Italianen 407
Italië 64, 73, 275, 281; Midden- 51
Italiërs 65
Itteren-Maastricht 173
Iupiter, god 70; Iupiterzuil 70, 71
ius de non evocando 80
ivoorsnijwerk 119

jaarbudget 275; -getijde 105; -markt 117
jachtkapel 51*
Jacquerie 219*
Jaer z Jeker
jagen 62, jagers 41
Jan van Eyckacademie 439, 442
jansenisme 284, 299-301; juristen, politici 299
Janssen de Limpens, K.J.Th., rechtshistoricus 173
Janssen, A., priester 401
Jean sans Pitié z Beieren, Jan van
Jehova's getuigen 410
Jeker, rivier 24, 82, 105, 163, 184, 414
jeneverstokerij 324
Jeruzalem 107
jeugd, arbeiders-, middenstands- 397
jeugdbeweging 397; -zorg 399
Jeuk (B) 66
jezuïeten 205, 208, 213, 230, 296, 300, 333, 338, 399, 442
Jocundus, monnik 121
joden 109, 283, 284-285, 289*, 311, 346, 378, 410, 411; recht 284; woonplaats 311*
johannieters 97
Jonas H.Ch,. kunstschilder 448
Jonge Wacht 397
jongens 180
jonkheid 318
Journal du Limbourg Belge 453
Jozef h 295, 403
Jozef II ke 258, 263, 264, 265, 266, 267, 284, 290, 291, 341, 349
jozefinisme 266-267, 301, 333
Juliaan de Afvallige ke 47
Julianakanaal 428, 433
Jülich (D) 87, 158, 161, 162, 182, 185, 352, 469
Jupille (B) 51
jurisdictie, hoge 126; zz rechtspraak
jury 274
Justizcollegium 261
kaak 274
kaas 325
kabeljauw 158
kadaster 265, 313
kaderpersoneel 422
kaderwet, België 438
Kaldenkirchen 429
kalender, Gregoriaanse 229; republikeinse 269
kalk 65, 158, 117, 226, 322, 325
Kalkar (D) 161, 162
kalmei z galmei
Kamer, Opperste, voor Brabant 180; voor Vlaanderen 180
Kampen 117
kanaal 183; Luik-Maastricht 432; Maas-Rijn- 184; – Wessem-Nederweert 433; zz waterweg
kanaalkoorts 430
kanalisering, kanalisatie 184, 428
kandelaar, paas- 162
Kanne 44, 431
Kannerberg 42
kannibalisme 55
kanonschot langs de Maas 279*
kantnijverheid 323
kanunnikdij 104*
kapelaan 164, 165, 195, 291, 300, 309
kapitaal, buitenlands 422; -gebrek 414, 420
kapiteel 119
kapittel 102, 103, 105, 118, 145, 205, 218; -dorpen 139; -immuniteit 95; seculier- 103, 104; -school 164, 165
kapucijnen 206, 207, 287, 297
Karel de Grote 51-52, 53, 60, 63, 67, 81, 98, 115, 118; -heiligverklaring 101
Karel de Kale ko 53
Karel de Stoute 80, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 158, 160, 220
Karel III ko 54, 55
Karel IV he Lotharingen 256
Karel Martel ko 63
Karel V 85, 135, 138, 140, 145, 150, 151, 168, 171, 173, 183, 196, 222, 230, 284
karmelieten 105
Karolingen 20, 48, 51, 53, 62, 63, 67, 72, 76, 94
kartuizers 105, 166, 176
karwei 114, zz herendienst
kasseiweg 327
kasteel z burcht
katharen 108
katholicisme 187, 190, 191, 196, 199, 200, 206, 214, 215, 221, 222, 228, 229, 233, 283, 307
Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening (KCVL) 452
Katholieke Onderwijzersverbond 438
Katholieke Vlaamse Volkspartij 363
Katholieke Volkspartij 368
Kayser, J., architect 447
Keesen, E.J., priester 390, 394, 395
keizer 79, 84, 86, 101, 136; Duitse 54; Romeinse 67
keizerrijk 273, 274, 285; Romeinse 63; Napoleontisch 319
Keizersbosch 104
keizerschap 72, -tijd 63
kelk 162
Kelten 43-44, 45, 46, 48, 56, 62, 63, 64, 70; – lichaamshygiëne 44
keltoi 43
Kemp, M., literator 35, 451, journalist 454
Kemp, P., literator 451
Kempen 24, 25, 35, 43, 58, 59, 86, 98, 113, 115, 173, 179, 259, 269, 321, 325, 327, 355, 412, 417, 423, 428, 435; zz Noorderkempen
Kempen, Johannes van 150
Kempen, Thomas van, auteur 107, 147
Kempenkanalen 432-433
Kempenland 98, 209, 297; aartsdiakenaat – 194, 208

Kempisch plateau 64
Kennemerland (NL) 54
Kerens b, H.J., 295
Kerk en Staat 79, 100, 109, 148, 149, 200, 213, 218, 223, 269, 299, 309, 311, 333, 349, 385, 387, 390, 401; – en Wereld 302, 397
Kerk, bestuur 195; Gallische – 57; gereformeerde 215
kerk, lokale 299, 301; pastoors-, plattelands-, volks- 385
kerkenbouw 73, 276, 308, 311, 414, 446
kerkfabriek 99, 226, 389; decreet (1809) 292; zz parochie
kerkgebouw 106, 226, 380
kerkgeschiedenis 97, 149, 306, 445
kerkhof 226; -klok 99; -portaal 226; -schip 99; -toren 380
kerkinterieur 209, 447
kerkmeester 31, 99
kerkmodel, gedecentraliseerd 299
kerkmuziek 449
kerkorganisatie, presbyteriaal 196; protestantse 287; synodale 196
kerkpatroon 98
Kerkrade 23, 251, 300, 327, 413, 414, 418, 422
kerkstructuur 195
kerkvergadering 201, 204
kermis 317
kerspel z gemeente
kerstening 56-60, 61, 63, 73, 106, 192, 445
kerstpoel z dooppoel
kersttijd 101
Kessel 65, 84, 104, 164; graafschap 82, 85, 88; Land 136; landdekenaat 300
Kessenich 29, 86, 140, 168*
ketterij 97, 107-108, 187, 207, 212, 214, 220, 392
Keulen, Sigewin van b 101
keuterboer 321; -boerderij 421
Kevelaer (D) 212, 221, 296
kiesrecht 351, 362, 375; algemeen 368, 394; census- 368; -vereniging 391; -wet 358, 375
kille 109
kind 110; naamgeving – 107
kinkenvoerder 328
kip 65, 417
kitsch 447
klasse, midden- 340, klassenstrijd 152
klassieken 339
klaver 321, 322
Kleef (D) 40, 82, 161, 199, 272; graafschap 85, 87; hertogdom 139, 168, 182, 200, 259, 261, 284, 289, 306; Land 322
Kleef, Jan van, Willem van, he 178, 199
Kleef-Berg, Adolf van he 132
Kleef-Mark, hertogdom 146, 288
klei 427
kleinseminarie z seminarie
kleiwarenindustrie 69, 323, 422
Klepelkrich z Klöppelkrieg
klerikalen 362, 365, 453
klerikalisering 304, 391
klimaatwisseling 154
Klimmen 73, 287; kasteel Rivieren, 164
klooster 67, 92, 102, 111, 112, 118, 218, 340, 399-401; -dubbel 104; -oversten 205; -herstel 387; -land 114; -regel 147
kloosterleven 110; actief, contemplatief 146-148, 401
kloosterling 92, 96, 103, 401
Kloosterrade 101, 104, 105, 117, 119, 141, 175, 223, 227, 286; abdij 121, 122, 129, 147, 176, 267, 238, 301, 305, 323; jansenisme 300*, 327, 361, 440
Klöppelkrieg 269
kluis 104; – Vrijhern-Hoeselt 464
kluizenaar 102-103, 104, 105, 107, 338
kluizenares z kluizenaar
Kluppelslagers 156
Knauff, crimineel 331
Knippenbergh, J., kerkhistoricus 300, 341
Knokploegen, Landelijke 378
Koenen, Marie, literator 451
koffie 324
kolenkink z kinkenvoerder
kolenmijnen 392, 395, 412
Kolmont 84, 86, 93, 94, 164
koloníeën 414
koloniën 312
kolonisatie 26, 47, 49, 77, 321
Kolping, priester 406
kongsi 191
koning 50, 62, 67, 71, 84, 86, 101; -kwestie 364-365; taak 52
Koninklijken 170, 176, 178, 179, 182, 183, 186, 189
Koninkrijk der Nederlanden 352, 353, 366
Koninkrijk, Verenigd (1815-1830) 23, 172, 253, 279, 289, 291, 293, 298, 308, 310, 323, 328, 339, 352, 360, 374, 386, 411, 428, 432, 434
Konstanz (D), concilie (1414-1418) 102
koorbisschop 98
koorgebed, -zang 122
koorhek 161; -lezenaar 162
koorheren, augustijner 147
koperbewerking 117
kopersulfaat 427
kopgeld 374
koren 67
korenkink z kinkenvoerder
Kornelimünster (D) 141, 228
Kortenbos, 296
kosmopoliet z wereldburger
koster 27, 99, 164, 165, 215, 226, 285, 286, 288, 337
kosteriegoederen 99
kostschool 402; meisjes- 338
kozakken 277
kraamvrouw, -zorg 224
krant z dagblad
krediet 320
Krefeld (D) 272; consistorie 285
Kreits, Bourgondische 140, 176;

Nederrijns-Westfaalse 139, 176, 197
Krickenbeck 82; ambt 29, 138
krijger 62
krijgsdienst 62; -geschiedenis 173; -gevangene 62, 63 378; -recht 176, 186
Kroaten 185, 186, 187
kroniek 121, 193
kruisheren 105, 148, 166
Kruisreliek 97
kruistochten 97, 107, 121
Kruisweg 107, 141
Kues (D) 154
Kulturkampf 401, 442
kunst 73, 232-233; kerkelijke 194; moderne 405
kunstacademie 439; -nijverheid 160
kunstmest 415
kunststof 427
Kuringen 151, 193, 198, 221
kust, Atlantische 68
Kuyper gv, E. de, 367
Kwaadmechelen 229
kwartieren, adellijke 265
kweekschool 32, 435
kwestie, sociale 225, 393, 395, 398

La Tèneperiode 444
laagkerkelijk 459
laagvlakte, Nederrijnse 24, 87
laat 63, 109, 111, 113; -bank 109
laboratorium 343
lacunelijst 39
laeti z kolonisten
Lafelt 255*, 475
Laken (B) 364
laken 158, 228; Engels 228; -nijverheid 117
laksheid 398
Lambert, kapittel van Sint 135
Lamberts de Cortenbach gv 355
Lambertus h 60, 106, 209; Land van Sint- z Luik bisdom
Lamennais, F.de, politicus 349, 390
Lanaken 232, 468
landarbeider 321-322
landbouw 41, 52, 62, 64-68, 79, 92, 112, 113, 118, 155, 225-226, 227, 253, 314; -bedrijf 65; -economie 225; -exploitatie 65; -coöperatie 415; -huishoudschool 439; -machine 66, 411, 414, 415-416; -verzekering 415
landbrief 96
landcommandeur 223
landdeken z aartsdiaken; landdekenaat z aartsdiakenaat
Landelijke Onderduikorganisatie (LO) 378
Landen (B) 430
landen, Baltische z Balticum
landgoed 63
Landgraaf 47
landhandel 325
landijs 41
landjuweel 232
landloperij 329, 330
Landnahme 49
landsbede 28
landsbestuur 96, 100, 127, 129, 153, 226, 257
landschap 114-115, 414
landsheer 29, 84, 91, 96, 98, 100, 127, 128, 129, 139, 196, 198, 201, 215, 223; -lijkheid 84
landskerk 196, 289; -regering 178; -religie 197,
landstanden 138, 199, 263
landvlucht 92
landvrede 90, 92, 101; -bond 90
landweer 174-175
landweg 116, 158, 327, 428
Lapide, Cornelius A, exegeet 297
last breken 228
Lasten, Commissie voor de Openbare 265
Lateranen, 2e concilie (1123) 99, 164
Latijn 57, 70, 118, 121, 122, 125, 151, 164, 231
Le Mans (F) 48
lectuur 452
Ledebos 93
lediggang 295
leek 73, 92, 98, 99, 101, 100, 105-107, 110, 142, 165, 194, 218
leem 226; -streek z löss
leen 81, -heer, -man 80, 84; -hof 28; -hof van Valkenburg 30; -recht 28
leer, leder 112, 158, 228
leerjongen 97
leerplicht 437, 451; algemene 339
leerstof 230
leesboek 38; -cultuur 109, 123; -gedrag 451; -kunst 73; -revolutie 298
leesgezelschap 336; -kabinet 342
leeszaal, katholieke leeszaalwerk 452
Leeuw o.cart., Dionysius de z Rijkel
leger 52, 172, 256; Grote 54; Romeinse 70; -koning 49; -tros 179-180; -tucht 186
leges barbarorum z stamrechten
Leicester, landvoogd 172
Leiden (NL) 47; – Universiteitsbibliotheek 122
leien 117, 325
Leipzig (D) 277
leisteen 69
leken 393, 437, 438; -abt 51, 53; -invloed 143, 145-146
lekengemeenschap 108
Lemborgh z Limbricht
Lemiers-Vaals 51*, 65, 73, 463
Lemmens b, G., 377, 381, 404
lening 256
Leo XIII p 351, 390, 393, 397
Leonardus h 221
Leopold I ko 283; – III ko 364, 365
Leopold II ke 267, 291
Leopoldsburg 430
lepra z melaatsheid
leprozenhuis 111
Lesage, o.praem. 195
letteren 232-233, 450-452

Leut 206
Leuven (B) 442; generaal seminarie 305, 306; universiteit 164, 231, 294, 299, 305, 366, 392; vervlaamsing universiteit 408
Leuven-Heverlee, Sociale Hogeschool 398
leven, geestelijk 97
levensbeschrijving 55
levensonderhoud 157, 225; -standaard 219, 319
levensverwachting 109*, 115, 220
Levigne, H., kunstschilder 448
lezen 73, 164
lezenaar z koorlezenaar
liberaal-katholicisme 369, 391, 441, 453
liberalen, liberalisme 276, 347, 356, 357, 360, 368, 387, 389, 349-350, 390-392; katholiek 350
licent 178, 180; Maas-, rivier- 183
Licentkamer 180; -kantoor 178, 229
lichaamslengte 414
liefdadigheid 329
liefde, christelijke z verdraagzaamheid
liefhebber 191
Lier (B), 300; rijkskweekschool 434, 435
Lightenvelt, minister Buitenlandse Zaken 371
Lijden van Christus 141
lijfeigene 63
lijkbezorging, -verbranding 55, 56
Limbourg (B) 40, 84, 87, 177, 179, 184, 186, 213, 214
Limbricht 23, 73, 86, 106, 119, 306; -Sint Salvator 163, 469
Limburg aan de Vesder z Limbourg
Limburg graafschap 54; hertogdom, Staten 267, 286, 372-373, 341, 367; provincie 23, 257, 450
Limburg, gebroeders van, kunstschilders 159
Limburg, Oostenrijks 266
Limburg's Verleden 34, 36, 37
Limburgcultuur 42; -gevoel 33
Limburger Koerier 454
Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) 34, 36, 37, 343, 443
Limburgs Symfonie Orkest (LSO) 448
Limburgsche Liga 33
Limburgsche R.K. Werkliedenbond 396
Limburgsche Werkliedenverbond 395
Limburgse Groene Kruis 413
Limburgse jagers 373
Limburgse Kwestie 372
limes 47
Lindanus b, Wilhelmus 191, 204, 206
lindeboom 29
Lingen (D) 179, 180
links 347, 365, 384
linnen 158, 228
lint, lintworm 23
lintbebouwing 114; zz dorp
Lippe, rivier 46
literatuur 340, 405; gebruiks- 233; geestelijke 297-298; oorlogs- 379*
Lith (NL) 178*
liturgie 52, 306
livret z werkmansboekje
Lobberich (D) 61
localisme 32
Lodewijk de Duitser ke 81; de Vrome ko 53, 60, 63
Lodewijk I gr Loon 86
Lodewijk XIV ko 258, 259
lof z vespers
lombardhouder 223
Lommel 327, 360, 413, 428
Londen (E) 69, 282, 283, 334; Conferentie (1830) 282, 352; conventie (1833) 282; verdelingsverdrag (1839) 346
lood 324, 325, 427
Loon graafschap, Agnes van 121; Arnold IV 77; bestuursreglement 191-192, 352, 370, 341; gerecht 89; kantonscommissaris 318; Land 317
loon z arbeidsloon
Looz z Loon
Lorreinen 187, 229, 256
losgeld 136, 177*, 180
löss 24, 65, 68, 72, 113, 226, 320, 417
loterij 171
Lotharii regnum 53
Lotharingen 53-54, 81, 82, 421; Neder-, Opper- 88, 133
Lotharingen, Karel van, he 187
Lotharingen, Karel van, landvoogd 265
Lotharius b 82
Lotharius I, ko 50, 52, 53; – III, ko 54
Lottum 29, 162
Lourdes (F) 403; -grot 403
Loyola, Ignatius van, h 296
Loysel, prefect 273
Lozen 328
Lucas h 296
luchter 162
Ludovicus, Philippus, dominee 212
luiheid 329
Luihgau 52, 54
Luik, 20, 23, 30, 34, 40, 51, 52, 53, 64, 68, 69, 79, 81, 82, 93-95, 99, 108, 117, 132, 133, 136, 147, 155, 160, 161, 164, 221, 225, 229, 259, 265, 268, 281, 303, 328, 349, 352, 356, 361, 403, 428, 448; seminarie, klein-, groot- 231, 305, 341; kapittel Sint Lambert 154; kapittelschool 122; prinsdom 337, 352; religievrede 199*; provincie 23, 82, 85-86, 89, 90, 327, 366; Hôpital Général 330; School van 350; sticht 100; universiteit 281*
– *bisdom*, 60, 61, 83, 84, 86, 89, 101, 102, 135, 143, 147, 148, 149, 156, 194, 195, 204, 213, 225, 231, 290, 291, 293, 294, 297, 299, 300, 306, 314, 315, 385, 409

– *prinsdom* 92, 95, 116, 119, 125, 127, 131, 133, 135, 139, 150, 151, 154, 168, 171, 176, 182, 184, 189, 197*, 257
Luikerland 38, 108, 134, 135, 160, 171, 178, 184, 189, 227, 268, 325, 327, 414, 427
Lummen 141
Luther o.s.a., Maarten 150, 193, 195
lutheranisme 150, 151, 191, 196, 199, 200, 217, 288, 289, 335
lutherie 151
Luxemburg 87, 180, 269, 279, 282, 353, 355, 370, 372, 373, 421; hertogdom 148; Belgisch- 428; Waals- 283
Lyna, J., historicus 20, 34. 35
Lysens gv, J., 364

Maagdenburg (D) 97
Maarschalken, Vier Heilige 107
Maartrevolutie (1848) 351
Maas- en Roerbode 391, 454
Maas en Waal, Land van 87, 100
Maas, aftapping 355
Maas, H.H.J., literator 451
Maas, Midden- 23
Maasbracht 31, 71, 379, 433; -Steenakker 65
Maasbree 431
Maasbrug 47, 238
Maaseik 47, 52, 77, 93, 98, 105, 145, 152, 156, 158, 159, 160, 172, 178, 185, 198, 206, 213, 255*, 277, 281, 296, 310, 328, 431; agnieten 166; arrondissement 358, 404; kruisherencollege 434; Latijnse school 338; Markt 473; Sint-Agnesklooster 147; weeshuis 223
Maasforten 359
Maasgouw 53, 81, 82, 86; graafschap 52
Maashagedis 444
Maashandel 95, 136, 178; -vaart 184, 185, 229
Maaskanalisatie 433
Maasland 24, 121, 160
Maaslandse Monografieën, Stichting 37
Maaslinie 184, 279, 353
Maasmark 133
Maasniel 259, 284, 427
Maastol 83
Maastraktaat (1863) 355
Maastricht 29, 46, 54, 56, 57, 69, 72, 80, 93, 94, 96, 97, 98, 108, 111, 116, 118, 125, 128, 133, 135, 141, 146, 147, 150, 151, 158, 159, 160-163, 171-180, 182-184, 187-190, 199, 206, 212-217, 221-224, 227-233, 257, 265, 273, 277-279, 281-283, 289, 269, 310-311, 335, 339, 350, 410, 453; Belvédère, kleigroeve 41; Bosscherveld 444; glasblazerij 422; hoofdstad 367; industriestad 407; separatisme 371; socialisten 375, 472; vesting 340, 353
– *caritas*: armenhuis, armenhuisjes 330; conventje Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten 330; De Nieuwenhof 405; gebrekkigenhuis 330; rasphuis 330; Sint-Martinushofje 330; vondelingenhuis 330; weeshuis 330; zinnelozenhuis 330
– *cultuur*: Bonnefantenmuseum 445; Koninklijke Harmonie 449; Noodkist 242; Philharmonisch Gezelschap 449; Société des amis des sciences 342-343, 443; Stadsbibliotheek 342; stadhuis 340; stadsarcheoloog 445; Stedelijke Muziekschool 448
– *kerken*: Koepelkerk 447; Onze-Lieve-Vrouwekerk 239; 446; Sint Matthijsparochie 405; Sint-Servaaskerk 240; 446
– *onderwijs*: gymnasium, stedelijk 339; Illustre School 335, 338, 341; studiehuis regulieren 341; universiteit 445
Maastricht-Aachen Airport 432
Maastrichter Krant 454
Maasvaart 355
Maasveldtocht, Eerste 179; Tweede 184-185, 200, 214, 294, 410; Derde 184-185
Maas-Waalkanaal 433
maatschappij, standen- 269; klassen- 269*; statische – 77; -beeld 218, 332;-kritiek 233; -model 362
machtsmonopolie 78
Madrid (Sp) 185
Maelen, van der, cartograaf 35
Maestrichtien, geologische periode 444
magazijnsysteem 256
magie 220, 221
magistraat 123, 145, 165, 192, 198, 221, 222, 224, 230
Maiestas Christi 119
Main, rivier 46
maire 272, 292
Malbroek z Marlborough
Mammoetwet (1963) 438
mandement (1954) 382, 408, 409
Mangelwirtschaft 112
mankracht 112
mansus z hoeve
Mantelius, historicus 341
manufactuur 249, 412
Marchant et d'Ansembourg, gv 369, 377; -, politicus 369
Marck, Everard van der b 151; Willem van der 135
Maria Magdalena h 295
Maria Theresia ke 263, 264, 266, 322
Maria, Onbevlekte Ontvangenis, dogma 391; Troosteres der Bedrukten 403
marianum 162, 163
Mariaverering 296
Mark graafschap 182; hertogdom 306
Mark, Engelbert van der, b 89
markt 92, vrije 418; zwarte – 418
marktschip 328

Marlborough, hertog, generaal 259
Marne, rivier 49
Mars Halamardus 56
marskramer 111
Martin, K., b Paderborn 401
Martinus h 99, 119, 296
Masau z Maasgouw
massa 399*
massaliteit 140; -spel, -betoging 409
Masuariërs 50
maten 312
matheid 303
Matres Alaterviae 56
matrikel, provinciale z kadaster
Maulbronn (D) 166
Mauritius h 99
Maurits, stadhouder 174, 179, 182
Meaux (F) 48
mecenaat, kerkelijk 341
mechanisering 415-416
Mechelen (B) 80, 161, 300; bisdom 201; congres 406
Mechelen-Wittem 23, 97
medebestuur 95, 95*, 96, 127-128
Medium Ævum, medium tempus z Middeleeuwen
meelpap 115
meerherigheid 95
Meerlo 31, 162
Meerssen 25, 82, 141, 103, 162, 221, 285, 287, 288, 327, 331, 422; proosdij 216; verdelingsverdrag 52, 53
Meeswijk 68
Meeuwen gv, E.J.P. van, 371
Megen (NL) 133
Megen, Karel van, stadhouder 198
meier z drossaard, maire
Meierij van Den Bosch 186, 315
Meijel 259
meikevers 376
melaatsheid 111
Melchers, P., b Keulen 401
Melick 72, 139, 291; -Herckenbosch 23
melk 65, 112
Membrede, A.Ch., jurist 279
mennonieten z wederdopers
mentaliteit 92, 302, 314, 360, 367, 390, 416-417, 421; -verandering 318
mercantilisme 325, 327
Mercier, D.J., kardinaal 361, 362
mergel 25, 43, 65, 117, 158, 226, 227, 427, 447; exploitatie 322
Merode, Hendrik van 232
Merovech, ko 50
Merovingen 48, 50, 62, 72
Merum 117
mes 323
messingindustrie 69
mest 26, 65, 226, 227, 322, 413, 415, 416; -productie 112, 321; -stof 427
metaal, 72, 422; -bewerking 44; -industrie 116, 323, 427-428; -productie 427
metropoliet 60
metselspecie 117
Metz (F) 50, 53
Meurs (D), graafschap 82, 132
Meuse Inférieure z Nedermaas
Mézières (F) 117
Mheer 43
middelbare meisjesschool (MMS) 438; zz onderwijs
Middeleeuwen 51, 76-79, 389, 446
Middellandse Zee 69, 116, 181
middenkader, intellectueel 361
Middenrijk 53, 130, 133
middenstand 411
middenweg 199
migratie 318; -patroon 356, 416
mijnbouw 35, 422; -gebied 392, 393; -industrie 407, 413, 418, 423, 425, 427, 437, 447; -sluiting 424, 425
Mijnstreek, Oostelijke, Westelijke 405
mijnwerker 396, 407; Christelijke Mijnwerkersbond 396
Milaan (I) 230
milieu 427
Milis, drukker 361
militair 96, 331, 335
Militärverwaltung 363
militie 373
Millen 90, 200; ambt- 146, 189, 199, 200, 272, 289
Minckelers, Jan Pieter, natuurkundige 342
minderbroeders z franciscanen
Mirabel 122
mis, heilige z misoffer
misoffer 99, 100, 192, 201, 213, 284, 295, 298
misoogst 320
mispriester 100
missionering z kerstening
Mistarius, crimineel 331
mobiliteit 403, 409; sociale 62, 412
mode 117*, 405; -gekte 105
modernen 347, 356
modernisering 141, 333
modernisme 392
moedergodin 55
moeras 23
moeskruid 60; -tuin 416
Moezel, rivier 50, 51, 59, 69, 82, 154
molen, koren-, koper-, kruit- 227; water- 324, 477; *wind-* 117
Molenaar, M., literator 451
molensteen 325
Momus, sociëteit 450, 451
monarchie, erfelijke 72
Mönchen-Gladbach (D) 430
moniale z zuster
monocultuur 66
monopolie 313
Monsterverbond 452
monstrans 119; toren- 162
Mont de Piété z Berg van Barmhartigheid
Montfort 42, 94, 126, 133*, 164; kasteel 185; Land 136, 149, 226, 259, 320, 321
Montmorency-Horn, Filips van 197, 198
Monulfus b 58, 59

Mook 23, 117, 139, 161, 176, 179, 187, 261, 366; -Middelaar 177; -Plasmolen 65
moord 29, 172, 256
moordkruis 317
moraal 333, 338; huwelijks- 224; -onderwijs 358; seksuele 224, 298
Moresnet (B) 117, 227; galmeiberg 256
Mosa (Maas), rivier 43
mosasaurus z Maashagedis
moskee 447
muiterij 177, 181
Münster 151, 152, 170, 171, 178, 186, 254, 442; vrede (1648) 127, 189, 191, 214, 253, 254, 256, 257, 288
Munsterbilzen 73, 103; abdij 61, 256, 428
Munsters m.s.c., A.J., historicus 36
munt 52; -huis 69, 94; -slag 72
munten 312
Munters, Christiaan, kapelaan 151, 193
Murmellius, Johannes, schoolrector 165
museum 342
Mussolini, B., 392
Muß-Preußen 351
mutualiteit z ziekenfonds
muurschildering 71, 106, 119, 163
muziek 164, 294, 448-449; -conservatorium 442
mythe 31*, 55, 279*, 316, 331, *391, 413; -vorming 31*
mythologie 57

naaldboom 322
naaldenfabriek 324
naamkunde 21
naastenliefde 295, 350, 393
nabuur 27
Nakatenus s.j. 298
Namen (B) 40, 51, 117, 178, 225, 288; graafschap 150; provincie 428
Namur z Namen
Nancy (F) 134
Napoleon Bonaparte 253, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 289, 291, 307, 308, 311, 335, 349, 351, 389, 410, 432
Napoleon III, ke 354, 373
Nassau, Hendrik van, Lodewijk van 176
natie 53, 154, 276; -begrip 351; -geschiedenis 37
Nationaal Socialistische Beweging (NSB) 376-377
nationalisatie 275; – Roer dp 276*
nationalisme 154, 311, 351, 362, 370
nationaliteit 370; Belgische – 355-356
nativiteit 190
natuur 220, 421; -recht 169
natuursteen 117, 158
natuurwetenschappen 333, 339, 415
Navagne 183, 185, 326
Navolging van Christus 107, 147
Neanderthalers 41
Nederkwartieren 129, 139, 154; Staatse 191
Nederland, Het 117
Nederlands, Groot-, Klein- 278
Nederlandse Unie 376
Nederlandstalig 54, 151, 261, 268, 280, 285, 287, 289, 296, 360, 366, 434, 453
Nedermaas dp 23, 268-269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 280, 285, 289, 291, 302, 303, 307, 308, 310, 313, 315, 318, 321, 322, 327, 328, 352, 385; – bureau van Bruggen en Wegen 327
Nederrijn 87, 88, 108, 132, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 219
Nederweert 259
Neer 29, 42
Neerharen 64, 319*
Neeritter 29
Neeroeteren 95, 104, 106, 162; Meester van- 162; Sint- Lambertuskerk 160
Neerpelt 422, 434
Nény, P.Fr. de, politicus 299
neogotiek 446; -romaans 447
neomist 308, 399
Neuenahr (D) 197
Neurenberg (D) 161
Neuss (D) 221, 328, 380
Neuster, Neustrië 50
neutraliteit 102, 131, 135, 171, 178, 189, 255, 282, 355; confessionele 437
Nicolaas h 99, 225, 296
Niederkrüchten 269
Niellius, Johannes, jurist 297
Niers, rivier 68
niet-katholieken 210, 286
Nieuwenaar, Walpurgis van 197
nieuwlichterij 141, 151, 193, 268, 310, 409
Nieuwsbode, De 454
Nieuwstadt 94, 152, 228
Nijmegen (NL) 20, 23, 34, 126, 47, 51, 53, 68, 93, 129, 132, 149, 156, 178, 185, 186, 219, 257, 279; vrede (1678) 190, 259, 261, 286, 379, 429, 431
Nijswiller 51*
nijverheid z industrie
nijverheidsgewassen 226
Ninove (B) 256
Nissen, P., historicus 32
Nivelles (B) 100
Nolens, W.H., priester-politicus 392, 395
Nonnemielen 103
Noorbeek 160
Noorderkempen 25, 412, 422, 427, 432, zz Kempen
Noordervaart, kanaal 328
Noordzee 50, 51, 53, 94, 130
Noormannen 54-55, 69, 72, 82, 103; -kamp 54
Noorwegen 161
noot 113
norbertijnen 97, 104, 148
normaallessen 435; -school 440, 441
nostalgie 389
notabele 311*, 312, 347, 407, 444
notaris 29, 30, 347
Notger, b 122

Nova Eycke z Maaseik
novalia 60
numismatiek 21
Nunhem, klooster Sint- Elisabethsdal 147
nuntius, pauselijke 205

obediëntie 102
observanten 148; -beweging 146
O'Connell, D., 370
Odilia h 221
oecumene 396
Oermaas, rivier 25
Offensiefbeweging 405
officiaal 98, 111
Ohé en Laak 31; kasteel Hasselholt 164
Oingnies, b, d' 305
Oirsbeek, kanton 281
olie 325; -zaad 60
omgangsoecumene z verdraagzaamheid
omloopsnelheid 225
Ommeland, Het 117
Ommelanden (Gr) 168
ommuring, omwalling 92, 93, 118, 158, 163, 174
Onafhankelijke, De 361, 453
Onbevlekte Ontvangenis 403
onderdanen 127-130, 153
onderduikers 378, 380
onderhoudsplicht 208
ondernemingszin 422
ondertrouw 287
ondervoeding 156
onderwijs 52, 73, 92, 122-123, 140, 142, 159, 164-165, 190, 195, 230-231, 266, 274, 334, 337, 373, 387, 388, 399, 401, 433-442; armen- 339; beroeps- 415, 439; catechismus- 192, 208, 212-213, 358, 435; democratisering 442, 452; hoger 434; hoofdelijk, klassikaal 339; huis- 337; middelbaar 434, 438; openbaar, bijzonder 436, 437; staats- 440; volks- 339; voortgezet 438; vrije 365, 401; zz school
onderwijs, lager z basisonderwijs
onderwijsbond 438; -congregatie 357, 438; -mandement (1868) 437; -subsidie 436; -vrijheid 435; -wet (1842) 357, 358
onderwijzer 27; -opleiding 337, 339; salariëring 436
onderwijzersgezelschap 339
ondeugd 329
onedelen 78, 92
onfeilbaarheid, pauselijke 301, 391
ongedierte 413
ongeletterdheid z analfabetisme
ongelijkheid, maatschappelijke 110
onkerkelijken 410
ontbossing 25, 114
ontginning 26, 112, 114, 322, 399, 417, 419
ontkerstening 393
ontlezing 452
ontologisme 384
onttovering 314
ontwikkelingspeil 390
ontzuiling 410
onvrije 63, 77, 109, 111
onvrijheid 77
Onze Lieve Vrouw, van Altijddurende Bijstand 403; Heil der Zieken, in het Zand, Sterre der Zee 296; van Zeven Smarten 221; zz Maria
oogst 55, 415; -opbrengst 67
Ool, Van, beeldsnijder 162
oorlog 67, 77, 80, 156, 158, 171, 219, 232; Dertigjarige 171, 184, 222, 226; Gelderse 136; Gulik-Kleefse 182-183, 199; Honderdjarige 85, 90; Koude 382; Tachtigjarige 170-203; Zevenjarige 263, 264
oorlogspropaganda 185; –schatting 256, 275; oorlogsschuld 321; – vrijwilligers 359
Oostende (B) 327
Oostenrijk 80, 117, 126, 253, 254, 255, 258, 259, 261, 263, 268, 272, 277, 281, 299, 309, 325, 333
Oostenrijk, Albert van, aartshertog 207, Ernst van, aartshertog 181, Maximiliaan van 134, 135, 136
Oostham 229
Oostkantons 366
Oost-Limburgs 122; zz dialect
Oostrum 141; klooster Maria Bethlehem 147
Oostzee 226
open fields 27
opera 405; Zuid-Nederlandse Opera 450
operette 450
Opgrimbie 151
opheffing kerkelijke instellingen 307
opinie, publieke 173, 258, 272
Oppen, L.B.J. van, burgemeester 450
oppidum 44, 59, 64
opportunisten 270*
Opstand, Belgische 280, 281, 289, 309, 319, 323, 340, 342, 370, 399, 414, 422, 429, 430, 434, 438; Nederlandse 163, 170, 192, 198, 200, 206, 221, 222
opstand, boeren- 219
opus tripartitum 151
opvoeding 110, 123, 208
Oranienstein, brieven 271*
Oranje, familie, -huis 259, 354, 370
Oranje, Willem van 175, 176, 177, 198, 229
orde 79; openbare 150
Orde, Duitse 97, 122
Ordedienst (OD) 378
Ordingen (D) 97
ordonnantie 223
organisatie, kerkelijke 98-100
orgel 294, 448
Orléans (F) 164, 231
Orsoy (D) 184
orthodoxie 306; protestantse 411

Ortskontinuität 72
os 115
Osnabrück (D) 186
Othée (B) 131
Ottersum 139, 261
Otto I ko, -IV ko 81
Ottonen 56
Oudheid 48, 49, 51, 62, 76, 125, 350; klassieke 233
Ourthe, dp 289, 291, 385; rivier 54
oven 65
overbevolking 115
Overijssel, provincie 168, 180
Overkwartier van Gelre 30, 38, 85, 113, 118, 126, 127, 129, 132, 133, 135, 136, 139, 149, 154, 160, 177, 182, 191, 193, 198, 201, 222, 254, 255, 257, 259, 261, 263, 268, 272, 290, 326
Overland, Het 117
overlevering, mondelinge 109
Overmaas 278; Landen van, 317, 323, 327, 331, 332, 417, 421; bevolking 191, verdeling z partage
Overrepen 86
overslagplaats 116
overspel 312
Oxford 119

paalwoningen 444
paard 65, 107, 115
paardenpost 47
paasplicht 295; -tijd 101
pacht 113, 275, 320; -betaling 321; -contract 321; erf- 114, 320, 322; -heer 319; -prijs 319; tijd- 114, 320; -waarde 374
pachter, half- z halfwin
Page, Fr.J., pastoor 306, 340
pagus Hattuaria z Hettergouw
pagus Leuhius, Lewensis gouw 52
pagus Mosariorum z Maasgouw
paleontologie 444
Pallant, Werner van, drost 150, 197
palts 50, 51, 67, 81
Palts-Neuburg, he 182, 189, 199, 200
Pancratius, h 99, 221
pannen 65; -bakkerij 422
papierfabricage 117, 422
Papo-Thorbeckianen 391
Paray-le-Monial (F) 403
Paredis, J.A., b 293, 371, 388, 389, 391, 392, 401, 402, 403, 404, 436, 437, 441, 442
Parijs (F) 48, 164, 271, 273, 275, 281, 334, 335, 352, 448; 2e vrede (1815) 276, 279, 291, 342
pariteit z gelijkheid
Parma, Alexander Farnese, he, landvoogd, 176, 177, 178, 179, 199, 201, 226, 229, 232; Margaretha van, landvoogdes 205
parochie 27-31, 98, 99, 111, 112*, 174, 193, 220, 226, 269, 291, 307, 308, 383*, 403; -financiën 292; -grens 292; -kerk 92, 105, 118, 165, 215, 223; -priester 194; -school 164; stads- 98, 212
parochieleven 402-404; -retraite 402, 403
partage 187, 290, 317; -verdrag 287
particularisme 148, 265, 311; Lotharings 101; Luiks 130
Partij van de Arbeid (PvdA) 382
partij, politieke 349; -vorming 349, 358
passagegeld z licent
passantenherberg z beyart
pastoor 31, 98, 99, 100, 102, 111, 143, 195, 212, 221, 226, 230, 267, 268, 281, 283, 287, 292, 300, 305, 309, 347, 358, 403, 437, 438, 450; -examen 299; kanton- 291; positie 208; salaris 291; stads- 123; succursaal 291
pastorie 195, -goederen 99
paternalisme 397, 407
patersschool 358; zz onderwijs
patria z vaderland
patriotten, Brabantse 267
patriottisme, lokaal 32, 372, 378, 379
patrocinia 98*, 99
patronaat (jeugd) 397, 406; kerk- 233; -recht, 99, 206, 215*
patronus 215
patroonheilige 99
Pauli o.s.a., Mathias, auteur 229
Paulus, h, Bekering van 295
pauper z arme
pauperisme 155, 225, 266, 328-330, 331, 393, 415
paus 79, 86, 189, 301, 309, 333, 389, 390, 396
pax romana 46, 48
pedagoog 165
Peel 24, 25, 26, 259, 417, 427
Peer 113, 422, 428, 434, 453; stadhuis 472
peetouders 224
pelgrim 111, 121; pelgrimage 141
Penners, pastoor 302
penning, zestigste 327
pensionaat z kostschool
periodisering 22, 39
pers 405; regionale, illegale- 377, 378; -vrijheid 314
Persessie vaan Sjerrepenheuvel 450
persvrijheid 452
perswezen 453
pest 146, 156, 229; -epidemie 77, 108, 112, 154
Peters, Ulrich, edelsmid 161
petitiebeweging 281
Petrus h 99; Stoel van 295
peulvruchten 65
Peutingerkaart 64
philosophes 336
Piccolomini, generaal 185, 186
Pierrepont b, Hugo de 86
pietas z vroomheid
Pietersem 140, 284
pijnbank 266, 332
pijpaarde 325
Pippijn 67; – III 51
Pippiniden 67, 76

Pirenne, H., historicus 87*, 323
Pius IX p 392, 404, 408
plaatsbeschrijving 35
plaatsnaamkunde 21, 49
placetrecht 301
plakkaat 30, 223, 284, 317
plattelandscultuur 79
plattelandsvrouw 416
plebs 128
pleisterplaats 68
ploeg 65, 115; Brabantse 322;-mes, -schaar 65
plundering 172
pluralisme 150; pluriformiteit 334, 335
Poell, G.M., onderwijzer 35
Poels, H.A., priester 33, 391, 396, 397, 398, 413
pogrom 108
Polen 281, 407
politicus 102, 299
politie 318
politisering 100, 350
Pollweiler, legerofficier 176
Polman o.f.m., P., kerkhistoricus 300, 301, 302
pons Mosae 46
Pont-à-Mousson (F) 231
poorter z burger
populus 128
porticus z zuilengalerij
post 327, 328, 431*
Post, R.R., historicus 193
Posterholt 31, 439
posterijen z post
postkoets 275; -wagen 325, 327
Potgieter, Hendrik de, geelgieter 232
pottenbakkerij 117; -nijverheid 414
praalgraf 119, 243
prebende 145
predikant z dominee
predikheren z dominicanen
prefect 273
prehistorie 21, 444
preken 229, 306
premonstratenzers z norbertijnen
preutsheid, revolutie der 224
priestercollege 223
priesterkandidaten 308; -opleiding 305, 386, 399; -roepingen 303; -tekort 284, 308, 386; -wijding 307
prijsdaling 319, 419; -peil 312; -stijging 157, 225; -verval 226, 276; -vorming 418
prikkeldraadversperring 359
primogenituur (eerste-geboorterecht) 84
prince naturel 263
prinsbisdom 100*; prins-bisschop zz bisschop
prinsdom 100*
privileges 177, 310
processie 118, 194, 212, 218, 223, 230, 233, 284, 294, 295, 296, 307, 374-375, 399, 410
productie, agrarische 114, 115
productiviteit 320
profanatie 143
progressieven z vooruitstrevenden
proletariaat 360, 393, 421
promiscuïteit 405
proosdij 82
proost 119
propaganda 214, 266, 268
protectionisme 323, 327
protestantisering 196, 214-217, 218, 286
protestantisme 193, 197, 200, 206, 213, 226, 283, 287, 301, 334, 383, 410; Nederrijns 197
provincia 57, 60
provincie 60; Romeinse 46
Pruisen 20, 24, 80, 126, 183, 253, 254, 258, 261, 263, 268, 277, 278, 279, 282, 290, 309, 322, 327, 352, 372, 401
Prüm (D) abdij 81
Pyreneeën 328

quadrivium 122
Quanta cura, encycliek 390
Quételet, A., statisticus 413
Quirinus, h 107

R.K. Onderwijzersbond 35
Raad, van Brabant 30, 128, 139, 264; Brusselse 332; – van State 186, 287, 340
Raadkamer van Bourgondië 133, 134
raapsoorten 65
raatakkers 43-44
radio 405, 452
Ramaekers, J.M., onderwijzer 35
rantsoen z losgeld
Ratio studiorum 230
rationalisatie 66, 266
rationalisme 169
Raumkontinuität 72
razzia's 380
realisatie 29, 30
Realteilung z erfrecht
recht 52, 109, 175, 190, 222-223; Algemene Pruisische Land- 261; erfrecht 63, 84, 87, 287, 287*; familie- 312; Gelderse Land- 261; Germaans 53, 72; gewoonte- 78, 79, 152, 168, 222; handels-314; , huwelijks 404; Kempisch stal- 226; kerkelijk-110, 111; -laïcisatie 311; Romeins 68, 72
rechtbank 151, 152 zz bank, inquisitie-, Ring
rechten, 205; bijzondere 77*, 93, 94; heerlijke 114, 310*, 312, 322; jacht- 312; parochiale 100; tiend- 312; veer-312; vis- 312; zakelijke 68
rechten, stedelijke z rechten, bijzondere
rechtplaats 92
rechts 347, 365, 384
rechtspraak 127, 133, 261, 269, 274, 318*; bisschoppelijke 98; hoge 29; kerkelijke 140; lage 29; vrijwillige (contentieuze) 29
Rechtsreformatie van Gerard van Groesbeek 223
rechtssysteem 269
rechtvaardigheid, sociale 393
recluse 105

rede, verlichte 333, 334
redelijkheid 333
redemptiedorpen 170, 257, 285
redemptoristen 399, 402, 403, 442
rederijkerij 449
rederijkers 118; -kamers 232, 233
Reformatie 76, 140, 141, 148, 149, 150, 163, 192, 193, 218 220, 221, 229, 410; katholieke 195; kerkelijke 215; politieke 215
reformatiebeweging 219
Reformatio 146
regenrivier 25, 228, 325
regenten 96, 128, 177, 222
regering, centrale 172
Reginar gr 53
regionalisering 160
Regout, P., industrieel 250, 368*, 422, 478
regulieren 208, 399
Reims (F) 46, 57, 60, 82; bisdom 148
Reinier I, gr 82; – III gr 82
Reinoud II gr/he, – III he Gelre 90; – IV he 132
Reischach, Frans Johan von, landcommandeur 335
reiziger 111
rekatholisering 175, 195-196, 199, 201, 204, 212, 213, 214, 219, 221, 224, 225, 229, 232, 294, 402
Rekem 57, 72, 126, 175, 284, 422; graafschap 139; -Hangeveld 43; heren – 197
rekenen (schoolvak) 164
Rekenkamer, Algemene 38; Centrale 133; Roermondse 180
rekwisitiesysteem 256
reliek 107, 220; -houder 119, 162; -schrijn 119, 242
religie z godsdienst
religie, gereformeerde z calvinisme
religiegeschiedenis 37
religieuzen z kloosterling
religieverandering 261
Religionsvergleich 200, 288, 289
religiositeit 393
relikwie 106, 107, 284
Remersdaal 23
Remigius h 57, 58, 99
Renaissance 81, 125, 159; Karolingische 73
Rennenberg, drost 150, 197
repressie 364-365
Republiek der Zeven Verenigde Provinciën 20, 80, 125, 126, 127, 170, 171, 172, 173, 181, 182, 185, 186, 187, 189, 200, 233, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 268, 278, 282, 285, 286, 290, 309, 327, 328
Republiek van de Verenigde Staten van België 267; Bataafse – 289, 291; Franse – 20
Rerum novarum, encycliek 351, 393, 394, 395
reserve z vroonland
respect 393
restauratie 146, 222, 271, 275, 277, 409; katholieke 196, 307
retabel 159, 161, 163
retorsie 254
retraite 296; -huis 395, -werk 402*
Reuschenberg, Hendrik van 223
revolutie 219, 350, 389; agrarische 115, 322, 415, 416; Brabantse 258, 267-268; Franse 76, 152, 275, 276, 282, 307, 311, 313, 333, 335; industriële – 412; Luikse 254, 258, 267-268, 356; maatschappelijke 331; neolithische 41
Rex 363
Rheinberg (D) 179, 180, 181, 184
Rhône, rivier 69, 116
Ribuariërs 50
ridderschap 78, 96, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 263; Limburgse 311
rigorisme 299, 300
Rijckholt 43, 206
rijgraven 49
rijk, Byzantijnse 58; Derde 363, Karolingische 73; Romeinse 20, 49, 56
Rijkel 132
Rijkel o.cart., Dionysius van 132, 166
rijken, nieuwe 276
rijksadel 82
Rijksarchief, Algemeen, Brussel, 38; in Gelderland 38; te Hasselt 38; voor Limburg te Maastricht 38, 121
rijksbisschop 79
Rijksduitsers 377
rijksgrens 372, 402, 425
Rijkskamergerecht 30
rijkskweekschool 434, 435
rijksnormaalschool z rijkskweekschool
rijksonmiddellijk 197
Rijkspost, Duitse 328
rijksstad 191, 289
rijksweg 428
Rijkswegenplan (1929) 432
Rijn, IJzeren 355, 430
Rijngraaf z Salm
Rijnhandel, Hollandse 328
Rijnland 20, 23, 48, 54, 80, 100, 108, 116, 117, 119, 132, 150, 171, 173, 182, 183, 185, 186, 189, 196, 198, 268, 272, 275, 277, 303
Rijnlanders 33, 282
Rijn-Moezel, dp 289, 291
Rijnvaart 183
Rimburg 47, 445
Ring van het Paleis (rechtbank) 101*
Ritzen, architect 447
Rivièra (F) 53
rivierhandel 158
rivierklei 24
riviervloot 179
Robiano b, De 232, 295
Roclenge (B) 105
Roemers, Charles Clément, jurist 342
roeping 387
Roër z Roer
Roer, dp 23, 257, 271, 272, 273,

274, 277, 279, 285, 289, 291, 307, 311, 318, 321, 352, 385
Roer, rivier 24, 45, 68, 70, 71
Roermond, 56, 71, 90, 99, 126, 129, 158, 161-162, 176, 199, 259, 269, 281, 296, 311, 381; drukker 298; gerechtshof 191, 261, 297, 298;, handel 95, 116-118, 326, 328; industrie 422; inwonertal 413; protestantisme 411; huis Drehmanns 164; muziek 341; Rattentoren 164; stadhuis 340, 473,
– *bisdom* 35, 148-149, 208, 294, 303, 305, 452; vicariaat, apostolisch 371, 385; bisschop 195, 201, 231, 263, 267, 290, 293, 299, 301, 338, 371; geschiedenis bisdom 383
– *caritas*: Hospitaal Generaal 330, weeshuis 223
– *kerken*: Munsterkerk 119, 243, 446; Onze Lieve Vrouw in het Zand 141, 221; Sint Christoffelkerk 160; sacramentsaltaar 232
– *kloosters*: 402, cellenzusters 147; dominicanen 266; franciscanen 266; jezuïeten 295; kartuize 266; Sint Hiëronymusklooster 147; Mariagardeklooster 147; Munsterabdij 104;, ursulinen 266
– *onderwijs*: college 338; grootseminarie 386, 401, 441, Koninklijk College 306, Rijks-HBS 441, seminarie 273, 290
Roermond, Reinwidis van 105
Roermondse kwartier z Overkwartier
Roey, E.J. van, kardinaal 408
rogge 27, 65, 113, 225, 226, 417
Roggel 281
Roggieri, prefect 273, 278
Rogier, L.J., historicus 193
rois fainéants 51
Rolduc 440, 441; kleinseminarie 386; kostschool 361; toneel 449
Rolduc abdij z Kloosterrade
Roma pompa 294, 399
Romaans 71
romanisatie 45, 70-71
romanisering z romanisatie
Romantiek 32, 34, 343, 445, 446
Rome (I) 45, 46, 49, 101, 102, 107, 111, 143, 148, 149, 164, 165, 231, 233, 291, 293, 385, 403, 442; Sint-Pieterskerk 97
Romeinen 21, 25, 44, 45-48, 55, 57, 62, 63, 64, 65, 114, 231
Römermonat 139*
Romsée, gv, Gh.L.M.G., 364
Roncken, K., aalmoezenier van de arbeid 381
rondweg 432
roofridder 89
Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP) 368, 375, 382, 418
Roost, Willem van, plebaan 300
Roosteren 31, 46, 47, 104
Roppe, L., gv 392
Rosmeer 42, 221
Rossié, A., schooldirecteur 306
Rotem 104
rotmeester 28
Rotselaar (B) 105
Rotterdam (NL) 117, 233, 433
rovers 269
rozenkransgebed 403
Rudolf, gr 82; – II ke 182
Ruijs de Beerenbrouck, Ch., politicus 397, 449
Ruijs van Beerenbroek, commissaris Duitse Bondszaken 370
Ruijs van Beerenbroek, Gustave gv 369, 375; schrijfwijze naam 369*
ruilverkeer 342
ruiterij 63
rund 65, 66; -vee 28; -vlees 66
Rura, godin 70
Rurdorf (D) 272
Rusland 253, 254, 277, 281, 325, 377
rust 150
Rutger de Vlaming 81, 82
Rutten, b, M.H., 362
Saargebied (D) 421
sabotage 364
Sack, Johann August, generaal-goeverneur 279
sacrale, het 210
sacrament 100, 107, 108, 110, 150, 220, 268, 284, 287, 410
sacramentariërs 151, 197
sacramentshuis 162, 232
Sacramentswonder 221
Saffenberg (D) 104; graafschap 82
sala z herenhoeve
salaris 271
Salette (F), La 403
Saliërs 47
Salm, Rijngraaf van 187
Salomon ko 52
Sambre, rivier 184
samenleving, driedeling 78
sanatoria 413
Sanderbout, Sanderbolt z Zwentibold
sarcofaag 47, 237
Sassen, F., filosoof 341
Sauer, rivier 51
sauvegarde z vrijgeleide
Savelsbos 42
Scandinavië 116, 117
scemate longobardino 119*
schaalvergroting 418, 419
schaap, 28, 65, 66; -compagnie 21; schapenteelt 113
schaarste 77
Schaefdriess, Jasper, boekverluchter 166
Schaesberg 383*
Schaffen 221
Schandelo 65
schans, 174, 185, 226; -gravers 174, -meester, -reglement 174
schat 28; schatbeurder, -heffer, 28
schatting z contributie
scheepvaart 68
Schelde, rivier 24, 47, 53, 54, 183, 282; opening 257

Schenck van Nydeggen, Maarten, militair 177
Schenkenschans (NL) 178, 185, 186
schepen 28, 29, 99, 127; -bank 27-31, 128, 129, 130
Scherpenheuvel (B) 207, 221, 228
Scherpenzeel-Heusch, baron, separatist 370-372
scheuren (weiland) 320
Schiervel, L.P.L.M. de, gv 357
schilderkunst 163, 447-448
Schimmert 287, 288
Schinnen 221
Schinveld 117
schip 116
schippers, maas-, -gilde 228, 229
Schisma, Westers 101, 192
Schlaun, architect 341
Schmidt, W., Beauftragter 376, 377
Schoenmaeckers, A., separatist 371
scholaster 122, 123, 165
scholingspeil 271
scholtis 29
Schonen z Skåne
School, Berlijnse, Keulse 396*; Heerlense, Limburgse 397; Leidse 397
school, bij-, dorps-, 338, 339; illustere 231; Latijnse 123, 165, 338, 339, 438; parochie- 123; stads- 164, 305; technische 439; vrije 357, 358
schoolgebouw 27; -inspecteur 340; -systeem 230, 337-338; -vakken 436; -wet (1806, 1857, 1878) 435
schoolmeester 208, 215, 285, 286, 287, 288, 337; -matres 230, -rector 165
Schoolpact (1958) 365; -reglement (1656) 258
schoolstrijd 340, 357-359, 365, 394; katholieke – 437
Schöpf, kunstschilder 341
schout 29
Schreurs, J., literator 451
schrift 73, 57, 118, 159
schrijfcultuur 102, 109, 123
schrijfschool 164
Schrijnen, L.J.A.H., b 414
schrijven 73, 164
Schruyssens o.praem., pastoor 198
schuldeiser 62
schulden, gemeente-, oorlogs- 26
Schulen 422
Schurgers, H.J.H., historicus 35
schuttersfeest 118
scouts 409; zz verkennerij
Secretariaat voor Maatschappelijke Werken 395
secularisatie 314, 334, 406*
seculieren 208, 338, 399
seend 98
Seipgens, E.A.H., literator 451
seizoenarbeid 21, 407, 417
sekse 224; seksualiteit 404-406
seminarie 21, 32, 204, 205-206, 206*, 305, 410; generaal 267; groot- 442; klein- 206, 440
Semois, rivier 100
senator, Gallo-Romeinse 63
seneschalk z drossaard
sentimentaliteit 403
separatisme 33, 369-372, 374
sepulchrijnen z Graf, kanunnikessen van het Heilig
Serdica (Bulgarije), synode 56
Servatius h 56, 58, 82, 106, 119, 121, 209; buste 232
Sevenum 59, 300
's-Gravenhage z Den Haag
's-Herenelderen 157, 160, 232
's-Hertogenbosch (NL) 178, 184, 245, 391; Sint Gertrudisklooster 147
's-Hertogenrade 156, 181, 184, 186, 287; heerlijkheid 130; Land 54, 87, 187, 265
Siebengewald 139
Siegfried, ko 54
sierschijf 64
Siersdorf, Meester van, beeldsnijder 162
sigaren 422
sikkel 65
Silvester h 295
Simonsz., Menno, reformator 196
Simpelveld 23, 25, 47, 237
simultaneum 216-217, 286, 289; -voluntarium 216; andere vormen 216*
Sint-Geertruid 43, 288, 477
Sint-Gerlach, abdij 176
Sint-Huibrechts-Lille 256
Sint-Jozefsgezellen 406
Sint-Odiliënberg 29, 42, 86, 103, 446, 463; abdij 61, 73
Sint-Pieter (dorp) 29, 94, 289, 366
Sint-Pietersberg 44, 342, 427
Sint-Pietersvoeren 97
Sint-Truiden, abdij 61, 73, 122, 193, 197, 297; Begijnhof 162, 163, 464; belfort 470; dekenaat 194, 207; kleinseminarie 241, 341, 361, 441; kroniek 122; Oriënten 104; stadsschool 339
Sittard, dominicanen 411; Hoogduitse, lutherse gemeente 411; kapel 216; kapittel 94; Katholieke Leergangen 442; Liefdezusters 399; Mariabasiliek 447; Sint-Pieterskerk 156, 160; stadsschool 339; studiehuis regulieren 341
Skåne 117, 158
slaaf 62, 68; -markt 69
slachtvee 113, 417
slangenburcht 23
slavernij 312
Slenaken 145
Smakt 296
smeden, goud-, zilver- 161
Smeermaas 433
Snavel, Bartholomeus, theoloog 166
snavelkan 64
sociaal-democraten 382; Sociaal-Democratische Arbei-

derspartij (SDAP) 375
socialisatie 338
socialisme 33, 350, 356, 360, 368, 375, 382, 392, 394, 396, 425; nationaal- 377; utopisch- 350
Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts 342-343, 443
sociëteit 336
Sociëteit van Jezus 231, 296
sodaliteit 296, 297
soeverein 53, 190, 197; Staatse 285
Sofia (Bulgarije) z Serdica
Soiron, M., – Fr., architecten 341
Soissons (F) 50
soixantième z penning, zestigste
soldatenraad 181
solidarisme 397
solidariteit 350
sommatie 176
Somme, rivier 49
Sonsbeeck gv, W. van 376, 377, 380
Spalbeek 119, 198
speelkaarten 275
spek 115
spelt 66, 113, 225, 226
Spiers (D) 30
spijtoptant 217
spilzucht 105
Spínola, Ambrosio, generaal 179, 181, 182
spion 359
spiritualisme 197
spiritualiteit 147, 293, 294-296
spoor, normaal-, smal- 431; -breedte 431
spoorwegen 403, 428, 430
sport 449
Staat 78, 92, 196, 201, 220; federale 361, 366; nationale 335, 368, 434; Romeinse – 67; territoriale – 79
staatsbegroting 265, -belang 258; -centralisme 370
Staatsen 170, 178, 180, 182, 183, 185, 186, 189
staatsexploitatie 422, 423
staatsfinanciën, sanering 265, -schuld 275
staatsgodsdienst 56; -kerk 388
staatsinmenging 389
Staatsmijnen 424, 425; Maurits 425, 480
staatssubsidie 358
stabiliteit 314
stad 62, 79, 91, 92-97, 109, 110, 112, 116 zz steden
stadhouder 29
stadsbeschrijving 165; -bestuur 96-97, 128, 153; -burger 26, 96, 110, 127, 143-school 164; -uitleg 155*
stadsdorp 94
stadsrecht z rechten, bijzondere
stam 41, 45*, 50, 62, 63; -gebied 60; -rechten 52
stand, standen 109, 110, 127, 128, 218, 129, 265, 312, 397; derde 276; -besef 78; vierde 393
standenmaatschappij 62
standenvergadering, -vertegenwoordiging 80, 84, 128, 134, 136, 138, 152, 174, 257, 346, 368
standsorganisatie 396, 397
standsverschil 412
stapelrecht 118
Staten, Provinciale 368, 376, 377, 382
staten, -vergadering z standenvergadering
statencolleges 128, 129-130
Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën 24, 80, 134, 172, 173, 178, 179, 183, 184, 187, 190, 198, 200, 214, 215, 228, 258, 261, 278, 285, 286, 287, 288, 290, 300, 302, 317, 410
Statenpost 328
Statenvertaling 293
stationes 47
statistiek 265
Staufen 85-86
stedeling 316
steden 128, 129, 132, 135, 153, 165, 216, 223, 225, 229, 263, 298, 310, 312, 313, 315 zz stad
steen, Kunrader 447
Steen, van der z Lapide A
steenbakkerij 422
steenkolen 117, 227, 325, 327, 328, 424, 425, 433; Kempische – 424; -winning 117; -mijn 33, 323, 414
Steentijd 42, 43
steenweg Maastricht/Tongeren 328
Steffeswert, Jan van, beeldsnijder 161, 163
Steijl 430
Stein 42, 43, 86, 111, 164, 432
Stelsel, Continentaal 322, 324; decimale, metrieke 269, 314
stemplicht 382; -recht 362; algemeen 375
stende, stenden z stand
stendenvergadering z standenvergadering
Stepelinus, monnik 121
Steppes z Steps
Steps, veldslag 86
Sterckx, E., kardinaal 349
sterfte 109, 323, 413; -cijfer 315; 323, 413
Stevensweert 185, 259, 289, 326; vesting, 248, 340
stijl, Caeciliaanse 449; Italiaanse 119; Lombardische 119; Louis- 340; 'Maaslandse' 119; 341; polyfone – 449; romaanse – 119
Stikstofbindingsbedrijf 425
Stimmen aus Maria-Laach 442
Stimmen der Zeit 442
Stokkem 47, 86, 116, 152, 172, 175, 198, 328
Stokkem, Jan van, kunstschilder 159
stokvis 158, 325
Stolberg 228
stookplaats 65
Straelen 90,133, 151, 177, 181, 184, 198, 230

stro 226
strohoeden 117, 414
strookkavel 26
stroop 322; -fabricage 417
strovlechterij 421
stucwerk 341
Stuers, Victor de, kunstliefhebber 447
style Saint Sulpice 447
Subboreaal 41
subsidiariteitsbeginsel 349
Successieoorlog, Limburgse 87-88; Oostenrijkse 255, 264, 265, 319; Poolse 264; Spaanse 259, 284, 299
suffragaan 61
Sugambren 45, 46
suiker 325; biet-, riet- 324; -bieten 417
Sunuci 45
supranaturalisme 397
Susteren 29, 43, 52, 67, 81, 98, 103, 104, 107, 132, 141, 150, 151, 200; ambt 89; abdij 61, 73; landdekenaat 209
suzerein 83, suzereiniteit 86
Swalmen 65, 259, 269
Swatopluk z Zwentibold
Sweikhuizen 221
Swolgen 31
Syllabus errorum 390, 404
symbiose 79
synode zz kerkvergadering
Syrië 108
systeem, domaniaal z hofstelsel; prefectorale 270

taal 71; bestuurs- 133; -dwang 280; eenheids- 360; -grens 24, 45, 71, 294, 303, 334, 352, 366, 409; -kwestie 280; lands- 154, 280, 306, 360, 361; Limburgse 450; moeder- 339; -strijd 354, 361-362, 434, 438; -verschil 154; voer- 118; volks- 118, 121, 451;-wetgeving 365-366
taalgemeenschap, Vlaamse, Waalse 365
tabak 263, 275
Tabula Peutingeriana 64
Tacitus 41, 46
Tafel van de Heilige Geest z armentafel
talen, moderne 339
Tans, J., politicus 382
tapijtweverij 228
tarief 178
tarwe 27, 42, 65, 113, 417
teelt, -keuze 65; rijgenootswijze 321
Tegelen 61, 65, 89, 117*, 139, 146, 168, 189, 289, 323, 414, 423, 430
tekenschool 439
telefoon 431*, 452
Telegraaf, De 454
telegraaf, elektrische 428, 431*, 452; optische 273
televisie 452
tempel 70, 71; -bouw 45
temperatuurdaling 154
Tencteren 46
tenure 114
Ternaaien 433; Stop van 433
territorialisering 84-85; territorium 80, 84, 129, 190
tertiaris 147
Tessenderlo 229, 422
teut 325
Teuven 23
Texandria 47, 59, 82, 86; gouw 52
textiel 161, 422; -industrie, 113, 116, 323-324
Thans o.f.m., Hilarion, literator 451
theater 340; -cultuur 449
Theodardus b 60
Theodoricus, monnik 121
theologie 149, 305, 392, 445; moraal-, pastoraal 306
thermen 71, 461
Theuderich ko 59
Thionville (F) 53
Thorbecke, R., politicus 368*, 371, 391, 438
Thoringi 50
Thorn 29, 94, 95, 103, 104, 105, 162, 169*; abdij 83, 126, 128, 129, 130; vorstendom 139, 140, 176
thuiswever 324
Thüringen (D) 121
Thurn und Taxis, Von 328
Tiendaagse Veldtocht 282
tiende 99, 108, 312, 215, 268, 275, 388; novale 60; -recht 60
Tienen (B) 179, 185, 229
Tienray 31, 141, 403
Tijd, Besloten 307; Flavische 66; historische 21; Karolingische 125, Romaanse 160; Romeinse 64, 72; Hollandse 352
tijdschrift 452
Tilburg (NL) 442
tin, 116
Toernooi der Lage Landen 450, der Maasgouwen 450
toestemming, wederzijdse 111
tol 72, 94, 116, 158, 183, 312, 325, 327; -huis 94; -kantoor 229; -rekening 326; -tarief 326; -unie 355; water-, weg – 269
tolerantie 286
toneel 232, 340, 405, 449-450; beroeps- 450; jezuïeten- 231; patronaats- 449
toneelacademie 442; -wedstrijd 450
Tongeren (stam), Tungeren z Tungri
Tongeren, 56-58, 62, 66, 118, 151, 192, 232, 259, 273, 310; Algemene Armentafel 330; Arminianen 189; arrondissement 358, 404; basilica 73; burgerwacht 281; begijnhof 105; De Vlaamsche Kring 431; dekenaat 98, 194, 207; Gomaristen 189; handel 113, 116; heiligdomsvaart 141; inwonertal 155, 413; jezuïeten 296; klooster Ter Nood Gods 147; krant 453; liberalisme 356, 358; Romeinse muur 237; Société Scientifique

343; schippers 69; socialisten 350, 356, -Paascongres 360; tramweg 431; toneelgezelschap 450; vakbond, democratische 360; Kruisiging 119; Moerenpoort 164; Onze Lieve Vrouw Oorzaak onzer Blijdschap 141; Onze-Lieve-Vrouwekerk 99, 160, 244
Tongeren/Maastricht 48, 72, 74; bisdom 58, 59, 60, 61
toponymie z plaatsnaamkunde
Toul (F) 53
toverij 201, 207, 220, 222, 332; -processen 201
toverssen z toverij
tradionalisme 337
traditie 109, 318, 333, 334, 384, 406, 446; episcopalistische – 276, febroniaanse – 276; jozefinistische – 276; traditionalisten 356, 390
traditionalisme, traditionalisten z ultramontanisme
Traets, D., uitgever 361
tram 428, 432; -wegen 430-431
Tranchotkaart 26
transport 116
travestie 450
Trecpoel o.f.m., Peter 193
trekarbeid 421
trekdier 65, 115
Trente (I) 195, 196; concilie (1545-1563) 192, 201, 218, 220, 221, 223, 231, 232, 295, 299, 305, 383, 410
trias politica 274, 311
Tricht, Aert van, geelgieter 161, 245
Trier (D) 46, 47, 57, 59, 70, bisdom 148; Land 180
triomfalisme 229, 408
trivium 122
Troisdorf (D) 175
trouwgedrag 405
Trudo h 121
Tüddern 380
tuin 340
tuinbouw 52, 417
tumulus z brandgraf
Tungri 45, 50
turf 427
tweeherigheid 86, 95, 190
tweetaligheid 280
Twente 179, 180

Ubaghs, G.C., filosoof 384
Ubaghs, J.C., paleontoloog 444
Ubiërs 45, 46, 48
uitdossing, middeleeuwse 448
UItgebreid Lager Onderwijs (ULO) 438
uitvaart z begrafenis
uitvoer 65; -recht 178
Ulestraten 165
ultramontaans 368, 341; -klerikaal 356
ultramontanisering 390
ultramontanisme 299, 301-302, 306, 390-392, 403
Unigenitus, bul 299
unionisme 349, 356-357
universiteit 164, 194, 222, 338, 434, 442; Universiteit Maastricht 248, 382
Ürdingen (D) 326
Urmond 86, 94, 116, 168, 200, 228, 289, 328, 411, 475
urnenvelden 43
Ursula h 119
ursulinen 231, 441
Utile Dulce, Vlaams gezelschap 361
UTP z Hogeschool voor Theologie en Pastoraat
Utrecht 168, 219; bisdom 61, 83; Unie 170, 177; vrede (1713) 253, 254, 259, 261, 284, 286, 290

V.E.L.D.E.K.E 451
Vaals 23, 51*, 72, 73, 228, 249, 285, 286, 287, 288, 289, 323, 324, 328, 366, 395, 432; Dames du Sacré Coeur 441; Sint-Pauluskerk 447
vader, natuurlijke 224
vaderland 154, 174
vakorganisatie 395, 396, 397
vakwerkbouw 65, 316
valder z valhek
Val-Dieu 104; abdij 129, 176
valhek 115
Valkenburg 25, 42, 82, 84, 87, 89-91, 94, 104, 177, 184, 186, 286, 287, 289, 327, 430, 442, 445; graafschap 85, 89, Berkel-, Grendelpoort 164, dekenaat 220, 232; kasteel 258; Land 54, 130, 135, 175, 176, 187, 265; Sibberhuis 164; simultaneum 216; Staats- 290; -Ravensbosch 70, 445; zz leenhof
varken 66, 107, 113, 417; fokkerij 321; vlees 66
vastendagen 224
Vaticaan 387
Vaticanum II, concilie (1962-1965) 294, 383, 409
vazal, vazalliteit 63, 80
Vechten (NL) 69
Vedette du Limbourg, La 453
vee 115;, -handel 158, 410; -houderij 226; -markt 158; -teelt 62, 64-68, 79, 92, 112, 118, 225-226, 227, 314, 322, 411, 414, 415-416, 417
veer (boot) 24
Veertigdaagse Vasten 229
Veertigurengebed 403
Velbrück, b, Fr.K. van 337, 476
Velde van Melroy b, Van 291
Veldeke, Henric van, auteur 121
Velden 291
veldoven 228
veldschut 28
veldwachter 28
Veldwezelt 41
Veluwe (NL) 126, 180
Venantius Fortunatus, dichter 69
Venlo, drukker Bontamps 233, 298*; fort Sint-Michiel 261; Gravenhof 114; klooster Mariaweide 147; Latijnse school 338; Martinuskerk, doopvont 232; paardentram 430; Rijks-HBS 441; Romerhuis 164; stadhuis 471; studiehuis regulieren 341; traktaat (1543)

257; verdrag (1543) 199, 200; vesting 340, 353
Venlo, familie Van, klokgieters 162
Venray 21, 24, 106, 117, 162, 272, 279, 291, 296, 338, 391, 440*; Sint Petrus Bandenkerk 160; ursulinen 308
Venray, Rutger van 165
verarming 421
verbodemen 116
verbond, militair 355
verbrokkeling, staatkundige 79-81
verburgerlijking 340, 385
Verderen, Schoense 117, 158
verdraagzaamheid 286, 293, 306, 333, 359
Verdrag van de 24 Artikelen (1831) 355
Verdun (F) 53, 69; verdelingsverdrag 53; Hendrik van, b 101
Verenigde Staten 401
verenigingsleven 449
verfstof 113
Vergadering, Nationale 267; Wetgevende 275
vergrijzing 308
verhollandsing 434
verkaveling 66, 115
verkeer 92, 116-118, 228-229
verkeersweg 325
verkennerij 397; zz scouts
Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger 311
verkoopcoöperatie 418
Verkooren, archivaris 38
verkrachting 172, 256
verkwisting 295
Verlichting 76, 264, 277, 302-307, 333-336, 337, 347, 349, 390, 406, 446; katholieke 306-307; protestantse 306
vernederlandsing 442
verpanding 131, 169
verpaupering 157, 225
verpleging 111, 146; thuis- 155
Versailles (F) 353
verstedelijking 155, 156, 347, 413
verstening 228, 316
Verstolk van Soelen, regeringscommissaris 279
vertechnisering 412, 416
vertegenwoordiging, evenredige 358
vertienden 268*
verveling 318
Verviers (B) 328, 350
vervolgingspsychose 332
Verwilghen gv, H., 424*
verzet, 128, 364; gewapend – 378, 379; ondergronds – 363
verzorgingsstaat 414, 425
verzuiling 406-409, protestantse 411
Vesder z Vesdre
Vesdre, rivier 23, 40, 84, 87, 184, 213, 230
vespers 208, 209, 284
vesting 430
veterecht 92
vezelplanten 65
via media z middenweg
vicaire z kapelaan
vicaria z honderdschap
vicarie 105
vicaris-generaal 98, 309
vicarius 53, 194
vicus 44, 59*
Viergodensteen 71
Vierssen 138
Vijf Heilige Wonden 107
Vijlen 287, 288, 427
Vikingen z Noormannen
villa, Romeinse 25, 65-66, 71, 72; Merovingische 67-68
Vincentiusconferentie 393
Vinne, Dionysius, predikant 150
Vinnius z Vinne, Dionysius
Viradecdis, godin 69
vis 62, 158, 225; zoute 325
Visé (B) 40, 66, 104, 172, 433; markt, Maasbrug 116
visitatie 98, 204; visitator 210
Visitatie, Onze Lieve Vrouw-295
visitatieverslag 209
Vita Sancti Trudonis 121
vita z heiligenleven, levensbeschrijving
Vivroux, H., beeldhouwer 341
Vlaams Nationaal Verbond 363, 364
Vlaamsche Broeders van Limburg, gezelschap 361
Vlaamsgezinden 359
Vlaanderen 25, 87, 89 94, 150, 155, 196, 263, 269, 362, 363, 366; graafschap 131; provincie, Oost-, West- 280
vlas 65, 113, 226
vlees 65, 112, 225; -voorziening 158
Vliermaal, graafschap 86
Vlodrop 31, 158
Vlodrop, familie Van 197
vloerverwarming 65
vlot 158; hout- 69
voedergewassen 65, 322, 417
voeding, voedsel 96, 109, 111, 225, 315; -gebrek 359; -productie 67, 92, 174; -schaarste 156
Voer, rivier 366
Voeren 40, 366
Voerendaal 71, 72, 288, 356; -Ten Hove 66
Voerstreek 23, 43, 366
Vogelzang, kasteel 197
volk 128, 221, 271, 276; gewone 375, 384; zz natie
Volk, Het 454
Volkerenslag (1813) 277
volksaard 32, 36; -invloed 351; -karakter 32, 425; -cultuur, religieuze 220; -democratie 128; -devotie 149, 294, 307; -eigene 451;-godsdienst 221; -missie 296, 402, 403; -onderwijzer 435; -religiositeit 220, 221; -referendum (1950) 364; -stemming 297, 353; -vertegenwoordiging 368; -verzet 307; -wil 282
volksopinie z opinie
volksreligie z volksgodsdienst
Volksverhuizing, Grote 45, 48, 49, 57, 71

Volksvriend, De 454
Voltaire, J. Arouet de, filosoof 334
voogd 29, 104; -geding 30
Voor Eer en Deugd 405
voorbehoedmiddelen 394
voorrechten 221
voortplantingspatroon 109
vooruitstrevenden 347, 356, 393
vormreis 232
vormsel 232, 290
vorst 72, 100, 109, 134, 152, 153, 200, 233, 289
vorst-bisschop 102; zz prinsbisschop
vorstengraf 64
vouwere z valhek
vrachtkar 116, 325
vrede 52, 67, 77, 90, 253; eeuwige 254
vredegerecht 101*, 274
Vredepeel 24
vreemdeling 63, 96, 145, 190*, 329, 331, 402; -industrie 230
vrees z angst
Vreren 162
vrijdenkerij 407
vrije (vrij man) 62, 63, 68, 77, 92, 109; half- 109
vrijgeleide 174, 180, 183
vrijhandel 419
vrijheid 63, 94, 101, 110, 177, 199, 268, 415; van onderneming 311; godsdienst- 311, 357; van meningsuiting 387; – van vereniging 399, 449
vrijmetselarij 303, 335, 350, 410
vrijschutters z francs-tireurs
vrijzinnigheid 356, 358, 435; protestantse – 411
vroedvrouw 27, 210, 212, 224; vroedvrouwenschool 439
Vroenhof, graafschap van de 95, 287
vroente z grond, gemene
vroomheid 147, 213, 230, 295
vroonland 114
vrouw 77, 448; positie 110; vrijheid 312
vrouwenklooster 147
vruchtbaarheid 55, 57; huwelijks- 405
vruchtwisseling 115
Vucht 86
vuurdood 151
vuursteen 43

Waal, rivier 60, 136, 179, 185
Waals, taal 19, 54, 154, 285; -talig 164
waarzeggerij 201
Wachtendonk 181, 198
wagen 44
Wahlwiller 23
Waldfeucht 86, 90
Waldhufe z boshoeve
Walenland z Wallonië
wallen z omwalling
Wallonië 50, 150, 225, 231, 324, 362, 363, 366, 404, 412, 417, 421, 422, 424
Walram II, Walram III hr Valkenburg, 94
wanorde 79
wantrouwen 309
wapenindustrie 172; -stilstand 181
Warche, rivier 54
waren, koloniale 325
Washington DC 392
Wassenberg 52, 82, 84, 150, 151, 197, 306
water 115, 324; -kracht 227; -molen 117
waterweg 327; zz kanaal
Weber, C., architect 447
wede, verfstof 113, 117, 158
wederdoperij, wederdopers 151-152, 193, 196, 197, 217, 219
weer 323
weerstandskas 395
Weert 44, 117, 118, 141, 149, 155, 158, 175, 177, 179, 181, 197, 198, 228, 259, 273, 281, 328, 411, 430, 432; franciscanen 308; Land 135; Mariënhage 266, 290; -Molenakker 64
Weert, Antonius van, Hiëronymus van h 176*
Weert, Jan van z Werth, Johann von
wees 29; -huis 223
weg 26; -aanleg 427; -net 48, 64, 70, 272
Wegberg (D) 272, 306
wegkruis, 342
weiderecht 321
Welfen 85-86
Well 197, 291
welsprekendheid 230, 232
welvaart 63, 68, 128, 141, 318, 322, 393, 398, 412, 414-415; -peil 452; -staat 415
Welz (D) 272
welzijn, algemeen 258
Wenen (O) 264, 265, 266, 286, 290, 352, 448; congres (1815) 23, 346
wereldburger 334, 335
wereldkerk 309
Wereldoorlog, Eerste 318, 346, 353, 356, 361, 367, 377, 391, 394, 395, 416, 423, 424, 430, 433, 434, 445, 447; Tweede- 347, 353, 354, 368, 372, 363, 398, 408, 418, 419, 425, 431, 432, 445
werkgever 312, 313
werkhuis 329
werkloosheid 316, 319; -percentage 428
werklozenzorg 329
werkmansboekje 313
werknemer 312, 313
werkstaking, algemene 365
werkverschaffing 330
Werth, Johann von 186
Wesel (D) 161, 179, 180
Wessem 29, 68, 94, 114, 197, 198, 259
Westfalen 127, 151, 170, 187, Vrede (1648) 186, 232
westkoor z westwerk
Westmaas, rivier 25
westwerk 119, 239, 240
wetenschap 233, 443-444; bèta- 342
wetgeving, sociale 415

Wetzlar (D) 30
Weustenraedt, J.Th.H., literator 450, 453
Wezet z Visé
Widooie 103
wijbisschop z koorbisschop
wijding 195; -examen 305; -titel 305
wijk 28
Wijk, F.W. van, leraar 35
wijkmeester 28, 212
Wijlre 29, 126, 227, 477
wijn 113, 117, 158, Moezel-, Rijn- 158; -handel 158
Wijnen, J.H., priester 393, 405
wijsbegeerte 333
Wijshagen 64
wild 67
Wilhelmina ko 381
Willem I he Gelre 90
Willem I ko 23, 257, 273, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 289, 291, 293, 310, 319, 328, 330, 339, 342, 349, 357, 366, 387, 428, 434, 435, 439; kroonprins 281
Willem II ko 368, 370
Willem III, stadhouder 259; – V, stadhouder 271*
Willibrord h 59, 99
Wincqs, architect 341
Windesheim 147
wingewest 373
Wintzingerode, Von, generaal 277, 278
wiskunde 122
witheren z norbertijnen
Wittem 23, 126, 175, 227, 287, 442, 445; graafschap 139, 140, 176, 278; redemptoristen 308
Woeringen z Worringen
wol 65, 158, 227; -industrie 228
Wolfgang Wilhelm he 200
Wonck 421
wonder 106, 294
woningbouw 45; -verenigingen 413
woonwijk 447
Worm, rivier 45, 47, 323, 445
Worms, concordaat (1122) 98, 101
Worringen (D) 40, 87-88, 90, 125
wouw, verfstof 113
wreedheid 55-56
Wüstung 156
Wyck-Maastricht 221; Sint Gillishospitaal 330

Xanten 47, 98; domkerk 161; verdrag (1614) 182
Xanten, Norbert van h 97

Ylem, Rutger van, ontvanger 186

zaadgoed 67, 320
zaalkerk 73
Zaepffel, b, J.É., 301, 309
zakpistool 317
zandgrond 113, 115, 156, 226, 417, 427
zandverstuiving 41
zang 164
zangertjes z choralen
zedelijkheid 450
zeegewesten 117, 228, 328
Zeeland (NL) 131, 158, 178
zeesteden 172
Zeeuws-Vlaanderen (NL) 353
zeis 65
zelfbeschikkingsrecht 353
zelfbewustzijn, nationaal 354; regionaal 32, 33
zelfhulp 350
zelfkastijding 108
zelfverzorger 113
Zellik 221
Zentralverwaltung 278, 279
Zepperen 147
zieken 111; -fonds 408, 410; -huizen 413; -verpleging 399; -zorg 266, 387;
ziekte 115, 316; besmettelijk, vee- 297; immuniteit 323
ziel 32
Zielenadel, bond voor openbare zedelijkheid 405
zielmis 142
zielzorg 100, 102, 104, 143, 194, 266, 283, 294*, 306, 308, 399, 401; stedelijke 105
zielzorger 300
zilversmid 161
zink 69, 117, 227, 324, 427
zoeaven 389
zondaar 218
zondag 208; -heiliging 293*; -plicht 210, 287, 295, 296, 405*, 410; -school 212, 230
zonde 329
Zonhoven 283
zorg, maatschappelijke 401; -systeem 155
zout 263, 325, -handel 326
Zoutleeuw (B) 219, 221
Zuiderzee 69, 138
Zuid-Willemsvaart 64, 328, 364, 428, 430, 432, 479
zuigelingen 413
zuilengalerij 65
zuilkapiteel 106
zuivel 158
zuster 103, 104
Zusters Onder de Bogen, – van de H. Carolus Borromeus 399, 436
Zusters van het Gemene Leven 147, 218, 230
Zusters, Kleine – van de H. Jozef 399
Zutendaal 198
Zutphen 129; graafschap 126
Zwarte Cristus 221
Zwarte Dood 112
zwarten, collaborateurs 363, 364
zwavelzuur 427
Zweden 171, 277
Zwentibold 81
zwerver 332, 329
Zwolle (NL) 147